

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE TRABZON

DOKTORA TEZİ

VOLKAN AKSOY

Ocak-2014

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE TRABZON

DOKTORA TEZİ

VOLKAN AKSOY

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet OKUR

Ocak-2014

TRABZON

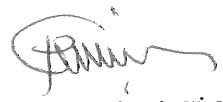
ONAY

Volkan Aksoy tarafından hazırlanan **II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon** adlı bu çalışma 11/02/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet OKUR (Başkan/Danışman)

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ

Prof. Dr. Mesut ÇAPA

Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK

Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. ... / ... /

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Volkan AKSOY

02/01/2014

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketleri içerisinde II. Meşrutiyet Dönemi ile ilgili yapılan genel çalışmalar, nitelik ve nicelik yönünden önemli bir seviyeye ulaşsa da açıklanması gereken pek çok unsurun var olduğu da bir gerçektir. Bu unsurlardan biri de II. Meşrutiyet'e giden yolda verilen mücadeleler ile daha sonra meydana gelen siyasî, iktisadî, idarî, sosyal gelişme ve değişimlerin taşrada yaşayanlar üzerindeki etkisidir. Zira Fernand Braudel'in belirttiği gibi tarih, yalnızca hanedanların yaptığı ya da büyük olayların yönlendirdiği gelişmelere değil aynı zamanda insana, yaşadığı çevreye ve dönemin dinamiklerine de yer vermelidir. Bu husus göz önünde tutularak II. Meşrutiyet'in ilanının toplumda ne yönde bir değişim yarattığı ve topluma nasıl bir anlayış getirdiğinin açıklanmaya çalışıldığı bu tezde, araştırma konusu olarak dönemin önde gelen vilayet merkezlerinden biri olan Trabzon seçilmiştir.

Trabzon, gerek devletin gerekse bölgenin önemli bir vilayet merkezi konumunda olması sebebiyle bu süreçte meydana gelen olayların açıklanması, hem bölge tarihine ışık tutacak hem de Trabzon'un II. Meşrutiyet'e ve sonrasında yeni Türk devletinin cumhuriyet idaresine geçişinde yaptığı etkinin bütüncül olarak anlaşılabilmesini sağlayacaktır.

"II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon" isimli bu çalışmada, son dönemlerdeki şehir tarihi çalışmalarının aksine, üzerinde çalışılan konunun mevcut tarihi süreçten bağımsız bir şekilde değil bu tarihi süreç içerisinde özel ve genele yaptığı etkiler bağlamında bir bütün olarak ele alınmasına çalışılmıştır.

Araştırma konumuzun seçiminde ve araştırmanın bu aşamaya gelmesinde yönlendirici eleştirilerinin yanı sıra akademik deneyimleriyle de bana yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Okur'a, diğer taraftan yapıcı yorumlarıyla tezimizin gelişim ve olgunlaşmasında emeği geçen Veysel Usta'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Ocak 2014

Volkan Aksoy

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET	X
ABSTRACT	XI
TABLolar LİSTESİ	XII
KISALTMALAR LİSTESİ	XIV
GİRİŞ	1-6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE TRABZON'DAKİ YANSIMALARI	7-73
1.1. Tanzimat Fermanı'ndan II. Meşrutiyet'in İlanına Kadar Yaşanan Gelişmeler	7
1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Trabzon	21
1.3. Meclis-i Mebusan'ın Açılışı ve Trabzon'daki Yankıları	28
1.4. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrası Kurulan Cemiyetler	31
1.4.1. Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü	32
1.4.2. Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü	34
1.4.3. Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Trabzon Şubesi	34
1.4.4. Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti	39
1.4.5. Türk Ocağı Şubesi	39
1.4.6. Diğer Cemiyetler	40
1.5. II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarındaki İç ve Dış Gelişmelerin Trabzon'a Yansıması	41
1.5.1. Avusturya Boykotu	41
1.5.2. Yunan Boykotu	52
1.5.3. 31 Mart Vakası	62

İKİNCİ BÖLÜM

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TRABZON'DA SİYASET	74-127
2.1. Trabzon'da 1908 Seçimleri	74
2.1.1. Trabzon Kamuoyunun Seçimden Beklentileri	75
2.1.2. Gayrimüslimlerin Seçimden Beklentileri	78
2.1.3. Seçim Süreci ve Alınan Sonuçlar	82
2.1.4. Trabzon Kamuoyunun Meclisi ve Mebusları Değerlendirmesi	87
2.2. Trabzon'da 1912 Seçimleri	89
2.2.1. İttihatçı-İtilafçı Çekişmesi	89
2.2.2. Gayrimüslimlerin Seçimlerdeki Durumu	98
2.2.3. Seçim Şubeleri ve Tartışmalar.....	99
2.2.4. Müntahib-i Sâni Adayları ve Aldıkları Oylar	109
2.2.5. Mebus Adayları ve Aldıkları Oylar	115
2.3. Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon Gezisi.....	121
2.3.1. Cavid Bey ve Heyetinin Trabzon'da Karşılması.....	122
2.3.2. Cavid Bey'in Trabzon Hürriyet Meydanı'ndaki Konuşması	124
2.3.3. Cavid Bey ve Heyetinin Trabzon'dan Ayrılışları.....	126

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TRABLUSGARP, BALKAN VE I. DÜNYA SAVAŞINDA TRABZON	128-180
3.1. Trablusgarp Savaşı ve Trabzon	128
3.2. Balkan Savaşlarının Başlaması ve Trabzon	135
3.2.1. Arnavutluk Krizi, Malisör Ayaklanması ve Trabzon Redif Fırkaları	135
3.2.2. Balkan Savaşlarında Trabzon Kamuoyunun Tutumu	140
3.3. Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon	143
3.3.1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi	144
3.3.2. Savaşta Trabzon'un Ruslar Açısından Önemi ve İşgal	145
3.3.3. İşgalin Ortaya Çıkardığı Dram: Zorunlu Göç ve Muhacirlik	151
3.3.4. Muhacirlere Yapılan Yardımlar	155
3.3.5. İşgalin Sona Ermesi ve Geri Dönüş	157
3.4. Birinci Dünya Savaşı'nda Asayiş	160

3.4.1. Rum Faaliyetleri	160
3.4.2. Ermeni Faaliyetleri	168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TRABZON'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	181-251
4.1. 10 Temmuz Bayram Kutlamaları	181
4.2. Tiyatro	187
4.3. Basın-Yayın Hayatı	189
4.4. Kulüplerin Etkinlikleri ve Yardım Kampanyaları	196
4.5. Resim Sergileri	197
4.6. Eğitim	198
4.6.1. II. Meşrutiyet'e Kadar Gelişmeler	198
4.6.2. II. Meşrutiyet Dönemi	200
4.6.2.1. Trabzon İdadisi'nin İçinde Bulunduğu Durum ve Eğitim Tartışmaları	200
4.6.2.2. Jandarma Mektebi	206
4.6.2.3. Darülmualimin-i İbtidâî	208
4.6.2.4. Sanayi ve Sütçülük Mektebi	212
4.6.2.5. Azınlık ve Yabancı Okullar	215
4.6.2.6. Eğitimle İlgili Diğer Gelişmeler	223
4.7. Sağlık	228
4.7.1. II. Meşrutiyet'e Kadar Gelişmeler	228
4.7.2. II. Meşrutiyet Dönemi Sağlıkta Gelişmeler ve Trabzon	231
4.7.2.1. Kolera	232
4.7.2.2. Frengi	239
4.7.2.3. Tifo	241
4.7.3. Sağlık Çalışanları	242
4.7.3.1. Doktorlar	242
4.7.3.2. Eczacı ve Eczaneler	244
4.7.4. Halk Sağlığı Çalışmaları	246
4.7.5. Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Sağlık	249

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TRABZON VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI, EKONOMİSİ ve İMAR

FAALİYETLERİ	252-321
5.1. Trabzon Vilayeti'nin İdari Yapısı	252
5.1.1. Vilayet İdaresi	252
5.1.2. Belediye İdaresi	257
5.2. Vilayet Ekonomisi	265
5.2.1. Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Önemi	265
5.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi İktisadî Politikalar.....	269
5.2.3. Sanayi	270
5.2.4. II. Meşrutiyet Dönemi Liman Ticareti	274
5.2.5. Tarım	279
5.2.5.1. Hububat Tarımı	279
5.2.5.2. Fındık Tarımı	282
5.2.5.3. Tütün Tarımı	284
5.2.5.4. Meyve Tarımı	290
5.2.5.5. Ziraî Sergiler	290
5.2.5.6. Tarımda Kurumsallaşma Çabaları	292
5.2.6. Hayvancılık	293
5.2.7. Madencilik	296
5.3. İmar Faaliyetleri	299
5.3.1. Yol Yapım Çalışmaları	299
5.3.2. Su Meselesi	310
5.3.3. Telgraf-Telefon Hatları (İletişim Amaçlı Faaliyetler)	314
5.3.4. Diğer İmar Faaliyetleri	318
5.3.4.1. Aydınlatma	318
5.3.4.2. Dere Islah Çalışmaları	319
5.3.4.3. Kışla Yapımı	320

SONUÇ	322
YARARLANILAN KAYNAKLAR	329
EKLER	360
ÖZGEÇMİŞ	397

ÖZET

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan gelişmeler, sonuçları itibarıyla Osmanlı Devleti'nin tarihini ve tebaasını, en yoğun şekilde etkileyen dönem olarak kabul edilmektedir. Adı geçen döneme ilişkin yapılacak çalışmalar, genel tarihin kapsam ve verilerini genişleteceği gibi devlet hayatında meydana gelen gelişmelerin, toplumsal yaşama ne kadar ve ne şekilde yansıdığına da anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan ve hedefine gerçek anlamda 1908 Temmuz'unda ulaşan meşrutî idareye geçme istek ve mücadelesi, etkileri itibarıyla Trabzon özelinde ele alınmış, aynı zamanda genel çerçevede göz önünde bulundurularak konu, devletin tarihi süreci içerisinde bir bütün olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu amaçlar ışığında beş bölüme ayrılan tezin, Birinci Bölümünde II. Meşrutiyet'in ilanı ve Trabzon üzerindeki etkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Bu şekilde II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası Trabzon'da ortaya çıkan olayların, Rumeli ve İstanbul'daki gelişmelerle örtüşen veya ayrılan hususları bir tür merkez-çevre ilişkisi karşılaştırması şeklinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. İkinci Bölümde dönemin ilk iki seçimine ve Cavid Bey'in Trabzon gezisine yer verilmiş, Trabzon'daki siyasi ortam, guruplaşmalarıyla birlikte ortaya konulmuştur. Üçüncü Bölümde, Osmanlı Devleti'ni siyasî, sosyal ve iktisadî hedeflerden en çok alıkoyan ve toplumun maddî ve manevî varlığını sarsan savaşlar, sonuçları itibarıyla irdelenmiştir. Trabzon'da meydana gelen sosyal ve kültürel değişimlerin ele alınmaya çalışıldığı Dördüncü Bölümde, daha çok toplum merkezli gelişmeler aydınlatılmak istenmiş, özellikle de eğitim, asayiş, basın-yayın ve sosyal yaşama ilişkin olaylar irdelenmiştir. Beşinci Bölümde ise Trabzon Belediyesi ve Vilayetindeki idari yapı, ekonomik yapıda ortaya çıkan gelişmeler, imar faaliyetleri ile halkın meşrutiyet idaresinden bekledikleri ele alınmış, devamında ise bu beklentilerin ne kadarının karşılandığı yönünde değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Trabzon'da Meşveret, II. Meşrutiyet, Taşra, İttihat ve Terakki, Trabzon.

ABSTRACT

The developments experienced in the late XIX. century and in the early XX. Century are regarded as the period densely affecting the history of the Ottoman Empire and its people. The studies to be conducted with regard to this period will contribute to the understanding of social life and how the developments in the state were reflected in this period. In this context the struggle and desire for adopting constitutional administration appearing in July 1908 were studied in particular in Trabzon and at the same time considering the general framework it was carried out as a whole in the historical process of the state.

In the light of these aims the thesis was divided into five parts. In the first chapter the declaration of the Second Constitutional Monarchy and its effects on Trabzon were studied. In this way the events arising in Trabzon before and after the Second Constitutional Monarchy and their common and different aspects of relations with the developments in Rumeli and in İstanbul were studied in centre-periphery relations. In the second chapter, the first two elections of the period and Cavid Bey's Trabzon travel and the political atmosphere in Trabzon during that time were also stated. In the third chapter, the wars destroying the existence of the society and preventing the Ottoman Empire from political, social and economical targets were studied with their results. In the fourth chapter, the social and cultural changes taking place in Trabzon and society-centered developments were examined. In particular the developments in education, media and social life were enlightend. In the fifth chapter, the administrative structure in the Trabzon Governership and Municipality, the developments emerging in the economic structure, the reconstruction activities and the expectation of people from the constitutional monarchy administration and also how these expectations were met by the administration were studied.

Key Words: Trabzon'da Meşveret, Second Constitutional Monarchy, Provinces, Committee of Union and Progress, Trabzon.

TABLolar LİSTESİ

<u>Tablo Nr.</u>	<u>Tablonun Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
1	1910 Yılı Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Trabzon Şubesi İdare Heyeti	35
2	1914 Yılı Donanma Cemiyeti Trabzon Şubesi İdare Heyeti	36
3	13 Kânûn-ı Sâni (26 Ocak 1910)-21 Nisan 1327 (4 Mayıs 1911) Tarihleri Arası Donanma Cemiyeti'ne Yapılan Yardımlar	38
4	Trabzon Gönüllü Alayı Komisyonu	58
5	Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti	60
6	Harekât Ordusu'nda Hayatını Kaybeden Askerlerin Ailelerine Trabzon'dan Yapılan Yardımlar	71
7	1324 (1908) Yılı Kurra Müntahib-i Sâni'leri	83
8	İntihab İçin Heyet-i Teftişîye Azasından Nevahiye Memur Olan Zevat.....	83
9	İkinci Seçmenlerin Oy Verdiği İsimler ve Bu İsimlerin Aldıkları Oylar	84
10	1908 Yılı Trabzon Merkez Sancağı Mebusları ve Aldıkları Oylar	86
11	1912 Seçimlerinde 7 şubeye ayrılan Trabzon ve Mahalleleri ve Bağlı Köy Şubeleri	100
12	İkinci Seçmen Şubeleri ve Aldıkları Oylar.....	111
13	Diğer İkinci Seçmen Bölgeleri ve Aldıkları Oylar	113
14	Seçim Yapılan Kazalardan Oy Alan Mebus Adaylarının İsimleri ve Aldıkları Oylar	117
15	Trabzon İdadîsi'nde Okutulan Dersler ve Ders Sorumluları	202
16	1326 (1910) Yılında Darülmualimin-i İbtidâî Mezunları	211
17	3 Eylül 326 (16 Eylül 1910) Tarihinden 1 Teşrîn-i Sâni 326 (14 Kasım 1910) Tarihine Kadar İki Ay Zarfında Zuhur Eden Koleraya Mahsus İstatistik Cetveli	238
18	Trabzon Belediyesi 1324 (1908) Yılı Gelir ve Gider Tablosu	262
19	Akçaabat'taki Demirden İskele İnşası İçin Hazırlanan Vergi Cetveli	276
20	1327 (1911) Yılı Trabzon Limanına Giriş-Çıkış Yapan Gemilerin Menşei ve Tonajları	278

21	Dönüm İtibariyle Trabzon'da Ekilen Arazi	280
22	1329 (1913) Yılı Trabzon Hububat İstatistiği	280
23	1329 (1913) Yılı Trabzon'da Büyükbaş Hayvan Sayıları	294
24	1329 (1913) Yılı Trabzon'da Küçükbaş Hayvan Sayıları	294
25	Abdülvahap Hayri-Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistiklerine Göre Hayvan Sayılarının Karşılaştırılması	295
26	Sergei Rudolfoviç Mintslov'un İşgal Yıllarına Ait Hayvan İstatistiği.....	296

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A. MTZ	: Sadaret Bulgaristan
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt
BEO	: Bâb-1 Alî Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTBKK	: Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarih Dergisi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. EUM. KLU	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi
DH. EUM. MTK	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberât ve Tensikat Müdüriyeti
DH. EUM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. HMS	: Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH. İD	: Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım
DH. İUM	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiyye
DH. MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH. MUİ	: Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye Dairesi
DH. SYS	: Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım
DH. ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS	: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım
İ. AZN	: İradeler Adliye ve Mezahib

İ. DH	: İradeler Dâhiliye
İ. HUS	: İradeler Hususî
İ. MF	: İradeler Maarif
İ. MMS	: İradeler Meclis-i Mahsus
İTBKK	: İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi
İ. TNF	: İradeler Ticaret ve Nafia
MF. MKT	: Maarif Nezareti Mektubû Kalemi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi
s.	: Sayfa
ŞD	: Şûra-yı Devlet
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜR KAR	: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu
Y.A. HUS	: Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y. PRK. BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü zaman diliminde şehirler ya da taşra idaresi üzerine yapılan çalışmalarda Trabzon, önemli bir yere sahiptir. Eski çağlardan itibaren başlayan bu çalışmaların Osmanlı dönemi ile ilgili idarî, sosyal, iktisadî, siyasî gibi kısımlarını inceleme ve değerlendirmeye tabi tutanların sayısı da kayda değer miktarlarda artmıştır. Ortaya konan çalışmaların şehir tarihçiliğine ve dolayısıyla Trabzon üzerine olan bilgi ve değerlendirmelerimizin artışına vesile olduğu bilinen bir gerçektir. Yapılan çalışmalar ise Osmanlı Devlet yapısının daha iyi ve bütüncül kavranmasına katkı sağladığı gibi aynı zamanda iki yönlü olmak üzere Osmanlı Devleti bünyesinde meydana gelen değişimlerin taşraya ya da taşrada meydana gelen gelişmelerin merkez yapıya nasıl ve ne kadar etkide bulunduğunun anlaşılabilmesine zemin hazırlamıştır.

Osmanlı döneminde özellikle Tanzimat Fermanı ile başlayan değişimin ana dinamiklerinden biri olan Meşrutiyetin ya da meşrutî sistemin idarî, sosyal, iktisadî, siyasî etkilerini eyalet/şehir düzleminde ele alan çalışmalarda da bir artış söz konusudur. Çalışma konumuzu belirlerken bu eğilimlerin etkisiyle II. Meşrutiyet'in Trabzon ayağını aydınlatmak istedik. Temel amaçlardan birisi genel itibarıyla İstanbul ve Rumeli merkezine yoğunlaşmış Meşrutiyet Dönemi gelişme ve faaliyetlerini, daha geniş unsurlarla değerlendirilebilmesine katkı sağlamaktır. Ayrıca mahallî anlamda farklı vilayetler ve buralardaki gelişmeler üzerine yapılacak çalışmalar sayesinde, Meşrutiyet düşüncesinin Osmanlı toplumunda; nasıl, hangi yollarla, hangi fikir dünyasını içererek ne kadar karşılık bulduğunun değerlendirilebileceği düşüncesi de hedef noktalardan bir diğerini oluşturdu. Diğer taraftan Meşrutiyetin ortaya koyduğu hürriyet, müsavat, uhuvvet, anayasacı, kanun üstünlüğüne dayanan, medeni ülkeler seviyesine ulaşmayı, ülke ve toplumun kalkınmasını hedefleyen ve beyannamelerde ortaya konulan temel düşünce ya da teorilerin uygulamada bir taşra örneğinde ne kadar gerçekleşebildiğine cevap aramaktır. Öyle ki, bu idealize edilmiş fikirlerin toplumdaki benimseniş ya da reddedilişinin saptanabilmesi, Cumhuriyet idaresine geçişin ve onun ortaya koyduğu ideallerin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Bütün bu amaçlarla çalışmamıza yol göstermesi, konumuzun içerik ve bölümlerini oluşturması amacıyla birtakım sorular tespit edilmek suretiyle Meşrutiyet ve onun Trabzon üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Kısaca:

XIX. yüzyıl içerisinde idarî, iktisadî, sosyal, eğitim gibi alanlarda Trabzon'da değişim ve gelişmeler nasıldı?

Bu yüzyıldaki sürecin özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'ne etkileri ne yönde oldu?

II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi Trabzon'da iktidara karşı muhalif bir tutum/İttihatçı bir oluşum var mıydı?

Meşrutiyet'in ilanı Trabzon'da nasıl karşılandı ve ilk tepkiler nasıl gelişti?

Meşrutiyet fikrinin temel dayanaklarından olan "hürriyet" ve "terakki" düşüncesi Trabzon'da idarî, iktisadî, siyasî, sosyal gibi meselelerde nasıl bir etkiye sahip oldu? Terakkiyi gerçekleştirme adına halkın davranışlarında, tutum ve faaliyetlerinde bir değişim yaşandı mı?

Dönemin büyük siyasî gelişmeleri, halkın ittihadı karşı olan düşünce ve eylemlerinde bir değişiklik meydana getirdi mi?

Kamuoyunun beklentileri hangi noktalarda kendini daha açık gösterdi? şeklindeki sorulara cevaplar verebilmek, böylece yukarıda bahsedilen hedeflere ulaşılacak istenmiştir.

Bu çalışmada, incelemeye çalışılan döneme ve konulara ait birçok kitap, makale, hatıra kullanılmakla birlikte, çalışmanın temel kaynaklarını, dönemin siyasî, sosyal, iktisadî gibi olaylarını yansıtan, bu konuları tartışan, zaman zaman kamuoyunun düşünce dünyasını ortaya koyan ve bu fikirleri elde etmemize kaynaklık eden arşiv belgeleri, gazete ve dergiler oluşturmuştur. Özellikle son iki kaynağın dönemlerinin günlük olaylarını kaydetmeleri araştırmacılar için önemini arttırmaktadır. Ayrıca canlı ve daha açık şekilde duygu ve düşünceleri ortaya koyan bir tablo sundukları da söylenebilir. Çünkü siyasî meselelerin dışında algılanan, "terakkinin" en büyük göstergeleri olarak kabul edilen ve doğrudan halkın yaşantısına etkide bulunan sağlık, eğitim, imar, iktisat gibi konularda beklentiler yüksektir. Dolayısıyla gazete ve dergi sütunlarında bu konularda tartışmalar olduğunda fikirler birbirine yaklaşmakta ve kamuoyunun genel beklentisi daha doğru yansıtılmaktadır. Siyasî meselelerde ise taraf olma söz konusu olmakla birlikte dönemin fikir dünyasını takip etmede yine gazete ve dergiler göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple basın yayın organları konumuz açısından arşiv belgeleriyle birlikte önemli bir yere sahiptir. Bu doğrultuda konumuz açısından iki önemli kaynak, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Trabzon'da çıkmaya başlayan Meşveret ve Feyz gazeteleridir. Naci Bey tarafından

Çarşamba ve Cumartesi günleri haftada iki defa çıkarılan Trabzon'da Meşveret isimli gazetenin¹ daha kapsamlı bir okumaya tabi tutulmamış olması, bizlere bu dönemle ilgili farklı noktalara eğilme fırsatı taniyacağı gibi incelenmiş olan konuların daha da genişletebileceğini göstermesi bakımından konunun seçiminde etkili olmuştur. Feyz gazetesi ise Eyüpzade Osman Nuri Bey'in müdürlüğünde Ağustos 1908 tarihinden itibaren Çarşamba, Cuma ve Pazar günleri olmak üzere haftada üç defa çıkarılmış ve Eylül 1909 tarihine kadar yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. Osman Nuri Bey daha sonra İkbâl isimli bir gazeteyi Feyz'in devamı gibi çıkarmışsa da adı geçen gazetenin ancak birkaç nüshası günümüze ulaşabilmiştir. Bunların dışında az sayıda nüshası bulunan Tarık, Haber Anası, Temkin gazetelerinden; Hekim, Kehkeşan ve Envar-ı Vicdan dergilerinden faydalanılmıştır. Ancak şurası da bir gerçek ki, Trabzon'un yaşadığı Rus işgali neticesi büyük oranda zarar gören ya da yok olan gazete ve dergi koleksiyonları ise zaman zaman tezimizin sınırlarını belirlemiştir.

Çalışmada kullanılan Osmanlı Arşiv belgelerinin çoğunluğunu ise Dâhiliye Nezareti'ne ait belgeler oluşturmaktadır. II. Mahmud döneminden itibaren temelleri atılan ve diğer nezaretler gibi kendi bünyesinde bir arşiv kurumuna sahip olan Dâhiliye Nezareti'nin özellikle; asayiş ve güvenlikle ilgili "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti" belgeleri; kanun, nizamname ve talimatları barındıran "Hukuk Müşavirliği" belgeleri; mülkî taksimattaki düzenlemeler, belediye meclisleri ile idare meclisleri azalarının seçimi, gayrimüslim ve yabancılara ait mektepler ile kilise inşalarına ruhsat verilmesi gibi değişik konuları ihtiva eden "İdari Kısım" belgeleri; memurların tayin, azil ve taltifleri, emlâk ve arazi işleri, zahire ve iaşelerin toplanarak sevk edilmeleri, askeriyenin ihtiyaçlarının karşılanması, eğitim ve öğretim, vakıflar, köy, nahiye ve kaza teşkilleri, çeşitli doğal afetler gibi muameleleri içeren "İdare-i Umumiye" belgeleri; yine çeşitli idarî, siyasî, hukuki içeriğe sahip "Muhaberat-ı Umumiye" belgeleri ve Dâhiliye Nezareti'nin bağlı alt

¹ Trabzon'da Meşveret gazetesi, Naci Bey tarafından 1908 yılı Ağustosundan 1914 yılında Trabzon Mebusu Ali Osman Bey'in istifası üzerine mebus seçilip aynı yılın Eylül ortalarında Trabzon'dan ayrıldığı tarihe kadar çıkarılmış bir gazete olmakla birlikte tam koleksiyonu maalesef mevcut değildir. Bunda yaşanan Birinci Dünya Harbi'nin Trabzon'da yarattığı yıkımın büyük payı vardır. Bununla birlikte gazetenin sahibi Naci Bey'in yeğeni Cahit Kayra tarafından birinci sayısından 1912 yılı Balkan Savaşları'nın belli bir bölümünü de içeren döneme kadar olan bir koleksiyonu İstanbul Basın Müzesi'ne bağışlanmıştır. Bkz. Ali Birinci, "Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5 (2008), s. 14-142. Biz tezimizde bu sayılardan faydalandık. Ancak burada iki noktayı vurgulamak da yarar vardır. Bunlardan birincisi müzede olduğunu bahsettiğimiz sayıların zaman zaman ara tarih ve sayılarının olmadığıdır. İkinci nokta ise gazetenin incelenmesinde Basın Müzesi'nin çıkardığı zorluklardır. Bu gazete orada bulunup okumanın haricinde hiçbir şekilde (fotokopi, fotoğraf ya da dijital kopya) araştırmacıya verilmemektedir. Bu durum ise İstanbul dışından sınırlı bir zaman dilimiyle araştırmaya giden kimselere zorlu bir süreç yaşatmaktadır.

birimlerin diğ er vilayetlerle yaptı ğı gizli ve acil haberleşmeleri ihtiva eden “Şifre Kalemi” belgelerinden faydalanılmıştır.

Dâhiliye Nezareti fonundan sonra padişahların mütalaalarından oluşan ve Meşrutiyet’ten sonra vekiller heyetinin kararlarının tasdik edildiği “İrâdelerin”, “Adliye ve Mezahib”, “Dâhiliye”, “Hususi”, “Maarif” ve “Meclis-i Mahsus Ticaret ve Nafia” evrakları; Sadaret, Nezaret ve resmî daireler arasındaki yazışma kayıtlarını içeren “Bâb-ı Âlî Evrak Odası Katalogları”; “Meclis-i Vükelâ’nın” iç ve dış siyasetle ilgili aldığı kararları barındıran Mazbatalar; Eğitimle ilgili “Maarif Nezareti Mektubî Kalemi” belgeleri; II. Abdülhamid dönemini içine alan “Yıldız Evrakı Katalogları” ve Hariciye Nezareti’nin, iç ve dış siyasî olaylar ve meseleler ile ilgili olarak yaptı ğı yazışmalardan oluşan “Siyasî Kısım” belgelerine bakılmıştır. Cumhuriyet Arşivi’nden ise Birinci Dünya Savaşı esnasında Trabzon merkez olmak üzere Do ğu Karadeniz’de Rus işgali neticesinde yaşanan göçleri ve bu konuda yapılan yazışmaları bünyesinde barındıran Toprak İskân Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu’ndan faydalanılmıştır. Bunların dışında konuların muhtevasına göre Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri ve İstanbul’da çıkan bazı gazeteler de gözden geçirilmiştir. Diğ er taraftan II. Meşrutiyet ve Trabzon’a etkileri ile ilgili özellikle Kudret Emiro ğlu, Veysel Usta, Mesut Çapa ve Rahmi Çiçek tarafından ortaya konan makale ve eserler, tezimizin çerçevesini çizmemizde ve dönemi daha iyi kavrayabilmemizde bizlere değerli bilgiler sundu ğu gibi yol gösterici de olmuştur.

Beş bölüme ayrılan tezin Birinci Bölümünde, Tanzimat Fermanı ile başlayan de ğişimlerin Genç Osmanlılar ve sonrasında oluşan İttihatçı muhalefetin ortaya çıkışı, amaçları ve Trabzon üzerindeki etkileri ele alınmış, II. Meşrutiyet’in ilanı öncesi bu bölgedeki oluşum ve gelişmeleri üzerinde durulmuştur. Ardından II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi, Trabzon’daki yansımaları, bu yansımaların somut göstergesi olan cemiyetlerin oluşumu ve 1908-1909 yıllarının iç ve dış gelişmeler karşısında ilk kitlesel halk hareketleri olarak kabul edilen olaylar aydınlatılmaya çalışılmıştır. II. Meşrutiyet’in, İstanbul ve Makedonya’daki gelişmelerin paralelinde, Trabzon’daki ortaya çıkış, algılanış ve harekete geçiş evrelerinin açıklanması hedeflenmiştir.

İkinci Bölümde, Meşrutiyet’in mücadeleci, hedeflediği meclisli yapının belirleyicisi ve bir o kadar da halk iradesinin yönetime yansımalarının beklendiği seçim ve siyasî geziler ele alınmış, özellikle 1908 ve 1912 yılı seçimleri üzerinde durulmuştur. Bu iki seçim, 1914 yılında yapılan ve artık gerçek anlamda bir İttihatçı gücün baskın oldu ğu seçime göre daha canlı ve tartışmalı geçmesi ve dönemin siyasî ikiliklerinin daha iyi aydınlatılabilmesi için

tercih edilmiştir. Bu iki seçimin arasında ise bir dönemin ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon'a yaptığı bir gezi ele alınmış, dolayısıyla 1908 seçimleri sonrasında Trabzon gibi önemli bir şehirde İttihatçılığa karşı birtakım muhalif oluşumların belirdiği bir dönemde gezinin yapılması ve hedefleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. 1912 seçimlerine yönelik ise dönemin iki farklı kulvarında yer alan Trabzon'da Meşveret ve Tarık gazeteleri vasıtasıyla karşılıklı suçlama, yolsuzluk ve bunlara yönelik eleştiriler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu seçimleri belirtmek için yaygın olarak kullanılan "sopalı seçimler" ifadesinin Trabzon'da da İstanbul ya da diğer önemli merkezlerden geri kalmadığı gözlemlenmiştir.

Üçüncü Bölümde, II. Meşrutiyet'in istediği başarıları elde etmesine zaman ve zemin bırakmayan; dönemi gerek nüfus gerek sosyal ve iktisadî gerekse de idarî yönlerden etkileyen savaşlar ele alınmıştır. Bu savaşların Trabzon üzerindeki etkileri, çok uluslu Osmanlı Devleti'nde meydana getirdiği ayrışmaların bu bölgeye yansımaları ve nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan işgal ve bölgenin tarihinde izleri bugünlere kadar gelen zorunlu göç, halkın deyimiyle "muhacirlik" meselesi incelenmeye çalışılmıştır. Nitekim Türk millî kimliğinin ve dayanışmasının oluşumunda bu olayların açık etkisi görüldüğü gibi Millî Mücadele yıllarında Trabzon halkının azim ve gayreti daha anlamlı hale gelmiştir.

Dördüncü Bölümde, Trabzon'un II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki sosyo-kültürel hayatı; sosyal faaliyetler, eğitim, sağlık ve asayiş alt başlıkları ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda şehirde, bu yeni dönemle ortaya çıkan Meşrutiyet kutlamaları, tiyatro ve basında meydana gelen gelişmeler, dönemin yine önemli etkinlikleri arasında yer alan sergi ve yardım amaçlı kampanyalar incelenmeye çalışılmıştır. Eğitim konusunda, İttihatçı ya da Jön Türkçü kadroların beklentilerinin yüksek olduğu açıktır. Bu sebeple kalkınmayı sağlamanın en önemli vasıtası olarak görülen eğitimin Trabzon'da, gayrimüslimler de olmak üzere, Tanzimat öncesi hangi kurumlara sahip olduğu, Meşrutî idareye geçilmesiyle hangi eğitim kurumlarının şehirde kurulduğu ve bu alanda şehrin istek ve beklentileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı amaçlar etrafında sağlık konusu ele alınırken, şehirde yaşanan başlıca hastalık ve salgınlar ile halk sağlığı çalışmaları ve sağlık çalışanları gurubu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Asayiş alt başlığında ise özellikle Balkan Savaşları sonrası hız kazanan Rum ve Ermeni faaliyetleri, bunların amaç ve yöntemleri incelenmiştir. Nitekim bu geniş başlık içerisinde özellikle sosyal hayat, eğitim ve sağlık konularında II. Meşrutiyet Dönemi'nde halkın hak aramada, daha iyi yaşam

koşullarına kavuşmada ve hükûmetlerin halka karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesinde talep ve standartlarının yükseldiği görülmüştür.

Son olarak Beşinci Bölümde II. Meşrutiyet idaresinin en açık bir şekilde değişim ve dönüşümünün gözlemlenebilmesine imkân oluşturacak idarî yapı, ekonomi ve imar faaliyetleri üzerinde durulmuştur. İdarî anlamda Trabzon Belediyesi ve vilayet ele alınırken, ekonomide II. Meşrutiyet'e geçişle yaşanan genel düzenleme ve kanunlar incelenmiş, ardından liman ticareti başta olmak üzere tarım, sanayi, maden ve hayvancılık üzerinde durulmuştur. İmar faaliyetlerinde ise özellikle Trabzon için bugün de güncelliğini koruyan demiryolu meselesi ile birlikte yol, telgraf-telefon, su, aydınlatma gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nde yapılmaya çalışılan temel alanlar incelenmeye çalışılmıştır. Birbirinden önemli bu konular üzerinde Trabzon insanının ilerlemeye olan isteği açık şekilde kendisini göstermiştir. Diğer taraftan ilerlemenin sadece bir arzu olarak kalmadığı, gerek idarî destek gerekse ekonomik ve özellikle imar faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesinde halkın maddî-manevî desteğini ortaya koyduğu görülmüştür.

Böylece beş bölüm hâlinde Trabzon örneği üzerinden incelenmeye çalışılan II. Meşrutiyet Dönemi'nin, kendinden önceki gelişme ve tecrübelerden de faydalanarak, ancak daha ilerici ve sorgulayıcı bir seviyeye erişme yolunda mesafe kat ettiği görülmüştür. Balkan Savaşlarının ayrıştırıcı sonuçlarının yaşanmasına kadar, Meşrutiyetin temel ilkelerinin Trabzon insanının her kesimince iyi niyetli kabullenilip uygulama sahası bulduğu fark edilmiştir. Ancak millî devletler ve millîyetçiliğin kendini gösterdiği bu çağda Osmanlı Devleti de üzerine düşen payı almış, iyi niyetli diye tanımladığımız çabalara rağmen hem devlette hem de Osmanlıyı oluşturan milletler arasında parçalanma gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet'in özellikle İstanbul ve Balkanlarda yaşanan tarihinin, incelediğimiz Trabzon özeline paralel olarak yansıdığını da ifade etmek gerekir.

Bu şekilde vilayet ya da şehir merkezleri ile ilgili araştırmalar arttıkça hem paralelliğin daha iyi kurulacağı ve II. Meşrutiyet'in belli alanlara sıkışıp kalmadığı hem de dönemin daha bütüncül anlamlandırılabilceği kanısındayız. Tezimiz, Trabzon örneği üzerinden ortaya koyduğu bilgi ve değerlendirmeleri, bu hedefe ulaşmada bilim ve araştırma dünyasına sunmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE TRABZON'DAKİ YANSIMALARI

Osmanlı Devlet düzeninde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan bozulmalar, XVII. ve XVIII. yüzyıl içerisinde de devam etmiş ve devlet eski ihtişamını kaybetmeye başlamıştır. Buna karşılık Batı dünyasında meydana gelen Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform gibi gelişmeler başta İspanya, Hollanda, Portekiz gibi ülkeler olmak üzere bu coğrafyaya ve ülkelere önemli bir değişim ve gelişim yolu açmıştır. Daha sonra bu ülkelerin yerini İngiltere ve Fransa gibi ilerleyen yüzyılların başat güçleri almış ve bu ülkelerin yayılcı siyaseti Osmanlı toprakları üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti içinde bulunduğu çıkmazların farkında olarak birtakım yenileşme faaliyetleri içerisine girmiş, özellikle III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde daha istikrarlı sürdürülmeye gayret edilen ıslahat çalışmalarıyla devlet, yeniden güçlendirilmeye ve kötü gidişe bir dur denilmeye çalışılmıştır. Bu iki padişah döneminde yapılan ıslahat çalışmaları neticesinde Osmanlı Devleti tarihinde yenileşmenin en sistemli başlangıcı olarak akla gelen ve kabul edilen Tanzimat Dönemi'ne ulaşılmıştır.

1.1. Tanzimat Fermanı'ndan II. Meşrutiyet'in İlanına Kadar Yaşanan

Gelişmeler

Mustafa Reşit Paşa'nın büyük katkılarıyla hazırlanan Tanzimat Fermanı, her şeyden önce kanun üstünlüğü ilkesini benimsemiştir. Çıkacak yasaların din, devlet, mülk ve milleti daha iyi imkânlarla kavuşturma amacıyla yapılacağı belirtildiği için padişah bunlara karşı gelmeyeceğine yemin etmiştir. Ayrıca bütün düşüncesinin “mülk ve milleti ihya” olduğunu açıklamıştır. Bunun yanı sıra fermana toplumdaki birleşmeyi ve kalkınmayı sağlayacağı düşünülen kanunlar ortaya konulmuştur. Örneğin halkın can, mal ve namusunun devlet güvencesi altında olacağı, vergilerin herkesin gelirine göre kanunlarla belirlenmiş usullerle alınacağı ve adaletli bir şekilde toplanacağı, askerlik işlerinin bir süreyle sınırlanması gerektiği; din ayrımı yapılmaksızın bütün tebaaya eşit hak, mal, şeref, yaşam ve haysiyet

güvencesi getirileceği vaat edilmiştir.² Bu önemli dönemin başlamasıyla birlikte yeni düzenlemeler hayata geçirilmeye başlanmış, birçok alanda kanuni düzenlemeler yapılmıştır. “Arazi Kanunnamesi”, “Ticaret Kanunnamesi”, “Vilayet Kanunnamesi”, “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, “Matbuat Nizamnamesi”, “Mecelle” gibi düzenlemelerle yeni bir dönem açılmış, bütün bu gelişmeler başta “Eyalet Meclisleri”, “Vilayet ve Kaza İdare Meclisleri”, “Ticaret Meclisleri”, “Meclis-i Maarif-i Umumiye” “Karma Mahkemeler” ve “belediyeler” olmak üzere örneklendirebileceğimiz birtakım yeni müesseselerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³ Yine bu dönem içerisinde Hristiyan tebaanın ayrıcalıkları meselesinin etkisiyle 28 Şubat 1856 tarihinde gayrimüslimlere oldukça geniş haklar tanıyan Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Böylelikle, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında bir eşitlik düzeninin kurulmasına çalışılmış,⁴ eşitliğe yapılan vurgu Tanzimat Fermanı’na göre daha belirgin hale getirilmiştir.⁵

Ancak şurasını önemle belirtmek gerekir ki, bu kanun ve vaat edilen uygulamaların hayata geçirilmesi hemen mümkün olmamış, öncelikle bunları uygulayacak kadrolar ve alt yapı tamamlanmaya çalışılmıştır. Zira düzenleme bütün Osmanlı vatanına yönelikti ve bunda vilayetler de önemli bir yer tutuyordu. Doğal olarak öncelik merkezî yönetimin denetiminde olan daha yakın eyaletlere tanınmış, başta Edirne olmak üzere Ankara, Konya, İzmir, Aydın ve Sivas gibi eyaletlerde uygulamalara geçilmiştir. Bu eyaletler içerisinde Trabzon da olmasına rağmen, özellikle düzenli bir vergi için gerekli olan mal-mülk ve nüfus sayımı işine yıllarca edindikleri alışkanlıkları bırakmak istemeyen ayan ve eşrafın direnmesi sonucu görevlilerin hükûmete gönderdikleri raporlar üzerine, Tanzimat’ın uygulaması, halkın henüz Tanzimat’ın yararlarını kavrayamadığı gerekçesiyle daha sonraki yıllara bırakılmıştır.⁶

² Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 16. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, 2007, s. 86-87; Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, s. 44; Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876**, 2. Basım, (Çev. Osman Akinhay), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005, s. 41-43; Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 220-221; Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Reformları”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), C. 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 783-784.

³ Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemin Osmanlı Devlet teşkilatı ve kurumları üzerinde meydana getirdiği değişimler için bkz. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 181-360; Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri”, **Belleten**, 21 (121), 1967, s. 93-111.

⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 257-259.

⁵ Davison, a.g.e., s. 57.

⁶ Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (BTBKK) Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), (Haz. Mehmet Sağlam vd.), Samsun, 1988, s. 191-193. Tanzimat’ın Trabzon Vilayeti’nde ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Esin Sarıoğlu, **Tanzimat’ın Trabzon’da Uygulanması (1839-1856)**, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1996.

Bu birtakım geri bırakılmalarına rağmen Tanzimat'ın uygulanmasına başlanmış ve özellikle halk arasında “başta vergi meselesi olmak üzere” önemli beklentiler doğurmuştur. Merkezî hükûmet, bu yolda bir karşılık da verebilmek adına eğitimde, idarî ve malî alanda uygulamalara öncelik vermeye çalışmıştır. Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketleri ve çıkarılan kanunlar sayesinde Osmanlı ekonomisi, devlet yapısı ve toplumsal düzeni değişim geçirmeye başladı. Bu değişimin bir sonucu özellikle şehirlerde yeni kurumlarla birlikte orta sınıf diyebileceğimiz bir zümre ortaya çıktı.⁷ Böyle bir sınıfın ortaya çıkmasının önemi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren meydana gelecek sosyal, siyasî ve idarî meselelerde söz söyleyebilecek, toplumu yönlendirebilecek bir sınıfın oluşmasıdır. Ayrıca II. Meşrutiyet'e giden süreçte, özellikle basın-yayın ve eğitim yoluyla halkla daha fazla iletişim kurarak etkide bulunabilmeleridir.

Geçirilen değişimde önemli hususlardan birisi, taşra idaresinde hemen her kademedede seçimle oluşmuş meclislerin ortaya çıkmasıdır. Sancak merkezleri ve kazalarda, üyeleri arasında din-mezhep ayrımına bakılmadan oluşturulan meclisler, Tanzimat döneminin liberal kurumları olarak karşımıza çıkmışlardır. Her ne kadar ayan, eşraf veya yerel zengin grupların hâkimiyeti buralarda söz konusu olmuşsa da⁸ bu yerel meclis deneyimi Meşrutiyet meclisine geçişi kolaylaştıran,⁹ halk ve idareciler nazarında meclisli bir yapının zeminini hazırlayan önemli bir süreç olmuştur.

Tanzimat'la birlikte eğitim konusunda da bir mesafe alınmak istenmiştir. Çünkü halk arasında okuma-yazma oranı oldukça düşük kalmış, orta öğretim olarak kabul edilebilecek okullar dahi kurulamamıştır. Tanzimat'ın uygulanabilmesi her şeyden önce eğitilmiş bir gurubun oluşturulmasına bağlıydı. Hatta eğitim kurumları oluşturulurken önde gelen düşünce, her tebaadan insanın içinde yer alacağı okullar kurmaktı. Bu, hem farklı etnik ve dinî gruplar arasında kaynaşmaya hem de Osmanlı kimliği oluşturulabilmesine hizmet edecekti. Ancak daha çağdaş anlayışta okulların oluşturulması meselesinin en büyük muhalefeti medrese kökenli ulema sınıfından geleceği açıktı. Dolayısıyla bir yandan yavaşta olsa yeni okullar açılırken, medrese ve onun egemenliği altındaki okullara bir müdahale yapılmadı. Sonuçta bir Tanzimat klasiği olarak kabul edilen hemen her alanda olduğu gibi eğitimde de ikilik ortaya çıktı. Şurasını vurgulamak gerekir ki, devlet önceliklerini daima bu yeni okullara ve eğitime vermeye gayret etti. Fakat Müslümanlar

⁷ Kudret Emiroğlu, “Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf”, **Kebikeç**, 14, (2002), s. 165.

⁸ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan 1. Dünya Savaşına**, 7. Baskı, C. 2, İstanbul: Belge Yayınları, 2001, s. 119-120; 123; Davison, a.g.e., s. 50.

⁹ Tanör, a.g.e., s. 109.

arasında okullaşma gayrimüslimlere göre daha yavaş hayata geçti. Bu durum vilayetlerde daha da belirgin oldu. Örneğin, İngilizlerin Trabzon Konsolosu Alfred Biliotti Hristiyan toplulukların her zaman dindaşlarını eğitmek için büyük gayret ve ihtimam gösterdiklerini, fakat daha birkaç yıla kadar aynı ihtimamın Müslüman idareciler tarafından kendi çocuklarının eğitimi hususunda gösterilmediğini ifade etmiştir.¹⁰ Ancak Konsolusun da son birkaç yıl diye belirttiği gibi Müslüman Osmanlı halkı arasında eğitime verilen önem artmaya başlayacak ve konumuzu oluşturan Trabzon'da da yüksek eğitim veren okullar açılacaktır. 1852 yılında "Usul-i Cedit", 1863 yılında "Rüştiye", 1887 yılında "İdadî", 1889 yılında "Darülmualim" gibi yeni usul eğitim veren okullar ortaya çıkacaktır.¹¹ Eğitimde atılan adımlar ve oluşturulan alt yapı sayesinde daha iyi şartlarda okuma imkânına kavuşan halk, ilerleyen süreçte fazlasını talep etmeye, Tanzimat'ın sağladığı hakları iyi kullanmaya ve bunu ilerilere taşımaya gayret edecektir. Meşrutiyete giden süreci anlamada adı geçen eğitim kurumlarının ve oralara girmeye başlayan bilimsel düşüncenin önemi büyüktür. Çünkü başta dönemin çağdaş fikirlerinin yanı sıra hürriyet, parlamento (meclis), kişi hak ve hürriyeti, söz söyleme hürriyeti gibi sonraki yılları şekillendirecek düşünceler de bu okullar sayesinde toplumdaki varlığını arttırmıştır.

Tanzimat aydınlarının karşılaştıkları en büyük mesele ise ülkenin içerisinde bulunduğu malî sıkıntıydı.¹² Birçok kanunun uygulanabilmesi de malî durumun iyi olmasına bağlıydı. Bu amaçla öncelikle bütçede bir disiplin sağlamaya, hazineyi tek bir çatı altında toplamaya çalıştılar. Giderlerin tahsis edilen ödenek sınırları içerisinde, önceden tahmine dayanan bir bütçe ile karşılanabilmesi için taslak hazırlandı. Devleti ve halkı oldukça zor durumda bırakan İltizam usulüne son verildi. Herkesten gelirine göre vergi alınmaya çalışıldı. Ancak başarıya ulaşması iyi bir tahririn yapılmasına bağlı olan bu iyileştirmelerden altyapı yetersizliğinden dolayı istenilen sonuç elde edilemedi. Gerek vergi verme ve gerek iltizam meselesinde bürokrat, tüccar, ilmiye mensubu, yerel zengin ve askerler gibi büyük çıkarları olan grupların işi yavaştan alması ya da uygulatmamaya çalışması da hedeflenen amaca ulaşamamasının diğer bir sebebiydi. Sonuçta malî sıkıntıların giderilememesi, ülkeyi ilk defa Kırım Savaşı esnasında yüksek faizli dış borç alımına yöneltti. Ancak alınan borçların büyük kısmının üretime değil de askerî masraf ya

¹⁰ Musa Şaşmaz, "İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitimin Durumu", **Tarih ve Toplum**, 28 (163), (1997), s. 41.

¹¹ Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset", **Kebikeç**, 10, (2000), s. 204.

¹² Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, s. 340-360; Yerasimos, a.g.e., s. 129-218.

da önceki borçların ödenmesine harcanması, malî sıkıntının boyutlarını oldukça artırdı. Bunun yanı sıra güçlenen batılı devletlerin ekonomik imtiyazlar elde etmesiyle Tanzimat yılları yarı sömürgeleşmeye doğru gidişi hızlandırdı. Devlet, sergi yoluyla özel teşebbüsü özendirmek, çeşitli imalat fabrikaları kurmak, teknik eleman ihtiyacı için okullar açmak, küçük esnafî şirketler şeklinde organize edebilmek gibi teşebbüslere başvurduysa da şartların iyileşmesi sağlanamadı.¹³ Gerek devlet eliyle ve gerekse özel sektör tarafından herhangi bir malî ve sınaî tesis faaliyetine girişilememesi, kapitülasyon zihniyetinin ağır baskısı, önemli eserler meydana getirilmesini engelledi.¹⁴

Buna karşılık XIX. yüzyılda Osmanlı tarım üretimi gittikçe ilerlerken ihracatta da artışlar görüldü. Bunda, Avrupa ve Amerika'dan satın alınan tarım alet ve makinelerinin kullanılışı, diğer taraftan demiryolunun ve düzenli kara ulaşımının iç bölgelere kadar ulaşıp buralardan limanlara daha hızlı mal sevkiyatının mümkün olması etkili oldu. Ancak bu durum her vilayet için söz konusu değildir.¹⁵ Trabzon Vilayeti bu anlamda ulaşımı daima sıkıntılı bir vilayet olma özelliğini II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar korumuş, bu döneme gelindiğinde ancak çok iyi olmayan bir şose yola sahip olabilmıştır. Demiryolu meselesi ise girişimlere rağmen asla çözülememiştir. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde de malî sıkıntılar idarecilerin en büyük meselesi olmaya devam etmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren ticaretteki yükselişler ve inişler ise Büyük Devletlerin menfaat çatışmaları noktasına göre bir seyir izlemek durumunda kalmıştır.

Yaşanan gelişme ve değişimlere rağmen, Niyazi Berkes'in belirttiği gibi Tanzimat rejimi büyük bir bürokrasi devleti gerçekleştirmek için tasarlanmıştı. Ancak bu ağır yükü sırtlanıp götürecek bir uzman kadroya sahip değildi.¹⁶ Üstelik toprak ağaları, Müslüman olsun, Hristiyan olsun Tanzimat'la gelen yeniliklere karşı tavır takındılar. İltizamın kaldırılması bu işten çıkarları olan mültezim, voyvoda, sarraf gibi aracı kesimleri de tedirgin etti.¹⁷ Sonuçta bunlar ellerinden geldiği kadar yenilikleri engellemeye, engelleyemedikleri yerde yavaşlatmaya çalışarak olumsuz bir tavır içerisine girdiler. Tanzimat sürecinde alınan dış borçların ödenememesi malî yükü de arttırdı. Büyük devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin iç işlerine olan müdahaleler arttı. Toplumda

¹³ Saydam, a.g.m., s. 796-798; Yuriy Aşatoviç Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jöntürkler, 1. Basım, (Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), Ankara: Bilgi Yayınları, 1974, s. 17-41.

¹⁴ Gökbilgin, a.g.m., s. 110-111.

¹⁵ Saydam, a.g.m., s. 798.

¹⁶ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY Yayınları, 2002, s. 244.

¹⁷ Tanör, a.g.e., s. 113-114; Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, 2. Baskı, İstanbul: Eren Yayınları, 1996, s. 369.

istenen bütünleşme bir türlü sağlanamadığı gibi ayrılıkçı hareketler de hız kazandı. Halil İncalcık'ın ifadesiyle: “Hristiyanlarla Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır. Rumeli’de Gülhane Hattı’nın doğurduğu kaynaşma, derhal millî, siyasî bir ayaklanma ve milletlerarası bir siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Rumeli’de reaya, çorbacıların idaresinde esaslı içtimai reformlar için harekete geçmekte, Anadolu’da ise eski Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel müesseselerini temsil edenler, bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra, Balkanlarda millî uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken, Türk politika hayatını, uzun zaman taşraya hâkim ayan-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma etkisi altında tutacaktır” denilerek bu ayrılık meselesi temellendirildi.¹⁸ Dolayısıyla, Tanzimat Fermanı’nın başarısızlığını ve Osmanlı Devleti içerisinde ilerleyen yıllarda daha da açık hale gelen ayrılıkçı hareketlerin sebeplerini bu gelişmelerde aramak lazımdır.

Tanzimat sonrası yaşanan olumsuz gelişmelerin farkında olmaya başlayan bazı Osmanlı fikir adamları, devletin parçalanmasının önlenmesini ve kurtuluşu; bir genel meclisin açılması, buraya herkesin temsilcisini göndermesi, kuvvetler ayırımının bu yolla sağlanması ve devleti yöneten icra gücünün iradesini tayin ve tespit olunmuş bir kanunla sınırlanmasında, yani anayasalı bir sisteme geçilmesinde buldular.¹⁹ Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Mithat Paşa, Ali Suavi gibi kişilerin başını çektiği bu düşünceler yavaş yavaş Osmanlı bürokrasisi ve onun temsilcileri arasında yayılmaya başladı. Fikirlerin yayılmasında ise hiç şüphesiz özel gazetecilik faaliyetlerinin 1860’lı yıllardan sonra hızla gelişmesi ve taşralara yansması etkili oldu.²⁰ Ancak şurası da bir gerçek ki, Tanzimat’ın devlet adamlarını ve uygulamalarını eleştiren fikir ve devlet adamları arasında ortak bir program, düşünce birliği mevcut değildi. Ortak sayılabilecek en belirgin yönleri anayasacılık çerçevesinde bir muhalefetti. Ayrıca; anayasacı liberalizmden modernist

¹⁸ İncalcık, a.g.m., s. 383.

¹⁹ Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 1, (1999), s. 11-12; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 17. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 33.

²⁰ İlk özel Türk gazetelerinden biri olan Tasvir-i Efkâr ve kurucularından Şinasi, devlet meselelerinde kamuoyunun önemi, ülke sorunlarını ifade etme hakkı, idari, hukuki, ekonomik ve kültürel hayatta Avrupa ülkelerinin elde ettiği başarıların uygulanması, laik bir anayasanın gerekliliği gibi konuları işleyerek bunları toplum ve devlet hayatına kazandırmıştır. Ayrıca Ali Suavi’nin Londra’da yayınladığı Muhbir, yine Namık Kemal ve Ziya Bey’in Londra’da yayın hayatına Muhbir’den sonra soktukları Hürriyet gibi gazeteler, Yeni Osmanlılar denilen gurubun sözcüleri oldu. Meşrutî yönetime geçilmesi, meclisin kurulması gibi amaçları ortaya koydu. Bkz. Yuri A. Petrosyan, “1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü”, (Çev. Damla Güney), **Türkler**, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), C. 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 899-900.

İslamcılığa, olgunlaşmamış bir Türkçülük ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren zengin bir yelpazeye sahiptir.²¹ Bununla birlikte bu muhalefetçi kişilerin oluşturduğu girişime genel olarak “Genç Osmanlılar” veya “Yeni Osmanlılar” ismi verilmiş ve yaygın bir biçimde kullanılmıştır.²²

Genç Osmanlıların fikirleri ve devletin içinde bulunduğu iktisadî, idarî ve sosyal sıkıntılarının bir araya gelmesi üzerine Sultan Abdülaziz yönetimine karşı olan muhalefet yükselmiş ve 1876 yılına gelindiğinde talebe-i ulum diye bilinen birtakım öğrenci ve az da olsa sivil hareketler sonucu hükûmet değişikliği sağlanmıştır. Ardından içerisinde Serasker Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüştü Paşa, Süleyman Paşa ve Mithat Paşa'nın da bulunduğu bir gizli kurul tarafından planlanan darbeye Abdülaziz tahtan indirilerek, yerine önce V. Murat geçirilmiş, ancak ruhsal durumundaki bozukluklar nedeniyle üç ay sonra yerine meşrutiyeti ilan etme sözü veren II. Abdülhamid tahta çıkarılmıştır.²³ Böylece Genç Osmanlılar muhalefetine arzu ettiği anayasalı bir meşrutî idare kurulmuştur. Ardından yürürlüğe giren ve Kanun-i Esasi adıyla anılan anayasa²⁴ çerçevesinde seçimler yapılmış, devleti parçalanmaktan kurtaracağına inanılan meclisli bir yapıya geçilmiştir.

Büyük umutlarla ilan edilen Meşrutiyet ve onun meclisi için varlığını sürdürebilme imkânı, beklentilerin aksine çok kısa bir süre devam edebilmiştir. Özellikle yeni padişah II. Abdülhamid'e verdiği sürgün ve meclisi feshetme yetkisi,²⁵ Rusya ile yaşanan 1877-1878 yılındaki savaşın da etkisiyle ya da bahanesiyle padişah tarafından kullanılmış, meclis ve meşrutî idareye son verilmiştir. Gerçi anayasa devlet salnamelerinde yayınlanıyor, burada

²¹ İlber Ortaylı, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1702.

²² Genç Osmanlı hareketinin teşkilatı, 1865 yılında İstanbul'da gizlice kurulan “İttifak-ı Hamiyyet”tir. 1867 yılında başarısız bir darbe girişiminden sonra birçok üyesi Avrupa'ya kaçan bu oluşum, orada “Genç Osmanlılar Cemiyeti” adı altında yeniden teşkilatlanmıştır. Cemiyet 1871 yılından sonra dağılmışsa da 1876 yılına kadarki mücadelelere ivme kazandırmıştır. Bkz. Tanör, a.g.e., s. 123. Genç Osmanlılar ya da Batılıların yaygın olarak kullandıkları ismiyle Jön Türkler hareketinin ortaya çıkışı ve bunda rol oynayan kişilerin görüşleri ve yabancıların katkıları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, a.g.e., s. 271-309; Petrosyan, a.g.e., s. 42-143; Davison, a.g.e., s. 179-237; Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000, s. 20-28; Şerif Mardin, “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1698-1701.

²³ Tanör, a.g.e., s. 124-125.

²⁴ Anayasa hukukçusu olan Bülent Tanör, Kanun-i Esasi'yi bir “ferman anayasa” olarak değerlendirmiştir. Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı'ndan farklı olan yönünün ise kişisel olmayan bir dille, yasa ve hukuk diliyle kaleme alınması ve bir anayasaya özgü bölüm ve maddeler içermesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bununla birlikte anayasalı ya da meşrutî monarşi düzenine geçildiği halde, padişahın yetkilerinin son derece geniş tutulduğunu da belirtmiştir. Bkz. Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 19.

²⁵ Kanun-i Esasi ve getirdiklerinin değerlendirilmesi için bkz. Berkes, a.g.e., s. 309-340; Tanör, a.g.e., s. 132-166; Engelhart, a.g.e., s. 359-366; Petrosyan, a.g.m., s. 899-908; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 3-25; Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, , İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 27-39.

mebus ve ayan üyelerinin isimleri yer almaya devam ediyordu. Görünüşte Meşrutiyet yaşıyordu. Ancak kanuna uyduğu halde hukuka uymayan bu anlayış, beraberinde meşrutî rejime karşı duyulan ilgiyi özleme çevirmiş ve hükümdar bir müstebit olarak görülmeye başlanmıştır.²⁶ Bu esnada yönetimde oluşan düşünce ise böyle bir meclisin kurulmasının zaten sancılar içinde bulunan etnik sorunları daha da arttıracığı ve devleti çöküşe götüreceğiydi.²⁷ Rusya'ya kaybedilen savaşla birlikte, Tunus ve Mısır'ın elden çıkması, başta Mithat Paşa olmak üzere inkılâp taraftarı aydınların merkezden uzaklaştırılmaları, hafife teşkilatının ortaya çıkması ve basına getirilen kısıtlamalar hoşnutsuzluğu artırmıştır.²⁸ Hiç şüphesiz "İstibdat Dönemi" diye bilinen II. Abdülhamidli yıllarda ortaya çıkan toplumsal muhalefeti ve onun başını çeken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ortaya çıkaran vasıtaları, bu gelişmelerle birlikte düşünmek gerekir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu şartlarda ortaya çıkışının önemi ise Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesini sağlayarak meclisin açılmasını temin etmesidir. Tanzimat ve I. Meşrutiyet'in Osmanlı devlet ve toplum hayatında yaşanması ve ortaya çıkan kurumlarının sağladığı gelişme ve değişimin artık o bünye için vazgeçilmez hale gelmesi, bu cemiyeti ve ona yakın olanları bir mücadelenin içerisine sürüklemiştir. Bu mücadelenin başladığı ilk merkezler her ne kadar İstanbul, Selanik ve buralardaki yüksek okullar olmuşa da, zamanla mücadele diğer vilayetlere de yayılarak önceki dönem ve girişimlere nazaran daha çok halk tabanı kazanmıştır.²⁹

Bu hedefler doğrultusunda Sarayburnu'nda bulunan Askerî Tıbbiye Mektebi öğrencileri olan İbrahim Temo, İshak Sukuti, Abdullah Cevded ve Mehmed Reşid tarafından 21 Mayıs 1305 (2 Haziran 1889) tarihinde "İttihad-ı Osmanî" kurulmuştur.³⁰

²⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 960.

²⁷ Şükrü Hanioglu, "Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı**, IV, (1989), s. 61.

²⁸ Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 154.

²⁹ Eğitimde yapılan ıslahatlarla birlikte gelişen ve genişleyen eğitilmiş insanlar vasıtasıyla taşralara doğru yönetim hizmetlerine girme yönünde bir akımın başlaması, haberleşme ağında meydana gelen ilerlemeler ve Avrupa ile taşra merkezlerinin doğrudan ticaret yapmasına imkân hazırlayan gelişmeler İstanbul, Selanik ve Manastır gibi merkezlerin dışındaki bölgelerde Jön Türk hareketinin ve düşüncesinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bkz. Mardin, a.g.e., s. 66-67.

³⁰ İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılâbı Millîye Dair Hatıratım**, Romanya, 1939, s. 16-18. Bu kurucu isimlerin yanında Hüseyinzade Ali'de zikredilmektedir. Bkz. Kuran, a.g.e., s. 155; Kuran, a.g.e., s. 45; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, 3. Baskı, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 51; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4. Baskı, Ankara: İmge Yayınları, 2006, s. 35; Tevfik Çavdar, **İttihat ve Terakki**, 1. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 15-16; M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C. 1, İstanbul: İletişim

Kuruluşun ardından cemiyet ilk yıllarında, harbiye talebesi³¹ ve zabitler arasında, mülkiye mektepleri,³² medreseler ve hatta tekke mensuplarına kadar yeni üyeler kazanmaya çalışmış, toplantılar tertip etmiş, az da olsa gizli birtakım beyannameler yayınlamış³³ ve nihayetinde artan üyelerin de aracılığıyla çeşitli vilayetlere yayılmaya başlamıştır.³⁴ Ayrıca muhalif kişi ve çevrelerle ilişkiye geçilmiş, yurt dışında da şubeler kurmaya ve örgütlenmeye çalışılmıştır.³⁵ Bununla birlikte, hızlı bir şekilde üyelerini artırarak gelişmesine rağmen Cemiyetin idarecileri, teşkilatı kuvvetlendirip memlekette yaygın hale getirmeden harekete geçmek düşüncesinde değillerdi. Ancak İstanbul'da yaşanan 1895 Ermeni olayları bu süreci tersine çevirdi. Duvarlara asılan beyannamelerle³⁶ II. Abdülhamid'in idaresi eleştirildi. Halk ittihadı çağrıldı ve haksızlığa uğrayanların bütün Osmanlılar olduğu vurgulandı. Böylece kendini açığa vuran Cemiyet, takibata uğradı ve birçok üyesi ya yakalanıp sürgün edildi, ya da takibattan kurtulabilmek için yurtdışına kaçtı,³⁷ İstanbul teşkilatı gücünü kaybetti³⁸ ve faaliyetler Osmanlı sınırları dışına taşınmak zorunda kaldı.³⁹ İşte bu noktada, cemiyetin Paris şubesi temsilcisi Ahmet Rıza Bey'le de

Yayımları, 1985, s. 173-174. Kuruluş tarihi olarak verilen bu yıldan 1895 yılına kadar geçen zaman zarfında yapılan ya da daha doğru bir ifadeyle yapılamayan faaliyetlerin gerçek anlamda bir cemiyetin varlığını kabul etmek için yeterli olmadığı fikri ve kuruluş için 1895 yılına odaklanması gerektiği hakkında bir değerlendirme için bkz. Ali Birinci, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895)", **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 401-409.

³¹ Bu okulda Cemiyetin fikirleri, yayılışı ve faaliyetleri hakkında bkz. Ahmet Bedevi Kuran, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

³² Cemiyet ve fikirlerinin Mekteb-i Mülkiye'de yayılması ve bu mektepte yapılan faaliyetler hakkında bkz. Leskovikli Mehmet Rauf, **İttihat ve Terakki Ne İdi**, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları, 1991. Bu hatıratı önemli kılan hususlardan biri, olayların içinde bulunduğu dönemde yazılması ve ilk olarak 1911 yılında basılmış olmasıdır.

³³ 1895-1896 yıllarında yayınlanan böyle bir nizamname ve içerdiği ilkeler için bkz. Çavdar, a.g.e., s. 17-18.

³⁴ Temo, a.g.e., s. 21-22; Tanör, a.g.e., s. 168; Cemiyetin bu ilk yıllarındaki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin değerlendirmesi için ayrıca bkz. Hanioglu, a.g.e., s. 175-202; 645-650.

³⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 52.

³⁶ Beyanname için bkz. Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 158-159.

³⁷ Petrosyan, a.g.e., s. 179-181. Kuran'ın verdiği bilgilere göre de, bu şekilde beyanname yayınlama ve faaliyetlerinden dolayı cemiyet mensuplarından ilk defa ele geçen ve sürülen Abdullah Cevdet Bey Trablusgarp'a, Tıbbiye Mektebi öğrencilerinden Rodoslu Süleyman Bey Şam'a ve Fatihli İbrahim Nazmi Bey de Manastır'a sürülmüşlerdir. Ardından oluşan baskı nedeniyle başta cemiyetin ileri gelenlerinden İshak Sukuti, Tunalı Hilmi, Doktor Nazım ve Akil Muhtar olmak üzere birçok genç, başta Paris olmak üzere Avrupa'nın çeşitli merkezlerine ve kısmen de Mısır'a sığınmışlardır. Bkz. Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 47-53.

³⁸ Meşrutiyet'in ilan edilebilmesi yolunda sorunu, yalnızca bir darbe meselesi olarak gören İstanbul teşkilâtının, bu yolda teşebbüsü ve güç kaybedişi hakkında bkz. Hanioglu, a.g.e., s. 214-219;247-252.

³⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, 4. Baskı, C. VIII, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 514-515.

olan ilişkileri ve onun pozitivism kaynaklı telkinleri neticesinde Cemiyet, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını aldı.⁴⁰

Bu ikinci kuşak Jön Türklerin⁴¹ ya da İttihatçıların amacı mutlakiyet ve baskı rejimine karşı çıkmak, Osmanlı Devleti’nin yıkılmasını önlemek, Kanun-i Esasi’ye ve Meclis-i Mebusan’ın açılmasını sağlayarak Meşrutiyet’e yeniden işlerlik kazandırıp güçlendirmek, böylece dış müdahale ve baskılara karşı durmak, ittihad-ı anasırı bu yolla sağlamaktı.⁴² Girişimin temsilcilerinin ortak kabul edebileceğimiz bu fikirlerine karşın, tıpkı Yeni Osmanlılar gibi çok farklı düşünce yapılarına sahip kişi ve anlayışları içerisinde barındırmıştır.⁴³ Bu şekilde farklı kişilikler ve düşünce dünyası içerisinde varlığını sürdürmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti, inişli çıkışlı bir siyaset takip etmiş, zaman zaman II. Abdülhamid’in girişimleriyle parçalanmış, ancak yine de varlığını devam ettirmiştir. Cemiyet 1900’lerin başına gelindiğinde ise daha bütünleşik bir yapıya kavuşabilmek adına biri 1902 yılında, diğeri 1907 yılında olmak üzere Paris’te iki kongre toplamış, ancak bütünleşmeyi sağlayamamıştır.⁴⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni bu bölünmüşlükten kurtaran, ona yeniden bir dinamizm kazandıran ve II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi doğrultusunda hedefe doğru yönlendiren asıl önemli gelişme ise Selanik’te “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”nin kurulması ve faaliyetlerine başlamasıyla yaşanmıştır.⁴⁵ Selanik’teki bu cemiyetin kuruluşu hakkında bilgi veren Mithat Şükrü Bleda, 1897 yılında II. Abdülhamid’in ünlü baş hafiyesi Ahmed Celalettin Paşa’nın Avrupa’ya gelerek çeşitli vaatlerle⁴⁶ buradaki Jön Türkleri

⁴⁰ Akşin, a.g.e., s. 37; Petrosyan, a.g.e., s. 181. Ahmed Rıza Bey anılarında bu isim konusuyla ilgili şunları söylemektedir. “İttihat ve Terakki Cemiyeti ben Paris’te iken kuruldu. İlk önce ismini İstanbul’da İttihad-ı İslâm koymuşlardı. Ben değiştirdim. Biz de çeşitli milletler bulunduğu ve bunun bütününün hukukuna hürmet edileceği yönünde, ya İttihad-ı Osmanî demek ya da amacın daha kapsamlı olduğunu göstermek için İttihat ve Terakki demek uygun olacağını bildirdim. Öylece kabul edildi.” Bkz. Ahmed Rıza, **Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları**, İstanbul: Arba Yayınları, 1988, s. 23.

⁴¹ Anayasalı ve meclisli bir sistemden yana olan ve 1860’lı yıllardan sonra gelişen muhalefet hareketi Avrupa’da Jön Türkler diye tanınmasına rağmen Türk tarihinde daha çok ilk kuşak muhalefet hareketi için “Genç Osmanlılar” tabiri kullanılırken, “Jön Türk” adı II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan ikinci muhalefet hareketi için kullanılmıştır. Bkz. Yerasimos, a.g.e., s. 223.

⁴² Sina Akşin, “Jön Türkler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 832; Tanör, a.g.e., s. 169. Kazım Nami Duru’da hatıralarında Kanun-i Esasi’nin ilan edilmesi, Millet’in hürriyetine kavuşturulması ve Meclis-i Mebusan’ın açılması ile Cemiyetin vazifesinin tamamlanmış olacağını belirtmektedir. Bkz. Kazım Nami Duru, **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957, s. 8-9.

⁴³ Karal, a.g.e., s. 516-517.

⁴⁴ Akşin, a.g.e., s. 68-70; Petrosyan, a.g.e., s. 216-218; Yerasimos, a.g.e., s. 420-421; Ali Haydar Midhat, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hâtıralarım 1872-1946**, 2. Basım, İstanbul: Bengi Yayınları, 2008, s. 173-174

⁴⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, 2. Baskı, C. IX, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 21.

⁴⁶ Cemiyetin Paris ve Cenevre şubeleriyle bağlantıya geçen Ahmed Celalettin Paşa şu vaatlerde bulunmuştur. II. Abdülhamid genel af ilan edecek, Avrupa’dan ve sürgünden memlekete döneceklere liyakatlerine göre

davalarından çeldirdiğini ve gelişmelerin büyük bir tahribata yol açtığını ifade etmiştir.⁴⁷ Ardından kendisinin Selanik'e döndüğünü ve burada gizli olarak Jön Türk davasına hizmet ettiği gerekçesiyle göz hapsinde bulundurulmuş Talat Bey'le bir araya geldiklerini, her fırsatta toplantı yaptıklarını ifade etmiştir. Yapılan bir toplantıda ise Talat Bey'in bu dağınmak üzere bir son vermek için bir cemiyet kurulması teklifini yaptığını, teklifin ardından Selanik'te Beş Çınar Bahçesi'nde bir araya gelen Bursalı Mehmed Tahir, Naki, eski İzmir Valisi Rahmi, Kazım Nami (Duru), İsmail Hakkı Baha, Edip Servet, İsmail Canbulat, Ömer Naci, Talat Beyler ve kendisinin katılımıyla Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Bleda'nın anlattıklarına göre cemiyetin kurulmasındaki en temel sebeplerden birisi Jön Türklerin dağılma dönemine girmesi ve davalarının tehlikeye düşmesidir. Ayrıca 1905 Rus İhtilali ile bu ülkede ve İran'da kurulan meşrutî idarenin,

memuriyet verilecek, hükûmetçe, tedrici olarak ıslahata başlanacak, Paris'teki öğrencilere tahsillerine devam etmeleri için maaş bağlanacaktır. Ayrıca Avrupa'da kalmak isteyen aydınlar da elçiliklerde memuriyetlere tayin edilecektir. Bu teklifler gerçekten cemiyete zarar verebilecek nitelikte olup, hele de o günlerde geçim yönünden sıkıntılar içerisinde bulunan İttihatçılara zarar verebilecek derecededir. Zira bu teklifle birçok cemiyet mensubu ya yurda dönmüş, ya da elçiliklerde görev almak suretiyle eğitimini tamamlamaya çalışmıştır. Bkz. Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...**, s. 518. Ernest Ramsaur'a göre de: "1897 yılında Jön Türk hareketinin çöküşüne sebep olma şerefi Ahmed Celalettin Paşa'ya aittir." Bkz. Ernest E. Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2004, s. 67. Ahmed Rıza Bey ise Paris'e gelenlerin çoğunun yayıncı bir şey olmaz, hafiyeleri öldürmeli, şöyle yapmalı, böyle vurmali diye kıyametleri kopardıklarını, ancak Abdülhamid'in başhafiyesini gönderdiğinde hafiyeleri öldürmekten bahsedenlerin onun eteğine sarıldıklarını, Nazım Bey hariç hepsinin aylığa geçerek kendisinden ayrıldıkları ve Ahmed Celalettin Paşa'nın vazifesinde başarılı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ahmed Rıza, a.g.e., 20-22. Mizancı Murad Bey'e göre ise Ahmed Celalettin Paşa ileri sürdüğü vaatlerinde samimidir. Gönderildiği bu vazifede asla ikiyüzlü değildir. Ancak dostluğunu ve kişiliğini iyi tanıdığı iddia ettiği Paşa'nın da Yıldızca kandırıldığı düşüncesindedir. Tabii Murad Bey'in bu düşünceleri kendisinin yurda dönerek Jön Türk davasında büyük bir saygınlık kaybetmesinden ve dönüşüne birtakım haklı sebepler bulmak istemesinden kaynaklanması yüksek ihtimaldir. Murad Bey'in Ahmed Celalettin Paşa ile görüşmesi ve İstanbul'a dönen en önde şahsiyetlerden olarak farklı görüşleri için bkz. Mizancı Murad, **Mücadele-i Millîye Gurbet ve Avdet Devirleri**, (Haz. Sabahattin Çağın-Faruk Gezgin), İstanbul: Nehir Yayınları, 1994, s. 234-249. Ahmed Celalettin Paşa'nın gerçekleştirdiği bu Jön Türk ikna girişiminin, sarayla ve Paris elçisi Münir Bey'le yaptıkları bazı yazışmalar ışığında değerlendirme ve anlatımı için bkz. Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 61-81; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 183-207. Ahmed Celalettin Paşa ile görüşen Cenevre şubasının meseleyi Romanya'daki İbrahim Temo'nun başını çektiği şubeye telgrafla bildirmesi ve buna karşı verilen cevap için bkz. Temo, a.g.e., s. 146-151; ayrıca bkz. Hanioglu, a.g.e., s. 239-242; Süleyman Kâni İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki ve Gizli Tarihi**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 1999, s. 109-130.

⁴⁷ Şerif Mardin'e göre Ahmed Celalettin Paşa'nın girişimleri neticesi birçok hürriyetçinin geri dönmesi, toplumda çalışmalarını destekleyecek gelir kaynaklarından mahrum olmaları ve bir hamiyet sığınma zorunluluğundan ileri gelmekteydi. O dönemde de önceki dönemler gibi servet kaynağı devletti. Dolayısıyla ya bir hamiyet bulmak ya da doğrudan doğruya devletten yararlanmak gerekiyordu. Bkz. Mardin, a.g.e., s. 142-143.

⁴⁸ Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul: Destek Yayınevi, 2010, s. 21-29. Ayrıca kuruluş için bkz. Duru, a.g.e., s. 13; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 53-54; Akşin, a.g.e., s. 91-92.

ayrıca Makedonya bunalımı nedeniyle beliren Avrupa baskı ve müdahalesinin de etkisi önemliydi.⁴⁹

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin faaliyete başlamasıyla Jön Türk hareketi yeniden ivme kazanmış ve Cemiyet, hızla teşkilatını Makedonya'ya yayarak mevkiini güçlendirmeye başlamıştır.⁵⁰ Kısa bir süre sonra Cemiyetin Manastır⁵¹ kolu kurulmuş, bunu Resne, Ohri,⁵² Üsküp, Gevgeli, Serez, Edirne ve Drama şubeleri takip etmiştir.⁵³ Askerî kuvvetler içerisinde hızla yayılan Cemiyet, aynı zamanda sivil üyeler de edinerek ihtilalci bir güce kavuşmuştur.⁵⁴ Ernest Ramsaur, yaptığı bir değerlendirmede, 1897 ateşkesinin sonucu İmparatorluk içerisinde kök salmış olan İttihat ve Terakki Komitesi'nin organizmasının bütünüyle tahrip edildiğini ve Jön Türk davasının bir süreliğine de olsa ilerlemesinin engellendiğini, ancak 1906 ve sonrasında komitenin tekrar yapılanarak yeni bir hareketi oluşturabildiğini belirtmiştir.⁵⁵

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin faaliyetleri, bütün gizliliğine rağmen saray tarafından öğrenilince, Mart 1907 yılında Talat, Ömer Naci ve Hüsrev Sami Beylerin tutuklanmasını emreden gizli emirler gerekli yerlere iletilmiştir.⁵⁶ Ancak hemen her yere

⁴⁹ Akşin, a.g.e., s. 92; A. L. Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, s. 29-30.

⁵⁰ Jön Türk hareketi içerisinde Makedonya'nın önemi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya", **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, 1. Baskı, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 213-245. İttihatçıların bu bölgeyi merkez seçmelerinde, Osmanlı Devleti'nin dağılmasını çabuklaştırabilecek faal güçlerin burada olması ve büyük devletlerin müdahalesine uygun bir zemin hazırlaması etkiliydi. Ayrıca bu bölgeye yapılan müdahaleler her kesim arasında olumsuz izler bırakmış, oluşan hoşnutsuzluk ihtilal için zemin hazırlamıştır. Bu durum Cemiyet üyelerince çok iyi bilinmekteydi. Yine II. Abdülhamid ve onun hafiyelerinin doğrudan müdahalelerinden daha emniyetli bir özelliği vardı. Bkz. Edward F. Knight, **1908 İhtilâli'nin Hikâyesi Jön Türkler ve II. Abdülhamid**, 1. Baskı, İstanbul: Kariyer Yayınları, 2010, s. 81-84.

⁵¹ Kazım Karabekir anılarında, bu şubeyi Enver Bey (Paşa) ile birlikte 17 Teşrinisani 1322/30 Kasım 1906 yılında kurduklarını ifade etmektedir. Manastır civarındaki köylerin araştırmasından Enver Bey'le dönerken onun kendisine Selanik'te Veliaht Reşad Efendi'yi padişah yapmak ve Meşrutiyet'i ilan etmek esasları üzerine bir cemiyet kurulduğunu, kendisinin bu cemiyete girdiğini söylediğini ifade etmiştir. Ardından Enver Bey'in, kendisini de bu cemiyete girmeye davet ettiğini belirten Karabekir, bunu yemin vererek kabul ettiğini ve böylece Manastır şubesini kurduklarını belirtmiştir. Bkz. Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, İstanbul: YKY Yayınları, 2009, s. 79-84. Manastır'ın Meşrutiyet'in yeniden ilanında oynadığı rolle ilgili bir değerlendirme için de bkz. Kunihiro Shidara, "Hürriyet'in İlanı ve Manastır Merkezi", **XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)**, C. 4, 1. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 1247-1252.

⁵² Ohri'deki teşkilâtın kuruluşu için burada Ekim 1906 yılında kaymakamlığa atanan İrtem'in eserine bakılabilir. İrtem, a.g.e., s. 383-390.

⁵³ Tekeli ve İlkin, a.g.m., s. 239

⁵⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 54.

⁵⁵ Ramsaur, a.g.e., s. 71.

⁵⁶ Hüsrev Sami Bey'de bu olayı Belleten Dergisinin 3-4 nolu sayısına gönderdiği "Vatan ve Hürriyet İttihat ve Terakki" isimli yazısında anlatmaktadır. Orada Talat Paşa'nın kendilerine gelerek Umum Müfettişlikten haklarında bir tutuklama kararı çıktığını, eğer yakalanırlarsa başka tutuklama olaylarının da gerçekleşebileceğini, bu yüzden memleketten ayrılmaları gerektiğini söylediğini ifade etmiştir. Teklifi Naci Bey'le tetkik ve münakaşa ettikten sonra ise arkadaşlar arasında paniğe yol açmamak adına Paris'e gitmeye

teşkilatını yaymış olan Cemiyet bundan haberdar olmuş ve tutuklanması istenen kişiler Paris'e kaçmışlardır. Kaçış esnasında kendilerine Ahmed Rıza ya da Sabahattin Bey gruplarından biriyle birleşme imkânlarının incelenmesi görevi verilmiş, sonuç olarak Ahmed Rıza Bey'in Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin programı daha uygun görülerek her iki cemiyetin birleşmesi kararı alınmıştır.⁵⁷ Ancak 27 Eylül 1907 yılında resmen birleşmelerine rağmen Paris harici, Selanik dâhili teşkilat olmak üzere iki merkez-i umumi, nizamname ve maliyeye sahip olarak özerkliklerini korumuşlardır.⁵⁸ Bununla birlikte II. Meşrutiyet'e giden yolu, Cemiyetin ihtilalci karakterini Selanik gurubu temsil etmiş ve daha fazla ön plana çıkıştır. Gelişen olaylar ve II. Meşrutiyet'te bu gurubun oynadığı etkin roller de bunun kanıtıdır.

Tanzimat Fermanı ile başlayan değişimlerin, meşrutiyet idaresine geçişi isteyen ve meşrutiyet için mücadele veren bir döneme evrilmesini sadece İstanbul, Selanik veya Manastır gibi şehirlere bağlamanın eksik bir tutum olduğunu vurgulamıştık. Elbette ismini zikrettiğimiz yerler en önemli etkiye sahip olmakla beraber, meşrutî fikirlerin, anlayışların Anadolu'ya yayıldığını, önemli bazı vilayetlerde halk hareketlerine kadar vardıklarını ve Meşrutiyet amacıyla kurulmuş cemiyetlere destek sağladıklarını belirtmek gerekir. Kudret Emiroğlu'nun ifadesiyle halkın siyasete katıldığı veya en azından katılır gösterilmesi kaygısı, Meşrutiyet'in ilanını halkın istediği ve siyasetin halk için yapıldığı, yapılması gerektiği kavrayışı önemli ve siyaset tarihimiz için bir yeniliktir.⁵⁹ II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi İstanbul'da bulunmuş Fransız araştırmacı gazeteci Paul Fesch'in de belirttiği gibi Jön Türk denilen gruplarca savunulan düşünceler, yapılan girişimler, Osmanlı toplumunun

karar verdiklerini belirtmiştir. Bkz. Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet İttihat ve Terakki", **Belleten**, 1 (3-4), (1937), s. 623-624.

⁵⁷ Akşin, a.g.e., s. 95; Ramsaur, a.g.e., s. 162-164. Duru, a.g.e., s. 16-17; İrtem, a.g.e., s. 34; Petrosyan, a.g.e., s. 255-256. Cemiyetin ortak adının Doktor Nazım'ın Selanik'e gizlice gelerek çalışması neticesi ve daha çok tanınmış olmasından dolayı İttihat ve Terakki olması kabul edilmiştir. Bu isim değişikliği meselesinin Doktor Nazım tarafından ısrarla istenmesi üzerine, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerine birer mektup göndererek isim değişikliği hususunda fikirlerini sormuş ve genel kanaatin İttihat ve Terakki üzerinde yoğunlaşması üzerine bu ismi benimsemiştir. Bkz. Bleda, a.g.e., s. 40-41. İki cemiyetin birleşmesi ve Doktor Nazım tarafından hazırlanan birleşme metni için ayrıca bkz. Hikmet Çiçek, **Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004, s. 69-71; Ramsaur, a.g.e., s. 165-166; Kızıldoğan, a.g.m., s. 624-625. Terakki ve İttihat şeklinde kabul edilen bu ortak isim daha sonra Selanik gurubunun ısrarıyla "İttihat ve Terakki" şekline dönüştürülmüştür. Bkz. Çavdar, a.g.e., s. 28.

⁵⁸ Akşin, a.g.e., s. 95; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 456-457.

⁵⁹ Kudret Emiroğlu, **Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı**, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 1999, s. 20.

bütün sınıf ve halkları içerisinde, her yerde yayılmış ve topluma mal olmuştur.⁶⁰ Bu amaçla taşralarda meydana gelen halk hareketleri, II. Abdülhamid'i ve onun hükûmetlerini zorlayıcı isyanlar, Meşrutiyet yolunda önemli bir güçtür.

Hoşnutsuzluk ve isyanların ortaya çıkmasıyla beliren hükûmet eleştirilerine karşı vali değiştirerek, elebaşlarını yakalayıp sürgün ederek ya da vergileri bir müddet erteleyerek durdurabileceğini düşünen II. Abdülhamid ve onun hâkimiyeti altındaki hükûmet için sonu hızlandıran gelişme ise İngiltere Kralı ile Rusya Çarı arasında yapılan Reval⁶¹ görüşmeleri olmuştur. Olası bir Makedonya müdahalesinden ve bu bölgenin parçalanmasından endişe eden İttihatçılar ve özellikle ona bağlı subaylar, Meşrutiyet'in ilan edilmesinin bu bölgedeki karışıklıkların önüne geçeceği düşüncesiyle harekete geçmiştir. Zaten bu görüşmelerden önce Avrupa basınında şark meselesinin artık halledilmesinin vaktinin geldiği, Makedonya'da kan ve ateş tufanının durdurulması için kesin karar verilmesi gerektiği yönünde haberler, Cemiyeti harekete geçirmiştir.⁶² Merkez-i Umumi bir muhtıra hazırlanmış ve 28 Mayıs 1908 tarihinde, Rusya hariç, Selanik, Manastır, Üsküp ve İstanbul'daki diğer yabancı devlet sefirlerine dağıtılmasını kararlaştırmıştır. Bu muhtıra ile kısaca, kötülüklerin hep istibdat idaresinden kaynaklandığı, sadece Makedonya'nın değil bütün ülke ve Osmanlı uluslarının baskı altında olduğu, Balkanlardaki olayların içeriden değil, dışarıdan kısıktıldığı, artık halkın meşrutî idareyi kurarak buna son vermek azminde olduğu, Avrupa'nın da Makedonya'ya müdahale hevesinden vazgeçmesi, harekete geçtiklerinde Rusya'nın olası bir müdahalesinin engellemesinin beklendiği belirtilmiştir.⁶³ Muhtıra ile varlığını da açıkça ortaya koyan Cemiyetin isteklerine rağmen Reval'de 9 Haziran'da, hem de muhtıralarında baş fırsatçı olarak niteledikleri Rusya ile İngiltere'nin görüşmesi, endişeleri zirveye çıkarmıştır.

Bütün bu gelişmelerin sonucu önce Kolağası Niyazi Bey, ardından Erkân-ı Harp Binbaşısı Enver Bey, Ohrili Eyüp Sabri ve diğer birçok küçük rütbeli subay isyan ederek

⁶⁰ Paul Fesch, **Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul**, 1. Baskı, (Çev. Erol Üyepazarıcı), İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 1999, s. 335.

⁶¹ Bugünkü Estonya'nın Talinn şehri.

⁶² Merkez-i Umumi üyeliklerinde bulunmuş, eski Trabzon Valisi Kâzım Kadri Bey'in de oğlu olan Hüseyin Kâzım Kadri "Avrupa'nın himayesi ve müzaheretinde devam eden bir anarşinin Makedonya'nın inkısamına kadar gideceği muhakkak idi... bu musibetin önünde durmak, siyasi müşkülâtı ve müdahale-i ecanibi durdurmak için zâhiren bir çare kalmıştı: Meşrutiyeti iade etmek" diyerek Makedonya meselesinin II. Meşrutiyet'in ilanındaki önemli rolünü vurgulamaktadır. Bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, 2. Baskı, (Haz. İsmail Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, s. 70.

⁶³ Karabekir, a.g.e., s. 181; Akşin, a.g.e., s. 110-111; Orhan Koloğlu, "II. Meşrutiyet'in Büyük Hayali Osmanlı'yı Yaşatmak", **Popüler Tarih**, 14, (2001), s. 38-39. Muhtıranın metni için bkz. Knight, a.g.e., s. 109-110.

dağa çıktılar. Durumun haber alınmasıyla harekete geçen saray ise bölgeye isyanı durdurmak adına yetkililer gönderdi. Ancak başta en güvendiği isimlerden Şemsi Paşa olmak üzere bazıları öldürülürken Selanik Merkez Kumandanı ve Enver Bey'in de eniştesi olan Yarbay Nazım Bey gibi bazıları yaralı kurtulabildiler. Durumun bu yönde bir yol izlemesinden dolayı hem şaşırın hem de endişeye kapılan II. Abdülhamid, bölgeye 15 Temmuz'dan itibaren Anadolu'dan asker sevk etmiş, ancak bunlar Doktor Nazım'ın da faaliyetleri neticesi İttihatçı yanlısı olarak kazanılmıştı. Son olarak da Şemsi Paşa'nın yerine atanan Müşir Tatar Osman Paşa'nın, birlikleri arasından isyan etmiş kadrolarca kaçırılması II. Abdülhamid ve ekibinin elini kolunu bağlamış, 23 Temmuz 1908 tarihinde Manastır'da İttihat ve Terakki tarafından ilan edilen Meşrutiyet'i Padişah, 24 Temmuz 1908 tarihinde ilan etmek durumunda kalmıştır.⁶⁴ Böylece yaklaşık 30 yıl süren İstibdat yönetimi son bulurken, meclisin tekrar seçimle toplanması kararı alınmıştır.

1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Trabzon

II. Abdülhamid'in yönetimini eleştiren ve Kanun-i Esasi'nin yeniden işlerlik kazanmasını, meclisin açılarak idareyi ele almasını isteyen fikirlerin⁶⁵ Anadolu'ya ve bizim özelimizde Trabzon'a da yayılmasına sebep olan gelişmeler sürgünlere, ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmesine, mevcut yönetimin hemen her alanda uygulamaya çalıştığı baskıcı siyasete ve buna karşı doğan tepkilere bağlanabilir. Ayrıca kısa da olsa toplumun yaşadığı 1876 ve sonrasında açılan bir meclis deneyimi de vardır. Burada Trabzon'u önemli kılan husus, sahip olduğu coğrafi konumu sayesinde Anadolu'nun iç bölgeleri ile haberleşebilmesidir. Zira Osmanlı sınırları içerisinde basılması veya dışarıdan

⁶⁴ Bu tarihi olayın daha ayrıntılı olarak gelişimi hakkında bkz. Akşin, a.g.e., s. 107-117; Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s. 27-40; Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, 8. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010, s. 15-29; Bleda, a.g.e., s. 47-66; Duru, a.g.e., s. 21-30; Knight, a.g.e., s. 107-174; Kansu, a.g.e., s. 122-137; Ramsaur, a.g.e., s. 174-179; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 464-477; Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 306-309; Çavdar, a.g.e., s. 30-36; Petrosyan, a.g.e., s. 296-318; Ahmed Saib, **Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası**, Dersaadet: Gayret Kütüphanesi, 1329, s. 57-65; Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, 1. Basım, İstanbul: Sebil Yayınları, 1996, s. 28-31; Abdullah İslamoğlu, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)**, İstanbul: Gökkube Yayınları, 2004, s. 58-67. II. Meşrutiyet'in ilan sürecinde saray içinde meydana gelen etki ve gelişmeler için ise bkz. Süleyman Kâni İrtem, **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 1999, s. 10-65.

⁶⁵ Bu fikirlerin bir toplamı olarak 27-29 Aralık 1907 yılında Paris'te yapılan İkinci Jön Türk Kongresi'nin sonuç bildirisine bakılabilir. Bu bildiri başta II. Abdülhamid olmak üzere hükûmete yapılan eleştirileri ve bunun için kongrenin hangi yolları takip edeceğini ihtiva etmektedir. Bkz. Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 291-296. Hüseyin Cahit Yalçın, İttihat ve Terakki'yi kuranların Meşrutiyet olunca iç yönetimin bir tılsım etkisiyle hemen düzeleceğine, haksızlıktan yakınan azınlıkların yasanın üstünlüğü ve adaletin gelmesiyle ayrılıkçı dileklerinden vazgeçeceklerine, yabancı devletlerin baskısından da bu vesileyle kurtulacaklarına, ülkede keyif ve zorbalık egemen olmayıp da yasa ve adalet hüküm sürerse, bütün fenalıkların ortadan kalkacağına inandıklarını belirtmiştir. İttihatçıların Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesine ve meclisin açılarak idareyi ele almasına karşı duydukları özlemin altında yatan bu inançlarıdır. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, 2. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s. 49.

getirilmesi yasak olan, meşrutî fikirleri savunan gazete, dergi ve risalelerin⁶⁶ yabancı postaneler yoluyla el altından Osmanlı sınırları içerisine sokulduğu bilinen bir gerçektir.

İbrahim Temo anılarında Kuleli Mektebi'nde arkadaşlarıyla beraber edebiyat, siyaset ve vatan için dertleştiğini ifade ederken bu arkadaşları içerisinde Trabzonlu Kerim Sebati'den bahsetmektedir.⁶⁷ Aynı isimden Süleyman Kâni İrtem de bahsederek gayret ve fedakârlık hususunda kendisini zikretmiştir.⁶⁸ Ayrıca mevcut düzene karşı yapılan eylemleri konu edinen yayınların, Trabzon'a, İstanbul'da öğrenci olan Bağdadizade İsmail Hakkı eliyle dağıtıldığı bilinmektedir.⁶⁹ Bahattin Şakir Bey ise Temmuz 1905'te Abdülhamid'in hafiyelerince yakalanmış, Bekirağa Bölüğü'nde iki gün tutuklu kaldıktan sonra Trabzon üzerinden Erzincan'a sürgün edilmiştir. Sürgün haberi Mısır ve Paris'teki İttihatçılar tarafından duyulmuş, bu haber oralarda büyük üzüntü meydana getirmiştir. Bunun üzerine, Ahmed Celalettin Paşa'nın Trabzon'daki İttihatçı mensuplarıyla temasa geçmesiyle Eylül 1905'te Bahattin Şakir Erzincan'dan kaçırılmış ve Trabzon'a getirilerek burada arkadaşları tarafından saklanmıştır.⁷⁰ 1904-1905'li yıllarda ise Kuleli Askerî İdadîsi'nde "İhtilalci Askerler Cemiyeti" adıyla kurulan gizli derneğin kurucularından birisi, Trabzon doğumlu Ahmet Bedevi Kuran'dı. Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı kendilerine rehber seçen bu dernek, özgürlük ve millîyetçilik düşüncelerini güçlendirmeyi amaç edinmişti. Prens Sabahattin Bey'in kurduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet

⁶⁶ Örneğin Meşrutiyet'in ilanı öncesi Trabzon'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şube mensupları arasında Paris'ten gelen gazeteler okunuyordu. Trabzon'dan Paris'e yazılan bir mektupta bu olay şöyle anlatılmaktadır. "Buraya gönderdiğiniz gazetelerin efradımız arasında o kadar kıymeti vardır ki, bunun derecesini tasavvur edemezsiniz. Gazeteleri pek büyük bir iştah ve lezzetle okuyoruz. Efradımız yüz kişiden fazla olduğu için gönderilen gazeteler kâfi gelmiyor. Zarf içinde olmak üzere birkaç nüsha fazla yollanırsa bizi idare edecektir. Gazeteleri nasıl okuduğumuzu görseniz gülmekten bayılırsınız. Gazeteleri yanımıza alıyoruz, müsellah olarak kırlara çıkıyoruz. Bir tarafta ateş yakıyoruz ve o ateşin etrafına geçerek büyük bir hevesle okumaya başlıyoruz." Bkz. Erdal Aydoğan ve İsmail Eyyüpoğlu, **Bahaeddin Şakir Bey'in Biraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, 1. Baskı, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004, s. 359.

⁶⁷ Temo, a.g.e., s. 15.

⁶⁸ İrtem, a.g.e., s. 12. Kerim Sebati Bey Tıp Fakültesi öğretim üyelerinden olup, 1327 (1911) senesi teşekkül eden Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi Heyeti üyelerindedir. Hilal-i Ahmer Genel Merkezi'nin 7 Teşrin-i Evvel 1327 (20 Ekim 1911) tarihli toplantısında, Trablusgarp'taki savaş bölgesine yaralı, hasta, asker ve halkın sağlık gereksinimlerinde yardımcı olabilmek amacıyla sağlık ekibi gönderilmesi kararı üzerine adı geçen bölgeye gitmiştir. Onun başkanlığında 6 doktor, 1 eczacı, 15 hastabakıcı ve 1 muhasebeciden oluşan heyet, Aziziye'de ilk 160 yataklı Hilal-i Ahmer hastanesini kurdu. Doktor Kerim Sebati Bey ayrıca bu dönemde Paris ve Marsilya'ya giderek Fransız hükümetinden Cemiyetin ihtiyaçlarına binaen yardımlar toplamış, Trablusgarp'ta kaldığı müddetçe fedakârca çalışmıştır. Bkz. Seçil Karal Akgün ve Murat Uluğtekin, **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Ankara: Beyda Basımevi, 2000, s. 59-61; 329. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Trabzon'dan, ismi geçen Kerim Sebati'ye, 1908 seçimlerinde mebusluğa adaylığını koymasını isteyen bir telgraf çekildiğini ve Kerim Sebati Bey'in de başta Belediye Reis Vekili Ahmed Bey Efendi olmak üzere vatandaşların teveccühüne teşekkür ederek adaylığı kabul ettiği bilgisini de Feyz gazetesinden öğrenmekteyiz. Ancak bu husus gerçekleşmemiştir. Bkz. **Feyz**, 21 Eylül 1324/4 Ekim 1908, No: 18, s. 3.

⁶⁹ Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler", **Trabzon**, 3, (1989), s. 55.

⁷⁰ Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 216-218; Çiçek, a.g.e., s. 28-29.

Cemiyeti'nin de çalışmaları 1902 yılından beri⁷¹ Trabzon'da Hasan Hicabi ve Sancakbeyzade Mehmed Bey tarafından yürütülüyordu.⁷² Yine Bahattin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesinin Trabzon'da tesis edildiği,⁷³ Eşraftan Belediye Başkanı Cemal Bey (Nemlizade) ve Hacı Bilaloğlu Osman Efendi'nin de Trabzon şubesine mensup oldukları ifade edilmektedir.⁷⁴ Yukarıda değindiğimiz Bahattin Şakir Bey'in Erzincan'dan kaçırılması olayını gerçekleştirenler de bu kurulan şubenin mensupları olmalıdır. Mart 1908'de Paris merkezi tarafından Anadolu'da "şayan-ı itimat" oldukları bilinen zabıtların listesi Manastır şubesinden istendiğinde ise Manastır, bu isimler arasında Trabzon'da Erkan-ı Harp Kolağası Asım Bey ile Askerî Rüştîye'de Mülazım Halit Efendi'ye yer vermiştir.⁷⁵ Bütün bunlar Trabzon'da önemli bir İttihatçı varlığının bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁶

Keyfi davranan vali ve memurların halka karşı tutumları, hükûmet dairelerindeki yolsuzlukların önlenememesi ve halkın sırtında büyük bir yük olan vergilerin yüksek olmasının tetiklediği birtakım isyanlar, Anadolu'nun birçok yerinde ortaya çıkmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu ayaklanmaların ortaya çıkardığı hoşnutsuzluğu, idareye yönelik isteklerine ve önlerinde engel gördükleri II. Abdülhamid'e karşı bir propaganda aracı olarak kullanmışlardır.⁷⁷ Hatta İstanbul'dan Trabzon'a sürülmüş olan İttihat Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden İshak Bey, bu propagandalarda rolü olduğu gerekçesiyle tutuklanmış,⁷⁸ Trabzon Valisi Reşad Bey görevden alınarak Konya Vilayeti'ne tayin olunmuştur.⁷⁹

Trabzon'da Meşrutiyet'in ilanına doğru yaşananlar sadece bunlarla sınırlı değildir. Bahattin Şakir Bey, Paris'ten İstanbul'a yaptığı bir teftiş seyahati ve bu seyahatin gayesini

⁷¹ Emiroğlu, a.g.e., s. 201.

⁷² Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2000, s. 159-161; Bu son iki ismi Kuran da belirtmektedir. Bkz. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 272.

⁷³ Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 244; 256.

⁷⁴ Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 361.

⁷⁵ Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 444-445.

⁷⁶ Trabzon gerçekten İttihatçı kimliğin baskın olduğu bir şehir haline gelmiştir. Ayrıca bu durum sadece 1908 öncesi ve II. Meşrutiyet Dönemi'ne özgü bir özellik olarak kalmamış, Mütareke ve Millî Mücadele Dönemi'ndeki olumsuz atmosfere rağmen Trabzon İttihatçıların en önemli etkinlik merkezlerinden birisi olmuştur. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Uğur Üçüncü, **İttihatçıların Trabzon'daki Faaliyetleri**, 1. Basım, Ankara: Altınpost Yayınları, 2012.

⁷⁷ Tehlike arz eden bu propaganda işlerini üzerine almış ve devletin her tarafına yayılmış birçok komite üyeleri vardı. Halka vergi verdirmemek, genel bir ayaklanma için hazırlamak, askerleri ihtilâlin iyiliğine inandırarak bir kargaşa yaşandığında kendi halkına karşı savaşa girmemeleri hususlarında söz almak bunların başlıca çalışmalarıydı. Bkz. Knight, a.g.e., s. 101-102.

⁷⁸ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 61.

⁷⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler Hususi (İ.HUS)**, Dosya no: 150, Gömlek no: 1324/Z-82, 17 Kânûn-ı Sâni1322/30 Ocak 1907. Reşad Bey'in yerine Mezahib Müdürü Ziver Bey atanmıştır. **BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)**, Dosya no: 2990, Gömlek no: 224199, 23 Kânûn-ı Sâni1322/5 Şubat 1907.

ayrıntılı bir şekilde Veliâht Yusuf İzzettin Efendi'ye anlattığı bir mektupta, Cemiyetin fikirlerini aşlamak ve Meşrutiyet uğrunda çalışmak ile meşgul olduğunu, şubeler tesis edildiğini ve her şubeden evvel Trabzon şubesinin muvaffakiyetinin görüldüğünü belirtmiştir. Buna delil olarak da “Sultan Hamid’in vasıta-i zulüm ve istibdadı olan Trabzon Kumandanı Hamdi Paşa’nın” şubenin 7 numaralı ismi Depo Memuru Mülazım Naci Efendi tarafından öldürülmesini göstermiştir. Bahattin Şakir Bey’in bıraktığı vesikalar arasında bulunan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon şubesi tarafından çekilen telgraflara göre Mülazım Naci Efendi, 2 Mart 1323 (15 Mart 1907) Cuma günü Kumandan Hamdi Paşa’yı namaz çıkışında çenesinin sol tarafından vurarak öldürmüştür. Ardından yakalanan Naci Efendi idam edilmiş,⁸⁰ Trabzon şubesi ise 7 numaralı üyesinin ailesini sahipsiz bırakmayarak yardım toplamıştır.⁸¹

Yine bu mektuplarda, Cemiyetin istibdat yanlısı olan bazı kimseleri ortadan kaldırma meselelerini görüşüp konuştukları anlaşılmaktadır. Yeni gelen valinin postanelere, konsolosluklara birçok memur tayin ettiği, eğer bu baskısını artırırsa ona da bir “dizanteri hapı” takdim edileceği, bunun delilidir.⁸² Ayrıca şubenin ifadesine göre, Trabzon’da oluşan İttihatçı varlığı müstebit idareyi rahatsız etmişti. Söz konusu rahatsızlık ise hafiyelerin bölgeye gönderilmesine ve dikkatlerin Trabzon üzerine yoğunlaşmasına sebep olmuştu. Ancak Trabzon’daki İttihatçı şube: “biz efkâr-ı umumiyeyle oldukça celbe muvaffak olduk. Onlar ise herkesin teveccühünü kaybettiler, nefret kazandılar. Bilmem cülus-u hürriyetten hangi deliğe saklanacaklar?” diyerek gücünü ortaya koymuş ve hafiyelerin çalışmalarını boşa çıkardıklarını anlatmak istemiştir.⁸³ Burada vurgulanması gereken bir husus, gerçekten Meşrutiyet’in 1908 yılında ilanından sonra hafiyelerden öldürülenler olduğu⁸⁴ gibi çok sayıda kötü muameleye maruz kalanların olduğudur. Ancak

⁸⁰ BOA, İ. AZN, Dosya no: 72, Gömlek no: 1325/Ca-04, 6 Haziran 1323/19 Haziran 1907.

⁸¹ Bkz. Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 353-355.

⁸² Trabzon şubesi dönemin vali ve kumandanına: “Ey kendinizi bir şeyler zanneden hayvanlar! Artık boynunuzda takılı duran saman torbalarımı çıkarınız. Arsız çocuklar gibi bir iki cicili bicili nişana aldanıp milleti istilaya çalışan gayurları mahva kalkışmayınız. Yanlış zehaplarınızla zannettiğiniz işlerde dahil olmayarak bunları zorbalığınızla zalimane ezmeyiniz. İktidarınız varsa takdim ettiğim şu istid’anın sahibini arayıp bulunuz. Anlayınız ne kadar iktidarsız olduğunuzu ki, sizin birkaç para için aç hayvanlar gibi aradığımız ve muzır evrak dediğiniz şeyleri işte ben size rapten gönderdim. Bunların hepsini yapan benim. Gücünüz yetiyorsa beni bulunuz” sözleriyle hitap etmiştir. Görüldüğü gibi Trabzon şubesi, oldukça cesur bir şekilde, dönemin istibdat yanlısı olarak gördüğü yöneticilerine meydan okumaktadır. Bu durum Makedonya merkezli cemiyet mensuplarının kararlı ve cesur adımlarıyla da paralellik arz etmektedir. Bkz. Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 357.

⁸³ Bkz. Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 356-359.

⁸⁴ Örneğin Beyoğlu tarafının ünlü jurnalcilerinden olan ve sonrasında Bursa’ya sürülen Fehim Paşa halk tarafından linç edilerek öldürülmüştür. Bkz. Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C. 1, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, s. 64; Akşin, a.g.e., s. 128; Kansu, a.g.e., s. 144.

bu cümleden yola çıkarak hafiyelere yapılanların Cemiyet ya da onun şubeleri tarafından planlandığını söylemek güçtür. Hafiyelere karşı genel bir hoşnutsuzluk olduğu, halka bıkkınlık verdikleri, baskı kurdukları bir gerçektir. Olayların bunun sonucu kendiliğinden bir tepki olarak meydana gelmiş olması daha muhtemeldir.

Trabzon vilayet merkezi, daha önce bahsedildiği üzere Jön Türkçü/İttihatçı oluşumların yaşandığı bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok sayıda eski düzen ya da istibdat diye adlandırılan dönemin adamlarından olan jurnalcilerin şehirde bulunması bölgenin bu oluşumda ne kadar önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Anadolu'nun belli yerlerinde vergi meselesinden çıkan isyanlardan⁸⁵ Trabzon'un etkilenmesi, istibdat devrinin adamı olarak görülen Hamdi Paşa'nın vurulması, vali değişiklikleri bir anlamda kurulu düzenin işleyişine karşı bir tavrın da göstergesiydi. Neticede, gelişen iç ve dış olayların etkileriyle birleşen bu olumsuz hava, Jön Türk gruplarını harekete geçirmiş ve 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

İlanı takip eden günlerde, Trabzon da İstanbul gibi birkaç gün belirsizlik yaşamıştır. Ancak büyük sevinç gösterileri yapılmasa da genel bir memnuniyet ortamı doğmuş,⁸⁶ Meşrutiyet'in ilan edilmesinin önemi ilerleyen günlerde Trabzon'da adeta bir müjde gibi halka duyurulmuştur. Bu konuda ilan tarihine en yakın çıkmış olan Trabzon'da Meşveret gazetesinde şu hususlar üzerinde durulmuştur: “Kanun-i Esasi kabul edildi, hürriyet ilan olundu. Bundan sonra hepimiz hürüz, serbestiz, eşitiz, haklarımıza sahibiz. Kanun nazarında kimsenin kimseden farkı yok. Zengin de fakir de, Müslüman da Hristiyan da hepsi bir, hepsi kardeş, hepsi bir vatanın evladı” denilerek artık herkesin istediği gibi iş tutabileceği, mülkünü, malını, parasını, sermayesini arzusuna göre kullanabileceği, kimsenin kimseden bir korkusu, çekincesi olmayacağı, herkesin birbirine zarar vermemek, umumun rahatını, emniyetini bozmamak şartıyla dilediği gibi oturup kalkmaya, gezip dolaşmaya, çalışmaya hakkı olduğu belirtilmiştir. Bütün bunlar aynı zamanda bir devrin kapandığını da halka müjdelemektedir. O dönem için ehemmiyet verilen diğer meseleler üzerinde de durulur. Artık memurların, kanun haricine çıkamayacağı, hiç kimseye keyfi muamele yapamayacağı, kesesini doldurmak adına paralar alamayacağı belirtilir. Hükûmet hatırla, gönülle, iltimasla, rüşvetle iş göremeyecektir. Yine memur olmak için doğruluk, bilgi sahibi, ehliyet, iktidar, namus aranacaktır. Herkes yalnız kanuna tabi olacak, ona itaat

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Kansu, a.g.e., s. 35-95; Petrosyan, a.g.e., s. 234-241.

⁸⁶ Kansu, a.g.e., s. 145.

edecek ve her işte kanunun dediği olacaktır. Ancak bütün bunlar için yapılması gerekenler çalışmak ve el ele vermektir.⁸⁷

Devlet işleyişinin düzeleceği ve halkın özgürlüğe kavuşacağı müjdesi ile birlikte halkın büyük çoğunluğu, sınırlarını çizemedikleri hürriyet kavramı etrafında her şeyin yapılabileceği düşüncesiyle hareket etmiştir. Özellikle bu kavram etrafında insanlar vergi vermek istememiş “şimdi hürriyet vardır, niçin vergi verelim” diyerek tahsildarları geri çevirmişler, bir anlamda Meşrutiyet öncesi vergi meselesi odaklı isyancı tavırlarını devam ettirmişlerdir. Diğer taraftan memurlara yönelik baskı ve tahrikler artmıştır.⁸⁸ Halka zulüm yapıldığı yönünde birçok şikâyetin meydana geldiği⁸⁹ ve Temmuz 1907 yılında Tahir Paşa'nın yerine Trabzon Valisi olarak atanan Ferid Paşa'nın, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra halkın telgrafhanede toplanarak valinin derhal vilayetten çıkarılmasını isteyen, aksi takdirde zorla kendilerinin çıkaracaklarını bildiren telgrafları sonucu görevinden alınmış,⁹⁰ yerine Mardin Mutasarrıfı Arifi Paşa atanmıştır.⁹¹ Bu görevden alınmada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trabzon'daki temsilcilerinin de etkisi olmuştur.⁹² Hükûmet ise gerekli tedbirleri almak noktasında zaaf göstermiş, yeni düzende nasıl hareket edilmesi gerektiği hususu tam olarak belirlenememiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin perde arkası müdahaleleri sonucu bu karışık ortam bir müddet daha devam etmiştir. Henüz Meşrutiyetin ilan edilmesiyle hayatlarında nelerin değişebileceği, nelerin yeni kazanımlar olarak ortaya çıkabileceği insanlar tarafından yeterince kavranamamış ve sınırları belirlenememiş davranışlar meydana gelmiştir. Trabzon'da valiye karşı gösterilen tepkiden başka bu şekilde bir davranışın en belirgin örneği ise Trabzon İdadîsi öğrencilerinin

⁸⁷ **Trabzon'da Meşveret**, 19 Ağustos 1324/1 Eylül 1908, No: 1, s. 2.

⁸⁸ **Feyz**, 29 Ağustos 1324/11 Eylül 1908, No: 8, s. 1.

⁸⁹ Ferid Paşa'nın Trabzon Valiliği öncesi görev yaptığı Bitlis'ten de görevden alındığı görülmektedir. Bitlis halkı üç senedir vilayette vali olarak bulunan Ferid Paşa'nın zulmünden, eşkıyayı korumasından ve memleketlerini harabeye çevirmesinden yakınan telgraflarını hükûmete iletmışlerdir. İçlerinde Meclis İdare ve Mahkeme azaları, belediye heyeti, ulema mensubu ve vilayetin ileri gelenlerinin bulunduğu kişilerin isimlerinin bulunduğu telgraflarla valinin görevden alınmasını istemiştir. Diğer taraftan valinin takınılan bu tavır ve başkaldırlara karşı ahaliye silah kullandığı, bir komiserle, halktan bir kişiyi bizzat katlettiği ve buna karşılık adaletin sağlanmasını isteyen olayla ilgili ayrıntılı telgraflarda çekilmiştir. Bkz. **BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK)**, Dosya no: 77, Gömlek no: 33, 12 Haziran 1323/25 Haziran 1907; **BOA, Yıldız Saderet Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)**, Dosya no: 512, Gömlek no: 46, 9 Haziran 1323/22 Haziran 1907.

⁹⁰ Türkgeldi, a.g.e., s. 4.

⁹¹ **BOA, İradeler Dâhiliye (İ.DH)**, Dosya no: 1468, Gömlek no: 1326/B-67, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908.

⁹² Kansu, a.g.e., s. 146.

boşalan okul müdürlüğüne kendi seçtikleri bir kişiyi atama teşebbüsünde görülmüş, sonuçta dersler bir müddet boykot edilmiş ve eğitim aksamıştır.⁹³

Trabzon'da Meşrutiyetin ilanı memnuniyet yaratmakla birlikte 1902 yılında ortaya çıkan İttihatçı-adem-i merkezîyetçi çekişmesi, ilan sonrası kendisini hemen göstermiştir. Bu konuda Trabzon'da ilan günlerindeki ortamın ilk şahitlerinden olan Ahmet Faik Günday, Prens Sabahattin Bey'in taraftarlarından Kıbrıslı Şevket isimli birisinin İstanbul'dan Trabzon'a geldiğini, Gâvur (Hürriyet) Meydanı'nda Prens Sabahattin Bey'in siyasî görüşlerine dair uzun bir konferans verdiğini ve bu konferansın bilgisiz İttihatçıları ve bilhassa Cemiyeti temsil ettiklerini düşünen genç zabitleri sınırlendirdiğini ifade etmektedir.⁹⁴ Yine Gâvur Meydanı'nda gittiği bir gazinoda bulunan kalabalığın, yaptıkları merkezîyet-adem-i merkezîyet tartışmalarında kendisine bu konuda fikirlerini sorduklarını, idarî adem-i merkezîyet lehinde konuşması sonucu, benzer bir kızgınlığa muhatap olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan Meşveret gazetesi sahibi Naci ile başyazarı gümrükte hamallar kâtabi Sadık Efendilerin İttihat ve Terakki'yi istismar ettiklerini ve ellerindeki gazeteyi herkesi yıldırma vasıta olarak kullandıklarını vurgulamıştır.⁹⁵ Günday'ın üzerinde durduğu çekişmeler bir hakikattir. Benzer bir olayla aradan 4-5 yıl gibi bir süre geçmesine rağmen, Trabzon Valisi Mehmed Ali Aynî Bey de karşılaşmıştır. Buna göre Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Trabzon temsilcileri Hicabi ve Necati Beyler kendisini evinde ziyaret etmişler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olduklarını öne sürdükleri birçok memurun görevlerinden el çektirilmelerini isteyen bir pusulayı Vali Bey'e sunmuşlardır. Bu iki zatın kendilerinde bu cesareti görmeleri, olayın Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükûmetinin yer aldığı döneme tesadüf ettiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Zira aradan beş ay kadar bir zaman geçmesinden sonra hükûmetin tekrar İttihat ve Terakki iktidarının eline geçtiği ve bu sefer kendisine başka birtakım memurların görevden el çektirilmesini beyan eden isteklerle, bu cemiyetin murahhası topçu binbaşılığında emekli Rıza Bey'in geldiğini ifade etmektedir.⁹⁶ Örnek olaylardan açıkça anlaşıldığı üzere

⁹³ Trabzon İdadîsi'nde yaşanan okul müdürü atama ve derslerin bir müddet işlenemez hale gelmesi olayları hakkında geniş bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, "1908'de Trabzon Lisesi'nde Boykot", **Trabzon**, 4, (1990), s. 36-38.

⁹⁴ Günday'ın anılarında yer verdiği bu konuyla ilgili Feyz gazetesinin 17 nolu nüshasında da bilgi mevcuttur. Bu sayıda gazete, adem-i merkezîyetten ziyade Kanun-i Esasî'nin 108. Maddesinde yer alan tevsi-i mezuniyet konusunu işlemiş ve bu doğrultuda Hürriyet Meydanı'nda Şevket Bey'in konuşma yaptığından bahsetmiştir. Bkz. **Feyz**, 19 Eylül 1324/2 Ekim 1908, No: 17, s. 1-2.

⁹⁵ Süleyman Beyoğlu, **İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları**, 1. Basım, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011, s. 34-35.

⁹⁶ Ali Kemalî Aksüt, **Profesör Mehmet Ali Aynî Hayatı ve Eserleri**, İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1944, s. 301-302.

Meşrutiyetin ilanı sonrası siyasî çekişmeler sürüp gitmiş ve istikrarlı bir yapı oluşturulamamıştır. Ancak bu olayları, ilan edilen Meşrutiyetin bir gerçekliği olarak görmek ya da yorumlamak eksik bir tutum olur. Her şeyden önce sağlıklı bir siyasî süreç Osmanlı Devleti'nde yaşanmamıştır. Bütün eksikliklerine rağmen II. Abdülhamid döneminde ilan edilen I. Meşrutiyet'in ve onun meclis seçimlerinin devam etmesini isteyen kişileri ve grupları yeraltına çekilmeye zorlamıştır. Sonuçta oluşması muhtemel siyasî partiler, parti programları, çeşitli vilayet ve kazalarda parti şubeleri, farklı siyasî ideolojiler, halka açık konuşmalar gibi siyasetin olmazsa olmazı unsurlar ortaya çıkamamıştır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan bu istekleri, önceki dönemin eksik bıraktıklarıyla bir bütün hâlinde görmek ve değerlendirmek gereklidir.

Siyaset sahnesinin üst kademelerinde belirginleşen kutuplaşma bir tarafa bırakılacak olursa sınırlarının çizilemediği ifade edilen hürriyet kavramının ve bundan doğan davranışların halk arasında ilerleyen süreçte normalleştiği görülmektedir. Her yaşananın bir tecrübe olduğu gerçeğinden hareketle halkın Meşrutiyetten beklentileri de zamanla olgunlaşmış ve insanlar kendi üzerlerine düşen vazifelerin önemini kavramaya başlamıştır. Bu durum özellikle idarî, iktisadî ve sosyal yöndeki, ayrıca imar alanındaki beklenti ve isteklerde kendisini göstermiştir. Meclisin açılmasıyla temsilcileri aracılığıyla seslerinin daha iyi duyurulacağı düşüncesi içerisinde, tüm yurttaki olduğu gibi Trabzon'da da bu açılış umutla beklenmiş ve sonunda coşkuyla karşılanmıştır.

1.3. Meclis-i Mebusan'ın Açılışı ve Trabzon'daki Yankıları

Meclis-i Mebusan'ın açılma sürecine gidilirken Trabzon'da meydana gelen seçim faaliyetleri, en yoğun İttihatçı kulüplerin şubelerinin bulunduğu yerlerde yaşanıyordu. Trabzon'da kurulan Osmanlı İttihat ve Terakki Kulübü, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bölge halkının dileklerini, şikâyetlerini ilettikleri yer haline gelmiştir. Ancak seçimlerin tamamlanıp Meclis-i Mebusan'ın açılmasına yakın bir zamanda Kulüp, bundan sonra vatandaşlardan, başta hükûmetle ilgili olmak üzere, şikâyetlerini Meclise iletmelerini istemiştir. Ancak bunu ilan etmelerine rağmen yine şikâyetlerin kendilerine yapıldığını görünce Meclis-i Mebusan'dan ayrı bir şikâyet mercii oluşturmasını istemişler ve bundan sonra kulüplerine gelecek olan şikâyetlerin de dikkate alınmayıp reddedileceğini belirtmişlerdir.⁹⁷ Trabzon İttihat ve Terakki Kulübünün amacı her şeyden evvel çözüm merkezi olarak artık Meclisin bulunduğunu ve onun üzerinde bir söz söylemenin mümkün

⁹⁷ **Trabzon'da Meşveret**, No: 39, 3 Kânûn-ı Sâni 1324/16 Ocak 1909, s. 1. İttihat ve Terakki Cemiyeti daha 25 Temmuz 1908 gibi erken bir tarihte Meclis-i Mebusan açılmadan önce de uyulması gereken merciin hükümdar ve hükûmet olduğunu bir bildiri ile yayımlamıştır. Bkz. Koloğlu, a.g.m., s. 39.

olmadığını vatandaşlara anlatabilmektir. Devletin yönetileceği, sorunlara çözüm bulacağı mercii meclistir. Burada göz önünde bulundurulması gereken bir husus olarak şunu ifade edebiliriz ki, ilan sonrası bahsi geçen siyasî çekişmeler gün geçtikçe İttihatçılar lehine bir üstünlük getirmiştir. Bunun önemli bir sonucu ise vatandaşların İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve temsilcilerini devletin yönetici ve yönlendirici gücü olarak görmesi olmuştur. Konuyla ilgili birçok yazarın vurguladığı gibi o dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti “kutsal” ve “hamiyetperver” bir kimliğe bürünmüştür. Önemli bir çoğunluk tarafından da böyle kabul edilmektedir. Trabzon'daki İttihat ve Terakki Kulübü'ne bu kadar şikâyet başvurusundan bahsedilmesi Cemiyete atfedilen gücün en önemli göstergesidir.

Meclis-i Mebusan'ın açıldığı gün, başta İstanbul ve Makedonya olmak üzere, Anadolu'nun pek çok yerinde büyük bir sevinç, heyecan ve beklenti meydana getirmişti. Bu sevinç ve heyecan Meclis'e gönderilen telgrafların içeriğinden⁹⁸ ve Meclis'in açılışı esnasında ülkenin çeşitli yerlerinde yapılan törenlerin bir şölen havasında kutlanmasından anlaşılmaktadır.⁹⁹ İstanbul'da ise açılış töreni, Sultan II. Abdülhamid, yerli ve yabancı devlet erkânı ve Meclis-i Mebusan'ın toplanacağı Ayasofya Camii civarındaki eski Adliye Sarayı'nı dolduran halkın katılımıyla gerçekleştirildi.¹⁰⁰ Trabzon halkı ise büyük kalabalıklar hâlinde, “yaşasın hürriyet” tezahüratları ve tüfekleriyle havaya açtıkları ateşler eşliğinde millî bayram günü olarak gördükleri bu günü Boztepe'de kutlamıştır. Elllerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bayrakları olduğu halde büyük bir sevinç gösterisi içinde, asayişe zarar vermeden yapılan bu kutlamalara top atışları da eşlik etmiştir. Ardından Zeytinlik'teki kulübün önüne gidilmiş, buradan açılış Meclis-i Mebusan'ın resmî açılışına denk getirilen Ortahisar İttihat ve Terakki Kulübü önünde toplanmışlardır.¹⁰¹ Bu açılış günü Trabzon Osmanlı İttihat ve Terakki Kulübü önünde Edib Emin Beyefendi (Yurdakul) tarafından “Mebusan Meclisi'ne” başlıklı, Meclisin açılışı ve Meşrutiyetin gelişinin yoğun

⁹⁸ Meclis-i Mebusan'ın açılışı münasebetiyle Trabzon Belediyesi, Trabzon Osmanlı Kulübü ve Trabzon Ermeni Muhacirleri birer tebrik telgrafi göndermiştir. Ayrıca, bu açılış dolayısıyla ülke içindeki pek çok vilayet, mutasarrıflık, belediye, kulüpler ve şahıslar tebrik telgrafları gönderdiği gibi, başta İngiltere olmak üzere, Fransa, İtalya, Amerika, Rusya, Avusturya, İsveç, Macaristan, Romanya, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Belçika, Bulgaristan, Azerbaycan, gibi yabancı ülkelerden ve Bakü Müslüman hanımları ile bazı Hint Müslümanları tarafından da tebrik ve başarı telgrafları çekilmiştir. Çeşitli yerlerden çekilen bu telgraflar hakkında geniş bilgi için bkz. **MMZC**, Devre: 1, İçtima Sene: 1, C. 1, 4 Kânûn-ı Evvel 1324/17 Aralık 1908.

⁹⁹ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C. I, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997, s. 279-280.

¹⁰⁰ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)**, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1986, s. 139; Tahsin Paşa, **Abdülhamid Yıldız Hatıraları**, İstanbul, 1931, s. 31; Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Hatıraları Kaleme Alan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Sebil Yayınları, 1996, s. 32-33.

¹⁰¹ **Feyz**, 5 Kânûn-ı Evvel 1324/18 Aralık 1908, No:38, s. 4.

duygularla anlatıldığı bir konuşma yapılmıştır. Bu konuşmayı dönemin bakışını ve özellikle Trabzon'un hissiyatını yansıtmaya bakımından önemli saydığımızdan aşağıya aynen naklediyoruz:

Mebusan Meclisine

Selam ey vatanın mukaddes meclisi, Selam ey milletin mübarek kürsüleri

Allah'ımıza yüz binlerce şükürler olsun ki senin bu gününü gördük. Nice talimsiz vatandaşlarımız gibi biz de senin için ruhlarımızda gizlediğimiz hasretleri solgun dudaklarımızın üzerinde soğuk kefenlerle örtmedik. Biz de senin için vicdanlarımızda beslediğimiz aşkları karanlık mezarlarımızın derinliklerine götürmedik. Eğer sen bugün milletin en sönük zekâlarına, en zayıf pazılarına kadar muhtaç olmamış olsaydık eğer vatanın bütün çocuklarının vücutlarının her zerresinde, kanlarının her damlasında bir hakkı olmamış olsaydı diyebilirdik ki: Artık ölürsek de gam yemeyiz. Senin hürriyet güneşinin altında isterse bir saatin içinde bütün saçlarımız, sakallarımız ağarsın. İsterse şu dakikada genç yüreklerimiz dursun sen bizim hayatımıza olduğu kadar şefkatlerimize de tesir ettin. Çocuklarımız için fikirlerimizde hâsıl olan ve şefkatlerimizi tehdit eden vahşi düşüncelerimize silahlarını attırdın. Evet, çocuklarımız doğdukları zaman kara yaslar içinde kalmıştık. Zavallıların acıklı tınlarla sallanan sefil beşiklerinin karşısında hüngür hüngür ağlamıştık. Biçare yavrucukların mini mini kundaklarını acı acı gözyaşlarımızla ağlatmıştık. Her baba gibi ben de oğlum doğduğu vakit yavrusunun ses çıkarmadığını, ağlamadığını gören ... şöyle zehirlemiştim.

Ağlamıyor

Merak etme uzun sürmez çok ağlar

Gün gelir ki, ağlamaktan ömr-ü günü kararır

Ela gözler içe kaçar, gül yanaklar sararır

Şakaklardan kemik fırlar tombul eller zayıflar

Sen dersin ki, insan niçin gözyaşları dökecek

Bak, tabiat her taraftan gülmededir yüzler

Bak ne parlak güzellikler serpilmiştir her yere

Bak, her bir şey sevimli, hoş, oh her yerde nur çiçek

Böyle güzel bir âlemde ağlamak mı?

Zira her şey hıyanettir, zira her yer tuzaktır

Ağlamak:

Hatta bir dost sinesi de bir vefasız kucaktır

İnsan nasıl böyle yerde ağlamadan duracak

Aziz kadın, sizlerdeki o melekçe duygular

Ne zaman ki çocukların ruhlarında yer bulur

İşte o gün insanoğlu şimdikinden şen olur

Biraz daha çokça güler, biraz daha az ağlar.

Lakin artık bu fikirde bulunmuyorum. Artık çocuklarımın alçak veyahut sefil olacaklarından korkmuyorum. Onların güleceklerini, iyi günler göreceklarini ümit ediyorum. Onların çok yaşamalarını ve yeni doğacak kardeşlerinin ellerinden tutmalarını arzu ediyorum. İşte bugün dört evladım var. Bunları sana takdim ediyorum. Bunlar senindir. Al sen onlara şu yirminci asrın ruhunu ver. Sen onları Türkiye'ye hizmetkâr olarak yetiştir. Sen onları Osmanlı milletinin terakki ve saadetine hizmet etmek için hazırla. Onlar senin şerefli istikbalinin fedakâr kahramanları olsun. Onlar senin emrini yerine getirmeyi en büyük bahtiyarlık sayınlar.

Açıl; ey otuz iki yıldan beri solgun ümitlerimizin eşiğinde ağladığı kapı açıl

Görün; ey otuz milyon ahalinin hayat ve istikbalinin sığındığı mukaddes kapı görün

Toplan; ey terakki ve saadetimizin düşünüleceği mukaddes meclis toplan

Parıl; ey hukuk ve davalarımızın görüleceği mukaddes mahkeme parıl

Gürle; ey hürriyet ve adalet fikirlerini yıldırımlar saçacağı mukaddes kale gürle

Ey Mebusan Meclisi, senin çatının altında soğuk iklimlerden, yeşil memleketlerden, mavi göklerden, kumlu çöllerden gelen mebuslarla sana memleketlerinin, hemşerilerinin hallerini anlatacaktır. Sana birçok yanık hikâyeler, kanlı vakalar, acı sergüzeşter, zehirli mersiyeler söyleyeceklerdir. Evet, sen bunları can kulağıyla dinleyeceksin. Lakin gözyaşlarını tutacaksın, ağlamayacaksın. Kaşlarını çatmayacaksın.

Vazifene soğukkanlı başlayacaksın. Düşmanların ihanetleriyle harap olmuş şu zavallı Türkiyemizin kırık yerlerini bağlamak, yaralarını sarmak, istibdadın hayvanlaştırmak istediği, öküz gibi boyunduruğa koştuğu, koyun gibi bıçağı boğazına dayadığı şu mazlum ve sefil millete insanlıklarını tattırmak ve haklarını vermek; bilirsin ki senin ne kadar harabelerin, cahillerin, ekmezsizlerin, hastaların, zavallıların var. Zamanında bunu anlayamadık, zalim hükümet böyle istiyordu. Ancak talihimiz artık senin ellerindedir. Bunu düzeltecek, zayıfları kuvvetlendirecek sensin. Bunun için o muhterem mebuslarınla, o birkaç yüz zekâ ile hamiyet ile bunu düşün, bunu iste bunun için haykır, bunun için çalış. O melun maziye, ervah-ı zalime gelince, bunları da affetme. O maziye hale yakın bir istikbale, o zalimi adaleti icra edecek bir kanuna teslim et.

Yaşa ey vatanın mukaddes meclisi yaşa! Yaşa! Milletın ey mübarek meclisi yaşa!¹⁰²

Mehmed Emin Bey bu konuşmasıyla duyduğu sevinci, inancı ve beklentilerini dile getirmiştir. Bu iki unsur artık insanlar için vatanın ve milletin saadetini sağlayıp onu yüceltecek, ilerlemesini temin edecek sihirli bir zamanın temsilcisidir. İşte Meclis-i Mebusan, yurt genelinden ve Trabzon'dan gelen bu yoğun duygular arasında açılmış ve yasama dönemine başlamıştır.

1.4. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrası Kurulan Cemiyetler

Osmanlı Devleti'nde cemiyetlerin kurulması hak ve özgürlüğü II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gündeme gelen siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin doğal sonucudur. Bu ilanın ardından ülkenin hemen her yerinde cemiyetler kurulmuş ve bunlar toplum yaşamının ayrılmaz birer parçası olmuştur.¹⁰³ Ancak Osmanlı Devleti'nde modern anlamda Batıdaki benzerleri gibi cemiyetlerin kurulması XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamış bir gelişmedir. Bu anlamda cemiyet kelimesi ilk defa bugünkü hukuki anlamı ile Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nin kuruluşu ile kullanılmışsa da ne Tanzimat Dönemi'nde ne de I. Meşrutiyet Dönemi'nde cemiyet kelimesi hukuki bir anlam kazanmamıştır.¹⁰⁴ Cemiyetlerin hukuki bir statü kazanması II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkarılan 1909 Cemiyetler Kanunu¹⁰⁵ ile gerçekleşmiş, Osmanlıların toplanma ve cemiyet kurma haklarına sahip oldukları Kanun-i Esasi'ye eklenen 120. madde ile anayasal hak olarak garanti altına alınmıştır.¹⁰⁶

Her ne kadar cemiyet kurma hakkı 16 ve 21 Ağustos 1909 düzenlemeleriyle bir hukukilik kazanmışsa da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra anayasal düzene geçişin sağladığı imkânlardan, cemiyet oluşturmak isteyenler de faydalanmış ve kısa sürede ülke

¹⁰² **Trabzon'da Meşveret**, 10 Kanun-u Evvel 1324 / 23 Aralık 1908, No: 33, s. 1-2.

¹⁰³ Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 205.

¹⁰⁴ Hüseyin Hatemi, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 200-201.

¹⁰⁵ Cemiyetler Kanunu hakkında geniş bilgi için bkz. Toprak", a.g.m., s. 205-208.

¹⁰⁶ Toprak, a.g.m., s. 205; Hatemi, a.g.m., s. 202; Tanör, a.g.e., s. 196; Mehmet Okur, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Cemiyetler: İlegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş", **Doğu Batı**, 11 (46), s. 125.

genelinde olduğu gibi Trabzon'da da çeşitli cemiyetler kurulmuştur.¹⁰⁷ Bu cemiyetlerin kurulmasında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ortaya çıkan hürriyetçi, özgürlükçü fikirlerin etkisi olduğu gibi devleti, içerisinde bulunduğu iktisadî zorluklardan kurtarabilmek, halkın kültürel gelişimine katkı sağlamak, gençleri ilmen, bedenlen geliştirmek, sanat dallarında eğitmek ve siyasetin halka kadar uzanıp yayılmasında önemli roller oynayabilmek gibi sebeplerin de etkisi olmuştur. Bu amaçlar etrafında Trabzon'da kurulan ve haklarında daha geniş bilgiler elde edilen cemiyetler şunlardır:

1.4.1. Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından, Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun nizamnamelerine bağlı kulüpler kurulmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk nizamnamesinde ve sonrasında kulüplerin amacını belirlediği 1325 (1909) yılı nizamnamesinde, kulüplerin kuruluşuna, amacına, kulüp heyet idarelerinin vazifelerine ve kulüplere kabul şartlarına yer vermiştir. Cemiyetin amacı, her şeyden önce genelin menfaatini temin etme yönünde çalışmaktır. Menfaatlere yönelik çalışırken birlik ve beraberliği sağlamak için de cins, mezhep, millet ayrımı yapmaksızın bunu gerçekleştirmektir. Kulüpler ise her şeyden evvel cemiyetin nizamname ve programı dairesinde kendi sorumluluk alanlarındaki vazifelerini yapacaklardı. Zaman zaman konferanslar düzenleyerek kendi üyelerinin iktisadî, ziraî, sağlık, eğitim, siyaset, hukuk gibi alanlarda aydınlatacak, milletvekili seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti maksadına yönelik çalışacak, bu amaçlara uygun yayın faaliyetlerinde bulunarak halkın Meşrutiyete olan muhabbetini artıracaklardı. Ara sıra köylere de heyetler göndereceklerdi. Kulüp üyeleri arasındaki kardeşlik ve samimiyet korunacaktı.¹⁰⁸

Bu amaçlar doğrultusunda bir cemiyet kulübü Trabzon'da açılmıştır. Trabzon'da kurulan kulübün yayınladığı nizamnamenin¹⁰⁹ II. Meşrutiyet'in ilan edildiği ay içerisinde olması, İttihat ve Terakki'nin bu konuda daha önceden hazırlıklı olduğunu ve Trabzon gibi bir vilayette teşkilatlanmaya önem verdiğini göstermektedir. Ayrıca yayınlamış olduğu nizamnamenin kulüplerin kuruluş, amaç ve çalışma yöntemleri açısından önemli bir örnek

¹⁰⁷ Melek Öksüz, "II. Meşrutiyet Döneminde Dernekçiliğe Taşradan Bir Örnek: Trabzon Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (2), (2007), s. 57.

¹⁰⁸ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 70-71;103-107.

¹⁰⁹ Nizamname hakkında geniş bilgi için bkz. Mesut Çapa, "Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü Nizamnamesi", **Trabzon**, 3, (1989), s. 58-60.

teşkil ettiği de bir gerçektir.¹¹⁰ Kulübe yönelik açılış merasiminin¹¹¹ yapıldığı haberini Feyz gazetesi 1 Aralık 1908 tarihli sayısında şöyle anlatmaktadır:

Şehrimiz Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü ile ona mülhak askerî kulübün vali ve kumandan paşalarla naib efendi, erkân ve ümera ve ulema, eşraf, tüccar ve cemiyet-i muhtereme azalarıyla¹¹² kulüplerin heyetleri ve binlerce ahali ve muteberan huzurunda bir bölük asakir-i Osmanîye ve bando-i mızıka saf-ı beste ihtiram oldukları halde resmî küşadı geçen cuma günü (14 Teşrin-i Sâni 1324/27 Kasım 1908) gayet parlak ve muhteşem bir surette icra olunarak edip muhterem Emin Bey ve kumandan paşa ve sırasıyla Yüzbaşı İhsan Bey ve Gregori ve Ermeni Murahhasası ve Setrak Efendi tarafından müessir birer nutuk irad edilmiş, alkışlar sonrası kumandan paşa tarafından sigara ve şerbet ikram olunmuştur.¹¹³

Kulüp, Zeytinlik mevkiinde açılmıştır.¹¹⁴ Trabzon İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şube Başkanı Binbaşı İrfan Bey olurken Cemiyetin alemdarlığını Rüsumat Nazırı (Gümrük Başmüdürü) Mehmed Emin (Yurdakul) Bey yapmıştır.¹¹⁵ Trabzon'da merkez cemiyetinin açılmasının ardından çeşitli kaza ve mahallelerde de şubeler açılmaya başlanmıştır. Bunlardan bir tanesi Rüsumat Nazırı Emin Bey, fırka kumandanı paşa, erkân-ı memurin ve eşrafın katılımıyla Polathane'de (Akçaabat) açılmıştır. Vilayet maiyetine memur Ordu Ganbotu'yla buraya gelen yetkililer açılışı Trabzon Fırkası bandosunun da katılımıyla gerçekleştirerek tekrar Trabzon'a dönmüşlerdir.¹¹⁶ Ortahisar Mahallesi'nde ise Meclis-i Mebusan'ın açılış gününe denk getirilerek 17 Aralık 1908 günü bir şube daha açılmıştır.¹¹⁷ Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı şube sayısı üçe çıkmış ve şubeler, dönemin en önemli siyaset ve kültür merkezleri haline gelmişlerdir.

¹¹⁰ Mesut Çapa, "Trabzon Vilâyeti Terakki ve Teali Kulübü", **Tarih ve Toplum**, 19 (113), (1993), s. 47.

¹¹¹ Kulübün kuruluşuyla ilgili olarak Kudret Emiroğlu 27 Temmuz 1324 tarihini vermekte ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yasal olarak örgütlendiği fakat henüz açıkça siyasal biçimde ortaya çıkmadığı ilk dönemin anlayışını yansıttığını vurgulamaktadır... Bkz. Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler", **Trabzon**, 3, (1989), s. 55.

¹¹² Burada cemiyet-i muhterem azaları denilmesi kulübün resmi açılışından daha önce üye kaydı yapmaya başladığı fikrini kuvvetlendirmektedir. Çünkü Kudret Emiroğlu, Meşrutiyetin ilan edildiği ay içerisinde kulübün kurulduğunu belirtmiştir. Yine Mesut Çapa Feyz Gazetesinin ikinci sayısına dayanarak "şehrimizde umumi bir kulüp tesis edilmektedir. Şimdiye kadar iki yüz aza kaydedildiği haber alınmıştır" bilgisini vermekte ve bu fikri daha da kuvvetlendirmektedir. Çapa, a.g.m., s. 47; **Feyz**, 15 Ağustos 1324/28 Ağustos 1908, No: 2, s. 3.

¹¹³ **Feyz**, 18 Teşrin-i Sâni 1324/1 Kânûn-ı Evvel 1908, No: 33, s. 4.

¹¹⁴ **Feyz**, 14 Teşrin-i Sâni 1324/27 Kasım 1908, No: 32, s. 3; **Trabzon'da Meşveret**, 15 Teşrin-i Sâni 1324/28 Kasım 1908, No: 26, s. 1.

¹¹⁵ Süleyman Beyoğlu, **İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011, s. 34-35. Günday hatıralarında cemiyetin çalışmalarındaki boşluğu ve faydasızlığı defalarca mevzubahis ederek ciddi esaslar üzerinde çalışma yollarının aranmasını istediğini ve mütemadi konferanslarla halkın içine girilmesini cemiyet yöneticilerine söylediğini belirtir. Ayrıca Meşveret Gazetesi sahibi Naci ile başmuharriri gümrükte hamallar kâtibi Sadık Efendilerin cemiyetin gücünü istismar ederek herkesi yıldırımaya vasıta olarak kullandıklarını vurgular ve cemiyeti böylece eleştirir. Bkz., **a.g.e.**, s. 35.

¹¹⁶ **Trabzon'da Meşveret**, 12 Teşrin-i Sâni 1324/25 Kasım 1908, No: 25, s. 4.

¹¹⁷ **Feyz**, 5 Kânûn-ı Evvel 1324/18 Aralık 1908, No:38, s. 4.

1.4.2. Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü

Trabzon'da 17 Teşrîn-i Sâni 1324 (30 Kasım 1908) tarihinde Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü¹¹⁸ kuruldu.¹¹⁹ Kulüp, kuruluş amacını Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzluğu ve Avrupa karşısında geri kalmışlığı gidermek, medeni devletlerarasında Osmanlı Devleti'ne yer ve kıymet kazandırmak, ülkedeki farklı milletlerden kişiler arasında birlik oluşturarak bir kuvvetler birliği meydana getirmek, ilim ve marifeti gençler arasında yaymak suretiyle devleti kalkındırmak olarak ifade etmiştir.¹²⁰ Bu belirlediği amaçları yakalayabilmek için kulüp çok çalışmış, idare azasından Sadık Bey'in halka duyurduğu dâhili nizamnameye göre verilen gece derslerinden başka Fransızca, İngilizce, Almanca, Rumca ve Ermenicenin öğretilmesi üzerinde durulmuştur.¹²¹ Ayrıca dönemin anlam ve önemine hizmet edecek biçimde tiyatro oyunları sahnelemiş,¹²² İbrahim Cudi ile Hafız Mesud Efendiler vasıtasıyla edebî, dinî ve ilmî konularda konferans ve sohbetler düzenlenmiştir. Son olarak kulübün gelişmesine katkı yapacağı düşüncesiyle müzik dersleri de idare heyeti azalarından İsmail Hakkı Bey tarafından verilmeye başlanmıştır.¹²³

1.4.3. Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Trabzon Şubesi

Gönüllülük esasına dayanan ve halkın yardımları sayesinde Osmanlı Donanmasını güçlendirmek ve düşman karşısında uzun sahilleri ve adaları bulunan devletin donanmasına yeni gemiler kazandırmak amacıyla¹²⁴ 19 Temmuz 1909 tarihinde

¹¹⁸ Bu kulübün kuruluşu, faaliyetleri ve Osmanlı düşünce dünyasına katkıları hakkında geniş bilgi için bkz. Öksüz, a.g.m., s. 55-66.

¹¹⁹ **Feyz**, 18 Teşrîn-i Sâni 1324/1 Aralık 1908, No: 33, s. 4. Bu kuruluş haberinin verildiği gazetenin daha sonraki 34 numaralı sayısında kulüp reisi İhsan Efendi'nin açılış konuşmasının tam metni verilmiştir. Bu tarih kulübün resmi açılış tarihidir. Diğer taraftan kulübün daha önce oluşturulduğu ekim ayında kulüp tarafından düzenlenen bir tiyatro oyunundan anlaşılmaktadır. Bkz. **Feyz**, 12 Teşrîn-i Evvel 1324/25 Ekim 1908, No: 24, s. 3.

¹²⁰ Öksüz, a.g.m., s. 58; **Feyz**, 21 Teşrîn-i Sâni 1324/4 Aralık 1908, No: 34, s. 2; **Feyz**, 2 Kânûn-ı Evvel 1324/15 Aralık 1908, No: 37, s. 1.

¹²¹ **Feyz**, 21 Teşrîn-i Sâni 1324/4 Aralık 1908, No: 34, s. 2

¹²² **Feyz**, 12 Teşrîn-i Evvel 1324/25 Ekim 1908, No: 24, s. 3.

¹²³ **Feyz**, 13 Kânûn-ı Sâni 1324/26 Ocak 1909, No: 49, s. 3.

¹²⁴ Topladığı kaynaklarla bu Cemiyet Almanya'dan Yadigâr-ı Millet, Gayret-i Vataniye, Numune-i Hamiyet ve Muavenet-i Millîye muhripleri ile Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarını satın almıştır. İngiltere'ye ise Sultan I. Osman ve Reşadiye drenotları sipariş edilmiştir. Ancak İngiltere'ye sipariş verilen bu son iki muharebe gemisi Türk Personeli İngiltere'ye gitmiş olmasına rağmen Birinci Dünya Savaşı bahane edilerek ve hiçbir vesile ile İngiliz tezgâhlarında inşa edilen harp gemilerinin İngiltere kıyılarından uzaklaştırılmayacağı beyan edilerek Osmanlı Devleti'ne verilmemiştir. Bkz. Figen Atabey, **Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Millî Mücadele Dönemi)**, Ankara: ATAM Yayınları, 2006, s. 3-5. Almanya'dan alınan ilk dört muhrip gemi için Cemiyet 48.083.458 kuruş bir ödeme yaparken Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlıları için 110.236.385 kuruşluk bir ödeme yapmıştır. Cemiyet ayrıca askerlerin taşınması amacıyla 5 tane yük ve yolcu gemisine de 15.479.671 kuruşluk bir ödeme gerçekleştirmiştir. Bu rakamlara ve yapılan işe bakıldığında Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti'nin halktan ne

İstanbul'da kurulmuştur.¹²⁵ Nizamnamesini de oluşturduktan sonra¹²⁶ taşra dediğimiz Anadolu vilayet, kaza ve nahiyelerinde de şubeler açmaya başlamış, kısa sürede malî yapısı güçlü bir cemiyet haline gelmiş ve bu faaliyetleri neticesi Trabzon'da, 13 Kanun-i Sâni 1325 (26 Ocak 1910) tarihinde bir şubesi açılmıştır.¹²⁷

Cemiyet kuruluşu ve amacı itibarıyla önemli bir millî meseleye hizmet etme gayesiyle yola çıktığı için halkın büyük desteğini görmüştür. Cemiyet de gördüğü bu ilgiyi daha yukarılara taşımak için teşkilatını, kurulduğu bölgelerin nüfuzlu ve sevilen kişilerinden oluşturmaya gayret etmiştir. Diğer taraftan Cemiyet, şube teşkilatlarında gayrimüslim vatandaşların da üyelik görevlerini üstlenmesine çalıştı.¹²⁸ Bu cümleden olmak üzere Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Trabzon Şubesi İdare Heyeti, kuruluşunun ardından şu isimlerden oluşturuldu:

Tablo 1: 1910 Yılı Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Trabzon Şubesi İdare Heyeti

Reis	Hacı Hamdi Efendizade Hacı Hami Efendi
Reis Yardımcısı	Bekir Efendizade Hacı Rüştü Hafız Efendi
Aza	Hacı Mollazade Osman Efendi
Aza	Hacı Ali Hafizzade Mahmut Salih
Aza	Kostropulo Yorgi Efendi
Aza	Yazıcıoğlu Areşkoh Efendi
Aza	Minasyan Arsen
Aza	Tahtacıyan Mihran Efendi
Aza	Arabyan Karabet Efendi

Kaynak: Özçelik, a.g.e., s. 101; Trabzon'da Meşveret, 23 Mart 1327 (5 Nisan 1911), No: 264, s. 3.

kadar büyük yardım gördüğü ortaya çıkmaktadır. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 26 Mayıs 1328/8 Haziran 1912, No: 385, s. 3.

¹²⁵ Bu cemiyet II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası kurulmuş ilk uzun ömürlü cemiyetlerden birisidir. Osmanlı Donanması'nı güçlendirmek, yeni gemilere sahip olmasında maddi destek sağlayabilmek amacıyla ve Osmanlıların yardımseverliklerine güvenilerek II. Belediye Dairesi'nin Sağlık Heyeti'nden Doktor Hafız İbrahim, İsmail Hakkı, Başmühendis Haşim Bey ve Doktor Petraki Papadapulo'nun girişimleri ve 28 temsilcinin katılımıyla 6 Temmuz 1325/19 Temmuz 1909 tarihinde kurulmuştur. Bu temsilciler, dönemin hatırı sayılır tüccarları arasından olduğu gibi belediye, resmi cemiyet, ruhani reis ve basın mensuplarından davete icabet edenlerden oluşmuştur. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Heyeti'nden bir kişi de bu toplantıya katılmıştır. Cemiyet daha sonra 4 Şubat 1329/17 Şubat 1913 yılında Osmanlı Donanma Cemiyeti adını almış ve 2 Nisan 1335/2 Nisan 1919 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Bkz. Selahittin Özçelik, **Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti**, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 11-14; Nurşen Gök, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 43, (2008), s. 78-79.

¹²⁶ Nizamname için bkz. Özçelik, a.g.e., s. 15-18; Rauf Orbay, **Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 2005, Birinci Bölüm, s. 5.

¹²⁷ **Trabzon'da Meşveret**, 28 Mayıs 1327/10 Haziran 1911, No: 283, s. 3.

¹²⁸ Gök, a.g.m., s. 84.

Bu idare heyeti, faaliyetlerinin ardından 19 Mart 1327 (1 Nisan 1911) tarihinde seçimlere gitmiş, Reis Hacı Hami Efendi, Reis Yardımcısı Hacı Rüştü Hafız Efendi ve Azadan Osman Efendi İdare Heyet’indeki arkadaşlarının Donanma Cemiyeti’ne çok nadir devam etmelerinden dolayı istifa etmişlerdir. İstifa edenlerin yerine Kabazade Tefvik, Hacı Hattatzade Mustafa, Velisaridi Kosta ve Arslanyan Haçık getirilmiş, geri kalan üyeler ise aralarına yeni katılan Grama Dikopulo Pareşkeva Efendi ile birlikte yerlerini korumuşlardır. Özçelik’in eserinde: “başka bir tarihte göreve başlayan idare heyeti” diyerek tarihini belirtmediği reis ve azalar ise 1912 yılında görev yapmış olmalıdır. Çünkü ilk kurulan heyetten istifa ettiği belirtilen Hacı Rüştü Hafız Efendi tekrar heyet azaları arasındadır. Bu listede yer alan isimler arasında dikkati çekenler ise Trabzon’da Meşveret gazetesi Müdürü Naci Efendi ile devlet memurlarından Rüşumat Müdürü Mehmed Ali Efendidir. Sırasıyla reis ve yardımcısı ise Çuvalcızade Hacı Kadri Efendi ve Müftüzade Sadi Efendi olmuştur. Gayrimüslim azalar ise Konkalidi Yorgi, Arslanyan Haçık ve Mısıryan Havik Efendilerdir. 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914) tarihinde ise seçilen idare heyeti aşağıdaki isimlerden oluşmuştur:

Tablo 2: 1914 Yılı Donanma Cemiyeti Trabzon Şubesi İdare Heyeti

Reis Yardımcısı	Müftüzade Mustafa Sadettin Efendi
Aza	Mehmed Ali Bey (Rüşumat Merkez Müdürü)
Aza	Adil Bey (Liman Reisi)
Aza	Alizade Cemal Bey (tüccar)
Aza	Mollazade Osman Efendi (tüccar)
Aza	Yunusağazade Şefik Efendi (tüccar)
Aza	Ağazade Mehmed Efendi (tüccar)
Aza	Hacı Agop Maratyan Efendi (tüccar)

Kaynak: Özçelik, a.g.e., s. 102.

1914 tarihli son idare heyetine baktığımızda, gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olarak önceki yıllara nazaran bir tek ismin heyette yer aldığı görülmektedir. Bu durumun yaşanan Balkan Savaşları, Girit Meselesi ve gittikçe artan Ermeni olaylarıyla yakından ilgisi vardır. Donanma Cemiyeti’nin kuruluş ve faaliyetlerinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin de etkin bir konumu olduğu düşünüldüğünde,¹²⁹ bu heyetin seçiminde böyle bir yolun tercih edilmesi tesadüfî değildir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1913 yılında Bâb-ı Âli Baskını

¹²⁹ Özçelik, a.g.e., s. 236; Gök, a.g.m., s. 80.

ile iktidarı tamamen ele geçirmesi ve yine aynı yılki kongresinde teşkilat ve zümreleri yapısının içine alacağı kararı da bu dönüşümde önemlidir.¹³⁰

Teşkilat yapısını bu şekilde oluşturan Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti'ne, Trabzon'dan önemli yardımlarda bulunulmuştur. Bu yardımlar, kadınlar vasıtasıyla olduğu gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trabzon'daki kulüpleri vasıtasıyla da olmuştur. Diğer taraftan çeşitli müzayedeler yapılmış, buradan elde edilen gelirler donanmanın kalkınması ve yenilenmesi için gönderilmiştir. Örneğin Cemiyetin kuruluşundan kısa bir süre sonra 19 Şubat 1325 (4 Mart 1910) tarihinde Ortahisar'da Bahçeli Kırathanesi'nde, bedeli Donanma Cemiyeti'ne bırakılmak üzere bir müzayedede düzenlenmiştir. Müzayedede hürriyet motifleriyle süslü bir nargile ve bir fincan kahve, Sevkiyat Komisyonu'nda Mülazım İhsan Efendi tarafından satın alınmış, diğer misafirlerin katılımıyla 17 lira toplanmıştır.¹³¹ Faroz Mahallesi'nde ise bir gemi müzayedeye koyulmuş ve 457 kuruş toplanarak kahveci esnafından Hüsnü Ağa tarafından donanma sandığına teslim edilmiştir.¹³² Yine Mekteb-i İdadî (Trabzon Lisesi) 4. Sınıf öğrencileri tarafından 130 kuruşluk bir yardım yapılırken¹³³ Mülkiye memurları birer maaşlarını bedeli daha sonra alınmak üzere bu amaca hizmet için bağışlamışlardır.¹³⁴ Trabzon'dan Donanma Cemiyeti'ne yapılan yardımlar vilayet genelindeki sancak ve kazalarda da şubelerin açılmasıyla oldukça geniş bir tabana yayılmıştır. Hopa, Hemşin, Rize, Of, Sürmene, Yomra, Maçka, Vakfikebir, Şarlı, Tonya, Giresun, Bolaman, Ordu, Gümüşhane, Torul ve Kelkit gibi pek çok yerlerden yardımlar aynî veya nakdî olmak üzere; önce bu ismi geçen şubelerde toplanmış, sonrasında Trabzon merkezdeki şubeye ve buradan da İstanbul'daki Donanma Cemiyeti Merkez-i Umumi'sine gönderilmiştir.

Trabzon'da, Cemiyete yardım amacıyla kadınlar da faaliyet içerisinde bulunmuşlardır. Osmanlı Kadınları İane-i Bahriye Sergisi adıyla bir kampanya düzenlemişler, aynı ve nakdi gelen her türlü yardımı kabul ettikleri gibi özellikle kadınlardan gelen yardımların toplanmasına öncülük yapmışlardır. Örneğin bu sergi, Mart 1910 tarihinde Cemiyete 10.666 kuruşluk bir katkıda bulunmuştur. Sergiye yardımlar ise daha çok eşya üzerinden olmuştur. Gömlek, çorap, gümüş telli ya da ipek mendil, seccade, çarşaf, ipek içlik, havlu, peştamal, başörtüsü, kilim, gümüş kemer, gümüş saat, şamdan,

¹³⁰ Gök, a.g.m., s. 80-81.

¹³¹ **Trabzon'da Meşveret**, 20 Şubat 1325/5 Mart 1910, No: 154, s. 1.

¹³² **Trabzon'da Meşveret**, 9 Mart 1327/22 Mart 1911, No: 260, s. 2.

¹³³ **Trabzon'da Meşveret**, 24 Şubat 1325/9 Mart 1910, No: 155, s. 2.

¹³⁴ **Trabzon'da Meşveret**, 10 Mart 1326/23 Mart 1910, No: 159, s. 1.

fincan, tepsi gibi çok çeşitli eşyalar kadınlar tarafından bağışlanmış ve bu kadınların kimlerin eşi, annesi ya da kızları oldukları gazete sütunlarında yer almıştır.¹³⁵

II. Meşrutiyet'in getirdiği dernekleşme faaliyetleri çerçevesinde kurulan Donanma Cemiyeti, Trabzon Vilayeti'nden 4 Mayıs 1911 tarihine kadar aşağıdaki miktarlarda bir yardım almıştır:

Tablo 3: 13 Kânûn-ı Sâni (26 Ocak 1910)-21 Nisan 1327 (4 Mayıs 1911) Tarihleri Arası Donanma Cemiyeti'ne Yapılan Yardımlar

Gönderildiği Mahal	Kuruş	Para
Merkez Vilayet	645.119	10
Lazistan Sancağı	68.047	25
Gümüşhane Sancağı	62.699	8
Ordu Kazası	62.138	10
Giresun Kazası	2471	—
Tirebolu Kazası	36.766	10
Görece Kazası	45.723	35
Vakfikebir Kazası	17.069	—
Akçaabat Kazası	16.156	15
Maçka Kazası	1874	10
Sürmene Kazası	125.939	20
Of Kazası	27.193	5
Yomra Nahiyesi	127	20
Şarlı Nahiyesi	21401	5
Tonya Nahiyesi	2078	—
Toplam	1.134.805	2

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 28 Mayıs 1327/10 Haziran 1911, No: 283, s. 3.

Tabloda verilen rakamlarda Giresun Kazası'nın gönderdiği yardım miktarının az gözükmesinin sebebi bu kazanın topladığı yardımların önemli bir miktarını Trabzon'a yollamadan doğrudan İstanbul'daki merkez heyetine göndermesinden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde Lazistan Sancağı ile Ordu Kazası da belli bir miktar yardımı İstanbul'a göndermişlerdir. Yukarıda verilen rakamlar doğrudan doğruya Trabzon Donanma Cemiyeti Şubesi'ne gelen paralardır. Bu paralara daha sonra kaldırılan Denizciler İane Komisyonu'ndan 20.824 kuruş devredilmiş ve miktar 1.155.629 kuruşu bulmuştur. Bu

¹³⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 20 Mart 1326/2 Nisan 1910, No: 162, s. 3. Kadınların kurmuş olduğu bu sergiye ilginç bir yardım ise tüccardan Konkalidi Nikolaidi Andonaki Efendi'nin oğulları tarafından yapılmıştır. Adı geçen bu kişinin oğulları, Osmanlı Kadınları İane-i Bahriye Sergisi'ne 15 lira değerinde bir at hediye etmişlerdir. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 20 Şubat 1325/5 Mart 1910, No: 154, s. 2.

paranın 1.128.899 kuruşu İstanbul'a gönderilmiş, geri kalan kısmı şubelerde çalışan memurların maaşlarına ve çeşitli kırtasiye harcamalarına ayrılmıştır. Mayıs/Haziran 1913-Mayıs/Haziran 1914 tarihleri arasındaki dönemde ise Trabzon Vilayeti 1.444.482 kuruş 35 para yardım toplamış ve İstanbul hariç toplanılan meblağda vilayetler arasında 4. Sırada yer almıştır.¹³⁶ Üstelik önceki on beş aylık dönemde verilen parayı bir yılda geçerek böyle bir millî davaya yaptığı katkıyı ortaya koymuştur.

1.4.4. Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti

II. Meşrutiyet Dönemi sonrası kurulan yardım cemiyetlerinden birisi de 1910 yılının Haziran başlarında kurulan “Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti”dir. Bu Cemiyetin kurulmasına sebep olan olay ise Girit Adası üzerinde Yunan Devleti ile yaşanan hâkimiyet meselesidir. Yunan Boykotu başlıklı kısımda ayrıntılarıyla anlatılan bu Cemiyet, Trabzon'da oluşturulan ve Girit Adası'nın Yunanistan'a katılmasını engellemek için her türlü fedakârlığı göze almış “Gönüllü Alayı”na yardım etmek amacıyla vatansever duyguların yoğunluğu içinde kurulmuştur. Böyle bir cemiyetin varlığı, II. Meşrutiyet'in hemen her alanda benimsediği Osmanlı birliği düşüncesiyle de uyum içerisindedir. Kurucularının Türk, Rum ve Ermenilerden oluşması ve böyle bir millî davaya sahip çıktığının gösterilmesi özlenen ve istenen ittifadın bir göstergesidir.

1.4.5. Türk Ocağı Şubesi

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başları, Osmanlı Devleti'nin çeşitli iç ve dış olayların sebep olduğu bunalımlar içine düştüğü bir dönemdir. Balkan Savaşları sonucu Rumeli'nin kaybedilmesi, binlerce Türk'ün göçe zorlanması ve katliama tutulması gibi olaylar ise Osmanlı İmparatorluğunu kurtarmayı hedefleyen Osmanlılık ideolojisinin fiilen iflasını hazırlamıştır.¹³⁷ Böylesine olumsuz bir ortam içerisinde doğan Türk Ocağı, Türkler arasında millî bilincin güçlendirilmesi, millî kültürün ortaya çıkarılması, bilimsel, sosyal ve ekonomik yapının geliştirilmesi amacı ile 25 Mart 1912'de kurulmuştur.¹³⁸ Kuruluşunun ardından teşkilatlanmasına önem veren Ocak, yurt genelinde şubeler oluşturma faaliyetlerine başlamıştır. Bu amaçla Trabzon'da kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen bir şubenin, Kemer kaya Mahallesi'nde askerlikten ayrılma Muhsin Bey adında bir kişi tarafından kurulduğu bilgisi Mustafa Reşit Tarakçıoğlu tarafından verilmektedir. Tarakçıoğlu ayrıca, kendisinin de Trabzon Türk Ocağı Şubesi'nin İdare

¹³⁶ Gök, a.g.m., s. 88-89. Donanma Cemiyetinin 19 Temmuz 1909 yılında kuruluşundan 31 Ocak 1919 yılına kadar temin ettiği gelirler ve harcamalar hakkında bkz. Özçelik, a.g.e., s. 199-202.

¹³⁷ Yusuf Sarımay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004, s. 131.

¹³⁸ İbrahim Karaer, **Türk Ocakları (1912-1931)**, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1992, s. 13.

Heyeti üyesi olduğunu, halkın manevi varlığını kuvvetlendirmek adına Meşveret gazetesine yazılar yazdıklarını ve Ocakta konferanslar düzenlediklerini ifade etmektedir.¹³⁹

1.4.6. Diğer Cemiyetler

Siyasî amaçlı ya da eğitim ve kültür alanında yardım için kurulan derneklerin dışında, Trabzon ekonomisine katkı sağlaması ve özellikle kadınlara yönelik çalışması bakımından adından söz edilmesi gereken gayrimüslim Rum kadınları tarafından kurulan “Rum Kadınları Marimna Cemiyeti”dir. Kuruluşu ve faaliyetleri hakkında fazla bir bilgi elde edilemeyen bu Cemiyet, küçük çocuklar ve diğer aile fertlerinin ihtiyaçları için çeşitli çamaşırlar ve çeyiz takımları ürettiği gibi terlik ve çeşitli el işi işlemleri de üretmektedir.¹⁴⁰ “Kanun-i Esasi’nin Lafzıyla İktifa Edemeyiz Tatbikat İsteriz” başlıklı bir yazıda ise Uzun Sokak’ta “Osmanlı Tüccar Kulübü”nden bahsedilmektedir.¹⁴¹ Tarakçıoğlu’nun eserinde: “Rus işgali öncesi Trabzon’da Ticaret Kulübü vardı. Tüccarlar bu kulüpte akşamları toplanarak bir yandan işleri üzerinde görüşürlerken diğer yandan oyun oynayarak vakit geçirirlerdi” bilgisini verdiği kulüp bu olmalıdır.¹⁴² Bu Kulüple ilgili de mevcut kaynaklardan bu söylenenlerin dışında bir bilgi elde edilememiştir.

II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası yasal hale gelen cemiyet kurma özgürlüğü çerçevesinde hareket eden Trabzon halkı, ihtiyaç duyulan hemen her alanda girişimlerde bulunmuş ve bunu, yukarıda adları geçen kurumları faaliyete geçirerek ortaya koymuştur. Bu şekilde sağlanan özgürlük ve girişimcilik ruhu ise sonraki yıllarda devam etmiş¹⁴³ ve Trabzon’da kurulan cemiyetlerin sayısı ve faaliyet sahası hızla gelişmiştir. Ancak Meşrutiyetin ilk yıllarında gayrimüslim unsurların da katılımıyla kendisini gösteren birlik ve cemiyet kardeşliği yaşanan savaş ve bu savaşların siyasî neticeleri sonrası bozulmuş ve artık cemiyet gibi teşekküller büyük oranda Türk üyeler tarafından oluşturulmuştur.

¹³⁹ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Trabzon’un Yakın Tarihi**, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, 1986, s. 11; 36. Mustafa Reşit Tarakçıoğlu’nun hayatı, daha önce yayımlanmamış olan hatıra ve günlükleri ve Trabzon’un Yakın Tarihi isimli eserinin de içerisinde bulunduğu bir çalışma için bkz. Hikmet Öksüz ve Veysel Usta, **Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon’un Yakın Tarihi**, 1. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları, 2008.

¹⁴⁰ **Feyz**, 6 Kanun-ı sâni 1324/19 Ocak 1909, No: 47, s. 4.

¹⁴¹ **Feyz**, 16 Kânûn-ı Evvel 1324/29 Aralık 1908, No: 41, s. 4.

¹⁴² Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 36.

¹⁴³ Birinci Dünya Savaşı sonrası Trabzon’da kurulan dernek/cemiyetler için bkz. Mesut Çapa ve Rahmi Çiçek, **Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam**, I. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları, 2004, s. 99-149.

1.5. II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarındaki İç ve Dış Gelişmelerin Trabzon'a Yansıması

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından ilk ciddi bunalımlarını, Ekim ayının hemen başlarında dış gelişmelere bağlı olarak meydana gelen bir dizi ilhak ve bağımsızlık ilan etme olayları ile yaşadı. Ardından bir yıl bile geçmeden bu sefer II. Meşrutiyet ve onun meclisinin varlığına mı karşı olduğu, yoksa İttihat ve Terakki Cemiyeti ve uygulamalarına mı karşı olduğu hâlâ tartışma konusu olmaya devam eden 31 Mart Vak'ası ile yüzleşmek durumunda kaldı. Neticede bütün bu gelişme ve meydana gelen olaylar, Osmanlı sınırları içerisinde birtakım tepkiler ve halk hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açtı.

1.5.1. Avusturya Boykotu

Bunlardan ilki, Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhak etmesi ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesidir. Avusturya, daha 1878 Berlin Anlaşması ile Bosna-Hersek ve Yeni Pazar sancağına el koyduğu günden itibaren, bu toprağı ilk fırsatta kendi sınırları içerisine katmaya kararlıydı. II. Meşrutiyet'in ilanı, Avusturya'yı bir açmaz karşısında bıraktı. Bosna-Hersek bir Osmanlı toprağı olduğuna göre, Meclis-i Mebusan'a oradan da milletvekili seçilmesi gayet doğaldı. Hal böyle olunca, İttihatçıların mevcut statüyü değiştirmeye teşebbüs etmeleri çok muhtemeldi. Bulgarlar ise Berlin Anlaşması ile ortaya çıkan ve bütün Makedonya'yı içine alan Büyük Bulgaristan'ı ve bağımsızlıklarını unutmamışlardı. Bulgaristan'daki Osmanlı demiryollarında Eylül 1908'deki işçi grevini bahane ederek askerî bir işgal gerçekleştirmişti. Sonrasında grev sona ermesine rağmen askerlerini buradan çekmemişti.¹⁴⁴ İşte bu ortam içerisinde, Bulgaristan 5 Ekim'de bağımsızlığını ilan ederken Avusturya, 6 Ekim'de Berlin Antlaşması'nın 25. maddesine¹⁴⁵ aykırı olarak Bosna-Hersek'in tamamen kendilerine bağılı hale geldiğini ilan etti.

Bir görüşe göre Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etme nedeni, Osmanlı Devleti'nin toparlanmaya başlar gibi görünmesi üzerine, Bosna'daki Müslümanların bu

¹⁴⁴ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 613-626.

¹⁴⁵ Bosna ve Hersek eyaletleri Avusturya Devleti tarafından asker ikamesiyle idare olunacaktır. Avusturya Devleti Sırbistan ile Karadağ arasında cenub-u şarki istikametince Metroviçe'nin öte tarafına kadar uzanan Yeni Pazar sancağının idaresini deruhte etmek arzusunda bulunmadığından orada idare-i Osmaniye baki kalacaktır. Mamafih, usul-ü cedide-i politika ile taraf-ı muhaberatin serbesti ve emniyeti temin için Avusturya Devleti Yeni Pazar'ın her tarafında asker bulundurmak ve askerî ve ticaret yolları yapmak salahiyyetini muhafaza eder. Avusturya Devleti ile Hükümet-i Seniye için teferruatını ileride bi-l-ittifak kararlaştıracaklardır. Bkz. **Feyz**, 9 Teşrin-i Evvel 1324/22 Ekim 1908, No: 23, s. 1; Feyz gazetesi Bosna-Hersek ve Bulgaristan meseleleri ortaya çıkınca Berlin Anlaşmasını kısım kısım yayınlamıştır. Elimizdeki sayılardan 22 nolu olanında dördüncü madde ile başlayıp, 26 nolu sayısıyla bu yayını bitirmiştir. Muhtemelen elimizde olmayan 21 nolu sayısıyla bu yayını başlatmıştır.

eyaleti yeniden Osmanlı yönetimi altına sokmak yolunda muhtemel girişimlerine karşı koymaktı. İngiliz ve Osmanlı basınına göre, Avusturya hükûmeti, Osmanlı meşrutiyetini başarısızlığa uğratmak için böyle davranmış ve bu uğurda Bulgaristan'ı da kışkırtmıştı.¹⁴⁶ Bu duruma karşılık olmak üzere Osmanlı hükûmetinin yapabileceği pek bir şey yoktu. 1878 Berlin Konferansı'na katılanlar nezdinde durumu protesto etmek ilk yapılan hareketti.

Olayın meydana geldiği dönemin canlı tanıklarından Temmuz 1912'de Mabeyn Başkâtipliğine atanacak olan Ali Fuat Türkgeldi, anılarını yazdığı eserinde, olayların Osmanlı Devleti ve ricali açısından gelişimini şöyle anlatmaktadır:

İntihabat sürecinin yaşandığı devrede Avusturya Devleti, işgal-i muvakkatı altında olan Bosna ve Hersek'in suret-i dâimede memalikine ilhakını ve Bulgaristan emareti de süferây-i ecnebiyeye verilen ziyafet-i resmîyeye İstanbul'da bulunan Kapı Kethüdası'nın davet olunmamasını bahane ederek Bulgaristan'ın istiklalini ilan eylemesi yüzünden iki mesele-i mühime hâdis olmuştu. Bu meseleler yüzünden evrak-ı havadiste şiddetli münakaşâtı ve ahalice Avusturya'dan gelen eşyaya karşı boykotaj ilanı gibi muamelâtı mucib olduğu halde Meclis-i Vükelâca o yolda hiçbir müzakere cereyan etmiyordu.¹⁴⁷

Buradan anlaşılacağı üzere, halk kitleleri, ilhaklara karşı tepkisini ticarî mallara karşı boykot şeklinde gösterirken, Hükûmet, nasıl bir adım atması gerektiğine henüz karar verememiştir.¹⁴⁸ Devletçe bir müddet gösterilen bu kararsızlığın ardından Sadrazamın konağında¹⁴⁹ toplanılmış, ardından nazırların gelmesiyle müzakereler başlamıştır.

¹⁴⁶ Akşin, a.g.e., s. 138; İttihatçıların ünlü isimlerinden Talat Paşa anılarında, Bulgaristan'ın, 1908 yılında, İstanbul'daki maslahatgüzarı Bay Eşşof'un bir ziyarete davet edilmediği (İstanbul'da büyükelçilere verilen bir davettir.) bahanesini ileri sürerek Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'a ilhak ve krallığı ilan ederken, Avusturya'nın da ortada hiçbir sebep olmaksızın Bosna-Hersek'i İlhak ettiğini söylemektedir. Bkz. Mehmed Tal'at Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, (Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 19.

¹⁴⁷ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 10-11.

¹⁴⁸ Süleyman Kani İrtem anılarında, İlhak ilanının ertesi günü Talat Bey'in, İstanbul'da Cavid Bey'in evinde bazı arkadaşlarla bu meselede kendi taraflarından neler yapılabileceğini konuştuklarını, Cavid Bey'in Avusturya'ya harp ilan edemeyeceklerini, Düyun-u Umumiye'den otuz yıldır Bosna-Hersek adına kendilerine düşen borcu alabilmelerinin bile bir muvaffakiyet olacağını söylediğini belirtmektedir. Bunun üzerine toplantıda bulunan tüccardan Kazım ve Ziya Balcı'nın söz alarak bu borcu almak adına Avusturya mallarına boykot yapmayı teklif ettiğini, bu konuda izahat alan Talat Bey'in bunu uygun gördüğünü, Ardından Kazım ve Ziya Balcı'nın bunu uygulamak adına hükûmetin yardımına ihtiyaç duyduklarını söylemesi üzerine Talat Bey'in onlara, Cemiyet'in yardımcı olacağını ifade ettiğini ve sonunda yine tüccardan Kemal Ömer ve Kibar Sarım Beylerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hamallar üzerinde mutemedi olan Ferit Bey ile birlikte boykotun nasıl düzenlenip yürüteceklerini müzakere ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca, tam o sıralarda bu olaylardan habersiz olarak Hüseyin Cahit Bey'in "Avusturya Malı Almayımız" başlıklı yazısının da iyi bir tesadüf olarak Tanin'de yazıldığını ve etkilerinin bu yönde taşradaki gazetelerde de görülmesiyle boykotun başladığını ifade etmiştir. Bu anlatımda da görüldüğü gibi tüccarın Talat ve Cavid Bey üzerinden hükûmetten destek istemesine karşılık onlar Cemiyetin destek vereceğini belirtmişlerdir. Hükûmette herhangi bir Cemiyet üyesinin bulunmaması da bunda etkili olmuş olabilir. Ancak yine de bütün bu olaylar, hükûmetin henüz önemli bir adımı atmadığını göstermektedir. Bkz. İrtem, **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, s. 300-301.

¹⁴⁹ Bu bunalımlar o dönem Ramazan ayına rastladığından Meclis tatildeydi. Bu sebeple olaylar resmi olarak görüşülemedi. Toplantı yeri olarak konağın işaret edilmesi bundandır. Bkz. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, 8. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010, s. 43.

Toplantıda Sadrazam Kamil Paşa Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'a ittifak teklif ettiklerini; Sırbistan'ın olumlu cevap verirken, Romanya'nın Avusturya ile yakınlığından dolayı buna yanaşmadığını, Yunanistan'ın ise dolaylı cevaplar verdiğini ifade etmiştir. Harbiye Nazırı'na da askerinin bu durumda harbe hazır olup olmadığını soran Sadrazamın olumsuz cevap alması üzerine tek çare siyaset yoluyla meseleleri çözmek olarak görülmüş ve sefaretlere yazılmak üzere Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey bir protestoname hazırlamıştır.¹⁵⁰

Bu şekilde Avusturya ile Bulgaristan'ın niyetlerini belli etmelerinin ve icraata geçmelerinin hemen akabinde İstanbul ve diğer şehirlerde kitlesel yürüyüşler yapıldı. Binlerce insanın katıldığı bu eylemlerde kalabalıklar şehirleri bir uçtan bir uca kat ediyor, resmî dairelerden konsolosluklara kadar başvuracakları tüm mercilere taleplerini sıralıyorlardı. Meydanlarda toplanan kalabalıklar sembolik bir biçimde bütün dillerde konuşmalar yapıyor ve farklı bayraklar altında yürüyorlardı.¹⁵¹ Osmanlı Devleti bu iki devletin hareketlerini tanımamış ve protesto etmiş, ancak bir savaş ilan etmeyi de göze alamamıştı. Bu durumda 1908 yılının baş aktörü durumuna gelmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ise daha çok genç Meşrutiyet rejiminin inşası ile ilgilenmekteydi. Bu yeni uluslararası kriz sebebiyle ve kaybedilecek topraklar uğruna yeni kazandıkları "hürriyeti" riske atmak niyetinde değillerdi. Buna yönelik olarak yukarıda ilk yansımalarını verdiğimiz halk hareketlerini örgütlemeye başlayan Cemiyet, Osmanlıların gündemine yeni bir protesto şeklini getirmiş oldu: Boykot.

1908 Avusturya Boykotu; ortaya çıkan tepki, gösteri ve eylemleri daha pozitif bir kanala sevk etmek ve Meşrutiyet karşıtı bir hal almalarını önlemek, Avusturya ve Bulgaristan'ı diplomatik olarak kenara sıkıştırmak ve Osmanlı kamuoyunu mobilize etmek için gündeme gelmişti. Bunun ortaya çıkarılmasında ve yaygınlaştırılmasında iki kurum önemli rol oynamıştı. Bunlar: II. Meşrutiyet'in ilanından sonra politik ve toplumsal yaşamdaki önemleri artmış olan basın ve cemiyetlerdi. Özellikle gazete ve diğer süreli yayınlar sayesinde politik konular kamusal meselelere dönüşmüştür.¹⁵² Avusturya ve Bulgaristan'a karşı, ama özellikle Avusturya'ya karşı, boykotun başlamasında Tanin gazetesinin rolü önemlidir. İttihatçılara yakınlığıyla tanınmış olan Tanin gazetesi, 26 Eylül 1324 (9 Ekim 1908) tarihinde Avusturya mallarının alınmamasına yönelik bir çağrıda bulundu. Hüseyin Cahid (Yalçın), gazetesinden halka şöyle seslendi:

¹⁵⁰ Türkgeldi, a.g.e., s. 11-12.

¹⁵¹ Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 38, (2008), s. 136.

¹⁵² Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 14-19.

Osmanlıların sükûn içerisinde çalışmaya muhtaç oldukları şu sırada adî, murdar bir hırs ile Bosna-Hersek üzerine saldıran Avusturya'nın çürük metalarını almayınız. Osmanlılar hükûmet ve idarelerini adalet ve hakkaniyet esaslarına bina etmek için çalışırken dâhili bir kargaşalık, harici bir harp çıkararak istibdadın iadesini temin etmek fikriyle, hakkı, insaniyeti adî ayaklar altına alan Avusturya'nın murdar metalarını almayınız. Evet, Avusturya'dan ne geliyorsa, kumaş, esvab, çorap, mendil, fanila hiçbirine bir Osmanlı parası vermeyiniz. Memleketimizde en çok Avusturya emtiası satılırdı. Bundan sonra satılmasın diyelim.¹⁵³

Çağrı kısa sürede halk nazarında karşılık bulmaya başladı. İnsanlar Avusturya mallarına karşı bir boykot süreci başlattılar. Bu durum, Avusturya ile olası bir müzakereye oturabilecek Osmanlı Hükûmeti'nin de işine geliyordu. Zira Osmanlılar harp yapamazlardı, ancak Avusturya'nın çıkarlarına biraz olsun darbe vurabilirlerdi. Bu da onları masa başında manevra alanı bakımından daha geniş tutabilirdi. Zaman zaman Avusturya'nın boykotun durdurulması taleplerine, bu işin halk tarafından bir tepki olarak çıktığı ve kendilerinin bir müdahalesi olmadığını söylemeleri buradan kaynaklanıyordu.¹⁵⁴ Ardından Tanin'den bir çağrı daha geldi. Bu sefer Osmanlı vatandaşları, Avusturya malı almamaya, vapurlarına binmemeye davet ediliyordu. Bulgarlara da aynı muameleyi yapalım diye de ekleniyordu.¹⁵⁵ Tanin gazetesi, malların satın alınıp alınmaması hususunda önemli gördüğü bir noktaya da açıklık getirmiştir. Buna göre; bazı dükkânlarda bulunan Avusturya mallarının ücretleri daha önce ödenmiş olduğu için alınması gerektiği, aksi takdirde zararın Avusturya'ya değil, Osmanlı Devlet ve tüccarına olacağı, bu sebeple tüccarın zarara uğratılmaması, ücretleri ödenmiş olanlardan sonra gelecek malların alınmaması ve Avusturya'dan mal getirilmemesi ifade edilmiştir.¹⁵⁶

Boykot olayları sadece İstanbul'da değil ülkenin birçok yerinde meydana geliyordu. Selanik, Manastır, İškodra, Yafa, Erzurum, Konya, İzmir, Samsun, Kastamonu, Adana, Şam, Beyrut gibi yerler boykotun uygulamalarının görüldüğü şehirlerdi.¹⁵⁷ Bu şehirler arasında Trabzon da boykot faaliyetleri açısından önemli bir yere sahipti. İran transit yolu

¹⁵³ **Tanin**, 26 Eylül 1324/9 Ekim 1908, No: 70, s. 1.

¹⁵⁴ Bu yönde Avusturya Elçisi Pallaviçini ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın bir konuşması için bkz. İrtem, **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, s. 307;313.

¹⁵⁵ **Tanin**, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908, No: 71, s. 4.

¹⁵⁶ **Tanin**, 3 Teşrin-i Evvel 1324/16 Ekim 1908, No: 77, s. 7; Avusturya'ya yönelik olarak en büyük iktisadi zararın verilebileceği alanlardan biri de "fes" ithalinin önüne geçebilmek ve kendi millî fes fabrikamızı kurabilmektir. Bu amaçla şöyle deniyordu: "Yeni Türklere yeni fesler. Artık Avusturyalıların feslerini, külahlarını başlarımızın üzerinde taşımamıza gerek kalmayacak." Avusturya menşeli feslerin sokaklarda toplanarak, hatta insanların başlarında alınarak yakılması bu çağrılardan sonra başlamıştır. Bkz. **Tanin**, 29 Eylül 1324/12 Ekim 1908, No: 73, s. 7.

¹⁵⁷ Örnek olması bakımından İzmir'de yapılan boykot için bkz. Şule Sevinç Kişi, "Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu", **Tarih ve Toplum**, 152, (1996), s. 4-14; Mehmet Emin Elmacı, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", **Tarih ve Toplum**, 161, (1997), s. 19-26; Günver Güneş, "Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, 6 (11), (2010), s. 21-28.

üzerinde olması, Kafkaslarla olan ticaretteki önemli konumu, Erzurum ve diğer iç bölgelerle olan ticareti ve limanı Trabzon'u önemli kılıyordu.

Trabzon'da boykota yönelik ilk büyük tepki, Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi'nden Trabzon İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gelen bir telgraf üzerine başlamıştır. Bu telgrafla Trabzon halkı, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan hükûmeti tarafından Berlin Anlaşması'nın çiğnenmesi suretiyle yapılan hukuksuzluğu, büyük devletler nezdinde şikâyet etmek üzere Hürriyet Meydanı'nda toplanmaya davet edilmiştir. Yapılan çağrı üzerine 9 Ekim 1908 tarihinde Hürriyet Meydanı'nda üç bin kadar İslam ve Hristiyan Osmanlı vatandaşı toplanmış, devletin hukukunu muhafaza hususunda İslam, Rum ve Ermenileri temsilen birer nutuk okunmuş ve ardından Büyük Devletlere hitaben halk tarafından imzalanan protesto telgrafları çekilmiştir. Bütün bunlar hükûmet nezdinde heyecan meydana getirmişse de ahlâka aykırı ve asayiş bozacak hiçbir olay meydana gelmemiştir. Diğer vilayet merkezlerine benzer telgraflar gönderildiği de yine bu telgraflardan anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

Trabzon'da İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul ve Selanik komitelerinden aldığı bir diğer talimatla 12 Ekim tarihinde, Trabzon Rüşumat Nazırı Mehmed Emin (Yurdakul) başkanlığında Trabzon tüccarlarını ilhak konusunu tartışmaya çağırdı. Hristiyan tüccarlar ve bazı Müslümanlar Avusturya mallarını boykot etmeye, mavnacılar ise Avusturya'nın Lloyd Şirketi'nin yüklerini taşımamaya söz verdiler. 13 Ekim tarihinde Vali Arif Paşa elinden bir şey gelmediğini ifade etti. O akşam yapılan ikinci toplantıda yerli tüccarlardan boykot komitesi¹⁵⁹ kuruldu.¹⁶⁰ Her iki olayda Müslümanların yanında Hristiyan vatandaşların da yer almış olması, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte doğan kardeşlik ve Tanzimat Fermanı'ndan beri gelen Osmanlı kimliği ideallerinin devlet sınırları içerisinde yeşermiş olduğunu göstermektedir. Bu en azından Meşrutiyetin ilk ayları için geçerlidir. Ancak daha sonra meydana gelen olaylar bu yeşermeye başlayan birlikteliği yok edecektir.

¹⁵⁸ BOA, Sadaret, Bulgaristan (A. MTZ), Dosya No: 171, Gömlek No: 47, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908.

¹⁵⁹ Boykota yönelik önemli gelişmelerden biri de, her vilayette tüccarların kurduğu "boykot komisyonları" oldu. Bu komisyonlar her vilayette boykotu yöneten komitelerle doğrudan ilişki içerisinde bulunuyor ve boykotun kuralları içinde tüccarlara yardımcı olmaya çalışıyorlardı. Bkz. Erdal Yavuz, "1908 Boykotu", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978 Özel Sayısı, Ankara, s. 168.

¹⁶⁰ Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Avusturya Boykotu 1908", Toplumsal Tarih, 8, (1994), s. 17; Donald Quataert, Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), (Çev. Sabri Tekay), Ankara: Yurt Yayınları, 1987, s. 115.

Boykotun sürdürülmesinde en büyük rolü İttihat ve Terakki Cemiyeti ile özellikle liman işçileri¹⁶¹ oynamışlardır. Limanlara gelen malların taşınması veya yüklenmesi, mavna ve kayıklarla, bu liman işçileri tarafından yapılıyordu. Cemiyetin liman işçileri üzerindeki etkisiyle birlikte, Kasım ve Aralık ayları içerisinde boykot oldukça kuvvetli bir biçimde uygulandı. Öyle ki, Avusturya hükûmeti ticaret anlaşmalarına aykırı bir biçimde Osmanlı hükûmetinin Avusturya ticaretini engellediğini iddia etmiş ve hamalların engellemelerine bir son vermesini istemiştir.¹⁶² Avusturya, mallarını karaya çıkarabildiği takdirde satabileceğini düşünmektedir. Osmanlı Hükûmeti de bunların kendi memuru olmadıklarını, gündelik ücret karşılığı çalıştıklarını savunmuştur. Kamuoyunun ve basının büyük desteğini arkasına alan hamallar, Avusturya mallarının Osmanlı'ya girişini engellemede büyük oranda başarılı olmuşlardır. Yaşanan gelişmeler sonucu, Osmanlı kamuoyunda boykot hareketine büyük bir ilgi uyanmış, birçok eşyanın satışı durmuş, Avusturya mağazaları ve diğer hizmetleri veren kuruluşlar büyük zarara uğramışlardır. Liman işçileri bu boykotun en önemli neferleri olmuşlardır.¹⁶³ Trabzon limanında da işçiler oldukça etkiliydiler. Avusturya Lloyd Şirketi gemilerinin şeker yükünü hiçbir limana çıkaramadığı gibi içerisinde Trabzon'un da yer aldığı Samsun, İnebolu, Ordu vesair limanlara sekiz günden beri Yunan vapurları vasıtasıyla da şekerlerini çıkaramamıştır.¹⁶⁴

¹⁶¹ Osmanlı Devleti'nde işçi hareketleri, gelişimi ve özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 792-802; Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 803-830; Quataert, a.g.e., s. 86-102

¹⁶² "Levant Herald gazetesi diyor ki, Bab-ı Âlî umum gümrük nazırlarına bir tahrirat-ı umumiye irsal ile gümrük hamalları memur demek olduğundan bunları da memurin-i hükûmetten olan memurun-i rüsumiye misüllü icra-i vazifede taallül ve taannüd eylememeleri tavsiye olunmuş ki, bu Avusturya sefirinin Bab-ı Âlî'ye vuku bulan müracaat-ı malumesi imiş. Millet'in hakkı olan bu boykot meselesine Avusturya sefiri değil, Bab-ı Âlî bile bir şey söylemek hakkı haiz olmadığından..." Bkz. **Feyz**, 25 Teşrin-i Sâni 1324/8 Aralık 1908, No: 35, s. 2.

¹⁶³ Çetinkaya, a.g.e., s. 190-191. Cemil Topuzlu hatıralarında İstanbul Belediye Başkanlığı sırasında ittihat ve Terakki Merkez-i Umumi'sinin içerisinde mavnacı ve hamalların da bulunduğu esnaf cemiyetlerini himaye ettiğini anlamış olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, 3. Baskı, (Haz. Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil), İstanbul: Arma Yayınları, 1994, s. 167. Topuzlu'nun bu bahsettiği himayede Avusturya ve sonrasında Yunan boykotunda liman işçisi gruplarının oynadığı etkin rollerin ve cemiyetle aralarında oluşturduğu kuvvetli bir bağın olduğu şüphesizdir. Nitekim Trabzon'da Mütareke ve sonrası Millî Mücadele döneminde önde gelen İttihatçılardan birisinin İskele Kâhyası Yahya olması tesadüf değildir.

¹⁶⁴ **Tanin**, 8 Teşrin-i Sâni 1324/21 Kasım 1908, No: 111, s. 2; Bu duruma güzel bir örnek, Giresun tüccarlarından Sürmeli Kaptan Yordam'ın son zamanlarda Yunan vapuruyla getirdiği şekerlerin Avusturya malı olduğunun anlaşılması üzerine ahali ve kayıkçılar tarafından ihracına müsaade olunmamasıdır. Bu kişinin Yunan vapurlarıyla, boykot kararı sonrasında, çeşitli hileli yollarla Avusturya'dan mal getirmeye çalışması, yediği ekmeğe ihanet ve şahsi menfaatinden başka bir şey düşünmeyen birisi olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Hayatlarını kazandıkları beş on kuruşla idare etmek zorunda olan iskele kayıkçılarının da Avusturya menşeli malları taşımamaları büyük bir vatanseverlik olarak görülmüştür. Bkz. **Feyz**, 28 Teşrin-i Evvel 1324/10 Kasım 1908, No: 27, s. 3.

Nitekim Trabzon kamuoyunda kayıkçıların boykota riayetleri takdir edilmiş, vatanın hamiyetli evlatları oldukları özellikle vurgulanmıştır.¹⁶⁵

Avusturya meydana gelen bu boykot meselesi dolayısıyla istediği oranda satış gerçekleştiremeyince mallarını, Osmanlı limanlarına harp gemilerinin baskısıyla sattırmayı bile düşünmüştür.¹⁶⁶ Ancak buna, devletlerarasındaki dengeyi bozmamak adına İngiltere ve hatta Amerika ile Japonya sıcak bakmamıştır. Diğer taraftan Avusturyalı şeker tüccarları, depolarının satılamamış malla dolmasından endişe etmekte olduklarından, maliye nezaretince bu duruma çare bulmasını isteyen bir arzuhal vermişlerdir.¹⁶⁷ Çok geçmeden Avusturyalı tüccarların endişe ettikleri durum gerçekleşecek ve özellikle önemli bir liman kenti olan Trieste’de depolar, satılamayan mallarla dolacaktır.

Kasım ayı içerisinde boykotun tüm şiddetiyle sürdüğü görülmektedir. Ancak bu ayın sonlarına doğru gelindiğinde özellikle yerli Hristiyan tüccarların işbirliğine yanaşmadıkları ve Müslüman tüccarların büyük bir bölümünün de boykotu sona erdirmek istedikleri görüldü. Buna rağmen İttihatçılar, emirlerine uyan liman işçilerinin yardımıyla boykotu sürdürdüler.¹⁶⁸ Boykotun devam etmesi üzerine, Avusturya ve Bulgar mallarını kullanılmaması ve Avusturya vapurlarına yük alınıp verilmemesi hakkında Avusturya-Macaristan Konsolosu Mösyö Dimoris hükûmetten bilgi istemiştir. Hükûmet tarafından ise konsolosa, bu kararın kişisel hürriyet ve serbest ticaret açısından millî hislerle alınmış bir karar olduğu ve medeni ülkelerde sıkça görüldüğü cevabı verilmiştir.¹⁶⁹ Liman işçilerinin boykota devam etmeleri, hem boykotun geleceği açısından hem de Avusturya Hükûmeti’nin siyaseten sıkıştırılabilmesi açısından önemli görülmüştür. Avusturya Dışişleri Bakanı Aehrenthal, 22 Kasım günü sanayici ve tüccarlarla yaptığı toplantının sonrası İstanbul sefirinden, Avusturya mallarına karşı yapılan boykotun engellenmediği takdirde, Osmanlı Devleti ile görüşmelerin sürdürülemeyeceği bilgisini Bâb-ı Âlî’ye iletmesini istemiştir. Gelişmeler üzerine Kamil Paşa hükûmetinin bütün vilayetlerdeki gümrüklere bir genelge göndererek Avusturya mallarının ithâlinde zorluk çıkarılmamasını,

¹⁶⁵ **Feyz**, 5 Kanun-u Evvel 1324/18 Aralık 1908, No: 38, s. 4.

¹⁶⁶ Buna dair bir söylenti Osmanlı hükûmeti tarafından da haber alınmış, ancak yapılan tahkikat neticesinde haberlerin gerçek olmadığı sonucuna varılmıştır. Bkz. **BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)**, Dosya no: 2672, Gömlek no: 55, 18 Teşrin-i Sâni 1324/1 Aralık 1908.

¹⁶⁷ **Feyz**, 5 Kanun-u Evvel 1324/18 Aralık 1908, No: 38, s. 3.

¹⁶⁸ Quataert, a.g.e., s. 116.

¹⁶⁹ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2653, Gömlek no: 69, 28 Teşrin-i Evvel 1324/10 Kasım 1908.

hamalların da kamu hizmeti görmeleri dolayısıyla boykota katılmamalarını istemesi¹⁷⁰ Trabzon'da tüccarların isteksizliğinin doğmasında etkili olmuştur.

Buna rağmen German Levant Line Trabzon bürosu, Kasım ayının hemen tamamı boyunca hiçbir Avusturya malı veya gemisinin boşaltılmadığını bildirerek hareketin Trabzon'da, İzmir'dekinden bile daha etkin bir biçimde yürütüldüğünü belirtiyordu.¹⁷¹ Gemilerdeki yükler faturalara bakılmaksızın menşenin saptanması için inceleniyordu. Malları incelemek için mavnacılar ve gümrük memurları birlikte çalışıyorlardı. Yine boykotun kırılmasını engellemek üzere, çoğu zaman gümrük memurlarının yönlendirmesiyle, şiddet kullanıldığı da oluyordu. Örneğin, Kasım sonunda mavnacılar başkanı bir Alman şilebindeki yükün aslında Avusturya malı olduğuna karar vererek yükü gemiye geri göndermişti. Sonrasında geminin kendi özel mavnasıyla yükünü boşaltabileceği söylenmişse de bu mavnanın ertesi sabah tahrip edildiği görülmüştü. 3 Aralık'ta ise Avusturya mallarını taşımak için özel olarak tutulan bir hamal saldırıya uğramış, yükü alınarak sokakta yakılmıştı. Aralık ayı içerisinde mavnacı ve hamallar herkesin gözü önünde, zaptiyeden hiçbir müdahale görmeden, Avusturya mallarını imha etmişlerdi. 29 Aralık'taki bir olayda, birinin elinde çekiç bulunan yirmi kadar mavnacı, bayraklar ve marşlarla yürüyüş yaparak halkı, Avusturya mallarını ortaya çıkarıp imha etmeye çağırdılar. Avusturya yapımı bir tabancayı çekiçle ezen göstericiler "boykot ambarı"ndan çıkardıkları bazı malları da yaktılar. Aralık ayının ilk haftasından itibaren yerel basın da boykot heyecanını yükselten yazılara geniş yer verdi.¹⁷²

Bu yazıların birinde Feyz gazetesi, "Avusturya gibi feleğe boyun eğmeyen bir devlet- i muazzama, Bâb-ı Âli'ye adeta yerlere sürünerek yalvarıyor" diyerek boykotun başarılı sonuçlar doğurduğunu Trabzon halkına duyurmuştur. Ardından Avusturya'nın, bu iktisadî savaşta Osmanlıların başarılı olamayacağını düşündüğünü, hâlbuki yüksek tabiatlı milletin, önlerinde muhterem Cemiyet erkânı olduğu halde müthiş bir başarı gösterdiklerini vurgulamış ve şu sözleri sarf etmiştir:

Avusturya için ilan-ı harp etmek suretiyle zerre kadar temin-i muvaffakiyet ihtimal dairesinde görünse bir dakika sabretmeyecek. Ama bu iş büsbütün karanlık! İntihardan

¹⁷⁰ Yavuz, a.g.m., s. 169; Her şeyden önce boykot hükümetin kontrolünde olan, istediği gibi yönlendirebildiği bir hareket değildi. Budan dolayı Osmanlı hükümeti rahatsızlık duymaktaydı. Hem 1908 Temmuz'undan sonra başlayan yeni dönemde hükümet edebilme açısından, hem de Avusturya ile diplomatik ilişkilerde ortaya çıkabilecek kötü bir durumla karşılaşma ihtimali açısından boykotu zapturapt altına almak istemiştir. Bu yüzden, boykot süresince hükümetin bunu sağlayacak önlemler almaya çalıştığını görmekteyiz. Ancak Osmanlı hükümeti bu noktada hiçbir zaman başarılı olamamıştır. Bkz. Çetinkaya, a.g.e., s. 285.

¹⁷¹ İzmir'de Avusturya'ya karşı yapılan boykot hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Emin Baltacı, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", **Tarih ve Toplum**, 161, (1997), s. 19-26.

¹⁷² Quataert, a.g.e., s. 116.

başka bir şey değil! İşte bu zaruret o koca devleti Bâb-ı Âlî önünde yerlere sürünerek yalvarmak derecesinde adi bir siyaset mesleği takibine mecbur bırakmıştır. Son telgraflar, Avusturya'nın İngiltere, Rusya, Fransa payitahtlarına vuku bulan maruzatında teklif edilen konferansa icabet eyleyeceğine dair teminat verdiğini ve Bâb-ı Âlî ile arasının düzelmesi için İngiltere'nin şefaatinin dilediğini bildiriyor. Harb-i iktisadî, Osmanlı milletinin bir ruh ve vicdan ile Avusturyalılara nefrete sebep olan millet kuvveti, görülüyor mu nasıl cihanı titretti." Yazılar sadece bunlarla sınırlı kalmamış, Osmanlı halkının başına gelen bu sıkıntıların birkaç ay önce gerçekleşmesi durumunda gelişmelerin nasıl olacağı anlatılmış ve "Baş Kâtip Tahsin Paşalar, Arap İzzetler, o melun Yıldız çetesi vatanın ve milletin can çekişmesi önünde dans edeceklerdi de kimsenin haberi bile olmayacaktı. Zavallı Osmanlı milleti istibdat zehri ile kanı uyuşmuş bir halde sürünüp, mahvolup gidecekti. Birkaç fedakâr milletin, milletin fedakâr askerinin kazanmış olduğu hürriyet, o hürriyetin meydana çıkarmış olduğu millet kuvveti, bakınız o cenazeyi bekleten millete bugün ne şanlı bir muzafferiyet temin ediyor.

Bu sözlerin ardından ise: "Aferin ey rüzgârın şahsuvar safderi! Bir gaza ettik ki hoşnut eyledik peygamberi"¹⁷³ beyti okunarak hem eski dönem ve onun idaresi yerilmiş hem Meşrutiyet ve getirdiği hürriyet övülmüş hem de halkın azimle sürdürdüğü boykotun yakında olumlu sonuçlar doğuracağı adeta müjdelenerek halk heyecana getirilmek istenmiştir. Bu ve benzer yazıların gazetelerde yer almasının sebeplerinden birisi, halkın boykota olan ilgisini yüksek bir seviyede tutabilmektir. Çünkü Avusturya Hükûmeti'nin baskıları sonucu Osmanlı Hükûmeti ve Sadrazam Kamil Paşa boykotun sona erdirilmesi hususunda genelgeler yayınlamaktaydı. Ancak hamallar ve mavnacılar ısrarlı bir biçimde boykotu sürdürmeye devam ettiler. İşte bu noktada halkın ilgisini yüksek tutmak boykotun geleceği açısından önemliydi.

Boykot Osmanlı İmparatorluğu'nda yayıldıkça Avusturya'daki telaş gün geçtikçe artmış ve bu durum yukarıda da değindiğimiz gibi Osmanlı basınında oldukça hoşnut karşılanmıştır. Örneğin Lloyd Şirketi boykot ile ilgili olarak özel toplantılar yapmış, benzer şekilde Macar Sanayiciler Birliği bir araya gelmiş ve bu tür birçok haber Avusturyalıların telaşa düştükleri şeklinde yorumlanmıştır.¹⁷⁴

Bütün bunlar yaşanırken Trabzon iskelesindeki mavnacılar, "Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan emtiasına yapılan boykotaja karşı bazı kimselerin hileli yollarla tezkereli tezkeresiz memalik-i saire eşyası meyanında Avusturya ve Bulgar malı celbine uğraştıkları görüldüğünden" diyerek bundan sonra her ne olursa olsun ve nereden yüklenirse yüklensin Avusturya ve Bulgar mallarını kabul ve ihraç etmeyeceklerini bütün herkese ilan etmişler¹⁷⁵ ve kararlılıklarını bir kez daha açıkça ortaya koymuşlardır.

¹⁷³ Feyz, 12 Kanun-u Evvel 1324/25 Aralık 1908, No: 40, s. 3.

¹⁷⁴ Çetinkaya, a.g.e., s. 179.

¹⁷⁵ Tanin, 2 Kanun-u Evvel 1324/15 Aralık 1908, No: 135, s. 3.

12 Ocak 1909 tarihinde Vali Arifi Paşa ile birlikte, Belediye Başkanı Nemlizade Cemal Bey İttihat ve Terakki Cemiyetinin bütün taleplerinin yerine getirilmesini açıkladılar. Ne var ki, bütün bu kararlı tutuma ve heyecanlı yazılara karşın, Ocak ayı ortasına gelindiğinde tüccar desteği artık ortadan kalkmıştı. İttihat ve Terakki kulüplerinin dışında var olan son boykot komisyonunda belediye başkanı, bir avukat, iki tüccar, bir gemi acentesi ve iki Türk vardı. Bu grup, rüsumat emininin, boykotun Lloyd gemileriyle gelen bütün malları kapsayacak biçimde genişletilmesi kararına karşı çıktı. Hamallar ve mavnacılar emirlerine uymayınca da kendisini feshetti.¹⁷⁶

Son olaylardan sonra boykot bir müddet daha devam ettiyse de Bosna-Hersek'in ilhakına karşı çıkan bir diğer devlet Sırbistan'ın silahlanması, Avusturya'yı Osmanlı ile anlaşmazlığını bir an evvel çözümlenmeye yöneltti.¹⁷⁷ Ayrıca Avusturya, Rusya ile Sırbistan'ın milletlerarası konferans üzerinde ısrar etmesi karşısında durumunu sertleştirdi. Önce Osmanlı Devleti'yle anlaşmak için harekete geçti. Osmanlı Devleti de Avrupa devletlerinin ancak kendi çıkarlarının peşinde olduğunu görünce, Avusturya ile anlaşmaya yanaştı. Böyle bir anlaşma yapılacağına duyumunu alan Feyz gazetesi: “protokol metni resmî bir mahiyeti haiz olmamakla beraber tekzip edilmemesi sağlamlığını doğrulamaktadır” diyerek “İtilaf Millî Değildir” başlıklı bir yazı kaleme aldı ve düşüncelerini şu sözlerle ortaya koydu:

İtilafname Meclis-i Mebusan'a gönderilmedikçe ve tasdik edilmedikçe bir neticeye bağlanmış sayılamaz... İtilaf sırf siyasi bir muameleden, kuvvenin hak ve adalete bir kere daha galebesinden ibaret kalır. Böyle olunca itilaf denilen şey ümmetin vicdanı üzerinde icra edilmiş bir zorlama şeklinde kalarak, Fransızların Alsas-Loren'i gibi ruhumuzda ebedi bir yara hâlinde kalır gider.

Bâb-ı Âlî'nin şu Meşrutiyet devrinde vatandan büyük bir parçanın, ne gibi tavizler olursa olsun yad ellere geçmemesine kendi isteğiyle rıza göstereceği hatıra getirilmemekle beraber, Mebusan-ı Milletinde böyle bir musibeti, ancak vatan ve milleti daha büyük felâketlerden koruması için uygun bulabileceği açıktır.

Osmanlıların Avusturyalılara karşı olan hissiyatında bir samimiyet meydana gelmesini ümit etmek, iki millet arasında açılan boşluğun para ile doldurulabileceğini sanmak, Osmanlı hissiyatına büsbütün bigâne kalmak demektir. Gerek Bâb-ı Âlî gerekse Meclis-i Mebusan harbin zararlarını bertaraf etmek, mülkü harap olmaktan korumak, milleti neticesi olmayan bir sona sürüklememek için gayr-i meşru bir tecavüzü bir emr-i vaki telâkki edebilir. Fakat millet, ecdadının kanıyla boyanarak yüz binlerce şehide mezar olarak sahip olunan bu yerin sine-i vatandan koparılmasını affetmez. Bu faciayı unutmaz. Bunu çocuklarımıza anlatarak kitaplarımıza yazarak daima hatırımızda tutacağız. Ta ki, biz ve evladımız Bosna-Hersek toprağının Osmanlı kanıyla yoğrulduğu, orada yatan ecdadın garip ve metruk bırakılmayacağını bilelim. O emeli takipten bir an olsun gafil bulunmayalım.

Bosna-Hersek Avusturya tarafından hainane bir biçimde alınmak istenmiştir. Avusturya zaten münasebetlerimizin başlangıcından beri en zayıf zamanlarımızdan alçakça istifade etmeyi, hak ve hukuku çiğnemeyi yol bilmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Quataert, a.g.e., s. 116-117.

¹⁷⁷ Yavuz, a.g.m., s. 170.

¹⁷⁸ Feyz, 27 Kanun-u Sani 1324/9 Şubat 1909, No: 53, s. 1-2.

Kaleme alınan yazı, manevi duygulara hitap edici olsa da insanları Bosna-Hersek'in anlaşmayla kaybına hazırlar mahiyettedir. Buranın elden gittiği gerçeğini görmektedir. Ancak tepkileri aza indirebilmek amacıyla, bu anlaşmanın daha büyük felâketleri engellemek adına kabul edilebileceği fikrine insanları alıştırmaya gayretindedir.

Sonuçta beklenen gerçekleşti. Osmanlı Devleti, 26 Şubat 1909 tarihinde Avusturya ile yaptığı anlaşmayla 2,5 milyon altın lira karşılığında Bosna-Hersek'i Avusturya'ya terk etti. Ayrıca Avusturya, Osmanlı gümrük tarifelerinin %11 den %15'e çıkarılmasını da kabul etti. Bulgaristan ile de 19 Nisan 1909 tarihinde bir anlaşma imzalandı. Bulgaristan tazminat ödemeyi kabul ediyor, karşılığında bağımsızlığını kazanıyordu.¹⁷⁹ 27 Şubat'ta Trabzon Valisi Arifi Paşa Osmanlı-Avusturya anlaşmasının resmen onaylandığını açıkladı ve anlaşmayı yerel gazetelerde yayınlattı.¹⁸⁰ 2 Mart'ta İttihatçılar, mavnacılara boykotu sona erdirme kararını bildirdi ve onlar da bu karara uydular.¹⁸¹ Feyz gazetesi ise Avusturya ile anlaşılmasına memnun olduğunu ve boykotun artık kaldırması gerektiğini ifade etti.¹⁸²

1908 Osmanlı boykotu, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkmış ilk modern toplumsal hareketlerden birisidir. Kitle siyasetinin ve kamuoyunun önemini arttırdığı bir deneyim olmuştur. Millî bir sanayi fikrini sıradan insanın gündelik tartışmasına sokmuştur. Osmanlı Hükûmeti de boykottan istifade etmesini bilmiştir. Askerî yollara başvurmaya pek niyeti ve gücü olmayan hükûmet için boykot hareketi, Avusturya ve Bulgaristan'a karşı baskı yapabilmeyi yegâne yolu olmuştur. Dönemin en önemli ve itibarlı örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ise boykotu her şeyden evvel ortaya çıkan tepkilerin, Meşrutiyet karşıtı bir hal almasını engelleyici bir aracı olarak görmüştür. Cemiyet kısa zamanda boykotun kitleleri ve kamuoyunu mobilize eden gücünün farkına varmış ve bundan yeterince faydalanmaya çalışmıştır. Boykot sırasında küçük şehir ve kasabalarda bulunan cemiyet kadroları kolektif eylemlerin örgütlenmesinde çok önemli roller üstlenmişlerdir.¹⁸³

¹⁷⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 621; 627.

¹⁸⁰ Bosna-Hersek meselesinden dolayı Hükûmet-i Seniye ile Avusturya-Macaristan devleti arasında zuhur etmiş olan ihtilaf, gerek Hükûmet-i Seniye'nin gerek Bosna-Hersek'in ahali-i İslamiyesinin hukuk ve menfaatlerini muhafaza esası üzerinde akd edilip bugün tarafeyn murahhaslarınca imza olunan protokol ile mübadil itilaf olunmuştur. Hamiyet-i vataniye şevkiyle ahali tarafından Avusturya-Macaristan emtiası aleyhine vaz edilen boykotajın bundan böyle idamesi menafî-i hakikiyemize asla muvaffak olamayacağı cihetle beynel-hükûmetin itilaf hasıl olduğunun serian ilanı ve badema vürud edecek Avusturya mallarının ihraç ve nakline mümanaat gibi teşebbüsata kıyam edenler olursa hükûmetçe tedabir-i lazıme ve faaliyeye girişmekle malların teshil ve temin-i ihracına itina olunması akideyn tavsiye olunur. Bkz. **Feyz**, 17 Şubat 1324/30 Şubat 1909, No: 59, s. 4.

¹⁸¹ Quataert, a.g.e., s. 117.

¹⁸² **Feyz**, 17 Şubat 1324/30 Şubat 1909, No: 59, s. 4.

¹⁸³ Çetinkaya, a.g.e., s. 379-383.

Cemiyet aynı zamanda boykotu, meşruiyetini yayma ve sağlamlaştırma aracı olarak da kullanmıştır.

1.5.2. Yunan Boykotu

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte dış politikada ortaya çıkan meselelerden bir diğeri de Girit Adası'nın Yunanistan'a katılma çabasının ortaya çıkardığı gelişmelerdir. Rus Çarı Petro zamanında başlayıp zamanla artan Rus tahrikleri, Fransız İhtilâli akabinde başlayan milliyetçilik akımının etkisi ile Hristiyan tebaa arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve bu arzuyu gerçekleştirmek üzere Rumlarca kurulan Etnik-i Eterya Cemiyetinin faaliyetleri, Girit meselesinin başlamasına vesile olan başlıca etkenlerdir.¹⁸⁴ 1866-1869 yılları arasında Girit halkı, Yunanistan'ın kışkırtmaları ile ayaklanmış ve bu ayaklanma sonucunda Osmanlı Padişahı'nın 10 Ocak 1868 tarihli fermanı ile Girit'e özerklik niteliğinde haklar tanınmıştır.¹⁸⁵ Berlin Antlaşması sonrasında ise Girit'e giden Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında bir komisyon, Girit valisinin Hristiyan olması, beş yıl için büyük devletlerin onayı ile tayin edilmesi, Hristiyan memurların sayısının Müslüman memurlardan fazla olması kararlarını da içeren 25 Ekim 1878 tarihli Halepa Sözleşmesi'ni Büyük Devletlerin konsoloslarının kontrolü altında Rumların temsilcileri ile imzalamıştır.¹⁸⁶ Ancak, Ada Rumlarının lehinde olan bu gelişmelere rağmen Girit'te sıkıntılar son bulmamış, 1878, 1889, 1895¹⁸⁷ yıllarında çeşitli boyutlarda ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bütün bunların sonucu 1897 yılında bir Türk-Yunan savaşı da yaşanmıştır.¹⁸⁸ Osmanlı Devleti bu savaştan galip çıkmışsa da Büyük Devletlerin araya girmesi sonucu fazla bir şey elde edememiştir. Üstelik Rusya'nın baskıları sonucunda Padişah II. Abdülhamid, Prens Yorgi'nin (Georges) Girit valiliğini ve ardından adanın İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın¹⁸⁹ ortak işgaline

¹⁸⁴ Rıza Karagöz, "Osmanlı Devleti'nde Yunan Mallarına Karşı Uygulanan Ticari Boykot (1910)", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 8, (2003), s. 46.

¹⁸⁵ Bu ayaklanma ve meydana gelen olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Karal, **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı...**, s. 38-39; Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 279-284.

¹⁸⁶ Ayşe Nühket Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 28-29; Kemal Yakut, "Girit Adası'nın İlhakı Girişimine Kamuoyunun Tepkisi: Yunan Boykotu", **XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006**, 4. Cilt, 1. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 1122.

¹⁸⁷ 1895 yılında Girit Adası'nda meydana gelen isyanlarda o zaman bir Teğmen (Mülâzım-ı Sâni) olan Trabzonlu Süleyman Bey çektiği kura sonucu V. Ordu'ya katılmış, oradan Girit'e yollanmış ve isyan günlerine şahit olmuştur. Kendisi daha sonra burada başından geçen hadiseleri manzum olarak kaleme aldığı eserinde anlatmıştır. Bkz. Binbaşı Süleyman (Gürcan), **Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır**, (Haz. Ömer Türkoğlu), Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997, s. 23-48.

¹⁸⁸ Türk-Yunan savaşı süreci ve savaş için bkz. A. Nühket Adıyeke, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1, (3), (1993), s. 335-346; Adıyeke, a.g.e., s. 160-190; Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...**, s. 112-118; Armaoğlu, a.g.e., s. 560-563.

¹⁸⁹ Girit sorunu ile ilgilenen devletler ve izledikleri siyaset hakkında bkz. Adıyeke, a.g.e., s. 227-243.

bırakılarak askerlerini geri çekmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Yaşananların en önemli sonuçlarından biri, Osmanlı Devleti'nin Girit ile fiili bağlarının tamamen kopması, diğeri Yunan Veliahdı Prens Yorgi'nin Girit valisi olmasıyla ada ile Yunanistan'ın aynı ailenin hükümranlığı altında birleşmesi olmuştur.¹⁹⁰

Yaşanan bu gelişmelere rağmen II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında Girit Adası hâlâ hukuk bakımından Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeydi. Ancak Bulgaristan'ın bağımsızlığını duyurması ve Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı haberleri Girit'e ulaşınca, mevcut durumdan ve siyasî ortamdan faydalanmak düşüncesiyle burada yaşayan Hristiyanlar, Kandiye'de toplanarak Girit'in Yunanistan'a katıldığını 13 Ekim tarihinde duyurdu. Ardından adadaki mevcut meclis, Yunan idaresi kurulana kadar adayı yönetmek üzere bir komite seçti. Sonrasında Yunan anayasası ve memurların Yunan Kralı'na bağlılık yemini etmeleri kabul edildi.¹⁹¹

Ancak Girit'in Yunanistan'a katılması kararı, Yunan Kralı tarafından değil, adanın Osmanlı uyruğı olan Rum halkı tarafından yapılmıştı. Bu nedenle olayın kesinleşmesi Yunanistan tarafından onaylanmasına bağlıydı. Yunanistan'da kamuoyu ve hükümet, adanın Yunanistan'a katılmasından yana idiler. Fakat büyük devletlerin ve özellikle Osmanlı Devleti'nin bu konudaki tepkisinden çekinmekteydiler.¹⁹² Üstelik Meşrutiyet yeni ilan edilmişti. Bu durum Osmanlıların sağladığı yeni düzene karşı da sayılacağından Yunanistan, adadaki Rumların beklediği adımları hemen atamadı. Buna rağmen Yunan hükümeti Büyük Devletlere bir nota tebliğ ederek ilhakı kabul etmek için müsaade olunmasını istedi.¹⁹³

Yunan hükümeti, bir yandan büyük devletler nezdinde ilhakın kabulüne dair isteklerde bulunurken¹⁹⁴ diğeri yandan Osmanlı Devleti ve kamuoyunu teskin etmek adına

¹⁹⁰ Armaoğlu, a.g.e., s. 563; Yakut, a.g.m., s. 1123; İrtem, Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli, s. 325-327. 1897 Osmanlı-Yunan savaşından Osmanlı Devleti zaferle çıkmış olmasına karşın bu tarihten itibaren Girit Adası şeklen Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldı. Osmanlı sınırları içinde bu durum kamuoyundan tamamen gizlenmeye çalışıldı. Bu gizleme telaşı ile II. Abdülhamid döneminde basına olan sansür daha da arttı. Geride yani arkada anlamına gelen kelimenin bile özellikle "girüde" şeklinde yazılmasına özen gösterildi. Bkz. A. Nühket Adıyeke, Nuri Adıyeke, **Fethinden Kaybına Girit**, 2. Baskı, İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı Yayınları, 2007, s. 255.

¹⁹¹ Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s. 231-232; Yakut, a.g.m., s. 1124; İrtem, **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, s. 332-333.

¹⁹² Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s. 232.

¹⁹³ **Tanin**, 9 Teşrin-i Evvel 1324/22 Ekim 1908, No: 83, s. 4. Bu yazının devamında gazete Meşrutî hükümet kurulduğundan daha fazla birliçe ihtiyaç olduğunu, Girit'te bir ihtilaf olmasının ise Rumlarla Türklerin arasını açabileceğinden büyük devletlerin bu noktayı dikkate alarak değerlendirme yapmasını istemiştir.

¹⁹⁴ Bu anlamda Girit'in Yunanistan'a katılması için Yunanistan dışında yaşayan Yunanlılar tarafından da Batı kamuoyunu etkilemek adına toplantılar düzenleniyor, çeşitli katılım kararları alınıyordu. Buna bir örnek oluşturması açısından Amerika'da yaşayan Yunanlıların Girit Rumlarına destekleri hususunda bkz. Melek

beyanatlarda bulunmayı ihmal etmemiştir. Yunan Sefiri Mösyö Garparis, bu ilhak meselesine ne Yunan hükûmetinin ne de Yunan ahâlisinin sebebiyet vermediğini, zaten Girit ahâlisinin ara sıra bu şekilde Yunanistan'a ilhak olma kararları aldıklarını, kendisinin Hariciye Nazırı Tefvik Paşa'ya Yunan milletinin Türklere karşı olan iyi duygu ve samimiyetini iletmiş olduğunu söyleyerek bu duruma sebep olmadıklarını yinelediklerini ifade etmiştir.¹⁹⁵

Burada şunu özellikle vurgulamak gerekir. Girit bir Osmanlı veya Yunan meselesi olmaktan çok, Büyük Devletlerin Akdeniz siyasetlerinin düğümlendiği bir mesele haline gelmişti. Büyük Devletler, adanın Yunanistan'a katılmasına taraftar görünmeyince, Yunan Kralı da bu konuda Girit'ten gelen teklife kulaklarını tıkadı. 18 Ağustos 1909 tarihinde devletlerarası bir birlik adaya çıkarak idareyi isyandan önceki durumuna getirdi. Bu suretle adanın Yunanistan'a katılması girişimi bir müddet daha ertelenmiş oldu.¹⁹⁶

Ancak Girit Millî Meclisi'nin adanın Yunanistan'a ilhakını ilan etmesi bütün Osmanlı ülkesinde halkın yoğun tepkisine sebep oldu. İstanbul'da ve diğer bazı vilayetlerde protesto mitingleri düzenlendi. Kamuoyunda, Büyük Devletlerin kurduğu düzenle ada üzerindeki askerlerini çekerek yerlerini Yunan askerlerine terk etme kararı aldıklarından bahsediliyordu. Buna göre, önce Fransız, İtalyan ve Rus askerlerinin adadan çekileceği, ancak İngiliz askerlerinin bir müddet daha kalacağı ve ardından bunların da adayı Yunanistan'a terk edeceği konuşuluyordu.¹⁹⁷ Yaşanan gelişmelere Girit Meclisi'nde Yunan Kralı adına yemin edildiği¹⁹⁸ de eklenince Protestolar daha da arttı. Birçok vilayette vatanseverlik duyguları içerisinde halk galeyana geldi. Meydana gelen galeyanın Girit meselesini "layık olduğu ehemmiyet nispetinde takip eden" hükûmetin siyasetini olumsuz etkileyeceği ve Avrupa kamuoyunda kötü tesirler oluşturarak devletin menfaatlerini zarara uğratacağı endişesi vurgulandı. Bu amaçla hükûmetçe ele alınan tebligatta, halk üzerinde itibarlı ve nüfuzlu olan kimselerin toplanarak telkin ve nasihatlerde bulunması, İslam ve Hristiyan halk arasında nifak ve ihtilafa meydan verilmemesi, tecavüzkar harekette bulunanlar hakkında kanuni takibat yapılması, asayişin sağlanması için fevkalade dikkat gösterilmesi istendi. Vilayetlerden gelen birçok cevapta ise büyük oranda bir tecavüzün

Öksüz, "Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1913)", **Karadeniz Araştırmaları**, 25, (2010), s. 102-107.

¹⁹⁵ **Tanin**, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908, No: 71, s. 5.

¹⁹⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s. 233.

¹⁹⁷ A. Nühket Adıyeke ve Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 257.

¹⁹⁸ Bu yeminde "...Yunanistan için sadıkane ve Yunan Kralı ile Yunan Kanun-i Esasisi'ne ve bil-cümle nizamına, evamirine" dayanılarak görev yapılacağı vurgulanıyordu. Ayrıca Büyük Devletlerin askeri işgalinin kalkması da bu yolda ada Rumlarına önemli bir dayanak sağladı. Bkz. Adıyeke, a.g.e., s. 285-286.

meydana gelmediği, bu sebeple de vatandaşlara herhangi bir uyarıda bulunulmasına gerek olmadığı vurgulandı.¹⁹⁹

Hükûmetin vatandaşları sakin olmaya davet ettiği Girit meselesi, kamuoyunda ehemmiyetini hiç yitirmedi.²⁰⁰ Özellikle Avrupa devletlerinin Girit meselesinin çözümü yolunda takip ettikleri siyasetlerini, Osmanlı Devleti hukuku ve menfaatleri aleyhine değiştirdikleri hakkında basında çıkan haberler bunda etkili oluyordu. Girit meselesinin Osmanlı Devletinin menfaati doğrultusunda neticelendirilmesi için hükûmet de sürekli çabalıyordu. Ancak gazetelerde İngiltere'nin Osmanlı lehinde izlediği siyaseti terk ettiğine dair haberler üzerine endişe duyan insanlar, konuya karşı duyarlı davranarak, Girit'in elden çıktığını görmektense gerekirse ölmeyi tercih edeceklerini, hukuk ve memleket menfaati için her türlü fedakârlığı yapacaklarını belirtiyorlardı. İngiltere'nin siyasetinin değiştiği hükûmetçe tekzip edildiği halde, memleketin her tarafında protesto ve Yunan aleyhtarı gösteriler devam etti.²⁰¹

Memleketin birçok yerinde olduğu gibi Trabzon Vilâyeti'nde de Girit meselesinden dolayı Yunan mallarına, gemilerine ve gerektiğinde yolcularına karşı boykotun ilk uygulamaları Temmuz-Ağustos 1909 yılı içerisinde görülmüştür. Trabzon Vilayetine Dâhiliye Nezareti'nden çekilen bir telgrafta, vilâyetlere Sadaret emri ile gönderilen umumi tebligata uyularak Trabzon ve Rize'de Yunan vapurlarına karşı yapılan boykotun seri ve kesin bir şekilde men edilmesi istenmiştir.²⁰² Ayrıca boykotun, devleti, uluslararası ilişkilerde zor durumda bıraktığı hususunun vilayetçe boykotçulara anlatılması ve bu yönde nasihat edilmesi de bildirilmiştir.²⁰³ Ancak gelen emirlere rağmen boykota son verilmemiştir. Bunun üzerine dönemin Trabzon Valisi Arif Paşa, Yunan Destoni Kumpanyası'nın Helena isimli vapuruna karşı Girit meselesinden dolayı Rize'de ve Trabzon'da boykot yapıldığını, iktisadî bir çerçeve içerisinde kalmak suretiyle boykot muamelesine bir şey denilemezse de olayların tetkik edilmesini ve gerekenlerin yapılması

¹⁹⁹ BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH. MUI), Dosya no: 102-2, Gömlek no: 17, 27 Mayıs 1326/9 Haziran 1910.

²⁰⁰ Adıyeke, a.g.e., s. 296-301.

²⁰¹ Karagöz, a.g.m., s. 51-53. Girit'te Temmuz 1909 yılında meydana gelen olaylar, yurdun dört bir yanından gelen protesto telgraflarıyla da kınanmış, taşı toprağı ecdad kanıyla sulanmış Girit'in Yunanistan'a ilhaki ve Osmanlı Devleti'nin hükûmranlık haklarını tanınamasına artık hiçbir surette tahammül edilemeyeceği vurgulanmıştır. Telgraflarda, meselenin Osmanlı milletinin arzusuna uygun çözülememesi hâlinde bu uğurda sonuna kadar mücadele etmeye karar verilmiş olduğu belirtilmiştir. Bkz. Tanin, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909, No: 320, s. 3.

²⁰² BOA, DH. MKT, Dosya no: 2896, Gömlek no: 81, 28 Haziran 1325/11 Temmuz 1909.

²⁰³ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2905, Gömlek no: 73, 7 Ağustos 1325/20 Ağustos 1909.

hususunda irade buyrulmasını Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir.²⁰⁴ Bu ifadelerden, Valinin merkezden gelen kesin emirlere rağmen olayları durduramadığı ve muhatabı olan boykotçulara daha ılımlı yanaştığı da anlaşılmaktadır.

Avusturya boykotunda olduğu gibi Yunanistan'a karşı yürütülen kampanyada da liman işçileri önemli rol oynamıştır. Üstelik Hristiyan kayıkçı mensupları da boykota katılmışlardır. Miladi 13 Ağustos 1909 tarihinde yine Vali Arifi tarafından yazılan şifre telgraf boykotun boyutlarını ve gelişimini ortaya koymaktadır. Şifre de Vali Arifi Paşa, yapılan tebligatlara rağmen boykotun devam ettiğini, Trabzonlu tüccar ve yolcuların dahi Yunan vapurlarıyla ilgilerini kesme azminde olduklarını, bundan dolayı İslam ve Hristiyan bütün kayıkçıların ağız birliği ederek Yunan vapurlarıyla yük ve yolcu teati etmeyeceklerini bildirmiştir. Ardından Trabzonlu kayıkçıların, İstanbul'daki mavnacı ve kayıkçı esnafının 26 Temmuz 1325 tarihinde gazetelerde yayınlanan beyannamelerini bir "numune-i hamiyet" saydıklarını, bu sebeple haklarında her ne yapılırsa yapılsın tuttıkları doğru yoldan dönmeyeceklerini ifade etmiştir. Vali Arifi Paşa son olarak, bunlara eldeki kanunlarla ceza verilmesinin maksadı gerçekleştirmeye yetemeyeceği,²⁰⁵ dolayısıyla daha tesirli bir tedbir düşünülmesi gerektiğini belirterek telgrafına son vermiştir.²⁰⁶ Anlaşıldığı üzere hükûmetin tedbir alınması ve nasihat edilmesi yolundaki uyarılarına rağmen halk Girit meselesine büyük önem vermiş ve bundan dolayı Yunan Hükûmetine protestolarını sürdürmüştür.

Ancak, ilerleyen günlerde, Osmanlı Hükûmetinin meseleyi siyasî yollarla çözmek ve boykottan olumsuz etkilenmemek isteği adına²⁰⁷ sürekli uyarıları neticesi boykot biraz durulmuştur. Fakat Meclis-i Mebusan'a, Girit Meclisi'nin Müslüman azaları tarafından gönderilen telgrafın okunması ve kamuoyuna yansımaları, meseleyi yeniden alevlendirdi. Bu telgrafta azalar, meclisin Yunan Kralı adına yemin ettiğini, bunu kabullenmeyerek meclis reisine bir reddiye vermek istediklerinde ise şiddete maruz kaldıklarını, bu durumu Fransız

²⁰⁴ **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 2896, Gömlek no: 81, 28 Temmuz 1325/10 Ağustos 1909.

²⁰⁵ Yunan tebası ile sefaîn-i ticariyesi aleyhinde boykotajın refi hakkında evvel ve ahir icra olunan tebligat-i umumiyeye cevaben bu kere Trabzon Vilâyeti'nden alınıp suretleri leffen Huzur-u Âlî Sadaretpenahilerine takdim kılınan iki kıta telgrafnamede bu babda edilen teşebbüsata rağmen Trabzon ve Giresun kayıkçıları tarafından boykotun refine katiyen muhalefet edilmekte olduğu ve bunların tecziyesine teşebbüs edilmek suretiyle dahi maksadın temin-i mümkün olamayacağı bildirilmiş olmakla iktizasının Meclis-i Mahsus-u Vükelâca bil-tezkir emir ve inbası...bkz. **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2901, Gömlek no: 35, 2 Ağustos 1325/15 Ağustos 1909.

²⁰⁶ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2901, Gömlek no: 35, 31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909.

²⁰⁷ Trabzon'da Yunan emtiasına boykot yapılacağı haber alındığından hükûmetin teşebbüsât-ı siyasiyesini ihlal edecek olan bu harekete meydan verilmemesi tavsiye olunur. Bkz. **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 98-1, Gömlek no: 56, 15 Mayıs 1326/ 28 Mayıs 1910.

Konsolosluğuna bildirdiklerini ve hayatlarından endiŖe ettiklerini belirttiler.²⁰⁸ Müslüman üye ve memurlar bu yemini yerine getirmeyince Girit Hükûmeti tarafından maddi cezaya çarptırıldılar. Üyelerin hakkında, meclise alınmamaları, yemin etmedikçe maaŖlarının ödenmemesi gibi tedbirler düşünöldü. Bunlara rağmen Müslüman memur ve üyeler yemin etmeyince 1910 yılı baŖlarında meclis tatil edildi.²⁰⁹ YaklaŖık 4 ay sonra Girit Meclisi Yunan Kralı adına tekrar açıldı. Rum üyeler yeminlerini Kral'a sadakat ve birleŖme uğrununda yaptılar. Bu yemin meselesi, Osmanlı Hükûmeti tarafından hâkimiyet haklarına aykırı olduğu gerekçesiyle Batılı devletler nezdinde protesto edildi. Buna rağmen Girit Meclisi, Müslüman üyeleri 30 Mayıs'ta toplantılara kabul etmeme kararı aldı.²¹⁰ Meclis-i Mebusan ise bu geliŖmeler üzerine içerisinde Trabzon Mebusları İzzet ve Emin Efendilerin de yer aldığı iki yüz kiŖilik bir takrir vererek Sadrazamı Girit hakkında tafsilatlı bilgi vermeye davet etti.²¹¹

Girit'te ve Meclis-i Mebusan'da yaŖananlar üzerine bütün Osmanlı memleketinde olduğu gibi Trabzon'da da boykot yeniden güçlendi. Dönemin Trabzon Valisi Mustafa Bey, Girit'te meydana gelen olaylardan dolayı galeyana gelen halkın Yunan vapurlarıyla gelen eŖya ve yolcuları karaya çıkarmadığını, tüccar tarafından bu vapurlara yük ve eŖya verilmediğini, yolcuların dahi diğer kumpanya vapurlarıyla gittiğini, ayrıca boykota devam edilmemesi yönünde memurlara ve icap edenlere tebligat verilip nasihat edilmiŖse de bir sonuç alınamadığını bildirmiŖtir.²¹²

Trabzon'daki boykot hareketinin Samsunlu kayıkçılar tarafından da uygulandığını görmekteyiz. Bunun en önemli sebeplerinden birisi ise Samsun'daki kayıkçı esnafının büyük çoğunluğunun Trabzonlu olması ve yine Trabzon'la ortak hareket etmesi idi. Samsun'dan Trabzon'a hareket edecek olan Destoni Vapuruna kayıkçı esnafı, yolcu ve eŖya verilmesine engel oldu. Engellemeler üzerine Yunan Konsolosu ve adı geçen vapurun kaptanı hükûmete Ŗikâyette bulundu. Sonuç olarak Samsun kayıkçı esnafına nasihat edilmesi kararı alındı. Ancak Trabzonlu kayıkılarla iŖbirliđi içerisinde olduğu anlaŖılan Samsun kayıkçıları, Trabzon'daki esnafın boykotu durdurma yönünde karar alması hâlinde

²⁰⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima Sene: 2, C. 5, 15 Mayıs 1326/28 Mayıs 1910, s. 529-530.

²⁰⁹ A. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 266.

²¹⁰ Öksüz, a.g.m., s. 99.

²¹¹ Davet olayı ve Meclis-i Mebusan'da bu dönem Girit için mebuslar arasında yapılan tartiŖmalar için bkz. MMZC, Devre: 1, İçtima Sene: 2, C. 5, 15 Mayıs 1326/28 Mayıs 1910, s. 532-548.

²¹² BOA, DH. MUİ, Dosya no: 98-1, Gömlük no: 56, 21 Mayıs 1326/3 Haziran 1910; Burada iki günden beri Yunan vapurları emtiasına karŖı boykotaj yapıldığı ve hükûmetçe icap edenlere vesaya-i lâzime ifası için memurin-i aidesine icra kılınan tebligatın efkâr-ı ahaliye karŖı semeresi görölmediği ber-ay-ı malumat arz olunur. Bkz. BOA, DH. MUİ, Dosya no: 98-1, Gömlük no: 56, 15 Mayıs 1326/ 28 Mayıs 1910.

faaliyetlerine son verebileceklerini belirttiler. Aksi takdirde boykota devam edeceklerini vurguladılar. Gelişmeler üzerine boykotu kuvvet kullanarak sonlandırmak gündeme gelmiş, ancak daha kötü sonuçlar doğurabileceği endişesiyle bu düşünceden vazgeçilmiştir.²¹³

Trabzon'da Girit meselesinden dolayı Yunanistan'a karşı oluşan tepki, sadece boykotla sınırlı değildir. Trabzon ileri gelenlerinin öncülüğünde bir gönüllü alayı oluşturulması bu dönemde yapılan faaliyetler arasındadır. Bu gönüllü alayının kurulmasının amacı, gerektiğinde Girit uğrunda savaşmaktır. Zira Girit'in anlamı bütün Osmanlılar için olduğu gibi Trabzon ahalisi için de çok önemlidir. Yirmi beş yılı bulan bir kuşatma sonunda alınması ve verilen şehit kanı itibarıyla halk nazarında ayrı bir yeri vardır. "Girit bizim canımız feda olsun kanımız" sloganı o dönemde Girit'i sadece lafla değil gerekirse savaşarak elde tutmak gerektiğinin en güzel ifadesidir. Oluşturulan gönüllü alayı da halk nazarında bunun en büyük kanıtıdır. Gönüllü alayının kuruluşu Trabzon'da Meşveret gazetesine ise şöyle yansımıştır:

Girit'in muhafaza ve müdafaası için bir hiss-i ulvi-i vatanperverane ile meydan-ı cihada atılma arzusunu her dakika izhar eden memleketimiz fedakârlarından bir gönüllü alayı teşkil etmek üzere geçenlerde Belediye Dairesinde anasır-ı muhtelifeden mürekkep bir içtima-i umumi vuku bulmuştu. Ancak Sadarettin gelen telgrafta gönüllü kaydının tehir olduğu yazılmıştı. Ancak aradan geçen bir haftada Girit meselesinde bir ilerleme, çözüm olmadığından Belediye Dairesinde tekrar bir içtima akdederek Girit uğrunda ölmek, Girit için bütün kanlarını dökmek amal-i vatanperveranesiyle mütehalli olan Trabzon Vilâyeti fedakâranından bir gönüllü alayı teşkiline tekrar karar vermişlerdir.

1897'de (1312) açılan Yunan seferinde malen, bedenen fedakârlık eden bu vilâyet kahramanları Girit feryatlarını işitir de hiç geri kalır mı? Girit'i hayattayken Yunan aguş-ı (kucak) gasbanesinde görmek zilletini, alçaklığını, dört yüz seneden beri şecaat ve hamiyetlerini cihanın takdir ettiği Trabzonlular hiçbir zaman irtikab etmezler²¹⁴

Bu sözlerin ardından gönüllü alayı kurulmasına başlandığı bir yazı ile ahaliye duyurulmuş, ardından bu amacı gerçekleştirmek üzere aşağıda isimleri verilen kişilerden oluşan bir komisyonun meydana getirilmiştir:

Tablo 4: Trabzon Gönüllü Alayı Komisyonu

Belediye Reisi Hacı Ahmed Efendi	Hırıtmaszade Baki Efendi
Nemlizade Cemal Efendi	Reiszade Yahya Efendi
Muradhanzade Ziya Bey	Miricanyan Dikran Efendi
Kırzade Şevki Efendi	Arabyan Kayzak Efendi
Hacı İbrahim Cudi Efendi	Karagözyan Yohancan Efendi
Hacı Salihzade Servet Efendi	Kostropulo Yorgi Efendi

²¹³ BOA, DH. MUİ, Dosya no: 98-1, Gömlek no: 56, 17 Mayıs 1326/ 30 Mayıs 1910.

²¹⁴ Trabzon'da Meşveret, 29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910, No: 182, s. 1.

Tablo Devamı: Trabzon Gönüllü Alayı Komisyonu	
Hacı Ali Hafızade Hakkı Efendi	Terzi Bancuoğlu Vasilaki Efendi
Şatırzade Mehmed Bey	Lisaridi Kosta Efendi

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910, No: 182, s. 1.

Gönüllü alaylarının oluşturulmasına başlanmasının ardından, onun adına işleri yürüten Komisyon, Sadarete ve Meclis-i Mebusan'a telgraflar çekerek Trabzon halkının içinde bulunduğu duyguları, azmi ve kararlılığı ortaya koymuştur. Bu telgraflarda Gönüllü Komisyonu, Trabzon'da oluşan heyecanın artık önüne geçilemeyeceğini, Hürriyet Meydanı'nda 30.000 kadar halkın toplandığını, bunların milletin namusu ve haysiyetini muhafaza etmeye, vatanın müdafaası uğrunda gerekirse ölmeye yemin ettiklerini, bu uğurda hemen işe girişerek gönüllü topladıklarını ve hükûmetin ilk emrine hazır bir halde yola çıkmak için cesaret ve metanetle beklediklerini ifade etmiştir.²¹⁵

Trabzon Valisi Mustafa Bey de Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'ne çektiği şifrede, Trabzon'da gönüllü yazılması için toplanılan mahalle, memur ve Polis Müdürü gönderdiklerini, aldıkları malumata göre bazı nutuklar atıldığını, ardından kemal-i sükûnetle gönüllü yazılmasından başka olay olmadığını ifade ederek gerekli mercileri durumdan haberdar etmiştir.²¹⁶ Çünkü hükûmet, bu gibi halkı heyecana getirici olayları diğer vilayetlere yayılmasından ve izledikleri siyasete zarar vermesinden sürekli endişe duymuştur.²¹⁷ Dolayısıyla bu gibi halleri durdurabilmek adına memurlardan, yetkililerden gerekeni yapmalarını istediği gibi telgrafların ilgili bölgenin en büyük mülki amirine gösterilmeden çekilmemesini bildirmiştir. Bu isteğini yasal zorunluluk haline getirmek için de Posta Nizamnamesi'nin 16. maddesi olarak düzenleme yoluna gitmiştir.²¹⁸

Bu tedbirlere rağmen Girit meselesi halkın nazarında önemini bir müddet daha devam ettirecektir. Trabzon'da gönüllü alaylarının oluşmasını müteakip bunların eğitim işleri de önemli konulardan birisiydi. Buna dair yapılanlar arasında göze çarpan husus,

²¹⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 3 Haziran 1326/16 Haziran 1910, No: 183, s. 2.

²¹⁶ **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 100-2, Gömlek no: 8, 3 Haziran 1326/16 Haziran 1910. Vali Mustafa bu şifresinde keyfiyeti daha 30 Mayıs tarihi itibarıyla bildirdiğini de vurgulamıştır.

²¹⁷ Erzurum Valisi Celal Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta, Trabzon'da Gönüllü Cemiyeti Reisi Ahmed imzasıyla Belediye Riyasetiyle Müftü-i Beldeye gönderilen bir telgrafnamede; Girit meselesinin millete yakışır bir surette halli için 30.000 kişilik bir miting toplanarak gönüllü alayları topladığını, bu gibi heyecanlı telgrafların zaten pek güçlükle sakin tutulmaya çalışılan efkârı galeyana getireceğini söyleyerek bunun için halkı teskin edebilecek surette açık bir şekilde tebligat buyrulmasını istemiştir. Benzer telgraflar gönderildiği ve mitingler yapıldığı Konya'dan da haber verilmiştir. Hükûmetin endişesi bundan kaynaklanmaktadır. Bkz. **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 100-2, Gömlek no: 8, 1 Haziran 1326/14 Haziran 1910, 19 Mayıs 1326/1 Haziran 1910.

²¹⁸ **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 100-2, Gömlek no: 8, 19 Mayıs 1326/1 Haziran 1910.

Selanik jandarmalarına mensup iken tezkere alarak Trabzon'a gelen Eksotha Mahallesinden Tahsin Efendi'nin, Girit için meydana getirilen gönüllü alayına kayıt olması ve buradaki kırk-elli kadar gönüllüye Cuma günleri Kavak Meydanı'nda talim yaptırmasıdır. Bu talime daha sonra diğer mahallelerin gönüllülerinden de katılım olmuş ve bu Trabzon'da yeni bir heyecan dalgası yaratmıştır.²¹⁹

Trabzon'da toplanan gönüllülere yardım etmek amacıyla o dönemin sağlıkçıları da fedakârlıktan kaçınmamışlardır. Bunlar, "Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurmuşlardır. Böyle bir cemiyet kurmalarının sebebini ise "Girit'e uzatılan hain, gaddar elleri kırmak için bir hiss-i ulvî-yi vatanperverane ile gönüllü kaydedilmekte olan vatandaşlarımıza gerek esna-i rahda ve gerek meydan-ı muharebede muavenet-i sıhhiyede bulunmak üzere" sözleriyle açıklamışlardır. Bu cemiyet şu isimlerden meydana gelmiştir:

Tablo 5: Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti

Reis	Belediye Tabibi Yanko Papadapulo Efendi
Aza	Belediye Tabib-i Sanisi Leon Arslanyan Efendi
“	Doktor Hekimyan Efendi
“	Doktor Marmaryan Efendi
“	Şifa Eczanesi sahibi Eczacı Ömer Dursun Efendi
“	Gureba Hastanesi ve Vilayet aşısı memuru Raif Efendi
“	Gureba Hastanesi İmamı Miraç Efendi
“	Dişçi Vartan Efendi
“	Eczacı Dikran Efendi ²²⁰

Kaynak: Hekim, 1 Haziran 1326/14 Haziran 1910, No: 11.

Haziran ve Temmuz aylarında boykot ve gönüllü alayları oluşturma faaliyetleri devam ederken Büyük Devletler, Osmanlı Hükûmeti nezdinde bu faaliyetlerin durdurulması yönünde baskılarını yoğunlaştırdı. Osmanlı Hükûmeti ise artan bu baskıları hafifletmek adına vilayetlere yukarıda da değindiğimiz gibi tebligatlar gönderdi. Ancak şurası da bir gerçek ki, bu tebligatlara rağmen etkili bir operasyona girişmekten imtina etti. Boykotun birinci uygulayıcıları liman işçileri başta olmak üzere halktı. Özellikle

²¹⁹ **Trabzon'da Meşveret**, 3 Haziran 1326/16 Haziran 1910, No: 183, s. 2.

²²⁰ Dikran Efendi'nin ismi, cemiyetin ilk kuruluş isimleri verilirken unutulmuştur. Bu unutulmanın sehven olduğu daha sonra açıklanmıştır. Yoksa Dikran Efendi de cemiyete aza kaydolanağıdır. Bkz. **Hekim**, 15 Haziran 1326/28 Haziran 1910, No: 12.

hükûmette etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Girit'in Yunanistan'a terkini kolayca kabullenmesi düşünülemezdi. Bu, halk gözünde Cemiyet'in itibarını yitirmesine sebep olurdu. O halde yapılacak, Büyük Devletlere tedbirler alındığını, boykot ve gönüllü alayı faaliyetlerinde müdahalelerinin olmadığını göstermekti.

Ancak bütün bu faaliyetler, Girit'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkışını bir müddet erteleyebilmiştir. Bu zaman içinde Büyük Devletler, Girit'te statükonun korunmasına ve Ekim 1911 tarihinde adanın tarafsızlığına karar vermişlerdir. Trabzon kamuoyu ise bu gelişmeleri takip etmeye devam etmiştir. 9 Mayıs 1328 (22 Mayıs 1912) tarihinde Girit'teki ihtilalcilerin her fırsatta Yunanistan'a ilhak için büyük devletlerin hükûmetlerine müracaat ettikleri, Yunan Meclisi'ne aza göndermek için seçim yapmaktan geri durmadıkları, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı'nda olmasını fırsat bilerek yine ilhak lehinde gösterilerde buldukları, Atina'ya göndermek üzere tayin ettikleri 18 mebusun İngiliz zırhlısı tarafından tevkif edildikleri ve henüz salıverilmedikleri, son olarak da Yunan Kralı ve ahalinin ilhakın aleyhinde oldukları bilgisi Trabzon'da Meşveret gazetesinde son bir umudun ifadesi olarak dile getirilmiştir.²²¹

Bununla birlikte bu dönemde kesin sonuca ulaşamayan Girit meselesi, Balkan savaşları sonuna kadar devam etti.²²² I. Balkan Savaşı sonunda yapılan Londra Anlaşması'nın 4. maddesi ile Girit tamamen Osmanlı hâkimiyetinden çıktı. "Sultanın Girit üzerindeki bütün haklarını Bağlaşıklara bıraktığı" ifadesiyle ada bir daha geri alınamayacak, üzerinde hak iddia edilemeyecek şekilde Büyük Devletlerin alacakları kararlara terk edildi.²²³ Çok geçmeden, II. Balkan Savaşı sonunda Yunanistan ile imzalanan Atina Antlaşması'ndan bir ay sonra 14 Aralık 1913 tarihinde Yunan Kralı, Girit adasına Yunan bayrağını çekti ve adanın Yunanistan'a katıldığını dünyaya ilan etti.²²⁴ Böylece II. Meşrutiyet'in ilanı ile hız kazanan Girit meselesi; yapılan boykotlara, oluşturulan gönüllü alaylarına, son bir umudun ifadesi olarak verilen haberlere, kısacası kamuoyunun bütün tepkisine rağmen elden çıktı. Sonucun böyle olmasında hiç şüphesiz Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti'nin aldığı ağır yenilginin payı çok büyüktü. Nitekim bu savaşlar sonucunda sadece Girit değil adalar da Osmanlı Devleti'nin elinden çıkarak Yunanistan'ın hâkimiyetine geçti.

²²¹ **Trabzon'da Meşveret**, 9 Mayıs 1328/22 Mayıs 1912, No:380, s. 3.

²²² Karagöz, a.g.m., s. 71.

²²³ Öksüz, a.g.m., s. 112; Adıyeke, a.g.e., s. 296.

²²⁴ A. Nühket Adıyeke ve Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 272-273.

1.5.3. 31 Mart Vakası

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti, birçok iç ve dış siyasî mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Devletlerin hayatında kısa sayılabilecek bu dönemde devlet ve toplum hayatında önemli sarsıntılar meydana gelmiştir. 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde İstanbul'da meydana gelen olaylar da bu tür sonuçların doğmasına ve bu tarihten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha katı bir tutum içerisine girmesine sebep olmuştur. Ayaklanma hareketinin fiilen başladığı Rumi tarihten dolayı 31 Mart Vakası diye bilinen isyanın yaşanması, hiç kuşkusuz II. Meşrutiyet'in ilanı ile çeşitli sıkıntıların ortaya çıkarak gelişmesi, birikmesi ve kontrol edilemez bir noktaya varması ile olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Makedonya ayağı başat güç olarak ortaya çıkmış, Cemiyetin gerek ilk kurucuları gerekse daha sonra Avrupa'ya firar eden önde gelen seçkinleri, devrimden kendilerine göre beklendikleri neticeleri elde edememişti. Gittikçe siyasetin ve iktidarın dışına itildikleri düşüncesi, bu kişiler üzerinde bir kırgınlık meydana getirdi. Bunun sonucunda Cemiyetin o zamanki yetkin kişilerine ve politikalarına olan muhalefet kendisini gösterdi.²²⁵ Halk arasında da Meşrutî yönetimin gelmesiyle sorunların ortadan kalkacağı düşüncesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yirmi yıla yakın yaptığı propaganda sonucu hâkim olmuştu. Ancak bu beklentiler kısa sürede gerçekleştirilebilecek olaylar olmayıp siyasî, sosyal ve iktisadî boyutlarıyla karmaşık bir süreçti. Nitekim ilerleyen günlerde, halk arasında yeni idareye karşı bir hayal kırıklığı oluşmaya başladı.²²⁶ Gelişmeler sadece bununla sınırlı değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet'i ilan ettirip Kanun-i Esasi'nin yeniden işlerlik kazanmasını sağladığı halde iktidarı doğrudan devralmadı, perde arkasında kalarak bir nevi iktidar denetçiliğine soyundu. Bu da birçoğu eski düzenin adamları olan Osmanlı Hükûmeti mensuplarıyla Cemiyet mensuplarını karşı karşıya getirdi. Örneğin 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkmasında Kamil Paşa-Cemiyet gerginliği önemli rol oynadı. Nitekim

²²⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 604-605. Kastamonu'dan Ahmed Rıza Bey'e gönderilen bir mektupta, Cemiyete yönelik yapılan eleştiriler için bkz. Aydoğan ve Eyyüpoğlu, a.g.e., s. 587-589. İrtem ise II. Abdülhamid zamanında sürgün edilmiş ya da firara mecbur olmuş kişilerden bir kısmının İstanbul'a döndükten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istedikleri himayeyi tamamıyla göremedikleri düşüncesiyle haklarını aramak ve siyasi mağdurların hukukunu müdafaa etmek maksadıyla Fedakâran-ı Millet adıyla bir cemiyet kurduklarını belirtmektedir. Bkz. Süleyman Kâni İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, 2003, s. 41. Mizancı Murad da bu cemiyetin ortaya çıkışında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istibdat idaresinin bu mağdurlarına sahip çıkmamasını sebep olarak göstermektedir. Bkz. Mizancı Murad "Tatlı Emeller Acı Hakikatler", **Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hâtıraları**, (Baskıya Haz. Celile Eren (Ökten) Argıt), İstanbul: Marifet Yayınları, 1977, s. 165. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti hakkında ayrıca bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 165-174.

²²⁶ Necmettin Alkan, **Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi**, 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 54-61.

Cemiyet, Kamil Paşa'nın dış politika açısından, başta İngiltere olmak üzere, Büyük Devletlere boyun eğen tutumunu, seçimler sırasında ayrılıkçı eğilimleri ortaya çıkan azınlıklara yakın oluşunu, oğlu Sait Paşa'nın suiistimallerini, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun altı yüz onuncu yıldönümüne Ahrar Fırkası'nın davetlisi olarak gitmesini, Arnavutluk'ta baş gösteren huzursuzluklara karşı Avcı Taburlarını Rumeli'ye sevk etme girişimlerini, bazı atamalarını ve Meclisi ikinci plana itme çabalarını eleştirdi.²²⁷ Son olarak Kamil Paşa'nın İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Bahriye ve Harbiye Nazırlarını 10 Şubat 1909 tarihinde değiştirmesi hakkında bir gensoru verilmesine sebep oldu.²²⁸ Bütün bu gelişmelerin neticesi 13 Şubat 1909 tarihinde Kamil Paşa hükûmeti güvensizlik oyu ile düştü.²²⁹ Bu sefer de yerine geçen Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetine karşı muhalefetin bir türlü razı olmaması ve her çareyi zorlamaya hazır olması gerilimi tırmandırdı.²³⁰ Kamil Paşa'nın İngiltere'ye olan yakınlığı dolayısıyla bu değişikliği kendilerine karşı yapılmış bir girişim olarak gören İngilizler de hükûmete ve elbette hükûmetin iktidara gelmesine vesile olan Cemiyete tavır aldı.²³¹

31 Mart Vakası'nı hazırlayan bir diğer gelişme ise orduda meydana gelen hoşnutsuzluktu. Harbiye'den mezun subayların kurmaya çalıştıkları yeni düzende birçok alaylı subayın emekliye sevk edilmesi ya da kadro dışına çıkarılması ve iltimas sonucu rütbe aldıklarına inanılan subayların rütbelerinin indirilmesi, hoşnutsuzluğun temel sebeplerindendi. Sonuçta bu gelişmeler alaylı subayları muhalefetin ve memnuniyetsizliğin en önemli gücü haline getirdi.²³² Ardından Harbiyeli subayların disiplinli tutumu, talimleri, er ve erbaş üzerinde yakınmalara sebep oldu. Ayrıca bazı Harbiyeli subayların siyasetle

²²⁷ Çavdar, a.g.e., s. 42-45; İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, s. 73-79; Ayfer Özçelik, "31 Mart Hadisesi ve Meclis-i Mebusan", **Yeni Türkiye**, 8 (44), (2002), s. 216-217.

²²⁸ Olgun, a.g.e., s. 70-71.

²²⁹ Ali Haydar Midhat hatıralarında Kamil Paşa ile Cemiyet'in fikir ve mesleklerinde derin bir ayrılık olduğunu, Kamil Paşa'nın da takip ettiği siyasetin en açık vasfının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzu altında hareket etmemek olduğunu, nihayetinde Meclis-i Mebusan'a da işin aksetmesiyle yapılan şiddetli tartışmaları takiben Kamil Paşa'nın istifaya mecbur edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Midhat, a.g.e., s. 207;213. Yusuf Kemal Tengirşek'e göre de Kamil Paşa'nın avcı taburlarını İstanbul'dan başka bir yere göndermek için Harbiye Nezareti'ne verdiği emrin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce kendilerini icabında dayanacakları kuvvetten mahrum etmeye yönelik değerlendirildiğini, sonuçta Meclis-i Mebusan'da yapılan müzakereler neticesi Kamil Paşa'ya güvensizlik oyu verildiğini belirtmektedir. Bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 131. Ahmed Saib ise Kamil Paşa'nın Sadrazamlıktan indirilmesinin umumi efkârda bir huzursuzluk yarattığını, bunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin maksadının sorgulanmasına yol açtığını ve bu olayın basın arasında uzun süre münakaşalara sebebiyet vererek Meşrutî idareyi zayıflattığını ifade etmektedir. Bkz. Saib, a.g.e., s. 79-81.

²³⁰ Akşin, a.g.e., s. 179.

²³¹ Ahmad, a.g.e., s. 57; Saib, a.g.e., s. 81.

²³² Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 197; İsmail Hami Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1961, s. 21-22; Murad, Tatlı Emeller Acı Hakikatler, s. 184-185.

çok içli dışlı hale gelmeleri, subayların askerle olan temaslarını azaltmıştı. Bu durum mağduriyete uğradıklarını düşünen bazı alaylı subayların karşı propaganda yapmalarına zemin hazırladı.²³³ Kısacası, Meşrutiyet'in ilanı ile 31 Mart Vakası arasındaki süre içinde orduda görülen siyasîleşme belirtileri, teğmenden binbaşıya, ardından nefer düzeyinden hiyerarşinin zirvesine kadar genişlemiş, bu da askeriye içerisinde siyasî mücadeleleri körüklemişti.²³⁴ Bu esnada Ulema sınıfına mensup olan öğrencilerin (softa) de askere alınması kararı, hem bunların muhalefete katılmasına hem de asker arasında dinî propaganda yapmalarına yol açtı.²³⁵ Zaman içerisinde sadece Ulema sınıfına mensup öğrenciler arasında değil, sivil ve askerî yükseköğretim öğrencileri arasında da iç karışıklıkların, siyasî kamplaşmaların sonucu huzursuzluk arttı. Ardından artan bu huzursuzluk kendisini gösterdi ve bu gruplara mensup öğrenciler tarafından hükûmeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eleştiren gösteriler düzenlendi.²³⁶ Aynı dönemde askerler arasında yapılan görevden el çektirme ya da rütbe indirme tarzı uygulamalara, eski dönem sayesinde hükmünü yürüterek faydalar sağlamış, rüşvetçi, liyakatsiz, jurnalcı memurların Tensikat Komisyonlarınca ayıklanması uygulaması da eklendi²³⁷ ve bu gayri memnun sınıfların ortaya çıkması 31 Mart Vakası'nın çıkışında diğer etkin rolü oynadı.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası meydana gelen serbestlik ortamında, basın, iktidar ve muhalefet arasında yaşanan gerilim bir çatışma sahası haline geldi. Aşırılıklara varan birbirini suçlamalar asker ve halk üzerinde bölünmelere sebep oldu. Özellikle 1909 yılı başlarından itibaren muhalefet, iktidara karşı söylemlerinde eleştirinin dozunu artırdı. Servet-i Fünun ve Yeni Gazete Kamil Paşa yanlısı bir tutum takınırken; Mizan, Osmanlı,

²³³ Akşin, a.g.e., s. 181-182; Çavdar, a.g.e., s. 49; Abdurrahman Şeref, **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara: TTK Yayınları, 1996, s. 158; Abdullah İslamoğlu, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913**, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2004, s. 100-101.

²³⁴ Ahmet Turan Alkan, "Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mar Vakası ve Sonuçları", **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 422.

²³⁵ Akşin, a.g.e., s. 188; Danişmend, a.g.e., s. 22; Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", **Atatürk Yolu Dergisi**, 37-38, (2006), s. 23. II. Abdülhamid ulema sınıfına mensup öğrencileri imtihana tâbi olmaktan affetmişti. Bu şekilde öğrenciler medreselerine devam etmedikleri gibi askere gitmekten de kurtuluyorlardı. Ancak II. Meşrutiyetle birlikte imtihanların geri getirilmesi ve askerliğe alınmalarının gündeme gelmesi bu öğrencileri yeni rejime muhalif hale getirdi. Bkz. İrtem, 31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü, s. 80. Bu gurubun 31 Mart Vakası'nda yer almaları dinî hassasiyetlerinden ziyade, kendileri hakkında yapılan askere alma düzenlemesidir. Bkz. Necmettin Alkan, a.g.e., s. 88.

²³⁶ Yücel Aktar, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, 2. Baskı, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999, s. 124-141.

²³⁷ Necmettin Alkan, a.g.e., s. 68-72; Midhat, a.g.e., s. 234-235. Dâhiliye Nezareti'nin tensikat işlemleri için vilayetlere gönderdiği iki yazı için bkz. **Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, 1. Basım C. 1, (Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul: Pınar Yayınları, 2006, s. 504.

İkdam, Sabah, Sada-yı Millet, Serbesti gibi gazeteler Ahrar²³⁸ yanlısı yayınlarıyla Cemiyet ve Hüseyin Hilmi Paşa'ya eleştirilerini yükselttiler. Cemiyete yakın olarak ise Tanin, Şûra-yı Ümmet, Tasvir-i Efkâr, Hürriyet, Hak gibi gazeteler kaldı.²³⁹ 21 Mart 1325 (3 Nisan 1909) tarihinde resmen kurulan İttihad-ı Muhammedî Fırkası,²⁴⁰ bu fırkada önemli rol oynayan Derviş Vahdeti²⁴¹ ile onun çıkardığı Volkan gazetesi de İttihatçılara yapılan muhalefette ve halkın kışkırtılmasında önemli roller oynadı.²⁴² İttihat ve Terakki ve hükûmete karşı çok sert muhalefet yapan Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü üzerinde vurulması, katilinin bir türlü yakalanamaması, ismi geçen iki kuruma muhalefetin yüklenmesine fırsat verdi.²⁴³ Son olarak, olayları 31 Mart Vakası'nın

²³⁸ Tarık Zafer Tunaya'ya göre Ahrar, Muhalefet partileri arasında 31 Mart Vakası'yla en yakından ilgileneni olmuş, ancak eylemlerin açık yöneticileri olmaktan sakınarak İttihad-ı Muhammedicilerin önde görünmesini ve kendilerini perde arkasında tutmayı benimsemiştir. Bu olaylarda II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki'den kurtulmak istemişler, bunu, öncesinde seçimle yapamayınca hukuk dışı eylemlerden büyük umutlarının gerçekleşmesini beklemişlerdir. Bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 180-181. Serbesti gazetesi sahibi ve Ahrar Fırkası'nın destekçisi olan Mevlânzade Rıfat da başta Prens Sabahattin olmak üzere Ahrar Fırkasını olayın tertipçisi olarak ifade etmiştir. Sabahattin Bey'in yalısında kendisine "işte biz durur durur da siyaset meydanına böyle atılırız" dediğini aktaran Rıfat, gerek yalıda gerekse Ahrar merkezinde yaşadıklarını detaylı şekilde anlatır ve Ahrar Fırkası'nı suçlar. Bkz. Mevlânzade Rıfat, **31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi**, 3. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010, s. 23-31; 109-125. Alkan ise bu partinin 31 Mart isyanının bizzat tertipçisi olmamakla birlikte, isyan esnasında beliren siyasi kararsızlık ortamından istifade ettiği yönünde görüş bildirmiştir. Bkz. Ahmet Turan Alkan, a.g.m., s. 426.

²³⁹ İrtem, **31 Mart İsyani ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, s. 108-109; Çavdar, a.g.e., s. 46. Kazım Karabekir basın arasında yaşanan şahsiyat ve siyasi çekişmelerin iki cephe yarattığını, bu durumun istibdat taraftarlarına ümit verdiğini ve bu durumun 31 Mart irticai hareketine temel taşı olduğunu belirtmektedir. Bu çekişmenin en önemli iki figürü olarak Tanin'den Hüseyin Cahit Bey ile İkdam'dan Ali Kemal Bey'in karşılıklı yazışmalarını örnek göstermektedir. Bkz. Karabekir, a.g.e., s. 241-242. Olayları daha yaşandığı dönemden kısa bir süre sonra ele alan Ahmed Saib de Karabekir'le aynı görüştedir. Bkz. Saib, a.g.e., s. 75.

²⁴⁰ **Volkan**, 23 Mart 1325/5 Nisan 1909, No: 95, s. 1. Ali Cevat Bey de hatıralarında İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kuruluşunu 3 Nisan 1909 olarak vermektedir. Bkz. **İkinci Meşrutiyet'in İlâm ve Otuz Bir Mart Hâdisesi**, (Haz. Faik Reşit Unat), 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 183. İttihad-ı Muhammedî Fırkası hakkında geniş bilgi için bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 216-240.

²⁴¹ Derviş Vahdeti'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, "Derviş Vahdeti-I", **Tarih ve Toplum**, 34 (201), (2000), s. 8-14 ve "Derviş Vahdeti-II, **Tarih ve Toplum**, 34 (202), (2000), s. 45-57.

²⁴² Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 216-217; Akşin, a.g.e., s. 174-179; Aysal, a.g.m., s. 24-27; Ahmad, a.g.e., s. 61; Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 163; Ahmet Turan Alkan, a.g.m., s. 426. Volkan gazetesinde İttihatçılara yönelik suçlamalar ve kışkırtmalara örnek için bkz. **Volkan**, "Hükûmet İçinde Hükûmet", 16 Mart 1325/29 Mart 1909, No: 88, s. 1-2; "Blöf Gözdağı", 19 Mart 1325/1 Nisan 1909, No: 91, s. 1-2; "Cinayet-i Leimane (alçakça), Tehdidat-ı Akurane (kudurmuşçasına)", 28 Mart 1325/10 Nisan 1909, No: 100, s. 2-3.

²⁴³ Cevat, a.g.e., s. 46; İrtem, **31 Mart İsyani ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, s. 111-112; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 510; Saib, a.g.e., s. 84; Murad, **Tatlı Emeller Acı Hakikatler**, s. 168-169; Yalman, a.g.e., s. 92-93. Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin suçlanmasından önce Tanin gazetesine bir beyanname yollayan Cemiyet, Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi meselesinde dahli olduğunu reddetmiştir. Bu beyanname şöyledir. "Öteden beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefetle iştihar eden (tanınan) bazı gazetelerin dün intişar eden nüshalarında, Serbesti gazetesi sermuharriri Hasan Fehmi Bey'in katli hususunda Cemiyete imaeen isnada teşebbüs olunduğu maattessüf görüldü. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir maksat-ı siyasiye hizmet garazıyla tasnî edilen (uydurulan) bu gibi müfteriyat-ı garazkârânenin ret ve tezkibini bi-lüzum

çıkışına götürecektir gelişmeler arasında Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Girit üzerinden Yunanistan'la yaşanan sıkıntılar etkili oldu.

Bütün bunların sonucu 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde İstanbul'da Meşrutiyet'in koruyucusu olarak bulunan Avcı Taburlarının neferlerinin ayaklanmasıyla isyan başladı. İsyancılar bu askerler subaylarını etkisiz hale getirdikten sonra Meclis-i Mebusan'a yürüdüler. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ve mebuslardan Ahmed Rıza, Hüseyin Cahit, Rahmi ve Talat Beylerin görevlerinden uzaklaştırılmasını,²⁴⁴ ayaklananlar hakkında padişahın af ilanını, alaylı subaylardan açığa alınanlarının görevlerine iadesini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılmasını istediler. Ayrıca gruplar hâlinde Yıldız Sarayı'na giderek padişaha bağlılıklarını sundular. Bütün bunların yanında bazı genç mektepli subayları, Hüseyin Cahit Bey diye Lazkiye Mebusu Arslan Bey'i ve Ahmed Rıza Bey diye Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdüler. Bahriye Nazırı Rıza Paşa'yı ise yaraladılar.²⁴⁵ İsyanın bilindiği kadarıyla ilk kurbanı ise isyancı askerlerin Karaköy Köprüsü'nden geçmesine tek başına mani olmak isteyen Trabzonlu Mülazım İlyas Efendi olmuştu.²⁴⁶ Bu gelişmeler olurken Saray, Başkâtip Cevat Bey'i isyancıları teskin etmek ve talep ettiklerinin yerine getirileceğini bildirmek üzere görevlendirdi.²⁴⁷ Ancak olaylar yine de durmadı. Bu arada İstanbul'daki gelişmelerin ülkede duyulması üzerine İttihatçı şubeler, gayrimüslim ahali ve cemiyetleri ve vilayet bürokratlarının bir kısmı Padişaha, Sadarete ve Meclis-i Mebusan'a Meşrutiyet'in tehlikede olduğu ve korunması uğrunda her şeyin

görmekle beraber efkar-ı umumiyeyi tağlitden (yanıltmalardan) muhafazeten işbu beyannamenin neşrine karar vermiştir." Bkz. **Tanin**, 27 Mart 1325/9 Nisan 1909, No:248, s. 1.

²⁴⁴ Olayların İttihatçıları hedef aldığı açıktır. İbrahim Temo olayın olduğu gün evinin karşısında oturan bir Rum eczacının kendisine pencereden işaret ederek kapısına işaret konulduğunu haber verdiğini ve inip baktığında renkli tebeşirle kapısına © işareti yazıldığını yani cemiyetçi olduğunun işaret edildiğini anlatmaktadır. Bkz. Temo, a.g.e., s. 220. Dönemin Eğitim Bakanı Abdurrahman Şeref Efendi de mebuslardan bir kısmının isyancılarca ölüme mahkum edildiğini ve ikametgâhları kapılarına işaret koyulduğu şeklinde haberlerin yayıldığını belirtmektedir. Bkz. Şeref, a.g.e., s. 20. Yine Hüseyin Cahit Yalçın isyancıların kendisini aradığını, bu vesile ile önce Matran ailesinin evine gittiğini, ardından Rus Konsolosluğuna sığındığını, sonrasında buradan gemi ile önce Odesa'ya ardından Peşte üzerinden Selanik'e gittiklerini, giderken Cavid Bey'in de kendisine katıldığını ifade etmiştir. Bkz. Yalçın, a.g.e., s. 110-157. Edward F. Knight'da "fanatik kalabalıkların Jön Türk Partisi üyelerini öldürmek için ava çıktıklarını... karşı ihtilalin ana hedefinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yok etmek olduğunun tamamıyla anlaşıldığını" belirtmektedir. Bkz. Knight, a.g.e., s. 241-245.

²⁴⁵ İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, s. 145-156; Şeref, a.g.e., s. 165-167; Cevat, a.g.e., s. 183; Rıfat, a.g.e., s. 39-54; Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", s. 200-201; Tengirşek, a.g.e., s. 136-137. Ali Fuat Türkgeldi anılarında Nazım Paşa'nın Ahmed Rıza Bey'e benzetilmesiyle ilgili olarak "aralarında veçhen bir dereceye kadar müşabehet (benzeyiş) bulunsa da biri uzun diğeri kısa olduğundan bu rivayet mecruh görünür" demektedir. Bkz. Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 26.

²⁴⁶ Rıfat, a.g.e., s. 38-39; Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", s. 201.

²⁴⁷ Cevat, a.g.e., s. 49-51; Rıfat, a.g.e., s. 73-74.

yapılacağını bildiren protesto telgrafları yağdırdı.²⁴⁸ Bu gelişmeler üzerine isyanın karşısında yer alan ve Rumeli’de toplanan III. Ordu ile ona katılan gönüllü milislerden oluşan “Hareket Ordusu” 11 Nisan 1325 (24 Nisan 1909) tarihinde İstanbul’a girerek isyanın bastırılmasını sağladı. Ardından II. Abdülhamid tahttan indirildi ve yerine Veliâht Reşad Efendi V. Mehmed unvanıyla geçti.²⁴⁹ Böylece Osmanlı Devleti’nde ilk defa millet temsilcileri iktidar değişikliğinde rol oynadılar. Yeni padişahın cülusu münasebetiyle Babıâli’de okuttuğu Hatt-ı Hümayun’da, tahta çıkışını doğrudan milletin isteğiyle gerçekleştiğini açıklaması, bu durumun tamamlayıcısı oldu.²⁵⁰

Buraya kadar kısaca anlattığımız olayların konumuz açısından asıl önemi, 31 Mart Vakası’na Rumeli’nin verdiği ve ayrıntılarıyla bilinen tepkisinin yanında Trabzon’da nasıl bir tepki verildiğidir. Bu konuda yapılacak ufak da olsa bir aydınlatma, aynı zamanda konunun daha geniş çaplı görülmesine de yardımcı olacaktır. İstanbul’da meydana gelen olaylara dair ilk bilgiler Trabzonlu mebuslar tarafından Trabzon’daki yakınlarına çekilen telgraflarla ulaşmıştır. Bu telgraflarda mebuslar, İstanbul’da karışıklıklar olduğunu, ancak kendilerine yönelik bir endişe içerisinde olunmamasını, zira güvende olduklarını belirtmişlerdir. Bu haberlerin şehirde yayılması üzerine olayların doğruluk derecesi hakkında sağlıklı bir bilgiye ulaşabilmek ve halk arasında oluşan sıkıntılı havayı giderebilmek adına Vali Arif Paşa Dâhiliye Nezareti’ne telgraf çekmiştir. Nezaretten gelen cevapta asayişin yerinde olduğu, endişe gerektirecek bir durumun söz konusu olmadığı açıklanmıştır. Teskin edici yönde haberlere rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon Şubesi’nin çalışmaları sonucu şehirde gösteriler yapılmıştır. Hatta yapılan propagandalar sonucu İstanbul’a giderek isyanı bastırmak, Meşrutiyet’i ve anayasayı korumak amacıyla çarpışacak dört tabur oluşturulacağı da belirtilmişse de bu gerçekleşmemiştir.²⁵¹ Daha sonra Hüseyin Hilmi Paşa’nın istifası üzerine yerine geçen Tevfik Paşa kabinesi isyanı hafif bir olay gibi göstermek adına vilayetlere bir tamim²⁵²

²⁴⁸ Ayfer Özçelik, a.g.m., s. 220; İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid’in Selanik Sürgünü**, s. 189; Aysal, a.g.m., s. 34. Bu yolda gönderilen protesto telgraflarının örnekleri için bkz. Danişmend, a.g.e., s. 35-83.

²⁴⁹ 31 Mart olaylarının çıkış ve gelişmesi hususunda geniş bilgi için bkz. İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid’in Selanik Sürgünü**, s. 145-280; Cevat, a.g.e., s. 48-87; Rifat, a.g.e., s. 31-163; Akşin, a.g.e., s. 187-202; Şeref, a.g.e., 149-180; Türkgeldi, a.g.e., s. 25-34; Knight, a.g.e., s. 241-258; Saib, a.g.e., s. 89-95; Tengirşek, a.g.e., s. 131-142; Ertürk, a.g.e., s. 34-40; Yalman, a.g.e., s. 94-101; Ahmet Turan Alkan, a.g.m., s. 426-428.

²⁵⁰ Tanör, a.g.e., s. 190-191.

²⁵¹ Selim Ahmetoğlu, “31 Mart İsyanı’nın Trabzon’daki Yankıları”, **Türkiyat Mecmuası**, 21 (1), (2011), s. 8-11.

²⁵² Tevfik Paşa Hükûmeti esnasında Dâhiliye Nezareti tarafından vilayetlere gönderilen tamim için bkz. İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid’in Selanik Sürgünü**, s. 187; **Bürokrat Tevfik**

göndermişse de 6 Nisan 1325 (19 Nisan 1909) tarihinde, Trabzon'da bulunan bütün siyasi fırka başkanları, belediye dairesinde toplanarak hâkimiyet-i milliyeye İstanbul'da indirilen bu darbenin Meşrutiyet idaresini yıkmaktan ibaret bulunduğuna inandıklarını ifade etmişlerdir. Ardından bu fırka başkanları: “vatan ve milletin bu felâket anında ayrılmaksızın bütün Osmanlıların yekdal ve yekvücut olmaları selamet-i umumiye iktizasından bulunduğunu kemal-i şevk ile itiraf ederek ittihat ve ittifak eylemiş olduklarını” kamuoyuna duyurmuşlardır.²⁵³

8 Nisan 1325 (21 Nisan 1909) tarihinde ise Trabzon'da Meşveret gazetesinde olayın kimlerin suçu olduğunu, İstanbul'daki askerlerin oynadığı menfi rolü, şeriat isteriz diye ayaklananların ikiyüzlülüğünü, istibdada asla geçit verilmeyeceğini, mebusların Meşrutiyeti korumak zorunda olduklarını ve bu olaylarda parmağı bulunanların mutlaka cezalandırılacağını ortaya koyan bir yazı kaleme alınmıştır. Burada dikkati çeken en önemli husus, irtica fırkası diye yapılan bir niteleme ile otuz iki senedir milletin mevcudiyetine zarar vermiş ve olayların çıkmasında rol oynamış insan tanımlamasıdır. Açıkça söylenmemiş olmakla birlikte, elbette kastedilen İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve Padişah II. Abdülhamid'dir. Ayrıca İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin askerleri kandırdığı ve onlar vasıtasıyla mebusları baskı altında tuttuğu üzerinde durulmuştur. Verilen zararların telafi edilmesi intikamının asla yüreklerden çıkmayacağı ifadesi de çarpıcıdır. İsyanın bastırılmasından sonra İttihad-ı Muhammedî'nin kapatılması, Vahdeti'nin asılması ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi bahsi geçen intikamın gerçekleştiğini göstermektedir. İsyanın ortaya çıkardığı karmaşanın Balkanlı ve Büyük Devletlerin müdahalesine kapı araladığı yorumu ise dış politika sonuçları bakımından önemlidir. Meşrutiyetin korunması hususunda ise şu sözler söylenmiştir:

Biz taşralılar yaşadığımız müddetçe Meşrutiyetimizi istibdadın pençesine bırakmayacağımızı makam-ı muallay-ı hilâfete mükerreren arz ettik. Siz vekiller de bizim temsilcilerimiz iseniz meşrutiyet idaremizi selamete ulaştırmakla mükellefsiniz. Millet hükümet-i milliyi gasp için uzatılan pençeleri bileğinden değil o pençeleri tahrik eyleyen herkesi kalpgahı ile beraber kopartmakta müttehit ve müttefiktir.

Sonrasında ise askerlerin Meşrutiyetin getirilmesine ve korunmasına yönelik faaliyetleri övülerek yazıya son verilmiştir.²⁵⁴

Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, 1. Basım C. 2, (Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul: Pınar Yayınları, 2006, s. 25-27. Tevfik Paşa'nın Mabeyn Başkatipliği aracılığıyla vali ve kumandanlara yollattığı tamim için de bkz. Danişmend, a.g.e., s. 47-48.

²⁵³ **Trabzon'da Meşveret**, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, No:65, s. 4.

²⁵⁴ **Trabzon'da Meşveret**, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, No:65, s. 1-2.

Feyz gazetesinde yazan Mehmed Halid'in 31 Mart Vakası'na yönelik değerlendirmesinde ise olayı hazırlayan sebep olarak kanuna riayetsizlik ve adalete hürmetsizlik görülmüştür. Ona göre, kanuna riayetsizliğin sebebi asırlardır devam eden keyfi idaredir. Bu idare insanlarda kanuna ve adalete hakkıyla hürmet hissini bırakmamıştır. Adam kayırma, himaye, kişilere bağlanma, para şeref, ağırbaşlılık ve namuslu gayretin yerini almış; çalışmaya, irfana, ahlâka ve liyakate olan rağbet azalmıştır. Kanunu tatbik etmek isteyenlere karşı karalama kampanyaları düzenlenmiştir. Kanunu uygulamak isteyenler zalimlik, merhametsizlikle itham edilmiştir. Sonunda bütün bunlar işi çığırından çıkartmış ve 31 Mart Vakası'na zemin hazırlamıştır.²⁵⁵

Olayın bu yönde değerlendirmesi yapılırken Sadaret makamından Trabzon Vilayeti'ne, 14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909) tarihinde Meclis-i ayân ve Mebusan hâlinde toplanan heyette okunan Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin fetvasıyla II. Abdülhamid'in tahtan indirilerek yerine Sultan Mehmed Reşad'ın geçirildiğini bildiren bir telgraf gönderilmiştir. Selanik İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi de Trabzon İttihat ve Terakki Merkez Heyeti'ne bir telgraf çekerek durumu bildirmiştir. Telgraf üzerine Trabzon İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından önce Padişaha, ardından Meclis-i ayân ve Mebusan'a, Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve Harekât Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya teşekkür ve tebrik telgrafları gönderilmiştir.²⁵⁶ Ayrıca, 14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909) tarihinde, Trabzon Mebusları Mahmud Mazhar Bey, Eyüpzade İzzet, Nemlizade Osman, İmadeddin, Emin ve Ali Naki Efendiler Trabzon Belediyesi'ne, Meşihatın ve Meclis-i Umumi-i Millet'in ittifakı ile Abdülhamid'in tahtan indirildiğini ve yerine Mehmed Reşad'ın getirildiğini müjdeleyen bir telgraf çekmişlerdir. Bu telgrafı sütunlarına taşıyan Feyz gazetesi Abdülhamid'in müstebit bir padişah olarak milletin

²⁵⁵ **Feyz**, 18 Mayıs 1325/31 Mayıs 1909, No: 72, s. 73-75 (bu sayıda sayfa numaraları bu şekilde verilmiştir.)

²⁵⁶ **Zat-ı Hazret-i Hilafetpenah Azimi'ye:** Makam-ı Celil-i Hilafet ve Saltanata bİLİRS ve ale-l istihkak cülus-u şahanelerini şeref kudûm(ayak basma, bir yerden gelme) hümayunlarına bir rabi asır müteceviz müddetten beri divedaz intizar olan millet-i muazzime-i Osmaniye ile birlikte hak-pak Osmaniye'nin tali-i ikbal ve istikbalini yed-i müeyyid hilafetpenahilerine tevdi ile arz-ı beyit ve ref'i tebrikat eyleriz. Cenab-ı Hak tul-u ömürle muvaffak bil-hayr buyursun; **Meclis-i ayân ve Mebusan Riyaset-i Celilelerine:** Mukaddes vatanımızın tali-i ikbal ve istikbalinin ümid-i penahı ve necip milletimizin hukuk ve terakkisinin vediagahı(emanetgah) bulunan ve şüheda-i hürriyetimizin döktükleri mukaddes kanla hakimiyet-i millîye-i esasi masun-el tezelzül bir surette tahkim edilmiş olan Meclis-i Ali millîyemizin emanet-i mukaddese-i hilafet ve saltanatın şeren ehli bulunan Sultan Mehmed Reşad Hamis Hazretleri'ne tevdiine ait icihat ve cihat-ı muazzezinden dolayı bütün samimi ruh ve vicdanımızla arz-ı teşekkürat ve tebrikat ederiz; **Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi'ne ve Dersaadet'te Harekât Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa Hazretleri'ne:** İkinci defa olarak mukaddes vatani harabiye ve mazlum milleti sefaletle düşürmek için baş gösteren ejder-i istibdadı kahrelemek ve emanet-i mukaddese-i hilafet ve saltanatı şer'en ehli bulunan Sultan Mehmed Reşad Hamis Hazretleri'ne tevdi eylemek suretiyle ettiğiniz cihat-ı ekberin nusret-i mübeccelesinden dolayı bütün samimi ruh ve vicdanımızla arz-ı tebrikat ederiz. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 15 Nisan 1325/28 Nisan 1909, No: 67, s. 1.

başında olduğunu, o başta olduğu müddetçe Meşrutiyet'in tehlikeden kurtulamayacağını, bunun da yakın zamanda meydana gelen olaylarla kendisini gösterdiğini ifade etmiş ve bu günü millet için en büyük bayram olarak tanımlamıştır. Devamında yapılan değişikliği ikinci ve asıl inkılâp olarak duyururken yeni padişah Sultan Mehmed Reşad'ı, "hür Osmanlıların birinci hür padişahı" olarak tebrik etmiştir.²⁵⁷ Benzer bir tebrik de Haber Anası gazetesinde yer almış, ardından Yıldız memurları Yıldız Sarayı mikropları, irtica fırkasına itibar edenler, şahsi çıkarları uğruna vatani ve milleti feda eden Yıldız destekçileri ve harîs, fitneci memuriyet düşkünü vatan hainleri olarak suçlanmıştır.²⁵⁸ Padişah Mehmed Reşad'ın tahta çıkışını kutlamak amacıyla Trabzon Rum Metroplidi Constantin de bir dua töreni düzenlemiş, törene Kumandan Abuk Paşa ve Belediye Başkanı Nemlizade Cemal Bey de katılmıştır.²⁵⁹

Gelişmelerin ardından Trabzon'da Meşveret gazetesinde ise 15 Nisan 1325 (28 Nisan 1909) tarihinde M. Sadık tarafından "İstanbul'un İkinci Fethi" isimli bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda, felaket tellallığı yapan gazetecilik anlayışı yerilirken Rumeli'den gelen III. Ordu ile daha sonra Edirne'den onlara katılan II. Ordu mensupları ve bunların zalim bir padişahın elinden milleti kurtarması övülmüştür.²⁶⁰ Askerlerin müdahalesiyle isyanın bastırılması ve bu isyancıların cezalandırılması sonucu, İstanbul basınında ulema tarafından askerlere yönelik hazırlanmış bir uyarı beyannamesi yayınlanmıştır. Beyannamenin yayınlanması üzerine, Trabzon'da bulunan Kale ve Nizamiye kıtalarına mensup askerler bir araya gelmiş, Kavak Meydanı'nda bir askerî ziyafet düzenleyerek beyannameye karşı tepkilerini ortaya koymuşlardır. Başta Trabzon Valisi Arifî Paşa olmak üzere ruhani reis, memur, eşraf ve yine bu ziyafete katılan Trabzon ulemasına çeşitli ikramlarda bulunulmuş, böylece hem Trabzon'un hem de Trabzon'daki askerî kıtaların İstanbul'daki beyannameye karşı duruşu sergilenmiştir. Ayrıca Vali ve ardından Komutan Ahmed Abuk Paşa, ulemadan İbrahim Cudi Efendi ile diğer ileri gelenler tarafından 31 Mart isyanını bastıranlara teşekkür konuşmaları yapılmıştır. Şehirdeki okul öğrencileri tarafından da aynı yönde konuşmalar dile getirilmiştir. Dönemin Trabzon İngiliz

²⁵⁷ **Feyz**, 14 Nisan 1325/27 Nisan 1909, No: 67, s. 1-2.

²⁵⁸ **Haber Anası**, 19 Nisan 1325/2 Mayıs 1909, No: 12, s. 1; 3. Aynı sayıda 31 Mart isyanını bastıran Harekât Ordusu övülmüş, Yaşasın kahraman ordu, yaşasın bütün Osmanlılar, kahrolsun müstebidler, mahvolsun yıldız mikropları denilmiştir.

²⁵⁹ **BOA, İ. HUS**, Dosya no: 176, Gömlek no: 1327/Ca-41, 26 Nisan 1325/9 Mayıs 1909.

²⁶⁰ **Trabzon'da Meşveret**, 15 Nisan 1325/28 Nisan 1909, No: 67, s. 2.

Konsolosu Longworth da II. Abdülhamid'in tahtan indirildiği haberinin Trabzon'da büyük sevinç gösterileriyle kutlandığını ifade etmiştir.²⁶¹

İsyanın bastırılması sırasında şehit düşen askerlerin anısına Trabzon tüccar ve zenginlerinden Serdarzade Hacı Salih Efendi, Hacı Dursunzade Mustafa Efendi, Hacı Dervişağazade Ruhi Efendi, Kırzade Şevki Efendi ve Kundupzade Beşe Efendiler tarafından Çarşı Camisi'nde mevlit okutulmuştur.²⁶² Bir yıl sonra ise Trabzon'da 31 Mart Vakası'nın olduğu gün "şehit olan ihvan-ı dinin ervahı muktezasına ithaf edilmek" üzere Çarşı Camisi'nde bu sefer İttihat ve Terakki Trabzon Şubesi tarafından bir mevlit düzenlenmiş ve mevlidin ardından Şair Naci Bey de günün anlamına yönelik bir menkıbe okumuştur.²⁶³

Yapılanlar sadece bunlarla da sınırlı kalmamıştır. İsyan sırasında Hareket Ordusu mensuplarından hayatını kaybeden askerlerin ailelerine yardım amacıyla bir komisyon oluşturulmuş ve para toplanmıştır. Bu komisyona yardımda bulunanların eldeki bilgiler ışığında bir örneği şöyledir:

Tablo 6: Harekât Ordusu'nda Hayatını Kaybeden Askerlerin Ailelerine Trabzon'dan Yapılan Yardımlar

Yarımda Bulunan Kişiler	Kuruş
Vali-i Vilayet Hacı Arifi Paşa Hazretleri	2000
Hakim Üveys Naili Efendi	318
Müftü Hafız Ahmed Mahir Efendi	324
Vali Muavini İbrahim Musa Efendi	216
Defterdar Edhem Bey	318
Mektupçu Sadreddin Bey	100
Metropolit Konstantin Efendi	216
Ermeni Murahhası Emanuel Efendi	100
Katolik Murahhasası İstevan Efendi	108
Mektubi-i Vilayet Muavini Zeki Efendi	50
Maliye Müfettişi Necati Efendi	216
Maarif Müdürü Mehmed Bey	108
Maarif Muhasebecisi Ömer Lütfü Efendi	108
İstinaf Ceza Reisi Kemal Bey	153

²⁶¹ Ahmetoğlu, a.g.m., s. 13.

²⁶² Usta, **Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri**, s. 19-20.

²⁶³ **Trabzon'da Meşveret**, 31 Mart 1326/13 Nisan 1910, No: 165, s. 1.

Tablo Devamı: Yardımda Bulunan Kişiler	Kuruş
Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Tevfik Bey	94
Müdde-i Umumi Muavini Eşref Efendi	30
İnebeyoğlu Biraderler	216
Nemlizade Biraderler Efendiler	2240
Hacı Derviş Ağazade Eşref Efendi	314
Çulhazade Hacı Kadri Efendi	648
Tarakçızade Hevace Zühdü Efendi	216
Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi	324
Kostropulo Yorgi Efendi	1080
Velisaridi Kosta Efendi	324
Arslanyan Haçik Efendi	324
Mahohyan Onik Efendi	324
Mısıryan Biraderler	540
Giresun Eşrafından Sarı Mahmudzade Hasan Efendi	324
Moloz Mavna Kethüdası İlyas Reis	108
Alaybeyizade Tahsin Efendi	216
Hacı Ali Hafizzade Hacı Hasan Efendi	216
Abanoszade Hüseyin Avni Efendi	216
Bahçeli Kahve Müdürü Hafız Efendi	216
Arnabud İbrahim Ağazade Edhem Efendi	45
Hacı Ömerzade Arif Efendi	45
Yekûn	13515

Kaynak: Feyz, 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909, No: 71, s. 4.

Yardımları yapanlar sadece yukarıda isimleri geçenler değildir. Gazetede bu yardımların devamının olduğu belirtilmiştir. 31 Mart Vakası sebebiyle şehit olarak ifade ettikleri ailelere yapılan bu yardımları, komisyonun önde gelen isimleri Hacı Derviş Ağazade Eşref Efendi, Nemlizade Cemal Bey, Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi, Çulhazade Hacı Kadri Efendi, Tarakçızade Hoca Zühdü Efendi, Kostropulo Yorgi, Velisaridi Kosta, Mahohyan Onik ve Arslanyan Haçik Efendiler, ilgili makamlara teslim etmek için Loyd Vapuruyla İstanbul'a gitmişlerdir.²⁶⁴ Ayrıca Muhibbi Fen ve Marifet Gençler Kulübü tarafından İstanbul ve Selanik şehirlerine bir ziyaret tertip edilmesi

²⁶⁴ Feyz, 18 Mayıs 1325/31 Mayıs 1909, No: 72, s. 2

kararlaştırılmıştır. İki yüz kişilik bir seyahat programı hazırlanmak suretiyle gerçekleştirilmek istenen ziyaretin amacı, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet Ordusu Kumandanı Mahmut şevket Paşa'ya teşekkür beyanında bulunmak olarak açıklanmış ve heyetin, 1 Haziran 1325 (14 Haziran 1909) tarihinde İdare-i Mahsusa'nın Marmara Vapuruyla İstanbul'a gitmesine karar verilmiştir.²⁶⁵

Göröldüğü üzere Trabzon'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ve ona daha yakın duran Meşveret gazetesi, İstanbul'da ortaya çıkan, ancak sonuçları itibarıyla bütün yurdun geleceğini etkileyebilecek bu olaya tepkilerini, Meşrutiyet lehinde açıkça ortaya koymuştur. Daha II. Abdülhamid'in tahttan indirilip indirilmeyeceğı belli değılken ona açıkça tavır alabilmiştir. Değındiğimiz tepkilerin ne boyutlarda Trabzon halkına yansıdığını saptamak tartışma konusu edilebilir. Ancak şurası bir gerçek ki Trabzon'da yaklaşık sekiz sene gibi uzun sayılabilecek bir süre çıkmayı başarabilmiş bir gazetenin, Trabzon halkının ilgisi ve desteğı olmadan bu kadar yıllık yayın hayatını yakalayabilmesi güçtür. Ayrıca zaman zaman Trabzon'da Meşveret'le çekişmesine rağımen diğer önemli bir gazete Feyz'de de Abdülhamid döneminin baskısı eleştirilmiş ve yeni padişahın tahta çıkışı asıl inkılâp olarak görölmüş, isyanın bastırılması sırasında hayatını kaybeden Hareket Ordusu mensuplarının aileleri için yardım kampanyası düzenlenmiştir. Meselenin Trabzon halkının ne kadarına yansıdığını noktasında bu hususların gözden uzak bulundurulmaması gereklidir.

²⁶⁵ Feyz, 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909, No: 74, s. 4.

İKİNCİ BÖLÜM

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TRABZON'DA SİYASET

2.1. Trabzon'da 1908 Seçimleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nin devlet ve toplum hayatına getirdiği en büyük değişim ve hareketliliklerden birisi Mebus seçimleridir. Demokrasi tarihimizin gelişim evrelerini kavrayabilmemiz açısından da daha iyi aydınlatılmaya ihtiyaç duyulan seçimler bahsine geçmeden evvel üzerinde durulması lazım gelen husus, II. Meşrutiyet'in ilanının Trabzon'da bir müjde gibi halka duyurulmasıdır. "Kanun-i Esasi kabul edildi, hürriyet ilan olundu. Bundan sonra hepimiz hürüz, serbestiz, eşitiz, haklarımıza sahibiz. Kanun nazarında kimsenin kimseden farkı yok. Zenginde fakirde, Müslüman'da Hristiyan'da hepsi bir, hepsi kardeş, hepsi bir vatanın evladı" denilerek, artık herkesin istediği işi yapabileceği, malını, mülkünü, parasını, sermayesini istediği gibi kullanabileceği, kimsenin kimseden bir korkusu, çekincesi olmayacağı, herkesin birbirine zarar vermemek, insanların rahatını ve emniyetini bozmamak şartıyla dilediği gibi davranmaya, gezip dolaşmaya, çalışmaya hakkı olduğu belirtilmiştir. Bütün bunlar aynı zamanda bir devrin kapandığını da halka müjdelemektedir.²⁶⁶

Bu dönem için ehemmiyet verilen diğer meseleler üzerinde de durulur. Artık memurların kanun haricine çıkamayacağı, hiç kimseye keyfi muamele yapamayacağı, kesesini doldurmak adına paralar alamayacağı belirtilir. Hükûmetlerin hatırla, gönülle, iltimasla, rüşvetle iş göremeyecekleri vurgulanır. Memurluk için doğruluk, bilgi, ehliyet, iktidar, namus sahibi olunmasına dikkat edileceği ifade edilir. Kanunun üstünlüğü prensibi önemle dile getirilir. Bu hedeflere ulaşmak için çalışmak ve el ele vermenin üzerinde durulur. Vatandaşın dikkatini çekebilmek için de birtakım sorular sorulmuş ve şunlar söylenmiştir:

Şimdi dışarıdan biri gelip sorsa Kanun-i Esasiniz verileli bir buçuk ay oldu. O vakitten beri ne yaptınız? Hürriyetinizden nasıl istifade ettiniz? İstikbaliniz için neler hazırladınız? Bugünkü halinizle kırk gün evvelki varlığınız arasındaki farkı gösterin derse ne diyeceğiz? Hangi yeni eseri göstereceğiz? Hangi projeleri ortaya koyacağız? Hepimizde

²⁶⁶ Trabzon'da Meşveret, 19 Ağustos 1324/1 Eylül 1908, No: 1, s. 2

bir şaşkınlık, hepimizde bir kararsızlık, hepimizde bir intizar, atalet! Fakat ne bekliyoruz? Kime intizar ediyoruz? Neden çalışmaya başlamıyoruz?²⁶⁷

Sorulardan beklentiler açıktır. Halk Meşrutiyet ve onun getirdikleri uğrunda çalışmalı, gayret göstermelidir. Birçok husus değişmiş olabilir. Ancak bunlar kâğıt üzerinde kalmamalı hayata geçirilmelidir. Bu ifadeler üzerinde duran gazetenin, halkın bir kararsızlık içerisinde bulunduğunu, aynı zamanda bir buçuk ay gibi bir zaman geçmesine rağmen kararsızlığın devam ettiğini belirtmesi önemlidir. Bu durum büyük ölçüde Meşrutiyetin ilan edilmesine rağmen Padişah II. Abdülhamid'in tahtındaki yerini muhafaza etmesinden ileri gelmektedir ve halk tam olarak beklentilerinin karşılanıp karşılanamayacağı hususunda ilerisini görememektedir. Dolayısıyla Meşrutiyetten beklentileri yerine getirebilecek en önemli kurum olarak Meclis-i Mebusan görülür. Bunun için atılması gereken adım seçimlerin yapılmasıdır.

2.1.1 Trabzon Kamuoyunun Seçimden Beklentileri

23 Temmuz 1908 Meşrutiyet Devriminin ardından, başta Makedonya ile İstanbul olmak üzere Anadolu'da ve Osmanlı Devletinin egemenliğindeki diğer bölgelerde bir seçim heyecanı ve yarışı başladı. Bu yarışın yaşandığı yerlerden birisi de Trabzon'du. Dönemin Trabzon basını bir yandan bu mücadeleyi halka duyururken diğer yandan mebusluk ve mebusluğa aday olacak kişilerden beklentilerini ortaya koymaya başladı. Bu konuda Feyz gazetesi, Meclis-i Mebusan'a, vatanına ve vatandaşlarına sevgisi bilinen, eğitilmiş ve kültür sahibi olan kişilerin arasından mebus seçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan hükümet ile halk arasında nüfuzunu kullanarak meşru olmayan yollarla servet edinen adamların Meclis-i Mebusan'a gönderilmemesini istemiş ve bu hakikate dayanarak Trabzon'dan gönderilecek vekilleri bulmak için gayret gösterdiklerini belirtmiştir. Ardından yazı şu yolla sözlerine devam etmiştir:

Gayret ediyoruz, ancak ilmen, vukufen yüksek bir mertebeyi ibraz edememiş olanları intihabda bulamadığımız takdirde tereddüt etmemeliyiz. “Şeriat-ı lâzıme hayir” olanların, bir dereceye kadar malumat sahibi ve ahval-i zamana vakıf olmaları dahi kifayet eder inancındayız. İşte bu maksadı şaibelerden uzak olarak müttefikan takip etmiş olursak ortadaki şamatalar, bazı garip haller bertaraf edilir. Doğruca selametli bir yola varmak kolay olur. Herkese tavsiye etmekte bulunduğumuz bu hususların icrasını öncelikle nefsimizde tatbik edelim. Aklımıza, fikrimize, vicdanımıza müracaat edelim. Meşrutî idare Şeriat-ı İslami'ye dayandığı gibi umum insaniyete, iyiliğe hizmet etmesi, bu uğurda vakf-ı vücut ve bedel eylemesi de şer'i şerifin esası değil midir?²⁶⁸

²⁶⁷ Trabzon'da Meşveret, 19 Ağustos 1324/1 Eylül 1908, No: 1, s. 2.

²⁶⁸ Feyz, 16 Eylül 1324/29 Eylül 1908, No: 16, s. 2-3; Rahmi Çiçek, “Feyz Gazetesine Göre Trabzon'da 1908 Seçimleri”, Akademik Yorum, 2, (1992), s. 42-43.

Gazete, halkı bu yolda düşünmeye ve halkın karar vermesini sağlamaya gayret etmiştir. Yazıda ayrıca 1908 seçimlerine yönelik birtakım kaygılar da dile getirilmektedir. Birincisi: Halk mebus seçimi nedir bilmemektedir. İkincisi: Seçilecek kişilerin kimler olması konusunda seçmene ön şartlar getirilmektedir. İleri sürülen ön şartlara bakılıp değerlendirildiğinde, seçimlerde yüksek öğrenim görmüş aydın sınıftan insanların seçilmesi önerilirken İttihatçıların vasıfları sayılmaktadır. Bu tarihe kadar seçmenin tek seçim tecrübesi belediye ve vilayet idare meclisleri olduğu düşünülecek olursa adı geçen meclislerin yapısında eşraftan ileri gelen ailelerin hegemonyası görülür. Yazı mekâtib-i âliye ve maarif-i kâfiye derken eşraf hâkimiyetinin bu üstünlüğüne tavır koymakta, İttihatçı aydın sınıfa mensup olanların seçilmesi için vekil olma vasıflarını sıralarken seçmenin oylarına ön şartlar getirilmektedir.²⁶⁹

Trabzon'da Meşveret gazetesinde ise seçim meselesi daha kapsamlı ele alınır:

Biz her şeyi hükûmetten bekleriz. İsteriz ki, hükûmet bize ne lazımsa düşünsün, yapsın, önümüze koysun. Bu âdeti bırakalım. Bundan sonra hükûmet millete değil, millet hükûmete iş gördürecek. Millet kendi kendini düşünmez, kendi ihtiyacını anlamaz, kendi eksikliklerini görmez, kendi hakkını bilmek istemezse hepsini hükûmetten beklerse hükûmetin kendisine nasıl ve ne kadar bakabileceğini pekâlâ gördük. Otuz iki senedir tecrübe ettik. Canımız, ırzımız, malımız bahasına anladık. O halde ne bekliyoruz? Meclis-i Mebusan'ın toplanıp yeni teşkilat ve kanunlar yapmasını mı?

Öyle ise bunların bizim hususi işlerimize, kendi kazancımıza, çalışmamıza dokunur bir yeri yok. Bizim yapacağımız herkesin güvenini kazanmış kişileri meclise gönderip nizamların hazırlanma çalışmalarını onlara bırakmak, onların çalıştığı esnada biz de hem kendimiz, hem çoluk çocuğumuz için, hem vatan ve bütün vatandaşlarımız için çalışmak, para kazanmak yolunu bulmak. Zengin olmanın, fakirden, sefaletten, açlıktan kurtulmanın çaresine bakmaktır. Bu ise düşünmekle, aramakla, birbirine yardım etmekle, çalışmakla olur. Meydana bir eser koyalım. Mademki buna mecburuz o halde ne bekliyoruz?²⁷⁰

İfadelerden anlaşılacağı üzere gazete, geçmişten dersler çıkarmaya, hep birlikte memleketin selameti uğrunda gayret göstermeye çalışılmasını istemektedir. Burada basın artık Osmanlı coğrafyasında ne kadar etkili olduğu ve kamuoyu oluşturmada ne denli mesafeler kat ettiği de ortaya çıkmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de görüşleri bizim için önemli bir yer tutmaktadır. Bu amaca yönelik Selanik Merkez-i Umumisi, Trabzon'daki Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkezi'ne bir beyanname göndermiştir. Beyannamede istibdadın bir muhasebesi yapılarak devlet hayatında oynadığı menfi rol üzerinde durulmuştur. İdarenin beş on kişinin keyfine tabi tutulduğu, birçok ad altında vergi alındığı, emniyet ve asayişin ortadan kalktığı, ahalinin

²⁶⁹ Çiçek, a.g.m., s. 43.

²⁷⁰ **Trabzon'da Meşveret**, 19 Ağustos 1324/1 Eylül 1908, No: 1, s. 2.

namus ve servetlerini korumada kimsesiz kaldığı ifade edilmiştir. Ardından Cemiyetin İstibdadı sonlandırma başarısından bahsedilerek Osmanlı topraklarında yaşayan İslam Hristiyan bütün insanların, millî menfaat ve medeni hukuklarından istifade etmede birbirinden farklı olmayarak bu vatanın evladı oldukları vurgulanmıştır. Dolayısıyla birlikteliğin sürmesi için elbirliğiyle çalışarak hak, hürriyet, asayiş ve mutluluklarını savunabilecek insanların bulunup seçilmesinden ve bunun öneminden söz edilmiştir. Seçilecek vekillerin eski dönemin rütbe karşılığı hafiyelik yapmış veya rüşvet alıp vermiş kötü şöhretlilerinden olmayan, eğitilmiş, devlet işlerine ve memleketin ihtiyaçlarına vakıf kişiler olmasına dikkat edilmesi istenmiştir. Diğer taraftan, yabancı devletlerin seçim sürecini takip ettikleri, birlikte ve akıllı hareket edildiği takdirde bu devletlerin yardımlarının görüleceği vurgulanmıştır. Aksi takdirde bağımsızlığa layık olunmadığına hükmedileceği, bunun da sonuçları itibarıyla mevcudiyetin tehlikeye atılmak olacağı, dolayısıyla böyle bir sonucu ancak kendilerinin ve adaylarının engelleyebileceği anlatılmaya çalışılmıştır. Beyannamede açıkça İttihat ve Terakki Cemiyeti seçimin adresi gösterilmiştir.²⁷¹

Seçimlere gidilirken kamuoyu oluşturmada dikkat çekilen hususlardan biri de eski düzeni temsil edenlerin seçilmemesini vatandaşlardan istemektir. Zira bunlar, halka her türlü fena işi yapmayı vazife bilen kişiler olarak görülmüştür. Onun için durum Trabzon'da Meşveret gazetesinde şöyle dile getirilmiştir:

Kuvve-i istibdadın hükm-ü ferma bulunduğu zamanlarda birer suretle bu zavallı, dilsiz, ağızsız milleti yakıp kavuran, elindeki avucundakini hükümetle paylaşan, her türlü faziletten mahrum bulunduğu halde hâlâ bu zamanda dahi şeref ve haysiyet dâyesinde (arzu, dava) bulunup da şan ve şerefin meziyet-i ilmiyeden olduğunu bile anlamayan eski devrin, hükümetin adamlarından hiçbirisini göndermek değil hatta fikrimize getirmeyelim. Getirmeyelim ki, bunlar daha şimdiden mebus olmak için birtakım mektuplar tertip edip, merkeze bağlı yerlere göndererek içlerini “Trabzon’ca benim mebusluğum mukarrerdir. Siz de bizi sever iseniz şimdi kendinizi gösteriniz” gibi hiçbir vicdanın kabul etmeyeceği desiseler ile doldurmuşlar. Mülkün elimizden gitmek, milletin mahvolmak derecesine geldiği bir zamanda hâlâ mı fırlıdak?²⁷²

²⁷¹ **Trabzon’da Meşveret**, 27 Ağustos 1324 /9 Eylül 1908, No: 3, s. 1-2.

²⁷² **Trabzon’da Meşveret**, 2 Eylül 1324/15 Eylül 1908, No: 5 s. 3. Sadık ismiyle bu durumu ortaya koyan yazı sahibi eski düzeni temsil edenleri ve fenalıklarını ortaya koymadan önce Meşrutiyetin ehemmiyeti üzerinde durmuş ve şunları söylemiştir: “Küçük-büyük, cahil-âlim pek ala biliyordu ki, meşrutî bir hükümetin esas kaidelerinden olan meşveret usulü İslam’da cari olduğu zamanlar hilafet ve saltanat güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yüzlerce milyon insanın refahını, servetini muhafaza etmiştir. Bunca emr-i azim ve alaka-i cisim daima usul-ü meşveret, hak ve adaletle idare edilmiştir. Tarih bunun şahididir. Bu usul saadet-i millîye ve selamet-i vataniye için yegâne çaredir.” Bu sözlerle insanlar meşrutiyetin değerini bilmeye davet edilir. Ayrıca bunu muhterem ve muazzez İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ve ona hedefine varmada yardım eden askerlerin gayretleriyle gerçekleştiğini ilave etmekten geri kalmaz. Sonunda ise önemli vazifenin kendilerine yani halka kaldığını, onunda herkesin nazar-ı gıptasını celp edecek derecede yükselmesinin yolunu hayat-ı hükümeti, hayat-ı milleti kendi canından kendi evladından üstün tutanları seçmesiyle olabileceğini belirtir. Buradan anlaşılacağı üzere asıl mesele bu sistemi yürütecek olanları

Basın, seçimlere yönelik değerlendirmesinde eleştirdiği şahısları, ahlaklı olmayan bir davranışı ifade etmek için kullanılan “fırıldak çevirmek” kelimesiyle tanımlamıştır. Halkın dikkatini çekmek açısından seçilen bu ifade, söz konusu şikâyeti göstermek bakımından da gazete manşeti geleneğinin ilginç bir örneğidir.

Seçimler ilgili yazılanlar bunlarla sınırlı değildir. Mebus olmak için hileli yollara başvurma doğru olmadığı, iktidar ve meziyetine güvenenlerin usul dairesinde adaylığını ortaya koyabileceği ya da kendilerinde bu meziyetler varsa zaten halkın onları kanuna uygun olarak aday göstereceği belirtilmiştir. Ardından “fırıldak” çevirmekle suçladıkları eski devrin adamlarına dikkat edilmesi, mazisi lekeli bu insanlara karşı köylere varıncaya kadar insanların uyarılması ve tembellik gösterilmeyerek hep birlikte çalışılması istenmiştir.²⁷³ Buradan açıkça ortaya çıkmakta olan şu husus Meşrutiyetin getirdikleri açısından önemlidir. Siyaset yapmanın gittikçe toplumda etkisini artırdığı, siyasî mücadelenin ısınmaya başladığı ve en azından Meşrutiyetin ilk yıllarında söz söyleme, yazabilme serbestliğinin Anadolu’nun uzak köşelerine kadar ulaşmış olduğu.

2.1.2. Gayrimüslimlerin Seçimden Beklentileri

1908 yılı seçimlerinde Trabzon’daki gelişmelerin daha etraflıca kavranabilmesi açısından gayrimüslimlerin seçime katılma ve seçim süreciyle ilgili görüşlerinin bilinmesine ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda Rumlar, seçimlere katılan ve seçim sürecinde etkili olan milletlerin başında geliyordu. Bir yandan yoğun bir seçim faaliyetinde bulunuyorlar, diğer yandan seçimler konusunda çeşitli itirazlar dile getiriyorlardı. Rumlar, sayıca altı buçuk milyondan fazla olduklarını, bu nedenle hem Mebusan hem de Ayan Meclisi’nde sayıca daha fazla temsil edilmeleri gerektiğini iddia ediyorlardı.²⁷⁴ Onların hesaplarına göre mecliste en az 40 temsilci olmalıydı.²⁷⁵ Rumların Makedonya’daki cemaatleri tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Selanik merkezine gönderilen yazıda, Patrikhane’nin imtiyazlarının eskisi gibi devam etmesi, yerel yönetimlere daha fazla malî özerklik sağlayacak düzenlemelere gidilmesi, yerel milis kuvvetlerin oluşturulması, cemaatlerine belli birtakım vergileri koyma ve toplama yetkisi verilmesi ve Rumcanın

seçebilmektir. Durumun büyük kısmı bunun üzerine kurulmuştur. Bkz. **Trabzon’da Meşveret**, 2 Eylül 1324/15 Eylül 1908, No: 5 s. 3.

²⁷³ **Trabzon’da Meşveret**, 2 Eylül 1324/15 Eylül 1908, No: 5 s. 3.

²⁷⁴ Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, 1. Baskı, Ankara: İmge Yayınları, 2007, s. 86; Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008, s. 64.

²⁷⁵ Seçim sürecinde İttihatçıları en sert eleştiren Proodos isimli Rum gazetesine göre bu sayı 65 olmalıydı. Bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, **İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914**, 1. Baskı, İstanbul: Libra yayınları, 2009, s. 73.

Türkçe ile birlikte resmî dil olması yönünde istekleri vardı.²⁷⁶ Ayrıca İmparatorlukta ki çeşitli milletlerin kendi dinî inanç ve gelenekleri doğrultusunda gelişmesinin sağlanması, askerî birliklerin aynı din ve mezhepten oluşturulması, yerel meclislerin yetkisinin artırılarak merkezden bağımsız bir hale getirilmesi²⁷⁷ gibi beklentilerinin yanı sıra adem-i merkeziyet fikrini de savunmuşlardı. Bu son istek dolayısıyla Rumların dinî lideri Patrik Yovakim'in Prens Sabahaddin gurubuyla yakınlaşması, seçim öncesi İttihatçıları rahatsız eden önemli bir gelişmeydi.²⁷⁸

Seçimlerde Ermeniler adına istekler ise Taşnaksutyun Cemiyeti tarafından dile getirilmiştir. Buna göre Taşnakçılar, Ermenilerin yoğun buldukları vilayetlerde serbest dolaşımın sağlanması, 1896 yılı ve sonrası siyasî tutukluların serbest bırakılması, eski rejimin cemaatlere tanıdığı dinî ayrıcalıkların kaldırılması, Ayan Meclisi'nin kaldırılarak tek meclisli ve tek seçimli bir sistemin yerleştirilmesi gibi isteklerde bulundular. Diğer taraftan Türkçeyi resmî dil tanımakla beraber, okullardaki eğitim dilinin öğrencilerin anadili olmasını ve eğitime ayrılan bütçenin, cemaatlerin nüfus oranına göre bölünmesini talep ediyorlardı. Ermenilerin bu isteklerine bakıldığı zaman Rumlardan oldukça ayrıldıkları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile daha uyumlu çalışabilecekleri söylenebilir. Özellikle tek meclisli ve seçimli bir siyasî yapıya yaptıkları vurgu dikkat çekicidir. Bununla birlikte Taşnakların yerel özerklik isteklerinin mevcudiyeti aşılması gereken önemli bir sorundu.²⁷⁹

Bu genel isteklerin ardından özellikle Trabzon'daki Rumların görüşlerini yansıtmaları bakımından Dava Vekili Nikolaki Orfanidi Efendi'nin yazdıkları, hem II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi milletler arasındaki münasebeti hem de ilan sonrası gelinen noktayı kavrayabilmemiz açısından döneme ışık tutacaktır. Çünkü Rumlar, seçimde Ermenilere göre Trabzon'da daha güçlü bir konumdadırlar.²⁸⁰ Orfanidi Efendi Trabzon'da Meşveret gazetesine yazdığı makalede, Trabzon'da icra edilmekte olan seçimler bahsine değinerek, muntahib-i sâni seçiminde Türk, Rum ve Ermeniler arasında birlikte çalışma fikrinin görülmemesinin sessizlikle geçiştirilemeyeceğini, çünkü İstibdat Dönemi'nde

²⁷⁶ Mehmet Ö. Alkan, "1908 Seçimleri ya da 1324 İntihabı", **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 100-101; Kansu, a.g.e., s. 223-224.

²⁷⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, 2. Cilt, 1. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 1983, s. 132-133.

²⁷⁸ Kerimoğlu, a.g.e., s. 66.

²⁷⁹ Kansu, a.g.e., s. 235-238.

²⁸⁰ 1906-1907 nüfus sayım sonuçlarına bakıldığında Trabzon'da Rum erkek nüfusu 43.254 iken Ermeni erkek nüfusu Katolik ve Protestanlar da dâhil 14.457'dir. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 202.

genel menfaatle alakalı hususta Trabzon'un zeki ve vatansever ahalisinin birlikte hareket edebildiklerini vurgulamıştır. Dolayısıyla şimdi istişare ile ittifakın hem kolay hem de vacip olduğu Meşrutiyet zamanında terk ve ihmal edilmesinin, hayret edilecek bir netice olacağını ifade etmiştir. Ardından vekilleri seçecek olan müntahib-i sânilerin ahali tarafından seçilmesi gibi mühim bir meselede, her şeyden önce muhalif milletler arasında samimi bir ittifak ve istişarenin meydana gelmesinin gerekli olduğuna işaret eden Orfanidi'ye göre, bütün ahalinin fikrine ve hissiyatına sahip, başarılı ve en uygun vekiller yalnız bu suretle seçilebilirlerdi. Diğer taraftan şimdiye kadar seçilmiş olanlara karşı da hiçbir itiraz ve mütalaası olmadığını söyleyen Orfanidi, onların samimi vatanperver hislerle dolu ve Meşrutiyet üzerine Türkiye'nin menfaatine hizmet edeceklerinden emin olduğunu, yine de herkesin adına muvaffakiyeti temin edecek hususun ittifak içinde hareket etmekten geçtiğini belirtmiştir. Çünkü Orfanidi gerekçe olarak:

Yalnız Türkler, Rumlar veyahut Ermenilerin iştiraki olmaksızın Türkler, Rumlar ve Ermeniler tarafından münferiden intihab olunan vekiller, gerçi şeklen vekil iseler de hattı zatında efkâr-ı umuminin ve Kanun-i Esasi mucibince uhuvvetleri temin olunan akvamın samimi ittifak ve istişareleri ile intihab edilmiş vekil olamayacakları bedihidir (açıktır). Binaenaleyh, her bir hamiyetperverin arzusu ileride bu toprak üzerinde büyüyen ve yaşayan milel-i Osmanîye arasında samimi, vecdi ittihadın temini zımında şimdiden birlikte çalışılması merkezindedir

şeklinde ileri sürdüğü görüşleriyle, birlikte hareket etmeksizin seçilmiş olmanın ne anlama geldiğini açıkça ifade ettiği gibi ittihadın yolunu da başta kendi milleti olmak üzere bütün halka göstermiştir. Devamında şimdiye kadar bu yolda yapılan girişimlerin istenilen düzeye gelmediğini, ancak henüz seçimin başlarında bulunulmasından dolayı “uhuvvetin temini yolunda bil-cümle Osmanlılar tarafından birlik içerisinde çalışılmasına” zamanın müsait olduğunu, fırsatın kaçmadığını vurgulamıştır.²⁸¹ Orfanidi Efendi bu fikirleriyle Makedonya'daki Rum cemaatinin ve Patrikhanenin Osmanlı vatandaşlarını ayırıştırıcı ve özerkliğe yol açacak düşüncelerinden farklı bir siyasî yol da çizmiş oluyordu.

Bir gayrimüslim tarafından bu yönde ifadelerin yer alması, Tanzimat Fermanı'ndan sonra oluşturulmaya çalışılan Osmanlılık bilinci ve idealinin belli mesafeler kat ettiğinin önemli bir göstergesi olsa gerektir. Meşrutiyetin ilan edilme sebeplerinden birisi de kökeni ne olursa olsun bir Osmanlı vatandaşı bilinci ortaya çıkarabilme ve böylece devletin birliğini sağlayabilme düşüncesidir. Orfanidi Efendinin sözleri ve istekleri düşüncemizi doğrular niteliktedir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası oluşan ılımlı havanın bu duruma katkı yaptığını göz ardı etmemek gerekir. Ancak olumlu söz ve beklentilerin bütün

²⁸¹ **Trabzon'da Meşveret**, 24 Eylül 1324/7 Ekim 1908, No: 11, s. 3.

gayrimüslimler tarafından paylaşıldığını da iddia etmek, Makedonya'daki Rumların ve Patrikhanenin isteklerine bakıldığında biraz zordur.

Trabzon'da seçim süreci içerisinde basın yoluyla gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler tarafından beklentiler dile getirilmeye devam edilmiştir. Bu beklentilerin önemli bir kısmı seçilecek olanların vasıflarına dikkat edilmesi ve halkın aydınlatılması noktasında olduğu gibi bir kısmı da devletin ve milletin idare edilmesi hususunda yapılması istenenlerle ilgilidir. Trabzon'da Meşveret gazetesinde bu yönde beklentilerin kaleme alındığı bir yazıda, öncelikle yine istibdat ve onun yol açtığı fenalıklar anlatıldıktan sonra halkın yararına kanunlar yapılması üzerinde durulmuştur. Kanunların, vatandaşı devletin karşısında koruyabilecek en önemli güç olarak görülmesi, Tanzimat'tan beri gelen kanunun üstünlüğü fikrinin tabana iyice yayıldığını göstermektedir. Yazıda şu hususlar ifade edilmiştir:

Batı milletleri ve onun hükümetleri akıllara hayret verir bir süratle ilerleyerek güçlü bir mevkie ulaştı. Oysa siyasî hatalarla maraz-ı tevakkufa (duraklama) tutulan milletimiz günden güne güçlü mevkisini kaybetti. Millet in bu durgunluğundan kurtulması için aydınlanmasına engel olan daima cehalet oldu. İlerlemeyi bırakın yanıştan dönmeye bile dâhil olamayan milletin meşru hukuklarını, haklarını vaktiyle hain bir tarzda gasp eden müstebit hükümet zulümlerini, ihanetlerini arttırdıkça milleti pek hızlı adımlarla yok olmaya sürüklüyordu. Bu durgunluk ve zulüm arttıkça verdiği zararlar, felaketler de arttı. Hassasiyet, hakkı ve hakikati aramak görüldükçe istibdat şiddetini, zulmünü arttırdı. O derecede ki, faziletli vatan evlatları aralıksız ya hürriyet şehitliğine katılıyor yahut sürgünlerde, mahpuslarda, işkenceler altında inleyerek can veriyordu. Bütün şüheda kaniyle, mazlumların vatanın en güzide evladının kanlı yaşlarıyla sulanmış olan bu uzun müddet içinde usul-ü idare, maliye, adliye, siyaset mesleği ile milletin kanı emiliyor, milletimizi hırpalayarak vatan evlatları sefalete sürükleniyordu.

Bu vurgu yapıldıktan sonra asıl meseleye gelinir ve her türlü idari iş in meclisin hâkimiyetinde olacağı, bunun için idare usulü ve maliye gözden geçirilmek üzere öncelikle adli kanunlardan ceza kanunun ele alınması, çünkü bu kanunun ihtiyaçlar için yeterli olmadığı gibi millî adet ve sosyal hayata da yeterince uygun olmadığı vurgulanmıştır. Bu önemli hususu vatandaşlarla paylaştıktan sonra yarının vekilleri göreve çağırılmıştır. Mebusların öncelikle yerine getirmeleri gereken vazifelerinin, ahlaka, irfana, adetlere ve insanca yaşama hizmet edecek, zulmü ve suiistimalleri ortadan kaldıracak kanunları hazırlamak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kanunun verdiği geniş haklar dolayısıyla millete hizmet etmesi gereken memurların, millete zulüm etmekte ve maddi manevi zarara uğratmakta olduğu²⁸² hatırlatılarak bir durum tespiti yapılmış ve çözüm mercii olarak Meclis ve vekiller gösterilmiştir.

²⁸² Trabzon'da Meşveret, 25 Teşrin-i Evvel 1324 /7 Kasım 1908, s. 1-2.

2.1.3. Seçim Süreci ve Alınan Sonuçlar

II. Meşrutiyet'in İlanı sonrası yeniden gündeme alınan seçimlere, "İntihabat-ı Mebusan Kanunu"na²⁸³ göre Eylül ayında başlanmış ve Kasım sonuna kadar devam eden seçimler, bütün ülkede olduğu gibi Trabzon'da da aynı süre zarfında tamamlanmıştır.²⁸⁴ Birçok yerde festival havası içerisinde geçen seçimlerde sandıklar süslenmiş, 1908 devriminin simgesini oluşturacak şekilde her cemaatin dinî lideri sandık başında yerini almıştır. Bu süreçte tiyatro salonlarında, kahvehanelerde siyasî gündemli, müntahib-i sânilerin, mebus adaylarının, kanaat önderlerinin konuşmalar yaptığı toplantılar organize edilmiştir.²⁸⁵ Trabzon'da Meşveret Gazetesi'nden elde ettiğimiz bilgilere göre 1908 seçimlerinin Trabzon'daki bazı şubeleri ve bu şubelerden kimlerin müntahib-i sâni seçtikleri bilgisi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

²⁸³ Kanuna göre, seçim iki dereceli olacaktır. Müntahib-i evveller (birinci seçmen), önce mebusları seçecek olan müntahib-i sânileri (ikinci seçmen), müntahib-i sâniler de mebusları seçecektir. Diğer taraftan sancaklardan seçilecek mebus sayısı, hükümetin seçim kararı almasından ve bu kararın mülki ve yerel yöneticilere iletilmesinden sonra hazırlanacak nüfus defterlerine göre belirlenecektir. Nüfus defterleri mahalle ve köy düzeyinde hazırlanırken defterlerin hazırlanmasına köyün/mahallenin din başkanlarının (imam, papaz, haham) yanı sıra muhtar ve bölgenin ileri gelenlerinden 2-3 kişi de yardım edecektir. Köy ve mahallelerde hazırlanan listeler kaza merkezine gelmeye başlayınca, belediye reisinin başkanlığında, belediye meclis üyeleri arasından seçilenlerden oluşan "Heyet-i Teftişîye" kurulacaktır. Bu kurul kazada seçim işlemlerini yürütmek ve denetlemekle görevlidir. Ayrıca nahiyelerde de seçimlerin kurallara uygun yapılabilmesini sağlamak için nahiyelere kurayla belirlenen görevliler gönderebilecektir. Seçim dairesinde oy verme işlemi bittikten sonra sandık kurulunca sandık açılacak ve oy kullanan seçmenlerin sayısı ile sandıktan çıkan oy sayısı karşılaştırılacaktır. Gerekli eşitlik sağlandıktan sonra sayım işine geçilecektir. Her ikinci seçmen adayının aldığı oy tek tek incelenecek ve en çok oy alanlar belirlenecektir. Bunların adına bir mazbata düzenlenecek ve kaza teftiş heyetine gönderilecektir. Ardından gerekli incelemeler yapıldıktan sonra, heyet, mebus seçiminin nerede ve ne zaman yapılacağını bildirecek ve ikinci seçmenlere mebus aday listesini ve kullanacakları oy pusulasını verecektir. Mebus seçimleri ise kaza merkezlerinde, belirlenen gün ve saatte, ikinci seçmenlerin onda sekizinin hazır bulunmasıyla yapılacaktır. Padişahın sağlığına dua edildikten sonra oy verme işlemine başlanacaktır. Kullanılan oylar Heyet-i Teftişîye'nin huzurunda açık ve yüksek sesle okunarak sayılacaktır. Kazalardan gelen sonuçlar sancak merkezinde toplanarak mebus seçilenler belirlenecektir. Birinci ve İkinci seçmen ile mebus olabilme şartları hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, a.g.e., s. 49-55; İhsan Güneş, a.g.e., s. 244-249; Cezmi Eraslan ve Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul: 3F Yayınevi Yayınları, 2006, s. 70-72; Olgun, a.g.e., s. 56-62.

²⁸⁴ Muhittin Birgen anılarında İttihat ve Terakki'nin seçimlere yönelik çalışmasını "İntihabat zamanı geldi mi, İttihat ve Terakki teşkilâtı faaliyete başladılar. Zaten, her memlekette olduğu gibi, bütün teşkilât bilhassa bu intihabat için kurulmuştu. Evvela, her intihabat dairesinin Türk, gayri Türk nüfuslarına bakılır. Ona göre bir müntahib-i sani kontenjanı ayrılır. Ondan sonra ya doğrudan doğruya yahut vilayet heyet-i merkeziyeleri vasıtasıyla mahallî ekalliyetlerle konuşmalar başlar, muhtelif dairelerden ekalliyetlere ayrılacak mebusluklar tespit edilir, ondan sonra cemaatlerin arasında gösterilen namzetler tetkik edilir, bunların içinde en mülayimleri ayrılır ve bunların namzetlikleri kararlaştırılırdı... Mebus olacak insanın namuslu ve samimi bir adam olması lazım gelirdi... İttihatçılığın bir ikbal sevdasının telkini ile yapanlar değil, fisebilillah İttihatçı olarak çalışanlar arasından seçmeye çok itina ederdi." Sözleriyle ifade etmiş ve İttihat ve Terakki'nin seçimlere yönelik bakış açısını da kısmen ortaya koymuştur. Bkz. Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki'de On Sene**, I. Basım, C. 1, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 104-105.

²⁸⁵ Çetinkaya, a.g.m., s. 135.

Tablo 7: 1324 (1908) Yılı Kurra Müntahib-i Sânileri

Şube ismi	Karye	Müntahib-i sâni
Birinci Kireçhane	Polita	Tahmazoğlu Timoliv Efendi
İkinci Holomana (Beşirli)	Holomana	Hacıoğlu Hacı Salih Ağa
Dördüncü Meserya (Kutlugün)	Divranos	Sarioğlu Apostol Ağa
Beşinci Kilat (Yeşilköy)	Kilat	Küçük Hasanoğlu Şükrü Ağa
Altıncı Hos (Pelitli)	Hos	Konkalidi Bancu Efendi
Yedinci Zulmera (Subaşı)	Karlık	Şahinoğlu Süleyman Ağa
On İkinci Yomra	Yomra	Mollazade Mehmed Efendi
On Üçüncü Yomra	Yomra	İspondiloğlu Totor

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908, No: 12, s. 4; 15 Teşrin-i Evvel 1324/28 Ekim 1908, No: 17, s. 4.

Seçimlerin, seçim kanununa uygun olarak yürütülebilmesi için oluşturulan Heyet-i Teftişye Trabzon şubesinin bazı nahiyelere gönderdiği azaların listesi ise aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo 8: İntihab İçin Heyet-i Teftişye Azasından Nevahiye Memur Olan Zevat

Şarlı (Beşikdüzü)	Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi Molla Bekirzade Mehmed Efendi
Tonya	Kırzade Şevki Efendi
Yomra	Hırıtmaszade Baki Efendi Kuzinzade Fehmi Efendi Meclis İdare Azasından Yordanaki Efendi
Maçka	Kostropulo Yorgi Efendi Hacı Derviş Ağazade Mahmut Efendi

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908, No: 12, s. 4.

Müntahib-i sânilerin seçilmesi tamamlandıktan sonra kanun gereği ikinci seçmenlerin mebusları seçmesi için Teşrin-i Evvel'in On Sekizinci Cumartesi günü (31 Ekim 1908) Trabzon Belediye Dairesi'nde hazır bulunmaları Heyet-i Teftişye'ce tebliğ olunmuştur.²⁸⁶ Öncelikle Trabzon merkezi ikinci seçmenleri sandık başına gelmiş ve

²⁸⁶ Feyz, 12 Teşrin-i Evvel 1324/25 Ekim 1908, No: 24, s. 4.

oylarını kullanmışlardır. Buna göre Trabzon merkezindeki ikinci seçmenlerin oy verdikleri isimler ve ne kadar oy aldıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.²⁸⁷

Tablo 9: İkinci Seçmenlerin Oy Verdiği İsimler ve Bu İsimlerin Aldıkları Oylar

Esami	Reyi
Ali Naki Efendi	53
Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi	43
Müftü-i Sabık İmadeddin	37
Eyüpzade İzzet Efendi	36
Müftü-i Lahak Emin Efendi	35
Matyo Kofidi Efendi	34
Giresunlu Apik Efendi	20
Nemlizade Hacı Osman Efendi	19
Hafız Mahir Efendi	17
Hazinedarzade Mahmut Bey	16
Dava Vekili Yorgi Pavlidi	15
Meclis-i İdare Baş Katibi Arif Efendi	14
Tayyib Efendizade Hafız Zühdü Efendi	12
Giresunlu Aristodaki Efendi	12
Karagözyan Ohannis Efendi	11
Hemşinli Hafız Mesut Efendi	10
Beşirzade Mithat Efendi	10
Rüsumat Nazırı Emin Bey	8
Hırıtmaszade Baki Efendi	8
Andreya Miridis Efendi	8
Hacı Hamdizade Hacı Hami Efendi	5
Muradyan Karabet Efendi	5
Hacı İbrahim Cudi Efendi	3
Kalcızade Hasan Bey	2
Alemdarzade Emin Efendi	2

²⁸⁷ Bu istatistikler verilirken “Mülhakatı vilayetten vürud edecek ârâ ile kesb-i katiyet edecek mebusları ayrıca yazacağız” denilerek merkezin dışından gelen oylar hesaba katılmamıştır... **Feyz**, 19 Teşrin-i Evvel 1324/1 Teşrin-i Sâni 1908, No: 25, s. 4.

Tablo Devamı: Esami	Reyi
Alaybeyizade Naci Efendi	1
Kalcızade Mahmut Bey	1
Şehrikyan Artin Efendi	1
Antra Aysan Nişan Efendi	1
Velisaridi Dimestoklu Efendi	1

Kaynak: Feyz, 19 Teşrîn-i Evvel 1324/1 Kasım 1908, No: 25, s. 4.

Görüldüğü üzere Trabzon Sancağı'nda yapılan seçimlerde yörenin seçkin ailelerinden olma ve din mefhumu etkili olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle taşra olarak adlandırılan seçim çevrelerinde önde gelen ayan, eşraf gibi grupların etkisini istediği ölçüde kıramamıştır.²⁸⁸ Bu gibi durumlarda Cemiyet, bölgenin önde gelen ve iktisadî çıkarları olmayan, hatta içlerinde aydın denilebilecek üyeleri de barındıran ulema sınıfına ve onun temsilcilerine öncelik vermeye, onları seçtirebilmeye çalışmıştır.²⁸⁹ İttihatçıların Trabzon'da önde gelen isimlerinden sayılan Rüşumat Nazırı Emin Bey (Mehmed Emin Yurdakul) 8 oy, Trabzon'da Meşveret Gazetesi sahibi Naci Efendi ise 1 oy olarak seçilememişlerdir. Bu durum yukarıdaki ifadelerimizin bir kanıtı da sayılabilir.

Merkezdeki oylara kaza ve nahiyelerden gelen oyların eklenmesiyle merkez Trabzon Sancağını temsil edecek mebusların seçimi tamamlanmıştır. Buna göre seçilen mebuslar ve aldıkları oylar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.²⁹⁰

²⁸⁸ İttihatçılar ve Trabzon kamuoyu her ne kadar öğrenim görmüş aydın sınıftan insanların seçilmesini istemişse de Rumeli ve İstanbul dışında yeterli teşkilâtı bulunmayan Cemiyet, eşraf, ayan ve din adamlarıyla işbirliğine gitmek durumunda kalmıştır. Bu grupların desteği olmadıkça Meclis'e girilemeyeceğinin görülmesi, tutarlılık ve seçilen kişilerdeki ideal kaygısının bir tarafa bırakılması sonucunu doğurmuştur. Bkz. Yerasimos, a.g.e., s. 432-433. Ahmad ve Rustow'a göre ise bu grupların üstünlüğü iki dereceli seçim sisteminden gelmekteydi. Çünkü köylerdeki halk, kuvvetle mahallîliğe bağlı kalıp toprak sahibi olan yerli eşraftan kişilere oy vermekteydi. Yani sistem taşranın yerli elemanlarını koruyordu. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti bu kişilerle uzlaşmak zorunda kalıyordu. Bkz. Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 4-5, (1976), s. 256.

²⁸⁹ Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1423.

²⁹⁰ Mebusların aldıkları oylarla ilgili bilgiyi ayrıca Trabzon'da Meşveret Gazetesi de vermiştir. Tek farklı gösterilen ise Nemlizade Hacı Osman Efendinin 88 oy aldığı bilgisidir. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 5 Teşrîn-i Sâni 1324/18 Kasım 1908, No: 23, s. 4; Merkezde kullanılan oylarda ikinci sırada yer alan Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi ile yedinci sırada yer alan Giresunlu Apik Efendi, bağlı kazalardan gelen oyların da katılması sonucu aldıkları toplam oy bakımından seçilememişlerdir. Bunların yerine Nemlizade Hacı Osman Efendi ile Hazine Darzade Mahmud Bey seçilmişlerdir.

Tablo 10: 1908 Yılı Trabzon Merkez Sancağı Mebusları ve Aldıkları Oylar

Müftü-i Elhak Emin Efendi	138
Ali Naki Efendi	132
Eyüpzade İzzet Efendi	122
Hazinedarzade Mahmud Bey	114
Müftü-i Sabık İmadeddin Efendi	106
Matyo Kofidi Efendi	105
Nemlizade Hacı Osman Efendi	87

Kaynak: Feyz, 4 Teşrîn-i Sâni 1324/17 Kasım 1908, s. 4.

1908 seçimleri tamamlandıktan ve mebuslar mazbatalarını aldıktan sonra Müftü-i Elhak Emin Efendi, Müftü-i Sabık İmadeddin Efendi, Eyüpzade İzzet Efendi ve Nemlizade Hacı Osman Efendi yanlarında Gümüşhane mebusları İbrahim Lütfü Paşa ve Hayri Efendiler olmak üzere bir dizi ziyarette bulunurlar. Mebuslar sırasıyla hükümet dairesine, askerî daireye ve belediyeye uğramışlardır. Oradan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin azalarının ve askerî mızıkânın eşliğiyle limana gelmişlerdir. Burada Trabzon Valisi Arifi Paşa, Rüşumat Nazırı Emin Bey, Mebuslardan İmadeddin ve Emin Efendiler tarafından birer konuşma yapılmış, ardından mebuslar Gürcü Kumpanyası vapuruyla Meclis-i Mebusan'a uğurlanmışlardır.²⁹¹

Seçimlerin bu şekilde sonuçlanmasından memnun olmayan Trabzon Dava Vekillerinden Sokrati Efendi, Rumlardan güçlkle bir mebus çıkarıldığını, Ermenilerin hiç kimsesinin olmadığını, devletin birçok yerlerinde kanundışı uygulamalar yapıldığını ve bunların önü alınamayarak Rumların haklarının muhafaza edilemediğini belirtmiştir. Ayrıca sözlerine gayrimüslimlerin yetişmesi ve eğitimleri gereği meşrutî idareye daha yakın oldukları vurgulamıştır. Dolayısıyla Hristiyan unsurlar içerisinde hamiyet ve iktidar sahibi olanlardan Meclis, hükümet ve milletin daha çok istifade etmesi gerektiğini eklemiştir.²⁹² Bütün bu gelişmeler meydana gelirken Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti de Trabzon'da elde edilen seçim sonuçlarının sağlıklı olmadığını, yolsuzluklar yapıldığını iddia etmiştir. Taşnaksutyun Cemiyeti'nin seçimlerdeki yolsuzlukların şikâyet edilmesi gerektiği ile Meclis-i Mebusan'ın bunu tetkik edeceği yönündeki Türkçe beyanatının dağıtılması, çeşitli tepkilere neden olmuş ve tepkiler Feyz gazetesinde "seçimlerde

²⁹¹ Feyz, No: 33, 18 Teşrîn-i Sâni 1324/1 Aralık 1908, s. 4.

²⁹² Feyz, No: 29, 4 Teşrîn-i Sâni 1324/17 Kasım 1908, s. 2-3.

yolsuzluk olmuş ise bunu Taşnaksutyun Komitesi'nden başkası idrak edememiş midir? Buna ihtimal vermek balığın kavağa çıkabileceğine inanmak kadar saflıktır” sözleriyle ortaya koyulmuştur. Ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti ile halkın her hakkını savunacak basının olduğu, bir yolsuzluk varsa adı geçen iki kurumun bunu idrak edememesinin söz konusu olamayacağı ifade edilmiştir.

Feyz'de çıkan yazı üzerine Osmanlı Cemiyeti'nde düzenlenen bir toplantıya halk, geniş ölçüde katılmış, Taşnaksutyun Cemiyeti'nin beyannamesi tenkit edilmiştir. Herkesin kendi oyuyla seçtiği mebuslarının her yönüyle güvenilir, namuslu, haysiyetli ve vatansever oldukları belirtilmiştir. Ayrıca halk tarafından Meşrutiyetin sağladığı özgürlükten faydalanarak gerçeği yansıtmayan dedikoduların ortaya atılması eleştirilmiş, böyle davranışların sergilenmemesi istenilmiştir.²⁹³ Sonuç olarak bu şekilde bir olayın seçimlerin tamamlanıp, kutlamaların yapıldığı Aralık ayının sonlarına denk gelmesi ortamı germişse de seçimler onaylanmış ve seçilen mebuslar meclisteki yerlerini almıştır.

2.1.4. Trabzon Kamuoyunun Meclisi ve Mebusları Değerlendirmesi

Seçimlerin yapılmasının ardından Meclisin açılması ile beklentileri üst düzeye çıkmış olan Osmanlı vatandaşları, buldukları bölge ve millet namına beklentilerine karşılık bulup bulamadıklarının muhasebesini yapmaya başlamıştır. Bu muhasebelerin ve değerlendirmelerin yapıldığı yerlerden biri de Trabzon şehri ve onun kamuoyu olmuştur. Böyle bir değerlendirme yaparak halka düşüncelerini aktaran gazetelerin başında Trabzon'da Meşveret gelmekteydi. İttihatçılara yakınlığıyla tanınan gazetenin söyledikleri, bu bakımdan bizler için daha da bir önem taşımaktadır. Gazete değerlendirmesini şu sözlerle ortaya koymuştur:

²⁹³ Bu beyannameye tepkilerini ortaya koyan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve orada toplanan halk, daha sonra kendilerinin hazırladıkları karşı beyannameyi önce Valiliğe giderek Vali Beye okumuşlar, ardından Bab-ı Âlî'ye ve Meclis-i Mebusan'a telgrafla bildirilmesini kararlaştırmışlardır. Telgrafın sureti şu şekildedir: “Meclis-i Mebusan azalığı için vilayetimizce bil-intihab ihtiramat-ı mahsusa ile gönderilmiş olan zevat beynel ahali iffet ve istikamet sadakat-i hamiyet gibi meziyat-ı insaniye ile tezyin-i zat ve sıfat etmiş oldukları ve bir buçuk milyon nüfus meyanında bir itina-i mahsusa ile tefrik edilmiş vatanperverandan buldukları halde bu kere efkâr-ı ahaliyi heyecanlandırarak bazı makalat-ı garazkaraneyi havi Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti namına neşr olunan ilan varakalarından şırmış olan ve her yerde vücutları eksik olmayıp öteden beri ağraz-ı nefsanîyle alüde bulunanlar halis mebuslarımızı lisana getirmek fikri nahakkıyla müracaatta bulduklarına dair ortaya çıkan şayiadan dilhun ve müteheyyic olan ahali-i sadıka hemen bir ictima-i umumi akdiyle vatanımızın muhterem vekilleri ve muazzez vasileri ve cümlemizin emin ve mutemetleri olan mebuslarımızın böyle bir şerzime-i kalile tarafından saika-i hırs ve garazla vuku bulan müracaat gayr-i muhakkadan dolayı zinhar rencide-i hatır edilmeyerek mazhar-i ihtiram olmalarının hakpa-yı sami-i sadaretpenahilerine-riyasetpenahilerine arz olunması ittifak-ı umumi ile karargir olmuş ve makam-ı vilayete de malumat verilmiş olmakla umum ahali telgrafhane pişgâhında müctemi oldukları halde iş bu arıza-i telgrafın bil-vekaletakdimiyle efkâr-ı umumiyenin arzına cüret eylediğim maruzdur, ferman. Umum Trabzon Ahalisi Namına Beşir-zade Mithat” bkz. **Feyz**, 20 Kânûn-ı Evvel 1324/5 Ocak 1909, No: 43, s. 2-3.

Bütün kurtuluşu ve mutluluğu meşrutî hükûmetten bekleyen Osmanlılar, hükûmeti teftiş etmeleri amacıyla payitahta seçerek gönderdikleri vekillerinin her gün millete yararlı bir eser meydana getirildiğini veyahut böyle bir eser meydana getirmeye çalışıldığını görmek ister. Mebusluk sadece para ve şereften oluşan bir meslek değildir. Onlar vazifelerinin ne demek olduğunu tamamıyla bilirler ve ona göre işinde mesai harcayarak temsil ettikleri nezdinde namus vekâleti muhafaza eylediğini ispat ederler.

Hâlbuki ikinci devrenin içtimaından beri kendilerinden beklediğimiz işlerden mühim bir eser ortaya koyamadıkları gibi kavgalarıyla da milleti büyük bir üzüntü istila ediyor. Millet fakir ve harap, fakat bunları düşünen yok. Sen şunu söyledin, ben bunu söyledim şeklinde muhalif laflarla Osmanlılığın temsil-i azimi olan yüce Meclisi dost ve düşman nazarında kıymetten düşürüyoruz.

Bir mebus, elli bin Osmanlının kendi içerisinden seçip namuslu, muktedir vatansever bir adam diye insanlığa takdim eylediği bir kâmil insandır. Bu kadar fazilet ve meziyeti haiz bulunanların Meclise gittiğinde yapacağı iş, hükûmet üzerindeki teftiş hakkını kullanarak millet ve vatanını mutluluğa kavuşturacak esasları koymak ile hükûmeti günden güne tekâmül mertebesine doğru sevk etmek ve Osmanlıların medeni kabiliyetini, çalışarak medeni âleme göstermek ve tanıtmaktır. Bu vazifede gayret göstermeyen mebuslar milletin itimat ve emniyetine lâyük bir insan olamaz.

Geçen sene mebuslarımızdan bazılarının ahval tarafından yetersizliği anlaşılmışsa da kesin bir sonuca varmak için ikinci devre çalışmaları beklenmiştir. Fakat bu ikinci devrede de Meclis düzelmedi. Gerçi vekiller hakkında yazdığımız kelimeler biraz şiddetli ise de milletin vekillerinden beklenen hizmetler böyle unutulup da namus pak Osmanîyenin düşünülmediğini görecektir olursak bundan daha sertini yazmayı vazife biliriz. Milletin vekâletini kazanmadan evvel kendisiyle dertleşin. Milletin acıklı, vatanın acıklı hâlinde bahsederken mebus olduktan sonraki bu değişim şayan-ı esef bir noktadır.

Mebus olmadan memleketlerinde verdikleri vaatlerden birisini bile yerine getirmediler. Birbirlerinin aleyhinde bulunup cevap beklemekten başka bir iş yapmazlar. Aynı zamanda işleri birbirlerini tasdik etmek de değildir. İşleri kin ve nefret gibi şahsi işlerden uzak, millet ve vatanın kurtuluşu uğrunda düşünmektir. Aksi halde millet bundan muzdarip olur ve gerekeni yapmasını bilir. Bu mütalaaların bu sütunları işgal etmesi de aynı ızdırabın bir sonucudur.

Henüz bütçenin tetkik ve tasdiki yapılmadı. Geçen sene maliye Nazırı açıklamalar yapıp, bütçe görüşmelerini mecliste açıklayıp, mebuslara havale ettiği halde sonuç alınmadı. Millet çekişme değil, iş ve iyilik bekliyor. Bir taraftan fırka teşkil etmek işleriyle uğraşırken diğer taraftan milletin işini yüzüstü bırakmamak lazımdır.²⁹⁴

Buradan açıkça görmekteyiz ki, Meclis gayretsiz bulunmaktadır. Çünkü millet menfaatine hizmet edecek herhangi bir eser ortaya konulmamıştır. Hâlbuki mebuslardan beklenen, hükûmet üzerinde etkili olarak millet ve vatanı iyi imkânlarla kavuşturacak esasları belirlemek, bu uğurda çalışmak ve aynı zamanda hükûmeti daha iyi işler hale getirmektir. Diğer taraftan seçimlerden önce milletin sıkıntılarıyla ilgileniyormuş gibi yapılmış, ancak sonrasında sorunlar unutulmuş, kısır çekişmeler sürüp gitmiştir. Ardından böyle giderse daha şiddetli eleştirilerin yapılacağı ortaya konulmuştur. Mebuslar bunları dikkate almaz, durumlarını düzeltmezler ise gerekenin yapılacağı şeklinde bir ifadeyle birlikte de gelecek seçimlere yönelik sert bir uyarı yapılmıştır. Bu gelişmeler bize Meşrutiyetten ve onun meclisinden beklenenlerin henüz Trabzon'da halkı memnun edecek bir biçimde karşılanmadığını göstermektedir.

²⁹⁴ Trabzon'da Meşveret, 17 Şubat 1325/30 Şubat 1909, No: 153, s. 1.

2.2. Trabzon'da 1912 Seçimleri

16 Aralık 1911 günü Meclis-i Mebusan'da başlatılan ve padişahın konumunu yeniden güçlendirmeye yönelik meclisi feshetme yetkisini içeren Kanun-i Esasi'nin 35. maddesinin değiştirilmesi görüşmeleri,²⁹⁵ gerçekte bir anayasa sorununun çözülmesi isteğinden çok, İttihat ve Terakki'nin Meclisin feshi yolunu açma girişimiydi. İç isyanlar, Trablusgarp Savaşı, sokakta gazetecilerin öldürülmesi, Cemiyet-i Hafiyeye²⁹⁶ olayı ve Hizb-i Cedit bölünmesiyle yıpranan İttihat ve Terakki, 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulmasıyla Mecliste ciddi muhalefet bloğuyla karşılaşmış ve 11 Aralıkta yapılan İstanbul ara seçimlerinde²⁹⁷ muhalefete karşı yenilgiye uğramıştı. İttihat ve Terakki Meclisi fesh ettirip seçimlere giderek muhalefetsiz yeni bir meclis oluşumunu amaçlamıştı. Bu amaçla kıyasıya iktidar mücadelesi içerisinde geçen ve yasa dışı uygulamalarla yapıldığı öne sürülen bu seçimler, tarihimize “sopalı seçimler” olarak geçmiştir.²⁹⁸

2.2.1. İttihatçı-İtilafçı Çekişmesi

Bu dönem seçimlerinde Trabzon'da İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin, bir önceki seçimlere göre daha organize ve daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Trabzon mebusu Mahmud Mazhar Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'daki ilk yönetim kurulu üyesi olmuş²⁹⁹ ve onun şahsında İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefet oluşmuştur. Ardından Eyüpzade Nuri, Şatırzade Hasan, Muradzade Ali, Zehirzade Zühtü, Yakubzade Tevfik, Hamamizade İhsan, Zehirzade Necati, Kadızade

²⁹⁵ Bu görüşmeler için bkz. **MMZC**, Devre:1, İçtama Sene:4, C. 2, 3 Kanunuevvel 1327/16 Aralık 1911, s. 201-216; Olgun, a.g.e., s. 339-389.

²⁹⁶ Paris'te Şerif Paşa tarafından yönetildiği ileri sürülen bir gizli teşkilâtın adıdır. Tanin gazetesi gizli derneğin Rıza Nur ve Mustafa Natık Beyler tarafından yönlendirildiğini iddia etmiştir. Rıza Nur'a göre ise ismi olup cismi olmayan bir örgüttür. Cemiyet-i Hafiyeye Tunaya'ya göre Şerif Paşa'nın kişisel duygularını ve tutkularını dile getiren bir isimden başka bir şey değildir. Bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 254-257.

²⁹⁷ Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın Paris Büyükelçiliğine atanmasıyla meydana gelen mebus boşluğunu doldurmak için İstanbul'da 11 Aralık 1911 yılında bir seçim yapılmıştır. Bu seçimlere Memduh Hürriyet Bey İttihatçıların adayı olarak girerken, Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Tahir Hayrettin Bey, İtilafçıların adayı olarak girmiş ve 195'e 196 olmak üzere bir oy farkla mebus seçilmiştir. Bu sonuçlar, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin büyük bir zaferi olarak görülmüş ve İttihatçıların devrinin biterek yerine yeni bir kuruluşun geçeceği bir gelişme olarak algılanmıştır. Ancak bu sonuç, durumun farkında olan İttihatçıların derhal harekete geçmelerine sebep olmuş, 35. madde değişikliği meclisi dağıtmak için bir araç olarak kullanılmış ve 1912 yılında yapılacak seçimlere bu çekişme ortamında girilmiştir. Bkz. Ahmad, a.g.e., s. 128-129; Akşin, a.g.e., s. 287-288; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 302-303; Birinci, a.g.e., s. 103-104.

²⁹⁸ Kudret Emiroğlu, “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912” **Tarih ve Toplum**, 17 (97), (1992), s. 41; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 209.

²⁹⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 295; Birinci, a.g.e., s. 66; Birinci, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, s. 275.

Mustafa ve Emirzade Hâmi imzalarıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kuruluşunu tebrik eden bir telgraf göndermişlerdir.³⁰⁰

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Trabzon'da teşkilatlanarak varlığını ortaya koyması, İttihat ve Terakki Cemiyetinin dikkatini Anadolu'nun bu önemli liman kentine çevirmesine sebep olmuştur. Daha önce üzerinde durduğumuz üzere Maliye Nazırı Cavid Bey ile İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden biri olan Naci Bey'in Trabzon'a, hem de II. Meşrutiyet'in üçüncü yıl dönümünde gelmeleri tesadüf değildi. Elbette bütün bunlar, 1912 seçimlerine doğru Trabzon'da siyaset kazanının hızla kaynamasına vesile oldu.

İttihat ve Terakki muhalifliğiyle bütün ülkede yankı uyandıran Şatırzade Hasan Hicabi Bey'in Tarık Gazetesi, Trabzon'da Hürriyet ve İtilafın güçlü sesi konumundaydı.³⁰¹ Siyaset yarışının hızlandığı bu dönemde Hasan Hicabi Bey, istibdadın yalnız mevkiini değiştirmek derecesinde devam ettiği ve monarşi istibdadından oligarşi istibdadına dönüldüğü üzerinde durdu. Oysa İtilaf Fırkası'nın hâkimiyet-i millîyeyi gerçek sahibi olan millete vermek istediği ve fırkaya mensup kişilerin mebusan programının ruhuna uymak şartıyla oyverme ve düşüncelerinde serbest oldukları gibi hususları savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın beyannamesini Tarık gazetesinin sütunlarına taşıdı.³⁰² Bu beyannamenin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun uzantılarını baskıcı olmakla ve Meşrutiyetin gereklerini yerine getirmemekle suçlarken kendilerinin daha özgürlükçü, eşitlikçi ve demokrat olduklarını ortaya koyduğu açıktı. Ardından gazete, 15 Şubat 1912 tarihli sayısını tümüyle seçim konusuna ayırarak, ittihatçılara saldırmakta, onları yıpratmaya çalışmakta ve onları yasa dışına çıkmakla suçlamaktaydı. Yasa gereği sekiz gün içinde hazırlanması gereken seçmen defterlerinin hazırlanmaması ve sorumlu mahalle ve köy muhtarlarının cezalandırılmaması, hükûmetin bilerek uyguladığı siyasetin sonucuydu. Köylüler arasında üç buçuk yıldır Meşrutiyetin bir yararının görülmediği propagandası yapıldığını ileri süren gazeteye göre, Meşrutiyetin niçin yararının görülmediği halkın büyük çoğunluğunca bilinmektedir. Dolayısıyla bu sözlerle İttihatçılara bir gönderme yapılmış ve onların Meşrutiyet kurallarına uymadığı ayrıca Meşrutiyet aleyhine propaganda yaptıkları ima edilmiştir.³⁰³

³⁰⁰ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 328.

³⁰¹ Rahmi Çiçek, "Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)", s. 553.

³⁰² **Tarık**, 17 Teşrin-i Sâni 1327/30 Kasım 1911, No: 87, s. 1-2.

³⁰³ Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 41-42. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trabzon'da seçimleri kazanabilmesi için 7000 lira bir paranın gönderildiği iddiası da muhalefet tarafından dile getirilmiştir. Buna karşılık Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın parasının olmadığı, kazanmak için paraya ihtiyaçlarının da olmadığı, çünkü takip ettikleri meslek ve gayenin hak olduğu, bunun için kazanacaklarını ve

Seçim yolsuzluklarına yönelik Hürriyet ve İtilafçılar tarafından yapılan iddialardan biri de Trabzon'un seçim şubelerine ayrılması meselesidir. Hürriyet ve İtilafçılara göre, seçim şubeleri, Heyet-i Teftişîye'nin de göz yummasıyla, İttihat ve Terakki'nin kazanmasına yönelik olarak oluşturulmuştur. Örnek olarak da Faroz Mahallesi'nin, Ayasofya ve Kavakmeydanı Mahalleleriyle; Tekfurçayır Mahallesi'nin İmaret ve Orta Hisar Mahalleleriyle birleştirilmesi verilmiştir. Bu suçlamalara yönelik "Trabzon Taksimatına Dair Aldığımız Mektubdur" başlıklı bir yazı Tanin gazetesi tarafından yayınlanmıştır. Yazıyı gönderen, uzun süre Trabzon'da tüccarlık yapmış ve bölgeyi iyi tanıdığını ifade eden Samsunlu Süleyman Faik bin Ahmed isminde bir tüccardır. Süleyman Faik Efendi mektubunda, Tarık ve İkbâl gazetelerinin Heyet-i Teftişîye'ce belirlenen şubeler ve köylerin taksimatını beğenmeyerek bu durumu sütunlarına taşıdıklarını belirtmiştir. Hâlbuki bu şubelendirme isabetli olduğunu, özellikle iddia edilen mahalleleri dikkatle araştırmadan geçirdiğinde, Faroz'un batı ve güney sınırlarının Ayasofya ve Kavakmeydan Mahalleleriyle, Tekfurçayır'ın kuzey sınırlarının ise İmaret Mahallesi'yle sınır olduğunu, bu yüzden başka mahallerle irtibatının mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Bunu yerinde bulmayanların amaçlarının ise "Trabzon'un mevkiini bilmeyenleri iğfal ve bilâ-tedkik Trabzon'daki intihablar hep yanlış şeylerin semeresidir" diyebilmek olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁴ Bu duruma Trabzon'da Meşveret gazetesi de bir açıklamayla karşılık vermiş ve Heyet-i Teftişîye'nin kendi kanuni hakları çerçevesinde Trabzon şehri şubelerini tayin ve ilan ettiğini, Hürriyet ve İtilafçıların ise bu teşkilatı kendi hareketlerine uygun bulmadıklarından telgraf ve gazetelerle yaygaraya başladıklarını belirtmiştir. Ardından Metropolithane'nin dahi bunların tahrik ve teşviklerine alet olarak Patrikhane'ye art arda müracaat ettiklerini, ancak buna ihtiyatla yaklaşacaklarını, çünkü Metropolithane'nin seçim meselelerine karışma yetkisinin olmadığını söylemiştir. Gazete, sözlerini şu açıklamalarla bitirmiştir: "Bu pabuç gürültülerinin vazifeşinas ve kanunu rehber-i ittihaz eden Heyet-i Teftişîye nazarında bir tesiri olamaz. Zira bugün hâkim olan kanundur. Heyet-i Teftişîye şubelerin teşkilatını ittihak-ı ârâ ile yapmış ve hiçbir aza muhalefet göstermemiştir."³⁰⁵

Hürriyet ve İtilaf Fırkasının sözcülüğünü yapan Tarık gazetesinin, İttihatçıları yıpratmak için başvurduğu yollardan biri de İttihat ve Terakki'den istifa olaylarına yer

şüphesi olanların biraz sabrederek sonuçları görmesi istenmiştir. Bkz. **Tarık**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 106, s. 3.

³⁰⁴ **Tanin**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 1281, s. 4; Rahmi Çiçek, "Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)", s. 555.

³⁰⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 3 Mart 1328 Cumartesi/16 Mart 1912, No: 361, s. 2.

vermek,³⁰⁶ İttihatçı olup da İttihat ve Terakki tarafından adaylıkları kabul edilmeyenlere övgüde bulunmaktadır.³⁰⁷ Böyle bir durum eşraftan Arnavutzade Ahmed Efendi ile ilgili yaşanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti Ahmed Efendi'yi Cemiyetten çıkarmış ve bunu halka bir ilanla duyurmuştur. Buna karşılık Tarık gazetesi ise bu durumu hayretle karşıladığını ifade etmiştir. Ardından Trabzon Vilayeti Meclis-i İdare Eski Başkâtibi Zeynanizade Arif Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup, memurluğunda başarılı ve tecrübeli bir isim olmasına rağmen adı geçen Cemiyetin adayları arasına alınmamasını, tecrübeden ziyade İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tekelciliğine yormuş ve Cemiyeti eleştirmiştir.³⁰⁸ Ayrıca Tarık gazetesi seçim esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istifasını verdiği söylediği Debbâğhane Mahallesinden Hacı Hasanzade Rıfat Efendi'nin, "bu katiyen hilaf-ı hakikattir" demesi üzerine adı geçen kişinin Vaizzade Ali Efendi ile birlikte kütüphanelerine geldiklerini, orada bulunan bir kişiye istifasını yazdırdığını, üstelik istifanamenin de kendilerinde olduğunu söylemiş ve Hacı Hasanzade Rıfat Efendi'yi uyarmaktan geri kalmamıştır.³⁰⁹

İstifa olaylarının Tarık gazetesinde yer almasına karşılık bu türden haberlere İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Trabzon'da Meşveret gazetesinde de rastlamaktayız. Örneğin Dervişzade Rıfat isimli kişi önce Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda yer alırken, daha sonra istifa ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne geçmiştir. Bu süreç Dervişzade Rıfat'ın anlatımıyla gazetede şöyle aktarılmıştır:

Bir memlekette yaşayan milletin o memleketin saadetiyle mesut, inkırazıyla müteessir olacağı tabiidir. Meşrutiyet-i idarenin idare-i mülk hususunda tabiatıyla meydana çıkardığı fark-ı siyasiyeden birine intisab ile bir kitle hâlinde çalışmak lüzumunu hissetmekle beraber, bazı hemşehrilerimin vukubulan ısrarı üzerine mahiyeti pek de anlaşılacak bir şey olmayan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına hataen kaydedilmiştim. Fırka hayatına dâhil olmakla hakikat hususunda tezayüd (sıkışan) eden hiss-i mahsusum mezkûr fırkadan devlet ve milletin bekasını, saadet ve selametini temin edebilecek bir mevcudiyet ve esas, teşkilatında bir intizam bulunmadığını anlamış olmakla mecburiyet-i vicdaniyem mezkûr fırkadan istifa ile hürriyeti istihsal (elde eden) ve muhafaza eden İttihat ve Terakki Cemiyeti muhteremesine dâhil olduğumu ilan eylerim.³¹⁰

³⁰⁶ Tarık gazetesinde bu istifa haberlerine bir örnek şu şekildedir. Meşrutiyetin ilanını müteakip bir hiss-i vicdani ile dâhil olduğum İTK Cemiyeti'nden aynı his ve vicdan ile istifa eylediğimin muteber ceridenizle ilanı mercudur efendim. Boztepe-i Zir Mahallesi'nden İplikçizade Ahmed. Bkz. **Tarık**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 106, s. 3. Gazete ayrıca Vilayete bağlı diğer kaza ve köylerdeki istifalara da yer vermiştir. Bkz. **Tarık**, 2 Şubat 1327/15 Şubat 1911, No: 98, s. 3-4. Giresun'da çıkmakta olan Giresun gazetesi yazarı Mehmet Hamdi de İttihat ve Terakki'den istifa ederek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçenler arasındadır. Onunla birlikte istifa eden 15 kişinin ve ayrıca Keşap Nahiyesinde istifa edenlerin listesi, ismi geçen gazetede yayınlanmıştır. Bkz. **Giresun**, 23 Kanun-ı Sâni 1327/5 Şubat 1912, No: 127, s. 2.

³⁰⁷ Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 43.

³⁰⁸ Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 44.

³⁰⁹ **Tarık**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 106, s. 3.

³¹⁰ Bir çelişkili mesele de Demircizade İsmail Efendi üzerinde yaşanmıştır. Bu kişi eniştesi Hafız Mustafa Ruhi aracılığıyla Meşveret gazetesinde bir beyanat yayınlatarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından muntahib-i sani namzedi gösterileceğine dair malumatı olmadığını yemin ile ifade ederek böyle bir şeyi kabul

Dervişzade Rıfat İtilafçılardan ayrılmakla kalmamış, onları düzensizlik ve milletin kurtuluşunu sağlayabilecek esaslardan yoksun olmakla da itham etmiştir.

Trabzon'da Meşveret gazetesinde şahıs istifalarına yönelik haberler yer aldığı gibi teşkilat olarak istifa eden örnekler de görmek mümkündür. Şarlı Nahiyesi Eşrafından Hürriyet ve İtilaf Fırkası Kulüp Reisi Hocasade Mehmed Hamdi, Heyet-i Merkezîye'den Bebekoğlu Bekir Sıtkı, Hocasade Mustafa, azadan Hocasade Ali Rıza, Kethüdazade Mehmed Şükrü, Dişoğlu Nuri ve Bebekoğlu Yusuf, vatanın selameti İttihat'ta olduğu halde, her nasılsa gaflete düşerek Vakfikebir'in Şarlı Nahiyesi'nde Hürriyet ve İtilaf adı altında bir kulüp açtıklarını, ancak vatana olan sevgilerinden Hilâfet-i İslamiye ile birlikte çalışma arzusunda bulduklarından İtilaf kulübünü kapattıklarını³¹¹ ilanla duyurmuşlardır. Bu şekilde istifalara seçim sonrasında da sık sık rastlanacaktır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkasını eleştirmeye yönelik en ilginç örneklerden birisini yine Trabzon'da Meşveret gazetesinde görmekteyiz. Gazete, Karagöz ve Hacivat üzerinden bir konuşma yaparak İttihat ve Terakki ile onun programını övmüş, ardından İtilafçıların hareketlerini henüz bir programa uydurmadıklarını, bu yüzden hareketlerine uygun bir programı kendilerinin kaleme almalarının münasip olacağını vurgulamış ve eleştiri yollu maddeler hâlinde Hürriyet ve İtilaf'ın programını sıralamıştır:

Hakiki Hürriyet ve İtilâf

Karagöz— Gel bakalım Hacivat Efendi bugün yine iyice yorulacağız.

Hacivat— Aman Karagöz, yine ne var?

—Evvvelki günkü “Hedef” gazetesini görmedin mi?

—Gördüm ne vardı?

— Ne olacak muharrer mizah günü Kirpi cenapları hakiki İttihat ve Terakki Fırkası'nın programını tanzim etmiş.

— Onu okudum. Cidden pek nefis ve zarifti.

— Bunu ben de pek doğru buldum. Her hangi bir fırka veya cemiyet mutlaka programına tatbik-i hareket etmelidir. Ama sen diyeceksin ki, bazen hatta bazen değil bilumum programa tatbik-i hareket olunamıyor. Yani hareketimizi programımıza benzetemiyoruz. Fakat bu sefer yapılacak cihet başkadır.

— O cihet nedir?

— Ne olacak? Programı hareketimize tatbik etmek. İşte Kirpi-i zarif bu suretle düşünerek hakiki İttihat ve Terakki Fırkası'nı teşkil etmiş. Malum ya, saha-i siyasette her fırkanın bir de muhalifi olmak lazımdır. İşte ben de bu ciheti düşünerek ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da hareketini programına uydurmadığını görerek kendi hareketlerine mutabık bir program kaleme almak münasip gördüm.

— Aman pek şık olur Karagöz

— O halde otur kalemi eline al. Ben söyleyeyim, sen yaz.

— Pekiyi Karagöz, işte hazırım

Karagöz söylemeye başlar:

etmeyeceğini belirtmiştir. Hürriyet ve İtilafçılara göre ise Demircizade İsmail Efendi kendilerinin münatabih-i sani adaylarıdır. Bu olay ve Dervişzade Rıfat meselesi için bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 7 Mart 1328/21 Mart 1912, No: 362, s. 2.

³¹¹ **Trabzon'da Meşveret**, 21 Mart 1328/3 Nisan 1912, No: 366, s. 3.

Hakiki Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın programı:

Birinci Madde: Fırkanın ismi hakiki İtilâf ve Hürriyet Fırkası'dır.

İkinci Madde: Fırkanın gayesi hükûmeti İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elinden almak ve taraftarlarını yüksek mevkilere yerleştirmektir. Fırkaya üç kısım aza dahil olabilir. 1- İttihat ve Terakki Fırkası'nda borusunu öttüremeyenler. 2- Bircümle kadro hariçleriyle ma'zulin ve mütekaidin. 3- Hükûmete her ne suretle olursa olsun kindar olan bilumum insan...

Üçüncü Madde: (Gazetelere dair) yazı yazan zevat icabında Divan-ı Harbe teslim olunabilirler. Bunun şimdiye kadar pek çok misalleri mevcuttur.

Dördüncü Madde: Neşriyatta her türlü mesleksizlik caizdir. Ez cümle gazetelerimizin baş makalesinde Divan-ı Harp aleyhinde ve Divan-ı Harbin lüzumsuzluğundan bahis olunduğu halde üçüncü sayfasında "Divan-ı Harp'in nazar-ı adilanesine" serlevhalı bir açık iltica yahut muhatap isminde bir gazetenin men-i istidası bulunabilecektir.

Beşinci Madde: Elde gazete imtiyazı kalmayınca hükûmetin her türlü kavanini ayaklar altına alınarak men edilmiş gazetelerimizin bila ruhsat neşri caizdir.

Altıncı Madde: (Mebusana dair) Mebusan'da her türlü gürültü ve patırtı makbuldür. Gürültü ve patırtı az gelirse engellemeler (obstrüksüyon) yapılır.

Yedinci Madde: Bir istizah yaptığımız zaman işin asıl tesirli yerinde meydan-muharebeden gelen bir zatın söylediği sözler üzerine aldanarak asıl davayı unutmaklığımız caizdir.

Sekizinci Madde: Fırka reisimiz kendi efkârını fırkanın kararı diye Meclis-i Mebusan'da beyan edebilir.

Dokuzuncu Madde: Fırka azasının yekdiğeriyle ihtilafı, hatta gazetelerde mücadele etmeleri tecviz olunur.

Onuncu Madde: (Maarife dair) Fırkamıza mensup muallimler ders esnasında "Bizim namzedimiz kazandı" diye ilan-ı sürur edeceklerdir.

On birinci madde: Talebeyi siyasetle zehirlemek, onları işe katarak gürültü etmelerini intac edecek teşvikat icrası başlıca emellerimizdendir.

On ikinci Madde: (Mitinglere dair) Daima ruhsatsız mitingler verilir.

On Üçüncü Madde: Ruhsatsız mitingler verdirerek fırkamızın en mühim azasını 25 gün hapse mahkûm ettirmek caizdir.

On Dördüncü Madde: (Çeşitli maddelere dair) fırkamıza mensup bil-cümle ölülerin Rum kilisesi marifetiyle kaldırılması ve cenaze kilise önünden geçirilirken çanlar çaldırılması lazımdır.

On Beşinci Madde: Fırkamız efradı tarafından ya mebusan kapısında yahut bilad-ı ecnebiyede muarızlarımıza tokat atılmaya cevaz verilmiştir. Hamiş, tokattan evvel düello teklifi işe bir renk-i meşruiyet verdiği cihetle ol-vecihle hareket olunması dahi lâzımedendir.

On Altıncı Madde: Hapis olan müdür-i mesullerimiz müddet-i hapsinin ekseriyetini geçirmiş iken kalan birkaç gün için daha sabır ve tahammül gösteremeyerek hükûmete iltica, aflarını talep ve istirham eyleyebilirler.

On Yedinci Madde: Her türlü vaadlere aldanmak, aldanarak Hizb-i Cedidi bozmak, istizahtan vazgeçmek vesair hatalar irtikâb etmek caizdir.

On Sekizinci Madde: Menfaat için İttihat ve Terakki'ye intisap ettikleri, fakat meziyetsizlikleri yüzünden orada bir iş göremeyerek ayrıldıkları sabit zevatı dahi fırkamıza kabul lazımdır.

On Dokuzuncu Madde: Fırka efradından bazılarının temin-i menfaat uğrunda fırkamızdan çıkıp diğer fırkalara iltihak muceb-i i'tab değildir.

Yirminci Madde: (İntihabata dair) Ne kadar gürültü etsek yine iş bu intihabatta kazanamayacağımızı bildiğimiz halde, gürültü ve patırtıdan halî kalmamız ve ne kadar gayr-i meşru olursa olsun her vasıtaya müracaatımız lazımdır.

Hacivat— Bitti mi Karagöz?

Karagöz— Şimdilik bitti. Lakin hatırıma gelmeyen bazı noktalar daha var. Biraz dinlenelim de bir daha okuyalım. Badehu tashih ederek hükûmete verir ve yarından itibaren yeni ve muhalif fırkamızı teşkil ederiz olmaz mı?

— Pek güzel Karagöz, eminim ki taraftarımız çok olur.³¹²

³¹² Trabzon'da Meşveret, 29 Şubat 1327/13 Mart 1912, No: 360, s. 3.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne taraf olanların eleştirileri bununla son bulmamıştır. Seçimler esnasında Hürriyet ve İtilaf Fırkasının müntahib-i sâni adayı göstermek için kurnazlıklar yaptığı üzerinde durulmuştur. Bu kurnazlık, kendi cemiyetlerine mensup olsun olmasın rast geldikleri her kişiye müracaat ederek:

İttihatçılar milleti, vatani çöküşe sürüklüyor. Yabancıların cemiyeti düşman görmesi buna delildir. Bundan dolayı bunlar ekseriyeti kazanmak için her türlü vasıtaya müracaat ediyorlar. Kendi adamlarını müntahib-i sâni yapmak istiyorlar. Biz ise memleketin selamet ve saadetini sağlamayı vazife edindiğimizden bizim fırkamıza mensup olmayan, fakat memleketin en himmetli ve namuslu kişilerinden müntahab-i sâniileri seçmenizi tavsiye ederiz

şeklinde ifade edilen sözler üzerinden yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca verdikleri pusulalarda İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olanların isimlerinin olduğu, hâlbuki kendi adaylarından yahut kendi siyasetlerine meyilli kişilerden aday göstermeleri gerektiği, oysa İttihatçı adayları kendi adaylarıymış gibi göstererek seçimlerden ne kadar ümitsiz olduklarını ortaya koydukları vurgulanmıştır. Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti ve mensuplarının bu durumdan neyi hedefledikleri ise şu cümlelerle aktarılmıştır:

İtilâfçıların çevirmek istedikleri rol pek basit olduğundan bu entrikanın altındaki maksadı anlamayacak pek azdır. Lakin muhaliflerin bu oyunu tekrar etmeleri haritayı, pusulayı şaşırtdıklarını, maksadı unuttuklarını gösteriyor. Bunların maksadı ittihat ve Terakki Cemiyeti efradı arasında şu suretle bir mühim fesat saçmak ve şahıslar üzerine cemiyette tarafgirlik husule getirerek İttihadın müntahib-i sâniilerine verilecek reyleri parçalamak ve verdikleri pusulalarda isimleri muharrer zevattan kendilerine mensup olanları kazandırmaktır.³¹³

Bu sözlere göre, Hürriyet ve İtilafçılar, kazanmak adına her türlü gayrimeşru yola başvurmayı münasip görececek kadar entrikacı insanlar olarak kamuoyuna sunulmuştur.

Buna karşılık, Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'ne taraftar olanların da İttihatçılara karşı ileri sürdükleri açıklamalar ya da birtakım suçlamalar söz konusudur. Bu noktada muhaliflerin tavrı, kendilerinin kanunlara uyulması noktasında gösterdiği hassasiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı duyulan güvensizliği kamuoyuyla paylaşmaya yöneliktir. Bu hedefler doğrultusunda İttihatçıların Kanun-i Esasi'nin 35. maddesini değiştirme çabalarının, muhalefetin günden güne güçlenmesinden kaynaklandığı, dört yıldır iktidarda bulunan İttihatçıların devlet ve millete Malisör, Havran, Girit, Yemen isyanlarıyla, Trablusgarp Savaşı'nı getirmekten başka bir iyilikte bulunmadığı, bakanlıkları, ticareti ve madenleri paylaşmaktan başka bir şey yapmadıkları, hükûmette bir intizam, ticarete bir rekabet ve gelişme, liman ve yollarda iyileşme sağlayamadıkları vurgulanmıştır. Bu sebeple vatanın saadeti, milletin istirahati için artık gafil bulunmayarak

³¹³ Trabzon'da Meşveret, 3 Mart 1328/16 Mart 1912, No: 361, s. 2.

oyların İttihatçılara değil Hürriyet ve İtilaf'ın adaylarına verilmesi istenmiştir.³¹⁴ Ayrıca İttihat ve Terakki zorbalıkla suçlanırken, kendilerinin böyle ucuz siyasetlere tenezzül etmeyecekleri de belirtilmiştir. İttihatçıların olası bir seçim müdahalesinin önü alınmak ve adilane bir idare tesis edecek olanların yalnızca İtilafçılar olduğu seçmenlere anlatılmak istenmiştir. Bu yapılırken de hükûmete düşen görevin bir tarafı tutmak değil, seçimlerin düzenli yapılabilmesini sağlamaktan geçtiği önemle vurgulanmıştır. O dönemin siyasî muhalefet düşüncesinin beklentilerini ve aynı zamanda kaygılarını göstermesi bakımından da önemli olan bu duygu dünyasında şunlar ifade edilmiştir:

Meşrutiyet idaresinin efrada bahsettiği hukukun en muhteremi, en mübecceli intihab hakkıdır. Bunun için intihab her türlü nüfuz ve tesirden azade bir surette cereyanı lazımdır... Meşrutiyet-i idare ahkâm-ı kavaninin muhafazası, hiçbir ferdin vicdanına taarruz edilmemesiyle kaimdir. Bir hükûmet-i meşrutanın en birinci vazifesi, hiçbir fert veya heyetin kavanin ahkâmına taarruzuna meydan vermemesi, hüküm-ü kanunu her fert hakkında tatbik eylesidir. Be esaslardan ayrılmak Meşrutiyete adavettir (düşmanlık).

Bir hükûmet-i meşrutada siyasî fırkalara dâhil olan memurinin umuma aidiyeti bulunan vazifesine müteallik meselede hissi tarafkiriden azade olması elzemdir. Böyle olmazsa intizam-ı idare muhtell (düzensiz) olur. Her siyasî fırka ahaliye kendini sevdirmek, intihabatta ihraz-ı galebe ve ekseriyet için çalışır. Lakin bu gayretin meşru ve gayri merdud olması, hükûmetin siyasî fırkalar mübarezetine (çekişme) karşı seyirci vaziyetini alması lazımdır. Hükûmet bu lüzum haricine çıkar, fırka mücadelesinde bir tarafı iltizam eyler, onun harekât-ı kanunşikenanesine müsamaha ederse intizam-ı idare ihlal edilir. O zaman bir Herc-ü merc başlar, vatan felakethane olur. Bunu her ferdin ve hususıyla fırkaların düşünmesi lazımdır. Çünkü her fırka vatana bir uzv-ı nâfi olmak için fayda ve mazarrat verecek hareketi takdir etmelidir. Umuma mazarrat, vatana felaket hazırlayacak olan harekete –menfaat veya tarafgirlik hiss-i menfuruyla- tâbi ve mağlup olmamalıdır. Bu kaide haricine çıkan bir fırka vatan için nâfi değil muzır bir uzuv demektir.

Fırka adından da anlaşılacağı gibi bir küllün cüzüdür. Bu sebeple milletin yalnız bir kısmının hissiyatın temsil eder. Bir fırka hiçbir vakitte devletin aynı olmamalıdır... İktidar mevkisinde olanlar yalnız fırka efradı sıfatıyla hareket etmemelidirler... bir nazır, varidat-ı devleti bir firkanın menfaatine sarf edemediği gibi fırka fikrine müstenid inzibati tedbirlerde ittihaz eyleyemez. Kavanin bi-taraf kalmalıdır... Fırkalar bir hukuk-ı umumiye müessesesi değil, bir siyaset müessesesidir... Bir fırka eğer kendisini devletin fevkine koyar, devletin menfaatlerini kendi menfaatine tâbi kılar ve her şeyi kendisine hasr eyleirse artık o fırka değil bir taife-i mütegalibedir... İttihat ve Terakki sanâfidi (ileri gelenler) bir defa fırkalarının ahvaline, hususıyla şu intihabda takındığı evzaa (durumlara) atf-ı nazar ederlerse fırkalarının... mütegalibe derekesine tenezzül eylemiş olduğunu görürler. Onların tuttıkları zorbalık yolunu tutmak, istimal eyledikleri o vesaiti istimal eylemek bizim için de bir emr-i esheldir (daha kolay, en çıkar yol). Lakin bir fırka his ve vaziyetiyle hareket eden bizler öyle bir derekeye tenezzül etmeyiz. Çünkü biz fırka ne demek olduğunu bilir, onun muhafaza-i hayat ve şan ve şerefi yolunda inhiraf etmeyiz. Çünkü aksi hareket hem firkanın, hem de vatanın mezarını hazırlamak demektir. Biz vatani ne kadar seversek, firkamızla vatana hizmeti de o kadar severiz. Bu gayeye vusul de firkamızı bir siyasî fırka hâlinde katiyen çıkarmamak, onu hiçbir vakit bir mütegalibe fırka haline düşürmemekle mümkündür. Çünkü o derekeye düşen bir fırka hiçbir zaman vatana hizmet edemez. Öyle bir fırka vatani –üç buçuk seneden beri İttihat Cemiyeti'nin maruz ve hedef ettiği gibi- belaya ve mesaibe düşer eder. O millete bir huzurlu gün, vatanda bir saadet vücuda getiremez.

Bizim maksadımız, -sadakat ve hamiyet perdesi altında- vatani kasıp kavurmak, bir harabeye çevirmek değil, vatanda bir huzur ve saadet devri uyandırmaktır. Bu mukaddes maksada vusulde ancak firkamızı tam bir siyasî fırka hâlinde yürütmek o daire-i mübeccelde daim olmaktır... mevkiimizin bu ulviyetidir ki, muhaliflerimizi telaşa

³¹⁴ **Tarık**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 106, s. 2.

düşürüyor. Onları hatır ve hayale gelmeyen desaise sevk ettiriyor. Onlar bu yolda daim oldukça kendi sükûtlarını tacil eder, fakat aynı zamanda vatanın felâketini arttırır. Bizim gayretimiz vatanın temadi (sürüp giden) felâketine meydan vermemektir. Gayretimiz mukaddestir. Bunda muvaffakiyet şüphesiz ve katidir.³¹⁵

1912 seçimlerine giren iki partinin temsilcilerinin meydana gelen bir olaya farklı taraflardan nasıl baktıklarını ve siyasî çekişmelerin nerelere vardığını daha iyi anlamamız açısından verilebilecek bir örnek de Arsin'de Küçükibrahimoğlu Mehmed Ağa ile amcasının oğlu Mehmed Efendinin tutuklanmaları olayıdır. Tutuklamalara Tarık gazetesi Hürriyet ve İtilafın propaganda çalışmalarının engellenmesi olarak bakarken, Tanin Gazetesi birtakım mürtecilerin yakalanması olarak bakmaktadır. Tarık'a göre adı geçen kişiler, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının müntahib-i sâni çıkarmasına çalışmaktadır. Bunun için köylülere şeriatçı bildiriler dağıttıklarını ihbar eden, gerçekte delil kabul edilemeyecek, bir yazının valiye gönderilmesiyle hapse atıldıklarını ve yalancı şahitler vasıtasıyla haklarında ceza verilerek tutuklandıklarını öne sürmektedir. Yalancı şahitlikte bulunan şahısların da tehditle vali tarafından zorlandığı belirtilmiş ve bu sebeple Ceza Kanunu'nun 203. maddesi gereği, altı aydan üç seneye kadar ceza ile yargılanması istenmiştir. Bütün bunların amacı ise Arsin'i idarî anlamda içine alan Yomra ahalisini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne meylettirmek ve bu uğurda onlara gözdağı vermek olduğu ifade edilmiştir. Tanin'e göre ise valinin uyguladığı tedbirler sayesinde birçok vahim, irticai olayın meydana gelmesi engellenmiştir. Bu kişiler, vatandaşları şeriat isteğiyle ayaklandırarak muhtıralar bile düzenletmişlerdir. Hürriyet ve İtilaf şubesi, bundan haberdar olarak adı geçenlerin propagandacıları olduklarını beyanla tahliyelerini istemişse de vali bu isteğe itibar etmemiştir.³¹⁶

Örneklerini verdiğimiz olay ve suçlamalardan anlaşılacağı üzere Trabzon'da çok canlı ve çekişmeli bir siyasî tartışma ortamı meydana gelmiştir. İtilafçı ve İttihatçı olarak ayrılan taraflar, oyları alabilmek ve seçimlerden galip çıkabilmek için her türlü imkânı kullanmışlardır. Dönemin canlı şahitlerinden Trabzonlu gazeteci Cevdet Alap da İtilafçıların Emrullah Efendi'nin kiraathanesinde, İttihatçıların da Orta Hisar'da Şükrü Efendi'nin kahvesinde ve özellikle Uzun Sokak'taki kulüplerinde toplanarak siyasetten konuştuklarını ve tartışmalar yaptıklarını belirterek mekânsal bölünmüşlüğü Trabzon

³¹⁵ **Tarık**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 106, s. 1.

³¹⁶ Emiroğlu "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 43; **Tarık**, 31 Mart 1328/13 Nisan 1912, No: 110, s. 2.

örneğini de bizlere ifade etmiştir.³¹⁷ Bu siyasî çekişme ve birbirini yıpratma girişimleri seçimin sonuna kadar, üstelik şiddetini artırarak devam etmiştir.

2.2.2. Gayrimüslimlerin Seçimlerdeki Durumu

1912 Seçimlerinde gayrimüslimlerin durumuna değinmek, bütünlüğün sağlanması açısından önem arz etmektedir. Kasım 1911’de kurulmuş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bu seçimler esnasında azınlıkların haklarını en iyi kendisinin savunacağı iddiasındadır. Bu Fırka, İttihatçıların Arap ve Arnavutlara karşı politikalarının yanı sıra Rum, Ermeni ve Bulgarlara karşı yürüttüğü politikaları da eleştirerek bu kesimlerden işbirliği talep etmiştir.³¹⁸ Rumlar adına siyasî çalışmaları yürüten “Siyasî Cemiyet” isimli teşkilat Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliğini arttırmıştır.³¹⁹ Bu amaca yönelik İtilafçılar tarafından Rum Meşrutiyet Kulübü’ne kendilerine katılma teklifinde bulunulmuş, sonuç olarak 13 Ocak 1912 tarihinde, seçimlerin yaklaştığı bir zamanda, Kulüple uzlaşmaya varılmıştır.³²⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti ise Rum Patriği III. Yovakim ile yaptığı görüşmede, mecliste Rumların sandalye sayısının 37 olmasını kabul ederek kilise yetkilerinin sınırlandırılmaması konusunda sözleşmiş, belirli bir miktar Rum kamu ve hükümet görevlisi tayin ederek Aristidi Yorgancıoğlu Paşa’yı Adalet Bakanlığına getirmeyi taahhüt etmiştir. Ancak bu uzlaşma konuları Siyasî Cemiyet’in müdahalesi sonucu istenildiği ölçüde gerçekleşmemiştir.³²¹ Bu durum, seçim sonrası Rumlara fayda sağlamamış, seçimlerde Rumlar ancak 15 mebus çıkarabilmişlerdir.

Trabzon’dan Azadamard Gazetesine yazılan bir yazıdan alıntı yapan Tanin gazetesi Trabzon’da, gerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin azınlıklarla yaptıkları anlaşmalara yönelik olarak bilgi vermiştir. Yazıda şu hususlar ileri sürülmüştür:

³¹⁷ Bkz. Cevdet Alap, **Bir Ömür Bir Şehir**, 2. Baskı, (Haz. Hikmet Aksoy), Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 2011, s. 25.

³¹⁸ Katerina Boura, “II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)”, **Toplumsal Tarih**, 56, (1998), s. 25.

³¹⁹ Rumlar, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra büyük Yunanistan sınırlarını aşarak, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Rumları örgütleyecek bir ideal geliştirdiler. Amacı doğudaki nizamın belirleyicisi haline gelebilmektir. Bunu gerçekleştirmek için Athanasios Souliotis-Nikolaidis ve diplomat arkadaşı İon Dragoumis, “Konstantinopolis Örgütü” adıyla gizli bir örgüt kurdular. Daha sonra ise bu örgüt adına yasal çerçevede seçim çalışmalarını yürütebilmek için “Siyasi Cemiyet” (Politikos Siloğos) adıyla bir teşkilat meydana getirdiler. Bu teşkilatın amacı, Meclis-i Mebusan’da mümkün olduğunca Rum’un temsil edilebilmesini sağlamaktır. Bkz. Boura, a.g.m., s. 22-23.

³²⁰ Birinci, a.g.e., s. 138.

³²¹ Boura, a.g.m., s. 25. İzmir Mebusu Karolidi Efendi’ye göre İttihatçılar Rum Mebus sayısını 45’e çıkarmayı vaat etmişlerdir. Bkz. Kerimoğlu, a.g.e., s. 120-121.

Burada Taşnaksüyun Cemiyeti, İttihat Cemiyeti ile teşrik-i faaliyet etmektedir. Hınçakyanlar ve Rumlar İtilaf Cemiyetiyle birleşmişlerdir. Sabık mebus Kofidi Efendi'nin taraftarı bulunan Rumlar ise İttihad Cemiyetiyle birleşmiş olduklarından, aynı mahalde ikamet eden Rumlar iki fırkaya ayrılmış demektir. İttihad Cemiyeti müntahib-i sâniler cetveline iki Ermeni vaz etmiş, Rumlardan hiçbir kimseyi cetvele dâhil etmemiştir. İtilaf ise müntahib-i sâniler listesine hiçbir Ermeni dâhil etmeyip yalnız dört Rum kaydetmiştir. Fakat muahharen (sonradan) İtilaf Cemiyeti'ne mensup olan Ermenilerin vuku-ı şikâyeti üzerine listeye bir de Ermeni ismi derç edilmiştir.³²²

Bu seçimlere gidilirken Trabzon'da İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Meşveret gazetesi de Rumlar arasında İttihat ve Terakki'ye desteği arttırabilme adına yayınlar yapmıştır. Örneğin, İzmir'de çıkan Anadolu gazetesinde, ismi verilmeyen bir şahsın, Rum matbuatının önemli bir kişisiyle aralarında geçen konuşmaları Trabzon kamuoyuna aktarmıştır. Buna göre gazete müdürü olan Rum vatandaşı, gelişmeleri iyi görmediğini, Yunan Konsolosluğu'nun Rum vatandaşlar arasında İtilafçılara destek olunması yönünde tavsiyelerde bulunduğunu, hâlbuki selametin İttihatçılarla birlikte bulunmakta olduğunu, aksi takdirde bütün gaye ve teşebbüslerimizin hiç şüphesiz ecnebilerin ceplerini doldurmaya hizmet edeceğini, Türkiye'nin parçalanması durumunda büyük payı Yunanistan'ın değil Avrupa'nın elde edeceğini belirtmiştir. Bu alıntıyı yapan Trabzon'da Meşveret gazetesi, benzer durumların Trabzon'da da olduğunu, Yunan Sefareti'nin vilayetimizden çıkacak mebuslardan Hürriyet ve İtilaf namına aday gösterilecek Rum mebuslar için iki kişiyi tavsiye ettiğini ifade etmiştir. Bu bilgiye devamla, bu şahıslardan birinin Yunanistan'da tahsil yaptığını, sonrasında Paris'te Siyasî Mektebe giderek diploma aldığını, ancak Türkçeye pek aşina olmadığını belirtmiş ve ecnebilerin içimizde çevirdikleri fırladıkları hamiyetli vatandaşların dikkatine sunduklarını eklemiştir.³²³ Görüldüğü üzere Trabzon'daki azınlıklar arasında tam anlamıyla bir beraberlik olduğunu söylemek zordur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası müntahib-i sâni listesinde daha fazla Rum bulundurmuş olmasına ve gerek İzmir'deki gerekse Trabzon'daki basında verilen haberlerde görüldüğü üzere Yunan konsolosluğunun da işaret gösterdiği yer olmasına rağmen, Trabzon'dan seçilecek tek Rum mebus, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla bilinen Matyo Kofidi Efendi olacaktır.

2.2.3. Seçim Şubeleri ve Tartışmalar

Seçim süreci karşılıklı suçlamalar, çekişmeler arasında devam ederken, Trabzon'da Heyet-i Teftişkiye'nin belirlemiş olduğu seçim şubeleri ve bu şubelere bağlı mahallelerin listesi açıklanmıştır. Daha önce Hürriyet ve İtilafçıların bazı mahallelerin birleşmesine dair

³²² **Tanin**, 15 Mart 1328/28 Mart 1912, No: 1283, s. 3; Rahmi Çiçek, "Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)", s. 553-554.

³²³ **Trabzon'da Meşveret**, 11 Şubat 1327/24 Şubat 1912, No: 355, s. 1-2.

itirazları ise dikkate alınmayarak, seçim bölgeleri Heyet-i Teftişiye'nin kararına göre şekillenmiştir. Elimizde olan bilgiler ışığında bu seçim şubelerini ve şubelere bağlı mahallelerin nereleri olduğunu tablo hâlinde belirtelim:

Tablo 11: 1912 Seçimlerinde 7 şubeye ayrılan Trabzon ve Mahalleleri ve Bağlı Köy Şubeleri

Birinci Şube	İkinci Şube
İskenderpaşa Mahallesi	Boztepe-i Bala İslam Mahallesi
Aya Filibo İslam Mahallesi	Boztepe-i Zir İslam Mahallesi
Yeni Mahalle Ermeni Mahallesi	Muhyiddin İslam Mahallesi
Katolik Mahallesi	Kasım Ağa İslam Mahallesi
İskender Paşa Rum Mahallesi	Boztepe-i Bala Rum Mahallesi
İskender Paşa Ermeni Mahallesi	Boztepe-i Zir Ermeni Mahallesi
Aya Filibo Ermeni Mahallesi	Muhyiddin Rum Mahallesi
Aya Filibo Rum Mahallesi	Muhyiddin Ermeni Mahallesi
Protestan Mahallesi	Kasım Ağa Rum Mahallesi
	Kasım Ağa Ermeni Mahallesi
	Tekke İslam Mahallesi
Üçüncü Şube	Dördüncü Şube
Kemerkaya İslam Mahallesi	Çarşı İslam Mahallesi
Tuzlu Çeşme Rum Mahallesi	Debbağhane İslam Mahallesi
Frenkhisar Rum Mahallesi	Ayvasıl Rum Mahallesi
Kemerkaya Ermeni Mahallesi	Yenicuma İslam Mahallesi
Kemerkaya Rum Mahallesi	Pazarkapısı İslam Mahallesi
Frenkhisar Ermeni Mahallesi	Ayvasıl Ermeni Mahallesi
	Yenicuma Rum Mahallesi
	Yenicuma Ermeni Mahallesi
Beşinci Şube	Altıncı Şube
Saray-1 Atik Mahallesi	Kavak Meydan Mahallesi
Camii Kebir Mahallesi	Ayasofya Mahallesi
Amasya Mahallesi	Faros Mahallesi
Bayram Bey Mahallesi	Zağnos Mahallesi
Şirin Hatun Mahallesi	
Musa Paşa Mahallesi	
İç Kale Mahallesi	
İmaret Mahallesi	

Kindinar Mahallesi	
Mağara Mahallesi	
Tekfur Çayır Mahallesi	
Yedinci Şube	Sekizinci Şube
Saçlı Hoca Mahallesi	Kireçhane Rum Karyesi
Molla Siyah Mahallesi	Kanlıka Rum Karyesi
Hoca Halil Mahallesi	Polite Rum Karyesi
Hasan Ağa Mescidi Mahallesi	Soğuksu İslam Karyesi
Eksotha İslam Mahallesi	Soğuksu Rum Karyesi
Eksotha Rum Mahallesi	Zulmera İslam Karyesi
	Zulmera Rum Karyesi
Dokuzuncu Şube	Onuncu Şube
Anifa İslam Karyesi	Kalcıya İslam Karyesi
Anifa Rum Karyesi	Mağlavita İslam Karyesi
Anifa Ermeni Karyesi	Kalcıya Rum Karyesi
Munde İslam Karyesi	Kisarna İslam Karyesi
Munde Rum Karyesi	Kisarna Rum Karyesi
Munde Ermeni Karyesi	Holomana İslam Karyesi
Kalemen İslam Karyesi	Holomana Rum Karyesi
Kalemen Rum Karyesi	Argaliya İslam Karyesi
Kalemen Ermeni Karyesi	Argaliya Rum Karyesi
	Argaliya Ermeni Karyesi
On Birinci Şube	On İkinci Şube
Karluk Gozemya İslam Karyesi	Çukurçayır İslam Karyesi
Karluk Şumerya İslam Karyesi	Çukurçayır Rum Karyesi
Karluk Şumerya Rum Karyesi	Çukurçayır Ermeni Karyesi
Nefs-i Karluk İslam Karyesi	Divranos İslam Karyesi
Nefs-i Karluk Rum	Divranos Rum Karyesi
Tirzik İslam Karyesi	Divranos Ermeni Karyesi
Mahmat İslam Karyesi	Mesarya İslam Karyesi
Mahmat Rum Karyesi	Mesarya Rum Karyesi
Mahmat Ermeni Karyesi	
Tus İslam Karyesi	
Tus Ermeni Karyesi	
On Üçüncü Şube	On Dördüncü Şube

Hos Dimasya İslam Karyesi	İstali İslam Karyesi
Hos Dimasya Rum Karyesi	İstali Rum Karyesi
Hos Konak İslam ve Ermeni	Kilat İslam Karyesi
Hos Konak Rum Karyesi	Kilat Rum Karyesi
Hos Kastamoni İslam Karyesi	Kilat Ermeni Karyesi
Hos Kastamoni Rum Karyesi	Zurha İslam Karyesi
Hos Balavrak İslam Karyesi	Zurha Rum Karyesi
Hos Balavrak Rum Karyesi	Kilat Hortokop İslam Karyesi
Hos Kirasya İslam ve Ermeni Karyesi	Zanbur İslam Karyesi
Hos Kirasya Rum Karyesi	Zanbur Rum Karyesi
Zefanos-i Zir İslam Karyesi	
Zefanos-i Zir Ermeni Karyesi	
Zefanos-i Bâlâ Ermeni Karyesi	

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 29 Şubat 1327/13 Mart 1912, No: 360, s. 3; 3 Mart 1328/16 Mart 1912, No: 361, s. 3.

Seçimlere yönelik olarak şubelerin belirlenmesinin ardından, müntahib-i evvellerin, yani birinci seçmenlerin oy vermesi işlemleri başlamıştır. Trabzon'da bu seçimler Mart ve Nisan ayları içerisinde gerçekleştirilmiş, oy verme hakkı olan her vatandaş oyunu kendisi için belirlenen zaman diliminde ilgili sandıklara giderek kullanmıştır. Bu dönemde oy verme gün ve saatlerinin belirlenmesine yönelik yapılan çalışmalara örnek olarak merkez için hazırlanmış cetveli aşağıda veriyoruz:

Birinci Şube dört müntahib-i sâni intihab edecektir.

- Aya Filibo İslam Mahallesi Mart'ın yedinci Çarşamba günü, saat ikiden on bire kadar.
- Protestan Mahallesi: Mart'ın Yedinci Çarşamba günü, saat on birden on bir buçuğa kadar.
- İskender Paşa ve Aya Filibo Rum: Mart'ın Sekizinci Perşembe günü, saat ikiden on bire kadar.
- İskender Paşa İslam: Mart'ın Dokuzuncu Cuma günü, saat ikiden on bire kadar.
- Katolik Mahallesi: Mart'ın Onuncu Cumartesi günü, saat ikiden dokuza kadar.
- Aya Filibo İskender Paşa Cedid Ermeni Mahallesi: Mart'ın On Birinci Pazar günü, saat dörtten on bire kadar.

İkinci Şube dört münthib-i sâni intihab edecektir.

- Boztepe-i Zir İslam: Mart'ın yedinci Çarşamba günü, saat birden on bire ve sekizinci Perşembe günü, birden yediye kadar.
- Tekke: Mart'ın sekizinci Perşembe günü, saat yediden on bire kadar.
- Boztepe-i Bala İslam: Mart'ın dokuzuncu Cuma günü, saat birden on bire kadar.
- Boztepe-i Bala Rum: Mart'ın onuncu Cumartesi günü, saat birden on bire kadar.
- Muhiddin İslam: Mart'ın on birinci Pazar günü, saat birden sekize kadar.
- Kasım Ağa İslam: Mart'ın on birinci Pazar günü, saat sekizden on bire kadar.
- Muhiddin Rum: Mart'ın on ikinci Pazartesi günü, saat birden on bire kadar.
- Kasım Ağa Rum: Mart'ın on üçüncü Salı günü saat birden dokuza kadar.
- Kasım Ağa Ermeni: Mart'ın on üçüncü Salı günü, saat dokuzdan on bire kadar.
- Muhiddin Ermeni: Mart'ın on dördüncü Çarşamba günü saat birden sekize kadar.
- Boztepe-i Zir Ermeni: Mart'ın on dördüncü Çarşamba günü, saat sekizden on bire kadar.

Üçüncü Şube iki müntahib-i sâni intihab edecektir.

- Frenk Hisar Rum: Mart'ın yedinci Çarşamba günü, saat üçten dokuza kadar.
- Frenk Hisar Ermeni: Mart'ın yedinci Çarşamba günü, saat dokuzdan on bire kadar.
- Kemer kaya Rum: Mart'ın sekizinci Perşembe günü, saat üçten dokuza kadar.
- Kemer kaya İslam: Mart'ın sekizinci Çarşamba günü, saat dokuzdan on bire kadar.
- Kemer kaya Ermeni: Mart'ın sekizinci Perşembe günü, saat dokuzdan on bire kadar.
- Tuzlu Çeşme: Mart'ın dokuzuncu Cuma günü, üçten on bire kadar.

Dördüncü Şube dört müntahib-i sâni intihab edecektir.

- Yeni Cuma İslam: Mart'ın yedinci Çarşamba ve sekizinci Perşembe günleri, saat üçten on bire kadar.
- Yeni Cuma Rum: Mart'ın dokuzuncu Cuma günü, saat üçten dokuza kadar.
- Yeni Cuma Ermeni: Mart'ın dokuzuncu Cuma günü, saat sekizden ona kadar.
- Ayvasıl Ermeni: Mart'ın dokuzuncu Cuma günü, saat ondan on bir buçuğa kadar.
- Ayvasıl Rum: Mart'ın onuncu Cumartesi günü, saat üçten sekize kadar.

- Çarşı İslam: Mart'ın onuncu Cumartesi günü, saat sekizden on bire kadar.
- Pazar Kapı: Mart'ın on birinci Pazar günü, saat üçten on bire kadar.
- Debbaghane: Mart'ın on ikinci Pazartesi günü, saat üçten on bire kadar.

Beşinci Şube üç müntahib-i sâni intihab edecektir.

- Cami-i Kebir: Mart'ın yedinci Çarşamba günü, saat üçten altıya kadar.
- Saray-ı Atik: Mart'ın yedinci Çarşamba günü, saat altıdan dokuza kadar.
- Amasya: Mart'ın yedinci Çarşamba günü, saat dokuzdan on bire kadar.
- Tekfur Çayırı: Mart'ın sekizinci Perşembe günü, saat üçten on bire ve dokuzuncu Cuma günü, saat üçten beşe kadar.
- Musa Paşa Mahallesi: Mart'ın dokuzuncu Cuma günü, saat beşten altıya kadar.
- Şirin Hatun Mahallesi: Mart'ın dokuzuncu Cuma günü, saat yediden on bire kadar.
- İç Kale: Mart'ın onuncu Cumartesi günü, saat üçten altıya kadar.
- Kindinar: Mart'ın onuncu Cumartesi günü, saat altı buçuktan on bire kadar.
- İmaret: Mart'ın on birinci Pazar günü, saat üçten on bire kadar.
- Bayram Bey: Mart'ın on ikinci Pazartesi günü, saat üçten altıya kadar.
- Mağara: Mart'ın on ikinci Pazartesi günü, saat yediden on bire kadar.

Altıncı Şube üç müntahib-i sâni intihab edecektir.

- Faros: Mart'ın yedinci Çarşamba ve sekizinci Perşembe ve dokuzuncu Cuma günleri, saat üçten on bire kadar.
- Kavak Meydanı: Mart'ın onuncu Cumartesi günü, saat üçten on bire ve on birinci Pazar günü saat üçten yediye kadar.
- Aya Sofya: Mart'ın on birinci Pazar günü, saat yediden on bire ve on ikinci Pazartesi günü, saat üçten beşe kadar.
- Zağanos: Mart'ın on ikinci Pazartesi günü, saat beşten on bire kadar.

Yedinci Şube üç müntahib-i sâni intihab edecektir.

- Eksotha: Mart'ın yedinci Çarşamba ve sekizinci Perşembe dokuzuncu Cuma günleri, saat üçten on bire kadar.
- Eksotha Rum: Mart'ın onuncu Cumartesi günü, saat üçten on bire kadar.
- Saçlı Hoca: Mart'ın on birinci Pazar günü, saat üçten on bire kadar.
- Molla Siyah: Mart'ın on ikinci Pazartesi günü, saat üçten on bire kadar.
- Hasan Ağa Mescidi: Mart'ın on üçüncü Salı günü, saat üçten altıya kadar.

— Hoca Halil: Mart'ın on üçüncü Salı günü, saat altıdan on bire kadar.³²⁴

Bu cetvelden de anlaşılacağı üzere, her bölgenin seçim işleri Heyet-i Teftişîye'ce düzenlenmiş ve seçimlerde oy verme işlemlerinin tamamlanması haftaları bulmuştur. Üstelik burada sadece merkez şubeler söz konusudur. Vilayetin diğer sancak, bağlı kaza ve köyleri düşünüldüğünde seçimlerin tamamlanması daha uzun bir süreyi bulmuştur.

Oy verilmeye başlanmasıyla seçimi kazanabilmek için var güçleriyle çalışan iki fırka mensuplarının karşılıklı çekişmeleri yeniden hız kazanmıştır. Örneğin İttihatçılar, Hürriyet ve İtilâfçıların, intihabat şubelerine ellerinde bu fırkaya mensup olduklarına dair birer vesika bulunan ikişer kişiden oluşan kontrol heyetleri gönderdiğini ifade etmiştir. Buna karşılık “reyler kullanılırken şubelerde Heyet-i Teftişîye azalarıyla mahalle ihtiyar heyetlerinden başkası bulunamayacağı ve ancak bunların seçim işlemlerini denetleyebileceğinin” kanunda açıkça belirtildiği üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple, kontrol heyeti adına hareket eden bu gibi kimselerin, seçim mahalle ve sandıklarından uzak tutulması amacıyla hükûmetin gerekli tebligatları yapmış olduğu vurgulanarak Trabzon'daki yetkililer göreve çağırılmıştır.³²⁵

İttihatçıların suçlamaları bununla da bitmemiş, iddialarına şu sözlerle devam etmişlerdir:

Tevzi ettikleri müteaddit beyannamelerle ilan nameleri herkesin hanesine bırakacak kadar esir-i faaliyet ve işgüzarlık gösteren, müntahib-i evveleri kendilerine rey verdirmek için teşvik eden, İttihadın namzetlerine verilecek reyleri parçalatmak için kendi namzetleri arasında İttihada mensup olanların isimlerini kayıt ve memleketin tabaka-i evveliyesindeki zevatı muvaffakiyetlerini istihsal etmeksizin namzet ilan eyleyen İtilâfçılar mahalle ikinci seçmenlerinin levay-ı ittihat altında kemal-i şevkle şubelere gelerek ita-i rey etmelerini bir türlü çekemeyerek bütün gayz ve kinleriyle iftiraya başladılar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hiçbir intihab şubesine memur-ı mahsus gönderilmediği halde, intihaba başlanıldığı günden beri İtilâfçılar bütün şubeleri devir ve teftiş ederek her tarafta intihabata müdahale etmek istediler. Okuma yazma bilmeyen müntahib-i sânilerin, Heyet-i Teftişîye'nin ihtarı üzerine ve kendi hak ve muvaffakiyetleriyle mahalleleri ahalisinden olup orada hazır bulunanlardan emin oldukları kimselere reylerini yazdırmalarını İtilâf memurları protesto ettiler. Bu gayr-i kanuni olan taarruz ve müdahaleleri Heyet-i Teftişîyeler tarafından kemal-i nezaket-i vicdaniyetle reddedilmesi üzerine fırka muharrirleri altında hükûmete protesto nameler yağdırdılar... İtilâfçılar gayz ve kinleri teskin edememiş olmalıdır ki, dün çıkan Tarık Gazetesi'nde (Buna intihab denilmez rezalet denilir) tabiri pek büyük bir cüret-i cehalet ile istimal ediliyor. İntihabı icra eden millettir. Bu milletin hakkında bu derece mütecavizine bir lisan istimal etmek ise hiçbir zaman geçiştirilemez. Heyet-i Teftişîye'yi teşkil eden zevatın her biri intihab ile tayin edildiklerinden bunlar milletin itimadını kazanmış kimselerdir. Zira belediye azaları, vilayet meclis idaresi ve ihtiyar heyetinin intihab-ı ahali ile tayin edildiği bilinmeyecek bir keyfiyet değildir. O yüzden bir kanunsuzluk görürlerse İtilâfçılardan önce bu şahıslar müdahale eder. Ayrıca polis ve jandarma da kanuna aykırı usulsüz bir uygulama gördüklerinde müdahale etmeye memurdurlar.

³²⁴ Trabzon'da Meşveret, 7 Mart 1328/20 Mart 1912, No: 362, s. 4.

³²⁵ Trabzon'da Meşveret, 7 Mart 1328/20 Mart 1912, No: 362, s. 2.

Azaları seçimle tayin edilmiş Heyet-i Teftişiyelere kanunsuzluk isnat etmek, kendi arzusuyla rey varakasını emin olduğu bir kimseye yazdıran bir münthaba karşı ziyandarazlıkta bulunmak pek çirkin ve şayan-ı teessüf bir çılgınlıktır.

Mademki Heyet-i Teftişiyeler bu güne kadar verilen reylerde bir usulsüzlük, bir kanunsuzluk görmüşlerdir, şu halde intihabata rezalet diyenlere bu sözleri iade etmek iktiza eder. Hükûmet, intihabcıların haysiyet ve namusu muhafaza olunmalı ve bu mütecevizlere milletin hiçbir zaman tahkir edilemeyeceği lisan-ı hükûmetle anlatılmalıdır.³²⁶

İttihatçılar meydana gelen olayları bu şekilde ortaya koyarken, İtilafçıların seçimin usulsüzlüğüne dair hükûmete protestoname göndermelerini tenkit etmişlerdir. Aslında seçimin doğal sürecine İtilafçıların müdahalede bulunmaya çalıştıklarını, dolayısıyla İtilafçıların milletin vatanperver hislerle ve serbestçe icra ettiği seçimlere rezalet demesinin gerçeği yansıtmadığını vurgulamışlardır. Ardından hiçbir kişi ya da kuvvetin seçimin vicdanına nüfuz edemeyeceği, düşüncesinin aksine rey verdiremeyeceğini belirtmişlerdir.³²⁷ Dolayısıyla İttihatçılar, seçimlere kanunsuz demenin halkın iradesine ve onun seçimine müdahale olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. İtilafçıların amacı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne iftira ile onu halk nazarında gözden düşürmek olarak görülmüştür.

İttihat ve Terakki'nin zaman zaman bir savunma yapıyormuşçasına ileri sürdüğü bu düşüncelerin kaynağı Hürriyet ve İtilafçıların onlara yönelik eleştirileridir. İtilafçılar, seçimde baskı uygulandığını ve bu durumun herkes tarafından bilindiğini, Trabzon Hürriyet ve İtilaf şubesinin bunu protesto ettiğini, bu iddiayı her şekilde ispata hazır olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Ardından eleştirilerini şu noktalarda devam ettirmişlerdir:

Birçok şubelerde (seçim şubeleri) İttihat Cemiyeti'ne mensup müteaddid (birçok, çeşitli) kimseler bulunuyor. Bunlar, rey vermeye gidecek zevata sormadan pusulalarını imla ederek (yazarak) sandığa atıyorlar. Pusulalarını kendileri yazanlar ve başkalarına yazdıranlar dahi celp ile pusulaları görüldükten sonra sandığa atılıyor. Hatta rey verecek bir kimsenin başına beş on kişi yığılarak ellerindeki pusulayı ibraz ile illa şunlara rey vereceksiniz diyorlar. Biz bunları yazıyoruz. Mahkemeye dahi müracaat ettik. Mahkeme tahkikata giriştiğinde yüzlerce şahitle ispat edeceğiz. Bütün bu ef'âlin failleri intihab kanununun 72. maddesi mucibince mecrumdurlar. Mezkûr madde diyor ki: herkesin serbestçe rey vermesine iras-ı nakîse edenler bir aydan bir seneye kadar hapis ile beraber, bir altından kırk altına kadar ceza-yı nakdi ile mücazat olunur. Kanunun bu emr-i sarihine karşı hükûmet mecrumlar hakkında bir muamele yapmadı.... Biz hükûmetten bu kanunun tatbikini istiyoruz. Eğer bu hüküm uygulanmazsa biz memlekette bütün kuvvetiyle kanunsuzluğun hüküm sürmekte olduğuna hükmederiz. Bununla beraber meyus olmayız. Çünkü eminiz ki, ileride vatanımızda bir devr-i huzur ve kanun açılacaktır. İşte o zaman bugünkü mecrumlar cezalarını göreceklerdir. Hem o ceza pek ağır olacaktır. İhtimal ki, bugün bu cürmü işleyenler –saika-i cehaletle- hizmet zannederek yapıyorlar. Lakin bilmelidirler ki, bu hal hizmet değil Meşrutiyete, vatana hıyanettir. Çünkü Meşrutiyet kanun ahkâmını muhafaza ile olur... Kanunun bahşettiği en büyük salahiyet olan intihaba

³²⁶ Trabzon'da Meşveret, 10 Mart 1328/23 Mart 1912, No: 363, s. 1

³²⁷ Trabzon'da Meşveret, 10 Mart 1328/23 Mart 1912, No: 363, s. 1.

müdahale ediyorlar, binlerce kimseler vicdanları hilafına rey vermeye mecbur edilirse Meşrutiyet ölür.³²⁸

Tarık gazetesinin her sayısının ilk sayfasında yer alan “Hakikat Uğrunda” başlıklı köşesinde de yolsuzluklara değinilmeye devam edilmiş, ortalıkta alenen yolsuzluk yapıldığı konuşulurken Meşveret’in seçimlerin kanun dairesinde yapıldığını ileri süren yazıları eleştirilmiş ve bu durumun hayretle karşılandığı ifade edilmiştir. Ayrıca yolsuzlukları ve seçimin safhalarını anlatan bir kitap da çıkaracaklarının belirtildiği köşede, kitaba Vali Bey’in: “beni Trabzon’a vali yaparsanız İttihat namzetlerini mebus çıkarttırırım” sözünün eklenmesinin adı verilmeyen bir memur tarafından istendiği söylenmiştir.³²⁹

Görüldüğü üzere gerek İttihatçıların gerekse İtilafçıların birbirlerine yönelik suçlamaları seçime müdahale edildiği noktasındadır. Özellikle İtilafçılar, dönemin valisi Bekir Sami Bey’in İttihatçılar lehine seçime müdahalede bulunduğu konusunda oldukça yoğun mücadele etmişlerdir.³³⁰ Ancak burada bir değerlendirme yapmak gerekirse iktidarı elinde bulunduran güçlerin, bu gücü lehlerine kullanma yolunu seçtiklerinde muhalefette bulunanlara göre daha avantajlı oldukları, bu cümleden olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1912 yılının çalkantılı idarî ve siyasî ortamında, teşkilatçı yapıları da göz önünde bulundurulduğunda³³¹ işi olurlarına bırakmaya yanaşmayacakları düşünülebilir. Diğer taraftan Hürriyet ve İtilafçı kanat ise Trabzon özelinden olmak üzere yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi seçim yolsuzluklarına bulaştığına inandıkları kişileri durdurabilmek adına, kendisini tehditlerde bulunmak durumunda hissetmiştir. Bu noktada işin gerçeği Hürriyet ve İtilafçıların vali, mutasarrıf, kaymakam ya da diğer memur grupları üzerinde önemli gücü bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ve özellikle seçim sürecinde taraflı bir şekilde adı geçen Cemiyete çalışanları, ileriye dönük yaptıklarından

³²⁸ **Tarık**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 106, s. 2.

³²⁹ **Tarık**, 31 Mart 1328/13 Nisan 1912, No: 110, s. 1.

³³⁰ Hakkında bu yönde şikâyetler bulunan Vali Bekir Sami Bey, Halaskâr-Zabitan hareketinin verdiği muhtıra sonucu istifa eden Sait Paşa kabinesinin yerine Temmuz 1912 yılında kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti döneminde, “hükûmet-i merkeziyeye hilaf-ı vaki iş’aratta bulunmasından ve geçenki intihaba müdahale eylemesinden dolayı” görevinden azledilmiştir. Yerine Yanya’da valilik görevinde bulunan Mehmet Ali Ayni Bey getirilmiştir. Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti bu tasarrufunun yanı sıra devlet memurlarının kesinlikle siyasete bulaşmaması, halkın tümüne tarafsızca hizmet etmesi ve dâhil oldukları firkalardan ilgilerini keserek firkalara devam etmemeleri gerektiği yönünde bir beyanname yayınlamış, bu beyannamenin hilafına hareket edeceklerin kesinlikle görevlerinden alınarak, yerlerine bütün vatandaşlara karşı metanet ve tarafsızlıkla muamele edecek kişilerin atanacağı belirtmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalif tavrıyla bilinen Ahmed Muhtar Paşa Hükûmetinin, iktidarı ele aldığı ilk yaptığı işlerden biri, İttihatçıları mümkün olduğu kadar devlet idaresinden uzaklaştırmak olmuştur. Onun döneminde Balkan Savaşları dolayısıyla ya da bahanesiyle Meclis-i Mebusan da feshedilmiştir. Bkz. **Envar-ı Vicdan**, 21 Ağustos 1328/3 Eylül 1912, No: 121-138, s. 1; 8.

³³¹ Ahmad ve Dankwart A. Rustow, a.g.m., s. 258.

dolayı mutlaka hesap verecekleri yönünde sıkıştırmak ve tehdit etmekten fazla bir manevra alanları da yoktu.

Bu siyasî çekişmelere yönelik dikkate değer bir girişim de Tarık gazetesi sahibi Hasan Hicabi Bey'in merkez Müdde-i Umumiliği'ne yaptığı ve seçimlerin birçok usulsüzlükten dolayı feshini isteyen ihbarnamesidir. İhbarnamenin sahibi İttihatçılara muhalefetin de sözcüsü konumunda olması dolayısıyla ihbarnameyi aşağıda naklediyoruz:

Saadetli Efendim Hazretleri,

İntihabatta ceza gerektiren birçok efal mebzulen icra edilmekte olduğundan bunları arz ile faillerinin tecziyesini ve intihabatın feshini talep eylerim.

- 1- İntihabat kanununun 9. maddesi mucibince bir mahalle ve karyede bir seneden ziyade ikamet eden - başka mahalle veya karyeden- kimsenin evvel mahalle veya karyede rey verebilmesi için intihab-ı mebusan hukukunu haiz olduğuna dair terk eylediği mahalle veya karye muhtarından, yeni kayıt olunacak mahalle veya karye muhtarına hitaben bir kıta ilmühaber getirmeye mecbur olduğu sarahaten emir ve beyan olmakta iken yalnız 1. Şubede yüzden müteceviz gümrük hamalıyla birçok taşra hamalları ve 4. Şubede dahi Yenicuma'da ikamet eden birçok hamalların reylerinin kabul edildiğini kemal-i hayret ve teessüfle gördük. Bu şekilde oy kullanan hamalların İntihab Kanununun 63. maddesi mucibince müstelzem mücazat olduğundan faillerinin tedibini ve böyle gayri salahiyetdar kimselerle icra edilen kanunsuz intihabın feshini talep eylerim.
- 2- İntihab Kanununun ceza faslının 72. maddesi herkesin serbestçe rey vermesine, iras-ı nakisa edenlerin bir aydan bir seneye karib hapis cezasıyla mahkûm edilmelerini sarahaten emir eylemekte iken üç günden beri 1., 2., 4., 5., 6., 7., şubelerde vazifedar olmadıkları halde oturan birtakım kimseler intihaba giden zevatın reylerini kendilerine hiç sormadan fuzuli vekâletle istedikleri gibi yazarak kutulara attıklarını ve kendileri tarafından rey verenlerin rey pusulalarını görmek, okumak için iğfal ve icbar eylediklerini hariçten birçokları gibi her şubenin Heyet-i Teftişîye ve İhtiyariyesi dahi görmüş ve bu halleri memlekette işitmemiş kimse kalmamış olduğundan zat-ı alileri hukuk-ı umumiye namına ifa-i vazifeye ve intihabın feshiyle bu mahremini tecrime davet eyleriz.
- 3- İntihab için Hoslara giden memurlar ilan ettikleri günde rey vermeye giden Rum vatandaşlarımızı o gün kendilerinin yevm-i intihabı olmadığını beyanla onları geriye çevirdikten sonra intihabatı yürütmek ve ferdası gün yine mahal-i intihaba aynı zevatın reylerini almamak suretiyle hareket ihtiyalkerane icra ettikten maada köylerde tarlalarda çalışan yukarı yerlilerin ve bazı çocukların, yine hilaf-ı kanun reylerini almak gibi usulsüzlük icra edildiğinden mahal-i mezkûr intihabatının keenlemeyekün addiyle feshini talep eylerim. Ol babda irade Efendim Hazretlerindir.

Şatırzade Hasan Hicabi³³²

1912 seçimlerinin bütün bu siyasî çekişmelerin dışında, ülke kanun ve şartlarından kaynaklanan birtakım zorlukları da mevcuttu. Her şeyden önce seçmen olabilmek için “az çok vergi vermek” koşulu nasıl yorumlanacaktı. Seçmen listelerini hazırlamakta kullanılan nüfus kayıtları yetersizdi. Askere gitmemek ve vergi vermemek adına nüfuslarını kaydettirmeyenler vardı ve bunların çoğunluğu Müslümanlardı. Seçim giderleri hangi kaynaktan karşılanacaktı. Bütün bu sorunlar iyi niyetli bir yaklaşımla üstesinden gelinebilecek türdendi. Asıl sorun, yukarı da örnekleriyle açıklamaya çalıştığımız iktidar ve muhalefet partilerinin ilişkilerindeydi. İki muhalefet partisi arasındaki sürtüşmeler,

³³² Tarık, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 106, s. 2-3.

daima seçimlerin havasını yüksek tuttu. Bu da seçimlerin sert geçmesine özellikle iktidarda güçlü olan İttihat ve Terakki'nin işi sıkı tutmasına yol açtı. Seçimler sırasında Sait Paşa Kabinesi'nde İttihat ve Terakki'nin etkili kişilerinden Cemiyet Katib-i Umumisi Hacı Adil Bey Dâhiliye; Talat Bey Posta Telgraf Telefon ve Cavid Bey Nafia Nazırı olarak yerlerini aldı. Bu önlemlerle de yetinmeyen İttihatçılar, taşradaki yönetim kadrolarında da köklü değişikliklere giderek kendi yandaşlarını bu kadrolara yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla Trabzon'a da Bekir Sami Bey vali olarak atanmıştır.³³³

2.2.4. Müntahib-i Sâni Adayları ve Aldıkları Oylar

Bu şartlar altında başlayan seçim sürecinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, çok geçmeden ikinci seçmen adaylarını açıkladı. Bu adaylardan on dört şubeye mensup olanlar içerisinde, on birinci şubenin ikinci seçmenlerinin adını tespit edemedik. Bunun dışındaki şubelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ikinci seçmen adayları şu isimlerden oluşmuştur:

Birinci Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Nemlizade Hakkı Efendi, Aya Filibo İmamı Hafız Mustafa Efendi, Kayıkçılar Kethüdası Yahya Reis, Divan-ı Umumi-i Aşar Katibi Setrak Efendi.

İkinci Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri:: Nemlizade Cemal Bey, Nafia Baş Katibi Hafız Salih Efendi, Hacı Ali Hafızade Hakkı Efendi, Arabyan Kayzak Ağa.

Üçüncü Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Nemlizade Tahsin Efendi, Yunus Ağazade Şatık Efendi.

Dördüncü Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Kefelizade Hacı Hafız Mahmud Efendi, Eyüpzade İzzet Efendi, Molla Bekirzade Mehmed Avni Efendi, Hacı Ömerzade Arif Efendi.

Beşinci Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Tekfur Çayır İmamı Hasan Efendi, Sultanî Mektebi Coğrafya Muallimi Yazızade Remzi Efendi, Divan-ı Umumi Katibesinden Bölük Başızade Rıfat Efendi.

Altıncı Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Mahkeme-i İstinaf Baş Kâtibi Ahmed Efendi, Evrak Müdür Muavini Derviş Yüzbaşızade Remzi Efendi, Hacı Kadızade Ahmed Efendi.

Yedinci Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Muradhanzade Hayreddin Bey, Yalmanzade İbrahim Efendi, Subaşızade nam-ı diğeri Ateş Kaptanzade Emin Efendi.

Sekizinci Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Şehristanoğlu Abacı Lambo Efendi.

Dokuzuncu Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Eyüpzade Ömer Ağa.

³³³ Demir, a.g.e., s. 184-188.

Onuncu Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Abdizade İsmail Efendi, Memişzade Abdullah Efendi.

On İkinci Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Muradhanzade Osman Bey, Mahkeme-i Şeriye Baş Katibi Abdullah Efendi.

On Üçüncü Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Celab Oğlu Molla Osman Efendi.

On Dördüncü Şube Müntahib-i Sâni Namzetleri: Kalaylı Oğlu Rasim Ağa, Hacı Oğlu Abbas Efendi.³³⁴

Trabzon Merkez Sancağı'nda seçimlerin başlamasıyla birlikte taraflar arasında seçimlerden kendi adaylarının galip çıktığına dair sürekli bir yayın faaliyeti yürütülmüştür. Elbette ki amaçlanan kamuoyunu etkileyerek kendilerine rey verilmesini sağlayabilmektir. Örneğin Trabzon'da Meşveret Gazetesi bir haberinde İkbâl Gazetesi'nde çıkan "Akçaabat merkez kazasının ikinci seçmenleri Hürriyet ve İtilâfçıların adaylarıdır ve kazanmışlardır." şeklindeki haberin doğru olmadığını ifade ederek bu kişilerin birinin Ramiz Ağa, diğerinin Belediye Reisi Midhat Bey olduğunu ve ikisinin de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olduklarını belirtmiştir. Bir diğer ikinci seçmenin de kimseye dâhil olmadığı üzerinde durulmuş ve İkbâlciler için şu ifadeleri kullanmıştır: "Zavallı İkbâlciler artık nasıl müteselli olacağını şaşırmış."³³⁵

Benzer bir çekişme Yomra'nın Arsin şubesinde yaşanmıştır. Tarık ve İkbâl gazeteleri, Arsin'de müntahib-i sâni seçimlerinde Hürriyet ve İtilâf adaylarının kazandıklarını büyük bir sevinçle vermiştir. İttihatçılar ise, bütün şubelerde kazanmış olan adaylarına, seçim sürecinde her türlü iftirayı atan, hak ve hakikatin savunucuları olduklarını iddia eden bu iki gazetenin, Arsin şubesinde silahlı kimseler bulundurulmuş seçmenlerin yazmış oldukları rey pusulalarını zorla ellerinden alıp istedikleri isimleri yazdırmaları olayını görmezden gelmelerini hayret ile karşıladıklarını ifade etmişlerdir. Ardından da şu iddiada bulunmuşlardır: "Biz yirmi kadar rey pusulasında silinti bulunduğunu ve aynı ismin çizilmiş bulunduğunu ispata muktediriz. Rey pusulaları tetkik olunduğu zaman bu iddiamızda haklı olduğumuz görülecektir. İşte İtilâfçılar kazandıkları

³³⁴ Gazete bu aday listesini vermeden önce seçmenlere şu şekilde seslenmiştir: "Mevcudiyetiyle emin bulunduğu zevatı müntehab-ı sani olmak üzere ilan ve bütün Osmanlıların aşağıdaki incelenmesi mühim listeyi nazar-ı ibrete alarak ona göre ellerini kalpleri üzerine vaz ederek oyların dağılmasına meydan vermeksizin vatanın saadet-i istikbaline taalluk eden bu mühim noktada son derecede müteyakkız bulunmalarını tavsiye eyleriz. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 7 Mart 1328/20 Mart 1912, No: 362, s. 2.

³³⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 14 Mart 1328/27 Mart 1912, No: 364, s. 2; Tanin gazetesi Akçaabat'ta seçilen 33 ikinci seçmenin 20'sinin İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olduklarını, 7'sinin İttihatçılara yakın kişiler olduklarını, ancak 6'sının Hürriyet ve İtilâf'a mensup oldukları haberini yazmıştır. Bkz. **Tanin**, 13 Mart 1328/26 Mart 1912, No: 1281, s. 3.

iki müntahib-i sâniyi de bu suretle kazanmışlardır” diyerek burada zor kullanılarak hileli bir seçim yapıldığından bahsetmiştir.³³⁶

Bir yandan karşılıklı suçlama olayları devam ederken bir yandan ilk seçmenler sandık başlarına giderek oy kullanmaya başlamıştır. Bu seçimler sonucunda İsimlerini ve şubelerini tespit edebildiğimiz Trabzon Merkez Sancağı’ndan seçilen müntahib-i sâniler listesi aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 12: İkinci Seçmen Şubeleri ve Aldıkları Oylar

Birinci Şube	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Aya Filibo İmamı Mustafa Efendi	792
Divan-ı Umumi Aşar Kâtibi Sitrak Efendi	792
Nemlizade Hakkı Efendi	783
Kayıkçılar Kethüdası Yahya Efendi	782
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Zeytinlik Müderrisi Hafız Salih Efendi	311
Yağdancı Vasili Totor Efendi	288
Abdulluttalib Efendi	285
Otelci Efendi	242
İkinci Şube (Boztepe ve Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Nemlizade Cemal Bey	735
Hacı Ali Hafızade Hakkı Efendi	679
Nafia Başkâtibi Hafız Salih Efendi	658
Arabyan Gayzak Ağa	517
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Hacı Hamdizade Vehbi Efendi	430
Gazazzade Hüseyin Efendi	409
Doktor Eframidi Efendi	359
Hacı Derviş Ağazade Hamdi Efendi	355
Dördüncü Şube (Tabakhane Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Eyüpzade İzzet Efendi	671
Kefelizade Hacı Hafız Mahmud Efendi	666
Molla Bekirzade Mahmud Avni Efendi	662

³³⁶ Trabzon’da Meşveret, 21 Mart 1328/3 Nisan 1912, No: 366, s. 3.

Hacı Ömerzade Arif Efendi	652
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Çulhazade Hacı Kadri Efendi	207
Hacı Emin Bayrakdarzade Emin Efendi	201
Hacı Derviş Ağazade Mahmud Efendi	200
Hacı Hasanzade Şevki Efendi	194
Beşinci Şube	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Yazızade Remzi Efendi	673
Tekfur Çayır İmamı Hasan Efendi	665
Bölükbaşızade Refet Efendi	656
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Murad Hanzade Ziya Bey Efendi	66
Hacı Zade Osman Efendi	62
Eyüpzade Osman Efendi	32
Altıncı Şube (Kavak Meydan Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
İstinaf Mahkemesi Baş Kâtibi Ahmed Ef.	555
Evrak Kalemi Baş Kâtibi Remzi Efendi	553
Hacı Kadızade Ahmed Efendi	536
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Kırzade Şevki Efendi	17
Hacı Hasanzade Hacı Mahmud Efendi	12
Demircizade Hafız İsmail Efendi	9
Yedinci Şube (Eksotha (Hızırbey) ve Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Murad Hanzade Hayreddin Bey	468
Subaşızade Emin Efendi	462
Yalmanzade İbrahim Efendi	458
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Mollazade Osman Efendi	178
Kabazade Tefvik Efendi	165
Hacı İzzetzade Hasib Efendi	152
Onuncu Şube (Argaliya Karyesi (Uğurlu) ve Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Memiş Yazıcızade Abdullah Efendi	306

Abdizade İsmail Efendi	306
Holomana Papazı İstilyani Efendi	215
Argaliya Papazı Polharun Efendi	215
On Dördüncü Şube (Kilat Karyesi (Yeşilköy) ve Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Zanbur Karyesi'nden Hacıoğlu Abbas Ef.	273
Kalaylıoğlu Rasim Ağa	255
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Hacıoğlu Hamdi Efendi	180
Zanbur Papazı Leya Efendi	1

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 14 Mart 1328/27 Mart 1912, No: 364, s. 2; 17 Mart 1328/30 Mart 1912, No: 365, s. 3; 21 Mart 1328/3 Nisan 1912, No: 366, s. 3.

Trabzon'da Meşveret gazetesi Üçüncü Şube ile ilgili olarak bu şubede Hürriyet ve İtilafçıların Rumlarla işbirliği yaparak Doktor Karvanidi ve Kostropulo İspiro'yu seçtirdikleri³³⁷ bilgisini yazmıştır. Aynı iş birliğini sekizinci şubede de göstererek ahalisinin beş yüzü Rum, ancak altmış kadarı İslam olan Soğuksu ve civarında da kazandıklarını belirtmiştir. Burada bir yorum da getirerek aslında şubede Rumların belirleyici olduğunu, kazanılan ikinci seçmenleri İktbal gazetesinin Hürriyet ve İtilafçıları kazandı diye verdiğini, İtilafçıların eğer biraz haysiyetleri varsa bunu benimsememeleri gerektiğini eleştiri yoluyla vurgulamıştır. Dokuzuncu ve On İkinci şubelerde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tavsiye ettiği adayların kazandığı bilgisi verilmiş, ancak bunların kimler olduğu belirtilmemiştir.³³⁸

Bu şubelerin dışında Trabzon'da Meşveret gazetesi yoluyla tespit edebildiğimiz bazı bölgelerin de ikinci seçmen isimleri ve aldıkları oylar aşağıda verilmiştir:

Tablo 13: Diğer İkinci Seçmen Bölgeleri ve Aldıkları Oylar

Coşara, Samaruksa-i Sagir (İkisü), Kuhla (Kaşüstü), Şana, Coşara (Sayvan) Karyeleri	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Kuhla Karyesi'nden Çamoğlu Molla İbrahim Efendi	270
Şana Karyesi'nden Torlakoğlu Papaz Aristaki Efendi	269
Coşara Karyesi'nden Hasanbaşoğlu Mikdad Ağa	258

³³⁷ Trabzon'da Meşveret, 14 Mart 1328/27 Mart 1912, No: 364, s. 2.

³³⁸ Trabzon'da Meşveret, 17 Mart 1328/30 Mart 1912, No: 365, s. 2-3.

Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Şana Karyesi'nden Şatırzade Şevket Bey	135
Tarık gazetesi Müdürü Şatırzade Hasan Bey	126
Kuhla Karyesi'nden Molla Musaoğlu Temel Ağa	121
Kavala, Samaruksa-i Kebir (Yeşilyurt), Komera (Yalınca), Hos Meşelus (Çimenli) Karyeleri	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Emirzade Şerif Efendi	427
Kemahçızade İbrahim Ağa	427
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Bakioğlu Molla Hamid Ağa	67
Şatırzade İsmail Bey	56
Kongalidi Efendi	13
Yomra Nahiyesi'nin Uz Şubesi	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Muradhanzade Osman Bey	495
Mekteb Muallimi Hacı Ali Efendi	495
Artin Efendi	470
Yomra'nın Vakıflar Şubesi	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Nüfus İkinci Kâtibi Mehmed Efendi	220
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Oksa Karyesi Papazı Oksioğlu Papaz Vasil	115

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 31 Mart 1328/13 Nisan 1912, No: 369, s. 2; 4 Nisan 1328/17 Nisan 1912, No: 370, s. 2.

Yukarıda verilen ikinci seçmen listeleri gözden geçirildiğinde açıkça görülmektedir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon'da oldukça başarılıdır. Muhalefetin önde gelen isimlerinden Tarık Gazetesi Müdürü Şatırzade Hasan Hicabi Bey başta olmak üzere birçok Hürriyet ve İtilaf adayı İttihatçıların gerisinde kalmıştır. Başta kendisinin aldığı ya da daha doğru bir ifadeyle alamadığı oyların etkisi, sonrasında İtilafçıların beklediği başarıların gelmeyişi üzerine Hasan Hicabi Bey'in Tarık gazetesinde, bir nevi galibiyetlerini kutlayıp Tarık gazetesine ve onun şahsında İtilafçılara nisbet yaparcasına yazı yazan Trabzon'da Meşveret gazetesine ve İttihatçılara yönelik ağır ithamlar içeren bir yazı yazılmıştır.

Bu yazıda Meşveret'in bazı söz ve iddialarına karşılık verilmiştir. Meşveret'in "milletin ve efkâr-ı umumiyenin bunlara zahir ve lehdar olduğuna dair bir emare istenilmiş olsa aldıkları mektupları, gazetelerine yazdıkları varakaları ortaya sürerler..." sözü üzerine

“cevher-i namus ve hamiyetten zerre miktar hisseyab olanlar, gözleri önünde cereyan eyleyen vukuattan ibret beyan olur, delil emare talebine lüzum görmezler” şeklinde cevap verilmiştir. Ardından Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti’ni Rum vatandaşlarla işbirliği yapıyor diye eleştiren İttihatçıların, Halil ve Talat Beyleri kendilerine yardım için Patrikhaneye neden gönderdiği sorusu sorulmuştur. Seçimlerde işlerine yarayan kişileri vali tayin ederken seçimlere karışmak istemeyen kaymakam ve müdürlerin, kanunu ayakları altında çiğneyen İttihatçı valilerce görevden alındığı ya da yerlerinin değiştirildiği hususunda eleştirilerini ortaya koymuştur. Yine valilerin azil ile tehdit edilerek birer propagandacıya döndürülmesi, Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti için çalışan kişilerin hapslere, darplara, işkence ve hakaretlere uğraması, Trabzon’da Küçük İbrahim Ağzadelerin hapsedilmesi eleştirilmiştir. Ayrıca siyaseten tevkif edilenlere müdahale edilmemesi yönünde Adliyeye bilgi verildiği ifade edilmiş, bunların da sebebi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden istifa eden vatandaşların Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti’ne taraftar olmasına bağlanmıştır. Diğer taraftan insanların seçimde özgürce karar vermelerinin engellendiği, seçimde zor kullanıldığı, tarafgirlik içinde olmayan herkesin bunu bildiği iddia edilmiştir. Yazı şu sözlerle son bulmuştur:

Meşveretçi diyor ki; “Muhalliflerimiz bu devre engizisyon diyorlar. Kimin kulağı kesilmiş, kimin ayaklarına kızmış demirler vurulmuş, kimin evlad-ı ıyali gözünün önünde salb olunmuş...” Biz de cevap veriyoruz. 31 Mart’ı, Cemiyet-i Hafîye meselesini ne çabuk unuttular. Şiddet-i tazyikten kulağı sağırlaşmış Rıza Nurları, yüzlerce sopa yiyerek tabanları patlayan, tırnakları sökülen Mustafaları, vatandaşları, öldürülen Hasan Fehmileri, Ahmed Samimleri, Zekileri, Haşimleri engizisyonlara rahmet okutan Siroz çetesi mezalimini neden görmüyorlar? Meşveretçi istiyorlarsa mahkemeye başvursunlar diyor, Rıza Nur başvurdu da ne oldu? Hürriyet-i fikriye kurbanı Zeki Bey’i katledenler hâlâ bulunamadı.³³⁹

Sonuç olarak Tarık gazetesi seçimlere, İttihatçılara ve başta Trabzon Valisi olmak üzere İttihatçılık adına çalışan memurlara ve muhalefetin önde gelen isimlerine ya da muhalif tavır takınan bölgelere yapılan baskılara yönelik bütün eleştirilerini topluca ortaya koymuştur.

2.2.5. Mebus Adayları ve Aldıkları Oylar

Yukarıda ifade edilen ağır ithamlara ve Trabzon özelinde Şatırzade Hasan Hicabi Bey’in seçimlerin iptaline yönelik savcılığa başvurusuna rağmen ikinci seçmenlerin belirlenmesinin ardından mebus seçimlerine geçilmiştir. Bunun için adaylar belirlenerek Belediye Riyaseti vasıtasıyla Trabzon Sancağı adayları ve hangi fırka adına aday oldukları bir ilanla kamuoyuna duyurulmuştur. Fırkalara göre adaylar şunlardır:

³³⁹ **Tarık**, 31 Mart 1328/13 Nisan 1912, No: 110, s. 1-2.

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından aday gösterilenler:

- Kalcızade Mahmud Memduh Bey
- Nemlizade Hacı Osman Efendi
- Eyüpzade İzzet Efendi
- Matyo Kofidi Efendi
- Debre Mutasarrıfı Ordulu Ali Osman Bey
- Maarif Müfettişi Hacı Salihzade Servet Efendi
- Samsun Ceza Reisi Sürmeneli Hacı Yakupzade Hafız Mehmed Efendi
- Tırnova Bidayet Mahkemesi Reisi Ordulu Karakin Sercanyan Efendi
- Nallıhan Naibi Ordulu Hacı Müftüzade Saadeddin Efendi
- Kürtün Telgraf Müdürü Giresunlu Halil Efendizade Fuad Efendi
- Dersaadet'te Matbaa-i Reşad sahibi Sürmene'nin Zarha Karyesi'nden Kalfazade Mehmed Reşad Efendi
- Adapazarı'nda Oflu Sofuzade Ahmed Mad(z)rab Efendi
- Tercan Kaymakamı Hopalı Mamoyzade Mesud Efendi
- Giresunlu Karnik Mazmanyayn Efendi
- Kütahya Sancağı Ceza Reisi Ordulu Hazinedarzade İbrahim Bey
- Bolu Sancağı Ziraat Memuru Aziz Ağazade Remzi Efendi
- İstanbul Tahrir-i Meskufat Üçüncü Komisyon Reisi Mütvellizade Memduh Efendi.

Adaylıklarını Bizzat Hürriyet ve İtilaf Fırkası Namına Koyanlar:

- Mebus-u Sabık Ordulu Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey
- Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi
- Giresunlu Tusufitus (?) Arastutli (Arastavitli) Efendi nam-ı diğer Tahvadoğlu
- Alemdarzade Emin Efendi
- Arnabudzade Ahmed Efendi
- Niğde Mutasarrıfı Sabıkı Emin Hilmi Efendizade İlyas Sami Efendi
- Meclis İdare Baş Kâtibi Sabıkı Arif Efendi
- Sakizade Hafız Yunus Efendi
- İmaret Mahallesi Ahalisinden Abanoszade Hüseyin Efendi³⁴⁰

Mebus adayları içerisinde göze ilk çarpan eski İttihat ve Terakki Mebusları Kalcızade Mahmud Memduh Bey, Eyüpzade İzzet Efendi ve Matyo Kofidi Efendi'nin

³⁴⁰ Trabzon'da Meşveret, 31 Mart 1328/13 Nisan 1912, No: 369, s. 3.

İttihatçı listeden yeniden aday olmalarıdır. Buna karşılık birinci dönem mebuslarından Mahmud Mazhar Bey İtilafçıların adayı olmuştur. Kendisi daha önce de belirttiğimiz üzere Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'daki ilk yönetim kurulunun üyesiydi.

1912 seçimleri son olarak Mebusların seçimiyle tamamlanmıştır. Trabzon'da ise Nisan ayının ortalarında başlayan müntahib-i sânilerin oy kullanma işlemi, sayımların yapılmasının ardından 20-22 Nisan tarihlerinde son bulmuştur. 1912 seçimlerine yönelik olarak adaylıkları belirtilen isimlerin Trabzon merkez ve kazalarından ne kadar oy aldıkları aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 14: Seçim Yapılan Kazalardan Oy Alan Mebus Adaylarının İsimleri ve Aldıkları Oylar

	Müntahib-i Sâni	Müntahib-i Sâni	Müntahib-i Sâni	Müntehbi-i Sâni
İttihat ve Terakki Namzetleri	Trabzon	Akçaabat	Sürmene	Of
	68	32	33	34
Kalcıade Mahmud Bey	58	32	29	34
Nemlizade Hacı Osman Ef.	61	32	30	34
Eyüpade İzzet Efendi	59	31	30	34
Debre Mutassarrıfı Ali Osman Bey	59	31	30	34
Hacı Salihzade Servet Ef.	59	30	27	34
Matyo Kofidi Efendi	57	29	25	34
Samsun Ceza Reisi Hafız Mehmed Efendi ³⁴¹	59	29	32	34
Hürriyet ve İtilâf Namzetleri	Trabzon	Akçaabat	Sürmene	Of
Hazinedarade Mahmud Mazhar Bey	8	2	3	—
Alemdarade Emin Ef.	6	2	—	—
Giresunlu Sarı Alemdarade Ahmed Efendi	8	1	1	—
Evkaf Nezareti Muhasebe Müdürü Esbakı Derviş Kaptanzade Ali Necati Ef.	2	—	3	—
Giresunlu Sofitos Arestonlu Efendi	4	—	3	—
Hacı Hamdizade Hacı Tefik Efendi	11	—	8	—
Tirebolulu Hacı Eminzade Hacı Hüsnü Efendi	5	—	3	—

³⁴¹ Dönemin Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, seçimi ekseriyetle İttihat ve Terakki adaylarının kazandığını ifade ederek, kazananların isimlerini içeren bir yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Bkz. **BOA, DH. SYS**, Dosya no: 91, Gömlek no: 2/-1, 9 Nisan 1328/22 Nisan 1912.

Levitizi Nikolaki Efendi	4	—	3	—
Meclis İdare Baş Kâtibi Sabıkı Arif Efendi	8	2	3	—
Abanoszade Hüseyin Ef.	—	2	1	—
Sakizade Hafız Yunus Efendi	1	1	—	—
	Müntahib-i Sânî	Müntahib-i Sânî	Müntahib-i Sânî	Müntahib-i Sânî
İttihat ve Terakki Namzetleri	Vakfıkebir 15	Maçka 18	Görelle 21	Tirebolu 39
Kalcızade Mahmud Bey	15	13	21	27
Nemlizade Hacı Osman Ef.	15	14	21	27
Eyüpzade İzzet Efendi	15	18	21	28
Debre Mutassarrıfı Ali Osman Bey	14	13	21	18
Hacı Salihzade Servet Ef.	14	14	21	27
Matyo Kofidi Efendi	11	15	21	26
Samsun Ceza Reisi Hafız Mehmed Efendi	14	13	21	7
Hürriyet ve İtilâf Namzetleri	Vakfıkebir	Maçka	Görelle	Tirebolu
Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey	—	10	—	12
Alemdarzade Emin Ef.	—	6	—	12
Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi	—	9	—	11
Evkaf Nezareti Muhasebe Müdürü Esbakı Derviş Kaptanzade Ali Necati Ef.	—	—	—	12
Giresunlu Sufitus Arestunlu Efendi	—	8	—	7
Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi	—	9	—	13
Tirebolulu Hacı Eminzade Hacı Hüsnü Efendi	—	10	—	—
Levitizi Nikolaki Efendi	—	11	—	10
Meclis İdare Baş Kâtibi Sabıkı Arif Efendi	7	3	—	30
Abanoszade Hüseyin E.	—	2	—	—
Sakizade Hafız Yunus Efendi	—	—	—	—

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 4 Nisan 1328/17 Nisan 1912, No: 370, s. 3; 7 Nisan 1328/20 Nisan 1912, No: 371, s. 3.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan: Tırnova Bidayet Mahkemesi Reisi Ordulu Karakin Sercanyan Efendi, Nallıhan Naibi Ordulu Hacı Müftüzade Saadeddin Efendi, Kürtün Telgraf Müdürü Giresunlu Halil Efendizade Fuad Efendi, Dersaadet'te Matbaa-i Reşad sahibi Sürmene'nin Zarha Karyesi'nden Kalfazade Mehmed Reşad Efendi, Adapazarı'nda Oflu Sofuzade Ahmed Mazrab Efendi, Giresunlu Karnik Mazmanyen Efendi, Kütahya Sancağı Ceza Reisi Ordulu Hazinedarzade İbrahim Bey, Bolu Sancağı Ziraat Memuru Aziz Ağazade Remzi Efendi, İstanbul Üçüncü Komisyon Reisi Mütevellizade Memduh Efendi ve Niğde Mutasarrıfı Sabıkı Emin Hilmi Efendizade İlyas Sami Efendi oy alamamışlardır.³⁴²

Rakamlardan da anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki adayları, Hürriyet ve İtilafın adaylarına önemli bir üstünlük sağlayarak ikinci seçmenlerin oylarını büyük oranda almışlardır. Seçimlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin galibiyetiyle sona ermesinin ardından Trabzon Vilayeti'nde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan istifaların da ardı ardına geldiğini görmekteyiz. Trabzon'da seçimlerin İttihatçılar tarafından kazanılmasıyla birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan bu istifalara örnek olarak şunlar verilebilir:

İttihat ve Terakki Cemiyeti efradından bulunduğum halde bazılarının müfsidatına kapılarak istifa etmiş ve İtilaf Fırkasına yazılmış isem de fırka-i mezkurenin yayınladığı programının mütalaasından katıyen ve vicdanen müteazzi (üzgün) bulunmakta olduğumdan mukaddes İttihat Fırkasını kabul ve daha önce kayıtlı bulunduğum 121 numaraya ibkaen kabulümün ceride-i muteberinizle ilan buyrulmasını temenni ederim.

Rize Tahrirat Kalemî Kâtiplerinden
Hüseyin Avni³⁴³

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bidayeti tesisinden beri efradından olduğum halde geçenlerde yüzlerine dayanamadığım bazı ahabın ricası üzerine Tarık gazetesiyle Fırka-i İttihat'tan çekildiğimi ilan etmişim. Binaenaleyh mukaddes İttihat ve Terakki'nin daima terakkiyat ve vatana olan hizmeti her gün güneş gibi meydanda olduğuna ve Tarık'ın ilanından beri kalben müteazzi bulunmakta olduğuma mebni tekrar İttihat Fırkası'na kaydımın icrasını ve bilumum ihvanlarımın dahi malûmu olmak üzere muteber ceride-i âlileriyile neşir ve ilanını temenni eylerim efendim.

Tuzcuzade Mehmed Memiş³⁴⁴

³⁴² Rize'de yapılan Mebus seçimlerini İttihat ve Terakkinin adayları kazanmışlardır. Evkaf kadısı Atinalı Ziya Bey: Hopa'dan 18, Atina'dan 32, Rize'den 56 müntahib-i saninin oylarını; Sabık Mebus Ahmed Paşa ise Hopa'dan 13, Atina'dan 31, Rize'den 47 müntahib-i saninin oylarını alarak mebus seçilmişlerdir. Buna karşılık Hürriyet ve İtilaf'ın adayı İzmir Naib-i Sabıkı Arhavili Osman Mecdi Bey, Hopa'dan 10, Atina'dan 1, Rize'den 10, Sabık Mebus Ferid Efendi ise Rize'den 5 oy alırken Hopa ve Atina'dan oy alamayarak seçilememişlerdir. Bizzat adaylıklarını koyan yedi İtilafçı aday ise toplamda 15 oya dahi ulaşamayarak seçilememişlerdir. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 4 Nisan 1328/17 Nisan 1912, No: 370, s. 3. Gümüşhane Mutasarrıfı Dikran ise Gümüşhane Sancağı'nda 86 müntahib-i saninin oy kullandığını, bunun sonucunda İttihat adaylarından Kadribezzade Hasan Bey'in 56, eski mebus Hayri Bey'in 51 oyla seçimi kazanarak mebus seçildikleri bilgisini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bkz. **DH-SYS**, Dosya no:91, Gömlek no:2-1, 1 Nisan 1328/14 Nisan 1912. Yine Dahiliye Nezaretine yazılan bir yazıda kazanan Trabzon adayları belirtilmiştir. Bkz. **DH-SYS**, Dosya no:91, Gömlek no:2-1, 9-12 Nisan 1328/22-25 Nisan 1912.

³⁴³ **Trabzon'da Meşveret**, 28 Nisan 1328/11 Mayıs 1912, No:377, s. 3.

³⁴⁴ **Trabzon'da Meşveret**, 23 Mayıs 1328/5 Haziran 1912, No:384, s. 3.

Vatanın menfaatine hizmet etmek niyetiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na intisab eylemişsek de memurların firka-i siyasiyeye mensubiyetini tervec edemediğimiz cihetle badema kayıtlı olduğumuz firkadan alakamızı kestiğimizizin gazetenizle ilanını rica eyeriz.

Donanma-i Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Veznedarı Halil İbrahim
Evkaf İdaresi Veznedarı Ahmed Hayri³⁴⁵

Elbette bu durumu, seçimden galip çıkan Cemiyetin kendileri hakkında olumsuz tutum ve tasarruf göstermemesi amacıyla ortaya konulan bir davranış olarak yorumlamak daha doğru olur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı bir araya getiren İttihatçı karşıtlığı, seçimlerden İttihatçıların galip çıkmasıyla çözülmüş görünmektedir. Ancak bu ikinci dönemde İttihatçıların elde ettiği başarıya rağmen ordu içinden çıkacak olan Halaskar ve Zabitan hizbi, Hürriyet ve İtilafçılardan daha etkili muhalefetiyle İttihat ve Terakki'yi iktidardan edecek ve Sait Paşa Hükûmeti yerine Temmuz 1912 yılında, Büyük Kabine olarak da bilinen Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti kurulacaktır. Ardından bu hükûmet, çoğunluğu İttihatçılardan oluşan Meclis-i Mebusan'ı dağıtacak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti de 1912 seçimleriyle kazandığına inandığı siyasî hâkimiyeti böylece Bab-ı Âli Baskını'na kadar kaybedecektir.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası yukarıda ifade ettiğimiz kısa süreli iktidarı kaybetme dışında İttihatçılar, kendilerine yönelik muhalefetin zaman zaman şiddetlendiği dönemlerde dahi Trabzon'da etkin olabilmıştır. 1908 ve 1912 seçimleri, Cavid Bey'in gezisiyle yaşanan olaylar, boykotlarda kayıkçı ve mavnacılarla sergilenen işbirliği İttihatçıların sahip olduğu etkinliğin kanıtlarıdır. Diğer taraftan İttihatçılar, kurduğu şubeler vasıtasıyla şehirde siyasetin yönlendirici gücü olmuştur. Öncülük yaptıkları eğitim kursları, konferanslar ya da imara yönelik faaliyetlerdeki çabalarıyla vatandaşın önemli bir kısmının desteğini kazanmışlardır. İstibdat İdaresi'ne son vermeleri, anayasayı tekrar yürürlüğe sokmaları ve meclisi açtıran birinci kuvvet olarak görülmeleri de İttihatçılara verilen desteğin diğer sebepleridir. Her ne kadar seçilen mebuslara bakıldığında ulema ya da eşraf kökenli güçlü aileler karşımıza çıksa da bunları seçtiren kuvvet İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldıktan sonra 1912 seçimlerinde hüsrana uğraması, diğer önde gelen İtilafçı ulema ve eşraftan adayların seçilememesi bizleri bu kaniya sevk eden örneklerdir.

İttihatçılara karşı muhalefet ise en büyük atılımını Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşu sonrası gerçekleştirmiştir. Gerçi bu firkanın kuruluşundan önce yayın faaliyetine başlayan Tarık gazetesi, Şatırzade Hasan Hicabi Bey önderliğinde İttihatçılara karşı bir

³⁴⁵ Trabzon'da Meşveret, 12 Mayıs 1328/25 Mayıs 1912, No:381, s. 3. İstifalar için ayrıca bkz. Hadim-i Millet, 1 Nisan 1328/14 Nisan 1912, No: 8, s. 2-3.

muhalefet başlatmışsa da bu muhalefetin şiddeti Hürriyet ve İtilaf'ın kuruluşu ve yine Trabzon Mebusu Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey'in adı geçen fırkaya katılımıyla artmış, Trabzon'daki muhalefet kendisine siyasi dayanak noktası bulmuştur. Ancak yaşanan gelişmeler İttihatçıların tekrar yönetimi ele geçirmesine zemin hazırlamış ve bahsettiğimiz muhalefet hareketi Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrası sindirilmiştir. İki hareketin tekrar karşı karşıya gelişleri ise 1918 yılı sonrası merkezi yönetim ve adem-i merkezi yönetim tartışmaları çerçevesinde olmuş, ancak İttihatçı kanat Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti içerisindeki etkinliği ile üstünlüğü yine elinde tutmuştur.

2.3. Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon Gezisi

İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan Cavid Bey,³⁴⁶ İstanbul Hükûmetlerinde aldığı Maliye Nazırlığı görevinin yanında 1911 yılının yaz aylarında içerisine Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerini de alan bir dizi yurt gezisi gerçekleştirmiştir. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti zor günler geçirmektedir. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa istifa etmiş, Cemiyet içinde Hizb-i Cedit hareketi başlamış, dış borçlanmaya gidilmesinden ötürü hükûmetle birlikte özellikle Maliye Nazırı olan Cavid Bey ağır eleştirilere uğramıştır.³⁴⁷ Eleştiriler üzerine Mayıs ayında Cavid Bey görevinden istifa etmiş, Meşrutiyetin üçüncü yıldönümü kutlamaları için Trabzon'da bulunmak ve İttihatçı karşıtlarının güçlenmeye başladıklarının duyulduğu

³⁴⁶ 1875'te Selenik'te dünyaya gelmiştir. İbtidai ve Rüştüeyi Selanik'te, Mülkiye İdadisini İstanbul'da okudu. 1896'da Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdi. Ziraat Bankası'nda memuriyete başladı. 1897'de Maarif Nezareti'ne geçti. Buranın istatistik şubesinde çalıştı. 1898-1902 arası Ayasofya Merkez Rüştüeyi ve Yüksek Öğretmen Okulunda iktisat ve maliye öğretmenliği yaptı. Selanik'te özel bir okulda müdürlük yaparken Manyasızade Refik Bey ve Talat Beyle ilişki kurdu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. 1908 seçimlerinde Selanik'ten mebus seçildi. Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Sait Halim Paşa, Talat Paşa ve Ahmet İzzet Paşa Hükûmetlerinde Maliye Nazırı, Sait Paşa Hükûmetinde Nafia Nazırı olarak görev yaptı. Londra Konferansı'na TBMM Hükûmeti temsilcisi olarak katıldı. Yeni Türkiye Devleti'nde, İttihat ve Terakki Partisi'ni canlandırmak için bazı başarısız girişimlerde bulundu. İzmir'de Atatürk'e karşı yapılan suikastla ilgili bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı ve İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı. 26 Ağustos 1926'da idam edildi. İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet**, C. II, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1998, s. 516-517. Cavid Bey'in hayatı ve siyasi serüveni hakkında geniş bilgi için bkz. Nazmi Eroğlu, **Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, 1. Baskı, İstanbul: Bir Harf Yayınları, 2006.

³⁴⁷ Maliye Nazırı Cavid Bey'e yönelik bir eleştiri Tarık gazetesinin sütunlarında yer almıştır. Burada Cavid Bey'in Mösyö Loran adlı bir yabancı temsilciyle yaptığı bir mali kanunun, Osmanlı maliyesini Osmanlı Bankası üzerinden yabancıların hâkimiyeti altına sokacağı dile getirilmiştir. "Bu kanunu Cavid Bey değil de bir başkası yapsa, kabul ve imza ile meclise kadar götürse idi acaba hakkında neler söylenmez, neler yazılmazdı. Belki çoktan Divan-ı Âli'ye bile sevk olunurdu" sözleriyle eleştiri sahası İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve onun meclisteki temsilcilerine kadar genişletilmiştir. Yine eleştiriyi bir gerekçe olarak "murakabe hakkı o kanun-ı merdud ile Osmanlı Bankası'na verilseydi acaba kuvve-i siyasiye ve idariyemizin mütevali ve pek bariz hatalarıyla, acziyle zuhur eden isyanların, iğtişaların teskinine taalluk eden teşebbüsat ve sevkıyat-ı askeriyeye nasıl imkân bulunabilirdi" ifadeleri kullanılmıştır. Bkz. **Tarık**, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, No: 72, s. 5.

şehirde propaganda yapmak amacıyla kapsamlı bir geziye çıkmayı düşünmüştür.³⁴⁸ Böyle bir gezinin İttihat ve Terakki Cemiyeti için de çok önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Zira Cavid Bey'in yapacağı gözlemler onlara, cemiyetlerinin özellikle taşradaki gücü hakkında bir fikir verecektir. Bu gezide, Cavid Bey'le birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden Teşkilat-ı Mahsusacı Ömer Naci Bey³⁴⁹ ile yine İttihat ve Terakki'nin önemli basın organlarından olan Tanin gazetesinin yazarlarından Ahmet Şerif Bey ve Selanik Merkez Kumandanı Kaymakam Nazım Bey'e suikast düzenleyen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üyelerinden Mustafa Necib de bulunmuştur.³⁵⁰

Dönemin İttihatçılığa yakınlığıyla tanınan Trabzon'da Meşveret gazetesi gelenlere dair haberi İstanbul gazetesinden alıntılıyarak vermiştir. Buna göre, Meclis-i Umumî'nin tatili sonrası Cavid Bey'in Ömer Naci Bey'le birlikte Trabzon, Samsun, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır ve Van havalisine bir seyahat yapacaklarını, gidecekleri yerlerde Meşrutiyetin faydasına dair konferanslar vereceklerini ve inşa edilecek demir yolları ile arazi meseleleri hakkında incelemede bulunacaklarını Trabzon halkına duyurmuştur. Ardından gazete, "Bu muhterem simaların, Anadolu'nun saf ve pak muhitinde fikr-i terakki bütün manasıyla intişara başlayacağı şüphesiz bulunduğundan bu seyahatin kuvveden fiile çıkmasını bütün samimiyet-i kalbimizle temenni eyleriz." diyerek duygularını dile getirmiştir.³⁵¹

2.3.1. Cavid Bey ve Heyetinin Trabzon'da Karşılması

Cavid Bey ve heyeti Trabzon'da gösterilerle karşılanmıştır. Heyet adeta bir sevgi seli arasında, kayıklarla denizden sahile getirilmiş ve alkışlar arasında Trabzon'a ayak basmıştır. Cavid Bey ve yanındakilerin Trabzon'da karşılaşmalarına dair önemli bilgiler Ahmet Şerif'in gezi yazısında mevcut olmakla birlikte,³⁵² daha ayrıntılı bilgilere Trabzon'da Meşveret gazetesinde rastlamaktayız. Buna göre misafirleri karşılamak üzere her tarafta hazırlıklar yapılmıştır. Bu hazırlıklar çerçevesinde 15 kayık hazırlanarak Aya Sofya tarafından denize açılmış, daha sonra Cavid Bey ve arkadaşları Gülcemal vapurundan içerisi süslenmiş bir kayığa alınmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti de limanı

³⁴⁸ Kudret Emiroğlu, "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon Gezisi (1911)", **Trabzon**, 4, (1990), s. 53.

³⁴⁹ Osmanlı İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi Murahhaslarından olan Ömer Naci Bey, daha önce Mustafa Necib Bey'le birlikte Nisan 1910 senesinde Anadolu Vilayetlerinde bir seyahat yapmak üzere İstanbul'dan Trabzon'a bir İtalyan vapuruyla gelmiştir. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 31 Mart 1326/13 Nisan 1910, No: 165, s. 1.

³⁵⁰ Emiroğlu, "Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon Gezisi (1911)", s. 53; Rahmi Çiçek, "Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)", **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, (8-10 Nisan 1999), İzmir, 2000, s. 540.

³⁵¹ **Trabzon'da Meşveret**, 4 Mayıs 1327/17 Mayıs 1911, No: 276, s. 1.

³⁵² Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, (Haz. Mehmed Çetin Börekçi), C. 1, Ankara: TTK Yayınlar, 1990, s. 291-292.

kırmızı beyaz renklerle ve bayraklarla donatmış, yine liman ağzından birçok sandal ve kayıkların karşılamaya hazır olmasını sağlamıştır. Karşılamada Vali Bekir Sami Bey, Nemlizade Hacı Osman, Eyüpzade İzzet, Fırka Kumandan Vekili, Jandarma Heyet-i Teftişiye Reisi, Ermeni Murahhası, Taşnaksutyun Heyeti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon Şubesi üyeleri hazır bulunmuştur. Karaya ayak basılmasından sonra Uzun Sokak'taki İttihat ve Terakki kulübüne gidilmiş, kısa bir dinlenmenin ardından ise valiliğe, belediyeye, fırka kumandanlığına ve müftülüğe ziyaretlerde bulunulmuştur. Bu karşılama ve ziyaretlerde jandarma mızıkası da çeşitli marşlar çalarak çoşkunun yükselmesini sağlamıştır.³⁵³

Bu şekilde anlatılan karşılama törenine karşılık, dönemin muhalefet gazetesi olarak kabul gören Tarık gazetesinde ise karşılama: “Cavid Bey’in karşılanmasına Valinin daveti üzerine eşraftan birkaç kişiyle bazı memurlar gitmiş, sebep-i izahını anlayamadığım askerî mızıkaya da karşılamaya katılmıştı. Oysa biz bunları kalbi ve hakiki bir teveccühten ziyade resmî bir zorunluluğa bağlıyoruz. Karşılamada dikkate değer bir hal de gördük. Cavid Bey belli kişiler ve beş altı askerle sanki bir mücrim sevk edilir veya bir tehlikeli mevkiden geçer gibi garip bir teyakkuz altında İttihat ve Terakki Kulübüne varmıştır.” şeklinde ifade edilmiştir. Hâlbuki Trabzon’dan Jön Türk gazetesine yazılan ve Tanin’in alıntılıdığı habere göre Cavid ve Naci Beyler, hazırlanan arabaya binmeyi reddederek İttihat ve Terakki Kulübüne alkışlarla, hazırlanan yeşil dallarla süslü zafer takının altından yürüyerek gitmiştir.³⁵⁴ Tarık gazetesinin karşılama töreni ile ilgili diğer bir eleştirisi ise gazeteci Zeki Bey’in öldürülmesi meselesidir. Payitahtın hürriyet şehidi Zeki Bey’in katli üzerine genel bir üzüntü ve matem içinde bulunduğu sırada böyle bir karşılamanın ne derecede milletin kalbini meymus edeceğini içeren Rize ahalisinden alınan bir telgrafi yayınlamıştır. Gazete ayrıca bu telgrafi yayınladığı sayısında “alamet-i matem” olmak üzere siyah yazı ile de çıkmıştır.³⁵⁵

Ahmet Şerif ise seyahat haberinin yayılmasıyla Tarık’ın sinir hastalığına uğramış gibi misafirlerin aleyhine yazmadık bir şey bırakmadığını, yapılan karşılama hazırlıklarına

³⁵³ **Trabzon’da Meşveret**, 6 Temmuz 1327/19 Temmuz 1911, No: 294, s. 1-2. Bu karşılama töreninin anlatıldığı yazıda Giresun’da da güzel bir karşılama yapıldığı, İttihat ve Terakki Kulübüne geçilerek çay ziyafeti verildiği, Cavid Bey’in kulüp balkonundan gelen halka bir konuşma yaptığı belirtilmiştir.

³⁵⁴ Emiroğlu, “Maliye Nazırı Cavid Bey’in Trabzon Gezisi (1911)”, s. 54.

³⁵⁵ **Tarık**, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, No: 72, s. 3. Tarık gazetesinin bu yönde bir haber yapması üzerine Selanik’te Hasan Bey’in çıkardığı Silah gazetesi, Hasan Hicabi Bey’i ve onun nezdinde Şatırzadeleri ağır bir eleştiriye tâbi tutmuştur. Bunun üzerine Trabzon’da çıkan ama mevcut sayıları elde bulunmayan Faros Tis Anadolis gazetesi, Şatırzadelerin hamiyetli, yardımsever ve Trabzon için önemli bir aile olduklarını belirterek refikine sahip çıkmış, Hasan Hicabi Bey’in ittihat-ı anasır için büyük gayretler gösterdiğini ve aynı gayreti, edebiyatla matbuat âlemine katkı yaparak da gösterdiğini ifade etmiştir. Bkz. aynı nüsha, s. 3.

itiraz ettiğini, belediyenin ve hükûmetin karşılamaya katılma ve bunun için para harcama hakkı ve yetkisi olmadığını iddia ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca karşılamada bir karışıklık çıkarmak amacıyla, birkaç köylüyü para vererek getirdikleri, ancak İttihat ve Terakki'nin Trabzon'daki büyüklüğü karşısında bunu başaramadıklarını ilave etmiştir.³⁵⁶

Tarık gazetesi muhalefetine yine devam etmiş ve Cavid Bey'in Trabzon'a Selanik Mebusu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzlu bir azası sıfatıyla geldiğini, bundan başka resmî bir sıfatının olmadığını belirtmiştir. Sözlerine, Cavid Bey'in iki yıl kadar Maliye Nezareti'nde bulunarak halkı borç altına soktuğunu, Osmanlının sinesinde en büyük yaraları açan Reji İdaresi'ne taraftarlık gösterdiğini, dolayısıyla Cavid Bey hakkında ortaya çıkan hürmeti sarstığını söyleyerek devam etmiştir. Ardından “zavallı ahali! İstikbal edilen zatın kimin ve kime mensup olduğunu ve bazılarının memleket için nasıl bir istikbal ihzar ettiğini tayinden ne kadar acizdir!” sözleriyle son vererek muhalefетinin dozunu da yükseltmiştir.³⁵⁷

Görüldüğü üzere Trabzon'da bir siyâsî çekişme kendisini göstermektedir. Özellikle 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması sonrasında saflar daha da belirginleşecek ve Tarık gazetesi bu fırkaya meydecektir. Çekişmenin en büyüğü de bu seyahatin ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması³⁵⁸ sonrasında meydana gelen 1912 seçimlerinde yaşanacaktır. İş sadece bununla da bitmeyecek, Mahmut Şevket Paşa'nın ölümüyle alakalı olarak Tarık gazetesi sahibi Hasan Hicabi hapse atılacaktır. Burada en büyük eksiklik elimizde Tarık gazetesinin yeterli sayısının olmaması sonucu karşılaştırmaları daha ayrıntılı yapamayışımızdır.

2.3.2. Cavid Bey'in Trabzon Hürriyet Meydanı'ndaki Konuşması

Dönemin gazetelerine yansıyan farklı senaryolu bir karşılamının ardından Cavid Beyleri ağırlamak için de özen gösterilmiştir. Örneğin Çarşamba günü akşamı Nemlizadeler, Boztepe'deki konaklarında, Vali, Müftü ve ruhani reisler ve önde gelen kişilerin katılımıyla Cavid ve Naci Beyler şerefine parlak bir ziyafet vermiştir.³⁵⁹ Perşembe

³⁵⁶ Şerif, a.g.e., s. 305.

³⁵⁷ Emiroğlu, “Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon Gezisi (1911)”, s. 55.

³⁵⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, 1. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990; Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, **Tarih ve Toplum**, 7 (273), (1987), s. 273-280; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 294-343; Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5-6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1436-1444.

³⁵⁹ **Trabzon'da Meşveret**, 10 Temmuz 1327/23 Temmuz 1911, No:295, s. 5. Nemlizadelerin o dönemin önemli ticaret ailesi olduğu düşünüldüğünde Sabık Maliye Nazırının adına ziyafet vermeleri dikkat çekicidir. Bu ailenin daha sonra elde ettikleri başarılarla Cumhuriyet'in ilk yıllarında Samsun-Bafra ve Samsun-

günü ise Cavid Bey Trabzonlulara bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma öncesi belediye dairesine gelen Cavid Bey, burada Vali Bekir Sami Bey, Trabzon Mebusları Nemlizade Hacı Osman ve Eyüpzade İzzet Beyefendiler, şehir müftüsü, Rum ve Ermeni ruhani reisleri ve memleketin diğer ileri gelenleriyle birlikte bir yemek yemiş, ardından Hürriyet Meydanı'nda hazırlanan kürsüye çıkarak konuşmasını yapmıştır.³⁶⁰

Cavid Bey, konuşmasında Trabzonlulara gösterdikleri misafirperverlikten dolayı teşekkür ettikten sonra meşrutî hükümetlerin üç senelik icraatlarından bahsetmiştir. Üç yıl içinde kanunu üstün kılmaya çalıştıklarını, ilerleme yolunda adımlar atmaya çalışırken isyanlarla, engellerle karşılaştıklarını, ancak yılmadan siyasi ve şahsî ayrılıklarla mücadele ettiklerini belirtmiştir. Diğer taraftan eğitime yatırım yapmak adına büyük gayret gösterdiklerini, fakat memleketin büyüklüğü ve üç sene gibi kısa bir sürede her şeyin tamamlanamadığını vurgulamıştır. Meşrutiyet öncesi adalet yerine zulmün, ilim yerine cehaletin, mektepler yerine hapisanelerin olmasından memleketin harabeye döndüğünü vurgulamış ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

Bu zorluklar dolayısıyla mucize gösteremeyecek olan insanlar ve başındaki hükümet bu üç sene içinde yapılması pek kolay olmayan şeyleri bile yapmıştır. Vatanın ötesinde berisinde asar-ı nafia vücuda getirmiş, şimendiferler, limanlar, rıhtımlar yapmaya başlamış, memlekete hayat verecek olan merakizde, her türlü terakkiden mahrum kalan mahallerde, bir nazar-ı ihtimam, bir teselli, bir eser-i uhuvvet göstermeye başlamıştır.

Suriye sahillerinde, Yemen'de dolan az, küçük fakat her halde mühim bir şimendifer, Rumeli'de, Anadolu'da diğer bir demir yolu vücuda getirmiş, daha sonra bunların hepsinin fevkinde mühim olmak üzere on dokuzuncu asrın son senelerinin en müşkil siyasî meselelerinden biri olan Bağdat şimendifer meselesini halletmiştir. Bu meseleler bizim için can, hayat, beka, ruh meselesi demektir...

Sonra sizin şehrinize ve komşunuz müstakil livaya ait teşebbüsü de vardır. Bir buçuk seneden beri Samsun'dan Sivas'a, Trabzon'dan Erzurum'a bir demir yolu inşa etmek vesaitini taharri eylemektedir. Sizin bu babda ne kadar sabırsız olduğunuzu bilirim. Fakat emin olunuz ki sizin şiddet-i intizarınızdan dolayı değil size karşı olan vazifesini ifa etmek maksadıyladır ki, bunları halletmekle uğraşmaktadır. Fakat maalesef bizim memleketimizde mazinin kötü idaresi neticesi olarak küçük bir iktisadî ve malî mesele yoktur ki, oraya bir siyaset tırnağı karışmış olmasın. Öyle meseleleri halletmek, ayıklamak zannedildiği kadar kolay değildir. Bazen size sebepsiz ve manasız görünen tehirlerin sebebi budur. Hükümet şimdiye kadar bu topraklardan aldıklarını vermek zamanı geldiğine iman etmiştir.

İstikbalin en büyük definelere sizin topraklarınızdadır. Anadolu topraklarında güzel madenler, el değmemiş madenler şimdiye kadar alınan mahsulâtın pek çok emsalini verecek arazi, bu toprakların üstünde şimdiye kadar dimağları işletilmemiş insanlar zeki ve kabiliyetli. Bu halkı yükseltmek elbette vesait-i nafiyayı yapmakla olur. Pek yakın bir zamanda şehrinizin bir köşesinde demir yolu örüldüğünü göreceksiniz, mühendislerin yeşil deniz kenarında tedkikat-ı fenniyede bulduklarını müşahede edeceksiniz. Hükümetin vesait-i malîyesi bütün onları bir anda vücuda getiremez. Sizin daima inanmanız lazım

Çarşamba demiryolunun yapımına yönelik önemli bir vazifeyi devlet eliyle aldıkları da unutulmamalıdır. Geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, "Samsun Sahil Demiryolu", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, 1. Baskı, (Haz. Cevdet Yılmaz), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, 2006, s. 333-348.

³⁶⁰ Şerif, a.g.e., s. 292-293. Konuşmanın tam metni için bkz. Ek 1, s. 361.

gelen şey var ise, o da siz kendinizi ne kadar çok düşünüyorsanız sizin kadar belki sizden ziyade düşünen bir heyet-i hükûmetin mevcudiyetidir.

Geleceğe dair yapılacaklardan bahsetmesine rağmen Cavid Bey, hazinenin içinde bulunduğu zorlukları da dile getirmiş, ancak “Ben bu milletin geleceğinde başkaları gibi kışlar, hazanlar değil bahar görüyorum” diyerek umut dolu sözlerle konuşmasını bitirmiştir.³⁶¹

Konuşmanın değerlendirmesini yapan Ahmet Şerif’e göre dinleyiciler, hayatlarının en mutlu, en sonsuz, en unutulmaz dakikalarını yaşamışlardır. Cavid Bey’in sözleri karşısında binlerce kişi vatanseverlikten coşmuştur. O, zaferden emin, başarısına inanmış, bir ordu kumandanı gibi kahramanca söz söylemiş, ruhları, meşrutiyet gerçeğinin fethedici ve sihirleyici avucuna almıştır.³⁶² Ahmet Şerif’in bu sözlerinin biraz abartılı olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak bu gezinin amaçlarından birisinin de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin propagandasının yapılması gerçeği olduğu unutulmamalıdır. Bu doğrultuda, gerek konuşmacının sözlerindeki Cemiyet ile hükûmeti övücü ve masum gösterici ifadelerinin gerekse Cemiyet’e yakınlığıyla bilinen Tanin gazetesi yazarının sözlerinin biraz da bu açıdan değerlendirilmesi gerekir.

2.3.3. Cavid Bey ve Heyetinin Trabzon’dan Ayrılışları

Cavid Bey ve yanındakiler Trabzon’da çeşitli ziyaretler, konuşmalar ve ileri gelen vilayet önderleriyle görüşmeler yaptıktan sonra Pazartesi sabahı Maçka üzerinden Erzurum’a doğru yola çıkmıştır. Trabzon halkı misafirlerini karşılarken olduğu gibi uğurlarken de yalnız bırakmamışlar ve Maçka’ya kadar kendilerine eşlik etmişlerdir. Yola çıkılmadan önce Vali Bekir Sami Bey, Mebuslar İzzet ve Osman Efendiler, Müftü, ruhani reisler, erkân-ı memurin, askerî ümera ve memleketin ileri gelenleri Uzun Sokak’taki İttihat ve Terakki Kulübü’nde toplanmış, merkez ve altı diğer şube ve sancakları beraberinde, kırk kadar arabayla Değirmendere’ye gitmişlerdir. Burada bekleyen genç bir topluluk donanma tüfekleriyle heyeti karşılamıştır. Bunlardan bir kısmı Hacı Mehmed mevkiine kadar gelmiş ve oradan geri dönmüştür.

Vali ile birlikte Jandarma Heyet-i Teftişîye Reisi Osman Şani Bey, Mebus İzzet Efendi, Nemlizade Cemal Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Murahhas Mesulü Rıza Bey, Heyet-i Merkezîye azaları ve Rize’den Trabzon’a gelen özel bir heyet ise yirmi beş faytondan oluşan bir konvoyla Maçka’ya kadar gitmişlerdir. Misafirlerin Maçka’ya doğru

³⁶¹ **Trabzon’da Meşveret**, 10 Temmuz 1327/23 Temmuz 1911, No:295, s. 3-5; ayrıca bkz. Şerif, a.g.e., s. 293-302. Bu konuşma Tanin gazetesinde 1051 ve 1052 numaralı nüshalarında da mevcuttur.

³⁶² Şerif, a.g.e., s. 293.

geldiklerini haber alan bölge yöneticileri de bir karşılama düzenlemiş ve kalabalık iyice artmıştır. Akşam olması dolayısıyla Eyüpzade Besim Efendi'nin otelinde Cavid Bey ve arkadaşlarına yer ayrılmıştır. Cavid Bey burada da bir konuşma yapmış, eğitimden, meşrutî hükûmetin ahaliye ve ahalinin meşrutî hükûmete karşı olan vazifelerinden bahsetmiştir. Daha sonra otelde dinlenmeye çekilen heyet Salı sabahı erkenden yola çıkmıştır.³⁶³

Trabzon bu dönemde Cavid ve Naci Beylerin gelişiyle tarihi günlerinden birini yaşamıştır. Daha önce vurguladığımız gibi, Trabzon'da İttihat ve Terakkiye karşı muhalefetin arttığı haberlerinin duyulması da bu gezinin yapılmasında etkili olmuştur. Ahmet Şerif de böyle sözler işittiklerini, ancak karşılaştıkları her olayın, bütün şehir tarafından, bu söylentileri yalanlamak için düzenlenmiş olduğunu, hele şahsî kin bulaşmış şekil ve anlamıyla muhalefetin hiçbir zaman yaşayamayacağını Trabzonluların ispat ettiklerini vurgulamıştır.³⁶⁴ Tarık gazetesinin Cavid Bey ve heyetinin gelişini önemsiz gösterebilme gayretine rağmen, bu önemli şahıslar parlak şekilde karşılanmış ve ağırlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zor bir dönemden geçiyor olmasına rağmen popülerliği ve 1908 inkılâbı sonrası kendilerine atfedilen Cemiyet-i Mukaddese inancı hâlâ çok yüksektir.

³⁶³ **Trabzon'da Meşveret**, 13 Temmuz 1327/26 Temmuz 1911, No:296, s. 1; Şerif, a.g.e., s. 307-310.

³⁶⁴ Şerif, a.g.e., s. 304.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TRABLUSGARP, BALKAN ve I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON

3.1. Trablusgarp Savaşı ve Trabzon

II. Meşrutiyet Dönemi'nin önemli siyasî olaylarından biri 1911 yılının Eylül ayında İtalya ile yapılan Trablusgarp Savaşı'dır. İtalya 1870 yılında millî birliğini sağlamadan önce küçük şehir devletleri hâlinde parçalı bir yapı içerisinde bulunuyordu. Bunun sonucu bütünleşmiş, güçlü ve büyük merkezî devletler sömürgeleşme ve sonrasında deniz aşırı bir yayılcılığa ve yarışa doğru yol alırken İtalya, yukarıda belirttiğimiz parçalanmış yapısıyla bu yarışta gerilerde kalmıştı. Sanayi Devrimi'nin de ortaya çıkışıyla iyice belirginleşen merkezî malî güç ve bu güçten doğan üretim ve dağıtım biçimi, girişimci bir burjuva sınıfın ortaya çıkmasına katkı sağlamış ve bu sınıf da ekonomik çalkantılardan ancak sınırları kolaylıkla değişmeyen merkezî bir gücün sayesinde etkilenmeyeceğini görmüştü. Ayrıca İngiltere ve Fransa gibi iki millî birliğe sahip devletin ekonomik refahı, İtalya'daki girişimcilerin gerçeği daha açık görmelerine yardım etti. Bu gelişmelerin de katkısıyla Kont Cavour, Mazzini ve Guisepe Garibaldi gibi liderlerinin mücadelesiyle İtalyanlar 1871 yılında millî birliklerini kurdu.³⁶⁵ Birliğin kurulmasının ardından İtalya, hiç vakit kaybetmeden yeni sömürge alanları elde etmek için faaliyete başladı. Kendisi için en doğal yayılma alanı olarak da henüz diğer büyük devletlerce işgal edilmemiş Trablusgarp'ı gördü.

Bu amaçla bir dizi çalışma içine giren İtalyanlar, İngiltere, Almanya, Avusturya, Fransa ve Rusya'yı Trablusgarp'a yönelik yapacağı işgale karşı tarafsız bir tutum takınma konusunda ikna etmeyi başardı.³⁶⁶ Bu işgal düşüncesinde, sömürge elde etme yarışından bir pay kapabilmek düşüncesi etkili olduğu gibi İngiltere'nin Mısır'a, Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi ile birlikte 1908 yılında Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi de etkili oldu. Avusturya'nın Balkanlarda sağladığı ilerleme, Balkanlarla da ilgilenen İtalya için bir

³⁶⁵ Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, 6. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1998, s. 194-197. İtalyan millî birliğinin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 285-298; 332-333.

³⁶⁶ Yerasimos, a.g.e., s. 439-440; Giovanni Giolitti, **Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?**, 1. Baskı, (Haz. Tahsin Yıldırım), İstanbul: DBY Yayınları, 2012, s. 29-30. Giolitti hatıralarında ayrıca Trablusgarp'ı ele geçirebilmek için 1906-1909 seneleri arasında çalışmalar yaptığını, bu mesele ile meşgul olduğunu, özellikle bölgedeki kabilelerin kendi aralarındaki çatışma ve ihtilaflardan faydalandığını, ayrıca Türk resmi makamlarıyla Trablusgarp'taki bazı kabilelerin aralarındaki gerginliklerden de istifade ederek bazı memurlar aracılığıyla tahrikât yaptırdığını ifade etmektedir. Bkz. Giolitti, a.g.e., s. 30.

gerileme anlamına geliyordu. İtalya bu sebeple Trablusgarp'ı olası bir büyük devlete kaptırmamak ve planını işletebilmek adına adımlar atarak Trablusgarp'taki ticarî ve ekonomik yatırımlarını arttırdı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin o bölgede yetersiz idaresinden ve İtalya'ya çıkardığı engellerden bahsedildi. Ayrıca İtalyan hükûmeti ve basını kendi kamuoyunu olası bir Trablusgarp harekâtına hazırlamaya çalıştı. Trablusgarp'a yerleşebilmek amacıyla, sistemli bir şekilde resmî ve gayri resmî sürdürdüğü bu politikalar sonucu, 1911 yılında işgal için şartların olgunlaştığını düşünerek harekete geçti.³⁶⁷

İtalya'nın harekete geçmesinde sadece bu dış ilişkilerinin etkili olduğunu söylemek meselenin tam olarak anlaşılması noktasında konuyu eksik bırakmak olacaktır. Bu işgalin olmasında, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu çalkantıların da etkisi büyüktü. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan siyasî çekişmeler, 31 Mart Vakası, sürekli değişen hükûmetler sonucu sağlanamayan istikrar, Makedonya, Arnavutluk ve Yemen'de ortaya çıkan isyanlar, devleti zaafa uğrattığı gibi İtalya için de bahsettiğimiz uygun ortamı yarattı. Ayrıca savaş çıkmadan önce Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa'nın İtalyanların şikâyeti üzerine görevinden uzaklaştırılması, yerine atanan ve bir dönem Trabzon'da valilik görevinde bulunmuş Bekir Sami Bey'in savaş başladıktan bir buçuk ay sonra görev yerine gitmesi, Trablusgarp'ta bulunan asker ve silahların Yemen'e sevk edilmesi, bu askerî birliklere yardım amacıyla kurulan on beş bin kişilik Kuloğlu Ocakları'nın dağıtılması, kırk elli bin kadar silahın İstanbul'a gönderilmesi ve nihayetinde Avrupa'daki elçilerimizin uyarılarının da dinlenilmemesi İtalya'nın karşısında devletin zayıflığını doruğa çıkardı.³⁶⁸ Trablusgarp taarruzundan birkaç gün evvel, Roma'da elçilik görevinde de bulunmuş Sadrazam Hakkı Paşa'nın Mecliste İtalya ile olan dostluklarından bahsetmesi³⁶⁹ ve savaşa ihtimal vermemesi ise bu zafiyetin en büyük göstergesiydi.³⁷⁰

³⁶⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 630-635; Hale Şıvgın, a.g.e., s. 1-5; Timothy W. Childs, **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri**, 1. Baskı, (Çev. Deniz Berktaş), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 1-11; Mevlüt Çelebi, **Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara: ATAM Yayınları, 2002, s. 1-2.

³⁶⁸ İtalyanlar, Trablusgarp'taki Osmanlı memurlarının ve Valinin İtalyan menfaatlerine karşı hareket etmelerinden dolayı İstanbul'daki elçisi de Martino'yu Osmanlı Hariciye Nezareti'ne göndermiştir. Bu elçi hükûmeti adına bu hareketlerin devam etmesi durumunda sadece gazete yayını ya da milletvekillerinin konuşmalarıyla yetinilmeyeceğini, sonuçlarının daha da vahim olacağını tehdit yollu Osmanlı Hariciyesine iletmiştir... Hatta diğer bazı yabancı devlet elçilerinin Osmanlı Hükûmetini İtalya'nın Trablusgarp'taki tasavvurlarına karşı uyarmalarına da gereken önem verilmemiştir. Bkz. Giolitti, a.g.e., s. 38-40. Bu açık uyarıya rağmen Osmanlı Hükûmeti'nin gerekli tedbirleri yeterince almadığı, olayın ciddiyetini göremeyerek gaflet içinde bulunduğu savaşın başlaması ve devamında gelişen olaylardan da anlaşılmaktadır.

³⁶⁹ Nitekim dönemin Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa'yı Trablusgarp'ın başına gelenler konusunda sorumlu gören Trablusgarp mebusları Mahmud Naci ve Sadık Beyler, o ve kabinesi hakkında Meclis Başkanlığı'na

Trabzon kamuoyunda muhalefetin önde gelen sesi olan Tarık gazetesi de benzer iç zayıflıklara parmak basmaktan çekinmemiştir. Gazete, İki seneden beri duyurmaya çalıştıkları tehlikenin kapıya gelip dayandığını, İtalyanların, Osmanlının Afrika'daki son toprağını elinden almak için girişimlerini arttırdığını ve İtalya'nın "hedef-i hırs ve tama" olduğu bilinen Trablusgarp'ı zayıf bırakacak, manevi kuvvetini kıracak ne mümkünse Osmanlı idaresince yapıldığını belirtmiştir. Buna göre İki sene durmadan vali değiştirmek suretiyle memleketi idare edecek esaslardan mahrum olunduğunun dünyaya ilan edildiğini, Roma Bankası denilen "afet-i iktisadınin" resmen tasdik edilerek Trablus ve Bingazi'de Osmanlılarının mevcut haklarının İtalyanların bozguncu ellerine bırakıldığını, bütün bu hatalar yapıldıktan sonra sıranın, "nüfuz-ı istilacuyane" tabiri kullanılmak suretiyle, İtalya'ya geldiğini vurgulamıştır. Bunun için de İtalyanlara, Trablusgarp'ta askerî harekâta elverişli yerlerin keşiflerini yapmasını, haritalarını çıkarmasını, jeoloji ve maden noktasından inceleme yapmasını sağlayan imkânların verildiğini sert bir şekilde ifade etmiştir.³⁷¹ Diğer taraftan Trablusgarp'ta meydana gelen olaylara karşı kuvvetli bir önlem alınamamasının sebepleri arasında iç siyasî çekişmelerin de önemli rol oynadığı Trabzon basınında seslendirilmiştir.³⁷²

Bu yönde yapılan ve kamuoyunca dile getirilen olaylar neticesi, İtalya'nın peş peşe verdiği nota ve ültimatomla³⁷³ 29 Eylül 1911 tarihinde savaş başlamıştır.³⁷⁴ Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı kamuoyu, haksız olarak nitelendirdikleri bu işgal teşebbüsüne karşı bütün vatan sathında tepkilerini ortaya koymuştur. İtalya'ya karşı boykot girişiminde bulunmaya çalışıldığı gibi³⁷⁵ basın yayın yoluyla gelişmeler takip edilmiş ve Trablusgarp için elden geldiği kadar yardımlar toplanmıştır. Bu gayelerle Trabzon kamuoyu da Trablusgarp Savaşı'nı yakından takip etmiş ve dönemin gazetesi Trabzon'da

bir takdir vermişlerdir. Bkz. **MMZC**, Devre: 1, İctima Sene: 4, C. 1, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, s. 13-15.

³⁷⁰ Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 541-543; Şıvgın, a.g.e., s. 8-10; **Bürokrat Tefik Biren'in...**, C. 2, s. 72-73. İtalyanların savaş öncesi verdikleri ültimatom karşısında içlerinde Hakkı Paşa ve Sait Paşa da olmak üzere Osmanlı Devlet yöneticilerinin kararsızlığı ve duruma bir tedbir geliştiremeyişleri hususunda canlı bir tasvir için bkz. Uşaklıgil, a.g.e., s. 507-527.

³⁷¹ **Tarık**, 8 Eylül 1327/21 Eylül 1911, No: 77, s. 2.

³⁷² Melek Öksüz, "Trabzon'da Meşveret Gazetesine Göre Trablusgarp Savaşı'nın Trabzon'daki Yansımaları", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (14), (2013), s. 79-83.

³⁷³ Osmanlı Devleti'ne verilen ültimatom için bkz. Giolitti, a.g.e., s. 73-76.

³⁷⁴ Savaşla ilgili geniş bilgi için bkz. Şıvgın, a.g.e., s. 57-108; Childs, a.g.e., 53-172.

³⁷⁵ Daha önce Avusturya'ya ve Yunanistan'a karşı kullanılmış olan boykot silahı, bu sefer İtalya'ya dönmüştür. Bu boykot kararında da İttihat ve Terakki Cemiyeti önemli rol oynamış, Tanin gazetesi ise İtalya ile "her nevi muamelât-ı ticariye ve iktisâdiyeyi kesme" yolunda yayınlar yaparak kamuoyunu harekete geçirmeye çalışmıştır. İtalya'ya karşı yapılan boykot hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Yakut, "II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu", **Tarih ve Toplum**, 36 (211), (2001), s. 21-30.

Meşveret, bu cepheden haberleri Osmanlı Ajansı vasıtasıyla Trabzon kamuoyuna duyurmuştur. Haberler belirttiğimiz üzere resmî ajans ya da İstanbul basını yoluyla olduğu gibi³⁷⁶ zaman zaman Trablus'ta bulunan Trabzonlu er veya daha üst rütbeli askerlerin gönderdiği mektuplarla da olmuştur. Birçok olay gibi bu savaşa da gereken önem Trabzon halkınca gösterilmiş ve böylece savaşın gidişatı yakından takip edilebilmiştir. Osmanlı Devleti'ne karşı yönelen bu tehditkâr ve yıkıcı faaliyetler, Müslüman Türk unsuru arasında millî his ve değerlerin daha da güçlenmesine vesile olmuştur. Özellikle Oniki Ada'nın işgali sırasında Rumların işgalci İtalya'ya yardımda buldukları yönünde haberler, bu hissiyatı başta Trabzon olmak üzere yurt genelinde daha da arttırmıştır. Osmanlı'daki Türkçü faaliyetlerin artması yine bu dönemde, Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurulup dergisinin çıkartılmasıyla daha aktif hâle gelmiş, bunu, hemen ardından 1912 yılında Türk Ocaklarının kuruluşu takip etmiştir. Şüphesiz bu gelişmelerin olmasında Trablusgarp Savaşı ve ertesi sene başlayacak olan Balkan Savaşları gibi felaketler etkili olmuştur.³⁷⁷

Trabzon'da, Trablusgarp cephesinde meydana gelen olaylara dair ajans dışında ilk elden bilgiler bir askerinin gönderdiği mektupla duyurulmuştur. İtalyanların kıyı kesimine çıkmalarına ve her gün yaptıkları hücumlara rağmen etkili bir ilerleme yapamadıkları, bölgedeki Türk ve yerli kuvvetlerin fevkalade cesaret ve metanetle direniş gösterdikleri bu vesileyle kamuoyu ile paylaşılmıştır. Mektubu yazan şahıs, bahriyenin olmayışı ya da zayıf oluşundan yakınmış, biraz güçlü bir bahriyeye sahip olunması hâlinde İtalyanların taarruza yeltenemeyeceklerini önemle belirtmiştir.³⁷⁸ Buna dayanarak bahriyeye yardımların milletçe, gücü yettiği oranda herkes tarafından yapılmasını istemiştir.³⁷⁹ Trabzon halkı da Trablusgarp'taki hemşerilerinin bu isteklerini duymuş gibi donanmaya ve orduya her

³⁷⁶ Osmanlı Ajansı'nın İtalya ile yaşanan savaşa dair verdiği bilgiler Trabzon'da Meşveret gazetesinin hemen her sayısında yer almıştır. Bu haberlerde Trablusgarp'a yönelik İtalyan harekâtı, bölgeye yapılan askerî silah ve mühimmat sevikleri, zamanla savaşın uzaması dolayısıyla savaşın Rodos, On iki Ada ve Çanakkale çevresine yayması, İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya, Almanya devletlerin basınında savaşa dair çıkan yazıların içeriği gibi konulardan haberler verilmiştir. Ayrıca Osmanlı kamuoyunun moralini yükseltmek amacıyla, İtalyan askerlerinin "siyasilerin keyfi için Araçların elinde ölmeyeceklerini" söyleyerek amirlerini dinlemedikleri ve bir kısmının hapis, bir kısmının İtalya'ya geri gönderildiği gibi haberlere de sıklıkla yer verilmiştir. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 4 Şubat 1327/17 Şubat 1912, No: 353, s. 1; 8 Şubat 1327/21 Şubat 1912, No: 354, s. 1; 11 Şubat 1327/24 Şubat 1912, No: 355, s. 1-2; 17 Mart 1328/30 Mart 1912, No: 365, s. 1; 28 Mart 1328/10 Nisan 1912, No: 368, s. 1.

³⁷⁷ Yusuf Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, 1. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004, s. 100-103.

³⁷⁸ Bu yönde bir konuşma Kırklareli Mebusu Emrullah Efendi tarafından da mecliste dile getirilmiştir. Donanma olmadığı için bu sıkıntılara uğranıldığını belirten Emrullah Efendi, bunun en büyük sorumlusu olarak da Devr-i Sabık'ı göstermiştir. Bkz. **MMZC**, Devre: 1, İçtima Sene: 4, C. 1, 6 Teşrin-i Evvel 1327/19 Ekim 1911, s. 26.

³⁷⁹ **Trabzon'da Meşveret**, 21 Nisan 1328/4 Mayıs 1912, No: 375, s. 3.

yardımlarını arttırmıştır.³⁸⁰ Of halkı bu amaçla Donanma İanesi'ne katılarak 4409 kuruş 20 para yardımda bulunmuştur.³⁸¹ Yomra Nahiyesi Müdürlüğüne ise o bölge nahiye ve köy ahalisi, Trablusgarp mücahit ve şehit ailelerine destek amacıyla para yardımında bulunmuştur.³⁸² Aynı şekilde bir yardım ise Trabzon arabacı esnafı tarafından yapılmıştır.³⁸³ Bu konuda hemen bütün Trabzon Vilayeti seferber olmuştur.³⁸⁴

Yardımlar sadece Donanma Cemiyeti'ne değil Tayyare Cemiyeti'ne de yapılmıştır.³⁸⁵ Gözlem amaçlı ve zaman zaman da elle bombardıman için kullanılmaya başlanan uçakların ortaya çıkışı³⁸⁶ sonucu Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyduğu uçakları temin edebilmek için cemiyet kurmuş ve bu cemiyet halktan yardımlar toplamaya başlamıştır. Örneğin Trabzon Merkez Rüşumat Müdüriyeti memurlarıyla Komisyoncu, Posta Başlıklar, Gümrük Hamallar Kethüdası, Kâtip, Muavin ve hamalları; yine Boztepe-i Bala Mahallesinden insanlar güçleri oranında bu cemiyete yardım yapmışlardır. Âdetâ bütün vilayet seferber olmuş gibidir. Yardımlara Sürmene, Bayburt ve Of halkı katılmıştır.³⁸⁷ Trabzon Jandarma Alayı amir, zabitan ve mürettebatı ise 9363 kuruşluk bir yardımda bulunmuştur.³⁸⁸ Bu yardımlar ve gösterilen yakın ilgi üzerine ise Trablusgarp Valisi ve Fırka-i Hümayun Kumandanı Miralay Neşet, Trabzon Vilayeti Müftüsü Ahmed Mahir Efendi'ye bir telgraf çekerek Trabzon halkına teşekkür etmiş ve bölgede oluşan büyük hissi onlara iletmesini istemiştir.³⁸⁹

Bütün bu iyi niyetli faaliyetlere rağmen Osmanlı Devleti, donanmasını uzun yıllardır atıl bırakmanın zararını fazlasıyla hissetmiştir. Öte yandan Trablusgarp'a denizden yardım gönderememiştir. Karadan yardım gönderebilmek içinse İngiltere'nin olurluna

³⁸⁰ Trabzon'dan Trablusgarp Savaşı'na yapılan yardımlar hakkında geniş bilgi için bkz. Melek Öksüz, "Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyyesi İane Defteri'ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon'dan Toplanan Yardımlar", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 8 (15), (2013), s. 147-203.

³⁸¹ **Trabzon'da Meşveret**, 21 Nisan 1328/4 Mayıs 1912, No: 375, s. 4; 25 Nisan 1328/8 Mayıs 1912, No: 376, s. 3; 2 Mayıs 1328/15 Mayıs 1912, No: 378, s. 3.

³⁸² **Trabzon'da Meşveret**, 25 Nisan 1328/8 Mayıs 1912, No: 376, s. 3.

³⁸³ **Trabzon'da Meşveret**, 23 Mayıs 1328/5 Haziran 1912, No: 384, s. 3.

³⁸⁴ Trabzon Vilayeti'ne bağlı bölgelerde toplanan para miktarları için bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 8 Şubat 1327/21 Şubat 1912, No: 354, s. 3; **Hadim-i Millet**, 19 Şubat 1328/3 Mart 1912, No: 1, s. 4; **Hadim-i Millet**, 13 Mayıs 1328/26 Mayıs 1912, No: 13, s. 4; **Giresun**, 5 Kânûn-ı Evvel 1327/18 Aralık 1911, No: 120, s. 4.

³⁸⁵ Osmanlı Hükümeti, bu dönemde donanmasının yetersizliği ve uçak yokluğunu halktan da toplanan yardımlarla gidermeye çalışmıştır. Bu konudaki gelişmeler hakkında kamuoyu gazeteler aracılığıyla bilgilendirilmiş ve yönlendirilmiştir. Dolayısıyla Trabzon kamuoyu da bu anlamda üzerine düşen vazifeyi yapmıştır. Bkz. Melek Öksüz, "Trabzon'da Meşveret Gazetesine Göre Trablusgarp...", s. 77.

³⁸⁶ Dönemin İtalyan Başbakanı Giovanni Giolitti uçakların savaş aracı olarak ilk defa Trablusgarp'ta kullanıldığını belirtmektedir. Bkz. Giolitti, a.g.e., s. 63.

³⁸⁷ **Trabzon'da Meşveret**, 25 Nisan 1328/8 Mayıs 1912, No: 376, s. 3-4; 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912, No: 383, s. 3.

³⁸⁸ **Trabzon'da Meşveret**, 2 Mayıs 1328/15 Mayıs 1912, No: 378, s. 3.

³⁸⁹ **Trabzon'da Meşveret**, 6 Haziran 1328/19 Haziran 1912, No: 388, s. 1.

ihtiyaç vardır. Oysaki İngiltere'nin, İtalya'yı tamamen Alman-Avusturya bloğuna kaptırmamak, hem de kendisi için daha güçlü bir düşman yaratmamak adına böyle bir geçişe izin vermesi ihtimal dâhilinde bile değildir.³⁹⁰ İtalyanlar, işgali Büyük Devletlerin müdahalesi olmadan gerçekleştirebilme ortamını oluşturmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen İtalya, çıkarma yaptığı kıyı bölgeler hariç Trablusgarp'ın tamamını alamamıştır. Savaşın uzamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'ni Trablusgarp'ı terke mecbur edebilmek adına farklı işgal politikaları deneyen İtalya, önce Çanakkale Boğazı'nı zorlamış, ardından Rodos Adası'na saldırmış, bu adayı da içine alan bölgeyi işgal etmiş,³⁹¹ Yemen ve Asir'de isyan çıkarmıştır.³⁹²

Savaş esnasında meydana gelen bu gelişmeler de Trabzon kamuoyuna duyurulmuştur. Trabzon'da Meşveret gazetesinde İtalyanların, başarısız hücumlarının ortaya çıkardığı olumsuz havayı dağıtmak ve Trablusgarp'ı alabilmek için Yemen sahillerinde, Akdeniz kıyılarında nümayişler yapmaya başladıkları, Beyrut'u bombardıman ettikleri, Yemen sahilini abluka altına alarak bölgedeki ulaşımı ve ticareti kestikleri bilgisi verilmiştir. Trablus'ta bir mevcudiyet göstermeye muvaffak olamayan düşmanın Osmanlı Donanması'nın zayıflığından faydalanarak bu şekilde tehditlerde bulunduğu ve Büyük Devletleri barışa aracı kılmak istediği yorumu yapılmıştır. Bu amaca yönelik İtalya'nın Çanakkale Boğazı'nı da 25 parça Savaş gemisiyle tehdiye teşebbüs ettiği, ancak bu teşebbüsün İtalyanlara pahalıya mal olduğu, bir harp gemilerini kaybettikleri bildirilmiştir. Devamında bu kaybın İtalyan deniz kuvvetinin saldırı gücüne keyfiyet itibarıyla bir zarar vermese de kemiyet itibarıyla açtığı yaranın önemli olduğu, manevi kuvvetlerini sarstığı vurgulanmıştır. Yemen'de ve Beyrut'ta başarısızlık yaşayan İtalyanların Çanakkale'ye geldikleri, ancak buraları başarılı bir şekilde savunan kahraman askerleri geçmenin

³⁹⁰ Bu durumda tek çare olarak içlerinde Mustafa Kemal, Enver, Fethi, Fuat Bulca, Kuşçubaşı Eşref, Cevat Abbas, Doktor Refik, İbrahim Tâli, Süleyman Askeri, Ali Çetinkaya, Yakup Cemil, Halil ve Nuri Beyler gibi genç subaylardan oluşan gönüllüler, Trablusgarp'a gizlice ya da kimliklerini saklamak suretiyle gitmiş, orada yerli halkı organize ederek bir direniş yapmış, kısıtlı imkânlarına rağmen bunda oldukça başarılı da olmuştur. Bkz. Şıvgın, a.g.e., s. 68-82; Ertürk, a.g.e., s. 74-76. Trablusgarp Savaşı'na, gönüllüler arasında hanedandan Selahattin Efendi'nin oğlu Şehzade Osman Fuat Efendi de katılmıştır. Bkz. Uşaklıgil, a.g.e., s. 532. Trablusgarp Savaşı'na katılmak üzere gönüllü giden Millî Mücadele dönemi Albaylarından Nazmi Songar, İskenderiye limanından Derne'ye zorluklarla dolu bir yolculuk yapmak durumunda kalmıştır. Bu yolculuk savaşa giden gönüllülerin çektikleri zorlukların ve sıkıntıların anlaşılabilmesi noktasında tarihin bir dönemine de ışık tutmaktadır. Bu amaçla Trablusgarp'a giden gönüllülerin bir örneği ve çektiği zorluklar için bkz. Yusuf Gedikli, **Tirablusgarp Cephesi Hatıraları**, 1. Basım, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011, s. 23-48.

³⁹¹ Armaoğlu, a.g.e., s. 640-641.

³⁹² Melek Öksüz, "Trabzon'da Meşveret Gazetesine Göre Trablusgarp...", s. 60-61. Yemen'de İtalyanların çıkardığı isyan ile birlikte Çanakkale Boğazı bombardımanı ve Rodos ve On İki Adanın işgali gelişmeleri için bkz. Giolitti, a.g.e., s. 103-125.

Akdeniz'in durgun sularında manevra yapmaya ya da Sisam ve Beyrut'u bombalamaya benzemediği ve her ne pahasına olursa olsun buraların savunulacağı açıkça belirtilmiştir.³⁹³

Rodos Adasının işgal haberi ise büyük bir kızgınlıkla karşılık bulmuş ve bu küçük savunmasız adanın, bütün hukukun çiğnenerek alınması haber yapılmıştır. Dönemle ilgili önemli bilgiler edindiğimiz Trabzon'da Meşveret gazetesinde, İtalyanların adaya çıkarak yürüdükleri, adadaki az sayıdaki Osmanlı askerinin ise daha iç ve yüksek yerlere çıkarak savunmada kaldıkları bilgisi verilmiş ve bunların sonuna kadar mücadele etmesi gerektiği vurgulanmıştır. İtalyanların sekiz aydan beri Osmanlı Devleti'ne saldırdıkları ve Avrupa ticaretini sekteye uğrattıkları ifade edilmiştir. İtalya'da iflas eden ticarethanelerin Avrupa piyasalarına az çok bir etkide bulunacakları söylenmiştir. Trablus'taki İtalyan zulmüne karşı Avrupa efkârında bir tepki olmasına karşılık, Avrupa hükûmetlerinin sessiz kalışı eleştirilmiştir. Ancak Rodos'un işgali ve Çanakkale Boğazı'nın bombardımanı³⁹⁴ sonucu gelişen olayların ticareti etkilemesiyle bu hükûmetlerin kıpırdanmaya başladıkları ve müzakerede bulunma ihtiyacı hissettikleri vurgulanmıştır. İfade edilen fikirlerin Osmanlı ve Trabzon kamuoyunda anlamı, İtalyan savaşının büyük devletlerin araya girmesiyle durdurulabileceği düşüncesinin hâkim olduğudur.³⁹⁵ Zira karadan ve denizden bu bölgeye yardım gönderilememesi umutları tüketmiş ve bölgenin kaybedileceği fikrini kuvvetlendirmiştir. Avrupa ticaretinden yola çıkılarak dünyaya bu savaşın verdiği zarardan söz edilmesi, bu devletleri müdahale etmeye çağırmanın diğer bir yolu olsa gerektir. Bu arada Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazını kapatması da en meşru bir savunma hakkı olarak görülmüş, bu kapamanın sebebi olarak İtalyan saldırıları gösterilmiştir. İtalyanlar ise Trablusgarp'tan Osmanlı askeri çekilinceye kadar Rodos'u işgal altında bulunduracaklarını beyan etmişlerdir.³⁹⁶ Diğer taraftan İtalyan kahramanlığının ancak gemi mermilerinin yettiği yere kadar olduğu, Rodos Adasındaki işgalin "efkâr-ı Osmanîye'de bir tesir-i azim husule getirmediği," Habeşistan'da uğradıkları başarısızlığı unutturmak için Trablus'ta boy

³⁹³ **Trabzon'da Meşveret**, 7 Nisan 1328/20 Nisan 1912, No: 371, s. 1

³⁹⁴ Bu bombardımanlarla ilgili olarak da bilgiler verilmiş ve İtalyan filosunun başarısız saldırıları, buna karşılık Türk topçu tabyalarının az sayıdaki mermisine rağmen İtalyan gemilerine zararlar verdikleri anlatılmıştır bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 28 Nisan 1328/11 Mayıs 1912, No: 377, s. 3.

³⁹⁵ Aslında Osmanlı Hükûmeti, İtalyan saldırısının ilk döneminde Büyük Devletlere, savaşın önlenmesi için arabuluculuk yapmaları teklifinde bulunmuştur. Karşılığında ise bu devletler, Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıklarını ifade etmelerine rağmen bu sözden öteye geçmemiş ve arabuluculuk girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Bkz. Melek Öksüz, "Trabzon'da Meşveret Gazetesine Göre Trablusgarp...", s. 69-70.

³⁹⁶ **Trabzon'da Meşveret**, 25 Nisan 1328/8 Mayıs 1912, No: 376, s. 1.

gösteren İtalyanların, bu kadar deniz gücüne rağmen bir zafer kazanamadıkları belirtilmiştir.³⁹⁷

Osmanlı Devleti, Oniki Ada'nın İtalya tarafından işgal edilmesi üzerine, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı sınırları içerisindeki bütün İtalyanların sınır dışı edilmesine karar verdi.³⁹⁸ Savaş esnasında Trabzon için son önemli gelişme bu kararla gerçekleşti. "İtalyanların Tardı Hakkında Verilen Emir" üzerine şehirde bulunan 12 kadar İtalyan ailenin şehri terk etmesi vilayetçe istendi.³⁹⁹ Bunların ardından şehirde son kalan ve Reji'de çalışan İtalyan muhasebeci de uyarılmış ve o da şehri terk ederek Nemse vapuruyla Batum'a gitmiş, böylece şehirde İtalyan kalmamıştır.⁴⁰⁰ Trabzon için savaşın doğrudan sayabileceğimiz bu etkisiyle birlikte Trablusgarp Savaşı'na dair gelişmeler aktarılmaya devam edilmiştir. Ancak Balkanlarda daha büyük ve yakın bir tehlikenin belirmesiyle birlikte İtalyanlar, kıyılarından fazla ilerleyememiş olmalarına rağmen 18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşmasıyla Trablusgarp'ı almış, Rodos başta olmak üzere Oniki Ada'yı geçici olarak işgal etmiştir. Antlaşma gereği Osmanlı Devleti bu bölgeden askerini çekerse, İtalya'da adaları tahliye edecekti. Ancak İtalyanlar, adanın Osmanlı askerlerince tamamen terk edilmediği bahanesi ve çıkan Balkan Savaşları'nın lehlerine oluşturduğu ortamı kullanarak buraları boşaltmadı.⁴⁰¹ Bu savaş Kuran'ın ifade ettiği gibi yalnız Trablusgarp'ın ve bazı adaların kaybedilmesiyle kalmamış, gelişimi ve sonuçları, Balkan Harbi'nin çıkmasına ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına sebep olmuştur.⁴⁰² Çünkü Osmanlı Devleti'nin iç ve dış birçok zafiyeti bu savaşla açığa çıkmış ve fırsat kollayan devletlerce değerlendirilmekten uzak tutulmamıştır.

3.2. Balkan Savaşlarının Başlaması ve Trabzon

3.2.1. Arnavutluk Krizi, Malisor Ayaklanması ve Trabzon Redif Fırkaları

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte, devleti yıkılışa doğru götüren birçok sorunun ortadan kalkacağı düşüncesi gerek birinci kuşak gerekse ikinci kuşak Jön Türkler arasında oldukça kuvvetliydi. Bu anlamda II. Meşrutiyet Dönemi

³⁹⁷ **Trabzon'da Meşveret**, 28 Nisan 1328/11 Mayıs 1912, No: 377, s. 1; Giolitti, a.g.e., s. 113.

³⁹⁸ Armaoğlu, a.g.e., s. 641.

³⁹⁹ Bu dönemde İstanbul'da yirmi bin ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde yaklaşık elli bin kadar İtalyan vatandaşı bulunduğu bilgisi İtalyan Başbakanı tarafından verilmektedir. Bkz. Giolitti, a.g.e., s. 114.

⁴⁰⁰ **Trabzon'da Meşveret**, 2 Haziran 1328/15 Haziran 1912, No: 387, s. 1. Aynı şekilde sınır dışı edilme olayı Giresun'da da yaşanmıştır. Önce 150 kadar ailenin gittiği, hemen ertesi günü ise 500 kadar ailenin gideceğinin belirtildiği Giresun'da, geride kalan İtalyanlara son olarak bir hafta daha süre verildiği belirtilmiştir. Burada dikkati çeken husus Giresun'daki İtalyan nüfusunun Trabzon merkeze oranla önemli bir yekûn tutmasıdır. Bkz. **Hadim-i Millet**, 3 Haziran 1328/16 Haziran 1912, No: 16, s. 3.

⁴⁰¹ Şıvgın, a.g.e., s. 138-141; Childs, a.g.e., s. 257-261.

⁴⁰² Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 542.

bu düşünceye sahip olanlara, düşüncelerini hayata geçirme fırsatını da verdi. Ancak II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile ortaya çıkan idarî boşluğu fırsat olarak gören Avusturya, Bulgaristan ve Yunanistan devletlerinin girişimiyle kısa sürede devletten ayrılma, ilhak, isyan gibi olayların meydana gelmesi, beklentileri hayal kırıklığına uğrattığı gibi devletin çöküş sürecini de hızlandırdı. Gerçekte İttihatçıların uygulamaya koymak istedikleri düzenlemeler, modern bir devlet mekanizması için idealist bir yaklaşımdı. Dolayısıyla İttihat ve Terakki önderliğinde sağlanabilecek modernleşme, başta yukarıda adı geçen devletler olmak üzere Büyük Devletlerin çıkarlarını zedeleyebilirdi. Diğer taraftan önemli bir husus da Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu çıkmazların bu ideali gerçekleştirmeye zaman ve zemin kazandırmaktan uzak olmasıydı.

Bu gerçekler ışığında Osmanlı siyasî hayatının en önemli gelişmelerinden biri XIX. yüzyılda Balkanlar'da ortaya çıkan isyanlardı. Balkanlar bu tarihî zaman diliminde oldukça karışık. Neticede Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılma süreçlerinde 1829 Edirne Antlaşması dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonra ayrılan devletler sınırlarını ve etkinlik alanlarını genişletme siyasetini Osmanlı Devleti'nin aleyhine sürdürmeye başladı. Katolik Arnavutlar⁴⁰³ da 1911 Mart'ında İşkodra'da ayaklanmışlardı. Bölgenin Karadağ'a yakın olması sonucu yardımlar görüyordu. Bütün bunlardan dolayı özellikle Osmanlı-Karadağ ilişkileri son derece gerginleşmişti. Sadece Karadağ değil, İtalya da isyanın çıkmasında kışkırtıcı bir rol oynuyordu. İtalyanlar o yıllarda kendileri için önemli bir sömürge bölgesi olarak gördükleri Trablusgarp üzerinde birtakım planlar içerisindeydi. Osmanlı Devleti'ni her vesile ile uğraştırmak İtalyanlar için öncelikli bir siyasetti. Bulgaristan ise yayılma alanı olarak gördüğü Makedonya'yı ilhak etmek istediğinden kendi çıkarları doğrultusunda Arnavutluk'ta meydana gelen faaliyetleri destekliyordu. Avusturya-Macaristan ise Balkanlardaki mevcut durumun korunması ve isyandan yana olmadığını açıklamasına rağmen gizlice isyanların olduğu Kuzey Arnavutluk'a silah göndermekteydi.⁴⁰⁴

İsyanın çıkmasında Osmanlı devlet idaresinin uyguladığı siyasetin de etkisi olduğunu vurgulamıştık. Arnavutluk bölgesi aşiret hayatı yaşayan, feodal özelliklere sahip

⁴⁰³ Bu isyan girişimi Malisor isyanı olarak da bilinmektedir. Kuzey Arnavutluk coğrafi olarak dağlık ve engebeli araziden oluşması ve ulaşım imkânlarının kıtlığı sebebiyle Arnavutluğun diğer bölgelerinden ayrılan bu coğrafyaya dağlık anlamına gelen Malesiya ve burada yaşayan insanlara da Malisor (dağlı) isminin verilmesine sebep olmuştur. Bkz. Hasan Bello, **Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 1.

⁴⁰⁴ Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, 2. Baskı, Ankara: ATAM Yayınları, 2006, s. 15; Akşin, a.g.e., s. 277-278, Bello, a.g.e., s. 34-37.

bir bölgeydi. Meşrutiyet öncesi burada vergi ve askerlikle ilgili kanunlar ya gevşek uygulanmakta ya da hiç uygulanmamaktaydı. Yakova, İpek, Debre, Luma gibi bölgelerde askerlik vazifesi tatbik olunamadığı gibi, dağlı Arnavutların hemen hemen hiçbiri vergi vermiyordu.⁴⁰⁵ İttihatçılar ise feodal düzene sahip bu bölgede kısa zamanda vergi, askerlik, silah toplama gibi konuları düzene koymaya çalışmış ve Arnavutluk'u Kanun-i Esasi hükümlerine göre idare etmek istemiştir. Bu gelişmeler, keyfi idareye alışmış Arnavutlar arasında yönetime karşı olan memnuniyetsizliği hat safhaya çıkarmıştır.⁴⁰⁶ 31 Mart Vakası sonrası, İçtimaat-ı Umumiye Kanunu ve Cemiyetler Kanunu⁴⁰⁷ çerçevesinde toplanma ve dernek kurma hakkına bazı sınırlamaların getirilmesi, bütünlüğü bozmak ve hükümet şeklini değiştirmek yolunda amaç güden dernekler sınıflamasına dâhil edilen Arnavut kulüplerinin kapatılması,⁴⁰⁸ Arnavut kültürüne vurulmak istenen bir darbe olarak algılanmış ve dış kışkırtmaların yanında isyanın diğer sebeplerini oluşturmuştur.⁴⁰⁹

İsyanın çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, isyanı Cavid, Şevket Turgut ve İsmail Fazıl Paşalar arasında değişen komuta kademesinin altında bölgeye sevk ettiği askerî birliklerle bastırma yoluna gitmiştir.⁴¹⁰ Birliklere destek olmak amacıyla asker toplanmış, toplanan askerlere, Trabzon Vilayeti de hükümetten gelen emir üzerine redif taburları oluşturarak destek göndermiştir. Bu doğrultuda Vakfikebir, Şarlı (Beşikdüzü), Akçaabat, Yomra, Sürmene, Maçka ve Of'tan askerlerin büyük bir şevkle belirlenen tabur merkezlerine gitmekte oldukları, askerî elbiselerini giymek suretiyle bir an evvel isyanın olduğu bölgeye hareket etme arzusunda buldukları, doğuştan asker yaratılan bu milletin

⁴⁰⁵ II. Abdülhamid devrinde bir iki vergi vermekle yetinen Arnavutlar, II. Meşrutiyet sonrası başka vergi mükellefiyetlerini de yerine getirmeye mecbur edilmek istenildiğinde “aşardan başka vergi vermektense, canlarını vereceklerini” söyleyerek vergilendirme konusundaki tutumlarını açıkça ortaya koymuşlardır. Bkz. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 561.

⁴⁰⁶ Akşin, a.g.e., s. 278-279; Süleyman Kâni İrtem, **Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)**, İstanbul: Temel Yayınları, 2004, s. 232-233; Hüseyin Kâzım Kadri, **Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici**, 3. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011, s. 110-112; Lütfi Simavî, **Sultan Mehmed Reşad Hân’ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1919)**, (Haz. Sevdâ Şakar), İstanbul: Şehir Yayınları, 2007, s. 124-125.

⁴⁰⁷ 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu hakkında bir değerlendirme için bkz. Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 205-208.

⁴⁰⁸ 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu millîyet ya da ırk adı taşıyan siyasal gruplar kurmayı yasaklamış ve bu yasa uyarınca Arnavut, Rum ve Bulgar kulüpler kapatılmıştır. Bkz. Bernard Lewis, a.g.e., s. 217; Toprak, 1909 Cemiyetler Kanunu, s. 207; Mehmet Okur, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Cemiyetler: İlegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş”, **Doğu Batı**, 11 (46), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008, s. 125-126; Alan Palmer, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, 2. Basım, (Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, s. 215.

⁴⁰⁹ Ayten Görgülü, **Arnavut Bağımsızlığının Osmanlı Gazetelerinden İncelenmesi (Tanin, Tercüman-ı Hakikat, İkdam ve Sabah/1912-1913)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 27-28.

⁴¹⁰ İrtem, **Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)**, s. 237; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 561.

evlatlarını takdir etmeye kelimelerin yetmediği vurgulanmıştır.⁴¹¹ Harekete hazır olan Trabzon Redif Fırkası askerlerinin “tarih-i inkılâpta” anlı şanlı sayfalar bulundurmaya arzu ettikleri, Meşrutiyet idaresinin ilk muharip askerleri bulduklarından dolayı kendilerini insanlar arasında en bahtiyar saydıkları, kısacası “Meşrutiyet-i mukaddesenin verdiği neşe saikasıyla (sebebiyle) her vilayette emsali görülmemiş bir tahalük-ü (istekle atılma) vatanperverane ile herkesin vazife-i diniye ve millîyesini ifa etmek” istediği önemle vurgulanmıştır.⁴¹²

Sürmene’den redif fırkasına alınan bir asker ise gönderdiği mektupta, Rumeli’ne gitmeye düğüne gider gibi sevindiklerini, davul zurna eşliğinde zengin, eşraf ve jandarmaların davetiye evraklarıyla merkez hükûmete gittiklerini, bu davette hangisinin pusulası çıkmadıysa hüznlendiğini belirtmiştir. Ardından “Mademki Rumeli’de hizmet göreceğiz, o kıtada satvet-i Osmanîyeyi izhar edeceğiz, artık Anadolu’da beklemek Osmanlı kalbini taşıyan arkadaşlarıma azap verir. Şimdi arş kumandasını bekliyoruz. Bu kumanda verilmeli, taburlar muazzam al beyaz bayrağımızın altında ilerlemelidir”⁴¹³ diyerek duygularını yoğun bir şekilde dile getirmiştir. Bu şekilde duyguların kamuoyu ile paylaşılması, gönüllü olmak isteyenlere yönelik haberler verilmesi, halkı mücadeleye teşvik amacıyla olduğu gibi, vatan savunması uğrunda insanları bir araya getirebilmek, aradaki birlik bağlarını kuvvetlendirebilmek amacıyla da yapılmıştır.

Askerlerin bu doğrultuda bekledikleri sevk sonunda gerçekleşmiş, Vakfikebir redif taburlarını alan vapur, daha sonra Sürmene’ye oradan Of’a geçmiş ve oradaki askerleri de alarak Trabzon’a gelmiştir.⁴¹⁴ Trabzon merkezdeki redif taburunun eşyaları ise kayıkçı esnafı tarafından ücret alınmadan sevke çıkacak bir başka vapura yüklenirken Akçaabat’taki ordu birliklerinin nakil ücretlerinin Belediye Başkanı Mithat Bey tarafından karşılandığı⁴¹⁵ haberinin gazete sütunlarında yer alması üzerine, bundan alındıkları belli olan Akçaabat kayıkçıları, Tarakçıoğlu Aziz Reis ve on üç arkadaşının imzasıyla Trabzon’da Meşveret gazetesine bir yazı göndermişlerdir. Bu yazıda kayıkçı esnafının her ne kadar fakir olsa da memleket uğrunda böyle fedakâr bir işe girişen askerlerin yüklerinin taşınmasından hiçbir ücret almadığı vurgulanmıştır.⁴¹⁶ Meşrutiyet Dönemi’nde birçok

⁴¹¹ **Trabzon’da Meşveret**, 26 Mart 1327 Cumartesi/8 Nisan 1911, No: 265, s. 1-2; 30 Mart 1327 Çarşamba, 12 Nisan 1911, s. 1.

⁴¹² **Trabzon’da Meşveret**, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, No: 269, s. 2-3.

⁴¹³ **Trabzon’da Meşveret**, 26 Mart 1327/8 Nisan 1911, No: 265, s. 2.

⁴¹⁴ **Trabzon’da Meşveret**, 14 Nisan 1327/27 Nisan 1911, No: 270, s. 2-3.

⁴¹⁵ **Trabzon’da Meşveret**, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911 No: 269, s. 1.

⁴¹⁶ **Trabzon’da Meşveret**, 16 Nisan 1327/29 Nisan 1911, No: 271, s. 2.

fedakârlıklarda bulunan, boykotların en kararlı uygulayıcıları olan kayıkçı esnafı, vatan için bir hizmet olan böyle meselelerde de cömertliğini ve üzerlerine düşen sorumluluklardan kaçmadıklarını göstermiştir. Bu gelişmelerin ardından Trabzon'da bekleyen vapurlardaki askerleri Belediye Başkanı Barutçuzade Hacı Ahmed ve Trabzon İttihat ve Terakki Cemiyeti heyeti ziyaret etmiş, bu önemli vazifeden dolayı onları tebrik etmişlerdir. Trabzon halkı da Trabzon Redif Taburuna 396 başlık hediye etmiş, bu durum askerî heyet tarafından takdirle karşılanmıştır.⁴¹⁷

Trabzon halkı, Malisör ayaklanmasına gönderdiği redif taburlarının yanı sıra ayaklanmayı yakından takip etmeye gayret göstermiş, bu amaçla dönemin gazetesi Trabzon'da Meşveret, cepheden gelen haberlere ve asker mektuplarına yer vermiştir.⁴¹⁸ Ayrıca halk, isyana yönelik fikirlerini gazeteler yoluyla beyan etmeye çalışmıştır. Trabzon kamuoyuna göre, Halkın çoğu eğitimsizlik yüzünden çeşitli aldatmalara kanmış ve isyanlarda bulunmuştur. İsyancı çıkaranlar bu eğitimsizlikten faydalanarak askerlerin Müslüman halkı ezeceğinin, mallarını yağmalayacağını propagandasını yapmıştır ve yapmaktadır. Dolayısıyla bilgisizliğe son vermek, eğitim yoluyla medeniyeti yaymak, isyanların önüne geçebilmenin en önemli vasıtası olarak görülmüştür. Bunun için her şeyden önce hükümetin kuvvetli olması, diğer taraftan mektep ve yolların yapımına devam ederek medeniyeti ve ilerlemeyi bölgelere yayması gerektiği üzerinde durulmuştur.

İsyana yönelik Trabzon kamuoyunda genel bir inanış da “Karadağ’ın isyanın arkasında olduğu” düşüncesidir. Bu isyan hareketlerinde Karadağ’ın kışkırtma ve desteği olduğuna, ayrıca Karadağlılardan oluşan bir çetenin Osmanlı askerlerine pusu kurduğuna inanılmaktadır. Karadağlıların, Büyük Devletler nezdinde Osmanlı ile dostane bir şekilde geçinmeye çalıştıkları ve isyanla ilgilerinin olmadıkları şeklinde bir ifade vermelerine rağmen Sırbistan’ın Tribüna gazetesinde Karadağlıların 16 taburluk bir askeri silâhına aldığı yönündeki haberle 300 kadar Karadağ askerinin isyanlara destek olduğunun bilinmesinin, Karadağlıların samimiyetsizliğini ortaya koyduğu ifade edilmiştir.⁴¹⁹ Yine fakir oldukları bilinen Malisörlerin, çok sayıda Karadağ tüfek ve mermisine sahip olmaları

⁴¹⁷ **Trabzon’da Meşveret**, 14 Nisan 1327/27 Nisan 1911, No: 270, s. 3; 20 Nisan 1327/3 Mayıs 1911, No: 272, s. 1.

⁴¹⁸ Bu mektuplarda haberler genelde isyancılar ile yapılan mücadele, Trabzon Redif Taburlarının zorlu doğa koşullarında yaptıkları başarılı hücumları ve isyancıların teslim olmalarıyla ilgilidir. Bkz. **Trabzon’da Meşveret**, 25 Mayıs 1327/7 Haziran 1911, No: 282, s. 1.

⁴¹⁹ **Trabzon’da Meşveret**, 30 Mart 1327/12 Nisan 1911, No: 266, s. 2.

ve ayrıca yaralılarının Podgoriça'da tedavi edilmelerinin de Karadağ'ın bunlara açıkça destek verdiğinin diğer kanıtları olduğu vurgulanmıştır.⁴²⁰

Trabzon basınında isyana bir eleştiri de Arnavut isyanı denilmesi noktasında yapılmıştır. Çünkü isyan bir Katolik misyoner kışkırtmasıdır. Bütün Arnavutlar isyana katılmamıştır. İşkodra'daki Katolik Malisörlerle İsa Bolatin gibi bir kısım isyancı için içindedir. Çünkü Luma'daki Arnavutlar, belediye başkanları vasıtasıyla Karadağ sınırında meydana gelen olaydan dolayı duydukları üzüntüyü bütün basına duyurdukları gibi 10.000 kişilik bir gurubun, sınıra gitmek için hükûmet emrine amade olduklarını da ifade etmişlerdir.⁴²¹ Daha önce 1500 kişilik bir Arnavut gurubun da sınıra gittiği bilinmektedir. Bu sebeple bu isyanın bir Arnavut isyanı olarak gösterilmesinin Osmanlı Devletini ve onun tebaasını parçalamak için olduğu düşüncesi zihinlerde hâkimdir.

Trabzon kamuoyunda isyanın bastırılmak üzere olduğuna dair haberlere rağmen Malisör isyancıları Osmanlı Devleti'ni uğraştırmaya devam etti. Padişah V. Mehmed'in 5 Haziran 1911 tarihinde Selanik üzerinden Kosova'ya yaptığı gezi⁴²² de beklenen sonucu ilan edilen affa rağmen sağlamadı.⁴²³ İsyân, Arnavutluk halkı ve Osmanlı Devleti arasında büyük bir ayrışmanın meydana gelmesine sebep oldu.⁴²⁴ Bu isyan sonrasında yaşanan Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları sırasında, Osmanlı Devleti, Arnavutlara ekonomik, kültürel ve idarî imtiyazlar sağlamasına rağmen onların isyan girişimlerini ve ayrılıklarını engelleyememiş ve Arnavutlar Balkan Savaşları sonunda imzalanan Londra Antlaşması'yla bağımsızlıklarını kazanmıştır.

3.2.2. Balkan Savaşlarında Trabzon Kamuoyunun Tutumu

Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin aleyhinde ortaya çıkan gelişmeler, XIX. yüzyılın başlarında meydana gelen Sırp isyanına ve ona ortam hazırlayan sebeplere kadar geri götürülebilir. 1806-1812 yılları arasında yaşanan bu isyanın ardından, Balkanlı milletlerde Osmanlı Devleti'nden ayrılma ve bağımsızlıklarını elde etme fikri kuvvetlenmiştir. Bu duruma, Osmanlı Devleti'nin gittikçe gücünü kaybetmesi sebep olduğu gibi Büyük

⁴²⁰ **Trabzon'da Meşveret**, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, No: 269, s. 2. II. Meşrutiyet döneminde Serez ve Selanik gibi merkezlerde idari görevlerde bulunan Hüseyin Kâzım Kadri, Arnavutların amansız düşmanı olan Karadağlılarla bir ittifaka getiren hataların dönemin hükûmetlerinin aşırılık yanlısı tutumlarının sonucu olduğunu ifade etmektedir. Hastalığın iyileştirilme çarelerinin aranması gerektiği yerde sert bir tutum sergilenmiş olmasından yakınmaktadır. Bkz. Kadri, Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfîyesi, s. 114-115.

⁴²¹ **Trabzon'da Meşveret**, 2 Nisan 1327/15 Nisan 1911, No: 267, s. 2.

⁴²² Padişah V. Mehmet'in Rumeli ve Arnavutluk gezisi hakkında geniş bilgi için bkz. Simavî, a.g.e., s. 185-199; Halid Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, (Haz. Nur Özmel Akın), 2. Basım, İstanbul: Özgür Yayınları, 2012, s. 442-503.

⁴²³ Görgülü, a.g.e., s. 33.

⁴²⁴ Bello, a.g.e., s. 54-57.

Devletlerin kendi aralarındaki nüfuz mücadelesinde Balkanları bir yayılma sahası olarak görmeleri de etkili olmuştur. Diğer taraftan Fransa'da ortaya çıkan ihtilâlin yaydığı milliyetçi akımı da Balkanlardaki ayrılıkçı düşüncenin fikrî yönünü destekleyen önemli bir unsur olmuştur. Bu yönde önemli bir gelişme ise 1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı sonrası yaşanmıştır. Savaşın ardından 13 Temmuz 1878 tarihinde yapılan Berlin Antlaşması ile Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarını kazanırken Bulgaristan özerk bir prenslik olmuş ve Bosna-Hersek'in idaresi, Osmanlı hâkimiyeti devam ediyormuş gözükse de Avusturya'ya bırakılmıştır.⁴²⁵ Bu gelişmelerin ardından Balkanlardaki nüfuz mücadelesi daha da şiddetlenmiş, bölge üzerinde yaşanan mücadeleler Büyük Devletler arasında meydana gelen bloklaşmanın ve mücadelenin sebeplerinden birini oluşturmuş, Balkanlı devletlerin, özellikle 1880-1910 yıllarında artan nüfusun ihtiyacını karşılamak amaçlı daha fazla toprağa sahip olma hırsını arttırmış, bölge için ıslahat istekleri Osmanlı Devletinin içişlerine müdahalenin yollarını genişletmiş, devleti bu bölgede güçsüzleştirmiş ve sonunda Balkanlı devletlerin arasında kurulan bir ittifakla⁴²⁶ Osmanlı Devleti'ni Balkan Savaşı ile karşı karşıya bırakmıştır.⁴²⁷ Bütün bunların yanı sıra Balkanlı devletler arasındaki kilise ve okullar sorununun Osmanlı Devleti tarafından çözülmesi, Makedonya'da yaşanan isyan ve nüfuz mücadeleleri, Osmanlı siyasî yaşamını ve aynı zamanda ordusunu saran parti ve kişi çekişmeleri,⁴²⁸ Trablusgarp Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin zor durumlara düşmesi yukarıda sayılan sebeplerle birlikte savaşın çıkmasında önemli etkenler oldu.⁴²⁹

Balkan devletleri arasında bu ittifaklar oluşurken Osmanlı Hükûmeti Eylül ayına girilirken dahi savaşın çıkabileceğini uzak bir ihtimal olarak görüyordu. Ancak başta Sofya ve Viyana elçiliği olmak üzere Balkanlardan gelen bilgiler, buradaki devletlerin Osmanlı

⁴²⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...**, s. 76-77.

⁴²⁶ Balkanlı devletler arasında meydana gelen ittifakların gelişimi için bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 654-662; İrtəm, **Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)**, s. 304-315; Yerasimos, a.g.e., s. 444-447.

⁴²⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s. 287-289; H. Yıldırım Ağanoglu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç**, 1. Basım, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001, s. 47-48.

⁴²⁸ Trabzonlu Binbaşı Süleyman (Gürcan) Bey manzum olarak kaleme aldığı hatıralarında bu siyasi rekabetin çok canlı bir örneğini vermektedir. II. Ordu'ya bağlı olarak Balkan Savaşı'nda bulunan Süleyman Bey, 5 Ekim 1912 tarihinde bağlı bulunduğu taburuyla sınıra vardıklarını, burada Bulgarları sol taraftan kuşattıklarını, ancak hiç silah kullanmadan komutanın emriyle çekildiklerini belirtmektedir. Bunun sonucu bütün alayın çekilmek zorunda kaldığını, meselenin aslının ise tabur komutanlarının İtilâfçı, dönemin hükûmetinin de İtilahatçı olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Ayrıca mesele bununla bitmemiş, tabur komutanları Bulgarlara teslim olmuştur. Binbaşı Süleyman Bey, taburun zabıt ve çavuşlarıyla görüştiklerini, gerekirse komutanı vurarak böyle bir ihaneti cezalandırmayı ve taburu esaretten kurtarmayı teklif ettiklerini, ancak neticeyi değiştiremediklerini vurgulamıştır. Bkz. Binbaşı Süleyman, a.g.e., s. 119-121.

⁴²⁹ Akşin, a.g.e., s. 309-310; Ağanoglu, a.g.e., s. 45-48.

Devleti'ne karşı savaş niyet ve faaliyetlerini ortaya koyunca seferberlik ilanı geç de olsa karara bağlandı.⁴³⁰ Ancak seferberlik emrinin geç verilmesi, harp planlarının dönemin Harbiye Nazırı Nazım Paşa tarafından esaslı bir incelemeye tabî tutulmaması, çok sayıda nizamiye taburunun savaş öncesi terhis edilmesi ve ordunun yeterince savaşa hazır olmayışı gibi sebeplerden ötürü Balkanlı devletler karşısına zayıf bir vaziyette çıkıldı.⁴³¹ Hükûmet bu eksikliklere rağmen seferberlik emri uyarınca vilayetlere askerî birlikler toplanması için talimat gönderdi. Bu doğrultuda Trabzon'a da bir talimat göndererek 87. Alay'ın cepheye gitmek üzere hazırlıklarını tamamlamasını istedi. Bu emirle birlikte dönemin valisi Mehmed Ali Aynî Bey başta olmak üzere, Belediye Başkanı Barutçuzade Hacı Ahmed Bey ile Nemlizadeler, Eyüpzadeler gibi eşraf ve önde gelen aileler harekete geçti. Sadece bu resmî seferberlik hazırlıklarıyla yetinilmeyerek harekete geçilmesine önyak olan sivil İttihatçı gruplar da Balkan Savaşı'na gönderilmek üzere gönüllü bir birlik oluşturulması yönünde çaba gösterdiler. Trabzon halkı bu gönüllü birliğin kurulmasında ve bunlara maaş bağlanabilmesi için bir mal sandığı oluşturulmasında üstün bir gayret gösterdi. Pirağaoğlu Asım Ağa, Arap Hafız Mehmed ve Dizdarzade Besim Efendiler tarafından gönüllü birlik askerlerine giyecek temin edildi. Ayrıca Trabzon çapulacı esnafı tarafından 52 çift ayakkabı, hanımlar tarafından don, gömlek ve çorap bağışlandı. Trabzon halkı aynı zamanda 87. Alay'ın üç taburunun ve bir makineli bölüğünün ihtiyaçlarını karşılama hususunda da elinden gelen gayreti gösterdi. Kayıkçılar, bu askerlerin eşyalarını ücretsiz olarak gemilere nakletti. İhtiyar, kadın, çocuk her gruptan insan bu askerlerin uğurlanmasına dualarla katıldı. Yapılan törenlerle 87. Alay ve ona bağlı gönüllü birliği 18 Ekim 1912 tarihinde Çatalca'ya gitmek üzere Trabzon'dan ayrıldı.⁴³² Bütün bu azimli çalışma neticesi cepheye giden 87. Alay ve gönüllü birliği, sevk ve idarede yaşanan düzensizlik sebebiyle de büyük kayıplar vermiş, özellikle gönüllü birliğinden sadece iki kişi hayatta kalabilmiştir. Bununla birlikte Trabzon insanı devlet ve memleket uğrunda vazife ne zaman çağırırmsa gitmesini bilmiş ve sorumluluk almaktan çekinmemiştir. Zor

⁴³⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s. 298-299.

⁴³¹ Türkgeldi, a.g.e., s. 57-61.

⁴³² 87. Alay, savaşın kısa zamanda kaybedilmesinden ve dönemin koşullarından kaynaklı geç toparlanıp yola çıkmasından dolayı Rumeli'de değil Bulgarlara karşı oluşturulan Çatalca savunma hattında mücadele vermek durumunda kalmıştır. Balkan Savaşları esnasında Trabzon'da yapılan faaliyetler, hükûmetin emriyle 87. Alayın toplanması, gönüllü birliğinin oluşturulması, bunların askerî faaliyetleri ve bütün bu gelişmeler esnasında şehirde oluşan atmosfer hakkında geniş bilgi için bkz. Veysel Usta, **Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri**, 1. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları, 2009; Veysel Usta, "Balkan Harbi'nde Trabzon: Trabzon Gönüllüleri ve Yardımları", **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006**, (Haz. Mithat Kerimaslan-Hikmet Öksüz-Veyssel Usta), C. 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 285-314.

koşullar altında Çatalca'da cansiperane yapılan güçlü savunma ile Bulgaristan'ın ilerleyişinin durdurulmasına rağmen yapılan Londra Barış Antlaşması ile Türk sınırı Edirne'nin de elden çıkmasıyla Midye-Enez hattına kadar gerilemiştir.⁴³³ Ancak Osmanlı Devleti'nin kısa sürede yenilerek Balkanlardan çekilmesiyle ortaya çıkan siyasî ve idarî boşluk, bu boşluğu kendi çıkarlarına uygun doldurmaya çalışan ihtiraslı Balkan devletlerini birbirlerine karşı savaşa sürüklemiştir. Sonuç olarak Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Romanya'nın da katılmasıyla oluşan ittifakla Bulgaristan arasında ortaya çıkan savaştan faydalanan Osmanlı Devleti, en azından Edirne'yi geri alarak bugünkü sınırlara ulaşmıştır. Bu savaş sonuçları itibarıyla Osmanlı Devleti için büyük bir yıkım olmuştur. Rumeli bölgesi elden çıktığı gibi Arnavutlar bağımsızlıklarını kazanmış, Doğu Akdeniz adaları kaybedilmiş, Girit üzerindeki haklardan vazgeçilmiş ve Balkanlardan kopup gelen Müslüman-Türk göçünün sosyal ve iktisadî sorunlarıyla yüz yüze kalınmıştır. Ayrıca Türklerle gayrimüslim tebaa arasındaki ilişkiler bu olaydan olumsuz etkilenmiş ve Tanzimat sonrası Osmanlılık/Osmanlıcılık düşüncesi etrafında oluşturulmaya çalışılan "Osmanlı Milleti" fikri çöküntüye uğramıştır.

3.3. Birinci Dünya Savaşı ve Trabzon

1789 senesinde meydana gelen Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı yeni fikirler, anlayışlar, sosyal ve siyasal müesseseler, devletlere olduğu kadar, milletlerin davranışına da yeni istikametler vermiştir. Devletlerin kendi sınırları içinde olduğu kadar, devletlerarası münasebetler de yeni bir çerçeve içerisinde akmaya başlamıştır. İtalyan millî birliğinin kuruluşu ve bundan daha önemli olmak üzere Alman İmparatorluğu'nun ortaya çıkması, Avrupa dengesine yepyeni bir biçim vermekle kalmayıp Balkanlardaki millî duyguları da kamçılammış ve 1870'lerden sonra Balkanlar Avrupa diplomasisinin faaliyet gösterdiği alanlardan biri olmuştur.⁴³⁴ Başta Avrupa devletleri olmak üzere ortaya çıkan ırka dayalı üstünlük inancı ve bunun doğurduğu aşırı milliyetçi hareketler de dünyayı kamplaşmalara götürmüştür. Özellikle başta İngiltere olmak üzere Fransa, Almanya, Rusya, İtalya gibi büyük güçler, kendi üstünlüğünü ve geleceğini koruyup kurtarabilmek için endüstrilerinin gelişmesine paralel olarak hammadde ihtiyacının artması sonucu emperyalist (sömürgeci) faaliyetlere hız vermişlerdir.⁴³⁵ Bütün bu faaliyetleri bir devletin tek başına yapabilmesi güç olduğundan, kendisine daha çok tehlikeli görünen devlete karşı

⁴³³ Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...*, s. 337, Armaoğlu, a.g.e., s. 679.

⁴³⁴ Fahir Armaoğlu, *20. YY, Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Genişletilmiş 12. Baskı, Alkım Yayınevi Yayınları, s. 99.

⁴³⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...*, s.356-357.

başka devletlerle anlaşma yolunu seçmesi Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'yı birbirine düşman ittifaklar kümesi durumuna getirdi.⁴³⁶ Bu süreçte İngiltere, Fransa ve Rusya İtilaf Devletleri denilen bloğu oluştururken Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya İttifak Devletleri bloğunu meydana getirdi. Bütün bunlar Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına zemin hazırladı ve 28 Haziran 1914 günü Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesiyle Birinci Dünya Savaşı patlak verdi.

3.3.1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi

Rusya, müttefikleri İngiltere ve Fransa ile Almanya'ya karşı zaferi kazanacağından emindi ve Osmanlı Devleti harbe ister girsin ister girmesin Boğazlar meselesinin kendi istediği şekilde halledileceğine inanmaktaydı.⁴³⁷ Ayrıca Doğu Anadolu'yu istila ederek güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e, Dicle-Fırat havzasından Basra Körfezi'ne uzanmayı; Karadeniz'de Trabzon'u aldıktan sonra kıyı yolu ile İstanbul'a kadar ulaşabilmeyi hedeflemekteydi.⁴³⁸ Başta Rusya olmak üzere İngiltere, askerî bir kuvvet olarak önemsiz görmekle beraber, Türkiye'nin Almanya tarafında savaşa katılmasını istemiyorlardı. Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde, Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde bir miktar kuvvet bırakması mecburiyeti doğacağından, Türkiye'nin savaşa girmesi asla arzu edilmiyordu.

Osmanlı Devleti'nin durumuna gelince; Avrupa, Birinci Dünya Savaşı'na doğru adım adım ilerlerken Trablusgarp Savaşı'nın üzerinden iki yıl, Balkan Savaşlarının üzerinden henüz bir yıl geçmişti. Bu savaşlarda Osmanlı Devleti başarısız olmuş, devlet kayıplara uğramıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, bir yandan Balkan Savaşlarındaki yenilginin etkisi ile ordu ve donanmasını ıslah etme işlerine girişirken diğer yandan da iki bloğa ayrılmış Avrupa'da kendisini yalnızlıktan kurtarmak için ittifak teşebbüslerinde bulunmuştu. Bu amaçla ilk ittifak teşebbüsünü İngiltere nezdinde yapmışsa da İngiltere: “şimdilik yeni siyasî bağlar altına girmeyiz” diyerek ittifak teklifini reddetmiştir. Osmanlı Devleti'nin ikinci ittifak teşebbüsü Fransa nezdinde oldu. Fakat Fransız Hükûmeti teklife Rusya razı olmadıkça ittifakın gerçekleşmeyeceği cevabını verdi.⁴³⁹ İtilâf Devletleri

⁴³⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s.361.

⁴³⁷ Akdes N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.239.

⁴³⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet...**, s.415; Kurat, a.g.e., s. 229.

⁴³⁹ Armaoğlu, **20. YY, Siyasi Tarihi**, s.107-108. Cemal Paşa hatıralarında öncelikle Fransızlarla, daha sonra İngilizlerle hoş geçinerek ülkede yeni ıslahat yapmak emelinde oldukları hakkında bu iki devleti ikna etmenin ve böylece Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın saldırılarından korumalarını sağlamanın en esaslı kararları olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu iki devleti memnun edebilmek adına birçok imtiyazlar da verdiklerini eklemektedir. Bkz. Cemal Paşa, **Hatırât (1913-1922)**, 2. Baskı, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: DBY Yayınları, 2012, s. 145-155.

bloğuna katılmak için yapılan teşebbüslerin gerçekleşmemesi, 1907'den sonra İngiltere ile Rusya arasındaki yakınlaşma, Balkan Harpleri sonunda Rusya başta olmak üzere İtilâf Devletlerinin Türkiye'ye karşı düşmanca tavırları ve basında Türkiye aleyhinde yazıları devleti ister istemez Almanya'nın yanına sürüklemiştir. Fakat en büyük sebep Rusya karşısında duyulan endişedir. Rus tehlikesinden kurtulmak için yegâne çarenin Almanya ile anlaşmak olduğu görüşü üstün gelmiştir. Enver Paşa ve Talat Bey gibi dönemin ileri gelenleri, Almanya'nın muhakkak savaşı kazanacağına inanmışlar, dolayısıyla Rusya'dan kurtulmanın tek çaresinin Almanya ile birlikte hareket etmek olduğuna hükmetmişlerdir.⁴⁴⁰ Gerçekten Türkiye açısından Birinci Dünya Savaşı'nın en mühim sonucu Rusya'nın yenilgiye uğratılabilmesidir. Çünkü Rusya savaşa, İstanbul ve Boğazlar ile Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirmek amacıyla girmektedir.

Bütün bu gelişmeler ve İtilâf Devletleri nezdinde yapılan ittifak tekliflerinin geri çevrilmesi, 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ni Almanya ile gizli bir ittifakın imzalanmasına getirdi. Aynı tarihte seferberlik ve tarafsızlık ilânı da yapıldı. Eylül ayında ise kapitülasyonlar ve diğer ticaret anlaşmaları iptal edildi. Seferberlik hazırlıkları ve tarafsızlık ilânı yolunda gelişmeler ise Rusya'yı kuşkulandırmış ve taraflar arasında yoğun diplomatik ilişkiler başlamıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri Ağustos ortalarında Osmanlı Hükûmeti'ne başvurarak tarafsızlığını savaş boyunca koruduğu takdirde, Osmanlı topraklarının bütünlüğü konusunda güvence vermeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Ancak Almanya, bir an önce Osmanlı'nın savaşa katılmasını istiyordu. Çünkü Osmanlı sayesinde Boğazlar kapatılmış olacak ve böylece İtilâf Devletleriyle Rusya arasında bağlantı sekteye uğrayacaktı.⁴⁴¹

3.3.2. Savaşta Trabzon'un Ruslar Açısından Önemi ve İşgal

Osmanlı Devleti kendine en büyük tehdidin Rusya'dan geleceğini düşünüyordu. Dolayısıyla savaşın daha çok Ruslar'a karşı yapılacağı açıktı. Zaten seferberliğin başlangıcından sonra Rus hududunda III. Ordu'ya ait 9. ve 11. Kolordular takviye edilmişti ve sayıları doksan bine yaklaşıyordu. Ruslar için artık Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceği beklenmedik bir şey değildi. Zaten Rus elçisi Giers, bir müddetten beri Türklerin Alman tazyiki altında bulduklarını ve savaşa doğru gittiklerini yazmıştı. Rusya, Osmanlı ile savaşa girmeyi henüz zamansız görmekle birlikte bu savaştan faydalanarak İstanbul ve

⁴⁴⁰ Kurat, a.g.e., s.239; Cemal Paşa, a.g.e., s. 157-165.

⁴⁴¹ Yerasimos, a.g.e., s. 474-481; Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.24-25.

Boğazlar meselesini arzu ettikleri gibi halledebileceklerini düşünmekteydi.⁴⁴² Nitekim 29 Ekim 1914 tarihinde Yavuz ve Midilli'nin de içinde bulunduğu Osmanlı filosu Odessa ve Sivastopol'daki askerî tesisleri bombalayınca savaşın içerisine Osmanlı Devleti de girmiş oldu. Fakat savaş gittikçe Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeye başladı. Özellikle Sarıkamış felâketinden sonra Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz, Rus işgaline açık hâle geldi. Ermenilerin yardımıyla 20 Mayıs 1915 tarihinde Van'ı işgal eden Ruslar,⁴⁴³ Aram Manukyan'ı geçici vali tayin ettiler. Bununla yetinmeyen Ruslar Erzurum'a doğru ilerleyince şehir halkı tahliye edildi. Rusların, Sarıkamış muharebelerinde Türk kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonraki en önemli hedefleri Erzurum idi. 11 Şubat 1916 tarihinde ileri harekâta geçmeleri ile başlayan savaş, 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'un Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Ermeni taburlarını şehre sokmalarıyla son buldu. Henüz şehri terk etmemiş olan ve Ermeni saldırılarından korkan⁴⁴⁴ halk evlerini barklarını bırakarak aç ve perişan bir halde batı istikametine doğru kaçmaya başladı.⁴⁴⁵

Erzurum'un işgalinden sonra Ruslar, Trabzon'u ele geçirerek hem Erzurum cephesinde harekât yapan Türk ordusunun ikmal yolunu kesmek, hem de ileri harekâtlarında bir ikmal limanına kavuşmak istiyorlardı. Ayrıca Rus donanmasının Karadeniz'deki egemenliği de tamamlanmış olacaktı.⁴⁴⁶ Trabzon Vilâyeti ahalisinin ve ordunun ihtiyacı için Samsun ve Canik havalisinden gelen erzak ve zahirelerin nakliyesi motor ve kayıklarla sağlanıyordu.⁴⁴⁷ Fakat Rus deniz gücünün üstünlüğü sebebiyle ahali ve kuvvetlerimiz takviye edilememekteydi. Savaşın başlangıcından itibaren yalnız Trabzon

⁴⁴² Kurat, a.g.e., s.246.

⁴⁴³ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Azmi Süslü, "Van-Zeve'deki Türk Katliamı", **Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990, s. 25-35.

⁴⁴⁴ Ermeniler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "milliyetçi" ideolojinin ve ayrılıkçı hareketlerin etkisinde kalmıştır. Tıpkı Balkanlarda olduğu gibi, başta Çarlık Rusyası olmak üzere, İngiltere, ABD ve Fransa da bu hareketleri, dış politikalarının bir aracı olarak kullanmış, sürekli tahrik etmiştir. Dört yüzyıl Balkanlarda, nasıl çok farklı etnik gruplar Türklerle barış içinde yaşadysa 19. yüzyıla kadar aynı barışçı yaşam Anadolu'da da sürmüştür. Fakat milliyetçi Ermeni özelemleri, dıştan destek arayan ayrılıkçı Ermeni hareketleri, Birinci Dünya Savaşı içinde Türklerle Ermenileri hasım olarak karşılaştırmıştır. Bkz. Gülten Kazgan, "Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 30, (1974), s. 319. Ayrıca Ermenilerin faaliyetleri ve mezalimleri hakkında bkz., **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (Ed. Hasan Celal Güzel), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000; Azmi Süslü, **Ruslar'a Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987.

⁴⁴⁵ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", **19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu**, (20 Mayıs 1994), Samsun, s. 57.

⁴⁴⁶ Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu**, (16-18 Mayıs 2006), 1. Baskı, C. 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 404-405.

⁴⁴⁷ Birinci Dünya Savaşı esnasında Karadeniz'de kayıklarla yapılan nakliyat, bu nakliyatın zorlukları ve devletin almaya çalıştığı tedbirler hakkında geniş bilgi için bkz. Önder Duman, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz'de Osmanlı Kayık Taşımacılığı", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (2), (2007), s. 137-147.

vilâyeti sahilinde tahrip edilen kayık sayısı 400'ü aşmıştı. Bu ise ordunun ve halkın açlık tehlikesine maruz kalması demekti.⁴⁴⁸ Zaten savaş yılları boyunca Rus donanması, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Zonguldak ve dolaylarını sürekli top ateşine tutmuştu.⁴⁴⁹ Bunun neticesi işgal öncesi Trabzon'un Avrupa ile olan alışverişi tamamıyla sekteye uğradığı gibi zayıf durumda bulunan Osmanlı deniz ticaret filosu Ruslardan çekindiğinden Karadeniz'e çıkamaz olmuştur. Bütün bunlar yukarıda belirttiğimiz üzere bölgede açlık ve yoksulluğu arttırdığı gibi hasta olan insanları ilaç ve hatta doktor bulamaz hale getirmiştir.⁴⁵⁰

Trabzon'a yapılan bombardımanlardan Rum Metropolithanesi de etkilenmiştir. Hrisantos, İstanbul Rum Patrikliğine yazdığı bir telgrafta, Rusların Metropolithane'yi de vurduklarından ve ona önemli miktarda zarar verdiklerinden bahsetmiştir. Jimnazyumdaki öğrencilerin ise kendisinin onları uyarması ve jimnazyumun alt katına inmeleri ile kurtulduklarını, aksi takdirde buradaki üç yüz öğrencinin de hayatını kaybedeceğini belirtmiştir. Ayrıca Hrisantos verdiği bilgilerde, içerisinde önemli miktarda yaralı ve hasta bulunan Hilal-i Ahmer müesseselerinden birinin de bombardımandan nasibini aldığını ifade etmiştir. Son olarak ahalinin bu top mermilerinden ölmektense soğuktan, açlıktan, hastalıktan ölmeyi tercih ederek köylere ve dağlara firar ettiklerini, bu acıklı durum hususunda gerekenin yapılmasını istemiştir.⁴⁵¹ Daha önce ifade ettiğimiz gibi Rusların Metropolit Hrisantos'un da anlattığı türden hücumları, işgale kadar insanlar arasında ayırım yapmaksızın devam etmiştir.

Trabzon aynı zamanda Karadeniz kıyısında tek modern liman özelliği taşımaktaydı. Burası ele geçirilirse Trabzon-Bayburt yoluyla Rus ordusunun tüm sağ kanadı Rusya'dan ikmal ve iâşe edilebilecekti. Kafkas sınırlarını geçen bir ordu için Doğu Anadolu'da yol, araç ve taşıma güçlüğü vardı. Cephe genişledikçe, birlikler birbirlerinden kopma durumda kalmaktaydı. Sınıra kadar demiryolları, şoseler ve dekovillerle düzenlenmiş bir ulaşım şebekesi, burada çetin arazi şartlarıyla karşılaşmaktaydı. Doğu Anadolu'ya kadar hızlı bir şekilde gelen Rus malzemesi, tahtalardan ve canlı vasıtalarla oluşan ilkel bir menzilin

⁴⁴⁸ Ayhan Yüksel, "Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum", **Millî Mücadelede Giresun Sempozyumu**, (6-7 Mart 1999), Giresun: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 1999, s.234.

⁴⁴⁹ Zonguldak özellikle kömür nakliyatının merkezi olduğu için önemliydi ve kontrol altında bulundurulması Rusların öncelikli amaçlarındandı. Böylece İstanbul ile Anadolu'nun ve elbette Trabzon'un deniz bağlantısını ve kömür nakliyatını kesmiş olacaktı. Nitekim Ruslar, bu siyasetlerinde oldukça başarılı olmuşlar, Zonguldak limanında ya da seferde bulunan Osmanlı gemilerine önemli zayıat verdirmişlerdir. Durum bu şekilde bir noktaya gelince de nakliyat gönüllü sivil motor ve kayıklarla yapılmaya çalışılmıştır. Bkz. Enis Şahin, a.g.m., s. 401-403.

⁴⁵⁰ Tarakçıoğlu, a.g.e., s.5.

⁴⁵¹ **BOA, DH. EUM. 3.Şb**, Dosya no: 4, Gömlek no: 17, 27 Kânûn-ı Sâni 1330/9 Şubat 1915.

içine düşüyordu. İşte bu durumda Trabzon Ruslar için fevkalade önem kazanmıştı. Ruslar ayrıca Trabzon'u işgalleri altına almak için siyasî hazırlıklarını da tamamlamışlar, Mart 1916 tarihinde Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için yapılan gizli anlaşmalar çerçevesinde imzaladıkları Petrograd Protokolü'yle Erzurum, Van ve Bitlis'e ilaveten Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz kıyılarını kendi payları olarak müttefiklerine kabul ettirmişlerdi.⁴⁵²

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Trabzon'u Türkiye açısından önemli kılan asıl sebep ise askerî ve stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahip olmasıydı. Anadolu'nun içlerini İstanbul'a bağlayan demiryolları olmadığından Trabzon III. Ordu için askerlik açısından büyük önem taşımaktaydı. İstanbul ile Erzurum arasındaki en kısa yolun üzerinde bulunuyordu.⁴⁵³ Yine Kafkas Cephesi için çok önemli bir ikmal limanı idi. Kafkas Cephesine gidecek olan tüfek, cephane, giyecek ve sağlık işlerine ait her türlü ihtiyaç maddeleri İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a gelir ve oradan çok zor şartlar altında katır ve deve sırtlarında, yük arabalarıyla Erzurum'a gönderilirdi. Eğer deniz yolu tamamıyla kesilecek olursa başka yol olmadığından Kafkas cephesini ayakta tutmak mümkün olmayacaktı.⁴⁵⁴

Ruslar, 1916 yılı başlangıcında Erzurum, Van, Muş ve Bitlis'i ele geçirdikten sonra Karadeniz'de yeni bir harekât başlattılar. Rusların hedefi Rize'yi ele geçirmektir. Rize alınırca Rus gemileri rahatça ikmal yapabilecekleri bir limana sahip olacaklardı. Rus deniz gücünün Karadeniz'deki üstünlüğü de onlara sayısız yararlar sağlıyordu. Ayrıca, Rize sahillerinde derelerin denize dik inmesi sebebiyle birliklerimiz bir taraftan karadan ilerleyen üstün Rus gücüyle mücadele ederken, diğer taraftan düşman donanmasına açık hedef teşkil etmekteydi. Ruslar, deniz üstünlükleri sayesinde kuvvetlerimizin gerisine asker çıkarma imkânına da sahip bulunuyorlardı⁴⁵⁵. Pazar kasabası yakınlarında karaya

⁴⁵² Sabahattin Özel, **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 3-4.

⁴⁵³ Özel, a.g.e., s. 1.

⁴⁵⁴ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 11. Kafkas Cephesine verilen önemden dolayı, Ağustos 1914 yılında kurulan Teşkilât-ı Mahsusa, Trabzon'da Mülazım Rıza Bey'in başkanlığında bir mıntika heyeti oluşturmuştur. Bu heyet, merkezi Erzurum'da bulunan Kafkas İhtilâl Cemiyeti'ne bağlı olarak Ruslara karşı Kafkaslarda bir dizi askeri harekâta bulunmayı amaç edinmişti. Heyetin düşman kuvvetlerini meşgul etmesi, düşmanın erzak ve cephane kollarını vurması, geri ile olan bağlantılarını kesmesi, düşmanın ana birlikten ayrılmış kuvvetlerini gördükleri yerde imha etmesi başlıca göreviydi. Belirtilen amaçlar etrafında kurulan Trabzon Teşkilât-ı Mahsusa Heyeti'nin Kafkaslardaki faaliyetleri için bkz. Sadık Sarıaman, "Trabzon Mıntıkası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, (4-8 Ekim 1999), C. III, I. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 2002, s. 495-533; Arif Cemil, **Birinci Dünya Savaşında Teşkilât-ı Mahsusa**, 2. Baskı, (Haz. Metin Martı), İstanbul: Arma Yayınları, s. 13-260.

⁴⁵⁵ Özel, a.g.e., s. 5.

asker çıkararak Ruslar, 8 Mart 1916 tarihinde Rize'yi işgal ettiler.⁴⁵⁶ Artık asıl büyük hedef Trabzon'du.

Rize'yi ele geçirdikten sonra sahilde Of sınırına kadar gelmiş olan Ruslar, hiç beklemedikleri bir mukavemetle karşılaştılar.⁴⁵⁷ Ancak bu mukavemete rağmen 26 Martta Of'u, 14 Nisan'da Sürmene'yi ele geçirdiler. Rus ordusu Of'u işgal ederken donanması da Karadeniz'de yakaladığı yelkenlileri batırarak Trabzon'un deniz yoluyla olan bağlantısını kesiyordu. 13 Nisan 1916 günü, 18 gemiden oluşan Rus donanması Trabzon limanına geldi. Resmî binalar top ateşine tutuldu.⁴⁵⁸ Ruslar, işgal ettikleri mevkilerde bulunan ve ordu karargâhlarına yakın Türk köylerini boşaltarak köylüleri zorla gerilere sevk ediyorlardı. Her şeylerini terk ederek düşmanın çeşitli zulümlerinden perişan olan halk, namus ve canını bir derece emniyete alabilmek düşüncesiyle Trabzon'a gelerek boş buldukları evlere sığınmışlardı.⁴⁵⁹ Fakat burasının da işgalinin yaklaşmakta olduğunu gören halk için yeni bir muhaceret uzak değildi. Stratejik bir liman olan Trabzon'u ele geçirmek üzere harekete geçen General Yüdanıç komutasındaki Rus kuvvetleri, 15 Nisan 1916 tarihinde şehre 18 km kadar yaklaştı. Ruslar, Türk birliklerini arkadan vurmak için Akçaabat'a asker çıkarmak üzereyken Trabzonlular şehri boşalttılar. Şehir 15-16 Nisan gecesi Türk halkının büyük çoğunluğunca terk edilmişti. Yerli Rumlar 18 Nisan'da Rus komutanlarına bir haber göndererek Türklerin şehri boşalttığını haber verdi ve dolayısıyla Trabzon'un topa tutulmamasını rica etti. Ruslar böylece 18 Nisan akşamı herhangi bir direnişle karşılaşmadan Trabzon'a girdi.⁴⁶⁰ Rus işgal kuvvetleri kumandanı General Liyahof işgalin tamamlanmasından sonra şehrin idaresine General Schwarz'ı atadı. Schwarz yayınladığı bildiride bölgenin nihai olarak Rus İmparatorluğu'na ilhak edildiğini, Trabzon'da Rus kanunlarının uygulanacağını, kanunlara karşı gelenlerin şiddetle cezalandırılacağını belirtti.⁴⁶¹ Şehirdeki Rum ve Ermeniler ise Rus askerlerini büyük bir coşku içerisinde karşılamışlardı. Hatta Rumlar, Rus karargâhına bir heyet göndererek

⁴⁵⁶ Enis Şahin, a.g.m., s. 405.

⁴⁵⁷ Of havalisinde meydana gelen direniş ve mücadeleler için bkz. Hasan Umur, **Of ve Of Muharebeleri**, İstanbul, 1949.

⁴⁵⁸ Mesut Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", **Türk Kültürü**, 433, (1999), s. 268.

⁴⁵⁹ Sadi Selçuk, **Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı**, Konya: Ülkü Basımevi, 1955, s.54.

⁴⁶⁰ Goloğlu, a.g.e., s. 259; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. 8, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını, 1976, s. 332. İşgalin safhalarının The Times gazetesindeki anlatımı için bkz Enis Şahin, a.g.m., s. 405-413.

⁴⁶¹ Selçuk Ural, "Kurtuluşun Mütarekeye Kadar Trabzon Vilâyetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü (TVİKM) Yayınları, 2002, s. 568; Halit Dündar Akarca, "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl: 4, S. 7, (2009), s. 144-145.

onları şehre davet etmişler ve Trabzon Rum Metropoliti Hrisantos⁴⁶² hemen harekete geçerek Rus komutanının da müsaadesiyle şehirde çoğunluğu Rum olan yeni bir “Belediye Meclisi” kurmuştu.⁴⁶³

Rusya, Trabzon’u ele geçirdikten sonra askerî açıdan bölgeye hâkim olabilmek için çalışmalarda bulunduğu gibi şehir merkezine ilişkin yoğun bir araştırma, inceleme ve tespit çalışması başlatmıştır. Amaçları uzun vadede neler yapabileceklerini planlamaktı.⁴⁶⁴ Ayrıca Trabzon’u Anadolu işgalinin köprübaşı olarak gören Ruslar, şehri buna uygun olarak yeniden imar ederek büyük bir ikmal merkezi hâline dönüştürmeye de başlamışlardır. Bu plâna uygun olarak şehrin içinden geçirdikleri ve Rus Caddesi adını verdikleri yol için 900 evi yıkmışlardır.⁴⁶⁵ Diğer yol çalışmalarının yanı sıra askerî düzenlemeler sebebiyle yıktıkları ev sayısı 3.000’i aşmıştır. Yıkımda dikkati çeken husus, yıkılan evlerin tamamına yakınının Türk mahallelerinde olmasıdır. Bu da yıkımların tesadüfî değil, bilâkis büyük bir titizlikle hazırlanan imha projesinin bir parçası olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁶ Ruslar, bu yolla bir yandan şehirdeki Türk kimliğini yok ederken diğer yandan yıkımlar sonucunda evsiz kalan Türkleri şehri terk etmeye zorlayarak uzun vadede bölgeyi Ruslaştırmayı hedeflemekteydiler. Şehirdeki mahalle ve sokak isimlerinin Rusça isimlerle değiştirilmesi Ruslaştırma hareketinin bir diğer göstergesiydi.⁴⁶⁷ Ruslarca yapılanlardan sadece evler değil, cami, türbe, okul ve mezarlar da paylarına düşeni almıştı. Şehir komitacılar tarafından yakılıp yıkılmıştı. Müslümanlara ait camilerin içine gübre doldurulmuş olup duvarlarına Türk kadınlarını aşağılayan resimler ve yazılar yazılmıştı. Minber ve mihrapları tamamen yıkılmış, duvarları kurşunlarla delinmiş, Gülbahar Hatun

⁴⁶² Trabzon Metropoliti Hrisantos Gümülcinelidir. Heybeliada’daki meşhur ruhban ve ihtilalci okulundan mezun olmuş, dört yıl kadar İsviçre ve Almanya’da öğrenim görmüştür. Pontus meselesinde patrikhaneden sonra dâhilindeki teşkilâtın başkanıdır... bkz. Özel, a.g.e., s. 7.

⁴⁶⁴ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 10.

⁴⁶⁴ Bu tespit ve incelemeler amacıyla Ruslar, başkanlığını İstanbul’da Rus Eski Eserler Müzesi Müdürlüğü yapmış Arkeolog Prof. Fedor İvanoviç Uspenski’nin çektiği bir heyeti Trabzon’da görevlendirmiştir. Bu heyet Trabzon’da arkeolojik kazılarda bulunmuş, mevcut tarihi eserlerden topladıkları kitap, belge vb. eserler için Orta Hisar Camisi’ni depo olarak kullanmışlardır. Bu yapılan faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. Veysel Usta, “Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon’da Yapılan Çalışmalar ve Rusya’ya Götürülen Eserler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 153, (2004), s. 11-24.

⁴⁶⁵ Yakov Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, (Çev. Erdoğan Altınkaynak), Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 128-129.

⁴⁶⁶ Kefeli’ye göre bu yıkılan evler harabe olan evlerdi ve o dönemde Trabzon’da 2000 tane bu şekilde kayıtlı ev vardı. Devamında Kefeli şunları ifade etmekteydi: “Bu evler tarafımdan kurulan özel mühendis komisyonu ve yerli halk temsilcileri tarafından tespit edilmişti. Fakat bu evlerin tümü sokaktan geçenler veya komşular için tehlikeli değildi. Bazı evlerde hâlâ yaşanılmaktaydı. Çoğu ev temelden yıkılmıştı. Onun için idare kararıyla bu evlerin tümünün yerinden kaldırılmasına karar verilmişti. Bu evlerden kalan kereste veya ağaçlar yakıt olarak kullanılacaktı.” Kefeli, a.g.e., s. 127.

⁴⁶⁷ Rahmi Çiçek, **Millî Mücadele ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trabzon’da Yerel Yönetim**, Trabzon: TVİKM Yayınları, 1998, s. 26.

Türbesi de bu yağmadan nasibini almıştı.⁴⁶⁸ Zira Ruslar, Trabzon'u ele geçirdiklerinde Metropolit Hrisantos ile iş birliği yaparak şehrin yönetimini devralmışlardı. Hrisantos, Rusların desteğiyle belediye meclisini dağıtmış ve belirttiğimiz üzere Rus ve Rumların hâkim olduğu bir meclis kurmuştu. Bu nedenle Rus işgali tamamen Rumların lehine bir ortam yaratmıştı. Rusların yaptıkları taşkınlıklar, daha az sayıda bulunan Ermenilerin yaptıklarını unutturmuş, nitekim Türklerin birçoğu kurtuluşu şehri terk etmekte bulmuştu.⁴⁶⁹

3.3.3. İşgalin Ortaya Çıkardığı Dram: Zorunlu Göç ve Muhacirlik

Sarıkamış felaketi üzerine Artvin ve Borçka ahalisinin büyük bir kısmı memleketlerini terk edip hicret etmişlerdi. Bu ahalden göç edenler kabileler hâlinde Trabzon'a geldiler. Yorgunluktan bitkin ve muzdarip olan göçmenlere yerli ahali iâşe vesair hususlarda elinden geldiğince yardım ediyordu. Sahil cephesinin, Harşit Vadisi'nin batı yamaçlarını tutmak için Hopa-Rize-Trabzon taraflarına doğru kaydırıldığını gören halk, düşman eline düşmemek için evini, bağını, her türlü eşya ve malını bırakarak çoğu yaya, çok az sayıda aile küçük yelkenlilerle, bazıları da askerin işine yaramayıp sahiplerinin ellerinde kalmış olan zayıf at ve katırlar üstünde batıya çekilmekteydi.⁴⁷⁰

Ruslar Trabzon'a doğru yaklaştıkça, işgal ettikleri bölgelerin ahali onları zulmünden kaçarak can, namus ve mallarını kurtarabilmek amacıyla hızla göç ediyorlardı. Göç istikameti Trabzon üzerine ve oradan sahil boyu Canik'e doğru sefil ve perişan bir halde olmaktaydı. Mart 1916 yılında Ruslar, Erzurum, Van ve Bitlis dışında Trabzon'a kadar olan bölgeyi kendi kontrollerine almalarını müttefiklerine kabul ettirince Trabzon'a baskıyı yoğunlaştırdılar.⁴⁷¹ Erzurum'un düşmesi Trabzon ahalisinin göç hareketini hızlandırdı. Trabzon âdeti tahliye edilmekteydi. Muhacirler nereye gideceklerini, nereye sığınacaklarını bilmedikleri hâlde düşmana esir olmamak, ırz ve namusunu korumak için bu yollarda ölümü bile göze almışlardı. Rusların daha işgalden önce şehri bombalamaya başlaması da halkın maneviyatını bozmuştu. Bu sıralarda Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey,⁴⁷² Yoroz'a (Çarşıbaşı'na bağlı Fener Köyü) kadar tüm iskân ünitelerinin tahliyesi

⁹⁴ Ahmet Refik Altınay, **Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tehassüsler)-Ermeni Mezalimi**, 1. Baskı, İstanbul: Fikir Yayınları, 1992, s. 8-9.

⁴⁶⁹ Mesut Çapa, **Pontus Meselesi, Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993, s. 6.

⁴⁷⁰ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 12.

⁴⁷¹ Özel, a.g.e., s. 4.

⁴⁷² Birinci Dünya Savaşı esnasında Trabzon'da valilik görevinde bulunan Cemal Azmi Bey hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hacıfettaoğlu, "Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey", **Türk İdare Dergisi**, 74 (435), (2002), s. 247-268.

emrini vermişti. Ahali panik içerisinde ziraat ve rahatını terk ederek kısmen kayıklarla kısmen de yaya olarak büyük oranda göç etmeye başladı.⁴⁷³

Rusların Trabzon'a yaklaşması üzerine Vali Cemal Azmi Bey, vilayet idaresini geçici olarak Ordu'da kurmuştur. Ardından vilayete ait en lüzumlu dosya ve defterlerin sandıklara yerleştirilip kayıklarla Ordu'ya taşınmasını ve Trabzon'dan Yoroç'a kadar vermiş olduğu tahliye emrinin, Giresun tarafına kadar genişleterek isteyen halkın şehri boşaltmalarını bildirmiştir. Fakat yol imkânları iyi değildi. Bu sebeple mağazalarda ve evlerdeki eşya, mal oldukları yerlerde bırakılmış, çıkarılmamıştı. Mallar yok pahasına satılmak zorunda kalınmasına rağmen alıcı çıkmamaktaydı. Halk yalnız canını alıp kaçırmaktan başka çare düşünmüyordu. Hâli vakti yerinde olanlar at ve kayık tedarik ederek çoluk çocuklarını ve ufak tefek ev eşyalarını kaçırabiliyordu. Oysa erkekleri askere gitmiş olan fakir ailelerin kadınları ve çocukları kimsesiz kalmıştı. Bunlar sevkiyat merkezlerinden dahi bütün feryatlarına rağmen faydalanamıyorlardı.⁴⁷⁴

Rus işgali gerçekleştiğinde muhacir durumuna düşen insanların gidecekleri yerler hakkında önceden kararlaştırılmış ve hazırlanmış bir plân bulunmamaktaydı. Evlerinden baskılarından ayrılmış bir yere göçüyorlar, Ruslar ilerleyinceye kadar orada kalıp sonra yine yollara düşüyorlardı. Trabzon ve Trabzon dışından gelen muhacirlerin ilk göçtükleri mıntıklar Trabzon'un batısında kalan ve Rus işgaline uğramamış olan Giresun, Ordu, Ünye, Çarşamba, Bafra ve Samsun gibi sahil kesimleriydi.⁴⁷⁵ Trabzon muhacirlerinin sahil boyunda yerleştirildikleri ilk iskân ünitesi Giresun'du. Muhacirlerden eli silah tutan erkekler ailelerini mahallî idareye teslim ederek cepheye gitmişlerdi. Ancak memurların bir kısmı yetkilerini kötüye kullandı. Örneğin muhacirlere tahsis edilen aylık 30 kuruş tahsildar tarafından gasp olundu. Bir lokma ekmek için sabahtan akşama kadar fırınlar önünde kuyruklar oluştu. Hatta muhacirin çoğu aç bırakıldı.⁴⁷⁶ Bu tip hareketlerden rahatsız olan muhacirlerin büyük bir çoğunluğu Ordu'ya geçti. İşgal nedeniyle yerinden yurdundan olan ve Giresun'a yerleşen muhacirler hallerinden pek memnun değildiler. Daha iyi imkânlarla kavuşuruz ümidiyle Giresun'dan Ordu'ya gitmekte idiler. Buna sebep olanlar da iskân ve iaşe ile sağlık şartlarının düzeltilmesi için müracaatta bulunan

⁴⁷³ Lermioğlu, a.g.e., s. 225-260.

⁴⁷⁴ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 8-10.

⁴⁷⁵ Erol Kaya, "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Trabzon, 3-5 Mayıs 2001), Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 537.

⁴⁷⁶ **BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiyye (DH. İ.U.M)**, Dosya no: E 36, Gömlek no: 3; İttihat ve Terakki Cemiyeti Giresun heyeti muhabirliğinden Dersaadet İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumiyesi Riyâsetine tahrirat 13 Haziran 1333/13 Haziran 1917.

muhacirlere kayıtsız davranan ve gerekli tedbiri almayan Giresun kaymakam vekili ile merkez tabibiydi. Ayrıca muhacirlerin bir kısmı arasında da sorunlar meydana gelmekteydi ki, Dâhiliye Nezareti bu hususların araştırılmasını ve taraflarına bilgi verilmesini Trabzon valiliğinden talep etti.⁴⁷⁷

Bu sıralarda Karadağ ile Derinoba arasındaki direnişe rağmen⁴⁷⁸ Rusların Harşit deresine kadar ilerlemeleri üzerine Giresun ve Ordu işgal tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine yöredeki muhacirler ve yerli ahali yeni bir felâketle karşılaşmamak arzusuyla deniz ve kara yoluyla Samsun'a kadar çekilmeyi tercih ettiler. Rusların tacizleri ve kayıkların azlığı sebebiyle deniz yolundan istenilen ölçüde faydalanılamadı. Muhacirlerin büyük bir çoğunluğu zorunlu olarak Terme-Çarşamba yolunu kullandı. Bu bölgede ise humma salgını vardı. Salgın hastalığına karşı aşılanan muhacirler daha ziyade dağ köylerine yerleştirilmeye çalışıldı. Geride kalanlar Samsun'a sevk edildiler.⁴⁷⁹ Kısa bir müddet zarfında Ordu-Ünye arası muhacirlerle dolmuş ve izdiham meydana gelmiştir. İzdiham üzerine 10.000 muhacirin iâşe açısından ve yukarıda zikrettiğimiz sebep yüzünden iskâna elverişli olan Ünye, Terme ve Çarşamba'nın dağ köylerine sevk edilmeleri kararlaştırıldı.⁴⁸⁰

Samsun'daki muhacirlerin bir kısmı ise kayıklarla Sinop'a gidiyordu. Hâlbuki muhacirleri Sinop'ta iâşe etmek bir hayli müşkül idi. Öyle ki varlıklı muhacirler dahi satın alacak erzak bulamıyordu. Dolayısıyla Sinop'taki yöneticiler, ya yeter miktarda buğday gönderilmesini veyahut muhacirlerin başka bir yerde iskân edilmelerini merkezden talep etmek zorunda kaldı.⁴⁸¹ Diğer taraftan muhacirin batıya sevki, ulaşımın elverişsizliği sebebiyle daha çok iç bölgelere yöneldi. Çünkü Samsun, Sinop ve İnebolu muhacirlerle dolup taşmıştı. Sancak merkezinde bulunan muhacirler, salgın hastalık, yiyecek maddelerinin kıtlığı, izdiham ve benzeri problemlerden kurtulabilmek amacıyla yukarıda zikrettiğimiz yerlere ve ayrıca İzmit, Amasya ve Çorum'a gitmeye başladı.⁴⁸² Ayrıca

⁴⁷⁷ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), Dosya no: 70, Gömlek no: 37, 6 Teşrin-i Sâni 1332/19 Kasım 1916.

⁴⁷⁸ Ruslara karşı Of'ta verilen savunma savaşından başka önemli bir direniş, Akçaabat Karadağ ile Tonya Derinoba arasında gerçekleşti. Gönüllü birliklerden oluşan Türk kuvvetleri, bölgede Mülazım Adil Bey'in komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın da katılımıyla Rusların ilerleyişini üç ay geciktirdi. Özellikle tahrip gücü yüksek silah araç gereçlerinin yokluğuna ve Rus kuvvetlerine göre sayıca çok az neferin bulunmasına rağmen bu önemli direniş, muhacirlerin batıya çekilişine zaman kazandırdı. Bkz. Lokman Yıldız, **Trabzon'un İşgalinde (1916-1918) Karadağ Savunması ve Kadızâde Muhammed Hafız**, 1. Baskı, Trabzon: Kıyı Dergisi Yayınları, 2013, s. 95-115.

⁴⁷⁹ İpek, a.g.m., s. 62-63.

⁴⁸⁰ BOA, DH. ŞFR, Dosya no: 71, Gömlek no: 117, 17 Kânûn-ı Evvel 1332/30 Aralık 1916.

⁴⁸¹ BOA, DH. ŞFR, Dosya no: 69, Gömlek no: 152, 19 Teşrin-i Evvel 1332/1 Kasım 1916.

⁴⁸² BOA, DH. ŞFR, Dosya no: 70, Gömlek no: 87, 12 Teşrin-i Sâni 1332/25 Kasım 1916.

muhacirlerin bir kısmı Sinop ve Bolu sahili üzerinden güneye inmişlerdi. Bu gibilerin belirtilen muayyen iskân mıntikasına iadeleri sıkıntıya ve perişanlığa sebep olacağından Kastamonu, Sinop ve Bolu livalarında geçici olarak yerleştirilmeleri hususu zorunlu olarak tasvip ediliyordu. Fakat kısa süre sonra buralarda da sıkıntılar baş göstermeye başlamış ve bu bölgeler muhacir trafiğine kapatılmıştır.⁴⁸³ Bu karara rağmen Merzifon'a iskân edilmeleri kararlaştırılan 58 kişilik on bir hane Trabzonlu muhacir İzmit'e gelmiştir.⁴⁸⁴

Muhacirlerin yoğunlukta buldukları kazalardan biri de Bolu idi. Bir ara bu muhacirlerin sayısı o kadar artmıştır ki Bolu, daha fazla muhaciri kabul edemeyeceğini ve artık buraya muhacir gönderilmemesi hususunu İstanbul'da ilgililere tebliğ etmiştir.⁴⁸⁵ Muhacirlerin göç ettikleri yerlerden birisi de gerek deniz yolunun müsait olması gerekse başkent olması sebebiyle İstanbul'du. İstanbul'la birlikte İzmit ve Adapazarı göçmen kafilelerini ağırlayan bölgelerdi. Muhacirlerin bir kısmı ise Merzifon, Çorum, Yozgat, Ankara, Niğde ve Konya gibi İç Anadolu şehirlerine sığınmışlardı. Bunların işgal bölgelerine uzak oluşları ve tarıma elverişli topraklara sahip bulunmalarından geçim sıkıntısı diğer bölgelere nispetle daha az hissedilmiş, dolayısıyla buralara gelen muhacirler arasında açlıktan ve hastalıktan ölenlerin sayısı fazla olmamıştır.⁴⁸⁶

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in şahsi gayretleri ile iskân işleri Ordu ve Giresun'un belli yerlerinde bir dereceye kadar tanzim edilmeye başlandığı hâlde, diğer yerlerde büyük güçlüklerle karşılaşıldı. En çok zorluk ise muhacirlerin yoğun bir şekilde yerleştirildikleri işgal sahasına yakın iskân birimlerinde meydana geldi. Birkaç ailenin iskânına elverişli meskenler hemen hemen yüksek dereceli memurlara tahsis olundu. Fakir ve kimsesiz aileler ise daha ziyade hanlarda, medrese ve cami köşelerinde barındırılmaya çalışıldı. Mevcut imkânsızlıklar karşısında durumu iyi olanlar kiraladıkları evlerde kalmayı yeğlerken fakir muhacirlerin çoğu sokak ortasında, yalı kenarlarında açıkta kaldılar.⁴⁸⁷ Bütün meseleler bununla da bitmiyordu. Göç bölgelerinde muhacirin en büyük meselelerinden biri giyim ve yakacak ihtiyacı idi. Ordu ve Giresun'da bulunan muhacirlerin giyimlerini temin amacıyla valinin hanımının başkanlığında memur ve eşraf ailelerinden muhacirin elbise dikiş komisyonu oluşturuldu. Öte yandan kazalardaki yaşlı ve

⁴⁸³ BOA, DH. ŞFR, Dosya no: 64, Gömlek no: 272, 26 Temmuz 1332/8 Ağustos 1916.

⁴⁸⁴ BOA, DH. ŞFR, Dosya no: 65, Gömlek no: 64, 9 Haziran 1332/22 Haziran 1916.

⁴⁸⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Toprak İskân, Dosya no: 480.

⁴⁸⁶ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 17.

⁴⁸⁷ Lermioğlu, a.g.e., s. 261.

meyvesiz ağaçların kesilip tüccardan fındikkabuğu toplanarak bunlar muhtaç ailelere dağıtıldı. Amaç, 1916 yılının soğuk kışından muhacirleri koruyabilmektir.⁴⁸⁸

Trabzon muhacirlerinin daha yoğun olarak buldukları Samsun'da da durumları hiç iyi değildi. Muhacirleri ağırlamakta büyük güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. Muhacir sayısının fazlalığı sebebiyle bu insanların ihtiyaçlarının tamamen mahallî imkânlarla karşılanması mümkün olamıyordu. Bu nedenle üretim yapacakları arazilerde, sanatkârlıklarına uygun yerlerde iskân edilmeleri yoluna gidilmiştir.⁴⁸⁹ Yine Bolu civarındaki muhacirlerin ayrı ayrı yerlerde iskân edilmeleri bazı meselelere yol açmakta idi. Bunun önlenmesi için Düzce ormanlarına yerleşen muhacirlerin bir arada iskân edilmeleri sağlanmaya çalışılırken vergiden de muaf tutulmuşlardır.⁴⁹⁰

Belli başlı iş tutup barınacak yer ve geçinecek para elde edememiş olan muhacirlerin durumları kötüydü. Muhacirin çoğu işsiz, parasız, yersiz ve yiyeceksizdi. Bu nedenle açlık ve türlü hastalıklardan ölüp gitmekte idiler. Yiyecek o denli azalmıştı ki askere dahi mısır ekmeği verilmeyip yağı çıkarılmış olan fındığın posasından yapılan ekmek yedirilmek zorunda kalınmıştı. O sırada gazyağı da bulunmamaktaydı. Ahali fındığın çürüklerini demir çubuklara geçirerek geceleri çıra gibi yakar odalarını aydınlatırlardı. Giresun fındık bahçelerine yayılan aç göçmenlerin bazı otları ayıklayarak yedikleri görülmüştü. Kir ve pislik içinde, yarı aç, soğuktan, rüzgârdan, yağmurdan korunamayan bu insanlar, her türlü hastalığa yakalanmaktaydılar ve ölüm oranı her geçen gün artmakta idi. O kadar ki Trabzon'dan muhacir çıkmış 20 kişilik bir aileden ancak 5-6 kişi dönebilmişti.⁴⁹¹

3.3.4. Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Savaş bölgesinden ya da düşman işgaline uğramış yerlerden iç kesimlere doğru göç eden muhacirlerin iâşe, iskân ve tohumluk ihtiyaçları için gerek görülen eşya ve erzak bedelleri mümkün olduğu müddetçe muhacirin tahsisatından karşılanmaktaydı. Rus istilâsı sebebiyle artan muhacir sayısına binaen 1332 (1916) yılı bütçesinden muhacirler için ayrılmış olan ödenekler yetersiz kaldığından bu ödeneğe devamlı surette ilâveler yapılmıştı. Meselâ, memleket içindeki muhacirlerin yollarda ve yerleştikleri yerlerde görevliler tarafından istirahatları ve bütün ihtiyaçlarının hemen temini ile hastaların

⁴⁸⁸ Beyoğlu, a.g.m., s. 483. Ayrıca vilâyet dahilindeki muhacirlerin giyim ihtiyaçlarının emval-i metruke depo ve mağazalarından karşılanması yoluna da gidilmiştir. Bkz. **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 61, Gömlek no: 247, 20 Şubat 1331/4 Mart 1916.

⁴⁸⁹ **BCA, Toprak İskân**, Dosya no: 460.

⁴⁹⁰ **BCA, Toprak İskân**, Dosya no: 1111, 768.

⁴⁹¹ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 16-17.

tedavilerinin yapılip ilaç ücretlerinin muhacirin tahsisatından karşılanması bunun en somut örneklerinden birini oluşturmaktadır.⁴⁹² Yine devlet, savaş dolayısıyla Trabzon'un batısında bulunan Akçeviran, Kalu, Kamışlı gibi çeşitli köylerden ordunun emriyle Giresun ve Ordu kazalarına gelen ve önemli bir yekûn tutan ahalinin de ihtiyaçlarını karşılamak için muhacirin tahsisatından faydalanmıştır.⁴⁹³

Canik livasında bulunan muhacirler için Canik mahallî idaresine 1333 malî yılı (1917) Ağustos ayına kadar 11.500.000 kuruş gönderilmiş olup 3.000.000 kuruş daha gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁹⁴ Buna rağmen Canik mutasarrıflığının ihtiyaçları, muhacir masraflarının sürekli artması nedeniyle tamamen karşılanamamıştır. Aralık 1916 tarihi itibarıyla Samsun havalisinde 18.000'i Samsun şehrinde, 18.000'i merkez kaza dâhilinde, 18.000'i Çarşamba'da, 4.000'i Bafra'da, 1600'ü Terme'de, 7.000'i Terme kazası dâhilinde, 18.000'i Ünye'de ve 1.500'ü Fatsa'da olmak üzere 85.000'i aşkın muhacir bulunmaktaydı. Bölgeye karayoluyla gelen muhacirlerin iaşelerinin temini, hastaların muayene ve tedavisi için Fatsa, Ünye, Çarşamba ve Terme'de birer muayene ve iaşe merkezi tesis edilerek muhacir kabilelerinin aşılması ve kendilerine sıcak yemek verilmesi temin edilmiştir. Ayrıca Samsun, Çarşamba ve Ünye'de tesis edilen hususi hastanelerde tedavi edilmişlerdir. Bu hususlarda söz konusu yerlerdeki askerî menzil hastanelerinden de yardım alınmıştır. Çünkü muhacirlerin çoğu sıtma, kolera, tifüs ve uyuz gibi hastalıklardan muzdariptir. Diğer taraftan sancak merkezinden Bafra yoluyla Sinop'a ve Kavak-Havza yoluyla Çorum'a sevk edilen muhacir kabilelerinin iaşelerinin temini için yol güzergâhlarında belli mesafelerde iaşe merkezleri tesis edilmiştir. Bu merkezlerde fakir muhacirlere günde bir defa etli çorba, etli bulgur ve pirinç dağıtılmıştır.⁴⁹⁵ Yine muhacirin tahliye edilmiş olan hanelere yerleştirilip her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için emval-i metruke (terk edilmiş mallar) komisyonlarına yazılar gönderilmiş,⁴⁹⁶ muhacirlerin giyim ihtiyaçlarının emval-i metruke depo ve mağazalarından karşılanması için de İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Trabzon Tasfiye Komitesi Riyaseti'ne telgraf çekilmiştir.⁴⁹⁷

1917 yılı Şubat ayında Trabzon'dan gelen muhacirlere 80 para yevmiye veriliyordu. Ancak vilâyet, tarım üretimini arttırmak amacıyla bu muhacirlerden iki dönüm

⁴⁹² Volkan Aksoy, **Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 30.

⁴⁹³ **BCA, Toprak İskân**, Dosya no: 486 nr. 272 11/9.17 15, 12.12.1916.

⁴⁹⁴ **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 79, Gömlek no: 24, 2 Ağustos 1333/2 Ağustos 1917.

⁴⁹⁵ Süslü, **a.g.e.**, s. 127.

⁴⁹⁶ **BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMS)**, Dosya no: 12, Gömlek no: 28, 12 Teşrin-i Evvel 1331/25 Ekim 1915.

⁴⁹⁷ **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 61, Gömlek no: 247, 20 Şubat 1331/4 Mart 1916.

arazi ekenlerin yevmiyelerini 90 paraya, beş dönüm ekenlerinkini ise 100 paraya çıkarmıştı. Canik sancağında ise muhacirlere 100 para yevmiye veriliyordu. Fakat yiyecek maddelerinin fiyatları çok yüksek olduğundan ödenmekte olan yevmiyelerle muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmuyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nin 17 Aralık 1917 tarihli bir emri ile muhacirlere yevmiye verilmekten vazgeçilerek ekmek veya hububat verilmeye başlandı.⁴⁹⁸ Hükûmetin elinden geldiğince muhacirin tahsisatından maaş alan ailelerin yevmiyelerini kesmediği ve savaş boyunca da bu paraları ödemek için azamî gayret içerisinde olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹

Muhacirler, üzerlerinde bulunan “ana yadigârı” yüzüğe varıncaya kadar para yapacak her şeyi değerinin çok altında satarak elde ettikleri para, iaşe komisyonunun verdiği ekmek ve ara sıra yapılan nakdî yardımla kıt kanaat geçiniyorlardı. Ancak ilerleyen günlerde fiyatların alabildiğine yükselişi, yapılan yardımın aksaması ve verilen ekmek miktarının yarıya indirilmesi muhacirlerin sefaletlerini tahammül sınırının üstüne çıkarmıştır.⁵⁰⁰ Trabzon'un işgali üzerine Ordu kazasına gelerek valilik görevini sürdüren Cemal Azmi Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne çektiği 24 Ağustos tarihli telgrafi işin vahametini daha açık bir şekilde gözler önüne seriyordu. Telgrafta Cemal Azmi Bey “Ordu, Giresun ve Tirebolu kazalarında bir dirhem bile un, buğday ve mısır kalmadığına” işaret ediyordu. Amasya ve Canik'ten un sevki devam etmezse Trabzon vilâyeti halkının ve Samsun ahalisinin açlık tehlikesinden kurtulması mümkün değildi.⁵⁰¹

Hükûmet, bu kıtlık ve darlık dönemlerinde çeşitli kalemlerden muhacirlere maaşlar veriyor, yeri geldiğinde maaş işinin altından kalkılmadığından bu maaş bedeli üzerinden ekmek veya hububat veriyordu. Ayrıca eşya yardımı yapılmaktaydı. Hükûmet ayrıca muhacirin sevk edilmeleri, yıkanmaları, aşılanmaları ve hastalık hâlinde hastanelere sevki işlerini de mümkün mertebe yapmaya çalışıyordu. Bütün bu gayretlere rağmen birkaç cephede savaşılan devletin işleri tamamıyla yoluna sokabildiğini söylemek mümkün değildir. Muhacirler akın akın ardı arkası kesilmeden gelmekte ve bu da izdihamlara yol açmaktaydı.

3.3.5. İşgalin Sona Ermesi ve Geri Dönüş

Ruslar Birinci Dünya Harbi'nin hemen tamamında Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlük kurmuşlardı. Bu üstünlüğün en bariz ortaya çıktığı bölgeler ise Doğu Anadolu ve

⁴⁹⁸ BOA, DH. ŞFR, Dosya no: 82, Gömlek no: 122, 17 Kânûn-ı Evvel 1333/17 Aralık 1917.

⁴⁹⁹ BCA, Toprak İskân, Dosya no: 9561 nr. 272 74/66 21 17.

⁵⁰¹ Lermioğlu, a.g.e., s. 283.

⁵⁰¹ BOA. DH. İ.UM. Dosya no: 18, Gömlek no: 120, 11 Ağustos 1332/24 Ağustos 1916.

Doğu Karadeniz olmuştu. Ancak Birinci Dünya Harbi sürerken 1917 yılı Şubat'ında Petrograd'da kendini gösteren ve hızla gelişerek Rusya'nın diğer şehirlerine de yayılan isyan ve ihtilâl hareketleri Rusya'yı içten sarsmıştı. Lenin'in önderliğinde Çarlık idaresine karşı mücadele eden Komünist Partisi, meydana gelen isyanların neticesi 25 Ekim 1917 tarihinde iktidarı ele geçirdi.⁵⁰² Bu iktidar değişikliği bütün cephelerde Rus birliklerinin dağılmasına yol açmıştı. Trabzon'daki Rus kuvvetleri arasında da disiplinin zayıfladığı, kumandanların emirlerinin yerine getirilmediği görülmekteydi. Bütün bu gelişmeler ise Osmanlı Devleti ve yerini yurdunu bırakarak göç etmek zorunda kalan muhacirler nezdinde bir ümit uyandırdı. Nitekim bu ümit boşuna değildi ve 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk şehrinde, Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında bir ateşkes yapıldı. Varılan anlaşma gereğince Türkiye ile Rusya arasındaki savaş haline fiilen nihayet vermek ve Kafkas cephesindeki ateşkes hükümlerini tayin ve tespit etmek üzere ayrı bir uzlaşma yapılması gerekiyordu. Bu amaçla Rus işgali altında bulunan Erzincan şehrinde iki taraf temsilcileri bir araya geldiler. Karşılıklı olarak bütün düşmanca hareketlerin durdurulması, taarruz hazırlığının yapılmaması ve her iki tarafın kuvvetleri arasında, tarafsız bir saha bırakılması gibi maddeler üzerinde anlaşarak 18 Aralık tarihinde Erzincan Mütarekesi'ni⁵⁰³ imzaladılar. Bu aynı zamanda Türk-Rus Savaşı'nın fiilen bitmesi demektir.⁵⁰⁴

18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi sonrası Doğu Karadeniz'de devam eden Rus işgali sona ermiş ve Ruslar bölgeden çekilmişlerdi. Fakat Ruslardan boşalan bölgelerin hızla Ermeni milisler tarafından işgal edilerek halka zulmedilmeye başlanmasıyla⁵⁰⁵ III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa tarafından bu baskılara son verilmesi

⁵⁰² Kurat, a.g.e., s. 325-326.

⁵⁰³ Erzincan Mütarekesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. N.Fahri Taş, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Ankara: Erzincan İli Merkez İlçe Köyler Birliği Yayınları, 1995; Ayrıca bkz. Kurat, a.g.e., s. 332-464; Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 17 (28), (1996), s. 207-232.

⁵⁰⁴ Kurat, a.g.e., s. 332-334.

⁵⁰⁵ Şehir Ermeni komitacıları tarafından yakılıp tahrip edilmiş, Müslüman evleri yağma yapılarak boşaltılmış, şehirde sadece Rum kilisesi, Rum mektebi, Rum mezarlığı ve benzeri yerler sağlam kalabilmiştir. Müslümanlara ait camilerin içleri gübre doldurulduğu gibi minber ve mihrapları dahi yıkılmıştır. Bkz. Altınay, a.g.e., s. 22-24. Bu baskı ve zulümler karşısında 1905 yılında Bakü'de Azerbaycan Türkleri tarafından kurulmuş olan "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi"nin Trabzon'da açmış olduğu şubesi 1915 yılından savaş sonuna kadar, özellikle Türkiye'nin Doğu ve Karadeniz bölgelerinin Rus işgaline uğrayan yerlerinde, Türk-Müslüman ahaliye gerek maddi ve gerekse manevi yardımlarda bulunmuştur. Betül Aslan, "Rus İşgali Altındaki Trabzon Türk Halkına Uzanan Bir Kardeş Eli: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 550; Cemiyetin yaptığı yardımlar için ayrıca bkz. Sadi Selçuk, a.g.e., s. 89-95. Cemiyet hakkında daha geniş bilgi için ise bkz. Betül Aslan, **Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan**

için Rusya'ya müracaat edildi.⁵⁰⁶ Ancak olumlu bir sonuç alınamayınca Vehip Paşa, II. Kafkas Kolordusu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya bağlı Miralay Kâzım Bey⁵⁰⁷ komutasındaki 37. Tümen'in (Fırka) Giresun'dan ileri harekâta başlamasını isteyen emrini 14 Şubat tarihinde ilettiler.⁵⁰⁸ Bunun sonucu sırasıyla 14 Şubat'ta Görele ve Eynesil, 15 Şubat'ta Vakfıkebir ve 18 Şubat'ta Akçaabat'ı geri alan 37. Tümen, Beşirli'de karargâh kurarak şehrin bir an önce Ruslardan tahliye edilmesini istedi. Ruslar, kendilerine tanınan 15 gün içinde Trabzon'u boşaltabilmek için faaliyetlerini hızlandırdılar.⁵⁰⁹ Rusların nakil işlerini tamamlamasıyla Türk ordusu, 24 Şubat 1918'de halkın sevinç ve coşkusu içerisinde, olaysız bir şekilde şehre girdi ve Trabzon yaklaşık iki yıl süren düşman işgalinden kurtarıldı.⁵¹⁰

Bölgenin kurtarılmasından sonra batıya göç eden muhacirler yurtlarına dönmeye başlamışlardır. Bu muhacirlerin bir kısmı kendi gayretleriyle vatanlarına dönerken büyük bir kısmı devletin almış olduğu tedbirler ve yapılan uygulamalar neticesinde geri dönmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda İstanbul'da hükûmetin meydana getirdiği "Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi (Muhacirler Genel Müdürlüğü) ve bu kurumun illerde birer şubesi olarak açılan müdürlükler vasıtasıyla göç edenlerin iaşelerinin sağlanmasına gayret edilmiştir.⁵¹¹ Ancak bu dönüş yolculuğu da ilk zorunlu göçler gibi çileli olmuş, muhacirler başta sağlık olmak üzere vasıta yetersizliği ve açlık gibi birçok güçlükte tekrar karşı karşıya kalmışlardır. Her şeye rağmen onları ayakta tutan ise memleketlerine dönebilmenin heyecanı ve mutluluğu olmuştur. Dönüşlerinde devlet elden geldiğince yardımlarını sürdürmeye çalışmış, yola çıkmış ihtiyaç sahiplerine iaşe sağlanması hususunda yetkilileri

Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği" ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi, Ankara, 2000.

⁵⁰⁶ Selma Yel, "1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları", **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Trabzon, 3-5 Mayıs 2001), Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 562-563.

⁵⁰⁷ Trabzon'u düşman işgalinden kurtaran 37. Tümenin bu komutanı daha sonra Millî Mücadele'nin ve Cumhuriyet'in önemli devlet adamları arasında yer alan Kazım Özalp Bey'dir. Miralay Kâzım (Özalp) Bey, Aralık 1917 tarihinde merkezi Tirebolu'da bulunan 37. Kafkas Fırkası Kumandanlığına tayin edilmiş ve bu vesileyle verilen emirler doğrultusunda 24 Şubat 1918 tarihinde Trabzon'a girmiştir. Bkz. Kâzım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, I, 4. Baskı, Ankara: TTK yayınları, 1998, s. XIV; Selçuk, a.g.e., s. 96; Alap, a.g.e., s. 51.

⁵⁰⁸ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, s. 38-40.

⁵⁰⁹ Mesut Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", s. 272-273; Sadi Selçuk, a.g.e., s. 95-96.

⁵¹⁰ Sadi Selçuk, a.g.e., s. 103.

⁵¹¹ Volkan Aksoy, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Hükûmetin Trabzon Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, (25-26 Mayıs 2005), C. 2, (Haz. Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Veysel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 842.

uyarmış, nakil vasıtaları teminine gayret etmiş,⁵¹² tarım hayatının yeniden canlanabilmesi için memleketlerine dönen muhacirlere tohumluk zahire, mısır, tarım alet ve gereçleri dağıtmaya çalışmıştır.⁵¹³ Ayrıca III. Ordu birlikleri tarafından toplatılan hayvanların, sahiplerine ve ihtiyaçlı olan ailelere dağıtılması için Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri'ni görevlendirmiştir.⁵¹⁴ Yapılan bu çalışmalara rağmen muhacirlerin, başta Trabzon olmak üzere, giderken bıraktıklarının işgalin yıkıcılığından nasibini almış olması Trabzon'un toparlanmasını geciktirmiştir. Bu duruma ilave olarak Tasvir-i Efkâr gazetesinin 4 Kânûn-ı Sâni 1335 (4 Ocak 1919) tarihli sayısında, Trabzon Vilayeti'ne ait göçle ilgili dökümden Trabzon'un 1.100.624 nüfusa sahip olduğu, bu nüfustan 304.142 kişinin muhacir olarak yerini yurdunu terk ettiği ve bu göçen nüfustan 224.143 kişinin hayatını kaybettiği bilgisi verilmiştir.⁵¹⁵ Buna rağmen ümitsizliğe düşmeden çalışan Trabzon halkı, imar yönünden şehri yaşanılır bir yer haline getirmeye çalışırken idarî yapısını ve sosyal hayatını da yeniden oluşturmanın mücadelesini vermiştir.

Uzun yıllar devam eden bu savaşlar silsilesinde Osmanlı Devleti maddi-manevi büyük kayıplara uğramıştır. Süreç sonucunda devlet parçalandığı gibi unsurlar da birbirinden kopmuştur. Bu kaybedişin özelinde Trabzon insanı, memleketi ve devleti adına büyük bir mücadelenin içerisine girmiş, Trablusgarp Savaşı'ndan başlayarak Millî Mücadelenin sonuna kadar bütün varlığıyla kendisini feda etmesini bilmiştir.

3.4. Birinci Dünya Savaşı'nda Asayiş

3.4.1. Rum Faaliyetleri

Asayiş konusunda Trabzon'da en önemli meselelerden birisi, Rumların özellikle Pontus Cemiyeti'nin 1904 yılında Merzifon'da kurulmasıyla⁵¹⁶ daha etkin takip ettikleri,

⁵¹² **BCA, Toprak İskân**, Dosya no: 7792, nr. 27214/74 13 22; **BCA, Toprak İskân**, Dosya no: 7784, nr. 27214/74 13 14.

⁵¹³ **BOA, DH. İUM**, Dosya no: 20/-18, Gömlek no: 12/068, 16 Haziran 1334/16 Haziran 1918; **BOA, DH. İUM**, Dosya no: 20/-18, Gömlek no: 12/095, 7 Eylül 1334/7 Eylül 1918.

⁵¹⁴ Aksoy, a.g.m., s. 849.

⁵¹⁵ Kaya, a.g.m., s. 539.

⁵¹⁶ Merzifon Amerikan Koleji, 1860'lı yılların ortalarında İstanbul Hasköy'deki yatılı Amerikan misyoner okulunun İstanbul'dan, Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin siyasi denetiminden uzaklaşmak istemesi sonucu 1865 yılında Merzifon'a taşınmasıyla açıldı. Kolejin açılma kararıyla ilgili ilk adım 1880 yılında Amerikan Misyoner Teşkilatı BOARD tarafından atılmış, 8 Eylül 1886 yılında ise herhangi bir sözleşmesi olmadan eğitim öğretime başlamıştır. Resmi olarak kendilerine devlet tarafından izin verilmesi 1899 yılında bir yüksek okul olarak değil de Amerikan Mektebi olarak gerçekleşti. Resmi izin süresinin uzamasında bu okulun 1895 yılında bölgede meydana gelen Ermeni olaylarında kışkırtıcı bir rol oynaması etkili oldu. İlk dönemlerinde Türk öğrencisi bulunmayan okula, 1908 yılından sonra sayıca az da olsa Türk öğrenci alındı. Birinci Dünya Savaşı'nda hükümet burayı askeri hastane olarak kullanmış, öğretim tekrar 1 Ekim 1919 yılında başlayabilmiştir. Kız okulu kısmı da bulunan okul, 16 Şubat 1921 tarihinde Türk askeri kuvvetleri tarafından yapılan baskınla kapatılmıştır. Bkz. Rahmi Çiçek, "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesindeki Yeri", **19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999**, Samsun,

Doğu Karadeniz'i de içine alan bir Pontus Devleti kurma istekleri⁵¹⁷ ve bu amaç etrafında giriştikleri düzen bozucu faaliyetleridir. Bu sorunun ortaya çıkmasında Yunanistan'ın 1829 yılında kurulması ve yayılcı faaliyetleri etkili olmuştur.⁵¹⁸ Ardından 1877-1878 yıllarında meydana gelen Türk-Rus Harbi'nde alınan yenilgi, Avrupa'da Fransız İhtilali'yle gelişen millîyetçi akımları ve Büyük Devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla özellikle gayrimüslimlere yönelik yaptıkları kışkırtmalar⁵¹⁹ başta Pontus meselesi olmak üzere bağımsızlık adına yapılan hareketlerde önemli rol oynamıştır.⁵²⁰ Yunanistan'ın ve zaman içerisinde İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nin,⁵²¹ başta Trabzon ve Samsun olmak üzere bölge Rumlarına Pontus terimi etrafında suni bir tarih bilinci kazandırmaya çalışması ve bütün Karadeniz kıyıları ile burada yaşayan

2000, s. 69-71. Ayrıca bkz. Mesut Çapa, "Pontus Meselesinde Rum Cemiyetlerinin Rolü", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi (BTDD)**, 35, (1988), s. 68. Bu baskın tarihini 1920 yılı olarak belirten Rahmi Doğanay ise baskında Pontus haritaları ve Yunanistan'a katılma ile ilgili kitapların, Müdür White'ın yazdığı, Türkiye'yi Hristiyanlığın en büyük düşmanı gösteren ve parçalanmasını tavsiye eden mektubunun bulunduğunu belirtmekte ve böylece kolejin düşmanlığı ne dereceye vardığını göstermektedir. Bkz. Rahmi Doğanay, "Millî Mücadele Döneminde İtilaf Devletleri'nin Pontusçu Faaliyetlere Yaklaşımı", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 2 (3), (2007), s. 61.

⁵¹⁷ Bu amaç etrafında birleşen Pontus'çular devletin sınırlarını çizerken Trabzon, Giresun, Ordu, Canik, Sinop, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat sancaklarını tamamen; Erzurum Vilayeti, İspir ve Bayburt kazalarını kısmen, Erzincan Sancağının Refahiye ve Kuruçay kazalarını tamamen; Sivas Vilayeti ile merkez Koçgiri, Hafik, Yenihan kazalarını kısmen, Kastamonu Vilayeti'nin Tosya ve Taşköprü kazalarının bütünü ve İnebolu kazasını kısmen içine alan bir bölgeyi hedef belirlemişlerdir. Bkz. Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", **OTAM**, 4, (1993), s. 91. İstanbul'da yayınlanan Patris Rum gazetesinin 17 Ocak 1919 yılındaki bir yazısında da sınırların içerisindeki bölgeler bu şekilde verilmektedir. Bkz. Salim Gökçen, **Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, s. 60.

⁵¹⁸ Mesut Çapa, "Karadeniz'de Pontusculuğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu", **19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999**, Samsun, 2000, s. 53; Ali Güler, **Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar**, 2. Baskı, Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR), 2007, s. 10-17; Doğanay, a.g.m., s. 60. Yunanistan'ın ortaya çıkışına kadar Türkiye'de yaşayan Rumları resmen teşvik edecek bir devlet yoktu. Yunanistan'ın amacı, Türkiye'de yaşayan Rumları ayaklandırmak, Türklerin zararına karışıklıklar yaratarak Avrupa'nın müdahalesini sağlamaktı. Bkz. Yılmaz Kurt, **Pontus Meselesi**, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1995, s. 31.

⁵¹⁹ Avrupa'da meydana gelen Sanayi İnkılabıyla, yeni pazar ve hammaddelere ihtiyaç duyan batılılar, kendilerine hedef olarak Osmanlı Devleti'ni de seçmişler ve bu hedeflerine ulaşmada Anadolu'daki Hristiyanların hamiliğini, sosyal, iktisadi, idari haklarının temini ile muhtariyet ve bağımsızlık hareketlerini teşvik etmekle kalmamış ayrıca desteklemişlerdir. Bkz. Mehmet Okur, "Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, (25-26 Mayıs 2005), C.2, (Haz: Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 899.

⁵²⁰ Balcıoğlu, a.g.m., s. 91; Aydın Özgören, "Trabzon Rum Metropolit Hrisanthos Flippides'in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 5 (9), (2007), s. 145

⁵²¹ II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi de Pontus Devleti kurma amacına yönelik çalışan Rumları destekleme faaliyetlerini arttırmıştır. Patrikhane öncelikle siyasi faaliyetler olmak üzere, cemiyetlerin teşkilatlandırılması, çetelerin desteklenmesi, gösterilerin düzenlenmesi, kültürel çalışmaların yürütülmesi, propagandaların yaygınlaştırılması gibi işleri düzenleyen, destekleyen bir kuruluş olma özelliğini arttırdı. Bkz. Zeki Çevik ve Filiz Özkan, "Pontus Terörünün I. Meclise Yansımaları (1920-1923)", **Osmanlı'dan Günümüze Eşkyaçlık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2009, s. 402.

Rumların, tarihi Pontus Krallığı'nın⁵²² unsurları olduğunun gösterilmesi siyasetinin⁵²³ daha sonraki süreçte oldukça başarı kazandığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdüren Pontusçu kuruluşlar, ilanla beraber ortaya çıkan hürriyet ve serbesti ortamı suiistimal etmiş, Balkan Savaşları sürecinde açığa çıkmaya başlayan çetecilik faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı sırasında daha belirgin hale gelmiştir. Üstelik bu çetecilik faaliyetleri başta Fener Rum Patrikhanesi olmak üzere Rusya ve Yunanistan tarafından hararetle desteklenmiştir.⁵²⁴ Bir başka ifadeyle Pontus'la ilgili siyasî bir eylemin mümkün olduğu fikri II. Meşrutiyet'le doğmuş, 1912 Balkan Savaşlarıyla gelişmiş⁵²⁵ ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla siyasetin gündemine girmiştir.⁵²⁶ Yapılanlar sadece bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Pontus Cemiyeti bünyesinde 1908 yılında Müdafaa-i Meşruta isimli gizli bir örgüt ve yine 1910 yılında bu gizli örgütün yayın organı olarak çalışan Pontus adında bir dergi yayınlamaya başlamıştır. Bunları Mukaddes Anadolu Rum Cemiyeti,⁵²⁷ Trabzon'da Pontus Muavane Cemiyeti, Samsun Muhacirin Cemiyeti, yine Samsun'da Teceddüd ve İhya Cemiyeti,

⁵²² Yunanlıların iddiasının aksine Pontus Krallığı bir Pers devletidir. Pontos Krallığı'nın elit tabakasını esas alarak bir tanımlama yapan Mehmet Tezcan, bunların gerek etnik, gerek soy ve gerekse dinî olarak Ahmenid/Pers/İran Menşeli ve Mithra kültürüne mensup olduklarını, fakat zamanla Grek ve Helen kültüründen oldukça etkilenerek sarayda, paralarında ve yazışmalarında Grek dillerini kullandıklarını ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Tezcan, "Pontos Krallığı (M.Ö. III.-M.S. IV. Yüzyıl)" **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 2007, s. 77-124.

⁵²³ Mehmet Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 14, (2007), s. 5; Güler, **Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar**, s. 59-61.

⁵²⁴ Okur, Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler, s. 8; Hamit Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", **Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası**, Ankara: ATAM Yayınları, 2006, s. 85-88; Hadiye Yılmaz, **Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi**, Ankara: ATAM Yayınları, 2010, s. 58-68.

⁵²⁵ Balkan savaşları meydana geldiği zaman Trabzon'daki Rumlar, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak için patrikhaneye sürekli şikayet dilekçeleri göndermişlerdir. Amaçları dikkatleri savaştan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine çekmek ve yönetimi Rumları katli ve sürgün ettiği gerekçesiyle sıkıştırmaktı. Rusların Trabzon Rus Konsolosluğu, metropolitlik ve daha önce işgal ederek faaliyetlerinin merkezleri haline getirdikleri Batum vasıtasıyla bu işleri organize ederek Rumlar arasında propaganda ve kışkırtma yaptıkları biliniyordu. Öyleki Balkan Savaşları esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti öncülüğünde bir Rum katliamı yapılacağı onların bu propagandalarının ana ekseniydi. Oysa Balkanlarda çok önemli merkezlerin kaybedilmesine rağmen Trabzon'un Müslüman halkı, çıkış yolları aramak adına yaptıkları toplantı ve müzakerelere Trabzon'un itibarlı Rumlarını da davet etmişler, öfke ile değil onların görüşlerine de müracaat ederek ortak kararlar almaya çalışmışlardır. Bunun sonucu Vali Mehmet Ali Bey, Nemlizade Cemal'in önderliğinde Ermeni ve Rum azalar da Dahiliye Nezareti'ne telgraf göndererek bu iddiaları ve haberleri yalanlamışlardır. Bkz. Osman Köse, "Balkan Savaşları Sırasında Rusların Trabzon ve Gümüşhane Rumlarını Tahriki", **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2009, s. 243-247. Bütün bu olumlu görünen gelişmelere rağmen Balkan Savaşlarının Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları nezdinde oluşturduğu uçurum ve karşılıklı güvensizlik, en büyük etkenlerden biri olarak unutulmamalıdır.

⁵²⁶ Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)", **Toplum ve Bilim**, 43-44, (1988-1989), s. 35.

⁵²⁷ A. Mehmet Kocaoğlu, "Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devleti'ne Uzanan Süreç", **Giresun Tarihi Sempozyumu**, (24-25 Mayıs 1996), İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 1997, s. 243.

Küçük Asya Cemiyeti ve Rum Matbuat Cemiyeti isimli örgütlerin kurulması takip etmiştir.⁵²⁸

Pontusçu emellere hizmet etmek adına ilk çete teşkilatı ise Yerasimos'un ifadesiyle "herhangi bir yerel huzurluksuz yok iken" Samsun'da Amasya Metropoliti Germanos tarafından 1908 inkılâbının hemen sonrasında oluşturulmuştur. Samsun'un Kadıköy denilen bölgesinde kurulan çeteye Yunanlı Destounis (Destony) şirketinin bir gemisi ile de elli kadar tüfek getirilmiştir. Ardından yaşanan Balkan Savaşları sırasında seferberlik emrine uymak istemeyen ve orduya alınsalar bile kitleler hâlinde kaçacaklarını ifade eden Rumların katılımıyla çetelerin kurulmasında devamlılık sağlanmıştır.⁵²⁹ Benzer bir durum Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında da yaşanmış, savaşın başlamasıyla birlikte bölgede yaşayan Rumlar, Osmanlı askerî birlikleri arasında yer almaktansa Rusların yanında oluşturdukları çetelerle Türk köylerini yağmalama ve yakma eylemlerini hayata geçirmişlerdir.⁵³⁰ Bu süreçte Trabzon açısından felaketi başlatan, Rus ordularının Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz istikametinde ilerlemeleri olmuştur. 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'un işgaliyle birlikte Harşit Nehri'nin doğu kıyılarına kadar işgalin uzaması, Rumların faaliyetlerinde artışa etki ettiği gibi Rumların Ruslar tarafından desteklenmesi sonucunu da doğurmuştur.

⁵²⁸ Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman", **Giresun Tarihi Sempozyumu** (24-25 Mayıs 1996), İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 1997, s. 259; Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", s. 92; **Pontus Meselesi**, a.g.e., s. 64-65. Pontus, Müdafaa-i Meşruta, Muhacirin, Küçük Asya ve Matbuat Cemiyetleri hakkında bilgi için bkz. Mesut Çapa, **Pontus Meselesi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2001, s. 51-55; Çapa, "Pontus Meselesinde Rum Cemiyetlerinin Rolü", s. 68-70. Ayrıca bkz. Hikmet Öksüz ve Hayati Aktaş, "Pontus Meselesi'nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansıması", **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 2007, s. 314-315; Umut Erbaş, **Millî Mücadele Döneminde Pontus Rum Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006, s. 18-54.

⁵²⁹ Yerasimos, a.g.m., s. 36. Karadeniz'deki Rum çetelerinin saldırılarının ilk fitili, Haziran 1914 yılında bir papaz idaresindeki müfrezinin silahlı olarak Samsun'a gelmesi ve bunu durdurmak isteyen Canik Mutasarrıfına papazın müdahale etmesiyle ateşlenmiştir. Mutasarrıfla birlikte gelen jandarmanın olaya müdahalesiyle çatışma çıkmış, ihtiyar bir Rum bacağından vurulmuş, hastaneye tedavi amaçlı gönderilmişse de ertesi gün ölmüştür. Bunu fırsat olarak değerlendirmek isteyen çete ve cemiyetlerse otuz bin kişilik bir katılımla cenazeyi sokak sokak dolandırıp Hükümet ve Müslüman halkın millî ve dinî hislerini rencide edici nümayişlerde bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Mesut Çapa, "Giresun Mutasarrıfının Pontus Meselesiyle İlgili Bir Raporu", **BTTD**, 29, Temmuz 1987, s. 54-56.

⁵³⁰ Çiçek, a.g.m., s. 72; **Pontus Meselesi**, s. 187-188. Bu şekilde ifade ettikleri düşünceleri doğrultusunda Rumlar, çıkarılan mükellefiyet-i askeriye kanununa da rağmen askerden kaçış ve çoğu zamanda Rus birlikleri arasına katılma faaliyetlerini sürdürünce çephe gerisine alınmış ve amele taburlarına kaydırılmışlardır. Amele Taburları hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Mutlu, **Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Bu şekilde Trabzon merkez olmak üzere Orta ve Doğu Karadeniz’de Rumlar, Ruslar lehinde casusluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁵³¹ Savaş esnasında bu savaşın zorluklarından ve halk arasında meydana getirdiği bezginlikten faydalanarak halk ile hükûmetin arası açılmaya çalışılmış, Osmanlı askerlerine çeşitli propaganda yazıları dağıtılmıştır.⁵³² Bütün bu faaliyetler neticesi Osmanlı Devleti birtakım tedbirler almak durumunda kaldı. Çünkü Rumlar, iyiden iyiye düşmanla işbirliği içerisinde casusluk, çete, cephe gerisinde bozgunculuk faaliyetlerini arttırmışlardı. Bu amaçla ilk olarak sahil kesiminde taşımacılık faaliyetlerinde bulunan Rum kayıkçılarıyla ilgili güvenlik tahkikatı yapılmıştır. Ardından Rum kayıkları kefalete bağlandı ve Rumların deniz yoluyla yolculuk yapmaları yasaklandı. Casusluk faaliyetlerini engelleyebilmek için sahillerde sabit polis karakolları kuruldu, devriye kolları oluşturuldu.⁵³³ Daha başka olaylara meydan vermemek ve işgale uğrayan yerlerin dışında kalan sahillerin asayişini sağlamak için Trabzon’dan gelen deniz araçlarının taşıdıklarına dikkat edildi. Haydutların gidiş gelişlerine ve gemi sahiplerinin belirlenen limanların dışına yavaşmalarına meydan verilmemesine çalışıldı.⁵³⁴ Rumların, alınan tedbirlere rağmen İtilaf Devletleri’ne istihbarat sağlama, ihtilâl cemiyetleri ve çeteler oluşturma faaliyetleri devam edince, Osmanlı Devleti özellikle cephe hattında ve sahil kesimlerinde yer alan Rumları daha iç bölgelere sevk etme kararı aldı.⁵³⁵

Bu kararın alınmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, sevkiyattan doğabilecek her türlü suiistimalin önüne geçebilmek için gerekli yerlere emir vermekten geri kalmadı. Daha önce yaşanan Ermeni Tehciri dolayısıyla yapılan suçlama ve düşmanlıkların seyrini yakından bilen ve gören yetkililer, Ermeni Tehciri’nde gösterdikleri gayreti burada da, hatta daha fazlasıyla gösterdiler. Üstelik mahallî idarecilerin hemen her Rum’un dâhile sevklerini istemesine rağmen dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa bu isteği yerinde bulmayarak

⁵³¹ Rumların Trabzon Metropolitliği ile işbirliği içerisinde yaptıkları casusluk faaliyetlerine ait birkaç belge için bkz. **Pontus Meselesi**, s.141-142.

⁵³² Trabzon Metropolit Hrisantos’un evrakı arasında bulunan böyle bir propaganda bildirisi için bkz. **Pontus Meselesi**, s. 66-67.

⁵³³ Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman”, s. 260; Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki”, s. 94; Abdurrahim Aydın ve Aydın Özgören, “Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumlarının Faaliyetleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 5 (10), (2007), s. 235; **BOA, DH. EUM. 3.Şb**, Dosya no: 14, Gömlek no: 76, 25 Temmuz 1332/7 Ağustos 1916.

⁵³⁴ **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 64, Gömlek no: 271, 28 Mayıs 1332/10 Haziran 1916.

⁵³⁵ Mustafa Özdemir, **1. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007, s. 58-64; Mustafa Özdemir, “I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, VI (14), (2007), s. 29-30; Süleyman Beyoğlu, “Giresun’da Pontuşçu Faaliyetler ve Osman Ağa”, **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, , 2007, s. 367; Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman”, s. 260-261; **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 66, Gömlek no: 73, 13 Temmuz 1332/26 Temmuz 1916.

sadece eşkıyalığa bulaşmış, suç işledikleri sabit olmuş kişilerin gönderilmesine rıza gösterdi.⁵³⁶ Kafilelerin emniyetlerinin sağlanması için vali, jandarma ve kaymakamlar görevlendirildi. Sevkleri ve iskânları sırasında günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret edildi.⁵³⁷ Ev, arsa, bahçe, tarla gibi taşınmazlarının korunması ve işletilmesi için vilayet merkezlerinde emval-i metruke komisyonları oluşturuldu.⁵³⁸

Bu doğrultuda Trabzon vilayetinde ilk sevk işlemi Tirebolu Rumlarına uygulanmış, bunu daha sonra Giresun ve çevresindeki Rum köyleri ile Çarşamba ve Ünye'deki Rumların sevk edilmesi işlemi takip etmiştir.⁵³⁹ Giresun'da sevke birtakım direnişler olmuşsa da gereken etkiyi yapamamıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi devlet tarafından bütün Rumların sevkî öngörülmemişse de Giresun'da sevk dışında kalan Rumlar, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in de şikâyet ettiği gibi bir an olsun çetelere ve Rusya'ya yardım etmekten geri kalmamıştır.⁵⁴⁰ Görele, Vakfikebir kazaları ile Şarlı nahiyesinden çıkarılan Rumlar ise Şebinkarahisar ve Suşehri bölgesine doğru sevk edilmişlerdir.⁵⁴¹ Trabzon merkezde ise Metropolit Hrisantos'un yetkililerle daha iyi geçinme yolunu takip etmesi neticesi bir sevk yaşanmamıştır.⁵⁴²

Bu gelişmelere rağmen işgal yıllarında Rumlar, Ermenilerle de birlik olarak, şehirde göç edemeyip de kalan Türk nüfusu tahkir etmişler, gruplar hâlinde dolaşmak suretiyle mahalle ve sokak aralarında yakaladıkları, rastladıkları Türkleri darp etmişler, hatta daha da ileri giderek köprüde rastlamışsa oradan iterek aşağı atmış, denizde gördüklerini ise boğmuşlardır.⁵⁴³ Muzaffer Lermioğlu ise işgal döneminde yaşananları şu sözlerle anlatmıştır: “Savaş buradan uzaklaşınca Türk idaresinin bir daha avdet etmeyeceği kanaatini güden, asırlarca bizimle bir arada yaşayan ve bizden çok daha hür ve mesut bir

⁵³⁶ Balcıoğlu, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki, s. 95.

⁵³⁷ **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 65, Gömlek no: 166, 25 Haziran 1332/8 Temmuz 1916.

⁵³⁸ Mustafa Özdemir, a.g.m., s. 31-33; Duman, a.g.e., 150-151. Örneğin İskan-ı Aşair Muhacirin Müdüriyeti Giresun'dan dahile sevk olunan Rumların emval-i menkule ve gayr-i menkulelerinin itina ile korunmasını ve emval-i metruke komisyonu riyasetine yardımda bulunulmasını Trabzon Vilayeti'ne çektiği telgrafla istemiştir. Bkz. **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 77, Gömlek no: 182, 21 Haziran 1333/21 Haziran 1917.

⁵³⁹ Yerasimos, a.g.m., s. 39-40.

⁵⁴⁰ Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman”, s. 261-262. Bu yardımlar hususunda casusluk faaliyetleri en önde gelmiş ve bu maksatla daha içerilere sevkler olmuştur. Bkz. **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 65, Gömlek no: 166, 25 Haziran 1332/8 Temmuz 1916.

⁵⁴¹ **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 65, Gömlek no: 114, 15 Haziran 1332/28 Haziran 1916.

⁵⁴² Yerasimos, a.g.m., s. 40-41. Hrisantos duruma göre hareket etmesi ve uzak görüşlü davranmaya çalışması sonucu bölgede Türk yetkililerle sıcak ilişkiler kurmaya çalışmış ve bir denge politikası takip etmeye gayret etmiştir. Örneğin daha sonraki süreçte, Trabzon'da Rus işgali döneminde, bahsettiğimiz denge siyaseti gereği açıktan açığa bu işgali tasvip eder görünmemiş, ancak Ruslar lehine her türlü girişime ön ayak olmuştur. Bu ihtiyatlı siyasetin Trabzon merkezde bir Rum sevkini engellediği düşünülebilir. Bkz. Keser, a.g.m., s. 355-356.

⁵⁴³ Selçuk, a.g.e., s. 89.

hayat süren, refah ve huzur içinde gelişen Rumlar, Rus ordusu ve bu ordu ile buralara sarkan Ermenilerle birleştiler. Evvela talana⁵⁴⁴ ve sonrada rast geldikleri ve fırsatını düşürdükleri Türkleri kadın, erkek ve çocuk demeksizin, bir tefrik yapmaksızın öldürmeye koyuldular. Her Rum öldürmeye muktedir olmadığı yerde ağır bir hakaretle Türk komşusunu manen olsun ezmeye gayret ediyordu.” diyerek Sadi Selçuk’un da anlattıklarını doğrulamaktadır. Ardından devamla, Rum ve Ermenilerden bazılarının asker kıyafet ve silahlarıyla dağlarda dolaştıklarını, kendilerine Rus askeri süsü vererek Türk köylüsünün elinde son kalan hayvanını, yiyeceğini zorla aldıklarını, yağmada bulduklarını ifade etmiştir.⁵⁴⁵ Tarakçıoğlu ise Türk asker ve jandarmasının çekilmesiyle, bazı Rumların silahlanıp başlarında erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların yollarını kestiklerini, savunmasız halkı soyarak karşı gelenleri öldürdüklerini ifade etmektedir.⁵⁴⁶

Bu gelişmelerin dışında Pontusçu çetelerin önde gelen isimlerinden Vasil Usta on kadar adamıyla 1916 Haziranının sonlarında Trabzon’a gelmiş, burada karşı casusluk faaliyetlerini idare eden Albay Artatov’la buluşmuş ve ondan aldığı direktifler doğrultusunda Rus hattının gerisinde silahlı çeteler oluşturma görevi kendisine verilmiştir. Vasil Usta ve adamları bu doğrultuda faaliyete geçmişler, Türk köylerine saldırdıkları gibi jandarmaya da saldırmışlar, Ordu’da Türk askerleriyle giriştikleri bir çatışmanın sonrasında Ekim 1916 yılında Trabzon’a kaçmış ve savaş sonuna kadar burada kalmışlardır.⁵⁴⁷ Ruslar, Vasil Usta ile birlikte yine diğer bir çeteci Dimitrios Haralambidis’i 2000 tüfekle silahlandırmışlar ve faaliyetlerine göz yummuşlardır.⁵⁴⁸

Yine Ermeni çeteleriyle de işbirliği yapan Save, Deli Andon, Totor (Dikran), Kara İlyay, Payas, Dimitri gibi çete reisleri⁵⁴⁹ Savaş esnasında Trabzon’a gelmişler ve güç birliği yaparak Rumların Osmanlı birliklerinde askerlik yapmasını engellemek, Rus ordusuna destek olmak, Rus ileri harekâtlarında telgraf ve telefon hatlarını kesmek, ilerleyen Rus ordusuyla birlikte girdikleri yörelerde Müslümanları katletmek, olası bir Hristiyanların iç

⁵⁴⁴ Rum ve Ermeniler, Rusların da göz yummasıyla birlikte şehri terk edemeyerek kalmış olan Türklere kötülüklerde bulunmuşlardır. Rumlar ise soyulmadık, yıkılmadık bir ev bırakmadıkları gibi evleri yağma etmişler ve buradan elde ettikleri değerli eşyaları pazarlarda satmışlardır. Bkz. Mesut Çapa, “Trabzon’da Rus İşgali ve Sonuçları”, s. 14.

⁵⁴⁵ Lermioğlu, a.g.e., s. 328-329.

⁵⁴⁶ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 14.

⁵⁴⁷ Yerasimos, a.g.m., s. 38-39.

⁵⁴⁸ Yusuf Sarımay, “Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası”, **Pontus meselesi ve Yunanistan’ın Politikası**, Ankara: ATAM Yayınları, 2006, s. 9.

⁵⁴⁹ Özellikle Samsun ve çevresini bozgunculuklarının merkezi haline getiren çetelerin nerelerde, kimlerin reisliğinde, kaçır mevcutla bulduklarına dair bilgi için bkz. Önder Duman, **Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)**, Ankara: Berikan Yayınları, 2010, s. 93-102.

bölgelere sevki kararına silahlı direnmek ve sevke engel olmak gibi kararlar almışlardır.⁵⁵⁰ Daha sonraki süreçte Trabzon silahsız çete elemanlarının Rus torpidolarıyla taşınım eğitildiği bir merkez haline gelmiştir. Bu şekilde işleri organize eden gurubun görünürdeki adı Cemiyet-i Islâhiye, idare yeri de Gâvur (Hürriyet) meydanındaki Trabzon Postanesi olmuştur.⁵⁵¹ Pontus çeteleri, Karadeniz'deki Türk nüfusunu azaltmak ve bir taraftan da göçe zorlamak yoluyla bölgede nüfus üstünlüğünü de ele geçirmek adına bu faaliyetlerini yürütüyorlardı. Artık dinî kuruluşlar, Pontus Devleti kurulması yolunda birer siyasî yapıya dönerken dinî liderlerde siyasî birer kişiliğe⁵⁵² bürünmüşlerdi.⁵⁵³

Rus işgalinden de güç alarak yukarıda belirttiğimiz kötü muameleleri yüzyıllarca beraber yaşadıkları Müslüman Türk halka reva gören Rumların faaliyetleri, Rusya'da Ekim Devrimi'nin yaşanması ve Rusya'nın işgalinin sona ereceğinin belirtilerinin görülmesi neticesi Rumlar arasında heyecana sebep oldu. Bu heyecan elbette ki, arkalarında önemli bir destekçilerini kaybedeceklerini görmelerinin sonucuydu. Bunun üzerine Rum siyaseti Hrisantos'un da etkisiyle Trabzon'da tekrar belirlenmiştir. Metropolit Hrisantos başta olmak üzere Rum ileri gelenleri işgal edilen yerlerin kendilerine bırakılacağını umut ederlerken, Rusya'nın Trabzon ve havalisinin self determinasyon ilkesine göre yönetilmesi yönünde planlar yapması Rumlar arasında şüpheyle karşılandı.⁵⁵⁴ Bunun üzerine Rumlar faaliyetlerini mütarekeye kadar gizli yürütme kararına vardılar.

Tarihi gelişim sürecine baktığımızda Rumlar tarafından yürütülen Pontus Devleti kurma hedefine yönelik en etkili mücadele Mütareke Dönemi'nde yürütülmüştür.⁵⁵⁵

⁵⁵⁰ Ahmet Tetik, "Çeteler, Venizelos ve Patrikhane", **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 2007, s. 213.

⁵⁵¹ Tetik, a.g.m., s. 213-214.

⁵⁵² Bir din adamı olarak Trabzon Metropolit Hrisanthos'un yürüttüğü siyasi faaliyetler için bkz. "Trabzon Rum Metropolit Hrisanthos Flippides'in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 5, S. 9, Ankara, 2007. Bülent Atalay, "Trabzon Metropolit Hrisanthos'un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), C.1, (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002; Ulvi Keser, "Millî Mücadele Döneminde Ayrılıkçı Faaliyetlerde Kilisenin Rolü ve Hrisostomos-Hrisantos Girişimlerine Kesitsel Bir Bakış", **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2009.

⁵⁵³ Okur, Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontuşçu Faaliyetler, s. 8.

⁵⁵⁴ Duman, a.g.e., s. 81.

⁵⁵⁵ Mütareke döneminde yürütülen Rum ve Pontus Devleti kurma faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Çapa, a.g.e., s. 57-128; Yerasimos, a.g.m., s. 42-69; Hadiye Yılmaz, a.g.e., s. 73-187; Ali Güler, "Millî Mücadele'de Rum-Yunan Terör Örgütleri", **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 2007, s. 335-364; Ayhan Yüksel, "Millî Mücadele Yıllarında Giresun'da Rumlar ve Haçika Çetesi", **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 2007, s. 387-396; **Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922**, C. I, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 2009; Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontuşçu Faaliyetler", s. 10-28; F. Rezzan Ünalp, "Mondros Mütarekesi Döneminde (1918-1919) Trabzon ve Yöresinde Yaşanan Ayrılıkçı Rum Faaliyetleri ve Türk Halkının Karşı Mücadelesi", **Askeri Tarih**

Rumlar bu süreçte daha önceki faaliyetleriyle kıyaslanamayacak bir oranda silahlanmış, Türk kasaba ve köylerini yağmalamış, İtilaf Devletleri ve Yunanistan'ın başlattığı işgal harekâtından da güç alarak bu dönemi amaçlarına ulaşabilecekleri bir tarihi zaman dilimi olarak görmüşlerdir.⁵⁵⁶ İstanbul'da yayınlanan Pontus isimli Rumca gazetenin 4 Mart 1919 tarihli birinci sayısında ifade ettiği gibi Trabzon ilinde bir Rum Cumhuriyeti kurulması için çalışacaklardı.⁵⁵⁷ Bu süreçte Patrikhane, başta Hrisantos olmak üzere, onun Anadolu'daki metropolitleri, Rum çeteleri bu devletler nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesinden sonra Mondros Ateşkes Antlaşması gereği ordusunu terhis ve silahlarını teslim etmek mecburiyetinde kalması da Müslüman Türk ahaliyi bu faaliyetler karşısında savunmasız bırakmıştır. Sonuçta Türkler de oluşturdukları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Millî Kuvvetlerle direnişe geçmişler, vatanlarını düşmanın taarruzundan kurtarabilmek için her türlü fedakârlığı göstermişlerdir.

3.4.2. Ermeni Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin sağladığı din ve kültür serbestisi içerisinde iyi bir yaşam süren bir diğer unsur ise Ermenilerdi. Ermeniler Türklerle bir arada süren uzun yaşantıları neticesi Türkçeyi iyi konuşan, hatta zaman zaman dinî ibadetlerinde dahi Türkçeyi kullanan, yaygın bir ifadeyle de Tebaa-i Sadıka olarak anılan bir millettir. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren Büyük Devletlerin Ermenileri menfaatleri doğrultusunda kışkırtmalarıyla birlikte, ayrılıkçı faaliyetler baş göstermeye başladı. Başarabilirlerse bağımsız bir devlet kurmak, bunu gerçekleştiremezlerse en azından özerk bir yapıya sahip olabilmek Ermenilerin en büyük hedefi haline geldi. Bu ayrılıkçı faaliyetlerin ortaya çıkmasında başrolü oynayan devlet ise Rusya'ydı. Ruslar daha I. Petro zamanından Ermenilerle ilgilenmeye başlamışlar ve bu ilgiyi II. Katerina zamanında arttırmışlardır. Ancak ifade ettiğimiz gibi asıl büyük gelişmeler XIX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır.

Araştırmaları Dergisi, 7 (13), (2009); Abdullah Saydam, "Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi", **Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası**, Ankara: ATAM Yayınları, 2006.

⁵⁵⁶ Bu konuda TBMM tarafından hazırlanan Pontus Meselesi isimli eserden bir örnek oluşturması için şu bilgiyi aktarmak aydınlatıcı olacaktır: "İngilizler Samsun'a çıktıkları zaman Rum çetelerine, 10.000 silah dağıttılar. Sonra Pontus bölgesinde sayıları pek az olan Rumları çoğaltmak için Rusya'da oturan ve Bolşevik idaresinde yaşayamayan Rumları, vapur vapur Samsun çevresine çıkarmaya ve bizim topraklarımızda yerleştirmeye başladılar. Aynı zamanda böyle yurt dışından doldurma suretiyle İslam nüfus çoğunluğuna yetişmek mümkün olamayacağı tabii olduğundan, çeteler artık çekinmeksizin ve açıkça İslam ezici çoğunluğunu ortadan kaldırmak için rast geldikleri İslamları öldürmeye ve daha sonra çeteler İslam köylerine baskınlar yaparak katliamlar yapmaya başladılar." Burada ifade edilenler çetelerin faaliyet gösterdikleri hemen her yerde ve elbette konumuz açısından açıklamaya çalıştığımız Orta ve Doğu Karadeniz'de o dönemde yoğun bir biçimde görülmüştür. Bkz **Pontus Meselesi**, s. 188; ayrıca bkz. Mehmet Okur, "Pontus'çu Faaliyetlerde Batılı Devletlerin Rolü", **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2009, s. 383-397.

⁵⁵⁷ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 39.

Bu doğrultuda önemli bir gelişme ise 1816 yılında Moskova’da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü’nün kurulmasıyla sağlanmış, ardından Ermeniler Rusya ile İran arasında yapılan savaşta Rusya’nın yanında yer almış,⁵⁵⁸ 1828-1829 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus Savaşında ise Rus ordularının Kars ve Erzurum’a doğru ilerlemesine yardım etmişlerdir. Bu savaşın sonunda yapılan Edirne Antlaşması’ndan sonra ise 100.000 kadar Ermeni Rusya’ya göç etmiştir.⁵⁵⁹ Bu savaş sonunda Ruslar Kafkasya’yı ele geçirmiş ve Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanabileceklerini görmüşlerdir. Ruslar böylece Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerle dinî, siyasî ve askerî münasebetlerini arttırmıştır. Bu duruma gelmesinde Rusya’nın Osmanlı coğrafyasına doğru ilerlemesi, bazı Ermenilerin Rusların hâkimiyetinde olması⁵⁶⁰ ve Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu olumsuz koşullar da sebep olmuştur. Hâlbuki bu tarihi olaylara kadar Osmanlı Ermenileri, devlet içinde sakin bir hayat sürüyor, ticaret ve sanayi ile uğraşıyor, askerlikten muaf tutulmaları neticesinde nüfusları gittikçe artıyor ve toplumsal durumları gelişme hâlinde bulunuyordu.⁵⁶¹

Ermeniler üzerine bu dönemden sonra İngiltere ve Fransa da eğilmeye başlamıştır. Her iki devlet de kendilerine ait bir Ermeni din grubu yaratabilmek için misyoner faaliyetlerde bulunmuştur. İngilizler, yanlarında Amerika da olmak üzere Protestanlık üzerinden bir çalışma yürütürken Fransızlar Katolik bir Ermeni cemaati oluşturabilmek için gayret göstermiş⁵⁶² ve özellikle Osmanlı sınırları içerisinde açtıkları okullar vasıtasıyla misyonerlik ve ayrılıkçı Ermeni siyasetlerini hayata geçirmişlerdir.⁵⁶³ Böylece Ermeniler, üzerlerinde çeşitli emperyalist oyunların oynandığı ve büyük güçlerin çıkarlarının çatıştığı bir millet haline gelmiştir. Burada vurgulanması gereken bir husus, kendi gücüyle bağımsız Ermenistan kurmanın neredeyse imkânsızlığının farkında olan Ermenilerin, büyük güçlerin

⁵⁵⁸ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 10. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010, s. 85.

⁵⁵⁹ Yusuf Sarıncı, “Rusya’nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi-Neveşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) (22-24 Mayıs 2008), C. 4, (Haz. M. Metin Hülâgü-Şakir Batmaz-Gülbadî Alan), Kayseri, 2009, s. 377-381; Gürün, a.g.e., s. 86.

⁵⁶⁰ Ali Güler ve Suat Akgül, **Sorun Olan Ermeniler**, 2. Baskı, Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR), 2007, s. 105; Mustafa Özdemir, a.g.e., s. 127.

⁵⁶¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Genişletilmiş 2. Baskı, (Ed. Tülay Duran) İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s. 150.

⁵⁶² Bu ülkelerin Ermenilerle olan ilişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)**, C. IV, Yayın Nu: 76, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005; **Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)**, C. I, Yayın Nu: 58, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)**, C. II, Yayın Nu:86, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007. Ayrıca kısa bir değerlendirme için bkz. Şenol Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 30-50.

⁵⁶³ Mustafa Özdemir, a.g.e., s. 128.

yardıma gereksinim duymasıdır. Onlar da bağımsızlık hedeflerini gerçekleştirebilmek adına “şimdilik” kaydıyla bu oyunu sürdürmüştür.

Bu doğrultuda dönüm noktalarından birisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Bu savaşta yine Rusya'nın yanında yer alan Ermeniler önce Yeşilköy (Ayestefanos) Antlaşmasınının 16. maddesi, ardından Berlin Antlaşmasınının 61. maddesiyle kendi oturdukları bölgelerde ıslahat yapılması yönünde karar alınmasını sağlamışlardır. Böylece Ermeni meselesi uluslararası bir statü kazanmış, öncelik Osmanlı Devleti'nin elinden çıkma yoluna girmiştir.⁵⁶⁴ Ermenilerle ilgili konuların uluslararası gündeme taşınmasıyla birlikte Ermeniler, hedeflerine ulaşabilmek adına ihtilalci parti ve dernekler de kurmaya başladı. 1878 yılında Van'da Kara Haç Cemiyeti, ardından 1881 yılında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Derneği, 1885 yılında yine Van'da İhtilalci Armenekan Partisi, 1887 yılında Cenevre'de Hınçak Partisi ve 1890 yılında Tiflis'te Taşnaksutyun (Ermeni İhtilal Federasyonu) kuruldu. Hemen hepsinin de ortak amacı hedefe ulaşabilmek için çeteler kurmak, Ermenileri kışkırtmak ve silahlandırarak isyanlar çıkarmaktı.⁵⁶⁵ Bu doğrultuda en geniş isyan hareketleri 1895 yılında neredeyse bütün Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleşti.⁵⁶⁶ Bunlardan başka 1896 yılında Van İsyanı ve İstanbul'daki Osmanlı Bankası saldırısı, 1904 yılında Sasun İsyanı ve 1905 yılında II. Abdülhamid'e yapılan suikast girişimi diğer önemli isyan faaliyetleri olarak tarihteki yerlerini aldı. Bu isyanlarda Ermenilerin en büyük hedefi Büyük Devletlerin bakışlarını kendi üzerlerine

⁵⁶⁴ Bu tarihlerde Ermeni Patriği olan Nerses düşüncelerini İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'e yolladığı 13 Nisan 1878 tarihli muhtırasında: “Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşamaları imkânsızdır” sözleriyle ifade ettikten sonra tek çözüm yolunun Ermenilerin Lübnan gibi özerk olmasında ve kendi kendilerini idare etmesinde olduğunu ifade etmiştir. Oysa Salisbury, Lübnan'daki gibi bir özerkliğin Osmanlı'nın Asya vilayetlerinde uygulanamayacağı görüşündedir. Çünkü buralarda Ermeniler, Müslümanlara göre sayıca azdır ve dağılmış haldedirler. Oysa Eski Patrik Hırmıyan'ın belirttiği gibi Ermeniler bu tarih ve antlaşmadan sonra Ermeni devleti kuracaklarına inanmışlardır. 1879 yılında Hırmıyan'ın yayınladığı broşürde dediği gibi: “Avrupa bize özerklik vermedi, ama bize öyle bir madde bağışladı ki, bu bizi erişmek için yanıp tutuştuğumuz amacımıza ulaştıracaktır.” İşte Berlin Antlaşması'nın önemi zihinlerde oluşturduğu bu inançtan gelmektedir. Bkz. Bilal Şimşir, **Osmanlı Ermenileri**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986, s. 25-31.

⁵⁶⁵ Güler ve Akgül, a.g.e., s. 110-111; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995, s. 4; Abdurrahman Çaycı, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler”, **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)**, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 89-90; Uras, s. 421-457; Gürün, a.g.e., s. 186-194.

⁵⁶⁶ Bu isyan bölgeleri hakkında bkz. Güler ve Akgül, a.g.e., s. 150-174; Çaycı, a.g.m., s. 90-96; Gürün, a.g.e., s. 195-242; Uras, a.g.e., s. 458-531. Yirmi beş civarında gerçekleşen bu dönem isyanları arasında Trabzon'da gerçekleşen Ermeni hadisesi de oldukça ses getirdi. Trabzon'da meydana gelen 1895 yılı Ermeni hadiseleri için bkz. Rahmi Çiçek, “Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 16, (2001), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 121-139; Enis Şahin, “Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (1), (2006), s. 123-140; Ahmet Halaçoğlu, a.g.m., s. 19-26. Trabzon'a yakınlığı dolayısıyla etkileri bakımından incelenebilecek bir diğer ayaklanma da Bayburt'ta gerçekleştirilmiştir. Bu ayaklanmayı Trabzon'da meydana gelen ayaklanma ile karşılaştırmak için bkz. Yunus Özger, **1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

çekmek, ezilen bir toplum görüntüsü vermek ve bu sayede Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale sağlayarak bağımsızlık ya da özerkliklerini gerçekleştirmektir. Hâlbuki hemen her alanda hürriyete sahip olan Ermenileri ayaklanmaya sevk edecek herhangi bir yönetim baskısı, devlet baskısı söz konusu değildi. Buna rağmen, kendilerini de bir maceranın içine sürükleyen Ermeniler, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin kışkırtmalarına kanarak iki toplumu birbirine düşürdüler.⁵⁶⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Ermenilerin hedefi, bu faaliyetlerle birlikte bağımsız ya da özerk bir devlet kurabilmektir. Kendilerine Vilayet-i Sitte diye bilinen Erzurum, Sivas, Elazığ, Bitlis, Van ve Diyarbakır'dan oluşan bölgeyi hedef seçmişlerdir. Bu bölgeye daha sonra Trabzon da eklendi. Ermeniler için Trabzon'u önemli yapan unsur, bölgenin en gelişmiş liman şehri olmasından,⁵⁶⁸ kurulacak Ermeni Devleti için Karadeniz'e açılan bir kapı olarak değerlendirilmesinden kaynaklanıyordu.⁵⁶⁹ Ermeniler, kendileri açısından en elverişli fırsatın Birinci Dünya Savaşı'nda ellerine geçtiğini düşünerek faaliyetlerine kiliseleri, cemiyetleri ve patriklikleri vasıtasıyla hız verdiler. Zira Hınçak Partisinin programında da bu husus vurgulanmıştı. Kendileri açısından ihtilali gerçekleştirmek için en müsait zaman Türkiye'nin harbe girdiği dönem olacaktır.⁵⁷⁰ Bu durumdan hükümet yetkililerinin haberdar olmasıyla birlikte Talat Paşa, Erzurum mebusu Varteks Efendi'yi Osmanlı'ya karşı eylemlere yöneldikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirmiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa da Ermeni Patriği'ni davet etmiş, Ermenilerden bu savaşta bağlılık beklerken, silâh altına çağrılmış Ermenilerin silahlarıyla birlikte taşraya kaçtıklarını, köylere saldırıp memurları öldürdüklerini resmî raporlarda gördüklerini, bundan dolayı Ermenilere iyi öğütlerde bulunmasını istemiştir. Enver Paşa da Talat Paşa gibi bu olayların devam etmesi hâlinde askerî idarenin en sıkı tedbirleri almak zorunda kalacağını ilave etmiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 20. Baskı İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı, , 2011, s. 33.

⁵⁶⁸ Selma Yel, "1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), C.1, (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 560.

⁵⁶⁹ Çiçek, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", s. 125.

⁵⁷⁰ Gürün, a.g.e., s. 190. Aslında Ermeniler sadece Birinci Dünya Savaşı esnasında değil, Trablusgarp'ın işgali ve Balkan Savaşları döneminde de kendi bağımsızlıklarını doğrultusunda, Osmanlı'nın içine düştüğü sıkıntılardan istifade etmeye çalıştılar. Katogikos başta olmak üzere patrikhane, Ermeni siyasetçileri, Rusya'nın müdahalesiyle yeniden doğu illerinde ıslahat sorununu gündeme taşıdılar. Hınçak komitesi 1913 yılında gerçekleştirdiği Köstence kongresinde açıkça Türkiye'ye karşı düşmanlığın başlamasına karar verdi. 1908 sonrası Taşnaklar, teşkilâtlarına hız vermiş, komiteci sayısını arttırmış, silah depolarını kurmuş ve saldırgan bir tavır içerisine girmişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce herhangi bir hücumu karşılayabilecek güce erişmişti. Uras, a.g.e., s. 577-578.

⁵⁷¹ Talat Paşa, a.g.e., s. 61; Berna Türkdoğan, **1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)**, 2. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 94. Muhittin Birgen anılarında derhal Ermeni Patriği

Bu iyi niyetli, devleti ve düzenini koruma gayreti içerisindeki uyarılara rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Ermeniler için amaçlarına ulaşma yolunda giriştikleri yeni ve hareketli bir dönemin başlangıcı oldu. Bağımsız bir Ermenistan kurma emellerine ulaşabilmek için daha etkili ve sistemli bir mücadeleye giriştiler.⁵⁷² Avrupalı büyük devletlerin ve özellikle Rusya'nın askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel yönden destekleriyle birlikte Osmanlı Devleti aleyhine İstanbul, Adana, Erzurum, Elazığ, Erzincan, Sivas, Trabzon, Samsun, Diyarbakır, Bitlis, Van ve çevrelerinde isyan ve anarşist eylemlere başladılar.⁵⁷³ Burada önemli noktalardan birini Trabzon oluşturdu.⁵⁷⁴ Bölge, Anadolu'ya açılan kapılardan biri olması dolayısıyla Ermeniler tarafından gerçekleştirilen silah kaçakçılığı ve casusluk faaliyetlerinin önemli bir merkezi durumuna geldi.⁵⁷⁵

Zaven Efendi ve Taşnak komitecileri ile temasa geçildiğini ve onları herhangi bir olumsuz tutumdan sakındırmak adına her türlü girişimin yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca Enver Paşa'nın da bizzat Zaven Efendi'yi ziyaret ettiğini, Talat Bey'in bunları anlatırken şunları söylediğini ifade etmiştir: "Zaven Efendi'ye Enver Paşa'yı mahsus gönderdim. Harbin amir ve mesulü odur. Onun ne kadar enerjik ve şakaya gelmez bir adam olduğunu da herkes bilir. Onun söyleyeceği sözlerin tesiri de başka türlü olur." Bkz. Birgen, a.g.e., s. 252-253.

⁵⁷² Talat Paşa anılarında Hınçak Komitesinin Saraybosna suikastından sonra yayımladığı bir bildiri: "Hınçakyan Komitesi maddi ve manevi bütün güçlerini toplayarak ihtilal kılıcıyla, milletlerin varlığı uğrunda yapılan bu büyük mücadeleye katılacak ve Üçlü İttifak'ın ve özellikle Rus ordularının müttefiki olarak elinde olan bütün ihtilalci ve siyasi araçlarla Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da zaferi sağlamak için İtilaf Devletlerine yardım edecektir. Vatansız zorunluluklar gereği olarak kendisine ve uygarlığa karşı olan görevini yerine getirecektir... O halde arkadaşlar, ileri ve iş başına! Kendi ölümümüzle Ermenistan'ı tehdit eden ölümü boğalım ki, o sonsuza kadar yaşasın!" sözlerini söylediğini ifade etmektedir. Bu da bizlere Ermenilerin artık emellerine ulaşmak için her yolu deneyeceklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Talat Paşa, a.g.e., s. 60.

⁵⁷³ Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in 8 Ekim 1914 tarihili şifreli bir telgrafı bu desteği ortaya koyar mahiyettedir. Bu telgrafında Cemal Azmi Bey, Rusya'daki Osmanlı ve Rus Ermenilerinden 800 kişilik bir çetenin silahlandırıldığını, bunların geceleyin Batum üzerinden Artvin ve çevresine çıkarıldıklarını, Rusların bağımsızlık vaadinde bulunması ile birlikte gruplara ayrılarak Osmanlı ülkesinde güvenliği bozmak ve saldırmak amacıyla olduklarını belirtmiştir. Ayrıca bu çetenin Rum ve Ermenilerin daha da katılmasıyla 7000 kişiye vardırılabileceğini, sınırlarda saldırı ve kötülükler yapmaya kalkışacaklarının haber alındığını, bu arada Rusların çete örgütlerini genişletmek istediklerini, bunda iyice yol aldıklarını ve askeri kıtalardan Ermeni kaçak sayısının arttığını da eklemiştir. Tedbir olarak ise kaçan ve vatan hainliği yapanların aileleri hakkında sert önlemler alınmasını, bu çeteleri koruyan köylülerin cezalandırılmasını, köyünse dağıtılıp uzaklaştırılmasını ve bunun etrafa da duyurulmasını teklif etmiştir. Bkz. **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, 81, Belge no: 1809-1810, (1982), s. 31-41. Yine Nisan 1915 yılında Ermenilerin Van'da gerçekleştirdikleri ayaklanma sonrası Ruslar, bu bölgedeki sınırlara Kafkasya'dan gelme 4000 kişilik bir Ermeni gönüllü birliği ile Anadolu'dan gelme çeteleri göndermişlerdir. Bkz. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1998, s. 196. Rusların bütün bu desteklerinde her şeyden önce kendi çıkarları söz konusuydu. Ermenileri Türklere karşı ellerinde bir silah olarak kullanabileceklerini biliyorlardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde görev yapan Rus General Korsun, Rus Çarlığı'nın Türkiye'nin mirasından kendisine düşen pay olarak Türkiye Ermenistanı diye adlandırılan bölgeyi gözüne kestirdiğini, bu amaçla Ermenilerin resmi koruyucusu gibi hareket ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca bu bölgenin alınmasının Rusları Musul petrollerine yanaştıracağını ve Alman-Türk harekâtı için önem taşıyan Bağdat demiryolunu tehdit edeceğini de eklemiştir. Bkz. Mehmet Bora Perinçek, **Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007, s. 34-36.

⁵⁷⁴ Okur, "Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri", s. 899.

⁵⁷⁵ Okur, "Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri", s. 900-901; İbrahim Ethem Atnur, "Trabzon'da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemler", **Trabzon ve**

Bu kaçakçılığın nasıl yapıldığını dönemin tanıklarından Celal Ferdi Kocal'ın anlattıkları çok canlı bir şekilde gözler önüne sermektedir. O hatıralarında şöyle demektedir:

Ermenilerin ihtilalcı iki partisi vardır, Taşnak ve Hınçak. Bu iki parti, Ermenilerin Anadolu'da kesif olarak buldukları Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Erzincan Adana, Trabzon ve civarında kesif faaliyet gösteriyorlardı. Bu ihtilalcı cemiyetler Ermeni zenginlerini haraca bağlayarak bir yandan da kışkırtıcı neşriyat ile Ermeni gençler üzerinde işleyerek devlete karşı ayaklanmış ve isyana hazırlıyorlardı... Bu emellerine ulaşmak için süratle silahlaniyorlardı. Bunun için de takip ettikleri yol şuydu: O zamanlar devletin postası Avusturya'nın Luit (Lloyt olmalı) vapurlarıyla gönderilirdi. Kaçakçılığın Trabzon ve Samsun'a kadar olan deniz kısmı vapurla temin edildikten sonra kara sevkiyatı için bir formül bulunmuştu. Osmanlı Devleti zamanında tütün ve daha birkaç maddenin imali, alım-satımı Reji denilen şirketin inhisarında idi. Bu şirketin tütün, sigara fabrikası İstanbul'da Cibali'de idi. Böyle mühim bir kaçakçılığı basit bir şekilde halletmek başarısı ile Anadolu'nun mühim bir kısmını cephanelik deposu haline sokmuşlardı. Şöyle ki: Tütün sandığı şekil ve ebadındaki sandıklarda hazırlanan silah ve cephaneye, katranlı brandalara sarılarak Cibali-Van veya Cibali-Erzurum etiketi sandığın birkaç yerine yapıştırılırdı. Sonra sıra gafiller ve hainlere gelirdi. Bunlar; polisler, gümrükçüler, kayıkçılar, hamallar ve nakliyecilerden ibarettir. Bunlar vazifelerini para mukabili fenaya kullanırlardı... Nihayet gecenin karanlığında vapurun deniz tarafındaki ambarları açılır, kayıkçılar çaparlarını getirirler, Cibali-Van etiketli sözde tütün sandıklarını, hakikatte ise silah ve cephaneye yüklü sandıkları Trabzon'un Değirmendere mevkiine çıkarırlar. Orada bekleyen hain ve gafillerin son vazifeleri bu yükleri devlet yolundan beklenen yere götürmek olurdu. Bu suretle komitacıların ellerine geçen silah ve cephaneye mağara ve mahzenlerde gelecek zaman için saklanırdı.⁵⁷⁶

Kocal ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nda hükûmete yapılan bir ihbar üzerine gerçekleştirilen baskında, bir orduya yetecek mühimmatın ele geçtiğini, Reji dairesinde çalışan dayısı Murathanoğlu Ali Bey'in daire arkadaşı Satrak Efendi'nin komitenin Trabzon lideri olduğunu da ifade etmektedir.⁵⁷⁷ Silah temini konusunda Ermenilere yardımcı olan ülkelerin başında ise Rusya gelmiş ve Ermenilerin yaşadığı yerler birer silah deposu haline getirilmiştir.⁵⁷⁸

Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in 13 Mart 1914 tarihli raporu da bu konuda aydınlatıcı bir özellik taşımaktadır. Bu tarihli rapora göre, Trabzon'da yıllardan beri büyük çapta silah ve mermi kaçakçılığı yapıldığı, silahların genellikle Yunanistan, İspanya ve İsviçre'den geldiği ve Ermenilerce organize edildiği, gelen mühimmatın yabancı gemiler vasıtasıyla sahte beyanlarla geceleyin gümrük ve polise rüşvet vererek limana boşaltıldığı

Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001), (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), C. 1, Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 521.

⁵⁷⁶ Celal Ferdi Kocal, **Ömrümün 90 Yılından Bazı Hatıralar**, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1983, s. 46-47.

⁵⁷⁷ Kocal, a.g.e., s. 47.

⁵⁷⁸ 26 Nisan 1915 yılında geçici bir kanun çıkarılmış, bu kanunla gayrimüslimlerin, özellikle de Ermenilerin ellerinde bulunan silah, cephaneye, bomba ve bunların yapımında kullanılan her çeşit maddenin Harbiye Nezaretince toplatılması istenmiştir. Bunun üzerine Ermenilerin ev ve işyerlerinde yapılan aramalarda binlerce silah ele geçirilmiştir. Derinlemesine olmayan bu aramada Trabzon'da 100 tüfek ve çok sayıda mermi ve el bombası bulunmuştur. Bkz. Durdu Mehmet Burak, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Faaliyetlerinden Kısa Bir Kesit", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 3 (12), (2007), s. 29-30.

ifade edilmektedir. Konsolos şu ifadelerle raporuna son vermiştir: “Bu şehirde her kötülük açık bir sırdır. Herkes her şeyi bilmektedir. Fakat sadece memurlar yasa dışı ticaretten habersiz görünmektedirler. Çeşitli kaynaklardan alınan bilgilere göre, silah kaçakçılığını Anadolu’daki Ermenileri silahlandırmak için Ermeni komitesi Taşnak organize etmektedir.”⁵⁷⁹ Bu şekilde raporunu yazan Alman konsolosuyla, yine dönemin tanıklarından bilgilerini aktardığımız Celal Ferdi Kocal’ın anlattıkları birbiriyle uyum içerisindedir. II. Meşrutiyet öncesi hedeflerine ulaşma yolunda engel gördükleri II. Abdülhamid’e karşı İttihatçılarla işbirliğine giden Ermeniler, ilan sonrası gerçek niyetlerini ortaya koymuşlar ve II. Meşrutiyet Dönemi’ni Osmanlı Devleti’nden ayrılmanın fırsatı olarak görmüşlerdir.⁵⁸⁰ Bu gelişmelerde en üzücü olan Türk yetkililerden bir kısmının bu olaylar içerisinde yer alması ve olayların ileride yol açabileceği kötü durumu görmezden gelmeleridir. Bu noktada II. Meşrutiyet’in ilanı ve idealleri, özellikle onlara atfedilen millî bir anlayış yaratma düşüncesi, güçlü sayıldıkları bir dönemde bile sıkıntılar içerisindedir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Trabzon’u silah kaçakçılığı ve casusluklarının merkezlerinden biri haline getiren Ermeniler⁵⁸¹ sadece bunlarla yetinmemiş, savaş boyunca her türlü baskı ve zulmü uygulamaktan geri kalmayarak Trabzon’da güvenliği ve asayişini ortadan kaldırmıştır. Bu girişimlerinde Ermenilerin en önemli destekçilerinden birisi Ruslar olmuştur.⁵⁸² Bununla birlikte Rumların da Ermeni

⁵⁷⁹ Muzaffer Tepekaya ve Ramazan Çalık, “Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon’da Ermeni Tehcirinin Uygulanması”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 20 (1), (2005), s. 172-173.

⁵⁸⁰ Ahmet Oğuz, “Meşrutiyet’in Ermeni Milliyetçiliğinin Doğmasına Etkisi ve Bu Dönemde Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Basına Yansımaları”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, (22-24 Mayıs 2008), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) C. 1, (Haz. M. Metin Hülalü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan), Kayseri, 2009, s. 167-168.

⁵⁸¹ Örneğin Resmi mevkisinden yararlanarak gördüklerini ve duyduklarını, yabancı ülkelere ve düşmanla ilişkisi olanlara haber verdiği çok açık şekilde bilinen Trabzon İstinaf Mahkemesi üyelerinden Karabet Efendi ve Trabzon Merkez Bidayet Mahkemesi üyelerinden Arşak ile Serkis Efendilerin işlerine Padişah emriyle bakanlık tarafından 13 Mayıs 1915 yılında son verilmiştir. Bkz. **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. V, Ankara: ATASE Yayınları, 2006, s. 8-9. Yine Giresun iskelesinde komisyonculuk yapan Vahan Badilyan ve Kel Artin, gizlice saman balyalarının içinde silah ve cephaneye geçirmek isterken balyalardan biri kopmuş ve etrafa silah ve mühimmat saçılmıştır. Bunun üzerine Gümrük memurları arama yapmış ve 400 martini tüfeği, silah ve bol miktarda mermi ele geçirilmiştir. Bkz. Güler ve Akgül, a.g.e., s. 168.

⁵⁸² Bilindiği üzere Ruslar Ermenileri Osmanlı ordusuna yönelik askeri harekâtlarında öncü kuvvet olarak kullanmak istiyorlardı. Bu amaçla Ermeni gönüllü birlikleri hazırlanması ve silahlandırılması için savaşın başlarında bu işe 242.900 ruble vermişti. Hazırlıklar yapıldıktan sonra kendi sınırları içerisindeki Ermenileri de Osmanlı sınırlarından içeri geçirecek ve böylece Türk ordusunun cephe gerisinde bir anarşi çıkararak kendi ilerleyişini kolaylaştıracağı. Ruslar Osmanlı Devleti’ne karşı başlattıkları askeri harekâtlarında ilerledikçe Müslümanların elindeki silahları almış, Ermenilere vermiş ve onların cesaretlerini arttırmıştır. Bkz. Mustafa Budak, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kıyımları”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 112. Ermeniler üzerinde özellikle Eçmiyazın Katagigosluğu’nun etkisini bilen Ruslar, bu

yağma ve saldırılarında kışkırtıcı bir siyaset takındıkları görülmekteydi. Bunlara örnek vermek gerekirse Rus işgalinden önce 30 Mayıs 1915 tarihinde Maçka'nın Kapıköy Köyü'nde yedi kişilik bir Ermeni çetesi hükûmet ve Müslümanlar aleyhine faaliyette bulunmuş, Ajdaroğullarından Ömeroğlu Temel şehit düşmüştür. Yine Van ve Şebinkarahisar isyanında bulunan silahlı beş kişilik bir çetenin Yomra Nahiyesi'nin köylerinde rastladıkları ahali ve jandarma birliklerine saldırması sonucu merkez bölüğü askerlerinden Vakfikebirli Abidin oğullarından Mehmedoğlu Hasan şehit düşmüştür. 15 Temmuz 1915 tarihinde Karlık (Karakaya-Akkaya) köyüne beş kişilik bir çete, 6 ve 13 Temmuz 1915 yılında Zefanos (Çilekli) köyüne dört Ermeni çetesi, 11 Temmuz 1915 tarihinde Maçka ile Gümüşhane arasındaki Mescit Yaylası mevkiine altı Ermeni çetesi, yine Yomra'nın köylerine ve Şana Köprüsü civarına sekiz Ermeni çetesi saldırmış ve birçok jandarma ve ahalden kimselerin ölüm ve yaralanmasına sebep olmuştur.⁵⁸³

Ermenilerin bu gibi asayiş ortadan kaldıracı faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin savaş içerisinde bulunması dolayısıyla cephelerine, ordunun ikmal yollarına, halkın emniyetine zarar vermesi ve ardından Rus işgal kuvvetlerinin ilerleyişine menfaat sağlaması sonucunu doğurmuştur. Mevcut durum Osmanlı Devleti'ni, savaş bölgelerindeki Ermenileri henüz savaşın olmadığı bölgelere, “tehcir”⁵⁸⁴ diye bilinen, zorunlu bir sevk ve iskâna tabi tutmak zorunda bırakmıştır.⁵⁸⁵ Hükûmet, önce vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yollamış, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve elebaşların tutuklanmasını istemiştir.⁵⁸⁶ Ardından Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketinden

gücü de kullanmış ve Doğu Anadolu'daki Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı bu yolla da kışkırtmıştır. Bkz. Ali Arslan, “Ermeniler ve Eçmiyazın Papalığı”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed.Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 84.

⁵⁸³ **Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri 1850-1923**, (Haz. Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci-Sezgin Demircioğlu-Recep Karacakaya), C. I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, s. 69-71.

⁵⁸⁴ Gürün tehcir kelimesinin hicret kökünden, göç ettirme anlamına geldiğini belirtirken, kelimeye bir temerküz kampına koymak manasının olmadığını, yer değiştirmek manasının olduğunu belirtmiştir. Fransız ve İngilizlerin tehcir yerine kullandıkları “deportation” kelimesinin ise kasten seçildiğini ve tehcirin anlamını karşılamadığını ifade etmiştir. Bu kelimenin Ermeni sevkini cezaen bir yerde ikamete tutmak, sügün etmek manasına geldiğini, hâlbuki tehcirde bu manalar olmadığı gibi alınan kararlarda dahi tehcir kelimesinin kullanılmadığını özellikle ifade etmiştir. Gürün, a.g.e., s. 300-301.

⁵⁸⁵ McCarthy, a.g.e., s. 216-217. III. Ordu'nun emrinde bulunan askerlerin yarıya yakınının isyan ve tedhiş hareketlerini bastırmak için kullandığı göz önünde bulundurulduğunda, bu tür faaliyetlerin hem Türk halkının katledilmesi, hem de cephe gerilerini tehdit etmesi bakımından Osmanlı Devleti'ni ne kadar zor durumda bıraktığı anlaşılır. Atnur, a.g.m., s. 521. Enver Paşa'da bu türden bir göç hareketinin yalnızca isyan ve karışıklık çıkarılan bölgelerdeki Ermenilere uygulanmasını istiyordu. Bu amaçla 2 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gerekçelerini de bildiren bir yazı yazmıştı. Bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 7. Bu sevk ve iskân kararının alınmasını zorlayan gelişmeler için ayrıca bkz. Berna Türkoğan, a.g.e., s. 81-90; Gürün, a.g.e., s. 297-298; Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 65; Kantarcı, a.g.e., s. 59-62.

⁵⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 62-63. Alınan bu kararların haklı gerekçeleri üzerinde dönemin İstanbul Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Askeri Ataşesi Joseph Pomiankowski de durmuş, Ermenilerin Talat ve

kaynaklı sorumluluğu alarak Ermenileri tehcir işini başlatmışsa da Büyük Devletlerin Ermenilerin öldürüldüğüne dair yaptıkları iddialar karşısında Sadarete 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde tezkire vermiştir. Bu tezkire Meclis-i Vükelaca okunmuş ve 17 Mayıs 1331 (30 Mayıs 1915) tarihinde geçici bir kanun çıkarılarak⁵⁸⁷ Ermenilerin devlete zarar veremeyecekleri bölgelere nakli başlatılmıştır. Naklin yapılacağı vilayetler arasında Trabzon da yer almıştır.⁵⁸⁸ Çünkü Trabzon’da olayların arkası alınamamıştır. Örneğin kanunun çıkmasından sonraki Haziran ve Temmuz ayları içerisinde Ermeni komite mensuplarından Serkisyan Artin, Ardaş, Korkin Serkisyan, Terzi Haçikyan ve Minas Tütüncüyan gibi kişiler devriye memurlarına ateş etme ve yaralama olaylarında bulunmuşlardır. Minas Tütüncüyan teslim olmayarak kendi silahıyla intihar ederken diğerleri çatışmada hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar Ermenistan kurulması “hayal-i hâmina bir şekl-i hakiki vermek emeline matuf” bulunmuştur.⁵⁸⁹ Tehcir kararının alınmasına rağmen Ermeni komitacı ve yıkıcı faaliyetlerinin azalmadan devam etmesi, Ermeni ihtilal komitelerinin hedeflerine ulaşmak için gösterdikleri kararlılıktan kaynaklanmaktaydı.⁵⁹⁰

Bu ve benzer olayların meydana gelmesi Ermeni tehcirinin uygulanmasında önemlidir. Trabzon’da öncelikle komiteci ve zararlı kişilerin aileleriyle birlikte sevkine karar verilmiş, esnaf ve tüccar olan Ermenilerin ise vilayet içinde yerlerinin değiştirilmesi uygun görülmüştür.⁵⁹¹ Bununla birlikte Duyun-ı Umumiye’de çalışan Ermeni memurların şimdilik kalması,⁵⁹² Katolik ve Protestan Ermenilerin sevk edilmeyerek nüfus miktarlarının tespiti,⁵⁹³ eski mebus, asker ve zabitan ve sıhhiye ailelerinin sevk edilmemesi bildirilmiş ve bunlar sevkten istisna tutulmuştur.⁵⁹⁴ Ancak sevk dışı tutulan bu gruplar içerisinde devlet aleyhinde bir çalışma görülürse sevk tabi tutulmaları bildirilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, Trabzon’dan sevkleri kararlaştırılan Ermenilerin beraberlerinde götürmeyecekleri

Enver Paşa yoluyla uyarılmalarına rağmen Rusya tarafında yer alarak Türklere düşmanca tavırlar takındıklarını belirtmiştir. Bkz Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 63-64. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Yusuf Sarıncay, “24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul’da Tutuklanan Ermeni Komitecileri”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed.Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 129-145.

⁵⁸⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 28-30; Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 68-70; Mustafa Özdemir, a.g.e., s. 149-150.

⁵⁸⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 6-9.

⁵⁸⁹ **BOA, DH. EUM. 2. Şb.**, Dosya no:68, Gömlek no:63, 23 Ağustos 1331/5 Eylül 1915.

⁵⁹⁰ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. I, ATASE Yayınları, Ankara, 2005, s. VI.

⁵⁹¹ **BOA, DH. ŞFR**, Dosya no: 54, Gömlek no: 287, 21 Haziran 1331/ 4 Temmuz 1915.

⁵⁹² **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 52.

⁵⁹³ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s.70, 75.

⁵⁹⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 76, 83.

taşınır-taşınmaz mallarının korunmasını isterken⁵⁹⁵ bu terk edilen mallara uygulanacak prosedürü de vilayete bildirmiştir.⁵⁹⁶ Yine Devlet, bu malların ucuza değil değerleri üzerinden satışlarının yapılmasını, eğer ucuza mal almış olanlar varsa satışın iptal edilmesini istemiş, memurların ise ancak gerçek değerleri üzerinden eşya satın alabileceği üzerinde durmuştur.⁵⁹⁷ Kimsesiz kalan Ermenilerin korunması,⁵⁹⁸ sevke tabi tutulanların iaşelerinin temini ve uygunsuz harekette bulunan jandarmalar olursa bunların Divan-ı Harbe gönderilecekleri tehcirle ilgili diğer dikkate değer hususlardır.⁵⁹⁹ Bütün bunlara ilave olarak, Ermeni kabilelerinin sevki sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tespit etmek üzere “Tahkik Heyetleri” kurulmuştur. Nitekim başkanlığını Bitlis eski Valisi Mazhar Bey’in yaptığı ve Dersaadet Bidayet Müdde-i Umumisi Nihat Bey ile Jandarma Binbaşısı Ali Naki Bey’den oluşan böyle bir heyet, İçerisinde Trabzon Vilayetinin de bulunduğu bölgede görevlendirilmiştir.⁶⁰⁰ Osmanlı Devleti ve Hükûmetinin, sevk işine bu derece dikkat göstermesi, yetkilileri her fırsatta uyarması, yapmış oldukları birçok asayişsizliklere rağmen Ermenileri ve onların geride bırakmak zorunda kaldıkları insan ve eşyaları koruma refleksi önemli ve bugünün sözde soykırım tartışmalarına ışık tutacak niteliktedir. Bu doğrultuda Trabzon Vilayeti’nde kütüğe kayıtlı olarak sayıları

⁵⁹⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 51, 62.

⁵⁹⁶ Trabzon Vilâyeti'ne

C. Fî 27 Haziran sene [1]331.

1- Şimdilik buradan muhacir i'zâmına imkân yoksa da Batum ve civarından gelen mültecilerin her hâlde tahliye edilen kurâ ve kasâbâta iskânı ve emlâk ve arazinin te'mîn-i imarı zımında mukâbilinde veyahut varidatı münâsafeten taksim edilmek üzere icarı lâzım olub şimdilik hiç bir suretle bey'î câ'iz değildir.

2- Durmakla bozulur eşya ve hayvanatın talimatnamedeki tarifât dairesinde bey'î.

3- Hanelerde cem edilen eşya ve emvâlin ma'lûm olduğu takdirde ashâbı nâmına olmadığı takdirde bulunduğu mahall namına kayd edilerek mahfûz mahallere bâ-mazbata vaz'ı ve sebt-i defter edilmesi.

4- Emlâkin hiç bir suretle eşhasa veyahut müessesâtından birine tahsis olunmaması.

5- Saatlerle mücevherat ashâbı malûm olduğu takdirde ashâbı namına malûm olmadığı takdirde bulunduğu mahall namına nev' ve kıymetleriyle sebt-i defter edilerek bankada ayrıca tutulacak bir kasaya bir heyet huzurunda sebt-i defter edilerek vaz'ıyla muhafazası.

6- Sevk olunan Ermenilere âid vergilerin tehir-î tahsili der-dest bulunduğundan takîbâtda bulunulmaması ve bu emlâkin hiçbir zaman uhde-i diğere kaydlarının tashih edilmemesi.

7- Muvâza'alı vekâlet ve senedâta itibar olunmaması. Fî 29 Haziran sene [1]331. Bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 64-65.

⁵⁹⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 73-74, 84.

⁵⁹⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 139-140.

⁵⁹⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 119-120; Türkdoğan, a.g.e., s. 99-104; Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 82-90.

⁶⁰⁰ Bu heyetin sorumluluk bölgesinde ayrıca Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Elazığ, Bitlis ve Canik bölgeleri de bulunuyordu. Heyetlere verilen talimatlara göre, jandarma, polis, memur ve amirleri, haklarında yapılacak soruşturmalara göre Divan-ı Harbe sevk edileceklerdi. Ayrıca Vali ve Kaymakamlar Dâhiliye Nezareti'ne, yine yolsuzluklara bulaşmışsa Divan-ı Harp başkanları, üyeleri ve de askeri memurlar bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirileceklerdi. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 80-81.

verilen 34.500⁶⁰¹ Ermeni'den 28.000'i Gümüşhane yoluyla Zor ve Musul bölgesine doğru sevke tabi tutulmuş, geri kalan nüfus çarpışmalarda ölmüştür.⁶⁰²

Tehcirin uygulanmasına 15 Mart 1916 tarihinde Talat Paşa'nın bütün vilayet ve sancaklara gönderdiği emirle son verildi.⁶⁰³ Ancak Rus ileri harekâtının Doğu Karadeniz'de ilerlemesi ile 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon işgal edilmiş, Ermeniler tarafından yapılan isyan ve saldırı girişimleri bölgenin Rus İşgali'ne düşmesiyle daha vahim sonuçlar doğurmuştur. Rus işgal komutanlarından Sergei Rudolphovich Mintslov "Trabzon Epopesi" ismiyle Berlin'de yayınladığı günlüklerinde, bölgeden kaçmış olan Ermenilerin geri dönüp çeteler oluşturarak talan yaptıklarını, göç edemeyip yerinde kalan sivil Türklerden intikam aldıklarını, hayvanları çalıp insanları dövdüklerini ve öldürdüklerini ifade etmektedir. Ayrıca Tiflis, Batum ve Bakü'den Trabzon'a gelen Ermeni komite mensuplarının önce birinci kısmının, daha sonra ikinci bir kısmının yağma yaptıklarını, dağdaki eşkıyaların tümünün Ermeniler olduğunu ve bunların yaptıkları gaspların haklılığını ellerinde hayvanların onlara parasız verilmesine dair hükümet belgesi bulunduğunu iddia ederek savunduklarını belirtmektedir.⁶⁰⁴ Bu gibi olaylar sonucu İşgalden ve onun getireceği zulümden kendileri ve aileleri için endişe eden Müslüman Türk halkı, çareyi göç etmekte bulmuş, ancak göç edemeyip geride kalan veya göç anında işgale yakalanan kimseler ise özellikle Mintslov'un görgü tanıklığıyla da ifade ettiğimiz Ermeni mezalimiyle yüz yüze kalmıştır. Asayiş ortadan kaldıran ve zalimane davranışları ortaya koyan kanıtlar sadece Rus komutanın anlattıklarıyla sınırlı değildir. Örneğin Osmanlı resmî belgelerinde Vakfikebir kaymakamlığından 23 Mayıs 1916 tarihli Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Ermeni çetelerinin Ruslarla birlikte Of ve Maçka kazalarında kadın ve çocukları ve hatta birçok ulema ve müftü efendiyi katlettikleri, Akçaabat köylerinde ise çetelerin, halkın elindeki hayvanları toplayarak evleri yaktıklarını belirtmektedir. Yine Of'un Kona (Gülderen) Köyü'ne giren bir Rus birliğinin ahalinin elindeki silahları topladığı, ardından içinde Ermenilerin bulunduğu ikinci bir Rus birliğinin gelerek insanları katledip tecavüzlerde bulunduğu

⁶⁰¹ Bu rakam Trabzon merkez için 14.409, Akçaabat için 1425, Sürmene için 325, Maçka için 249, Vakfikebir için 42 olarak verilmiştir. Bkz **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. I, s. 156. Muzaffer Lermioğlu da eserinde tehcirlerin yapıldığı 16 Haziran 1331 tarihinde Akçaabat'ta mevcut 411 Ermeni vatandaşın askeri muhafaza altında içerilerdeki kamplara sevk edildiği bilgisini vermektedir. Bkz. Lermioğlu, a.g.e., s. 212.

⁶⁰² **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. I, s. 147.

⁶⁰³ Atnur, a.g.m., s. 523; Çaycı, a.g.m., s. 99-100; Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 103.

⁶⁰⁴ Enver Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, Trabzon, 2008, s. 51, 61-64

bildirilmiştir. Yomra'nın köyleri de benzer felaketlere uğramaktan kurtulamamıştır.⁶⁰⁵ Özellikle işgale uğrayan mevkilerde Ermeniler her türlü fenalığı, asırlarca birlikte yaşadıkları Müslüman Türk halkına reva görmüşlerdir.⁶⁰⁶

Ermenilerin Doğu Karadeniz'de yürüttükleri bu faaliyetler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.⁶⁰⁷ Özellikle Rusların Ekim Devrimi sonrası yavaş yavaş bölgeden çekilmesini fırsat bilerek onların boşalttığı yerleri kendi çete birlikleriyle doldurmaya çalışmıştır. Böylece Rus birliklerinin yerini çoğunlukla Ermeniler almaya başlamış, şehir ve kasabalarda idare Ermenilerin eline bırakılmıştır.⁶⁰⁸ Trabzon başta olmak üzere Batum'a kadar bölgenin kurtarılmasıyla bir müddet geriye çekilmişler, ancak mütareke sonrası faaliyetlerini tekrar arttırmışlardır.⁶⁰⁹ Bu şekilde cereyan eden olaylar, Türkler ve Ermeniler arasında etkileri günümüze kadar uzanan bir ayrılığın en büyük ayaklarından birisini oluşturmuştur. O zamana kadar Trabzon'da yaşantı ve gelir olarak iyi durumda bulunan Ermeniler,⁶¹⁰ bu ortamlarını ve doğup büyüdüğü yerleri kaybettiği gibi Türkler de bir müddet yurtlarından olmuş, büyük insan kaybı yaşamış ve maddî manevî yıkıntıya uğramıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermeniler, Türkleri göçe zorlamaktan

⁶⁰⁵ **Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri**, s. 77-79.

⁶⁰⁶ Yapılan bu fenalıklar için ayrıca bkz. **BOA, HR. SYS**, Dosya no: 2872, Gömlek no: 4, 23 Mayıs 1332/5 Haziran 1916.

⁶⁰⁷ İstanbul'da Karargâh-ı Umumi İkinci Şube Müdüriyeti'ne 1 Mayıs 1918 tarihinde Erzincan'dan telgraf çeken Memur Yüzbaşı Ahmet Refik (Altınay) şunları söylemektedir: "Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köyler birer harabedir. Kısım-ı azamı Rusların tahliye anında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bu tahribatta Rumların da iştiraki vardır. Ruslardan ziyade gayrimüslim vatandaşlarının mezaliminden bizardır. Trabzon İslam Mahallesi hâk ile yeksan edilmiştir. Mezarlıklar Ruslar tarafından tiyatro yapılmıştır. Camilerin duvarları en şeni resimler döşenerek gübrelerle duruyor. Trabzon Erzincan yolu üzerinde meyve ağaçları kesilmiş, evleri yıkılmış, aç kadınlar yollarda palaspapeler içinde dileniyorlar..." Bkz. **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, 81, Belge no:1875, (1982), s. 407-411.

⁶⁰⁸ Halil Kemal Türközü, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, 2. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983, s. 33-35; McCarthy, a.g.e., s. 221-222. Ermenilerin Rusların boşalttığı yerlerde kötülüklerine devam ettiğini göstermesi bakımından, 2. Kafkas Kolordusu Komutanı Şevki tarafından 3. Ordu Komutanlığı'na Ocak 1918 yılında yollanan bir yazıda: "Rusların boşalttıkları bölgelerde emniyet ve asayiş tamamen bozulmuştur. Sığınan erlerden birisi Polathane ile Yoroş burnu arasında Ermeniler tarafından soyulmuştur. Ermeniler, 20 gün boyunca Çavuşlu'nun 7.5 km güneyindeki Kırıklı köyü ile haritada ismi olmayan ve Görele'nin doğusunda Filtiroğlu ile Göğeli arasında Aralıkos adıyla anılan bir köyü basmışlar ve yağmalamışlardır... Ertesi gün Ermeni oldukları anlaşılan 40 kişilik bir Rus müfrezesi tekrar Görele'ye gelerek Görele Türk direnişçileriyle çarpışmışlar ve çarpışma sonunda Türk Direniş Reisi Çakır Çavuş kolundan yaralanırken Ruslardan dört er yaralanmış, bir er de ölmüştür" bilgisi verilmektedir. Bkz. **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. II, Ankara: ATASE Yayınları, 2005, s. 119-120. Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru zulümlerini ve saldırılarını sürdürdüklerine dair Rus Kafkas Ordusu Komutanlığında görev yapan General Odişelidze ve General Przevalskiy'den Osmanlı Grup Komutanına gelen 1 ve 16 Ocak 1918 tarihli iki resmi mektup için bkz. Türközü, a.g.e., s. 36-38.

⁶⁰⁹ Mütareke sonrası Ermenilerin Karadeniz'de yürüttükleri faaliyetler hakkında bkz. Mehmet Okur, "Kafkasya'dan Karadeniz'e "Büyük Ermenistan Projesi" İddialar ve Gerçekler", **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, XII (2), (2010), s. 13-34; Okur, Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri, s. 899-911; Güler ve Akgül, a.g.e., s. 215-255; Uras, a.g.e., s. 651-738.

⁶¹⁰ Bir kıyaslama yapmak için daha önce verdiğimiz meslek tablosuna bakılabilir.

ziyade öldürmeyi hedeflemiş⁶¹¹ ve sonuçta yaşanan bütün bu olaylar iki toplum arasında onulmaz bir yara açmıştır.

⁶¹¹ McCarthy, a.g.e., s. 207.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TRABZON'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

4.1. 10 Temmuz Bayram Kutlamaları

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Osmanlı Devlet ve toplum hayatına giren en önemli gelişmelerden birisi, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) II. Meşrutiyet'in ilan tarihinin “millî bayram” olarak kutlanmaya başlanmasıdır. 10 Temmuz'un bayram ilan edilmesi fikri, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının bir başka ifadeyle kuruluş günü olarak kabul edilen 14 Kanunisanı'nın (27 Ocak) “eyyamı mahsus meyanına kayıt ve ithaline dair tahrir”in İzmit Mebusu Ahmed Müfit Bey tarafından gündeme getirildiği 13 Kânûn-ı Sâni 1324 (26 Ocak 1909) tarihinde ortaya çıkmıştır. Hüseyin Cahit Bey (İstanbul), bu konu görüşülürken “tarihi Osmanîmizi tetkik edecek olursak, bu mefahiri millîyi pek çok buluruz. Hâlbuki bizim için en birinci medarı iftihar 10 Temmuz tarihidir. Binaenaleyh, bir yevmi mahsus millî ittihaz edeceksek daha ziyade bunun Osmanlılara şamil olmak üzere 10 Temmuz tarihinin kabulünü teklif ederim” diyerek II. Meşrutiyet'in ilan edildiği günün bayram günü olarak kabulünü önermiştir. Öneri üzerine söz alan Kozmîdi Efendi (İstanbul), Yusuf Kemal Bey (Sinop), İsmail Hakkı Bey (Bağdat) bu teklife destek verirken Halil Mentеше (Menteşe) ve Cemal Bey (Kütahya) her iki günün de “îd-i millî” den kabul edilmesini teklif etmiştir.⁶¹² Sonunda Hüseyin Cahit Bey'in teklifi ön

⁶¹² 10 Temmuzun bayram kabul edilmesini siyasi bir hareketin ifadesi görerak bütün milleti kucaklayan bir güne de ihtiyaç duyulduğunu düşünenler vardı. Böyle bir gün tespiti her ne kadar Meclis-i Mebusan'da gerçekleşmediyse de Osmanlı aydınları ve Darülfünun talebeleri sadece Meşrutiyet'in kabul günüyle yetinmeyip millete bir atılım başlatma heyecanını sağlayacağını düşündükleri Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününü de 17 Kânunuevvel 1329/30 Aralık 1913 tarihinden itibaren, kutlamaya başlamışlardır. Bu günü ise ilmî bir incelemeye tâbi tutmadan, Selçuklu sultanından gelen hâkimiyet alametleri ve Osman Bey'in kendi adına okutmuş olduğu hutbenin tarihi olarak kabul edilen 17 Kânunuevvel'den dolayı belirlemişlerdir. Daha sonraki yıllarda ise okulların tatil edilerek bütün devlet erkânının katılımıyla kutlanan resmi bir tören haline gelmiş, bu törenlere Donanma-i Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti de sahip çıkmıştır. Bkz. Mehmet Şahingöz, “Osmanlı'dan Millî Mücadeleye İstiklal-i Osmanî Günü Kutlamaları”, **Yeni Türkiye**, Osmanlı Özel Sayısı, C. 1, Ankara, 1999, s. 195-197; Mesut Çapa, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Yıldönümü Kutlamaları (1913-1922)”, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, (8-10 Nisan 1999), (Haz. Turan Gökçe), İzmir, 2000, s. 560-562; Hasan Akbayrak, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Bayramlar”, **Tarih ve Toplum**, 43, (1987), s. 31.

plana çıkmış, ancak usulüyle meclise sunulmadığı gerekçesiyle Layiha Encümeni'ne gönderilmesi kabul edilmiştir.⁶¹³ Layiha Encümeni'ne yollanan teklif daha sonra Encümen tarafından değerlendirilmiş ve hazırlanan mazbata 19 Mayıs 1325 (1 Haziran 1909) tarihinde Meclis-i Mebusan'da okunmuştur.⁶¹⁴ Buna göre; teklif edilen mazbatada 10 Temmuz gününün bayram günü kabul edilmesi oylamaya sunulmuş ve bu önemli günün halkın hatırasına işleneceği ifade edilerek kabul edilmiştir. Daha sonra sadarete sunulan bu karar, orada okunmuş ve “Meşrutiyet'in te'yid ve tahkimi ve ezhan-ı umumiyyede takriri maksadına hadim olacak... saadet-i Osmanîye olan yevm-i mahsusı mezkurun her sene alenen şehr-i âyin ile tebci... her sene tarih-i mezkure müsadif eyyamın a'yad-ı resmîye-i Osmanîye'den addiyle...” denilerek karara alınan tezkere, tasdik edilmesi için Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderilmiştir.⁶¹⁵ Bu tezkere daha sonra Ayan tarafından da aynen ve ittifakla kabul ve tasdik edilmiş, böylece her senenin 10 Temmuz gününün resmî bayram

⁶¹³ **MMZC**, Devre:1, İçtima Senesi:1, C. 1, 13 Kânûn-ı Sâni 1324/26 Ocak 1909, s. 319-323; Selahattin Özçelik, “Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve “İstiklâl Günü” Tartışmaları”, **Türk Yurdu**, 700. Yılında Osmanlı, 148-149, (Aralık 1999-Ocak 2000), s. 514-517; Filiz Çolak, “II. Meşrutiyet'in Bayram İlan Edilmesi Osmanlı Başkentinde Hürriyet Bayramı Kutlamaları”, **Toplumsal Tarih**, 151 (2006), s. 63; Sanem Yamak, “Meşrutiyetin Bayramı: 10 Temmuz İd-i Millisi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 38 (2008), s. 326-327; Gazanfer İbar, “Hürriyet İlanı İlk Millî Bayramımızdı”, **Atlas Tarih**, 13, (2012), s. 69.

⁶¹⁴ Tarihi istiklali Osmanîye müsadif olan Kânûn-ı Sâni-i Ruminin on dördüncü gününün tebci ve erkim edilmesi arzusunun mübeyyin olarak Maarif Nezareti Levazım Dairesi Müdür Muavini Mehmet Ziya imzasıyla İzmit Mebusu Ahmed Müfit Bey'e keşide edilen 5 Kânûn-ı Sâni 1324 tarihli telgrafname mumaileyh tarafından 8 Kânûn-ı Sâni 1324 tarihli layiha ile Makam-ı Âli Riyasete takdim ve tarihi mezkûrun vakayii mühime-i milliyemiz sırasına kaydıyla, her sene bugünde sair eyyam-ı mahsusa misillü şehrayin icra edilmesi lüzumu teklif olduğundan lâyiha-i mezkûre Heyeti Umumiye kararı ile Encümenimize tevdi buyrulmuştur. Bittetik Devlet-i Osmaniyemizin tarihi zuhuru da mebdai istiklali misillü mefahiri milliyemizi müstelzim vekayii mesuda ve müteyem mine cümlesinden olup, usulü meşruai Meşrutiyete ve hâkimiyeti Millîye-i Osmaniyemize taalluk eden Kanun-ı Esasimizin tekrar ilanına on Temmuz tarihinde hâsıl olan muvaffakiyet-i azimemiz dahi şayan-ı tebci bulunduğundan bunların her biri bir yevmi mahsus olmak üzere kabul edilmek umuru müstahseneden ise de, esasen âyâd ve eyyamı mahsusanın kesreti muvafık hikmet görülemediği ve eslâfin da mülâhazaya ittibâan eyyam-ı müteaddide kadîmeyi fevkalâde tezkirata tabi tutmadıkları varidi hatır olmuştur. Ancak salîfüzzikr tevarihten yalnız On Temmuz tarihi her sene eyyam-ı resmîye-i milliyemizden addolunup şehrayin icra edilirse, bu suretle tarihi mezkûrun mahiyet ve ehemmiyeti hâtrai enamda menkuş kalır. Kanuni Esasimizin ilâmâşâallahi taâlâ devamı tebci ve tevkirine umumî bir zemin istihzar edilmiş olmak faydası melhuz idüğünden ve efkârı umumiyenin temayülâtı da bu merkezde bulunduğundan, bu babda bir kanunu mahsus layihası yapılmak üzere Makam-ı Sadarete işarı keyfiyet olunmasının Heyeti Umumiye kararına vabeste bulunduğu ekseriyetle tezekkür kılındı. 24 Kânûn-ı Sâni 1324, Layiha Encümeni reisi Canik Mebusu Abdullah. **MMZC**, Devre:1, İçtima Sene:1, C.4, 19 Mayıs 1325/1 Haziran 1909, s. 86.

⁶¹⁵ Daha sonra Sadarete sunulan bu karar, orada okunmuş ve “Meşrutiyet'in te'yid ve tahkimi ve ezhan-ı umumiyyede takriri maksadına hadim olacak... saadet-i Osmanîye olan yevm-i mahsusı mezkûrun her sene alenen şehr-i âyin ile tebci... her sene tarih-i mezkûre müsadif eyyamın a'yad-ı resmîye-i Osmanîye'den addiyle...” denilerek karara alınan tezkere tasdik edilmesi için Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderilmiştir. Bkz. **BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)**, Dosya no:129, Gömlek no:38, 17 Haziran 1325/30 Haziran 1909.

günü olarak kutlanmasına karar verilmiştir.⁶¹⁶ Bu kararın ardından başta İstanbul ve Selanik olmak üzere yurdun pek çok yerinde hazırlıklar yapılmıştır.⁶¹⁷ Bu doğrultuda hazırlıkların yapıldığı vilayetlerden birisi de Trabzon olmuştur. Kehkeşan dergisi bu önemli olayı “İd-i Millî-i Osmanî” başlıklı yazısında Trabzonlulara şu şekilde duyurmuştur:

Ey muhterem Osmanlılar! Bu yevm-i mukaddes ve mübecceli (yüce) bütün mevcudiyetimizle yâd ederek alkışlayalım. Bu gün, otuz iki senedir mahkûm-u zeval ve inkıraz olan millet-i mazlume irade-i ilahiye ile zincir-i istibdadı parçalayarak hürriyeti istirdad ve hâkimiyet-i milliyeyi tesis etti.

Bir sukut-u daimi ile a'mak-ı mezellet (alçaklığın derinlikleri) ve felakete düşen Osmanlılar, bugün nazargah-ı cihanda büyük akvama şayan bir azim ulviyet nisar ile (büyüklük saçarak) çerağ-ı adaleti iş'al (tutuşturmak, alevlendirmek) ve saha-i şan ve şerefte bil-cümle akvamı geride bırakarak bütün cihanı hayran eylediler. Vucuda getirdikleri bu inkılâb-ı kebirî yıldızlı yazılarla tarih-i âleme hak ettirdiler.

10 Temmuz tarih-i mukaddesi! İşte Osmanlıların hakiki bayramı, id-i ekberi millîsi. Bugün Osmanlıların kalpleri arş-ı hürriyetten dökülen nurlarla lebaleb (dopdolu). Kehkeşan Meşrutiyetten seyelan (akan) eden elmaspare-i feyiz ve saadetle bir şevk-i mesarrıdır (sevinç).

Uhuvvet-i vataniye ile birbirlerine merbut olan bütün Osmanlıları Kehkeşan samimi kalple tebrik eder. Yaşasın Millet, Yaşasın Meşrutiyet.⁶¹⁸

Bu önemli olayın duyurulmasının ardından elimizdeki bilgiler ışığında Trabzon'da ilk kutlamanın 1910 yılında yapıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda Trabzon'da yapılacak olan kutlamalarda takip edilecek program⁶¹⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından

⁶¹⁶ Meydan-ı saadet-i Osmaniye'den olan 10 Temmuz tarihinin eyyam-ı remiye-i Osmaniye'den adinde dair hükûmetçe tanzim ve irsal olunan lâyiha-i kanuniyenin Heyet-i Umumi-i Mebusan'da bil ittifak kabul edilmiş olduğuna dair meclis-i mezkur riyasetinden varid olan 22 Haziran 1325 tarih ve elli bir numaralı tezkere melfufuyla beraber Heyet-i Umumiye-i Ayan'da mütalaa olunarak salif-üz zikr lâyiha-i kanuniye aynen ve bil ittifak kabul ve tasdik kılınmış ve bil istizan tasdik-i âli Hazret-i Padişahi'ye iktiran ettikten sonra ceride-i resmîye ile ilanıyla mevki-i icraya vazî' olunmak üzere bâ tezkere kuvve-i icraiye tevdiine karar verilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2872, Gömlek no: 33, 23 Haziran 1325/6 Temmuz 1909.

⁶¹⁷ İstanbul'da ilk bayram Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde padişah, saltanat veliahdı, şehzade ve mabeyn ileri gelenlerinin katılımıyla başlamış, evler, dükkânlar, resmi daireler, yerli ve yabancı müesseseler Osmanlı bayraklarıyla süslenmiş, ardından yine süslenmiş caddelerde yapılan resmigeçitle sürmüştür. Geceleyin ise fener alayı düzenlenmiş, boğaz aydınlatılmış ve sabaha kadar süren sevinç gösterileriyle bayram kutlanmıştır. Bkz. Simavî, a.g.e., s. 77-79; Çolak, a.g.m., s. 65-69. Bir sonraki yıl resmi daireler tatil edilmiş ve kutlamalar daha da özenli olmaya başlamıştır. Geceleri fener alayları yapılmış, bu kutlamalara gayrimüslimlerin ve onların ruhani liderlerinin katılımı için de çaba sarf edilmiştir. Törenin büyük bir düzen içerisinde sürdürülebilmesi için İttihat ve Terakki Cemiyeti her yıl kutlama programı hazırlamıştır. Böylece kılık kıyafetler, söylenecek marşlar, resmigeçitlere katılacak gruplar, gayrimüslimlerin üstleneceği görevler, kısacası tüm detaylar düşünülmüş ve özellikle İstanbul'da kutlamalar bu doğrultuda, büyük katılımlarla gerçekleşmiştir. Bkz. İbar, a.g.m., s. 69-72.

⁶¹⁸ **Kehkeşan**, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909, No: 1, s. 3.

⁶¹⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hazırlanan program şu şekildedir:

— Heyet-i Merkeziye ve kulüpler, Temmuzun 10. Günü saat birde Zeytinlik Kulübü'nde toplanarak saat 3'ten evvel Hükümet Dairesine ve oradan Askeri Daire ve Belediye'ye tebrike gideceklerdir.

— Buraları tebrik ettikten sonra Zeytinlik Birinci, Üçüncü ve Beşinci Kulüp İdare Heyetleri, Ortahisar İkinci, Dördüncü ve Altıncı Kulüp İdare Heyetlerini ziyaret edecek ve avdetlerini müteakip onlar dahi iade-i ziyaret edecektir.

belirlenmiştir. Buna göre; öncelikle Zeytinlik Mahallesi'ndeki kulüpte toplanılmış, ardından valilik, belediye ve askerî daire ziyaret edilmiş, ziyaretin ardından Ortahisar Mahallesi'nde bulunan kulüp şubelerine gidilerek oradaki üyelerle bayramlaşmış ve iki kulübün idare heyetleri birlikte olmak üzere Tabakhane Semerciler Caddesi yoluyla Hürriyet Meydanı'na askerî mızıkla eşliğinde yürünmüştür. Her taraf yeşil ve kırmızı bayraklarla süslenmiştir. Hürriyet Meydanı'nda yapılan konuşma ve gösterilerde ayrıca misafir olarak Trabzon'da bulunan Arnavut Efrad-ı Cedidesi de hazır bulunmuştur. Resmigeçitte tüm halkın bir sancak altında toplanması Meşrutiyetin getirdiği birliğin simgesi olarak görülmüştür. Yapılan program çerçevesinde ziyaretler, şarkılar, ikramlarla birlikte kulüp ve caddelerin süslenmesi, konuşmalar ve sabaha kadar sevinç gösterileri içerisinde bu gün kutlanmıştır. Bu özel günde ayrıca Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon Merkez Heyeti tarafından Padişah Mehmed Reşad'a bir tebrik telgrafı da çekilmiştir.⁶²⁰

Elimizdeki bilgiler ışığında önemli bir kutlamanın da 1911 yılı içerisinde yapıldığını görüyoruz. Bu yılın önemini bir kat daha arttıran olaylardan birisi Miraç gecesinin 10 Temmuz gününe rastlamasıdır. Zira Miraç gecesinin 10 Temmuz İd-i Millîsi'ne tesadüf etmesi, bütün Osmanlılar ve gelecekteki millî saadet için önemli bir manevi işaret olarak düşünülmüştür.⁶²¹ Kutlamalara bu önemli gecenin duyguları da

— Cemiyet-i Muhtereme namına tebrikleri her altı kulüp kabul edebilecektir. Sair kulüpler tarafından Cemiyet-i Muhteremeye vaki olacak ziyaret ve tebriklerin, saat 6'dan 8'e kadar ifası muntazırdır. Mamafih, cemiyetin kulüpleri umuma her saat için açıktır. Saatler alaturka hesabıyladır.

— Saat 6'da Zeytinlik Kulüpleri ihvanını toplayıp önde Hürriyet Mektebi talebesi olduğu ve bayraklarıyla ve müntehib-i ihvan tarafından vatan şarkıları okunduğu ve askeri mızıkla bulunduğu halde Ortahisar Kulübü'ne gidilecektir. Orada bulunan Ortahisar Kulübü ihvanıyla birlikte avdetle Debbaghane Caddesi'nden Sipahi Pazarı ve Semerciler Caddesi yoluyla Hürriyet Meydanı'na muvasalat ve oradan ilan-ı Meşrutiyetin yüce hatırasına havi bir nutuk okunduktan sonra tekrar musiki ve şarkı ile Zeytinlik Kulübü'ne avdet edilecek ve kulüp tarafından askeri mızıkla efradına ikram yapılacaktır. Bundan sonra, mızıkla tarafından üç defa selam havası çalınıp kulüpler ihvanı birbirinden ayrılacak ve Ortahisar Kulüpleri ihvanı tekrar sancak ve şarkılarla kulüpten avdet edecektir.

— Gündüz Cemiyetin kulüpleri sancaklarla suret-i mutantan süslenecek ve gece dahi mükemmel bir derecede aydınlatılacak ve sabaha kadar sevinç gösterilerinde bulunulacaktır. Gerek gündüz, gerek gece katiyen fişek atılmayacaktır.

— Ortahisar Kulübü İdare Heyetleri gece saat bir buçukta Zeytinlik Kulübü'ne gelerek beraberce gündüz ziyarete gelen kulüplere ve sair zevat-ı kirama iade-i ziyaret edilecektir. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910, No: 193, s. 2..

⁶²⁰ **Trabzon'da Meşveret**, 14 Temmuz 1326/27 Temmuz 1910, No: 195, s. 1. Aynı sayfada bu bayram günü dolayısıyla Padişah'a Trabzon İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Heyeti tarafından bir tebrik mesajı da çekilmiştir: "Devre-i mesut-ı millîyenin yevm-i infulakı olan bu günde ba-kemal sıhhat ve ten-dürüsti (sağlam, kuvvetli) serir-i muallâ-i Osmaniye ilelebet zinetbahş olmaları temenniyyat-ı halisanesi bergah-ı Huda'ya arz ve âlâ kılınarak istihsal ve tahkim-i Meşrutiyet-i meşrua yolunda hademe bulunan Trabzon Heyet-i Merkezi'ne merbut kullarınızın tekrimat ve tazimat (saygı ve hürmet) fevkalade ile icra eylediği tebrikatı hak pay-ı kerem-i şahanelerine arz ve ref eyleriz ferman."⁶²¹

⁶²¹ **Tanin**, 10 Temmuz 1327/23 Temmuz 1911, No: 1039, s. 1.

eklenmiştir. Bu günün evrenselliği üzerine vurgu yapılmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik övgü dolu ifadeler kamuoyunda gerek sözle gerek şiirlerle dile getirilmiştir.⁶²² Bu yıla yönelik diğer önemli bir gelişme ise eski Maliye Nazırı Cavid Bey'le İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Naci Bey'in Trabzon'da bulunmasıdır. Bu yılki kutlamalar da Hürriyet Meydanı'nda, Nizamiye Taburlarıyla Jandarma Karakol Kumandanlığı Müdavimini tarafından parlak bir resmigeçit icra edilmiştir. Bu resmigeçitte Vali Bekir Sami Bey, Selanik Mebusu Cavid Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi Murahhası Mesulü Ömer Naci Beyler, ulema, Rum Metropolidi, Ermeni Murahhası, vilayet mebusları, memleketin önde gelenleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün kulüp azası hazır bulunmuşlardır.⁶²³

Trabzonlular bu bayram gününde kırmızı beyaz bayraklarla ticarethane ve dükkânlarını süslemişlerdir. Dönemin gazetesinin deyişiyle “vatanın, milletin esaretten kurtulduğu bu günde neşe ve sevinçlerini meydana çıkarmak lazım geldiğini takdir etmişlerdir.” Resmî binaların tamamı Osmanlı bayraklarıyla ve fenerlerle donatılmış, Uzun Sokak'ta bulunan İttihat ve Terakki Kulübü'nün önünde bir tak yapılmış ve üzerine Osmanlılığı temsil eden yağlı boya ile resmedilmiş bir zırhlı konulmuştur. Kulübün bütün pencereleri de kırmızı-beyaz bayraklarla donatılmıştır. Gece ise bütün mekânlar fener ve kandillerle aydınlatılmış, askerî mızıkasıyla Kavak Meydanı ile valilik ve belediye dairelerinde ve Uzun Sokak'taki kulübün önünde vatan ve ordu marşları çalmıştır. Kutlamalara Trabzon merkez halkından başka, köylerden ve çeşitli mahallelerden gelen çok sayıda kişi katılmıştır.⁶²⁴

1912 yılına gelindiğinde ise kutlamalarla ilgili önemli bilgiler edindiğimiz Trabzon'da Meşveret gazetesi, renkli kapak baskısı yapmış ve bu güne özel bir baskıyla çıkmıştır.⁶²⁵ Gazeteye, “On Temmuz Osmanlıların Büyük Bayramı” başlığı atılmış ve dünyayı temsil eden bir küre resminin üzerine sancağının ayağı Girit Adası üzerinde olan bir bayrak ve ona yaslanmış iki silah resmi koyulmuştur. Silahların dipçiğın bir ayağı

⁶²² Volkan Aksoy, “Trabzon'da “On Temmuz” Bayramı Kutlamaları”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (13), (2012), s. 56.

⁶²³ Bu sene içerisinde İstanbul'da yapılan resmigeçit töreninin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. **Tanin**, 12 Temmuz 1327/25 Temmuz 1911, No: 1040, s. 3.

⁶²⁴ **Trabzon'da Meşveret**, 13 Temmuz 1327/26 Temmuz 1911, No: 296, s. 2. Bu kutlamalardan haberler veren gazete, geçmiş dönemle de ilgili olarak göndermede bulunmuş ve “Otuz milyon Osmanlının hakan-ı sabık gibi bir müstebitin yed-i zulmünden kurtulduğu, vatanın parçalanmak tehlikesini atlattığı bir günde bütün kalbiyle bu millî bayrama iştirak etmeyecek bir Osmanlı tasavvur etmek kabil midir? Vatanın istikbalini metin temeller üzerine vaz eden on temmuz Osmanlıların bir abide-i ekberidir.” diyerek duygularını ifade etmiştir.

⁶²⁵ Bu renkli gazete sayfası için bkz. Ek 7, s. 387.

Anadolu'da gösterilirken diğeri Kuzey Afrika üzerine konuşlandırılmıştır. O dönem içerisinde Trablusgarp Savaşı'nın ve Girit meselelerinin devam ettiğini hatırlanacak olursa bu temsili resmin seçilmesi çok manidar bir hale gelir. 10 Temmuz günü bu resimle halkın maneviyatı, Meşrutiyet'e ve onun hükûmetine olan inancı da yüksek tutulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan Trabzon Jandarma Taburu ile Jandarma Efrad-ı Cedide Mektebi tarafından bir resmigeçit töreni düzenlenmiştir.⁶²⁶

Bilindiği üzere bu tür millî bayramlar, siyasal iktidarlar tarafından meşruiyet sağlama, insanlar arasında kolektif bir bilincin doğmasına yardımcı olma, insanları birlik altında millete dönüştürme ve aynı milletin üyesi olma duygusunu güçlendirme amacıyla bir araç olarak kullanılmıştır. Böylece, bir yandan Osmanlı milleti olma yolunda birleştiricilik temin edilmeye çalışılırken diğer yandan Meşrutiyet ve onun değerleri, getirdiği hürriyet ve diğer önemli ilkeleri vurgulanmak istenmiştir. Dolayısıyla kutlamalarda söylenen marşlar, oynanan oyunlar, bayraklarla süslenen cadde ve evler, yapılan resmigeçitler de bu duygu ve amaçların hissedilmesine katkı sağlamanın en önemli araçları olarak işlev görmüşlerdir.⁶²⁷ Bu anlamda II. Meşrutiyet'in ilanından sonra millî bayram kavramı daha çok kullanılmaya ve kutlamalar daha düzenli yapılmaya başlanmıştır.⁶²⁸

Bayramların toplumların hayatında önemli rol oynadığı ve sosyal dayanışmayı gerçekleştirdiği de önemli bir hakikattir. Bunun bilincinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birçok üyesi İttihatçı olan Meclis-i Mebusan, Osmanlı ve Türk tarihinde önemli bir yeri olan bu günü toplum hayatına kazandırmışlardır.⁶²⁹ Ayrıca 10 Temmuz'un bayram ilan edilmesiyle ilgili olarak Meşrutiyet'in ilanında rol oynayanların hatırlatılması ve halkın hafızasında yer ettirilmesi isteği de söylenebilir. Böylece devlette ve siyasî arenada ortaya çıkan yeni kişiliklerin toplumda yer almasına ve onların kurumsallaşmasına hizmet edilmek istenmiştir.⁶³⁰ Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı idaresine ağırlığını iyiden iyiye koyuşunun bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.⁶³¹ Ancak bu

⁶²⁶ **Trabzon'da Meşveret**, 10 Temmuz 1328/23 Temmuz 1912, No: 398, s. 1.

⁶²⁷ Yamak, a.g.m., s. 325.

⁶²⁸ Düzenli olmayarak I. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıldönümü kutlamaları yapıldığı bilinmektedir. Kanun-i Esasi'nin ilan tarihi olan 27 Aralık gününün özel günlerden kabul edilerek kutlanması kararlaştırılmıştı. Meclisin kapatılması ile bu kutlama kısa ömürlü olmuşsa da yurt dışında bulunan İttihatçılar tarafından o günün anısına yapılan kutlamalara devam edilmiştir. Bkz. Çapa, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Yıldönümü Kutlamaları (1913-1922)", s. 559.

⁶²⁹ Aksoy, "Trabzon'da On Temmuz Bayramı Kutlamaları", s. 57.

⁶³⁰ Bünyamin Ayhan, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın", **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, (Ed. Hakan Aydın), Konya: Palet Yayınları, 2010, s. 61.

⁶³¹ Çolak, a.g.m., s. 65.

kutlamalar 1912 yılında Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ilk günlerindeki heyecanı gitgide kaybedecektir. Özellikle bu savaşların ardından yıkılan Osmanlı birliği, bir arada yaşama bilinci ve kardeşlik fikirlerine, savaşın ortaya çıkardığı insan ve gelir kaybı da eklenince, kutlamalar eski görkemini bir daha geri gelmemek üzere yitirmiştir.

4.2. Tiyatro

Sosyal ve kültürel hayatın vazgeçilmez unsurlarından bir diğeri tiyatrodur. Osmanlı Devleti'ne Batı tarzı tiyatro Beyoğlu'ndan girmiştir. Bu anlamda Tanzimatın daha başlarında burada Fransız Tiyatrosu ile Naum Tiyatrosu diye anılan iki tiyatro binası vardır. Daha sonraki süreçte Padişah Abdülmecit de Dolmabahçe'de bir tiyatro binası yaptırmıştır (1859). Türkçe oyunların oynanmasına ise Gedikpaşa'da kurulan Osmanlı Tiyatrosu ile başlanmıştır. Özellikle dönemin ünlü tiyatrocusu Güllü Agop yönetiminde çeviri ve yerli oyunlar oynanmıştır.⁶³² Dönemin en ünlü tiyatro toplulukları arasında ise yukarıda adı geçen Osmanlı Tiyatrosu başta olmak üzere Naum Tiyatrosu, Şark Tiyatrosu, Gedikpaşa Tiyatrosu gelmektedir. Bu tiyatro topluluklarının arasına 1884 yılından itibaren ünlü Türk tiyatrocusu Küçük İsmail ve Hamdi Beylerin kurduğu Temaşahane-i Osmanî topluluğu da katılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemde de birçok tiyatro topluluğu kurulmuştur. Özellikle Vatan Tiyatrosu, Varyete Kumpanyası, Osmanlı Dram Kumpanyası bunların başta gelenleri arasındadır. Tiyatro tarihimizdeki en önemli gelişmelerden biri 1914 yılında gerçekleşmiş ve bir tiyatro okulu olarak Darülbedayi-i Osmanî kurulmuştur. Bu topluluklar ve okulun kurulmasıyla birlikte, Osmanlı tiyatrosu önemli mesafeler kat etmiş ve birikimleriyle Cumhuriyet Dönemi'ne önemli bir miras bırakmıştır.⁶³³

Trabzon'da bu anlamda, II. Meşrutiyet öncesine kadar uzanan bir tiyatro kültürünün varlığından söz etmek mümkündür. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren, İstanbul'dan gelen birçok Tiyatro topluluğu Trabzon'da gösterilerde bulunmuştur. Ancak tiyatro Trabzon'da II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlükçü ortam içerisinde daha yoğun ve önemli bir ivme kazanmıştır.⁶³⁴ Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon şubesinin önderliğinde millî

⁶³² Cevdet Kudret, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 394.;

⁶³³ Metin And, "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1614-1617. Osmanlı döneminde tiyatro alanında oyuncular, oyunlar, topluluk ve binalar başta olmak üzere tiyatro anlayışı hakkında daha geniş bilgi için bkz. a.g.m., s. 1608-1628.

⁶³⁴ Çapa ve Çiçek, a.g.e., s. 232. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte sansürün ortadan kalkması sonucu kendilerini devlet ve toplumun içerisinde bulunduğu sıkıntılara daha yoğun verebilen sanatçılar, istibdat

bilinci geliştirmeye yönelik Namık Kemal'in Vatan adlı oyunu 1 Kasım 1908 tarihinde sergilenmiştir. Daha sonra Tuzluçeşme'de bulunan tiyatro binasında dönemin ünlü tiyatro topluluklarından Osmanlı Dram Tiyatrosu Trabzon'a gelmiş ve 2 Kasım 1908 akşamından itibaren Hicran-ı Ebedi ile Çoban Kızı isimli oyunları sergilemiştir.⁶³⁵

Trabzon'a II. Meşrutiyet Dönemi'nde, İstanbul'dan oyun oynamak için pek çok kumpanya gelmeye devam etmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkışına kadar Trabzon halkı kültür ve sanat yönünden oldukça doyurucu bir dönem geçirmiştir. Bunlardan biri İstanbul'dan Trabzon'a geleceği haber verilen Varyete Tiyatro Kumpanyasıdır. Bu kumpanyanın Tuzluçeşme'deki tiyatrodaki oyunlar, pandomimler sergileyeceği, tiyatrocularının eğitimli, hünerli oldukları ve mutlaka seyredilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁶³⁶ Trabzon'a gelen Varyete Tiyatrosu,⁶³⁷ Mart ayından Nisan ayının ilk haftasına 15 gün kadar şehirde kalmış, oldukça rağbet görmüş ve son olarak Jandarma Mektebi talebesiyle diğer mekteplerin öğrencilerine yönelik olarak "Girit'in Sonu" adlı bir oyun oynamış ve bu zaman zarfında Trabzon halkına güzel günler yaşatmıştır.⁶³⁸ Mehmed Hilmi Efendi idaresindeki Osmanlı Tiyatro Kumpanyası ise bir ayı aşkın bir süre Trabzon'da kalmış, tiyatro severlere ve tiyatroya teşrif ederek gelenlere birkaç farklı oyun sergileyerek eğlenceli geceler geçirtmiştir. Üstelik bu tiyatro kumpanyası, oyunlarından önce bir incesaz takımıyla seyircilere müzik dolu dakikalar yaşatmak suretiyle farklılığını da ortaya koymuştur.⁶³⁹ Bu sanat dolu yıllar içerisinde önemle anılması gereken bir diğer kişi ise yine Osmanlı Tiyatro Kumpanyası oyuncularından Küçük İsmail Efendi'dir. Türk tiyatrosunun bu değerli ismi de Trabzon'a gelmiş, oğlu Ziya Efendi'nin eserlerinden Sultan Mahmud-ı Sâni ya da Gazaz Artin adlı piyesin, 9 Mayıs 1912 Perşembe akşamı İsmail Efendi tarafından oynanacağı belirtilmiştir. Küçük İsmail Efendi Victor Hugo'nun "Arnani" ya da çevrilen ismiyle "İhtiyar Aşığın İntikamı" adlı piyesini de sahnelemiştir.

döneminin kötülüklerinden, orduyu öven, tarihi zaferlere işaret eden, Mithat Paşa'nın hayatını ortaya koyan, Namık Kemal'in vatan ve hürriyet dünyasını aktaran, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik çok geniş bir yelpazede eserlerini ortaya koymuşlardır. Dönemin dergi ve gazeteleri de tiyatroya olan ihtiyaç üzerine yazılar yazılmıştır. Bu geniş tiyatro yelpazesinin genel tahlili ve işlenen konuların ayrıntıları için bkz. Enver Töre, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatrosu", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, 11 (45), (2008), s. 215-251.

⁶³⁵ Veysel Usta, "Balkan Harbi'nde Trabzon:Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar", s. 289.

⁶³⁶ **Trabzon'da Meşveret**, 5 Mart 1327/18 Mart 1911, No: 259, s. 2.

⁶³⁷ **Trabzon'da Meşveret**, 9 Mart 1327/22 Mart 1911, No: 260, s. 3.

⁶³⁸ **Trabzon'da Meşveret**, 23 Mart 1327/5 Nisan 1911, No: 264, s. 3.

⁶³⁹ **Trabzon'da Meşveret**, 14 Nisan 1328/27 Nisan 1912, No: 373, s. 3.

Bu kumpanya tarafından birçok defalar oynanan oyunun Trabzon'daki en büyük sürprizi ise Trabzon Ermeni gençlerinden üç kişinin oyuna iştirak ettirilmesidir.⁶⁴⁰

Trabzon'daki tiyatro faaliyetleri sadece halka gösteri yapmaktan ibaret değildir. Sosyal dayanışmayı kuvvetlendirmek, şehirde ihtiyaç duyulan eğitim gibi alanlara yardım toplayabilmek, Donanma Cemiyeti'ne parasal destek sağlamak gibi amaçlarla da tiyatro faaliyetleri bir araç olarak kullanılmıştır. Örneğin Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencileri tarafından, mesleki eğitim veren Sanayi Mektebinin ihtiyaçlarının giderilebilmesi adına Şemsettin Sami'nin "Besâ" ya da diğer adıyla "Ahde Vefa" piyesi ikinci defa sergilenmiştir.⁶⁴¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderliğinde Tuzlu Çeşme'deki tiyatrodan Namık Kemal'in Vatan piyesi sahneye konmuş, tiyatro salonuna başta padişah olmak üzere Mithat Paşa ile Namık Kemal'in resimleri asılmış, ayrıca salon Osmanlı ve Cemiyet bayraklarıyla süslenmiş ve 120 liralık hâsılat elde edilerek Donanma İane-i Millîye Cemiyeti'ne verilmiştir.⁶⁴² Bu donanma cemiyetine yapılan yardım gecesinde dikkati çeken husus, yardımın yapıldığı tarihte tahtta II. Abdülhamid'in bulunuyor olmasıdır. Şu açıdan ki, İttihat ve Terakki'nin en çok mücadele ettiği II. Abdülhamid'in Trabzon'da, hem de Trabzon İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yardımıyla gerçekleştirilen gecede resminin salonda bulunmasıdır. İktidar yıllarında tiyatro oyunları üzerinde uyguladığı sansür bilinen II. Abdülhamid'in bu şekilde oyunda yer bulmasının sebebi, onun taşra bölgelerinde Meşrutiyeti tekrar ilan eden, Kanun-i Esasi'ye yeniden işlerlik kazandıran kişi olduğu algısının bir müddet daha yaşamasıdır. Bir diğer sebep ise Cemiyet ile II. Abdülhamid'in birbirlerine karşı güvensiz ve tedbiri elden bırakmayan düşünce ve tavırları olduğudur.

4.3. Basın-Yayın Hayatı

Osmanlı Devleti'nde Türkçe gazete basımı ilk olarak devletin resmî yayın organı olarak görev yapan Takvim-i Vakayi adlı gazetenin 1831 yılında yayınlanmasıyla başlamıştır.⁶⁴³ Bu gazetenin ardından yarı resmî bir içeriğe sahip, William Churchill'e⁶⁴⁴

⁶⁴⁰ **Trabzon'da Meşveret**, 25 Nisan 1928/8 Mayıs 1912, No: 376, s. 2; 2 Mayıs 1328/15 Mayıs 1912, No:378, s. 3; Usta, "Balkan Harbi'nde Trabzon:Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar", s. 289-290.

⁶⁴¹ **Feyz**, 28 Teşrin-i Evvel 1324/10 Kasım 1908, No:27, s. 3.

⁶⁴² **Trabzon'da Meşveret**, 13 Eylül 1324/26 Eylül 1908, No: 8, s. 3.

⁶⁴³ Osmanlı dönemi basın hayatı ve meydana gelen gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994; Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 68-93; Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982.

⁶⁴⁴ Bu İngiliz vatandaşı gazeteci, Morning Herald isimli bir İngiliz gazetesinin muhabirliğini yapmaktaydı. 1836 yılında Kadıköy civarında avlandığı sırada bir çocuğu yaralamış, mahkemelik olmuş, ancak yabancılara tanınan imtiyazlar neticesi İngiliz Konsolosluğu'nun da araya girmesiyle serbest bırakılmıştır. Sadece serbest bırakılmakla kalmamış, İngiliz hükümetinin baskılarıyla Hariciye Nazırı görevinden alınmış, Churchill'e bir nişanla birlikte zeytinyağı ihracat ve gazete çıkarma imtiyazları verilmiştir. Bu aldığı imtiyazı Churchill,

verilen imtiyazla çıkan Ceride-i Havadis gazetesi gelmiş, ilk özel gazete ise resmî gazetenin yayınlanmasından 29 yıl sonra, Agâh Efendi ve Şinasi tarafından çıkarılan Tercüman-ı Ahval gazetesi olmuştur. Özellikle bu özel gazetenin çıkışından sonra yayın faaliyetlerinde bir artış olmuş ve İstanbul merkezi ağırlıklı olmak üzere gazetecilik faaliyetleri daha yaygınlık kazanarak halka ulaşmaya başlamıştır. Halka ulaştırılması amacı, aynı zamanda yazı dilinin de sadeleştirilmesi ve konuşulan dile daha yaklaştırılması gayretlerini beraberinde getirmiştir.⁶⁴⁵

II. Abdülhamid döneminde ise Meclis feshedilmekle birlikte Kanun-i Esasî onun döneminde hiçbir zaman tamamen yok sayılmamış, dolayısıyla bu kanundaki düzenlemelere göre, basın yasalar çerçevesinde özgür olduğu anlayışı devam etmiştir. Ancak ilerleyen yıllar, buradan kastedilenin özgür bir basın değil, tek kaynaktan idare edilen, benzer şeyleri yazan ve Abdülhamid'e bağlı bir basın anlayışı olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁶⁴⁶ Bunun üzerine birçok gazeteci, yazar Cenevre, Paris, Viyana gibi Avrupa şehirlerine giderek faaliyetlerine burada devam etmek durumunda kalmıştır. Bu şekilde yurtdışında da önemli bir yayıncılık faaliyeti ortaya çıkmış, bu sürgün ve sıkı sansür uygulamaları II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir.

1840 yılında hayata geçirmiştir. İlk zamanlarında fazla ilgi görmeyen gazete, devletten maddi destek sağlamayı başarmış, Kırım Savaşı zamanında hem İngilizler adına hem de gazetesi adına muhabirlik yaparak yazdığı yazılarla kendisine olan ilgiyi arttırmıştır. Geniş bir ilan politikası onun basın tarihimize açısından önemli bir noktasıdır. Bkz. Tevfik Çavdar, **İz Bırakan Gazete ve Gazeteciler Babiâli'den Geriye Ne Kaldı?**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 16-17.

⁶⁴⁵ Gazetelere dergi yayıncılığının da eklenmesiyle birlikte çeşitlenen yayıncılığın toplum üzerindeki etkinliğini gören devlet, kontrol amacı altında 1860 yılından sonra sansür faaliyetlerini başlatmıştır. Osmanlı Dönemi sansür faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Alpay Kabacalı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 607-616; Alpay Kabacalı, "Memurlar İçeri Alınmayacak", **Popüler Tarih Dergisi**, 2, (2000), s. 42-45; Hamza Çakır ve Hakan Aydın, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü", **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, (Ed. Hakan Aydın), Konya: Palet Yayınları, 2010, s. 237-260.

⁶⁴⁶ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", s. 87; Kabacalı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür", s. 610-611. Yalman, a.g.e., s. 62-63. Servet-i Fünun dergisinin kurucusu Ahmet İhsan Tokgöz'ün başından geçen bir olayı nakletmek, bu dönemde uygulanan sansürün boyutlarının nerelere vardığını göstermesi açısından önemlidir. Bu konuda Tokgöz şunları söylemiştir: "Abdülhamid'in son yıllarında, basını ve matbaaları sınımsız bağlamak için türlü türlü icatlar çıkarıldı. Journalciler, Maarif'te Encümen-i Teftiş ve Muayene, Dâhiliye'de sansür ve müfettişler yetmiyormuş gibi, hurufat dökümcülüğü de sınırlandı. İstanbul'da zaten üç dört dökümcü vardı. Bunların dükkânlarını Sanayi Mektebi'nin içine taşıdılar. Matbaalar, kullanacakları harfleri, izin aldıktan sonra ilmühaberle Sanayi Mektebi Müdürlüğü'nden istiyorlardı. Müdürlük, siparişi okul içindeki dökümcüye bildiriyor, dökümcü döküyor, kapıdan çıkarken biz de izin göstererek alıyorduk." Ayrıca Doktor Besim Ömer Paşa'nın sularla ilgili yazdığı bir yazıya, yaşlı bir adamın çeşme başında dua eder bir resmini eklemesi üzerine, dönemin baş sansürçüsü Ebul Mukbil Kuru Kemal "kötü düşünceliler o kadar çoğaldı ki... bu güzel resmi Servet-i Fünun'da görür görmez, hah, bunu bu biçimde burada yayımlamak, üstü kapalı olarak işimiz duaya kaldı demek olduğunu anlatmaktır" diye yorum yaparak resme müsaade etmediğini de belirtmiştir. Bu örnekler o dönemde sansürün iyice abartıldığını ve kuruntuların nerelere vardığını göstermesi açısından da ilginçtir. Bkz. Ahmed İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım**, (Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 117-118.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ise basın-yayın faaliyetlerinde önceki döneme kıyasla büyük bir artış yaşanmış⁶⁴⁷ basında yaşanan bu patlamadan Trabzon Vilayeti de payına düşeni almıştır. O zamana kadar Trabzon'da çıkan en önemli gazete 1869 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan Trabzon Vilayet Gazetesi'dir.⁶⁴⁸ Ancak asıl büyük gelişme II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçekleşmiş ve pek çok gazete ve dergi yayın imtiyazı alabilmek için Dâhiliye Nezareti'ne başvuruda bulunmuştur. Buna göre, Silâhdarzade Halil Efendi Trabzon'da resimli ve haftada üç defa siyasî, ilmi, edebî, ticarî ve ziraî konuları işleyen Feyz isimli bir gazete çıkarmak için başvuruda bulunmuş ve kendisine 27 Ağustos 1908 tarihinde izin verilmiştir.⁶⁴⁹ Feyz gazetesine verilen izni diğer yayın istekleri takip etmiş ve sırasıyla şu gazete ve dergilere ruhsat verilmiştir. Doktor Alekyoyadi Efendi tarafından Türkçe, Rumca ve Ermenice olmak üzere günlük olarak yayınlanacak Posta gazetesine 10 Eylül 1908 tarihinde,⁶⁵⁰ Salihzade Naci Efendi tarafından haftada iki defa yayınlanacak Meşveret gazetesine 19 Eylül 1908 tarihinde,⁶⁵¹ Matbaacı İsmail Hakkı Efendi tarafından günlük Türkçe Tahsil, Rumca Omanyâ ve Ermenice Paylak isimleriyle yayınlanacak üç gazeteye 29 Eylül 1908 tarihinde,⁶⁵² Yanko Yovanidi tarafından haftalık olarak yayınlanacak Bahr-i Siyah isimli gazeteye 6 Aralık 1908 tarihinde,⁶⁵³ Mozenidi Dimitri tarafından şiir ve mizah konulu, haftalık olarak yayınlanacak Rumca Feniki isimli gazeteye 19 Aralık 1908 tarihinde,⁶⁵⁴ Gramadikopulos Todor Efendi tarafından haftada iki defa yayınlanmak üzere Nikos Estir Dubondo isimli

⁶⁴⁷ Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid'in son yıllarında bütün ülkede 120 kadar gazete ve dergi yayınlanırken, II. Meşrutiyet'in ilanından altı ay sonra bu sayının 377'si İstanbul'da olmak üzere 730'u bulunduğunu ifade etmiştir. Orhan Koloğlu, **Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete**, İstanbul: Boyut Kitapları, 2009, s. 59. Ahmet Ali Gazel ve Şaban Ortak ise yaptıkları araştırmada Ayın Tarihi dergisinde tespit ettikleri ve II. Meşrutiyet'in ilanından 1927 yılına kadar imtiyaz alan gazete ve dergilerin isimlerinin bulunduğu bir listeye dayanarak Meşrutiyet'in ilanından Ağustos 1325 (1909) yılına kadar yaklaşık on üç aylık sürede 310 adet yayın imtiyazı alındığını belirtmişlerdir. Ahmet Ali Gazel ve Şaban Ortak, "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7 (1), (2006), s. 224-226. Ahmed Emin Yalman ise otuz üç yıllık istibdattan ve zoraki sükûttan sonra içini dökmek hevesinin bir salgın halini aldığını, varını yoğunu paraya çevirenlerin günlük gazeteler, haftalık aylık dergiler, broşürler, kitaplar neşretmek üzere yarışa giriştiklerini ifade ederek dönemin algısını yansıtmıştır. Yalman, a.g.e., s. 64.

⁶⁴⁸ 1864 yılında kurulmaya başlanan vilayet matbaalarından beklenen, çıkarılacak kanunların, nizamnamelerin ve diğer mevzuatın en erken şekilde halka ulaştırılmasıydı. Batılılaşma hareketleri içerisinde sayılabilecek bu gelişmenin Trabzon'a yansması 1865 yılında Ortahisar'da kurulan vilayet matbaasıyla olmuş ve bu matbaa, uzun yıllar (1916 yılına kadar) Vilayet Gazetesi, salnameler ve çeşitli kitapların basılmasına hizmet etmiştir. Bkz. Ali Birinci, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı (1865-1928)", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (İTBKK) Bildirileri**, (1-3 Haziran 1988), Samsun, 1990, s. 3.

⁶⁴⁹ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 1289, Gömlek no: 26, 14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908.

⁶⁵⁰ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 1295, Gömlek no: 11, 28 Ağustos 1324/10 Eylül 1908.

⁶⁵¹ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 1299, Gömlek no: 65, 6 Eylül 1324/19 Eylül 1908.

⁶⁵² **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2623, Gömlek no: 127, 16 Eylül 1324/29 Eylül 1908.

⁶⁵³ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2679, Gömlek no: 17, 23 Teşrin-i Sâni 1324/6 Aralık 1908.

⁶⁵⁴ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2689, Gömlek no: 49, 6 Kânûn-ı Evvel 1324/19 Aralık 1908.

Rumca gazeteye 7 Ocak 1909 tarihinde,⁶⁵⁵ Çizmecizade Mehmed Tevfik Efendi tarafından günlük olarak yayınlanacak Haber Anası isimli mizah gazetesine 1 Şubat 1909 tarihinde,⁶⁵⁶ Tabib Efendizade Hafız Zühtü Efendi tarafından siyasî ve edebî konuları işleyecek, haftalık olarak yayınlanacak Temkin isimli gazeteye 15 Şubat 1909 tarihinde,⁶⁵⁷ Dimitri Senarapulo tarafından haftada iki defa Rumca yayınlanacak mizah gazetesi Bondikos'a 27 Şubat 1909 tarihinde,⁶⁵⁸ Tatarzade Akif Efendi tarafından günlük olarak Türkçe, Arapça, Rumca, Ermenice, Fransızca, Musevice ve Süryanice olmak üzere yayınlanacak İntikam isimli gazeteye 1 Mart 1909 tarihinde⁶⁵⁹ ve Serdarzade Mehmed Ziyaeddin Efendi tarafından günlük yayınlanacak Leyla ile Mecnun isimli mizah gazetesine 10 Temmuz 1909 tarihinde ruhsat verilmiştir.⁶⁶⁰ Adı geçen gazete ve dergilerden başka 23 Temmuz 1909 tarihinde Ali Rıza Bey'in on beş günde bir çıkardığı Kehkeşan Dergisi, Eylül 1909 tarihinde yayın hayatına başlayan Eyüpzade Osman Nuri'nin sahibi olduğu, haftada iki defa çıkan ve Feyz gazetesinin devamı niteliğinde olan İkbâl gazetesi, 29 Ekim 1909 tarihinde haftalık edebî ve siyasî içtimai risale, bazen de gazete olarak adlandırılan yine Ali Bey'in sahibi olduğu Envar-ı Vicdan, 14 Ocak 1910 tarihinde yayın hayatına başlayan Anadolu'nun ilk tıp dergilerinden Hekim, Nisan 1910 tarihinde haftada bir defa yayınlanan, Şatırzade Hasan Hicabi'nin sahibi olduğu Tarık gibi gazete ve dergiler II. Meşrutiyet Dönemi'nde basın hayatına başlayan diğer önemli yayınlardır.⁶⁶¹

II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamı içerisinde yayın hayatında yaşanan bu gelişmeler doğrultusunda görüldüğü üzere Trabzon Vilayeti'nde de birçok gazete ve dergi yayın imtiyazı almış, daha sonraki süreçte ruhsat alan gazete ve dergilerden bir kısmı faaliyete geçerken bir kısmı yayın hayatına hiç başlamamıştır. Ancak Osmanlı Devleti ve onun meşrutî hükûmetinin hiçbir ayırım gözetmeksizin hemen her farklı cemaate mensup kişilere kendi dilinde veya farklı dillerde yayın yapma imtiyazı vermesi önemli bir gelişmedir. Birçok konuda vurguladığımız gibi temel hedef sağlanan özgürlükçü ortam

⁶⁵⁵ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2705, Gömlek no: 82, 25 Kânûn-ı Evvel 1324/7 Ocak 1909.

⁶⁵⁶ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2730, Gömlek no: 5, 19 Kânûn-ı Sâni 1324/1 Şubat 1909.

⁶⁵⁷ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2742, Gömlek no: 46, 2 Şubat 1324/15 Şubat 1909.

⁶⁵⁸ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2752, Gömlek no: 57, 14 Şubat 1324/27 Şubat 1909.

⁶⁵⁹ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2758, Gömlek no: 16, 16 Şubat 1324/1 mart 1909.

⁶⁶⁰ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2872, Gömlek no: 35, 27 Haziran 1324/10 Temmuz 1909.

⁶⁶¹ Hüseyin Albayrak, **Trabzon Basın Tarihi**, Ankara, 1994, s. 59-90; Rus işgali öncesi çıkan gazete ve dergilerin bazılarının isimleri hakkına Mustafa Reşit Tarakçıoğlu da bilgi vermiş, bunlardan kendisinin de halkı uyanık ve gergin tutmak için yazılar yazdığı Meşveret'i İttihat ve Terakki'nin, Şatırzade Hasan Hicabi'nin sahibi olduğu Tarık'ı ise Hürriyet ve İtilaf'ın gazetesi olarak adlandırmıştır. Bkz. Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 36-37. Cevdet Alap ise hatıralarında Trabzon'da çıkan gazete ve dergiler arasında Tarık, Meşveret, Envar-ı Vicdan, Kehkeşan, Şeptap, Şebap, Râdendaz, Haber Anası, İkbâl, Teshilat ve Farez isimli gazete ve dergilerin isimlerini vermektedir. Bkz. Alap, a.g.e., s. 23.

içerisinde devletten kopuşları mümkün olduğu kadar ortadan kaldırmak ve devletin bütünlüğü ile unsurlar arasında birlikteliği temin edebilmek düşüncesidir. Bu şekilde Trabzon'da her cemaatin istediği dilde gazete çıkarma izni alması, buna Müslüman olan bazı ruhsat sahiplerinin de katılması, henüz ciddi bir ayrışmanın yaşanmadığının kanıtı olarak da görülebilir.⁶⁶² Üstelik sahip oldukları imkânlarla ilave olarak gayrimüslimler, kültür ve eğitim hayatına önemli yatırımlar yapmışlardır. Bu manada Trabzon'da Vilayet Matbaası'ndan başka II. Meşrutiyet öncesi Semerciler Çarşısı'nda Serasi Dimitraki'nin sahip olduğu Serasi Matbaası, ardından Mihailidi Matbaası, II. Meşrutiyet sonrası ise bunların faaliyetlerine ilave olarak Mirkoviç Matbaası ve Üskünar Matbaası kitap, gazete ve dergi basımında etkin rol almışlardır. Müslümanlar tarafından ise 1881-1882 yıllarında Meydan-ı Şarki'de Mücellit İsmail Hakkı tarafından Türkçe, Rumca ve Ermenice baskı yapabilen İsmail Hakkı Matbaası ve II. Meşrutiyet sonrası Meşveret ve İkbâl Matbaaları kurularak faaliyete geçirilmiştir.⁶⁶³ Bu yoğun ilgiyle birlikte ortaya çıkan en önemli sonuçlardan birisi de halktan kişiler olan gazetecilerin devletin ve siyasetin halk için var olduğu düşüncesinin gelişimine katkı yapmasıdır. Diğer taraftan gazeteler, yöneticilerle halk arasında ilişki kurabilmenin, istek, beklenti ve şikâyetlerini ortaya koyabilmenin vasıtası da olmuştur.⁶⁶⁴

Bu özgürlükçü ortam, miladi 13 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen 31 Mart Vakası'yla son buldu.⁶⁶⁵ Bu karşı devrim hareketinin yaşanmasından sonra hükûmet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimiyle Basın Kanunu'nda birtakım değişikliklere gitti. Değişiklikler sansürü öngören veya andıran bir içeriğe sahip değildi. Ancak yine de sert tedbirler getirmekten geri kalmadı. Özellikle savaş dönemlerine girilmesiyle birlikte askerî diyebileceğimiz kısıtlamalara da gidildi.⁶⁶⁶ Devletin temelini sarsmaya yönelik, padişahı,

⁶⁶² Usta, "Balkan Harbi'nde Trabzon: Trabzon Gönüllüleri ve Yardımları", s. 288-289.

⁶⁶³ Birinci, a.g.m., s. 4; Albayrak, a.g.e., s. 287-308; Cumhuriyet Odabaşoğlu ayrıca 1887 yılında o zamanki Hükûmet Konağı karşısında kurulan Hacı Hüseyin isimli bir matbaanın da ismini vermektedir. Bkz. Odabaşoğlu, a.g.e., s. 148.

⁶⁶⁴ Emiroğlu, a.g.e., s. 101.

⁶⁶⁵ Bazı kişilerin özgürlük söylemi altında dilediklerini yapabilme hakkına sahip oldukları düşüncesi ile aşırılıklara kaçması, siyasi suçluların yanı sıra adi suçlularında salıverilmesiyle hırsızlık, taciz gibi olaylarda artışların olması, bunun sonucu asayiş konularında yetersizlikler ve kolluk güçlerinin itibarında zedelenmeler devletin sosyal kontrol ve adalet kavramlarına olan inancı sarsmıştır. İnsan hakları çerçevesinde adaletin işleyeceğine olan inancın sarsılmasıyla olumsuzluğa doğru giden süreç, muhalefet basınının sertleşmesine, bu durum da hükûmetin baskıcı bir tutum takınmasına sebep olmuş ve olaylar 31 Mart Vakası'nın çıkmasına vesile olmuştur. Oya Dağlar ifadesiyle "bu tarihten sonra devrimin tüm dinamikleri değişmiştir." Bu değişimden nasibini alan en önemli kurum ise basın olmuştur. Bkz. Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, (2008), s. 158.

⁶⁶⁶ Kabacalı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür", s. 615.

dinleri, Osmanlı milletini küçük düşürücü ve eleştirici, suçu ve ayaklanmayı kışkırtıcı yazıları önleyici maddeler konuldu.⁶⁶⁷ Baskıların yeniden arttığı dönemde, II. Meşrutiyet'in basın hayatının en olumsuz gelişmeleri olarak bazı gazetecilerin öldürülmesi hadiseleri yaşandı. Basın hayatındaki sansürün daha baskıcı hale gelmesinde Mahmut Şevket Paşa suikastı da etkili oldu. İttihat ve Terakki'nin, bu olay sonrası hâkimiyetini pekiştirmesiyle muhalif gazeteci ve yazarlar sürgüne yollandı.⁶⁶⁸ Hiç şüphesiz Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu yasaklar daha da sıkı hale geldi. İçerisine her şeyin koyulabileceği geniş bir ifadeyle, devletin ve milletin içerde ve dışarıda zararına sebep olabilecek yazıların yazılmasına müsaade edilmedi. Hemen her alanda yazılar kontrole tabi tutuldu.

Bu tür kısıtlamalara vesile olan 31 Mart Vakası yaşanmadan evvel, basın üzerinde birtakım engelleyici tedbirlerin alınabileceğini haber alan dönemin Trabzon gazetelerinden Feyz, bu konuda sert bir çıkış sergilemiştir. “Soldan Geri Arş İstibdada Doğru” başlığını atarak kamuoyunun dikkatlerini bu konu üzerine çekmiştir. Gazete, yavaş yavaş insanların hissedemediği bir şekilde istibdada doğru gidildiği üzerinde durmuş ve meşrutiyetin sadece altı aydan mı ibaret kalacağı sorusunu çarpıcı bir şekilde kamuoyuna sormuştur. Ardından gazete, meşrutiyetin ancak basınla muhafaza edilebileceği, basını özgür olmayan bir yerde hürriyet, meşrutiyet, müsavat ve adaletin görülemeyeceğini söylemiştir. Mecliste yapılan düzenlemeler basına karşı bir esaret zinciri sayılmıştır. Ardından dönemin valisi Arifi Paşa'yı basını imha etmekle suçlamış, Haber Anası gazetesinin, ruhsat izni için Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçenin ardından, izin yazısı gelinceye kadar yayına başlamasına engel olunmasını ve neşredene ceza verilmesini keyfi bir davranış olarak eleştirmiştir.⁶⁶⁹ Bu haberler üzerine tepkili olan vatandaşlar Hürriyet Meydanı'nda toplanarak gösterilerde bulunmuş, ardından telgrafhaneye gidilerek Meclise, basınla ilgili düzenlemeleri protesto eden bir telgraf çekilmiştir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, s. 90.

⁶⁶⁸ Ayhan, a.g.m., s. 55; Çavdar, a.g.e., s. 58-59.

⁶⁶⁹ **Feyz**, 30 Kânûn-ı Sâni 1324/12 Şubat 1909, No: 54, s. 3-4.

⁶⁷⁰ Artık milyon Osmanlının kanı pahasına istirdad edilen nimet-i hürriyet, kuvve-i icraiye tarafından yapılarak Meclisi Âlinize tevdi olunup sansür usul-ı müstebide ve zalimanesini muhtevi bulunan yeni matbuat nizamnamesiyle tehdit olunuyor. Bu nizamnameyi kuvve-i icraiyenin muhterem meclisinize verebilmesinden hasıl olan teessürat ve teessüfat pek azim olduğu gibi Meşrutiyet idaresinin vücud-ı milletin hürriyetine ve milletin hürriyet ve vatanın saadet ve selameti de münhasıran Meclis-i Mebusan'ın icraat-ı hakiki-i ahrar-anesine merbut ve hürriyet-i milletin mevcudiyetine de ancak hürriyet-i matbuat şahid-i natik olduğu muhakkak bulunduğundan iş bu ilk darbe-i istibdadı derhal ortadan kaldıracığımız da umum efrad-ı milletin emniyet-i kati olduğunu beyan ve ilam için bugün Hürriyet Meydanı'nda sevk-i teessürle içtima eden bütün Trabzon ahali namına arz ve beyan eyleriz. Bkz **Feyz**, 16 Şubat 1324/1 Mart 1909, No: 55, s. 4.

Trabzon’da basın özgürlüğü konusunda bu şekilde bir hassasiyetin gösterilmesi ve elde edilen özgür ortamın kaybedilmemesi için girişimlerde bulunulması, Meşrutiyet’in getirdiği yeni ortamın benimsendiğini, halka doğru yavaş da olsa nüfuz etmeye başladığını göstermektedir. Bunun yanında Feyz, İkbâl ve Hasan Hicabi’nin sahibi olduğu Tarık gibi gazeteler, muhalif bir tavır takındıkları İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ya da onun ağırlığını hissettirdiği hükûmetleri eleştirebilme, onlar hakkında söz söyleyebilme özgürlüklerini de kaybetmek istememişlerdir. Yapılacak değişiklik ve düzenlemelerin aleyhlerinde olacağı, aksine Cemiyet yanlısı yayınlara daha bir serbestlik vereceği konusunda endişelere sahip olmuşlardır. Zaman zaman yukarıdaki gibi sert ifadelerle eleştirilerin ortaya konması bu düşüncelerin bir yansıması olarak görülmelidir. Ancak, II. Meşrutiyet Dönemi’nde bu ve benzer eleştirilere rağmen Meclis’e sunulan basın yasası, Meclis içerisinde de tartışmalar olmasına rağmen, Temmuz 1909 tarihinde kabul edilmiş, 1931 yılına kadar da ana hatlarıyla yürürlükte kalmıştır.⁶⁷¹

Genel olarak baktığımız takdirde basın, Meşrutiyet konusunda halkı bilinçlendirme görevini üstlenmiştir. Bundan dolayı gazetelerde Meşrutiyet’in getirdiği yeni düzen ve haklardan bahseden yazılar sıkça yer almıştır. Meşrutiyet’in ne olduğu, hürriyet, müsavat, uhuvvet gibi slogan haline gelmiş kelimelerin ne anlama geldiği, halkın bu düzenden neler kazanabileceği,⁶⁷² yeni düzenin devlet adamlarının nasıl vasıflara sahip olması gerektiği, yine vatan kavramının, ittihad-ı anasır gibi bir idealin ne demek olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.⁶⁷³ Elbette bu konular işlenirken farklı dünya görüşleri çerçevesinde yorumlar ve açıklamalar getirildiği de unutulmamalıdır. Yani İttihatçıların kendine göre bir hürriyet ya da meşrutiyet anlayışı varken, Ahrarcı, İtilafçı ya da Prens Sabahattinci olarak ifade edilen muhaliflerin de kendilerine göre bir anlayışı vardı. Bunun bir örneğini elimizdeki sayıları az olmakla birlikte Tarık ve Trabzon’da Meşveret gazetelerinin arasındaki çekişmede görmek mümkündür. Ancak temelde Meşrutiyet ve onun getirdikleri konusu her zaman ön planda kaldı. Her şeyden önemli sayılabilecek husus burasıydı.

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte Trabzon basın hayatı önemli bir ivme kazanmıştır. Birçok Müslim ya da gayrimüslim girişimci yayın izni almış, bu manada renkli ifade edebileceğimiz bir basın-yayın faaliyeti yaşanmıştır. Ancak Trabzon basın

⁶⁷¹ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, s. 90.

⁶⁷² Oya Dağlar, a.g.m., s. 144-145.

⁶⁷³ Bu anlatımların Trabzon basınında örneği için bkz. **Trabzon’da Meşveret** “Başlangıç” başlıklı yazı dizisi. No: 166, 167, 168; ayrıca bkz. **Feyz**, “Etfâl-i Vatana Mektuplar” başlıklı yazı dizisi. No: 31, 33, 36, 38, 42, 44.

hayatı için en büyük talihsizlik, Birinci Dünya Savaşı'nda gazete koleksiyonlarının yok olması ve mevcut sayıların birçoğunun günümüze ulaşmamasıdır.

4.4. Kulüplerin Etkinlikleri ve Yardım Kampanyaları

Trabzon'da kulüpler de sosyal ve kültürel hayatın canlı birer numunesi olarak hizmet vermişler, eğlencelik gösteri ve oyunların yanında halkı aydınlatmaya, meşrutî değerleri tabana yaymaya yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örneğin Muhibb-i Fen ve Maarifet Gençler Kulübü'nde İbrahim Cudi ve Hafız Mehmed Efendiler haftada birer defa edebî, ahlâki, dinî ve ilmi konular üzerine ders verdikleri gibi kulübün alt katında da Heyet-i İdare üyelerinden İsmail Hakkı Bey tarafından müzik dersleri verilmiştir.⁶⁷⁴ Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ortahisar'daki kulübünde akşamları sağlık, tarih, coğrafya ve din üzerine dersler yapılmıştır. Hazine Dava Vekili Mithat Efendi ise İslâm Tarihi ve İslam'ın büyük kahramanlarından bahseden bir konferans vermiştir.⁶⁷⁵ Temkin gazetesi burada bir değerlendirme yapmış ve kulüplerin dersler okutmak suretiyle ruhen, ahlâken faydalı ve hayırlı yerler olacaklarını, aksi takdirde basit birer kahvehaneden farklarının kalmayacağını ifade etmiştir.⁶⁷⁶ İttihat ve Terakki kulüpleri tiyatro ve sair işlere imza attığı gibi Mevhit Kandili olduğu gecelerde de mutlaka İslâm Peygamberi anılır ve mevhit okutulurdu. Bu gecelerde İttihat Kulüpleri oldukça kalabalık bir durumda bulunurdu.⁶⁷⁷

Trabzon'dan, Donanma-i Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyetine de birçok defa yardımlarda bulunulmuştur. Bunun için müzayedeler düzenlenmiş, kaza ve köylerde yardım kampanyaları yapılmış, zaman zaman durumu iyi olanlar tarafından bağışlarda bulunulmuştur. Bu yardımlar kadınlar vasıtasıyla yapıldığı gibi ittihat ve Terakki'nin Trabzon'daki kulüpleri vasıtasıyla da yapılmıştır. Buradan elde edilen gelirler, Osmanlı donamasının kalkınması ve yenilenmesi için gönderilmiştir. Düzenlenen müzayede ve yardım kampanyaları, halkı birbirine yaklaştırmada önemli rol oynadığı gibi vatan sevgisi ve fedakârlık duygularını da önemli ölçüde etkilemiştir. Yardımda bulunanlar arasında hemen her cemaatten insanın bulunması da aradaki ilişkileri, en azından halk düzeyinde, bir müddet daha iyi seviyede tutmuştur. Bu tür faaliyetler İttihat ve Terakki Cemiyeti için de iyi bir fırsat olarak görülmüş, hem kendini meşrulaştırmasında hem de taşralardaki tabanını güçlendirme ve genişletmede önemli katkılar sağlamıştır. Örneğin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderliğinde Tuzlu Çeşme'deki tiyatrodaki Namık Kemal'in Vatan

⁶⁷⁴ Feyz, 13 Kânûn-ı Sâni 1324/26 Ocak 1909, No: 49, s. 3.

⁶⁷⁵ Trabzon'da Meşveret, 23 Nisan 1327/6 Mayıs 1911, No: 273, s. 2.

⁶⁷⁶ Temkin, 8 Mart 1325/21 Mart 1909, No: 2, s. 2.

⁶⁷⁷ Trabzon'da Meşveret, 2 Mart 1327/15 Mart 1911, No: 268, s. 1.

piyesi sahneye konmuş, tiyatro Osmanlı ve Cemiyet bayraklarıyla süslenmiş ve 120 liralık hâsılat elde edilerek İane-i Millîye'ye verilmiştir.⁶⁷⁸ Diğer taraftan Mekteb-i İdadî 4. sınıf öğrencileri topladıkları 130 kuruşu bu cemiyete vermişlerdir.⁶⁷⁹ Trabzon tüccarlarından Konkalidi Nikolaidi Andonaki ve ailesi ise Osmanlı Kadınları İane-i Bahriye sergisine 15 lira değerinde bir at hediye etmişlerdir.⁶⁸⁰ Yine telgraf poliçesiyle Donanma Merkez-i Umumisi'ne 1000 lira gönderilmiştir. Ayrıca Mülkiye memurları birer maaşlarını borç vermek şartıyla bağışlarken Donanmaya Osmanlı Kadınları İane-i Bahriye sergisi tarafından 10.666 kuruşluk bir yardım yapılmıştır.⁶⁸¹

4.5. Resim Sergileri

Trabzon'da zaman zaman yapılan faaliyetler arasında resim sergilerini de belirtmek gerekir. Güzel sanatların dallarından olan resim ve onunla ilgili faaliyetler düşünüldüğünde, bu alanın daha sınırlı sayıda kişiye hitap ettiği varsayılabilir. Zira minyatür resimlerin dışında Batı anlayışındaki resmin Osmanlı Devleti'ne gelişi bireysellikle sınırlı kalışını uzun dönem devam ettirmiş ve en geniş boyutlarına ulaştığı aşamada bile saray ve çevresinin dışına taşamamıştır. Bununla birlikte Osman Hamdi Bey başta olmak üzere Şeker Ahmed Paşa, Halil Paşa gibi ünlü Türk ressamlarının çalışmaları ve 1883 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin, 1908 yılında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin ve 1914 yılında İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşuyla ilerleme kaydeden Türk resimciliği, gelişiminin en önemli evresini Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirmiştir.⁶⁸² Bu açıklamalar ışığında olaya baktığımızda Trabzon'da resim sergisinin açılmış olması, kültür hayatında önemli bir gelişme sayılmalıdır. Bu manada Tekke Mahallesi'nde icra edilen bir resim sergisinin açılışını Vali Mustafa Bey, Kumandan Abuk Ahmed Paşa ve Jandarma Tensikat Reisi Hamdi Paşa'nın memurların ve halkın katılımıyla yapması anlamlıdır.⁶⁸³

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, birçok alanda başlayan özgürleşme faaliyetlerinden Sosyal ve kültürel hayatta nasibini almış, özellikle millî bayram kutlamaları, tiyatro ve piyesler, basın yayın faaliyetlerinde bir hayli çeşitlilik ve artış yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte insanlar hayatın sunduğu güzelliklerden, sanattan daha

⁶⁷⁸ Trabzon'da Meşveret, 13 Eylül 1324/26 Eylül 1908, No: 8, s. 3.

⁶⁷⁹ Trabzon'da Meşveret, 24 Şubat 1325/9 Mart 1910, No: 155, s. 2.

⁶⁸⁰ Trabzon'da Meşveret, 20 Şubat 1325/5 Mart 1910, No: 154, s. 2.

⁶⁸¹ Trabzon'da Meşveret, 10 Mart 1326/23 Mart 1910, No: 159, s. 1.

⁶⁸² Kemal İskender, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Resmi", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1310-1311.

⁶⁸³ Trabzon'da Meşveret, 20 Şubat 1325/5 Mart 1910, No: 154, s.1.

fazla faydalanır ve bunlardan doğan hazzı daha fazla ister hale gelmiştir. Bu birikim ve isteklerdeki artış ise Cumhuriyet Dönemi'nde hızlanan sosyal ve kültürel faaliyetlere destek sağlamış, toplumdaki hazır bulunuşluk seviyesinin yukarılara çıkmasına hizmet etmiştir.

4.6. Eğitim

4.6.1. II. Meşrutiyet'e Kadar Gelişmeler

Osmanlı tarihi, eğitim açısından genellikle medrese dönemi olarak adlandırılmaktadır⁶⁸⁴. Ancak başlangıçta çok yaygın ve güçlü eğitim kurumları olmalarına rağmen XVII ve XVIII. yüzyıldan itibaren devlet bünyesinde ve dolayısıyla eğitimde kendisini göstermeye başlayan zayıflama XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde medreseleri eğitim yönünden devlet ve toplumun ihtiyaçlarına karşılık veremeyen bir düzeye indirmiştir.⁶⁸⁵ Dolayısıyla Osmanlı Devleti, bu durumu tersine çevirebilmek adına eğitimde birtakım hamleler yapmayı gerekli görmüştür. Bunun sonucu Tanzimat Dönemi'ne gelinceye kadar eğitim kurumlarında yenileşmeler askerî alanlarda iken, Tanzimat'la birlikte sivil bürokrasinin yaygınlaşmasına paralel⁶⁸⁶ sivil eğitim kurumlarında da gelişmeler görülmeye başlandı.⁶⁸⁷ Bu dönemde en önemli gelişmeler 17 Mart 1857 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasıyla 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlanmasıdır.⁶⁸⁸ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin maarif tarihi yönünden önemi, Türk eğitiminde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilki olduğundandır.⁶⁸⁹ Ayrıca Türk eğitimini bir bütün olarak ele alması, eğitimde belli kurallar getirmesi, eğitimde geniş kapsamlı bir adım atılması ve eğitimin devletin esas görevleri

⁶⁸⁴ Osmanlı dönemi medreseleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cahid Baltacı, **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", **Bellekten**, LXVI, (247), (2002), s. 849-903; Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi**, İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.

⁶⁸⁵ Mesut Çapa, "Trabzon'da Eğitim", **Trabzon**, Trabzon Valiliği, 2000, s. 122.

⁶⁸⁶ Sivil bürokrasinin gelişimi ve değişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996; Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**, (Çev. İzzet Akyol-Latif Boyacı), İstanbul: İz Yayınları, 1994. Yazarın bu iki eseri Osmanlı Devleti'ndeki idari reformları açıklamaya yönelik olup, birbirini tamamlar niteliktedir.

⁶⁸⁷ Bir döneme adını veren Tanzimat ve onun fermanı, dönemdeki eğitim yenileşme ve gelişmelerine rağmen yapılacak yenilikler arasında eğitime yer vermemiştir. Bayram Kodaman bu durumu, İmparatorluğu çağdaş Avrupa devletleri seviyesine çıkaracak yeniliklerin yapılacağını ilan eden bir "Reform Belgesi"nde yadırgayıcı bir durum olarak görmüştür. Çünkü reformların gerçekleşmesi, cehaletin yok edilmesine ve memlekette yeter derecede aydın ve memur kadrosunun bulunmasına bağlıydı. Bunun da yolu eğitim ve öğretimdi. Bkz. Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 8-9.

⁶⁸⁸ M. Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, 5, (1994), s. 439.

⁶⁸⁹ Kodaman, a.g.e., s. 26.

arasında olduğunun belirtilmesi de diğer önemli yönlerini meydana getirdi.⁶⁹⁰ Bu uygulama aynı zamanda laik bir eğitim aşamasına geçilmesinin hızlandırılması açısından da önemli bir yer tutmasını sağladı. Burada bunu destekler mahiyette idadî, sultanî ve yüksek eğitim kurumlarının açılması ve bunların din ve mezhep açısından karma niteliği ifade edilebilir.⁶⁹¹

II. Abdülhamid'in kesintisiz ve tam iktidar dönemine gelindiğinde eğitimde ilk yapılan icraat, uygulamaya geçirilememiş olan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne işlerlik kazandırabilme çalışmalarıdır.⁶⁹² Diğer taraftan modern eğitim yapan yeni iptidaî okullar açılmıştır. Özellikle idadî düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadîler asıl bu dönemde açılmaya başlanmıştır. Hukuk, güzel sanatlar, ziraat, ticaret, orman, maden, baytar gibi alanlarda yüksek okullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılmış⁶⁹³ ve Darülfünun hayata geçirilmiştir. Tanzimat Dönemi esnasında, daha çok İstanbul merkezli oluşturulan eğitim faaliyetlerinin devletin diğer bölgelerine yayılması bu dönemde gerçekleşmiştir.

Bu bölgelerden birisi de Trabzon'dur. 1839 yılında Meclis-i Umur-u Nafia'nın sıbyan mektepleri açılması kararından sonra, Trabzon'da 1852 yılında Usul-i Cedit, 1863 yılında Rüşdiye, 1867 yılında Islahane, 1879 yılında Askerî Rüşdiye, 1887 yılında İdadî,⁶⁹⁴ 1889 yılında Darümuallimin-i İbtidaî, 1891 yılında İnas Rüşdiyesi⁶⁹⁵ ve 1907

⁶⁹⁰ Yolalıcı, a.g.m., s. 440.

⁶⁹¹ Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim" **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, (Der. Kemal H. Karpat), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 78-79. Bu gelişmelerin paralelinde yeni okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere 1848 yılından itibaren Darümuallimin ismiyle öğretmen okulları kuruldu. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 8. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001, s. 162-165; Kodaman, a.g.e., s. 145-146; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 64-66; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, İstanbul: MEB Yayınları, 1991, s. 56;79.

⁶⁹² Kodaman, a.g.e., s. 163; İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 470-471.

⁶⁹³ Alkan, a.g.m., s. 80. Bu dönem açılan okullara örnek olarak şunlar verilebilir: Sanayi-i Nefise (1882), Hendese-i Mülkiye Mektebi (1883), Mekteb-i Hukuk-i Şahane (1878), Fenn-i resim ve Mimari Mektebi (1887), Ameli Ziraat Mektebi (1887), Hamidiye Ticaret Mektebi (1884), Lisan Mektebi (1883), Polis Dershanesi (1889), Gümrük Memurları Mektebi (1892), Aşiret Mektebi (1892), Mülkiye Baytar Mektebi (1889), askeri tıp alanında staj için Gülhane Tatbikat Mektebi (1898)...bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 7. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998, s. 180; Tekeli-İlkin, a.g.e., 76-81; Konuk, a.g.m., s. 371.

⁶⁹⁴ Trabzon İdadîsi'nin yapım süreci ve bu süreçte yaşanan zorluklar için bkz. Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Lisesi**, Trabzon: Trabzon Liselerinden Yetişenler Deneği Yayınları, 1987, s. 59-79; Subutay Hikmet Karahasanoğlu, "Trabzon'da Mekteb-i İdadî Tesis Edilmesiyle İlgili Sırrı Paşa'nın Bir Tahrirâtı", **Trabzon**, 5, (1991), s. 28-34; Ahmet Köksal, **Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 99-114.

⁶⁹⁵ Emiroğlu, "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane...", s. 204.

yılında Sanayi Mektebi açılmıştır.⁶⁹⁶ Özellikle Tanzimat sonrası başlayan bütün bu gelişme ve birikimler, Meşrutiyetin ilanı sonrası hem ülkeye hem de bizim özelimizde Trabzon'a önemli bir miras bırakmıştır.

4.6.2. II. Meşrutiyet Dönemi

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında getirdiği canlı siyasal yaşantı içerisinde eğitim sorunları önemli bir yer tutmuş ve kamuoyunu meşgul etmiştir. Eğitime ilişkin model, yöntem ve program gibi strateji sorunları, eğitim felsefeleri, eğitimin içinde bulunduğu mevcut durum ve neler yapılabileceği, okullaşmanın önemi gibi konular siyasal gündemin ön planda tartışılan konuları arasında yer almıştır. Bu dönemin bir diğer özelliği ise teorik alanda yapılan yoğun tartışmaların eğitim hayatına yansıtılmasında yaşanan zorluktur. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı, yapılan tartışmaların uygulamaya yansıtılması önünde engel oluşturmuştur.⁶⁹⁷ Ayrıca ülke genelinde yaşanan hızlı politizasyon sürecinden yüksek öğretimdeki öğrenciler öncelikle etkilenmiş ve öğrenci hareketleri siyasal yaşamın bir parçası haline gelmeye başlamıştır.⁶⁹⁸ Bunun yakın örneklerinden biri Trabzon İdadisinde yaşanmış ve Trabzon kamuoyunu bir müddet meşgul etmiştir. Siyasî yaşam içerisinde yeni düzende bir mevki elde edebilme, bir adım öne geçebilme arzusu da çekişmelerin diğer sebeplerini oluşturmuştur. II. Meşrutiyet'in ilk yılında meydana gelen öğrenci hareketleri dışında Trabzon'da eğitim alanında güzel gelişmeler de yaşanmıştır. Örneğin Jandarma Mektebi, Darülmualimin-i İbtidai ve Sütçülük Mektebi gibi yüksek dereceli okulların yanı sıra birçok ibtidaî açılmış, önceki dönemden kalan okulların mevcut durumları iyileştirilmiş, araç-gereç yönünden eksiklikleri giderilmeye çalışılmış ve eğitimin niteliğinin artırılmasına yönelik istekler kamuoyunun gündeminde ilk sıralara yükselmiştir.

4.6.2.1. Trabzon İdadîsi'nin İçinde Bulunduğu Durum ve Eğitim Tartışmaları

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çeşitli siyasî görüşlerin, zaman zaman da basının etkisi altında öğrencilerin katıldıkları olaylar meydana gelmiştir.⁶⁹⁹ Özellikle İstanbul'da yaşanan öğrenci hareketlerine kıyasla daha yerel kalan, ancak II. Meşrutiyet'in ilk yılına ait sınırları belirlenememiş özgürlükçü düşünce etrafında ortaya çıktığı kabul edilebilecek Trabzon İdadîsi'ndeki olay, okulun boşalan müdürlüğüne Celil Efendi'nin atanmasıyla

⁶⁹⁶ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 9 Ağustos 1323/22 Ağustos 1907.

⁶⁹⁷ Osman Konuk, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim (Yapı, Süreç, Sorunlar ve Tartışmalar)", **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, (Ed. Asım Öz), İstanbul: Pınar Yayınları, 2008, s. 376.

⁶⁹⁸ Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 84.

⁶⁹⁹ II. Meşrutiyet Dönemi öğrenci olayları için bkz. Yücel Aktar, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, 2. Baskı, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.

yaşanmıştır. Feyz gazetesi olayı “Mekteb-i İdadî” başlığıyla şu şekilde haber yapmıştır: “Mekteb-i İdadî müdürü efendinin tahvil-i memuriyeti üzerine münhal kalan müdürlüğe talebeden bir kısmı, heyet-i talimiyeden birini intihaba kıyam ile vazifeleri haricinde bir işe el atmak hevesine düşerler. Diğer taraftan Maarif Nezareti’nce Celil Efendi tayin olunur. Bundan haberdar olan talebe, yine aldırmayarak o heveslerinde sebat ederler.”⁷⁰⁰ Burada görülen husus, idadî öğrencilerinin yeni atanan müdüre karşı tavır takınmaları ve onu istememeleridir. Sonuç olarak atama yapılması ve Celil Efendi’nin göreve başlamasına rağmen öğrenciler okulu terk ederek Maarif Müdürlüğü’ne müracaat etmişlerdir.

Maarif dairesi önüne geldiğinde öğrencilerden Nedim Efendizade Badi Efendi adlı öğrenci, Maarif Nezareti’nce tayin olunan bir müdüre itiraza hakları olmadığını söyleyerek öğrencileri okula geri dönmeye davet etmiştir. Badi Efendi, okulun zeki öğrencilerinden olması dolayısıyla öğrencilerin önemli bir kısmı ona uymuş ve okula geri dönmüştür. Ancak bir kısım öğrenci ki, bu gazetenin deyimiyle beş yüze yakın okul mevcudundan otuz kişi kadardır, tayin edilen müdürü istemeyip kendi istedikleri kişinin müdür tayin edilmesinde ısrarcı olmuştur.

Bu ısrar ve olaylar karşısında gazete, öğrencilerin böyle bir harekete yetkilerinin olmadığını belirtmiş ve öğrencilerden derslerini takip etmeleri, ayrıca çok çalışmalarını istemiştir. Feyz gazetesi bu haberin ardından asıl can alıcı ve birilerini suçlayıcı sözlerine gelmiş ve şöyle devam etmiştir:

Yedi yıl önce bu mektebde muavin-i evvelik hizmeti yaparak iyi hisler bırakmış olan müdür efendiyi size yanlış mı tanıtmışlar? Yoksa biraz teşvike mi kapılmaktasınız? Bu sizin hayrınıza değildir. Ne olursa olsun biz düşündüğümüz zatı isteriz diye ısrar ediyorsanız bu çocukluk, itaatsizliktir. Hâlbuki biz sizi başkasının istihsal-i menfaatine alet olmaya tenezzül etmeyecek insanlar olarak görüyoruz. Sizin vazifeniz mektebe gitmektir. Devr-i Meşrutiyet’te vazifesini tanımayanlar ezilirler, mahvolurlar.⁷⁰¹

Bu sözlerde tehditkâr bir tavır da söz konusudur. Hiç şüphe yok ki, burada Feyz gazetesinin teşvikçi olarak gördükleri Trabzon’daki İttihatçılardır. Özellikle İttihatçıların sözcüsü konumunda olan Trabzon’da Meşveret gazetesi de bu teşvikçilerin başında gelmektedir. Ancak II. Meşrutiyet’in ilanından beri hükûmet dairelerinin basılması, telgrafhanelere doluşarak daha yüksek makamlara başvuruda bulunulması alışılmış bir görüntüdür. İdadîli gençlerin de kendi müdürlerini atama istekleri dışında, ortamın gereğini yaptıkları ifade edilebilir.⁷⁰²

⁷⁰⁰ Feyz, 14 Teşrin-i Sâni 1324/27 Kasım 1908, No: 32, s. 4.

⁷⁰¹ Feyz, 14 Teşrin-i Sâni 1324/27 Kasım 1908, No: 32, s. 4.

⁷⁰² Kudret Emiroğlu, “1908’de Trabzon Lisesi’nde Boykot”, s. 36.

Feyz gazetesi bu konu üzerindeki ısrarlı tavrını bir müddet daha devam ettirmiştir. Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey'in vazifesini yerine getiremediği, Celil Bey'e reva görülen yolsuz davranışı kanun dairesinde çözemediği vurgulanmıştır.⁷⁰³ Zaten Feyz gazetesine göre Mehmed Murad Bey vazifesini yerine getirebilecek birikime sahip olmayan hademelikten yetişme birisidir.⁷⁰⁴ Bu sebeple Maarif Müdürüne vilayetin en önemli işlerinden olan okulları ve eğitimi bırakmak irfana ve vatana ihanet etmek olarak görülmüştür. Bu duruma düşmemek adına da Vali Arifi Paşa göreve çağrılmış:

Vali Paşa Hazretleri eğer milletin, valisi bulunduğunuz Trabzonluların, hüsn-ü teveccühünü bir kat daha kazanmak, hakkınızda besledikleri büyük hürmetlerini, hüsn-ü niyetlerini arttırarak lisanlarında bir mevki-i mümtaz ihraz eylemek isterseniz... Eğer vatanımızın mevki itibarıyla mühim olan Trabzon'umuzun devr-i sabıkta maarifine kast etmek, evlatlarını cahil bırakmak, mektepleri yapmamak, yapılanları bozmak, kökünden kaldırmak suretiyle memleketimize büyük bir hizmet etmek isterseniz Maarif Müdürü'nün istifa ve tekaütlüğüne lütfen himmet buyurunuz

denilmiş ve bu durumun araştırmasının muallimlere, halka sorularak yapılmasını, hakikatin böylece görülmesini istemiştir.⁷⁰⁵

Aslında o dönemin birbirine karşıt görünen iki gazetesi, özellikle İdadînin içinde bulunduğu durumdan, öğretmensizlikten, idaresizlikten vesaire şikâyetçidirler. Trabzon'da Meşveret gazetesi, "Yine Mekteb-i İdadî İçin" başlıklı yazısında eğitimin içerisinde bulunduğu çıkmaza işaret etmektedir. Ayrıca vilayette İdadî Mektebi'ne giden öğrencilerin birinci sınıftan yedinci sınıfa kadar okumaları ve her biri alanında uzman öğretmenler tarafından verilmesi gereken derslerin birçok öğretmen tarafından verildiği üzerinde ısrarla durmuştur. Bunun sonucu eğitimden çocukların istenilen seviyede faydalanamadıkları ve beyhude yere okula giderek ayakkabı eskittikleri üzüntülü bir şekilde vurgulanmıştır.⁷⁰⁶

Ardından Trabzon İdadîsi'nde yapılan derslerin isimleriyle kimler tarafından yürütüldüğünün listesi verilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde idadî derecesinde bir okulda okutulan derslerin neler olduğunun görülmesi açısından bu listeyi aynen aşağıya alıyoruz

Tablo 15: Trabzon İdadîsi'nde Okutulan Dersler ve Ders Sorumluları

Birinci Sınıf	
Ulum-u Diniye	Hafız Mesud Efendi, Hafız Şakir Efendi, Hasan Efendi
Tarih	Şükrü Efendi, Rıfkı Efendi
Türkçe İmla	Hafız Mesud Efendi, Yusuf Cemil Efendi

⁷⁰³ Feyz, 21 Teşrin-i Sâni 1324/4 Aralık 1908, No: 34, s. 1.

⁷⁰⁴ Emiroğlu, "1908'de Trabzon Lisesi'nde Boykot", s. 37.

⁷⁰⁵ Feyz, 21 Teşrin-i Sâni 1324/4 Aralık 1908, No: 34, s. 1

⁷⁰⁶ Trabzon'da Meşveret, 27 Kânûn-ı Sâni 1324/9 Şubat 1909, No: 45, s. 3.

Türkçe Sarf	Sabit Efendi, İbrahim Efendi
Türkçe Kıraat	Hafız Mesud Efendi, Remzi Efendi
İkinci Sınıf	
Tarih	Şükrü Efendi, Rıfki Efendi
Ulum-u Diniye	Hafız Mesud Efendi, Şakir Efendi, Hasan Efendi
Üçüncü Sınıf	
Hendese	Rıfki Efendi, Hüseyin Efendi, İbrahim Efendi
Tarih	Rıfki Efendi, Şükrü Efendi, Rıfki Efendi (tekrar)
Malumat-ı Medeniye	Rıfki Efendi, Şükrü Efendi
Dördüncü Sınıf	
Coğrafya	Yusuf Ziya Efendi, İbrahim Efendi
Tarih	İhsan Bey, Şükrü Efendi, Rıfki Efendi
Malumat-ı Medeniye	Rıfki Efendi, Şükrü Efendi
Beşinci Sınıf	
Coğrafya	Hazım Bey, Baytar Müfettişi Ziya Efendi, Ulum-u Tabiiyye Muallimi Yusuf Ziya Efendi, Mülazım-ı Evvel Hüseyin Efendi, Rıfki Efendi
Hendese	Rıfki Efendi, Mülazım Hüseyin Efendi, İbrahim Efendi
Ahlak	Cemil Efendi, Rıfki Efendi, Şükrü Efendi
Tarih	Şükrü Efendi, Rıfki Efendi
Türkçe	İhsan Bey, Abdullah Efendi
Altıncı Sınıf	
Hendese	Rıfki Efendi, Mülazım Hüseyin Efendi, Mülazım İbrahim Efendi, Sabit Efendi
Tarih	Şükrü Efendi, Rıfki Efendi
Coğrafya	Yusuf Ziya Efendi, Baytar Müfettişi, Mülazım Hüseyin Efendi, Rıfki Efendi
Fransızca	Baytar Müfettişi, Mülazım Hüseyin Efendi, Rıfki Efendi, Şükrü Efendi
Ahlak	Rıfki Efendi, Şükrü Efendi
Kitabet	Müdür-ü Sabık, Hafız Mesud Efendi, Müdür-ü Mekteb
Yedinci Sınıf	
Tarih	Rıfki Efendi, Şükrü Efendi
Hendese-i Resmîye	Rıfki Efendi, Mülazım-ı Evvel Hüseyin Efendi, Askerî

	Riyaziye Muallimi İbrahim Efendi
Usul-ü Defteri	Rıfkı Efendi, Sabit Efendi
Kozmoğrafya	Rıfkı Efendi, Sabit Efendi
Kavanin	Müdür-ü Sabık Hazım Efendi, Şükrü Efendi, Müdür-ü Mekteb
Servet	Müdür-ü Sabık Hazım Efendi, Yusuf Ziya Efendi, Müdür-ü Mekteb
Kitabet	Müdür-ü Sabık Hazım Efendi, Hafız Mesud Efendi, Müdür-ü Mekteb
Edebiyat	İhsan Bey, Müdür-ü Mekteb

Kaynak: Trabzon’da Meşveret, 27 Kânûn-ı Sâni 1324/9 Şubat 1909, No: 45, s. 3-4

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere mevcut öğretmenler farklı ve alanı olmayan ama mektep bitirmiş olmaları sebebiyle “siz yaparsınız” anlayışıyla derslere girmektedirler. Olanlar yalnızca bununla sınırlı değildir. Derslerin bir kısmı vekâlet yoluyla da yapılmaktadır. Kamuoyu yeni dönemi cehaletten kurtuluşun müjdecisi olarak gördüğünden, okulların bir an evvel iyileştirilmesini arzu etmektedir. Trabzon İdadîsi’nin içinde bulunduğu durumu biraz daha açıklamak ve anlamak adına Feyz gazetesinin “Maarif Nezareti’nin Nazar-ı Dikkatine” başlıklı yazısına da bakılması yerinde olacaktır.

Öncelikle eğitime ne zaman sahip çıkacağız sorusunu soran gazete Devr-i Sabıktan bile kötü durumda olduklarına dair bir tespit yapmış, eğitime karşı kayıtsızlıktan yakınmıştır. Aynı zamanda Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey’den duyulan rahatsızlık şu sözlerle devam etmektedir:

Yedi aydan beri şehrimiz bir Maarif Müdürü görmedi. Bu gidişle de görmek nasip olmayacak. Maarif Müdürü Mehmed Bey İstanbul’da geziyor. Zaten burada da olsa vücuduyla adem-i vücudu müsavi idi. Adamakıllı bir Maarif Müdürü gönderilmeyecekse bari Mehmed Bey’i gönderin biraz daha boynunu göstereyin. Ah aşkına! Bize maarıften anlar bir müdür gönderilsin.

Ardından şöyle devam edilmiştir:

Vatan zulmet-i cehalete gark olmuş, şehrimizde yegâne bir Mekteb-i İdadî’imiz vardı. Devr-i Meşrutiyet’ten beri teali edecek yerde sükût ede ede bugün mektep denilemeyecek bir hale girmiş. Talebe arasında sari (bulaşıcı) hastalık peyda oldu. Mektep tifo hastalığı içinde, insaf edelim yazıktır. Bu evlad-ı vatan tahsili vesilesiyle perişan, umur-u idaresi hepsinden düzensiz, berbat halde. Talebe arasına ise nifak düştü. İki fırkaya ayrıldılar. Kiminin belinde revolver, kiminin kama, kiminin hançer yekdiğerlerine tehditte bulunuyor. Kime ne diyeceğimizi, hangi makama başvuracağımızı şaşırдық.⁷⁰⁷

Trabzon İdadîsi’nin içinde bulunduğu zorluklar bu şekilde ortaya konulmuştur. Özellikle Meşrutiyetin ilanından sonra önemli bir değişim ve gelişim beklentisi içerisinde

⁷⁰⁷ **Feyz**, 17 Şubat 1324, No: 59, s. 4. Feyz gazetesi burada efrençi yıl olarak miladi yılı 30 Şubat olarak vermiştir. Aslında olması gereken 2 Mart 1909’dur.

olan kamuoyu, beklentisini bulamamanın üzüntüsü, zaman zaman öfkesi içerisinde. Görünen o ki, Meşrutiyetin ilanı öncesi okullarda başlayan siyaset ve kutuplaşma, ilanın sonrasında da devam etmektedir. Bunun en canlı örneklerinden birisi Trabzon İdadîsi, onun içerisinde bulunduğu durum ve bir kısım öğrencinin okula atanan müdürü ve dersleri protesto etmeleridir. Yaşananların II. Meşrutiyetin ilk seçiminin gerçekleşeceği bir döneme rastlaması, grupları organize etmek ve yönlendirmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu olayların ardında yer aldığı izlenimini kuvvetlendirmektedir.

Trabzon Mekteb-i İdadîsi, geçirdiği bu zorlukların ardından Süleyman Nazif Bey'in valilik dönemine rastlayan 1911 yılında Sultanî adını aldı.⁷⁰⁸ 1912-1913 yılında ise İdadî adı ile son mezunlarını verdi. Adı geçen okul bu tarihten sonra 1913-1914 yılında ilk Sultânî mezunlarını vermekle birlikte, Birinci Dünya Savaşı sırasında hastane olarak kullanılmış ve Rus İşgali neticesinde okulda iki yıl ders yapılamamıştır. İşgalin sona ermesinden sonra ise yaşanan muhacirlik ve çok sayıda insan kaybı nedeniyle 1923 yılına kadar ancak 5-6 öğrenci mezun edebilmiştir.⁷⁰⁹

Trabzon'un eğitim meselesi elbette ki sadece İdadî ile sınırlı değildir. II. Meşrutiyet Dönemi içerisinde açılan yeni okullar olduğu gibi mevcutların iyileştirme faaliyetleri de yapılmıştır. Bu yeni açılan ve önceki dönemden kalan okulların nasıl bir seyir izlediğine geçmeden önce Maarif Nezareti'nin aldığı "her vilayetten alınan maarif hissesinin o vilayete bırakılması" kararı üzerine Trabzon'un eğitim açısından ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran bir değerlendirmeyi burada belirtmek gerekir. Değerlendirmeye göre Trabzon'da yaklaşık üç bine yakın köy, yirmi beş kadar büyük, bir o kadar da küçük kasaba bulunmaktadır. Böyle bir istatistiğin verilmesindeki amaç, vilayetin ihtiyaçlarının büyüklüğünü gösterebilmektir. Ardından Amerika örnek verilmiş ve onların her yüz haneye bir iptidaî, iki yüz haneye ise bir rüştiye açtıkları, Trabzon'unsa o seviyede eğitimi tesis edemeyeceği ancak yapılması mecbur olan düzenlemelerin bulunduğu belirtilmiştir. Buna göre, eğitimin vilayette ilerlemesi adına Trabzon'da dört, Samsun'da üç, Rize ve Gümüşhane'de ikişer rüştiye, birer idadî, birer darülmualimin ve birer darülmualimata ihtiyaç vardır. Diğer kasabalarda ise rüştiye varsa ıslah edilerek devamı sağlanmalı yoksa

⁷⁰⁸ **Salnâme-i Devlet-i Âlî Osmanî**, Sene-i Maliye 1327, Dersaadet: Selanik Matbaası, 1327, s. 711. Sultanîlerin açılması 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile hükme bağlanmıştı. Orta öğretime yönelik ve Rüştiyeden sonra 6 yıllık bir eğitim vermek üzere planlanan bu okullar uzun süre oluşturulmadı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise İdadîlerin ismi Sultanîye çevrildi. Dolayısıyla Trabzon'daki idadînin sultanî olması isim değişikliği dışında başka bir fark getirmedi. Bkz. Akyüz, a.g.e., s. 153; 248.

⁷⁰⁹ Hüseyin Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, C. 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 57-61; Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Lisesi**, s. 149; 159.

yeniden birer tane yapılmalıdır. Ayrıca Trabzon merkezde bir mekteb-i hukuk yahut darülfünun yapılması, İstanbul'a gidemeyenlerin yüksek tahsilden geri kalmaması için zarurî görülmüştür. Tabii bu belirlemeler yerinde görülebilir. Ancak asıl mesele şimdi Maarif Nezareti'nin aldığı karara göre bu ihtiyaçları vilayetin nasıl karşılayabileceğidir. Zira ihtiyaçlar çok fazladır ve vilayetin sahip olduğu 25.000 liralık maarif hissesiyle eğitimin idare edilmesi imkânsızdır. Dolayısıyla eğitimdeki maddi sıkıntıların giderilmesinde vilayet halkının destekleri çok önemlidir.⁷¹⁰

Adı geçen okulların o dönemin imkânları içerisinde açtırılmasını istemek oldukça iyimser bir tavidir. Ancak kamuoyunun bu ihtiyacı artık bilmesi ve dillendirmesi önemlidir. Mevcut durumu değerlendiren yazıda ihtiyaçları karşılamak için ileri sürülen yolun zorlukları ortadadır. Bu kadar geniş bir organizasyonu o zamanın vilayet imkânlarıyla yapabilmek oldukça zordur. Bu da bize, devletin yardımı olmaksızın eğitim kurumlarını oluşturabilmenin ne kadar güç olduğunu göstermektedir.⁷¹¹ Yukarıda bahsettiğimiz gibi eldeki mevcut okulların durumu dahi çok iyi değildir.

4.6.2.2. Jandarma Mektebi

Trabzon'da II. Meşrutiyet Dönemi'nde açılan okullardan birisi Jandarma Efrad-ı Cedide ve Karakol Kumandanları Mektebi'dir. Makedonya'daki üç vilayette özel yönetim sırasında⁷¹² yapılan jandarma reformundan alınan olumlu sonuçlar üzerine, bu reform tüm ülke genelinde yaygınlaştırılmak istenmiştir. Bu amaçla Jandarma Mekteplerinin sayısı 1909 yılında, aralarında Trabzon'da olmak üzere, 20'ye çıkarılmıştır.⁷¹³ Jandarma erlerinin eğitilmesini amaçlayan bu okulların Trabzon'da olanı hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır.⁷¹⁴ Biz bugüne kadar olan sınırlı kaynaklardan farklı olarak elde ettiğimiz bilgileri vermek istiyoruz. Bu bilgiler dönemin Trabzon kamuoyunun mektebe bakışını yansıttığı

⁷¹⁰ **Temkin**, 8 Mart 1325/21 Mart 1909, No: 2, s. 1.

⁷¹¹ “Biz esas maarifimizi tahkim ve takviye etmeyecek olursak hangi istihkak ile milel-i mütemeddineden, düvel-i müterakkiyeden olacağız... koca bir devlet, koca bir millet, fakat maarif bütçesi yok... halbuki bütçesi olmamak maarifi olmamak demekten başka bir şey midir? İşte bunun için isteriz ki, herkesin maarif için verdiği paralar maarif namına sarf olunsun ve icap ederse milletimizin ikbali için mükemmel bir maarif hesabımız olsun. Biz bunu isteriz, milletvekillerimiz de bunun çaresini bulurlar. Görüldü ki, en küçük Balkan hükümetinin bile haline göre bir bütçesi vardır. Biz öteden beri hisse-i maarif ananesi namıyla beş yüz bin liraya kadar bazen varan bir miktar ile maarifi idare ediyor zannındayız...” sözleri metinde ifade edilen cümlelerin o dönem için haklılığını ortaya koymaktadır. Bkz. **Feyz**, 14 Teşrin-i Sâni 1324/27 Kasım 1908, No: 32, s. 1-2.

⁷¹² Makedonya'da bu özel yönetimin oluşturulma sebepleri ve Jandarma birliklerinin ıslah çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Dikici, “Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı”, **Karadeniz Araştırmaları**, 24, (2010), s. 75-108.

⁷¹³ Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 89.

⁷¹⁴ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 100-101.

gibi buraya yapılan yardımlar ve okulun tatil günlerinin nasıl olduğu hakkında bilgi vermektedir.

İlk olarak okulun gerekliliği, “Meşrutiyet idaresinin güçlendirilmesi ve meşruiyetini millet nazarında gösterecek hallerden biri ve belki de birincisi zabitan kuvvetinin muktedir, faal ellerde bulunmasına bağlı olduğu şüphesizdir” sözleriyle ortaya konulmuş ve bunu desteklemek üzere II. Abdülhamid dönemine vurgu yapılarak şu sözler söylenmiştir:

Çünkü idare-i sabıkada okuyup yazmaktan bihaber ve hükûmetin vakar-ı hissiyatını muhafazadan her suretle aciz birtakım kimsenin jandarma istihdam edilmesi ve bunların memur eyledikleri vazifeyi suiistimal eyleyerek hukuku şahsi çıkarları uğrunda feda etmeleri, milletin hükûmete olan itaat ve hürmet hislerinin bütün bütün azalmasına sebep olmuştu. Bir zabita neferi memur edildiği bir karakolda, köyde hükûmeti temsil eden kişisi, ahalinin mal ve canının muhafızı olması lazım gelirdi. Bilakis, idare-i müstebidede bunlar milletin ırz ve namusunun düşmanı, bîamanı kesilmişlerdi. Zaten zaptiyeliğe kabul edildikleri zaman talim ve terbiye görmemiş ve vazifelerinin neden ibaret olacağı kendilerine anlatılmamış olduğundan, memleketin asayiş ve emniyetine dair bunlardan iyi hizmet beklenemezdi. Oysa şimdi Meşrutiyet devrinin ilk önemli eserlerinden olmak üzere açılan Jandarma mekteplerinin eğitiminden geçenler, milletin hürmetine layık birer jandarma olarak yetişeceklerdi.

Ardından okulun Trabzon’daki durumu hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre, geceli gündüzlü derslerine devam eden Jandarma Karakol Kumandanı Mektebi öğrencileriyle, geçen hafta resmî açılışı yapılan Efrad-ı Cedide Mektebi öğrencileri⁷¹⁵ askerî mızıka ile birlikte Soğuksu’ya kadar yürümüşlerdir. Yeni elbiseleri ve askerî disiplin içerisinde jandarmanın⁷¹⁶ tabur hâlinde şehri bir baştan bir başa geçişlerinde halk da onlarla coşku içerisinde yürümüştür.⁷¹⁷ Bu şekilde yürüyüşlerin zaman zaman yapıldığı ve özellikle resmî açılışlarda görüldüğü de muhakkaktır.

Abdülhamid zamanında kurşun atarak talim yapamayan asker ve jandarmaların Değirmendere’de atış talimi yaptıkları, bunları da halkın ilgiyle takip ettiği, askerlere tezahüratlarda buldukları bildirilmiştir.⁷¹⁸ Ayrıca Trabzon Jandarma Mektebi’nin komutan ve öğrencileri için gerekli olan elbise ve eşyalar Trabzon Sanayi Mektebi tarafından imal edilmeye başlanmıştır.⁷¹⁹ Trabzon Vilayet Meclisi İdaresi okula yedi adet tüfek bağışlamıştır.⁷²⁰ Bu mektebe Trabzon halkının da maddi yönden destekleri olmuştur. O günün şartlarında halkın eğitim için bağışları çok önemliydi. Hatta pek çok okul halkın

⁷¹⁵ Jandarma Mektebi üç kısma ayrılmıştır. Bunlar: Jandarma Karakol Kumandanları, Efrad-ı Cedide ve Zabıt Namzedi mektepleridir. Bkz. Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 100.

⁷¹⁶ Birkaç yüz jandarmanın yürüdüğünden bahsedilmesi, bu okula ilginin o dönem okul mevcutları göz önünde bulundurulduğunda yoğun olduğunu göstermektedir.

⁷¹⁷ **Trabzon’da Meşveret**, 3 Mart 1326/16 Mart 1910, No: 157, s. 1.

⁷¹⁸ **Trabzon’da Meşveret**, 20 Şubat 1325/5 Mart 1910, No: 154, s. 1.

⁷¹⁹ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2829, Gömlek no: 60, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909.

⁷²⁰ **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 71, Gömlek no: 15, 21 Şubat 1325/6 Mart 1910.

yardımlarıyla yapılmaktaydı. Örnek olması açısından Jandarma Mektebi'ne yardım yapanlar ve ne şekilde yardım yaptıkları şöyleydi:

Serdarzade Hacı Salih Efendi 80 kuruş, Kundubzade Paşa 108 kuruş, Tüccar-ı Muteberandan Şefik Efendi 54 kuruş, Kırzade Şevki Efendi 125 kuruş, Kırzade Damadı Abdullah 160 kuruş, Hacı Derviş Ağazade Ruhi 40 kuruş, Kalcızade Mehmed Bey 25 kuruş, Kalcızade Mahmud Bey 15 kuruş, Tüccar-ı Muteberandan Hacı Reşid Hafız Efendi 59 kuruş, Bahçeli Kahve Müsteciri Hafız Efendi 50 kuruş, Bancu Efendi 108 kuruş. Ayrıca eşya vermek suretiyle yardım edenler de olmuştur. Nemlizade Kaptan Bey dünya küresi, Kefelizade Hacı Beşe Mahdumları bir duvar saati, Kuzinzade Hacı Hafız Efendi bir Frenk kilimi, Mollazade biraderler tarafından bir Frenk kilimi ve Terziyanoğlu Vasilaki Efendi bir telefon takımı vermek suretiyle mektebe destek olmuşlardır.⁷²¹ Yardım yapanların arasında Ermeni ve Rum vatandaşların bulunması da dikkat çekicidir.

Jandarma Efrad-ı Cedide Mektebi'nin Müslim ve gayrimüslim öğrenciler için tatil günlerini belirlediği bir talimatnamesi de bulunmaktadır. Bu talimatnamede, hangi günlerin kimler için tatil günü kabul edildiği belirtilmiştir. Talimatname şöyledir:

Mekatib-i askeriyenin yevm-i tatili Cuma günü olduğundan, yevm-i mezkûrda ve sair id-i İslamiye ve eyyam-ı resmîye ve milliyede talebe-i gayrimüslim dahi terhis olunur. Birinci maddede zikredilen eyyamdan maada mekteb-i askeriyede bulunan İsevi şakirdana büyük ve küçük paskalyalarda ikişer, sene başında bir gün ki, ceman senede beş gün ruhsat verileceği gibi sabah derslerine de yetişmek üzere her Pazar günü sabahleyin ibadet için kiliseye gitmelerine mezuniyet ita olunur. Musevi şakirdana dahi İseviler misillû dinî bayramlarında senede beş gün mezuniyet ita kılınacağı gibi sabah derslerine yetişmek üzere her Cumartesi günü sabahleyin ibadethaneye gitmeleri için ruhsat verilir.⁷²²

Yukardaki talimatnameye göre okul hafta sonlarında açıktır. Okula Yahudi vatandaşlar da Hristiyanlar gibi gidebilme hakkına sahiptir. Cuma günlerini ise okulun tamamı tatil olarak geçirmektedir. Bilindiği üzere II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra gayrimüslimlerin de askere alınması kararlaştırıldı. Bu karar doğrultusunda Jandarma Mektepleri de öğrencileri arasına gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından öğrenci aldı.

4.6.2.3. Darümuallimin-i İbtidâî

Trabzon'da öğretmen okulunun 1891 yılında eğitime açıldığı daha önce belirtilmişti. Ancak bu okulun öğretmenleri uzun yıllar maddî sıkıntı içerisinde bulunduğu gibi öğrencileri de sefalet içerisindeydi. Ders araç ve gereçleri yönünden okul zengin değildi. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra okul gelişme devresine girdi. Eğitim kadrolarının nitelik olarak iyileştirilmesi düşüncesi, doğrudan Darümualliminlerin reforma

⁷²¹ Trabzon'da Meşveret, 10 Mart 1326/23 Mart 1910, No: 159, s. 2.

⁷²² Trabzon'da Meşveret, 26 Mayıs 1326/8 Haziran 1910, No: 181, s. 2.

tabi tutulması düşüncesini ön plana çıkarmıştı. Maarif Nezareti, okulun modernizasyonu için ihtiyat ve iptidâî şubelere bölünüp öğrenci sayılarının artırılmasını istemiş, ancak tahsisat yetersizliğinden bu düşünce hayata geçirilememiştir.⁷²³ Bu olumsuz gelişmeye rağmen, programlara yeni dersler ilave edildiği gibi 1909-1910 yıllarında öğrencilere ayda 40 kuruş, 1910-1911 öğretim yılında 60 kuruş burs bağlandı.⁷²⁴ Ancak tahsisat yoluğundan öğretmenlerle birlikte okulun görev yapan diğer memur ve müstahdemlerinin de maaşları istenilen seviyede iyileştirilemedi.⁷²⁵ Diğer taraftan ümit verici gelişme ise okuldan mezun olan öğrencilerin öncelikle Trabzon Vilayet ve kazalarında görev almaya başlamalarıydı. Fakat bu sefer de mezun sayısı, öğretmen açığını kapatma açısından yetersiz kalmaktaydı. Yine de mektebin giderek gelişeceği, mezun sayısını arttıracığı ve öğretmen açığını kapatacağına olan inanç büyüktü.

Kendisinden büyük hizmet beklenen Darümuallimin-i İbtidâî'ye girebilmek için gerekli şartlar ise şunlardır:

- 1- On yedi yaşından aşağı, otuz beş yaşından yukarı olunmaması,
- 2- Bulaşıcı bir hastalığın olmadığına dair doktor raporu ve sakatlık bulunmaması,
- 3- Aşılı bulunması,
- 4- Kur'an-ı Kerim'i iyi derecede okuyabilmekle beraber, mekatib-i ibtidaiyenin son sınıfında okunan ilmihalin bilinmesi ve Türkçe okuyup yazılabilmesi,
- 5- İyi ahlâklı olduğuna dair bir resmî makamdan yazı bulunmasıdır.

Bu şekilde belirlenen başvuru şartlarına uygun olan adayların ise Zağnos'taki mektep idaresine başvurmaları ilan olunmuştur.⁷²⁶

Öğretmen Okullarına yönelik o yıllarda: “Darümualliminlerde ve hassaten Trabzon Darümuallimini'nde eksik kalan bir şey varsa o da mektebin eğitim süresinin azlığı, sürenin şimdilik iki seneye hasrıdır. Hâlbuki zamanın üç sene olacağı talimat-ı mahsusa hükümlerinde bulunduğu ve vilayetimizin bu müddetli bir mektebi teşkil için meblağı yeterli bulunduğu halde Maarif Nezaret-i Celilesi'nden mektebimizin böyle bir şekle

⁷²³ Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nde Bürokratik Reform”, **OTAM**, 22, (2007), s. 183

⁷²⁴ Öğretmen okullarında, öğrencilere burs vermek, yeterli ve nitelikli öğrenci bulabilmek için başvuru yollarından biriydi. Aksi takdirde vilayet merkezlerine uzak yerlerden yetenekli öğrenci bu okullara gelemezdi. Bu durumda sıbyan mekteplerinden öğrenci kabul etmek durumunda kalınıyor, bu da öğretmen okullarında eğitim ve öğretimin nitelik bakımından düşüşüne sebep oluyordu. Bu yüzden Devlet, vilayetlere emirler göndererek Darümualliminlere önem verilmesi gerektiğini vurguluyor, kabiliyetli gençlerin okullara ilgi göstermesi için okula alınacak öğrencilerin tüm masraflarının mahallî idareler tarafından karşılanmasını istiyordu. Bkz. Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara: TTK Yayınları, 1996, s. 31-32.

⁷²⁵ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 79.

⁷²⁶ **Feyz**, 18 Teşrin-i Sâni 1324/1 Aralık 1908, No: 33, s. 3.

sokulacağına dair henüz malumat da alınmamıştır. Oysa aldığımız sahih habere göre, Darülmualiminlerin yeni baştan tesisi ve teşkili hususunda Trabzon kadar hiçbir vilayet asar-ı faaliyet gösterememiştir” denilmiştir. Ardından “Maarifperver halkımızın göstermiş olduğu şu gayret maarif hususundaki ahval-i ruhiyelerini takdir için en büyük bir mikyastır” sözleriyle Nezaretin bunu dikkate alarak gerek Darülmualimin gerek İdadî hakkında hamiyet buyurmalarının ümit edildiği vurgulanmıştır.⁷²⁷ Beklentilerini halkın desteğiyle birlikte yukarılara doğru taşıyan Darülmualimin-i İbtidai Mektebi, öğrencilerinin gelişimi ve bilgilerinin artırılmasını sağlamak amacıyla ilmi geziler de düzenlemiştir. Bu şekilde bir gezi Maarif-i Umumîye Müfettişi Alaaddin Bey’in başkanlığında son sınıf öğrencileri ile İstanbul’a gidilmek üzere organize edilmiştir. Gezi heyetinin amacının ise “müessisat-ı ilmiye, sanaiye, fenniye ve asar-ı atikayı ziyaret etmek ve tedkikat-ı ilmiye ve fenniye de bulunmak olduğu” açıklanmıştır.⁷²⁸ Bugünkü eğitim sistemi açısından da faydalı olan eğitim amaçlı gezilerin dönemin yoklukları içerisinde gerçekleştirilmesi, özellikle yeni nesillerin eğitim ve öğretimi için kurulan bir okulda yapılması, II. Meşrutiyet Dönemi’nin “maarifi geliştirme” amaçlarının bir uygulaması olarak düşünülmelidir. Her türlü eksikliklerine rağmen Tanzimat’la başlayıp II. Abdülhamid Dönemiyle devam eden çalışmaların meydana getirdiği birikim sayesinde yetişen insanların, bu birikimlerini yeni dönemin özgürlüğü içerisinde yukarıdaki örnekteki gibi uygulamalarla aktarmaya başladıkları da önemli bir hakikattir.

Faaliyet ve beklentilerini ortaya koyan Trabzon kamuoyu, bir öğretmenin yetişmesi için iki seneyi de yeterli görmemiştir. Bu ve buna benzer eleştiriler Anadolu’nun öğretmen okulu bulunan vilayetlerinde ve devlet merkezinde de dile getirilmiş olmalıdır ki, Maarif Nezareti 1910’da yayınladığı talimatnameyle okulların programına Usul-i Talim ve Terbiye, İlm-i Ahlâk, Hıfzıssıhha ve Ziraat dersleri koyarak öğretim süresini üç yıla çıkarmıştır. 1913 yılında yayınlanan “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı” öğretmen okulları için de önemli bir gelişme olmuştur. Bu kanunla, iptidaiilere öğretmen olabilmek için bir öğretmen okulundan mezun olma şartı getirilmiştir. Ancak 1914 yılında yürürlüğe giren “İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu” Darülmualiminlerin yönetim ve masraflarını mahallî idarelere bırakınca, bu okullar için geriye gidiş başlamıştır. Çünkü bazı vilayet idareleri bu okulların programlarına müdahale etmiş, Birinci Dünya Savaşı mahallî

⁷²⁷ **Trabzon’da Meşveret**, 23 Haziran 1326/6 Temmuz 1910, No: 189, s. 1.

⁷²⁸ **Hadim-i Millet**, 3 Haziran 1328/16 Haziran 1912, No: 16, s. 4.

idareleri malî bakımdan etkilemiş ve okullar kapatılmaya başlanmıştır.⁷²⁹ 1915 yılında öğretim müddeti dört yıla çıkarılmış⁷³⁰ ancak kötüye gidiş durmamıştır. Yeterli ve kabiliyetli öğrenci bulmaktaki zorluklar, düşük seviyelerde kalan öğretmen maaşları, ders araç ve gereçleri yönünden eksiklikler ve nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nın para ve insan kaybını arttırması öğretmen yetiştirme çabalarını sekteye uğratmıştır.

Bütün bu gelişmeler olurken Trabzon'un önde gelen kişileri okula yardımlarını sürdürmüşlerdir. Örneğin Şatırzade Hasan Bey tarafından, Mithat Paşa'nın iki ciltlik Tarih-i Siyasîye'si ile Hasan Fehmi Paşa'nın Hukuk-u Düvel'i; Kitapçı Hamdi Efendi tarafından ise dört ciltlik Şifa-i Şerif Tercümeleleri, Kitabet Muallimi ve Aşîyan kitapları okula bağışlanmıştır. Darülmuallim'den 1910 yılında mezun olanlar ve dereceleri ise şöyledir:

Tablo 16: 1326 (1910) Yılında Darülmuallimin-i İbtidâî Mezunları

Bedreddin Efendi	Aliyy-ül alâ
Yusuf Efendi	“
Hilmi Efendi	“
Mahmud Cemil Efendi	“
Dursun Efendi	“
Tahsil Efendi	“
Halil İbrahim Efendi	“
Lütfi Efendi	“
Ali Efendi	“
Lütfi Efendi	Alâ
Osman Efendi	“
Abdulkadir Efendi	“
Eyüp Efendi	“
Memiş Efendi	“
Salih Efendi	“
Saim Efendi	“
Ali Efendi	“
Ahmed Hami Efendi	“
Faik Efendi	“
Nail Efendi	“

⁷²⁹ Öztürk, a.g.e., s. 32-34; Koçer, a.g.e., s. 205.

⁷³⁰ Dört seneye çıktıktan sonra, Darülmuallimin-i İbtidai mekteplerinde okutulan dersler ve süreleri hakkında bilgi için bkz. Akyüz, a.g.e., s. 256.

İsmail Efendi	“
Nüzhet Efendi	“
Halil Efendi	Karib-i Alâ

Kaynak: Trabzon’da Meşveret, 23 Haziran 1326/6 Temmuz 1910, No: 189, s. 3.

Her ne kadar bu yıl mezun olanların sayısı yukarıda bahsettiğimiz yazıda 25 kişi olarak ifade edilmişse de verilen mezun isimleri 23 kişidir. Burada dikkat çeken hususlardan birisi mezunlar arasında gayrimüslimlere rastlanmamasıdır. Bilindiği üzere bu okullar gayrimüslim vatandaşlara da açıktır. Tabii bu mezun sayısı okula devam edenlerden başarılı olanların sayısıdır. Buna göre Trabzon’daki Darümuallim-i İbtidai okuluna gayrimüslim vatandaşlardan kimse yazılmamıştır gibi kesin bir sonuç çıkarılmamalıdır. Elde bunun için yeterli veri yoktur.

Trabzon Darümuallimin-i İbtidai’inde Abdullah Efendi, Mevlüt Rıfat Efendi, Servet Efendi, Ahmed Rasim Efendi, Besim Atalay Efendi ve Hüseyin Avni Bey gibi isimler müdürlük görevi yapmıştır. Hamamizade İhsan Bey ise 1913 yılı Martından Ağustos sonuna kadar bu okulda vekâleten müdürlük görevinde bulunmuştur. Okulun yatılı olması için girişimlerde bulunulmuşsa da yukarıda belirttiğimiz olumsuzluklar ve en önemlisi Rus İşgali sebebiyle bu gerçekleşmemiştir. Genel seferberlik ilanı ile öğretmen ve öğrenciler dağılmış, bir kısmı cephelere gitmiş ve savaş bitimine kadar okul kapalı kalmıştır.⁷³¹ Daha sonraki yıllarda ise okul eski canlılığına kavuşamamıştır.

4.6.2.4. Sanayi ve Sütçülük Mektebi

1907 senesinde Trabzon’da II. Abdülhamid’in cülus gününde açılan Sanayi Mektebi her vilayetin ihtiyaç duyduğu çirak ve ustaları gerek teorik gerekse uygulamalı bir anlayış içerisinde yetiştirmek amacıyla açılmıştır. II. Meşrutiyet’ten sonra ise Trabzon Kız Rüşdiyesi’nin kapatılması üzerine kız öğrenci de alınmaya başlanan okulda erkekler, demircilik, kuyumculuk ve marangozluk; kızlar ise dikiş, el örgüsü, nakış, kasnak, resim ve çiçekçilik gibi zanaat ve becerilerinin eğitimini alıyordu.⁷³² Bu mekteplerin masrafları 1912’ye kadar kişilerin özel yardımları, düzenlenen piyango gelirleri, satın alınan bazı dükkân ve sair gelirleri ile karşılanıyordu. Yönetimlerine ise vilayet idare meclisi üyeleri ve eşraf arasından seçilen Islahhane Komisyonları bakıyordu.⁷³³

II. Meşrutiyet Dönemi’nde, Trabzon’daki bu okul da malî yönden sıkıntı içerisinde bulunuyordu. Bu meseleyi çözebilmek amacıyla Vali Arifi Paşa Dâhiliye Nezaretine

⁷³¹ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 79-81.

⁷³² Çapa, “Trabzon’da Eğitim”, s. 133.

⁷³³ Akyüz, a.g.e., s. 251-252.

başvurarak okulun eksikliklerini tamamlamak, masrafını temin etmek için şehir etrafında harap durumda bulunan “surların” yıkılan yerlerindeki arsanın ve işe yarayacak taşların satılmasını, ayrıca vilayet dâhilinde yetişen fındığın her kıyyesinden⁷³⁴ yarımşar, tütünün her denginden de yirmişer para⁷³⁵ alınmasını teklif etmiştir. Telgraftan anlaşıldığına göre daha önce Vilayet Meclisi Umumisi’nce düzenlenerek Nezarete yollanan bir istek daha olmuştur. Bu da yine okula gelir olması maksadıyla, mürur tezkereleriyle pasavanlara birer ve pasaportlara beşer kuruş zam yapılmasıdır. Aksi halde:

fukara-i etfalın, şayan-ı edep ve irfan olmaları maksadıyla açılan okulun hali hazırda zaruri masraflarını temin edecek salif-ül-arz esbabdan başka bir çare ve karşılık olmadığı cihetle maruzat-ı vakanın tervic ve is’afına müsaade buyurulmadığı takdirde işbu müessese-i hayriyenin düçar-ı tatil ve insidadını (kapanmasını) ve birçok eytamın feyz-i edep ve irfan mahrumiyetini muceb olacağı tabii bulunduğu

belirtilmiştir. Bu sebeple ahaliyi çok zor durumda bırakmayacak bu ianelerin alınması için izin istenmiştir. Ancak teklif kabul edilmemiştir.⁷³⁶

Teklifin kabul edilmemesi üzerine kaynak sıkıntısı çeken okulun ilerleyen yıllarda durumunun çok iyiye gitmediği görülmektedir. Bizi böyle bir sonuca götüren 1912-1913 yıllarında Trabzon Valiliği görevini yerine getirmiş olan Mehmed Ali Aynî Bey’in sözleridir. Mehmed Ali Aynî Bey okulla ilgili görüş ve gözlemlerini, “Trabzon’da bir Sanayi Mektebi vardı. Emsalleri gibi iptidaî, ihtiyaçları tatminden çok uzak. Ne hakkıyla bir marangoz, ne iyi demirci yetiştirebilirdi. Tamamıyla yeni bir şekilde ıslahı lazımdı” sözleriyle ifade etmiştir.⁷³⁷ Bununla birlikte Trabzon’da sanayinin geliştirilmesi için bir numune fındık bahçesiyle, içinde süthaneyi barındıran küçük bir ziraat ameliyat mektebi tesisi düşünülmüştür. Bu istek Dâhiliye Nezareti’ne yazılmış ve oradan gelen cevapta Sütçülük Mektebi için gerekli olan tahsisatın 1326 (1910) yılı bütçesine eklendiği, ancak Numune Fındık Bahçesiyle Ziraat Mektebi açılması için gerekli tahsisatın bu seneki bütçeye dâhil edilmediği, 1327 (1911) bütçesinin düzenlenmesi esnasında bütçenin müsait görülmesi durumunda bunların da eklenebileceği ifade edilmiştir.⁷³⁸ Böylece Sütçülük Mektebi 1911 yılında Sanayi Mektebi’nin bahçesinde ve dış kapısının yanında açılmıştır.⁷³⁹

⁷³⁴ Osmanlı Devleti’nde genellikle 1282 gram olarak kabul edilen eski bir ağırlık birimi.

⁷³⁵ Kuruşun 40’ta 1’i değerindeki para birimi.

⁷³⁶ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2899, Gömlek no: 71, 16 Haziran 1325/29 Haziran 1909.

⁷³⁷ Ali Kemalî Aksüt, **Mehmet Ali Aynî Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, 1944, s. 297. Mehmed Ali Aynî Bey, bu okulu ıslah edebilmek amacıyla Macaristan’a Sanayi Mektepleri hakkında bir inceleme yapması amacıyla Eski Trabzon Mebusu Hatipzade Emin Efendi’yi göndermiştir. Fakat ıslah programını uygulamaya zaman bulamamıştır. Bkz. a.g.e., s. 297-298.

⁷³⁸ **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 85, Gömlek no: 45, 19 Nisan 1326/3 Mayıs 1910.

⁷³⁹ Murat Uraz, “Trabzon’da Kültür Hayatı”, **Hamsi Dergisi**, 18, (24 Şubat 1957), s. 19.

Adı geçen mektebin hangi alanlarda uzman yetiştireceği ve hangi şartlarda öğrenci kabul edeceğine dair bir ilanını dönemin önemli gazetelerinden Meşveret'te görmekteyiz.

Bu ilanda mekteple ilgili şunlar ifade edilmiştir:

Yağ ve peynircilik sanatının başlıca ameli ve oldukça da nazarı bir surette tahsiliyle büyük süthanelerde istihdam edilebilecek mahir peynirci usta ve ameleleri yetiştirmek ve sanayiye ait her nevi meselelerde ashab-ı müracaata malumat ita ve ithal edilecek bilumum sütçülük aletlerine dair tecrübeler ifa ve suret-i istimallerini (kullanımını) göstermekle bu sanatın bir derece-i tekamüle getirilmesi maksadıyla Trabzon'da tesis edilmiş olan Sütçülük Ameliyat Mektebi'ne Şehr-i Eylül vasatında ameliyata mübaşeret (başlanmak) edileceğinden dahil olacak talebenin şerait-i kabulü ber vech-i ati ilan olunur: Sütçülük Ameliyat Mektebi'ne kaffesi leyli olmak üzere şimdilik senede on adet talebe meccanen kabul olunacaktır.

İş bu talebe on yedi ile otuz yaşları arasında, vücutları sağlam, her bir hastalıktan salim, ameliyata mütehammil (dayanıkl) olup Türkçeyi güzel anlayıp tekellüm edebilmelidir.

Mektebin tarih-i küşadı eylül ibtidası olacağından şerait-i sabıkayı haiz olup mektebe girmek arzusunda bulunan talebe Şehr-i Ağustos sonuna kadar müracaat ve atide esamisi muharrir evrakı irsal ve ita eylemelidir.

- 1- Nüfus Tezkeresi
- 2- Hüsn-ü hal şahadetnamesi
- 3- Ashab-ı ziraat veya hayvanattan bulunduğu veya hayvanca süt hâsıl eden bir karye ahalisi tarafından bilintihab gönderildiğine veya tahsil edeceği sanatı ilerde her halde bilfiil tatbik edeceğine dair karye veya kasaba ihtiyar veya idare meclislerinden musaddık (tasdik edilen) bir ilmühaber.

Talebeye şehri ve münasip miktar harçlık verilecektir. Mektebin talimat ve program-ı umumisi derdest tab olduğundan ilerde ashab-ı müracaata ita olunacaktır.⁷⁴⁰

Görüldüğü gibi Eylül başında derslere başlayacak olan Sütçülük Mektebi idarecileri kabul şartlarına ilginç bir istek yerleştirmişlerdir. Öğrencilerin mezun olduklarında öğrendiklerini köylerinde uygulama sözü. Bunu garantilemek için de kasaba ihtiyar heyetlerinden ya da idare meclislerinden, seçerek gönderdikleri öğrencileri adına tasdikli bir belge istenmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti üreten, alanında bilgili, donanımlı insana son derece ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden İnsanların özellikle eğitim aldıkları alanda hizmet etmeleri arzu edilmiştir. Bu kurulan okullar vasıtasıyla yeni nesillerin mesleki ve kültürel gelişimine katkı sunulmaya çalışılmıştır.⁷⁴¹

Mektebin kurulup faaliyete geçmesinden sonra bir yazı kaleme alan Tarık gazetesi ise Trabzon'da açılan bu mektebi, Meşrutiyet idaresinin birinci hayırlı eseri olarak gördüğünü, okulun eğitim ve uygulamaları sayesinde hayvancılıkta modern usulleri bilen gençlerin yetişeceğini, Maçka, Tonya ve Şarlı gibi yüksek yerler ahalisinin yarıdan fazlası muhtaç durumda olan insanının hayvanlarını besleyerek kendilerine geçim sağlayabileceklerini, hayvanlarının cinslerini okulun sağlayacağı bilgi ve destek sayesinde

⁷⁴⁰ Trabzon'da Meşveret, 16 Temmuz 1327/29 Temmuz 1911, No: 297, s. 3.

⁷⁴¹ Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950, 1. Baskı, (Haz. Hikmet Öksüz-Veysel Usta-Kenan İnan), Trabzon, 2009, s. 78.

ıslah edebileceklerini önemle vurgulamıştır. Gazete ayrıca Maçka'nın Galyan şubesine bağlı Çayırılı köyü ahalisinin hane başına beş lira vermeyi taahhüt ederek süt ürünlerinin satılabileceği bir şirket kurmak istediklerini ve bu amaçla mektebe gelerek bu konuda bilgi aldıklarını ifade etmiştir.⁷⁴² Verdiği eğitim, sağladığı gelişme ve ortaya çıkaracağı istihdamdan dolayı mektebin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. İnsanların Meşrutî idareden öncelikli beklentileri bu ve benzer faaliyetlere olan ihtiyaçlardı.

4.6.2.5. Azınlık ve Yabancı Okullar

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti farklı etnik köken ve dinî inanca sahip unsurları bünyesinde barındırıyordu. Müslüman, Katolik, Protestan, Gregoryen, Ortodoks ya da Yahudi olarak adlandırılan dinî topluluklar (milletler) kendi dillerini konuşmakta, kendilerine ait dinî ve eğitim kurumları ile kültürlerini korumakta serbesttiler.⁷⁴³ Hemen bütün Hristiyanlara tanınan din ve vicdan hürriyeti, eğitim ve öğretim alanında da mevcuttu.⁷⁴⁴ Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, diğer alanlarda kendilerine tanınan haklarla birlikte okullarını kurmuşlar, eğitimlerini dinî ve kültürel teşkilatlarına bağlı olarak kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir. Gayrimüslimlerin idare ettikleri okullar müstakil bir nitelikteydi. Program ve eğitim dillerini seçmekte serbest oldukları gibi denetlemenin dışında da kalabiliyorlardı.⁷⁴⁵

Dil, din ve ırk farkı gözetmeden bütün tebaasına adaletle yaklaşan Osmanlı Devleti, ülkesinde yabancıların da sosyal ve kültürel müesseseler açmalarına imkân tanımıştır. Bu durum, onların Osmanlı sınırları içerisinde ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyet sürdürmelerini kolaylaştırmış, azınlıklara tanınan hak ve imtiyazlar genişledikçe serbestlik ortamı içinde gayrimüslim okullarına hamilik kisvesi altında kendi okullarını açmalarına fırsat vermiştir.⁷⁴⁶ Bu yüzden devlet, özellikle II. Mahmut döneminde daha geniş çaplı bir şekilde başlayan yeniliklerin de birikimiyle 1839 yılından itibaren içerisinde eğitimin de yer aldığı bir dizi kurumsal ıslahatlara girişmeye başladı. Tanzimatçılar, modernleşmenin ve toplumu Osmanlı vatandaşlık bilinciyle bir araya getirmenin ancak eğitimle sağlanabileceğinin farkındaydılar. Bu nedenle Tanzimat'tan itibaren devletin genel

⁷⁴² **Tarık**, 3 Kanun-ı sanî 1328/16 Ocak 1913, No: 150, s. 3.

⁷⁴³ Azınlık ve yabancı okulların eğitimleri ve müesseseleri hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Şişman, **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Ankara: ATAM Yayınları, 2006; Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetim Açısından)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990; Polat Haydaroglu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

⁷⁴⁴ Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 5.

⁷⁴⁵ Önder Kaya, **Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar**, 2. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005, s. 73-74.

⁷⁴⁶ Adnan Şişman, a.g.e., s. 15-16.

amaçlarına uygun yeni bir eğitim politikası oluşturulmaya başlandı.⁷⁴⁷ Bu yolda atılan önemli adımlardan birisi Islahat Fermanı ile her cemaatin eğitime yönelik okul açabileceği, ancak bu okulların eğitim usulleri ile öğretmenlerinin, üyeleri padişah tarafından atanacak bir maarif meclisi tarafından yerine getirilmesi ve meclisin teftişi altında bulunması hükmünün getirilmesidir. Buna ilaveten gayrimüslimlere, Müslüman-Türk okullarına girebilme hakkı da tanınmıştır.⁷⁴⁸ Fermanın kendilerine tanıdığı kültür, eğitim ve öğretim haklarından yararlanan gayrimüslim cemaatler, memleketin her tarafında büyük devletlerin desteğiyle okullar açmaya koyulmuşlardır.⁷⁴⁹ Devletin amacı eğitimde kontrolü sağlamak ve Osmanlı birliğini eğitim yoluyla gerçekleştirmektir. Ancak azınlıklar büyük devletlerden sağladıkları destekle bunu suiistimal ettiler. Ayrıca yabancı okulların da azınlıkların yoğun yaşadıkları yerlerde kurulmaları tesadüf değildi.

Bunun üzerine yeni bir düzenleme Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapılmaya çalışıldı. Eğitimin bir kamu görevi olarak görülerek modern devlet anlayışına uygun biçimde devlet sorumluluğu altına alınması gerçekleşti. Nizamname ile gayrimüslimlerin sıbyan ve rüştiye derecesinde okullar açmalarına izin, idadî ve sultanî düzeyindeki okullarda ise Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte eğitim görmelerine karar verildi. Öğretmenlerin devletin açacağı okullarda yetiştirilmesi kararlaştırılırken özel okulların hem azınlıklar hem yabancılar hem de Müslümanlar için açılabilmesine yönelik şartlar belirlendi.⁷⁵⁰

Böylece II. Meşrutiyet'e gelirken azınlıkların ve yabancıların kendilerine mahsus okul açabilme hakları vardı. Bu haklarından sonuna kadar faydalanmasını bilen bu unsurlar okullarının sayısını her geçen gün artırdılar. Yukarıda kısaca ifade ettiğimiz kanuni düzenlemelere rağmen azınlık ve yabancı okullar, denetim ve teftişlerden kendilerini oldukça korudular. Devletin, Osmanlı vatandaşı kimliği altında tebaasını birleştirmesi bir türlü istenilen seviyeye ulaşamadı. Bu şekilde açılan azınlık ve yabancı okulları Trabzon'da da mevcuttu. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından sonra, Trabzon'da yaşayan

⁷⁴⁷ Oya Dağlar Macar, "Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19. Ve 20. Yüzyıl)", **Educational Sciences: Theory & Practice**, 10 (2), (2010), s. 774.

⁷⁴⁸ Saltanat-ı seniyyem tebaasında bulunanlar mekatib-i şahanemin nizam-ı mevzuatlarında gerek sence ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ve temyiz devlet-i âliyemin mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaatmaarif ve harf ve sanayiye dair milletçe mektepler yapmaya mezun olup fakat bu makule mekatib-i umumiyenin usul-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası taraf-ı şahanemden mensub-ı muhtalit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması...Bkz. Engelhardt, a.g.e., s. 504.

⁷⁴⁹ Önder Kaya, a.g.e., s. 95.

⁷⁵⁰ Macar, a.g.m., s. 776-777; Vahapoğlu, a.g.e., s. 78-84.

Rumlar ve Ermeniler tarafından açılan okullar olduğu gibi Fransa, Amerika, İtalya ve İran tarafından açılan okullar da mevcuttu.

Trabzon'da Rumlara ait okullardan birisi Kemer kaya Rum Koleji (bugün Kanuni Anadolu Lisesi), bir rivayete göre Hos (Çimenli) köyü halkından Kiminidihos isimli bir Rum tarafından 1630 veya 1682 yılında kurulmuştur.⁷⁵¹ Bu kolej 1778 yılına gelindiğinde Karadeniz kıyıları ötesinde bile iyi bir üne sahiptir. Ancak zamanla okul öncülüğünü yitirmiş ve Rumların eğitimi Yunanistan'da bulunan şehirlere kaymıştır.⁷⁵² Yine de eğitimine devam eden okul, 1898 yılında Rumlar tarafından yıktırılarak bugünkü şekliyle yaptırılmıştır. Eylül 1902 yılında yeniden öğretime başlayan kolejin ilk kısmında 358, orta kısmında 298, lise kısmında 126 olmak üzere toplam 782 öğrencisi vardı. Kimya, matematik, fizik, tarih, coğrafya dersleri okutulurken Yunanca, Latince, Türkçe, Fransızca, Almanca ve Rusça gibi diller de öğretiliyordu⁷⁵³. Bunların yanı sıra üçü yüksek Grek çalışmalarını kapsayan altı bölümlü Jimnasyum isimli bir kolej, Jimnasyumla aynı binada erkekler için eğitimi altı bölüme ayrılmış bir merkezî okul, 1885'te eğitimi iki bölüme ayrılmış bir kız okulu, Trabzon'un değişik mahallelerinde eğitim veren beş öğretmenli üç ilkokul ile kız-erkek öğrencinin karışık eğitim gördüğü iki özel okul mevcuttu.⁷⁵⁴ Ayrıca 1902 yılında şimdiki Dumlupınar İlköğretim Okulu'nun yıkılan eski binasında açılan kız ortaokulu, Zeytinlik Mahallesi'nde varlığı bilinen erkek ortaokuluyla birleştirilerek karma bir eğitim vermek üzere, 1910 yılında Ayvasıl Mahallesi'ndeki eski Ticaret Okulu'nun bulunduğu binaya taşınmıştır. Bundan başka Rumlara ait Tuzlu Çeşme'de 155 mevcutlu karma öğrencisi olan anaokulu, Çömlekçi Mahallesi'nde 129 mevcutlu erkek, 65 mevcutlu kız ilkokulu, Eksotha (Hızırbey) da 80 mevcutlu erkek, 142 mevcutlu kız okulu vardı. Yine Kemer kaya'da Rum Metropolitliği idaresinde 75 ve 81 mevcutlu iki okul bulunmaktaydı.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 144.

⁷⁵² Şaşmaz, a.g.m., s. 45.

⁷⁵³ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 144.

⁷⁵⁴ Şaşmaz, a.g.m., s. 45. Trabzon'a bağlı 3 manastır da eğitim faaliyetlerini basit bir düzeyde de olsa devam ettirmiştir. Bunlardan Vazelon Manastırı'na bağlı 20 köyde 14 okul ve birer öğretmenden 14 öğretmen 1025 öğrenci, Sümela Manastırı'na bağlı 15 köyde 15 okul, 17 öğretmen 1213 öğrenci, Peristera Manastırı'na bağlı 11 köyde 9 okul, 10 öğretmen ve 523 öğrenci eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde bulunuyordu. Şaşmaz, a.g.m., s. 47; Longworth'un 1898 yılındaki raporuna göre ise Trabzon merkez sancağında 101 erkek, 45 kız olmak üzere toplam 146 okul vardır. Bu okullarda 6803 erkek öğrenci, 1070 kız öğrenci olmak üzere toplam 7873 öğrenci eğitim görmektedir. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", **Belleten**, LXVII (250), (2003), s. 10-11.

⁷⁵⁵ Hüseyin Albayrak, "19. Yüzyılda Azınlık ve Yabancı Okullar", **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), C. 1, (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 418-419.

Trabzon'daki Rumların eğitim faaliyetleri bu yolda gelişirken Ermeniler de eğitim kurumlarını kendi inanç ve gelenekleri doğrultusunda kurmakta özgürdüler. Bu amaçla Gregoryen Ermeniler Trabzon'da 1830 yılında bir okul açtı. 1848 yılında ise bir grup Venedikli Mihitarist⁷⁵⁶ Anadolu'ya geldiklerinde Trabzon'da Katolik Ermeniler için bir okul inşa etmişlerdi. Bunu 1864 yılında Katolik Ermeni kadınlarının açtıkları yedi rahibe öğretmenden oluşan bir okul ile 1884 yılında Gregoryenlerin kız öğrencileri için inşa ettirdikleri okul izledi. Ayrıca Trabzon'da Ermeni kız ve erkek öğrencilerin eğitim gördüğü dört özel okul vardı. 1883 yılında ise özel bir okul daha açıldı ki, müzik ve Fransızca dersleri dâhil genel konularda içerisinde az sayıda Rum'un da bulunduğu Ermeni kadınlara yönelik eğitim yapıyordu⁷⁵⁷. Ermenilerin ayrıca 1859 yılında açılan Mihitarist Kız Mektebi (rüştiye) ve 1879 yılında açılan Lisan Mektepleri vardı.⁷⁵⁸ Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen Ermeni Tehciri sebebiyle bu okullar boşalmış, sonrasında yine eğitim amaçlı Osmanlı idaresi tarafından kullanılmıştır.⁷⁵⁹

Bütün bunların yanında XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yabancılar tarafından Trabzon'da açılan okullar da vardı. Siyasî, ekonomik ve kültürel emperyalist hedefler doğrultusunda Trabzon'da en çok okul açan ülke Fransa'ydı. 1852 yılında Lusie Fornie tarafından bir sibyan mektebi açılmıştı.⁷⁶⁰ Fransız rahibeler 1852 yılında 60 kız öğrencinin eğitim görebileceği bir ilkokul kurmuşlardı.⁷⁶¹ Frenk Hisar Mahallesi'nde Soeurs de St. Joseph de l'Apparition ismiyle kurulan bu okul, beş yıllık bir eğitim vermek için yatılı ve gündüzlü olarak faaliyete geçmiş, üstelik kapasitesinin üzerine çıkarak 58'i Osmanlı, 8'i İtalya, 10'u Yunan vatandaşı olan 82 öğrenciyeye eğitim vermeye başlamıştır.⁷⁶² Fransızların Trabzon'da kurdukları en meşhur okulları, Fransız rahibelerin açtığı okulun devamı olan, 1875'te ilk ve orta dereceli eğitim yapmak üzere misyoner Mösyö Edilben tarafından açılan Sen Greguvar⁷⁶³ ile Uzun Sokak'ta Frerlerin mülkü olan bir binada erkek öğrencilerin beş yıl eğitim görmeleri için 1891'de eğitime başlayan Peres de la Doctine

⁷⁵⁶ Mihitarist tarikatının ortaya çıkışı ve Ermeni millî kimliği ile ayrılıkçı hareketlerinin oluşmasında yaptığı çalışmalar hakkında bkz. Gürsoy Şahin, **Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivashlı Mihitar ve Mihitaristler**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

⁷⁵⁷ Şaşmaz, a.g.m., s. 49.

⁷⁵⁸ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 155; Yolalıcı, a.g.m., s. 464; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Albayrak, a.g.m., s. 413-440.

⁷⁵⁹ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 155-156, Albayrak, a.g.m., s. 427.

⁷⁶⁰ Albayrak **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 158.

⁷⁶¹ Şaşmaz, a.g.m., s. 52.

⁷⁶² Gülbadi Alan, "Amerikan Board Misyonerlerinin Trabzon ve Çevresinde Yürüttükleri Faaliyetler Çerçevesinde Eğitim Alanındaki Çalışmalar", **CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri** (18-23 Eylül 2006), (Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s. 690.

⁷⁶³ Uraz, a.g.m., s. 19.

Chretiennes Koleji idi.⁷⁶⁴ Trabzon'daki son Fransız okulu ise 1904 yılında kimsesiz çocuklar için açılan Sörler (bugünkü Yavuz Selim İlkokulu) okuludur. Okul olarak işletilmesi amacıyla ruhsatı biraz daha geç bir tarihte, 1913 yılında alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile okul tatil edilmiş ve 1914-1916 yılları arasında askerlerin tedavisi amacıyla hastane olarak kullanılmıştır. Rus İşgali Dönemi'nde tekrar Sörler Okulu olarak açılmışsa da Trabzon'un işgalden kurtarılması ile bu durum son bulmuştur.⁷⁶⁵

Trabzon'da Fransız okullarının yanı sıra Amerikalılar tarafından American Board of Commissioners for Foreign Missions isimli misyoner örgütü⁷⁶⁶ 1865 yılında İskender Paşa Mahallesi'nde kiralanmış bir binada 3-12 yaş arası kız ve erkek öğrenciler için eğitim süresi yedi yıl olan karma bir ilkokul açtı.⁷⁶⁷ 1884 yılı içinde de Amerikan Board'a mensup Papaz Parmelce, Trabzon'da biri erkek biri kız olmak üzere Protestan Ermeniler için iki ilkokulu faaliyete geçirdi.⁷⁶⁸ İranlılar ise 1884 yılında İskender Paşa Mahallesi'nde Mirza Muhammed Ağa önderliğinde ibtidâi ve rüşdî derecesinde erkeklere Farsça, Arapça ve Türkçenin de öğretildiği beş yıllık eğitim veren bir okul kurdu.⁷⁶⁹ İtalyanlar adına da bir ilkokul açmak için din adamları bu görevi üstlendi. İtalyanca ve Fransızca öğretilen bu okulda 1885 yılında sadece 16 erkek öğrenci öğrenim görüyordu. 1889 yılında İtalyanların Trabzon'da iki okul daha açmak için ruhsat girişimleri olduğu anlaşılınca birlikte öğrenci sayısı az olmasına rağmen, daha fazla okul açma istek ve girişimleri dikkat çekicidir.⁷⁷⁰

Trabzon'da II. Meşrutiyet öncesi azınlık ve yabancı okullar açısından eğitimin durumu bu yönde yol alırken II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte özellikle azınlıkların eğitim anlamında istekleri artmıştır. Islahat Fermanı ilan edildiğinde fermanın kendilerine sağladığı imtiyazları eğitim alanında iyi kullanan azınlıklar ve Büyük Devletler, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında okullaşma ve etki alanlarını daha da geliştirmek düşüncesiyle hareket ettiler. Ancak özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti bu isteklerin farkında olup azınlık ve yabancı okulları en azından daha iyi denetleyebilmek

⁷⁶⁴ Alan, a.g.m., s. 690; Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 159-161.

⁷⁶⁵ Albayrak, **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, s. 161-162.

⁷⁶⁶ Amerikan Board misyonerleri, eğitim çalışmalarının merkezi olarak Trabzon'dan ziyade Merzifon'u ön planda tutmuşlardır. Diğer taraftan bu misyoner teşkilâtın ağırlık merkezini Ermeniler ve Rumlar üzerindeki dinî faaliyetler oluşturmuş, dolayısıyla Trabzon ve çevresinde dinî alanda gösterdiği gayreti eğitim işlerinde göstermemiştir. Örnek vermek gerekirse Ordu, Giresun ve Trabzon'u içine alan bölgede 1840 yılından 1910 yılına kadar 11 ilkokul açılmıştır. Bu son yılda ise erkek öğrenci sayısının 259, kız öğrenci sayısının 336 olduğu görülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Alan, a.g.m., s. 671-691.

⁷⁶⁷ Alan, a.g.m., s. 689.

⁷⁶⁸ Şaşmaz, a.g.m., s. 52.

⁷⁶⁹ Alan, a.g.m., s. 691; Şaşmaz, a.g.m., s. 52.

⁷⁷⁰ Okuyan, a.g.e., 2003, s. 118.

arzusunda. Bununla birlikte azınlıkların artan okul ve ibadet yeri açma arzularına olumlu yaklaşma siyasetini bir müddet tercih etti.

II. Meşrutiyet sonrası Trabzon'da ilk önemli girişimlerden biri Trabzon Rum Metropolitisi ile Katolik ve Ermeni Murahhasalarının müştereken vilayet maarif bütçesinden pay istemeleridir. Bu güne kadar Hisse-i Maarif İanesi'nden gayrimüslim cemaat mekteplerine bir şey verilmediğinden bahisle vilayet dâhilinde bulunan Rum, Ermeni ve Katolik cemaatleri hissesine isabet eden tutarın verilmesini rica etmişlerdir. Canik'teki Ermeni murahhasası da aynı yönde bir istekte bulunarak Ermeni mekteplerinin masraflarına karşılık olmak üzere senelik 90.000 kuruş açıkları bulunduğunu ifade etmiştir. Canik Ermeni Murahhasası ayrıca rüştiye derecesinde bulunan Samsun mektebini de idadîye tahvil etmek istediklerini, bunun için 15.000 kuruşa, her iki okul içinse toplamda 105.000 kuruşa ihtiyaçları olduğunu belirtmiştir. Vilayet Maarif Müdürlüğü ise Maarif Nizamnamesi gereği maarif hisse-i ianesinin âli, idadî ve rüşfî mekteplere ait olduğunu, diğer taraftan iptidaî mekteplerin cemaat tarafından tesis ve idare olunması gerektiğini, mekteb-i âli ve idadîyenin Osmanlı tabiiyetinde bulunan millet ve akvama mahsus olduğunu ifade ederek⁷⁷¹ bu isteğe kanunlar doğrultusunda olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Burada söz konusu edilen âli ve idadî mekteplerin tüm halka ait olması meselesi, adı geçen okulların karma ve herkese açık olmasından ileri gelmektedir.

İsteklerin merkez hükûmete ulaşması üzerine, Maarif Nezareti 1326 (1910) yılı için Trabzon Vilayeti'ne verilecek maarif tahsisatının, Vilayet Umumi Meclisi'nce uygun görülüp karar altına alınmasını bildirmiştir. Bunun üzerine karar alan vilayet, nüfusları nispetinde dağıtılacak payları belirlemiştir. Burada biz, bu belge üzerinden o dönem Trabzon Vilayeti'nde bulunan cemaatlerin nüfusunu da tespit edebilme imkânını buluyoruz. Buna göre gelecek maarif hissesi 100 kuruş birim üzerinden şu oranlarla paylaştırılmıştır:

İslamların nüfusu: 1.215.215, tahsisatı: yüzde 80 kuruş 9 para

Rumların nüfusu: 227.942, tahsisatı: yüzde 16 kuruş 15 para

Ermeni nüfusu: 43.702, tahsisatı: yüzde 3 kuruş 5 para

Protestan nüfusu: 2175, tahsisatı: yüzde 6 para

Katolik nüfusu: 964, tahsisatı: yüzde 2 para

⁷⁷¹ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2867, Gömlek no: 6, 29 Mart 1325/11 Nisan 1909. Gayrimüslimlerin nüfusları nispetinde rüştiye mektebi açma hakları olmakla birlikte vilayet, gayrimüslim cemaatten böyle bir müracaat vuku bulmadığı, bununla beraber başka rüştiye tesisinin Osmanlı birliğine zararlı ve aykırı olacağını da uyarı niteliğinde aynı belgede vurgulamıştır.

Vilayete ayrıca mektep inşası masrafları için gelen paralar da olmaktadır. Örneğin 1325 (1909) yılı gelen mektep inşa parası görülen lüzum üzerine Trabzon Merkez Sancağı ile Lazistan Sancağı mekteplerinin tamirine harcanmıştır. 1326 (1910) yılının ise Canik ve Gümüşhane Sancaklarına ayrılarak buralar için harcanacağı, şayet elde para kalırsa adilane bir biçimde yine Trabzon Merkez ve Lazistan Sancaklarına gönderileceği belirtilmiştir.⁷⁷² Burada tespit edebildiğimiz 1325 (1909) yılı bütçesinden Trabzon Vilayeti eğitim bütçesine 275.000 kuruşluk bir meblağın eğitim hissesi olarak gönderildiğidir. Bunun 55.000 kuruşluk kısmı yukarıda adı geçen gayrimüslim cemaatlere payları oranında dağıtılmıştır.⁷⁷³

Gayrimüslimler, II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlükçü ortamdan sonuna kadar yararlanmaya çalıştılar. Okul ve kilise açma, eski kiliselerini tamir etme istekleri en üst noktaya ulaştı.⁷⁷⁴ Örneğin Trabzon'un Santa köyünde bir mektep inşası için Rum Patrikliği bir istekte bulunmuştur. Buna göre Patriklik, Popnoloğlu Avram, Kocaoğlu İstafor ve Hıristotomasoğlu Hrelambo tarafından terk olunan mülk bir arsa üzerine kargir bir mektep yapmak istediklerini, bunun yapımı için lazım olan 1500 altını da kilise sandığından karşılayacaklarını belirtmiştir. Adı geçen köyde 980 hanede 4821 nüfusun Rum ahalisi olduğunu tespit eden devlet yetkilileri, mektebin inşasına herhangi bir mahzur görmemiş ve inşasına ruhsat vermiştir.⁷⁷⁵ Bir başka mektep isteği ise Kireçhane'deki kilisenin dâhilinde bulunan ve harap olduğu belirtilen mektebin yıkılarak yeniden yapılmasıdır.⁷⁷⁶

Tuzlu Çeşme Mahallesi'nde ise Rum mektebi olarak kabul edilen bir evin, resmen okul olmasına izin verilmesi için Dâhiliye Nezareti'ne başvuru olmuştur. İki katlı olduğu hakkında bilgi verilen binanın eğitim için oldukça elverişli bir durumu olduğu anlaşılmaktadır. Tabi o dönem Trabzon'daki Rum ahalinin de Müslümanlara oranla daha

⁷⁷² **Trabzon'da Meşveret**, 3 Mart 1326/16 Mart 1910, No: 157, s. 1-2.

⁷⁷³ **Trabzon'da Meşveret**, 13 Mart 1326/26 Mart 1910, No: 160, s. 1-2.

⁷⁷⁴ Kiliselerin inşasına ve tamirlerine ruhsat verilmesine yönelik olarak şu örnekler verilebilir. Trabzon'un Muhiddin Mahallesi'ndeki Metamor Fiyosis isimindeki Rum kilisesinin inşası. Bkz. **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 27/-1, Gömlek no: 26, 15 Teşrîn-i Evvel 1325/28 Ekim 1909. Yomra'nın Samaruksa-i Kebir (Yeşilyurt) köyünde bulunan Rum Patrikhanesi'ne mensup Meryem Ana Kilisesi'nin yeniden inşasına ruhsat verilmesi. Bkz. **BOA, İradeler Adliye ve Mezahib (İ. AZN)**, Dosya no: 108, Gömlek no: 1330/Z-13, 15 Teşrîn-i Sâni 1328/28 Kasım 1912. Akçaabat'ın Mersin köyünde harap olmuş Rum kilisesinin yeniden inşası. Bkz. **BOA, İ. AZN**, Dosya no: 108, Gömlek no: 1330/Z-08, 5 Teşrîn-i Sâni 1328/18 Kasım 1912. Akçaabat'ın Vartara (Işıklar) köyünde arazi-i emiriyeden bir arsa üzerine ruhsatsız inşa edilmiş Ermeni kilisesine ruhsat verilmesi. Bkz. **BOA, İ. AZN**, Dosya no: 114, Gömlek no: 1331/Za-19, 26 Eylül 1329/9 Ekim 1913. Maçka'nın Pondila (Güzelce) köyünde arazi-i emiriyeden beş dönümlük bir arsa üzerinde Rum cemaati için kargir bir kilise inşaatı. Bkz. **BOA, İ. AZN**, Dosya no: 116, Gömlek no: 1332/R-21, 25 Şubat 1329/10 Mart 1914.

⁷⁷⁵ **BOA, İradeler Maarif (İ. MF)**, Dosta no: 20, Gömlek no: 1330/L-04, 26 Ağustos 1328/8 Eylül 1912.

⁷⁷⁶ **BOA, DH. İD**, Dosya no: 214, Gömlek no: 11, 11 Ağustos 1329/24 Ağustos 1913.

iyi imkânları olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim iyi imkânlarla sahip olduğu belirtilen binaya ruhsat verilmiştir.⁷⁷⁷ Bu durum bize varlıklı Rumların çocuklarını okutabilmek amacıyla kendilerine ait evlerini eğitime tahsis ettiklerinin de bir örneğini oluşturmaktadır. Ev, öncesinde eğitim amaçlı kullanılmış ve yaygın olarak halk nazarında böyle olduğunun kabullenilmesi sonrasında ise resmî makamlara başvurularak ruhsatı temin edilmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Rumların Trabzon'un merkezinde ve vilayetin çeşitli yerlerinde okul açma istekleri devam etmiştir.⁷⁷⁸ Azınlıklara ve yabancılara okul açma konusunda Trabzon örneğinde görüldüğü üzere bir engel çıkarılmamıştır.⁷⁷⁹ Ancak şurası bir gerçek ki özellikle II. Meşrutiyet sonrası devlet azınlıklarca açılmış okulları denetlemek istemiştir. Ders programlarının oluşturulması, öğretmenlerinin tayin edilmesi, Türkçe derslerin zorunlu olması gibi konular gündeme getirilmek suretiyle düzenlemelere gidilmek istenmiştir. Ancak azınlıkların uzun yıllardır varlığını sürdüren imtiyazları, büyük devletlerin her fırsatta kendilerinin ve azınlıkların çıkarlarını korumada müdahaleleri buna engel olmuştur. Osmanlı Devleti aradığı imkâna ancak Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı fırsatlarla kavuşabilmiştir.⁷⁸⁰ Önce 23 Şubat 1914 tarihinde çıkarılan "Memalik-i Osmanîye'de Ecneblerin Hukuk ve Vezaifine Dair Muvakkat Kanun" ve sonrasında "İmtiyaz-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname" ile yabancı okullar sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Ardından ise hem azınlıkları hem yabancı okulları denetim altına alacak en önemli adım olarak 20 Ağustos

⁷⁷⁷ BOA, DH. İD, Dosya no: 30-2, Gömlek no: 37, 31 Teşrin-i Evvel 1328/13 Kasım 1912.

⁷⁷⁸ Örneğin Sürmene Kazası'na bağlı Gölansa (Liman) köyünde Rum cemaati etfal-i zükuruna mahsus olmak üzere okul bulunmaması üzerine kilise mütevellisi İstavrakoğlu İlyâ, kendi arsasından yer bağışlamış ve inşaat masrafı olan 73.857 kuruşun kilise sandığından karşılanacağı ifade edilmiştir. Bin dokuz yüz yetmiş beş nüfus Rum'un yaşadığı belirtilen köye okul yapımına ruhsat verilmiştir. Bkz. BOA, İ. MF, Dosya no: 17, Gömlek no: 1329/R-8, 11 Nisan 1327/24 Nisan 1911. Buna dair bir yazışma BOA, DH. İD, 30-1 Dosya, 33 Gömlek nolu belgede de mevcuttur; Giresun'da Kukara namındaki mahalde bulunan mektebin okulun talebeye yetmediği ve sağlık açısından uygun olmadığı ifade edilmiş, bunun üzerine genişletilerek yeniden inşasına ruhsat verilmiştir. Bkz. BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3. Şube (DH. EUM. 3.Şb), Dosya no: 4, Gömlek no: 17, 22 Eylül 1327/5 Ekim 1911; yine Giresun'da Kumbalı Mahallesi'nde, Trabzon merkez ve civarında II. Meşrutiyet dönemi için rastlamadığımız, Ermenilerin Zükur ve İnas etfaline mahsus bir mektep açma istekleri olmuştur. 3 kapı, 43 oda ve 140 pencere ve 5 mağazayı içine alan bu büyük okul planına ruhsat verilmiştir. Okulun masraflarını Ermeniler üstlenmişlerdir. Bkz. BOA, İ. MF, Dosya no: 22, Gömlek no: 1332/S-4, 14 Kanun-u Evvel 1329/27 Aralık 1913

⁷⁷⁹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümleri gereği mektep yapılacak arsa veya arazinin mülk, vakıf veya arazi-i emiriyeden mi olduğuna bakılırdı. Vakıf ise nizamnameye uygun olarak mukataa-i zemine, arazi-i emiriyeden olduğu takdirde bedel-i öşre rabt olunup olunmadığı ve inşaat masrafının ne suretle karşılanacağı ile mektep yapılacağı tayin ve irae edilen mahal üzerine mektep inşasına veya bir binanın mektep ittihazi ile ruhsat itasından mahzuru olup olmadığına bakılırdı. Bkz. Vahapoğlu, a.g.e., 97.

⁷⁸⁰ Vahapoğlu, a.g.e., s. 109.

1915 tarihli “Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi” çıkarılmıştır.⁷⁸¹ Yabancı ve azınlık okullarını denetim altına almayı amaçlayan bu talimatname Cumhuriyet Dönemi’nde de uzun süre yürürlükte kalmıştır.⁷⁸² Bu sürecin ardından Trabzon Vilayeti’nde gayrimüslimlerin ve yabancıların okullaşma faaliyetleri azalmıştır.

4.6.2.6. Eğitimle İlgili Diğer Gelişmeler

Trabzon’da Maarif Müdürü olarak görevde bulunan Ferdi Bey, II. Meşrutiyet’in ilanından bir buçuk yıl sonra Maarif İdaresi’nin teşebbüslerini ve bu teşebbüslere ek olarak başarılarını ortaya koyan bir değerlendirme yapmıştır. Dolayısıyla dönemin okullarının içerisinde bulunduğu şartları göstermesi bakımından da önemlidir. Bu amaçlar etrafında özetle şu değerlendirmeler yapılmıştır.

Bazı sebeplerden dolayı son bulma derecesine gelmiş Mekteb-i İdadî’nin durumu her şeyden önce müdürün dikkatini çekmiştir. Bu sebeple idare ve derslerin düzenlenmesi ve bütün eksiklerin layıkıyla giderilmesi için icap eden çalışmalara başlanmıştır. Çirkin bir manzara gösteren mefruşat ile yatakhaneler uygun bir surette yenilenmiştir. Bu sırada satılan 5-6 bin kuruşluk kilim ve halı ile mektebin mescidi donatılmıştır. Memleketin hayat sebebi olarak görülen Darümuallimin’in, genişletilerek açılması, Maarif Nezareti’nden emir buyrulan ve eğitimin daha iyi şekilde yapılması için gerekli olan ders araç ve gereçleri temin edilmiştir. Muntazam bir kutüphaneye sahip olan mektebin, yetmiş yakın muallim de yetiştirdiği vurgulanmıştır. Eskiden beri iyi durumda bulunmayan İnas Rüşdiyesi’nin gelişmesi için ders gereçlerinin, yeni baştan okul eşyasının temini ve muallimlerinin sayısının arttırılması sağlanmıştır. Ayrıca da bir bekçi ilave olunmuştur. Öğrencilerin dikiş ve nakış usullerini öğrenebilmesi için de Sanayi-i Nefise muallimlerinden bir hanım getirilmiştir. Birer muallimin bilgi ve becerisine bırakılan, bu suretle eğitimi bozuk, düzensiz rüştiyelerin bir düzene kavuşturulması her neye bağlı ise Maarif Nezareti’ne arz edilmiştir. Bazı mahallerin özel durumu göz önüne alınarak orada mekteplerin arttırılması yine nezarete bir layiha ile bildirilmiştir. Gümüşhane ile Çarşamba’da daimi ve seyyar olmak üzere altı muallim tarafından idare olunan iki numune rüştiyesi açıldığı, vilayetin hakiki ihtiyacına göre düzenlenerek nezarete takdim kılınan 326 senesi bütçesine muallim maaşlarıyla harap olan rüştiye mektebinin imar ve ıslahı için gerekli olan tutarın dâhil edildiği bilgisi verilmiştir. 1325 (1909) senesinin son altı aylık bütçesine vilayetin bütün

⁷⁸¹ Talimatname ve getirdikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sezer, a.g.e., s. 25-31; Vahapoğlu, a.g.e., 92-94; Cemil Koçak, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 489-491.

⁷⁸² Sezer, a.g.e., s. 11.

mekteb-i iptidaîsine ait olmak üzere eklenen 275.000 kuruştan, gayrimüslimlerin hissesi olan 55.000 kuruş ayrılmış, geri kalan miktar nüfus-u umumiye nispetinde dağıtılmıştır. Bununla 211 mektebin açılabilmesi belirtilmiştir. Her sene inşaat masraf bedelleri kısmen mahalle halkından temin ettirmek şartıyla Rize kasabasının Dalyan mevkiinde, Trabzon'un Saçlı Hoca ve Tekfurçayır Mahallelerinde yeniden inşasına başlanan üç adet muntazam mekteb-i iptidaînin tamamlanması için Maarif Nezareti'nden gelecek 50.000 kuruşa ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Merkezde Himaye-yi Etfal Cemiyeti tarafından idare olunan mekatib-i iptidaîyenin muallimin maaşları ve ders gereçlerinin ücreti, adı geçen cemiyet tarafından karşılanmıştır. Böylece mektebin idare ve ders düzeni iyi bir dereceye ulaştırılmıştır. Sanayi Mektebi Komisyonu Riyaseti'nin gelir sıkıntısı içerisinde olan Sanayi Mektebi'nin devamı ve ihyası için geceli gündüzlü çalıştığı, gelişebilmek amacıyla yeniden müdür ve muallim atanması ve yıllık elli lira maaş ile Merzifon'dan bir usta getirilerek sanayinin ilerlemesine çalıştığı vurgulanmıştır.⁷⁸³

Yukarıda ifade edildiği üzere Trabzon Maarif Müdürü, okul komisyonları ve devletin yardımları ile birlikte eğitimdeki eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Burada Osmanlı vatandaşı Müslüman halk da gelir sağlama açısından önemli roller üstlenmiştir. Anlaşıldığı gibi İdadî Mektebi zor bir durum içerisindeydi. Öğrencilerin kaldıkları yerler kötü durumdadır. Bunlar iyileştirilmeye çalışılmıştır. Yine özellikle kız okullarının açılması için vilayet genelinde gayret gösterilmiştir. Diğer taraftan rüşti ve iptidaî derecesindeki okullara, Merzifon'dan usta getirilmek suretiyle Sanayi Mektebi'ne elden geldiğince yardımlar yapılmış ve bunların yenilenmesine gidilmiştir. Her şeyden önemlisi öğrencileri yetiştirecek öğretmen okulunun ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Yine öğretmenler başta olmak üzere okulda çalışan memurların ve görevlilerin ücretlerinin düzenli ödenebilmesi amacıyla çaba gösterilmiştir. Bütün bu gelişmeler II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte eğitim meselelerinin bir bütün ve birbirini tamamlayan nitelikte ele alınmaya çalışıldığını göstermektedir.

Bu dönem eldeki kaynaklar ışığında açılışı yapılan iki okul hakkında bilgi vererek dönemin eğitim havasını daha anlaşılır kılmaya çalışacağız. Okullardan ilki, Samaruksa-i Kebir (Yeşilyurt) köyü'nde açılışı yapılan bir bidayet mektebi, yani ilkokuldur. Bu açılış, devrin eğitim hayatına ve duyulan heyecana açıklık getirmesi bakımından önemli bir örnek oluşturmuştur. Açılışa Maarif Müdürü Ferit Bey, Hacı Ali Hafızade Hakkı, Mekteb-i İdadî Müdürü Bahaddin ve muallimi Remzi Efendiler hazır bulunmuşlardır. Açılışa katılan

⁷⁸³ Trabzon'da Meşveret, 13 Mart 1326/26 Mart 1910, No: 160, s. 1-2.

misafirler, öğrencilerde gördükleri zekâ ve kabiliyeti büyük bir övgüyle dile getirmişlerdir. “üç sene zarfında şehirli bir talebeden daha çok malumata sahip olduklarını, sorduğumuz suallere verdikleri tereddütsüz cevaplarla” şahit oldukları bu durum, orada bulunan halkı da şaşırtmış ve heyecan hissi uyandırmıştır. Ardından Maarif Müdürü Ferit Bey otuz üç sene süren müstebit idarede “maarif nimetinden mahrum olarak” bir cehalet içerisinde bırakıldıklarından söz etmiştir. Tabi bu ifadeler dönemin genel karakterine de uygundur. Hemen her toplantıda, konuşmada II. Abdülhamid dönemi yerilmiştir. Ferit Bey sözlerine devamla “Hükûmet-i Meşrutamız bu ciheti nazar-ı dikkate aldığından bütçesi nispetinde kurrada mekatib-i ibtidai küşadına çalışıyor. Hatta geçen sene vilayet dâhilinde iki yüzü mütecaviz ibtidai mektepler açmış ise de yine de bunlar maksadı temine yeterli değildir” diyerek eğitimin ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Halktan, durumu iyi olanların eğitim işlerine destek olarak devletin üzerindeki yükü hafifletmesi isteğinde bulunmuştur. Burada Ferit Bey’in vilayet genelinde açılmış iki yüz mektepten söz etmesi önemlidir. Bu o günün şartları ve önceki dönem değerlendirildiğinde önemli bir artışı işaret etmektedir.

Bu açılışta Ömer Faruk isimli bir öğrenci de konuşma yapmıştır. Bu genç öğrenci konuşmasında: “Büyüklerin kendilerine okuma fırsatı verdiklerini ve kendileri de okuyup yazarak, öğrenerek ileride vatana hizmet etmek istediklerini” vurgulamıştır. “İleride kendilerine ihtiyaç duyulduğunda bu tahsil-i ilmi lâıkiyla yerine getirirlerse memlekete istifade sağlayabileceklerini” üzerine basarak ifade etmiş ve “Hükûmet-i Meşrutaya, Cenab-ı Hakka bu sağladığı imkânlardan dolayı şükürlerini” sunmuştur. Bu önemli anlara tanıklık eden Samaruksa-i Sagir (İkisü) ve Zanbur köyü ahalisi de masrafları kendi taraflarından karşılamak üzere bir muallimin köylerine tayin edilmesi isteklerinde bulunmuşlardır. Bu iş için ise Hafizzade Hakkı Efendiyi kendilerine vekil etmişlerdir.⁷⁸⁴

Bir diğer örnek Şems-i Hürriyet Mektebi eğitim-öğretim yılı sonunda maarifle ilgili yapılan önemli bir konuşmadır. Konuşmada: “Bir memlekette mektepler ne kadar çok olursa refah ve saadet-i umumiye o nisbetle temin edilmiş olur. İlim ve maarifin orada saçaacağı nur, o zaman zarfında teysir-i nemayı (kolayca çoğalma) husul olur. Haset, zulüm, cehalet yerine medeniyet, adalet, ilim ve maarif kaim olur” denilmiştir. Rahmi isimli bir öğrenci ise burada şu sözleri söylemiştir:

Ey kardeşler, Cenab-ı Vacibül Vücut Hazretleri bizi yoktan var etti. Her birimizi birtakım tekâlif ile mükellef kıldı. Bu mükellefiyetleri ifa için ilim ve maarif lazım. İlim ve maarifinde tahsili para ve pederlerin himayelerine mütevakkıf olup bizim ise pederlerimiz olmayıp beş paralık kalem kâğıt almaya iktidarımız olmadığından sefil sefil gezmekte iken var olsun İttihat ve Terakki Cemiyeti bu Şems-i Hürriyet Mektebimizi açtılar, karınlarımızı

⁷⁸⁴ Trabzon’da Meşveret, 5 Haziran 1326/18 Haziran 1910, No: 184, s. 1-2.

doyardular, meccanen okutup kalem kâğıt verip yazdırdılar. Hoca efendilerimizin gayretleriyle bir senede görülemeyecek tahsili üç dört ayda gösterdiler. Bize babalık ederek fevkalade şefkat gösterdiler. En âlâ ruba, kundura ve fes giydirdiler. Buna nankörlük etmeyip çalışalım. Hocalarımıza hürmet edelim. Muhterem Cemiyete dua edelim.⁷⁸⁵

Okulların açılış ve kapanış dönemlerinde yapılan konuşmalar eğitimle refah seviyesindeki artış arasında doğrudan bir ilişki olduğu düşüncesini köylere varıncaya kadar yaymış ve bu değerlendirmeyi yavaş yavaş zihinlere yerleştirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti kimsesiz çocuklar için Şems-i Hürriyet denilen okullar açmış ve onların eğitimiyle ilgilenmiştir. Bu İttihat ve Terakki'nin hem ülke kalkınmasına eğitim yoluyla verdiği değeri göstermesi hem de vilayetlerde toplumsal bir taban kazanabilme düşüncesine hizmet etmesi bakımından önemlidir.

Mektepleşme açısından önemli bir gelişme de Maçka'da gerçekleştirilmiştir. 10 Eylül 1912-11 Haziran 1913 yılları arasında Trabzon'da valilik yapan Mehmed Ali Aynî Bey, Maçka kazasında manastır ve kiliseler mevcut olduğu halde, kaza dâhilinde Müslümanları himaye ve irşat edecek mektep ya da mescitlerin olmadığından, bu kazada kendi ifadesiyle 32 köyde mektep ve mescit yapılmak üzere Evkaftan tahsisat alındığından bahsetmiştir. Ancak bunu tamamlayamadan Trabzon valiliğinden ayrılmış, mühim gördüğü bu görevi bir muhtıra ile halefi Samih Rıfat'a havale etmiştir.⁷⁸⁶ Bunun üzerine yeni vali Samih Rıfat çalışmaları devam ettirmiştir. Önce Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne ardından erbab-ı riyasetin iane-i hamiyet-mendanesine müracaat edilerek lüzumu kadar tahsisat ayrılması sağlanmıştır. Elde edilen bu gelirlerle Maçka'da 20 mektep ile mescidin yapımı sağlanmış ve anlamlı bir günde, II. Meşrutiyetin ilan tarihi olan 10 Temmuz'da (24 Temmuz) resmî açılışları yapılmıştır. Dönemin kaza reisi ise yaptığı bir konuşmada, Maçka'da 29 İslâm köyünün mevcut olduğunu, bu köylerden altısında eskiden mektep yapıldığını, diğerlerinin bundan mahrum kaldığını, ancak şimdi Meşrutiyet sayesinde yirmi beşinde birden mektep ve mescit yapıldığını, diğerlerinin de bir iki aya kadar tamamlanarak bir sonraki ders yılının başlangıcına yetişeceğini, bir kazanın böyle bütün köylerinde aynı günde mektep açılmasının "ahd-i Nezaret-i Asafanelerine" mahsus icraattan olduğunu coşkulu şekilde belirtmiştir. Trabzon Valisi Samih Rıfat da emeği geçen kişi ve kurumları tebrik etmiştir.⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 19 Haziran 1326/2 Temmuz 1910, No: 188, s. 1-2.

⁷⁸⁶ Aksüt, a.g.e., s. 298-299.

⁷⁸⁷ Bu konuşmada ayrıca Maçka'da mescit ve mektepsizlik yüzünden şimdiye kadar teravîh namazı kılınması katiyen mesbuk değil iken bu gece Meşrutiyet sayesinde yirmi köyde birden ilk defa olarak Müslümanların teravîh kıldıkları ve bu kıymetli hatırayı anlatmaya kelimelerin yetmeyeceği belirtilmiştir. Bkz. **BOA**,

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise Trabzon'da eğitim önemli bir kesintiye uğramıştır. Seferberlik dolayısıyla genç erkek nüfusun yanı sıra öğretmenler de büyük oranda askere alınmışlardır. Bütün bunlara ilaveten Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucunda şehir büyük oranda boşalmış, Müslüman Türk ahali işgalin yaşanmadığı batı bölgesine doğru göç ederek "muhacir" olmuştur. Seferberlik ve muhacirlik sebebiyle boşalan okullar ise genellikle askerî amaçlar için kullanılmış, böylece bu yıllarda eğitim kurumları önemli kayıplara uğramıştır. Bu durumu en canlı haliyle anlatan Mustafa Reşit Tarakçıoğlu şunları söylemektedir: "Sapasağlam olarak bırakıp çıkmış olduğumuz her derecedeki okul binalarını Trabzon'a döndüğümüz zaman kapısız, çerçevesiz, bölme duvarları yıkılmış, bazılarının döşemeleri sökülmüş, yarı harap halde bulduk. Muhacir olmadan önce bu okulların öğrenci sıraları, öğretmen kürsüleri, yazı tahtaları, öğretim araçları, dershanelerin, idareci odalarının her türlü örgütleri tam olarak bırakılmış iken bunlar şimdi harabe hâlinde ve çırılçıplak elimize geçmiş durumda idiler. Bütün ilkokullar ile öğretmen okullarının kanunlara göre maaş, ücret ve her türlü giderleri illerin özel saymanlıkları tarafından verilirdi. Henüz halk tezgâhını kurup çalışarak para kazanır ve böylece vergi verecek hale gelemediğinden, okulların tamir edilmelerine, ders araçlarının tedarik olunmasına ait harcamalara para bulunamıyordu."⁷⁸⁸ Anlaşıldığı üzere okullar birer yıkıntıya döndüğü gibi Trabzon'da bu işleri yoluna koyacak kaynakların bulunması konusunda da sıkıntı çekilmiştir.

Eğitim alanında yaşanan gelişmeleri göz önünde bulundurduğumuzda II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurumsal anlamda önemli adımlar atılmış olduğu bir gerçektir.⁷⁸⁹ II. Abdülhamid zamanında merkezî yapının güçlendirilmesi, bu yönde aksaklıkların giderilmesi, merkezin denetiminin kurulması amacıyla taşra maarif müdürlerine verilen yetkilerin genişletilmesi, böylece merkez ve taşra arasında sürekli ve düzenli bir ilişkinin sağlanması, 1912 ve 1914 tarihli Teşkilat Nizamnamesi bu doğrultuda ifade edilebilecek icraatlardır.⁷⁹⁰ Ayrıca Tanzimat Dönemi'nin aydınlatıcı münevver tipinden farklı olarak profesyonel öğretmen tipine geçiş, öğretmenin bir meslek adamı ve bir yetiştirme uzmanı olarak tanınması da bu dönemde gelişmiştir.⁷⁹¹ Ancak bütün bu

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT), Dosya no: 1200, Gömlek no: 18, 12 Temmuz 1330/25 Temmuz 1914.

⁷⁸⁸ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 28-29.

⁷⁸⁹ Maarif Nezareti ve teşkilatındaki kurumsal gelişmeler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tural, a.g.m., s. 177-206.

⁷⁹⁰ Alkan, a.g.m., s. 205-206; Tural, a.g.m., s. 193-201.

⁷⁹¹ Berkes, a.g.e., s. 453.

çalışmalar esaslı bir eğitim kalkınması için yeterli olmamıştır. Dönemin siyasî havası ve mücadelesi, bitip tükenmek bilmeyen savaş, toprak ve insan kayıpları ve ekonominin içerisinde bulunduğu kötü koşullar bu sonuçların doğmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan eğitim programını belirleme tartışmaları⁷⁹² ve istikrarlı bir Maarif teşkilatı oluşturulamaması da eğitimde kalkınma sürecini sekteye uğratan diğer sebepleri oluşturmuştur.

4.7. Sağlık

4.7.1. II. Meşrutiyet'e Kadar Gelişmeler

Sağlıkla ilgili meseleler tarihin her döneminde insanlar arasında en büyük rollerden birini oynamıştır. Özellikle yerleşim yerlerindeki nüfusun artmasına paralel hastalıklar, salgınlara dönüşmüş ve çok sayıda insanın hayatına mal olmuştur. Bununla birlikte salgın hastalıkların, hastalığı tanımayan toplumların nüfusunda büyük tahribat yapması, sosyal ve siyasî yapıda değişikliklere sebebiyet vermesi dolayısıyla insanlığın kolektif hafızasında yer etmiştir.⁷⁹³ Bütün bunlara rağmen insanlar bu hastalıklarla mücadelede çeşitli yollar araştırmakla birlikte asıl büyük ve modern gelişmeler XIX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmelerden Osmanlı Devleti de faydalanmasını bilmiş ve gerekli çalışmaları imkânları ölçüsünde yapmaya çalışmıştır.

Batıda gelişen bilimsel çalışmaların ışığında önlemler alınmış, Avrupalı doktorlardan bazıları Osmanlı Devleti'nde görülmeye, meslektaşlarıyla ilişkiler kurmaya başlamışlardır. 1827 yılında Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar hizmet edecek Tıphane ve Cerrahhane açılmıştır.⁷⁹⁴ Toplum sağlığına yönelik ilk kurumun ise 1838 yılında resmiyet

⁷⁹² Bu dönemin tartışması eğitimde yenileşmeye yüksek okullardan mı yoksa ilkokullardan mı başlanması gerektiğine yönelik olduğu gibi eğitimin karakteri üzerine de tartışmalar yapılmıştır. Bu dönem tartışmaları ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Necdet Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 478-484; Koçer, a.g.e., s. 169-186; Akyüz, a.g.e., s. 275-288.

⁷⁹³ Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 399. Salgın hastalıkların dünya tarihinde ortaya çıkışı, meydana getirdiği tahribat ve yayılışı hakkında geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 15-45.

⁷⁹⁴ Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 304; Özdemir, a.g.e., s. 80. Fevzi Demir, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitiminin Modernleşmesinin Modernleştirici Siyasal Elitin Rollerinin Oluşumu ve Dönüşümü Üzerine Etkileri", **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, (Ed. Nil Sarı-Ali Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın), C. 2, Ankara: TTK Yayınları, 2005, s. 1231; Gönül Cantay, "Türk Tıbbının Eğitim-Öğretim Evreleri", **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, (Ed. Nil Sarı-Ali Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın), C. 2, Ankara: TTK Yayınları, 2005, s. 1207-1208.

kazanan Meclis-i Tahaffuz olduğu söylenebilir.⁷⁹⁵ Sağlık alanındaki teşkilâtlanma 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra devam etti.⁷⁹⁶ Türkçe tıp öğretimi yapılmasına ise sivil nitelikli Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1867 yılında kurulması ile geçildi.

Osmanlı Devleti bünyesinde yapılan sağlık çalışmaları sadece İstanbul merkezli değildi. Halkın genel sağlığını düzeltmek amacıyla vilayetlerde de imkânlar ölçüsünde çalışmalar yapılmıştır. Anadolu ve Rumeli'de daha 1841-1842 yıllarında bulaşıcı hastalıkları önlemek amacıyla karantina evleri (Tahaffuzhane) açılmış ve buralara görevli gönderilmiştir.⁷⁹⁷ 1862 yılına gelindiğinde ise kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte karantina evlerinin yer aldığı merkezlerden biri de Trabzon'du.⁷⁹⁸ Ancak vilayetlerde sağlık alanında asıl önemli gelişmeler 1867 yılında il belediyelerinin örgütlenmesiyle hızlanmıştır. Bu durum, özellikle vilayet salnamelerinin yayınlanmaya başlamasıyla elimize daha sağlıklı veriler geçmesiyle takip edilebilmektedir. Örneğin 1869 yılından itibaren Trabzon Belediyesi örgütü içinde hem karantina teşkilâtının mevcut olduğu hem de belediye tabipliğinin oluşturulduğu görülmektedir. Başlangıçta memurluk olarak

⁷⁹⁵ 1840 yılından sonra uluslararası bir nitelik kazanan bu kuruluşun amacı, memleketi dışarıdan gelecek bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı korumak ve gerekli önlemleri almak olduğu için genel halk sağlığı üzerinde beklenen seviyede olumlu bir etkisi olmamıştır. Bunun üzerine devletin sağlık durumu üzerinde araştırmalar yaparak alınması gerekli önlemleri bildirmek, herhangi bir yörede ortaya çıkan bulaşıcı ve salgın hastalık hakkındaki tedbirleri hükûmete teklif etmek, şehirler ve kasabalarda yapılıp satılan ve dışarıdan getirilen her türlü yiyecek ve içeceklerle ilaçlardan dolayı halk arasında çıkabilecek olan anlaşmazlıkları halletmek gibi işlerle uğraşmak üzere 1881 yılında Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye kurulmuştur. Bkz. Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1320. Ancak burada şunu da belirtmek yerinde olur ki, Osmanlı Devleti, dışarıda ortaya çıkarak memleket sınırlarına dayanan salgınlara karşı ihtiyati bir önlem olarak karantina uygulamasını da II. Mahmut döneminde uygulamıştır. Bu amaçla ilk defa Rusya'da etkisini hissettiren kolera münasebetiyle buradan Osmanlı limanlarına gelen ticaret gemilerine karantina uygulanmıştır. Bkz. Gülden Sarıyıldız, **Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)**, Ankara: TTK Yayınları, 1996, s. 5.

⁷⁹⁶ Bu dönemden itibaren ülkenin her köşesine sağlık hizmeti götürebilecek bir idari teşkilâtlanmaya girişildi. Batıda izlenen, devletin sağlık sorunlarını sahiplenerek sağlık hizmetlerinin yeniden yapılandırılması olgusu, Osmanlı Devleti'nde de yaşanmaya başlandı. Bkz. Zafer Koçlu ve Nihal Doğan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler", **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, 34 (3), (2010), s. 210. Genel sağlığa yönelik ilk nizamname eczacılara ait olmak üzere "Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname" adıyla 1860 yılında yayınlandı. Bunu 1861 yılında Tababet-i Belediye Nizamnamesi takip etti. Bkz. Hüseyin Özgür, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. V, Ankara, 2000, s. 121. 1869 yılında ise Eczacılar Dair Nizamname, 1871 yılında İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi yayınlandı. Yine 1869 yılında görevi belediyelere hekim, eczacı, aşıcı ve ebe gibi sağlık personeli atamak, yabancı devletlerde sağlık eğitimi görmüş olanlara Osmanlı Devleti'nde çalışma izni vermek olan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kuruldu. Cemiyet 1906 yılında Meclis-i Maarif-i Tıbbiye-i Mülkiye adını aldı. Bkz. Yıldırım, a.g.m., s. 1320-1321.

⁷⁹⁷ Karantina evlerinin bu tarihte nerelerde açıldığı ve görevli doktor ve müdürlerinin ne kadar maaş aldıkları hakkında geniş bilgi için bkz. Çadırcı, a.g.e., s. 310-311.

⁷⁹⁸ Yıldırım, a.g.m., s. 1324.

görevini ifa eden teşkilât, 1872 yılından itibaren müdürlüğe dönüştürülmüş ve mevkisi kuvvetlendirilmiştir.⁷⁹⁹

Vilayetlerde sağlık alanında meydana gelen gelişmelerin Trabzon üzerinde de etkisi oldu. Zira Trabzon XIX. yüzyıldan itibaren Anadolu’da önemi gittikçe artan bir liman kenti olması dolayısıyla yabancı ve yerli tüccarların uğrak yeri olmuştur. Doğu ve batıdan gelen ticarî canlılık göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu’nun kapalı vilayetlerinden daha fazla salgın hastalıklara açık olduğu söylenebilir. Nitekim kolera, veba, sıtma gibi salgın hastalıklarla sık sık mücadele edilmek durumunda kalınmış, ancak çeşitli tedbirlere rağmen çok sayıda can kayıplarının önüne geçilememiştir.⁸⁰⁰ Bu durumdan kaynaklı olmak üzere Karantina Teşkilatının XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trabzon’da kurularak faaliyete geçirilmiştir. Trabzon şehrinde II. Meşrutiyet öncesi yıkıcı bir salgın hastalık 1892-1893 yıllarında kolera münasebetiyle yaşanmıştır.⁸⁰¹ Salgın üzerine şehrin sularıya helâlarının ve sokak gibi kalabalık yerlerin temizliğinin sağlanabilmesi ve gerekli tedbirlerin alınarak uygulanabilmesi için Dâhiliye Nezareti’nce Mektûbî Kalemi Mümeyyiz-i Sânisî Tefvîk ve Mümeyyiz-i Sâlisî Ahmed Beyler maaşlarına zam yapılmak ve harcırahları sağlanmak suretiyle görevlendirilmişlerdir.⁸⁰² Ardından bölgeye Bongofski (Bonkowsky) Paşa başkanlığında bir tıbbî heyet de gönderilmiştir.⁸⁰³ Trabzon’da 1906

⁷⁹⁹ Veysel Usta, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Trabzon’da Sağlık”, **Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim**, Yeni Harflere Aktaran: Mustafa Çulfaz, Trabzon: Serander/Trabzon Tabip Odası Yayınları, 2007, s. XIX; İpek, a.g.m., s. 405-406; XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti’nden kopan bölgelerden Anadolu’ya yönelik göçlerin başlamasıyla birlikte bulaşıcı ve salgın hastalıklarda yoğun bir artış olmuştur. Nitekim göçmenlerin yoğun olarak geldikleri Rusya, Lehistan, Galiçya bölgelerinde kolera, veba, tifüs, dizanteri, frengi oldukça yaygındı. Bu durumun da karantina teşkilâtının ülke çapında kurulup yaygınlaştırılmasında oldukça büyük etkisi olduğu söylenebilir. Bkz. Ramazan Çalık ve Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 16, (2006), s. 206.

⁸⁰⁰ Usta “Tanzimat’tan Cumhuriyete Trabzon’da Sağlık”, s. XX.

⁸⁰¹ Geniş bilgi için bkz. İpek, a.g.m., s. 399-411.

⁸⁰² **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2019, Gömlek no: 34, 29 Teşrin-i Evvel 1308/11 Kasım 1892; İpek, a.g.m., s. 401.

⁸⁰³ Bu dönemde Hıfzıssıhha-i Umumiye Baş Müfettiş olarak gönderdiği telgrafta Bongofski Paşa, “Şimdiye kadar vilayetin mahalle, han, bekârhane, emakin-i emiriye, kışla, hastane ve okullar ile su mecraları lağımları nazar-ı teftişten geçirildi. Dikkatimizi çeken su taksimatı ve lağımlar olup bunlar ile hastalık zuhur eden hanelere her şeyden önce icraat-ı fenniye uygulanacaktır. Ayrıca kasabaya gelen suyun kaynağına gidilecek ve dönüşte beldenin en yüksek mahallesinden tedaviye başlanacaktır. Ahmed ve Tefvîk Beyler de bu uğurda mesai harcamaktadırlar. Hapishanede ise izdiham bulunduğundan, yarısı Ayasofya Camisine nakledilerek hayatları kurtarılmıştır. Van ve Erzurum vilayetlerinden de ne yönde tedbirler alındığına dair bilgi istedim. Bu illet hastalığın zuhurunda icraat-ı fenniyenin ve tahaffuzhane tedbirinin ne kadar mühim olduğu bir gerçektir. Zira ansızın kolera hastalığı zuhur eylediğinden acilen tahaffuzhanelerle hudud-ı hakani kordonları suret-i fenniye icra edilemediği büyük ihtimaldir. Muhtaç kimselerin ricası üzerine bunlara bakmak ve amelîyat-ı fenniye icra etmek üzere de komisyonumuz azasından Tabip Mustafa Efendi tayin edilmiştir” diyerek salgınla ilgili bilgi vermiştir. Bkz. **BOA, Yıldız Perakende Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. SH)**, Dosya no:4, Gömlek no:9, 21 Kanun-, Sani 1308/2 Şubat 1893. Bu telgrafın ardından Dâhiliye Mektubi Kalemi Sadarete bir telgraf çekerek aradan üç ay zaman geçmesiyle beraber hastalığın yok olma derecesine

yılında ise vilayet hapishanesinde veba hastalığından kaynaklı bir salgın tehlikesi ile karşı karşıya gelinmiştir.⁸⁰⁴ Bu şekilde meydana gelen başta veba, kolera gibi salgın hastalıklar Trabzon'u sadece nüfusun verimliliği açısından değil ticaret anlamında da önemli zararlara uğratmış, gelirlerin düşmesine sebep olmuştur.

4.7.2. II. Meşrutiyet Dönemi Sağlıkta Gelişmeler ve Trabzon

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında, sağlık işlerini daha düzenli hale getirme çalışmaları önceki dönemden alınan birikimlerle beraber devam etti. 1909 yılında mevcut sağlık kurumlarının geliştirilip çağdaştırılması, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek üzere İstanbul Şehremaneti'ne bağlı "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti" kuruldu. 1912 yılında Meclis-i Tıbbîye-i Mülkîye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından hazırlanan "Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye" ve "Emraz-ı Sariyenin İntikal ve İntişarına Mani Talimat-ı Sıhhiye-i Mücadele" mevzuatı hazırlanarak yasal hale getirildi. Bu mevzuat Trabzon'a da gönderildi.⁸⁰⁵ 1893 yılında İstanbul'da görülen kolera salgını sırasında kurulan etüv merkezleri, 1911 yılında Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyetine devredildi. Hükûmet tarafından yapılan başvuru üzerine başta Trabzon olmak üzere Zonguldak, Çatalca gibi yerlere de tebhirhaneler açıldı. Hemen ardından Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne eklenen bir firka ile bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi için vilayet ve sancak belediyelerince tebhirhane yaptırılması ve gerekli alet ve ilaçların temin edilmesi emredildi. Daha modern tahaffuzhaneler açılmasına

indiği ve Bongofski Paşa ile maiyeti Trabzon'a gönderildiğinden gerekli tedbirlerin de alındığı, bu sebeple Tefvik ve Ahmed Beylerin Trabzon'da ikametlerine bir lüzum kalmadığından geri çağrılmaları istenmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT**, Dosya no:2049, Gömlek no:39, 25 Kânûn-ı Sâni 1308/6 Şubat 1893. Bu yıllarda yaşanan salgınla ilgili Muzaffer Lermioğlu'da şu bilgileri vermektedir: "Rumi 1308 yılının Eylülünde başlayan ve Trabzon'dan buraya (Akçaabat) sirayet eden kolera hastalığı altı ay devam etmiş ve alınan tedbir neticesinde Mart 1309 tarihinde önlenmiştir. Bu hastalık esnasında Kireçhane'de muvakkat bir hastane tesis edilmiş ve bu hastalıktan ölenler Kireçhane'deki Kahyakızı Bahçesi ile Ahanda ve Kozikiya mevkilerinde açılan mezarlıklara defnedilerek mezarlarına kireç döküldüğü görülmüştür. Bu hastalıktan ölenlerin sayısının üç yüzü geçtiği o zamanları yaşayanlar tarafından ifade edilmektedir." diyerek salgının etkilerini ortaya koymuştur. Muzaffer Lermioğlu, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949, s. 141-142. Bu eserinde Lermioğlu ayrıca hastalıkla ilgili belediyenin aldığı kararları da belirtmektedir. Bkz. Lermioğlu, a.g.e., s. 141-143; Akçaabat'ı da etkileyen bu kolera salgını ile ilgili bir belgede Pulathane Karantinasındaki hastalardan üç, karantina bekleyen kayıklardan iki ve Pulathane'de bir kişinin koleradan vefat ettiği, kordon muhafazasında bulunan bir askerin de hastalandığı bilgisi verilmektedir. Bkz. **BOA, DH. MKT**, Dosya no:1987, Gömlek no:49, 2 Ağustos 1308/15 Ağustos 1892; İngiliz Konsolos Longworth'a göre de 1893 yılının Trabzon'da en önemli hadiselerinden birisi koleradan meydana gelen salgındır. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, a.g.m., s. 4.

⁸⁰⁴ 1906 yılında İstanbul'dan Bakteriyologhane-i Şahane Müdür Yardımcısı Binbaşı Ziya Bey ile Karantina Merkezi memurlarından Naum Rami Efendi Trabzon'a gelerek çalışmalara katılmışlar, karantina önlemi için Erzurum Caddesi ile Akçaabat girişinde sıkı kontrol tedbirleri almışlardır. Vilayet Sıhhiye Müfettişi Abdülkerim Efendi'nin merkeze verdiği rapora göre hastalık İkilib isimli bir Gürcü'den bulaşmıştır. Hapishanenin boşaltılması ve gerekli tedbirlerin alınmasından sonra hastalık önlenmiştir. Usta, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Trabzon'da Sağlık", s. XX.

⁸⁰⁵ Usta, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Trabzon'da Sağlık", s. XXI.

devam edildi. 1 Mart 1913 tarihinde kabul edilen “Sihhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilâtına Dair Kanun-ı Muvakkat” ile Sihhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kuruldu. Ardından 1914 yılında çıkarılan özel bir kanunla Dâhiliye Nezareti aynı zamanda Sihhiye Nezareti adını da alarak Sihhiye Müdüriyeti bu nezaretin emrine verildi. Bu idarî yapılanma sonrası müdürlük, bağlandığı nezaret aracılığıyla vilayet sağlık müdürlükleri, kaza hükûmet tabiplikleri kurdu. Bulaşıcı hastalıklardan korunmak amacıyla renkli tablolarla batıdaki örneklerine benzer hazırlanan modellerle halkı eğitmek amacıyla bir Sihhiye Müzesi açtı. 13 Nisan 1914 tarihinde yayınlanan “Emraz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnamesi” ile salgın hastalıklarla mücadele ilk kez devletin görevleri arasına alındı.⁸⁰⁶

4.7.2.1. Kolera

Yukarıda bahsedilen çalışmalar neticesinde salgın hastalıklarla mücadele konusunda daha başarılı neticeler alınmaya başlandı. Halk hastalıklara karşı daha bilinçli olma yolunda önemli mesafeler kat etti. Gerek yurt dışında gerekse Türkiye’deki okullardan yetişen doktorların sayısının artmasıyla birlikte Anadolu’da vilayetlerde görev almaya başlamaları, sağlık konusunda önemli bir gelişme oldu. Ancak bu çabaların önemi göz ardı edilmemekle beraber salgın hastalıklar, özellikle Trabzon’da liman ve İran kara ticaretinin hastalıklar için oluşturduğu uygun ortamın da sonucu yıkıcılıklarını devam ettirdi. Bu yönde Trabzon’u en çok etkileyen salgın hastalıkların başında ise kolera gelmekteydi. Özellikle Rusya yoluyla gelen hastalığa karşı hem basının bilgilendirici ve uyarıcı yazılarıyla hem de sınır bölgelerinde vilayetin aldığı tedbirler yoluyla mücadeleye çalışıldı. Ayrıca şehirde neler yapılması gerektiğine dair önlemler birçok kez ortaya konuldu.

Meşrutiyet’in ilanını müteakip kolera meselesi uzun süre Trabzon kamuoyunda gündemini korumuştur. İdare-i Sihhiye’den ve Vilayetten temizliğe her zamandan daha fazla dikkat edilmesi nasihatleri yapılıncaya Feyz gazetesi yazarlarından Ethem, hastalığın en ziyade hudutlardan bulaşacağı ihtimali ortadayken, sahil mevkielelerinde ihtiyaç nispetinde bir sıhhi zabitanın vazifesini yapıp yapmadığını sormuştur. Tabi kendi kanısı tedbir alınmadığı yönündedir. Rusya ile gerileyen ticaretimize bir de hastalıktan kaynaklı zararlar eklendiğinde durumun düşündürücü bir hal aldığını belirtmiştir.⁸⁰⁷ Ardından devletin

⁸⁰⁶ Yıldırım, a.g.m., s. 1321-1325.

⁸⁰⁷ Sık sık ortaya çıkan kolera, veba gibi salgınların (kuraklık, iklim şartları, fazla ihraç ve ithal sebebiyle piyasanın doyması ve stokların tüketilememesi, harp hali gibi diğer sebeplerle) ticarete büyük ölçüde zarar verdiğini, bu hastalıkların sadece Trabzon ve yakın çevresinde değil Erzurum, hatta İran’da ortaya çıkmasının da aynı tesiri gösterdiğini Kütükoğlu’da ifade etmektedir. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “XIX.

kontrolü dışında kaçak yollarla gelenlerin önlenmesi istenmiş, tedbirlerin yetersizliği vurgulanmıştır⁸⁰⁸

Görüldüğü gibi Rusya üzerinden gelebilecek salgın hastalıklardan endişe edilmekte ve gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir. Ticaretin sıkışmasıyla vilayetin uğrayacağı zararlar da endişe veren diğer bir husustur. Anadolu'nun coğrafi konumundan ötürü doğu ile batı arasında kavşak olması sebebiyle batılı bazı çevrelerin kendilerine gelen hastalıktan Osmanlı Devleti'ni sorumlu saydıkları da anlaşılmaktadır. Bu görüşün Trabzon ve ülke gündeminde yer bulduğu da açıktır. Zira çok geçmeden Rusya'da hüküm süren koleraya karşı Trabzon-Rize arasında güvenliği sağlaması için dört tarassut sandalı ile birer polis, jandarma ve gardiyan tayin edildiği ve bunların hareket ettirildiği haberi verilmiştir.⁸⁰⁹ Ancak aynı yılın Ekim sonuna ait resmî bir belgeden bölgede kol kayıklarının haricinde iki büyük gözetleme sandalının⁸¹⁰ görevlendirilebildiği anlaşılmaktadır. Trabzon Valisi Arifi Paşa'nın verdiği bilgiye göre, bu iki gemi Ordu Gambotu ve yine ismi geçen gemiye yardımcı olmak üzere gönderilen Mesudiye Vapuru'dur. Bunlardan kaçak olarak ülkeye girmek isteyenlere karşı dikkatli olup yetki kullanmaları istenmiştir. Bu kaçakçı taifesinden Mustafa Reis isimli birisinin de tutuklanarak adalete teslim edildiği bildirilmiştir.⁸¹¹ Vilayet ayrıca Rusya'daki koleranın bulaşmasına sebep olan kaçakçı kayıklarına karşı mücadele eden bu iki tarassut sandalının bir aylık ücretleri olan bin beş yüz kuruşun gönderilmesini de talep etmiştir.⁸¹²

Bu gelişmelere ilave olarak belediye heyetiyle Sıhhiye Müfettişliğinin dikkatine sunulan bir yazıda, koleranın Berlin ve Viyana şehirlerinde de görüldüğü, Karadeniz'e bulaştığı, mevsimin bahar olması münasebetiyle hastalığın daha hızlı yayıldığı, tedbir alması gereken belediyenin ikinci seçmenlerin muameleleriyle meşgul olduğu, seçimle

Yüzyılda Trabzon Ticareti", **BTBKK Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, (Haz. Mehmet Sağlam vd.), Samsun, 1988, s. 102-103.

⁸⁰⁸ **Feyz**, 6 Teşrin-i Evvel 1324/19 Ekim 1908, No: 22, s. 3.

⁸⁰⁹ **Feyz**, 12 Teşrin-i Evvel 1324/25 Ekim 1908, No: 24, s. 4.

⁸¹⁰ Kaçakçılık yoluyla ya da izinsiz ülke sınırları içerisine girmeye çalışan deniz vasıtalarını durdurmaya çalışan bu araçlara, belgelerde ya da gazete yazılarında bazen gemi, bazen de sandal ifadesi kullanılmıştır.

⁸¹¹ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2650, Gömlek no: 93, 18 Teşrin-i Evvel 1324/31 Ekim 1908.

⁸¹² **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2677, Gömlek no: 9, 24 Teşrin-i Sâni 1324/7Aralık 1908; bu kaçakçılarla ilgili Hekim'de de bir serzeniş vardır ve şöyle denmektedir: "Karanlık gecelerin fırtınalı zamanlarında istifadesini arayan, şahsi menfaatini umumun zararına tercih eden vicdansız bazı reislerin gemi zincirini alıp, pupa yelken ederek gecenin ortasında Rize, Sürmene civarının gayr-i meskûn ve ücra mahallerinden birine yanaşarak kaçak yolcularını çıkaran bir sandaldan ne vecihle malûmat alacağız? Kara hududumuz daha emniyet altında mıdır? Hiçbir kaçak yolcu geçemiyor mu? Nöbetçi vazifesini hakkıyla ifa ediyor mu? Uykusunu terk ve canını vatani uğrunda feda ederek her zahmet ve meşakkate katlanıyor mu? Bu gibi zamanlarda kordon memurları hiçbir atıyyeye arz-ı ihtiyaç etmeyecek derecede dolgun maaşlı, kendisine emniyet edilir, vatandaşlarının canını kendi hayatı gibi sever, namuslu kimselerden olmalı...Bkz. **Hekim**, 15 Temmuz 1326/28 Temmuz 1910, No: 14, s. 122-123.

alakası olmayan tenzifat ve tenvirat memurlarının dikkatsizliklerinin üzüldüğü belirtilmektedir. Ayrıca şehirdeki durumu daha iyi anlamamız noktasında da bilgiler verilerek Hürriyet Meydanı'nda dükkânlar önünde sebze ve meyvelerin geçişi engellediği gibi hastalığa davetiye çıkardığı, Ortahisar civarından kaldırılan zibillerin Zağnos'ta açık bir alana döküldüğü ve halk için tehlike oluşturduğu, yine Debbaghane (Tabakhane) Köprüsü civarındaki bahçede suların birikerek yeşilin ortaya çıkmasından birçok afet-i maraziye vuku bulacağı, bu sebeple bir an evvel tedbir alınması gerekliliği ifade edilmiştir.⁸¹³

Trabzon kamuoyunda bir başka haberde koleradan kurtulmanın tek yolunun denizden ve karadan karantina kurmak olduğu, buralarda görev yapacakların dolgun maaşlarla görevlendirilmeleri ve uzun bir sahil şeridinde güvenlik oluşturulması gerekliliği belirtilmiştir. Ardından gece karanlığından faydalanarak kaçak yolcu taşıyan ve buna aracılık edenler eleştirilmiş, şahsî çıkarı uğruna bu şekilde davrananların Trabzon ve çevre bölgeye vereceği zararın telafisinin çok zor olacağı vurgulanmıştır. Alınacak ve uygulanacak tedbirlerin masraflı olacağı bilinmekle beraber hastalığın açacağı tahribatın çok daha fazla harcamaya sebep olacağı ifade edilmiştir.⁸¹⁴ Diğer bir yazıda ise hastalığın ne şekilde kendini göstereceği ve hastalık ortaya çıkarsa hükûmetin neler yapması gerektiği anlatılmıştır.⁸¹⁵

Trabzon Vilayeti için bu konu o kadar önemlidir ki, gündemdeki yerini korumaya devam eder. Bunun sebebi hem hastalığın yıkıcılığı, hem de bütün tedbirlere rağmen en ufak bir aralık, açık bulduğunda kendini hemen göstermesidir. Bu sebeple merkezi Erzincan'da bulunan IV. Ordu'nun cemiyet-i sıhhiyesi de halka bir açıklama yapmıştır. Burada cemiyet, Rusya'da kolera hastalığının olduğunu, Bakü'den Odesa'ya kadar her yeri sardığını, Rusya'nın komşumuz olması sebebiyle hükûmete bu hastalıkla mücadelede halkın da yardım etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ardından Peygamber Efendimiz zamanından örnek verilerek onun karantina uygulamasını bin üç yüz sene evvel "taun olan mahalle girmeyiniz ve oradan çıkmayınız" hadisiyle ortaya koyduğunu belirtmiştir. Hadisle konunun desteklenmesinden maksat, karantina uygulamasını önemsemeyerek karantinayı delenleri ve hastalığı yayanları inanç yönünden de uyarmaktır. Bu noktada özellikle kaçakçıların hedef seçildiği söylenebilir.

⁸¹³ Feyz, 21 Eylül 1324/4 Ekim 1908, No: 18, s. 3.

⁸¹⁴ Kehkeşan, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909, No: 1, s. 10-11.

⁸¹⁵ Kehkeşan, 25 Temmuz 1325/7 Ağustos 1909, No: 2, s. 29-30.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde bir salgın tehlikesi de Eylül 1910 yılı içerisinde kendisini göstermiştir. Erzurum'da baş gösteren salgın dolayısıyla Trabzon'a gelen yolcular hastalığın mikrobunu da getirmişlerdir. Salgın ilk olarak Çömlekçi Mahallesi'nde ortaya çıkmış, mahalle kordon altına alınmış, ancak koleranın şehrin batısına bulaşması engellenememiş ve hastalık dört bir yana yayılmıştır. Bu halde hükûmet merkezinden kordonun devam ettirilmesinde ısrar edilmişse de sağlık memurları şehrin tamamını bulaşık addederek kordonun kaldırılmasına karar vermiştir. Halk ise büyük panik içerisinde köylere doğru çekilmiş, hastalık ise bu imkânı bulamayan çoğunluğu fakir ahali üzerinde etkisini göstermiştir. Burada halkın bir kısmı tedbirsiz davranarak hastaları saklamış ve sağlık ekiplerine bildirmemiştir.⁸¹⁶ Hastalığın Trabzon'da ortaya çıkması dolayısıyla vapurlar da Trabzon'a uğramamaya başlamış, vilayet dâhilinden gelen mülkî ve askerî memurlar, mektep öğrencileri ve ahaliden birçok yolcu aileleriyle İstanbul ve sair yerlere gitmek istediklerinde vapur bulamamışlardır. Bu durum şehirde izdihamı arttırmış, yolcular hanlara, misafir odalarına sağlıksız bir şekilde, hastalığın yayılmasına davetiye çıkarırcasına yerleşmek zorunda kalmışlardır. Geleceği söylenen Gürcü Kumpanyasının Odesa Vapuru ise taşıma ücretinin sekiz yüz lira nevl (yolcu parası) tutmadıkça vilayetten hareket etmeyeceğini açıklamıştır. Bu yüzden kumpanyaya süratle kesin emir verilmesi, buna bir daha mahal kalmaması için diğer yabancı kumpanyaların da tebligatla uyarılması lüzumu belirtilmiştir.⁸¹⁷

Trabzon'da Meşveret gazetesi ise olaya bir başka açıdan yaklaşmış, hastalığın yayılmasında yolların bozuk ve bakımsız oluşunun hastalık üzerindeki etkisine değinmiştir. Gazete, Rusya'da, kendi tabiriyle "emraz-ı mikrobiyelerin en dehşetlilerinden" koleranın ortaya çıktığını, bu gelişmeler üzerine gerekli temizlik ve teçhizatın icrası için sıhhiye memurlarının görevlendirileceğini haber aldıklarını duyurmuştur. Ayrıca hastalığın yalnızca hükümetin tedbirleriyle yok edilemeyeceği, herkesin elinden geldiğince kendi ve çevre temizliğine dikkat ederek idareye yardımcı olunması önemle vurgulanmıştır.⁸¹⁸

Bu dönem itibarıyla alınan tedbirler ve yapılması istenenler bunlarla sınırlı değildir. Devam eden süreçte devlet eliyle yazışmalar sonucunda şu tedbirlerin alındığını görmekteyiz. Trabzon şehrinde koleranın çıkması sonucu Polathane dâhil ve Sürmene hariç olmak üzere iki liman arasındaki sahilden 4 Eylül 1326 (17 Eylül 1910) tarihinden itibaren çıkacak gemi, yolcu ve eşyalara, aynen Rusya'daki hastalığın olduğu yerlerden

⁸¹⁶ **Hekim**, 15 Eylül 1326/28 Eylül 1910, No: 18.

⁸¹⁷ **BOA, DH. İD**, Dosya no: 51, Gömlek no: 12, 29 Teşrin-i Evvel 1326/11 Kasım 1910.

⁸¹⁸ **Trabzon'da Meşveret**, 26 Haziran 1326/9 Temmuz 1910, No: 190, s. 3.

gelenlere karşı uygulanan karantina ve tebhirata tabi tutulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Samsun ve Kopmuş dâhil olmak üzere bu iki yer arasında yola çıkacak olanlara da tabip bulunan ilk Osmanlı limanında muayene yapılmasına Meclis-i Sıhhiye'ce karar verilmiştir. Koleranın her tarafı sarması sebebiyle Trabzon'daki Sıhhiye Müfettişliği'nce hususi kordonlarda yetecek miktarda jandarma bulunmadığı, meselenin önemi sebebiyle jandarma gönderilmesi, olmazsa gardiyan istihdamı lüzumu belirtilmiştir. Bu arada sıhhi tedbirler için Trabzon'da Meşveret gazetesinin daha önce haber alarak okuyucularına ve Trabzon kamuoyuna duyurduğu görevlendirme, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından İsmail Hakkı Bey'in iki bin kuruş maaşla Trabzon'a atanmasıyla gerçekleşmiştir. Ordu, Giresun, Tirebolu ve Vakfikebir'den Trabzon'a gelerek dönecek olan küçük Pazar kayıkları için ise Sürmene'deki tahaffuzhaneye gitmek müsait olmayacağından ve Trabzon limanında beklemeleri uzun süre devam ettiği takdirde su alıp bataabileceklerinden dolayı Trabzon karantina idaresince gerekli tebhiratın orada yapılarak dönmelerine izin verilmesi karara bağlanmıştır. Trabzon ve Kastamonu Vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta da şunlar ifade edilmiştir:

Trabzon'dan hareket eden sefaının tabi oldukları muayene ve tebhiratı Sürmene mevki-i tahaffuzunda ifa ve sonra Sinop hariç olmak üzere iş bu şehirle Trabzon arasındaki sahil iskelelerinde serbestçe muamele edebilirler. Ondan sonra gerek Sinop gerek salif-ül zikr iskelelerden maada Osmanlı limanlarıyla ihtilat edeceklerse Sinop veya Manastır ağzı tahaffuzhanelerinden birinde muayene-i tıbbiye ve tebhirata tabi tutulmalarına Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'ce karar verilmiştir.⁸¹⁹

Burada zikretmeye değer bir tedbir de hastalığın olduğu yerlerden gelen postaların, posta çantalarının temizlendikten sonra gidecekleri yere gönderilmeleridir. Haberleşmenin yoğunlaştığı bu dönemde idarenin güçleşmesiyle, beş yüz kuruş maaşla iki memur Trabzon merkeze, dört de vilayet dâhilinde ihtiyaç duyulan yerlere tayin edilmiş, lüzumu hâlinde başka memurlar atanabileceği de belirtilmiştir.⁸²⁰

Trabzon'da o dönem itibarıyla koleraya karşı mücadelede en etkili koruma araçlarından biri de Değirmendere mevkiinde özel bir dairede bulunan etüv yani tebhir makinesidir. Bu alet sayesinde gerek hasta ve gerek vefat etmiş kimselerin evlerindeki eşyalar özel bir çuvala koyularak getirilir ve temizlenirdi. Yaklaşık yüz on beş derece seviyesinde bir sıcaklığa erişen makine böylece başta kolera olmak üzere tifo, verem, frengi, çiçek gibi hastalıkların mikroplarını ortadan kaldırırdı. Askerî hastane, jandarma

⁸¹⁹ BOA, DH, İD, Dosya no: 51, Gömlek no: 16, 4 Eylül 1326/17 Eylül 1910, 10 Eylül 1326/23 Eylül 1910, 7 Teşrin-i Sâni 1326/20 Kasım 1910, 15 Teşrin-i Sâni 1326/28 Kasım 1910.

⁸²⁰ BOA, DH, İD, Dosya no: 51, Gömlek no: 16, 26 Kanun-u Evvel 1326/8 Ocak 1911, 1 Kânûn-ı Sâni 1326/14 Ocak 1911.

mektebi, hapishane, hamam ve müracaat eden evlerin eşyaları etüvden geçirilir, ardından eşyalar yerlerine gönderilirdi. Bunun yanında hastalıkla daha iyi mücadele edebilmek için yine Değirmendere’de altı baraka inşa edilmiştir. Barakalar zeminden bir metre yüksekte, on beş metre kare olarak içerisinde on hasta yatabilecek şekilde sağlık koşullarına uygun yapılmıştır. Ayrıca soğuk zamanlarda yanması için içerisinde soba bulunan barakalardan bir tanesi de kadınlara tahsis edilmiştir. Çalışanlara ait bir kulübe ile bir kalem odası da ayrıca yapılmıştır. Diğer taraftan Kavak Meydanı civarında hastalar için inşa olunan barakalar mevcuttur.⁸²¹ Yine adı daha önce yukarıda geçen Sürmene Tahaffuzhanesi de koleraya karşı tesis edilmiştir. Ancak bu karantinanın durumunun o dönem çok iyi olmadığı bilinmektedir. Gıda, çadır, yatak, aydınlatma ve su yetersizliği bu karantinanın en büyük sıkıntılarıdır.⁸²²

Dönemin Trabzon Vali Vekili Abuk Ahmed Paşa ve doktorlar da bir araya gelerek koleraya karşı yapılması gereken kararlar almışlardır.⁸²³ Vali Vekilinin ve tıbbi heyetin yayınladıkları bu kararlar, daha önce tekrar tekrar vurgulanan tedbirlerin, derli toplu bir araya getirilerek resmî bir hale dönüştürülmesidir. Bu hem hastalıklarla mücadelenin kararlı bir biçimde mücadele edileceğinin göstergesi hem de belirtilen tedbirlere uymayanların umumun faydası için cezalandırılacaklarının ifadesidir. Vali Vekili Abuk Paşa’nın başkanlığında yapılan bu faaliyet takdirle karşılanmıştır. Ancak önemli olarak görülen bir hususun da etüv makinesinin özellikle Rusya’dan gelen hastalıklara karşı sınıra yerleştirilmesidir. Rusya’nın bulaşıcı hastalıklara karşı karantina kurmaması sonucu bundan en çok etkilenen başta Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu insanı olmuştur. Bu sebeple Kopmuş tahaffuzhanesinin de eksiklerinin giderilmesi önemle vurgulanmıştır.⁸²⁴ Fakirlere yardım amacıyla bir cemiyet oluşturma düşüncesi ise Trabzon halkının birbiriyle dayanışma noktasında fedakârlıklarını ve isteklerini göstermesi bakımından önemlidir. Burada Rum cemaatinden de üzerine düşeni yapması ayrıca istenmiştir.

Hastalığın yol açtığı yıkımı gösterebilmek için, Hekim dergisinde yer alan şu istatistiği tablo hâlinde vermek konuyu daha anlaşılır hale getirecektir.

⁸²¹ **Hekim**, 15 Teşrîn-i Evvel 1326/28 Ekim 1910, No: 20, Sene: 1, s. 181-183.

⁸²² **Hekim**, 15 Teşrîn-i Sâni 1326/28 Kasım 1910, No: 22, Sene: 1, s. 199-200.

⁸²³ **Hekim**, 1 Teşrîn-i Sâni 1326/14 Kasım 1910, No: 21, Sene: 1s. 192.

⁸²⁴ **Hekim**, 1 Şubat 1326/14 Şubat 1911, No: 3, Sene: 2, s. Numara verilmemiş ilk sayfa.

Tablo 17: 3 Eylül 326 (16 Eylül 1910) Tarihinden 1 Teşrîn-i Sâni 326 (14 Kasım 1910) Tarihine Kadar İki Ay Zarfında Zuhur Eden Koleraya Mahsus İstatistik Cetveli

Hasta olanlar	Vefat edenler	Kesb-i sıhhat edenler	Mevaki	Mülâhazat
366	198	168	Trabzon'un muhtelif mahallatından	Nizamiye, redif, jandarma vesaire sınıftan
93	37	55	Askerî hastanesinden	
62	41	21	Kavak Meydan'da yeniden inşa olunan barakalarda	
72	34	38	Merkez hapisanesi	
593	311 ⁸²⁵	282	Yekûn	

Kaynak: Hekim, 1 Teşrîn-i Sâni 1326/14 Kasım 1910, No:21.

Trabzon Vali Vekili Abuk Ahmed Paşa ayrıca, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta birkaç seneden beri Rusya'nın her tarafında kökleşmiş olan kolera ve ara sıra ortaya çıkan veba hastalıklarıyla Rusya ile sınır olmaları dolayısıyla uğraşmak zorunda kaldıklarını, hastalığın vilayeti istila tehdidini daima bulundurduğunu, ticarete büyük zararlara ve ticaretle uğraşanlar arasında heyecana yol açtığını belirttikten sonra, bu gibi işlere gerek kalmaması ve her şeyin zamanında anlaşılacak icabına bakılması için bir bakteriyolog ve bu iş için gerekli alet ve edevatın yollanmasını istemiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumi Riyaseti de Trabzon'da bir bakteriyolog bulundurulmasının elzem olduğunu, ihtiyaca yetecek bakteriyoloji laboratuvarının ve alet ve edevatının tanzimi ile bakteriyoloğa verilecek üç bin kuruş maaşın maliye hazinesinden verilmesi hususunu Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Nezaret ise lüzum gösterilen tahsisatın, bütçelerinde karşılığı olmaması sebebiyle bu istekleri karşılayamayacağını belirtmiştir.⁸²⁶ Yine Trabzon Vilayeti'nden sıhhiye kordonları muhafazası için asker istihdam edilmesi Dâhiliye Nezareti'ne yazılmıştır. Ancak başta Trabzon olmak üzere Sivas ve Kastamonu Vilayetlerindeki sıhhiye kordonlarında asker bulundurduğu,

⁸²⁵ Hikmet Özdemir'in Ekrem Kadri Unat'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar" ismiyle yayımlanan makalesinden yararlanarak verdiği tabloda, 1910 yılında Trabzon'da koleraya yakalanan sayısı 540, ölenlerin sayısı ise 296 olarak verilmiştir. bkz. Özdemir, a.g.e., s. 38.

⁸²⁶ BOA, DH. İD, Dosya no: 48-1, Gömlek no: 23, 17 Kanun-u Sani 1326/30 Ocak 1911.

askerlerin böyle münferiden dağ başlarında ikamesinin askerî düzeni ihlal edeceği, böyle bir vazifenin askere yüklenmesinin uygun olmadığı belirtilmiştir. Daha sonra kordonlarda bulunan askerlerin de bir an evvel geriye alınabilmesini temin için vasıtaların hazır hale getirilmesi gerektiği, buralara gardiyanların ve jandarmaların istihdamının daha uygun olacağı Umum-1 Erkân-1 Harbiye Dairesi Dördüncü Şubesi tarafından yazılmıştır. Dolayısıyla Trabzon Vilayeti tarafından istenilen askerlerin kordonlara istihdamı gerçekleşmemiştir.⁸²⁷

4.7.2.2. Frengi

Şehri tehdit eden bir diğer salgın hastalık ise frengidir. 1492 yılında keşfedilen Amerika'dan Avrupa'ya gelen bu hastalık, 1800'lerden sonra Rusya ile yaptığımız savaşlar neticesinde işgal edilen yörelerimizde görülmeye başlamıştır. Karadeniz kıyılarından Rusya'ya fırıncılık yapmaya gidenler vasıtasıyla bölgeye yayılan hastalık hem halkımızı hem ordumuzu etkilemiştir. Trabzon Vilayet İdare Meclisi daha 14 Nisan 1320 (27 Nisan 1904) tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yazmış olduğu bir telgrafla Frengi illetine karşı bir hastane yapılmasını istemiştir. Nezaret ise hastalığın ne nispette, hangi mahallerde hüküm sürdüğünü, Gureba Hastanesi'nin bir kısmının frenginin tedavisi için tahsisinin mümkün olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine vilayetten hastalığın şiddetle hükmünü icra eylediği mahallerin merkeze bağlı Ordu, Giresun, Sürmene kazaları ve Yomra nahiyesi, Canik Sancağı'nın Bafra, Çarşamba, Ünye kazalarıyla Kavak ve Karakuş nahiyeleri ve Gümüşhane Sancağı dâhilinde Kelkit ve Şiran kazalarıyla, Yağmurdere nahiyesi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Gureba Hastanesinin 15 kişilik bir koğuştan ibaret olduğu, Samsun'daki hastanenin asker hastalara terk ve tahsis edildiğini, vilayetin hastaneleri olmadığı gibi belediye doktorlarının da az olduğu ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise hastane lüzumunu takdir ettiğini, ancak şimdilik 15 kişilik Gureba Hastanesinin 100 kişiye çıkarılmasını, Samsun'daki hastanenin de genişletilerek hastaneye 40-50 yataklık bir frengi koğuşu ilave edilmesini gerekli görmüştür. Ardından oradaki doktorların seyyar olarak vazife görmelerini, eğer sayıları yetmez ise aylık bin kuruş maaş, harcirah ve ecza olarak beş yüz kuruş daha tahsis edilerek ilave doktor tayin kılınacağını bildirmiştir. Son olarak Rusya ve Romanya'ya gidip gelen birtakım köy ahalsinin oralardan kapmış oldukları hastalığı vilayet dâhilinde yaydıkları için Kastamonu Vilayeti'nde olduğu gibi tehlikenin kontrol altına alınmasını ve dönenlerin tıbbi muayeneye tabi tutulmasını istemiştir. Ancak bütün bu yazışmalar sonucunda Gureba Hastanesi'nin genişletilmesi için uygun arsa

⁸²⁷ BOA, DH. İD, Dosya no: 50-1, Gömlek no: 57, 20 Haziran 1327/3 Temmuz 1911.

olmadığı, iki seyyar doktorun de tayin ve istihdamının muvaffak olamayacağı bildirilmiştir. Çünkü Nezaret, hastalığın Kastamonu'daki kadar yayılmadığı ve belediye tabiplerinin bu iş için yeterli olacağı kanısına varmıştır.⁸²⁸

Trabzon Vilayeti, hastane yapılması konusunda ısrarını sürdürmüştür. Hastalığın “nesli beşerin inikadına” sebep olduğu vurgulanarak yayılmasının önüne geçilebilmesi için Trabzon ve Samsun'da frengi hastanesinin kurulmasıyla doktor, memur ve hastane masraflarının hükümetçe yapılmasının şart olduğu hem 18 Mart 1325 (31 Mart 1909) tarihinde hem de yaklaşık bir sene sonra 1 Mart 1326 (14 Mart 1910) tarihinde hazırlanan mazbatalar vasıtasıyla vurgulamıştır. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi ise memleket hastaneleri hakkında Şuray-ı Devlet'çe tetkik edilen nizamname kendilerine ulaşınca kadar Trabzon'a bir ayrıcalık yapamayacaklarını söylemiştir. Bunun üzerine Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, memleket hastaneleriyle ilgili nizamnamenin Şuray-ı Devlet'çe tasdikinin bir zaman meselesi olduğunu, hastalığın ise gün geçtikçe şiddetini arttırdığını belirterek Trabzon ve Samsun'a frengi hastanesi yapılmasının lüzumunu bir kez daha vurgulamıştır. Bütün bu ısrarlar neticesinde vilayetin taleplerinin dikkate alınacağı, bilcümle vilayette mevcut hastane ihtiyacına karşılık 1327 (1911) yılı bütçesine 50.000 lira dâhil edilmiş olduğu Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden bildirilmiştir.⁸²⁹

Frengi hastalığının askerler arasında da görüldüğü bilinmektedir. Böyle bir olay 19 Mayıs 1326 (1 Haziran 1910) tarihinde Trabzon Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'nden bildirilmiştir. Silâh altına alınarak sevk edilmiş olan Ordu, Giresun, Tirebolu Redif Taburlarından yüz kadar asker hasta olduklarını beyan etmiş, yapılan sağlık kontrolünde bunların bir kısmının gerçekten hasta olduğu, bir kısmının ise askere sevklerini önleyebilmek için yanlış bilgi verdikleri tespit edilmiştir. Bunların sevklerinden vazgeçilmesinin, gelecekte ahali arasında zararlar doğurabileceği endişesiyle bir an önce askerî hastanelere ya da frengi hastaneleri bulunan mahallere gönderilerek tedavi altında bulundurulmaları uygun görülmüştür. Yapılacak muamelenin ahalinin “muhafaza-i ahval-i sıhhiyeleri” için de faydalı olduğu belirtilmiştir. Bu amaçla Akçaabat'ta otuz kırk kişilik bir hastanenin süratle inşası istenmiştir. Akçaabat'ta böyle kalabalık bir gurubun

⁸²⁸ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2759, Gömlek no: 1, 19 Şubat 1324/4 Mart 1909.

⁸²⁹ BOA, DH. MUİ, Dosya no: 101, Gömlek no: 68, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910.

tutulabileceği tek yerin hükûmet dairesinin bodrum katı olduğu, ancak orasının da idame-i hayat için uygun olmadığı açıklanmıştır.⁸³⁰

Yukarıdaki belgelerden de anlaşılacağı gibi Trabzon'un gerçek anlamda hastane açığı mevcuttur. Bu konuda yoksunluk uzun bir zaman daha devam edecektir. Buna rağmen Trabzon'daki yetkililer, doktorlar hastalıkla mücadelede ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Örneğin frengiye karşı, tıbbın Mösyö Erlic tarafından en son keşfi olarak belirtilen 606 adlı ilacının hastalar üzerinde etkili olduğu, adı geçen ilacın şehirde Operatör Hekimyan Efendi tarafından Zeytinlik Mahallesi'ndeki evinde icra edildiği Hekim dergisinde ilan edilmiştir.⁸³¹ İdare mevkisinde bulunanlar da her fırsatta hastane ve araç gereçlere duydukları ihtiyacı vurgulamaktan geri kalmamıştır.

4.7.2.3. Tifo

Tifo mikrobu genellikle kirli suların içilmesi ya da bu sularla yıkanan sebze ve yeşilliklerin yenilmesiyle bağırsaklara bulaşır ve ateşle kendisini gösterir. Ardından bağırsaklara yerleşerek kişiyi hasta eder. Bu hastalık Trabzon'da zaman zaman tehlike göstermiştir. Şehir sularının içilmesi, havanın daima mutedil bulunması sebebiyle çiğ yenen yeşil sebze yani marul, salata, nane, maydanozun eksik olmaması ve mahalle aralarındaki bahçelerde insan gübresiyle ve bazı hamam sularıyla yetiştirilmesi hastalığa sebep olmuştur.

Dönemin kamuoyunda ise tifo hastalığının sebebi su olmaktan çok, abdesthane çukurlarından gelen dışkıların bahçelere dökülmesi sonucu bu bahçelerde yetişen sebzeler ve orada bulunan sinekler yoluyla taşınması ve bulaşması olarak görülmüştür. Mahalle aralarına yapılan tarla ve bahçelerin de hastalığa davetiye çıkardığı ve yasaklanması gerektiği hastalıkla mücadelede öngörülmüştür. Yine yeşil ve çiğ yenecek sebzelerden sakınılması, hasta olan evlerde hasta kişinin giydiği elbiselerin yakılması, abdesthane kuyularına bolca kireç dökülmesi, evlerin badana yapılması ve temizliğin her nevine dikkat gösterilmesi bir dizi önlemler bütünü olarak ifade edilmiştir.⁸³² Tifoya yakalanan kişilerin banyo yaptırılmak suretiyle iyileşmelerine büyük katkılar sağlanacağı önemle

⁸³⁰ Bu belgede ayrıca halk sağlığı açısından olumsuzluk yaratabileceği endişesiyle Vakfıkebir kazasına iki yüz metre yakınlıkta bulunan sazlığın da temizlenmesi ve temizlendikten sonra doldurulması istenmiştir. Bkz. **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 109, Gömlek no: 31, 13 Haziran 1326/26 Haziran 1910. Frengi hastalığı Birinci Dünya Savaşı esnasında özellikle Romanya ve Galiçya'da bulunan ordularımızın geri dönüşleri esnasında oldukça yaygınlaşmıştır. Bununla mücadele edebilmek için 18 Ekim 1915 tarihinde "Emraz-ı Zühreviye'nin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname" yürürlüğe konmuştur. Bunun yanı sıra frengi ile mücadele edebilmek, hastalığın ne olduğunun ve nasıl korunmak gerektiğini anlatabilmek amacıyla halka aydınlatıcı bildiriler dağıtılmıştır. Bkz. Çalık ve Tepekaya, a.g.m., s. 213.

⁸³¹ **Hekim**, 15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911, İkinci sene, No:16.

⁸³² **Trabzon'da Meşveret**, 17 Şubat 1325/2 Mart 1910, No: 153, s. 3.

belirtilmiştir.⁸³³ Bu hastalık bölgemizde ve yurdumuzda diğer hastalıklara göre daha az görülmüştür. Daha çok savaş yıllarında kendini göstermiştir.⁸³⁴

4.7.3. Sağlık Çalışanları

4.7.3.1. Doktorlar

Bilindiği üzere o tarihlerde doktorların pek çoğu özel bir muayenehaneye sahip değildi. Bu yüzden hasta olan vatandaşları, hastalıkların tedavisi için ilaçları da hazırladıkları eczanelerde muayene ederlerdi. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Trabzon'da bu anlayışın devam ettiği göze çarpmaktadır. Bununla birlikte bu dönem doktor ve eczane sayısında önemli bir artış olduğu, özellikle gazetelerin ilanlarından anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin başlattığı eğitim reformlarının sonuçları bu durumda etkiliydi. Ancak şurası da bir gerçek ki, Trabzon'da doktor ve eczanelerin önemli bir bölümünü gayrimüslimler oluşturmaktaydı.⁸³⁵ Diğer taraftan artık Türk doktorlar da yavaş yavaş eğitimlerini tamamlayarak Osmanlı şehirlerinde görev almaktaydılar. Bu dönem Trabzon'da görev yapan doktorların en bilinenlerin isimleri şöyleydi: Belediye Tabibi Yanko Papadopulo Efendi, Belediye Tabib-i Sanisi Leon Arslanyan Efendi, Doktor Hekimyan Efendi, Doktor Marmaryan Efendi, Dişçi Vartan Efendi, Akçaabat Belediye Tabibi Hafız Eyüp, Vilayet Sıhhiye Müfettişi Doktor Abdülkerim.

Doktorlar, Meclis-i Tıbbiye ve Mülkiye'nin icraat ve kararlarına bağlıydılar. Alanlarına yönelik bir bakanlık yoktu. Maaşlarını devletin bir bakanlığı yoluyla değil belediyelerden almaktaydılar. Aldıkları maaşları dönem içerisinde değerlendirildiğinde kaymakam, ceza reisi, mühendis, veteriner, mülkiye ve adliye dairesinde yetişen bir kâtime göre oldukça azdı. Hekim dergisinin bir değerlendirmesine göre adı geçen meslek grupları binlerce kuruş maaş alırken doktorlar ancak altı yüz kuruş maaş alabiliyorlardı. Hâlbuki bir doktor, diğerlerine göre oldukça uzun süren bir eğitimin sonrasında mezun olduğu gibi bir yandan da hukuk, felsefe gibi alanlarda bilgisini geliştirerek tam bir filozof gibi yetişiyordu. Bir kazada görev aldıktan sonra gece-gündüz, yaz-kış, sıcak-soğuk demeden hayvan sırtlarında, bozuk yollarda köy köy, kasaba kasaba dolaşıp her türlü hastayla meşgul oluyorlardı. Bir doktora kırk-elli bin kişinin sağlığı emanet ediliyordu. Çoğu zaman

⁸³³ **Hekim**, 15 Kânûn-ı Sâni 1325/28 Ocak 1910, No: 2, Sene: 1, s. 13.

⁸³⁴ Doktor Burhanettin (Noyan) tarafından tifo ile ilgili 1909 yılında verilen bir konferans sonrası, Mahmut Şevket Paşa'nın ayırdığı tahsisatla bu hastalığa yönelik aşı hazırlanmış, 1912 sonlarında Çatalca Cephesi'ndeki ordumuza uygulanmıştır. Bunun sonucu Balkan Savaşları esnasında Türk ordusunda tifo salgını olmamıştır. Üstelik aşı uygulaması Türk ordusunda, Almanya ve Fransa'dan daha önce uygulanmıştır. Bkz. Yıldırım, a.g.m., s. 1327.

⁸³⁵ Usta, a.g.m., s. XXXI.

doktorların bu zor koşullar nedeniyle yorgun düşerek zatürre, tifo gibi hastalıklara maruz kaldıkları, hastaları bakarken onlardan mikrop kapabildikleri bir vakaydı. Özellikle Belediye doktorları bu anlamda zor durumdaydılar. Sadece belediye doktorları da değil, vilayetlerin genel sağlık işlerinden sorumlu olan sıhhiye müfettişleri de iyi şartlarda değildi. Müfettişlerin maaşları da kazalardan yüzer kuruş toplanmak suretiyle veriliyordu. Ancak kaza belediyelerinin bunu vermek istememeleri oldukça rastlanan bir durumdu.

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye, Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla belediye doktorlarına harcırahtan başka “kalemiye ve kademiye olarak maktuan” bir lira ve ayrıca Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu’nun bazı maddelerine uygun olarak yarım lira yevmiye verilmesini vilayetlere tebliğ ettirdiği halde bir sonuca ulaşmamıştır. 1327 (1911) yılı bütçesi hazırlandığında ise doktorlara herhangi bir tahsisat ayrılmamıştır. Hâlbuki o dönem salgın hastalıkların yaygın olduğu bir dönemdi. Bu yüzden halkın önemli bir kısmı hastalıktan muzdarip, yorgun ve iş göremez bir haldeydi. Bütün bu zorluklar bilinmesine rağmen sağlık çalışanları adına iyileşme istenilen seviyede olmadı.⁸³⁶

Bu durumdan dolayı doktorlar, Dâhiliye Nazırıyla Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetine bir açık mektup yazarak Meşrutiyetin ilanından beri hukuk ve haysiyetlerinin muhafazasını, maaş ve harcırahlarının arttırılarak maliyeye tahvilini beklediklerini, sabır ve sükûtun sonuna geldiklerini, bu defa da bazı kazalara maliyeden verilmek üzere bin kuruş maaşla doktor gönderilmesi⁸³⁷ gibi intizamsız ve haksız ahvalden dolayı hemen tamamının istifaya hazırlandıklarını belirtmişlerdir. Eğer maaşları arttırılıp maliyeye bağlanmazsa⁸³⁸ vazifelerini terk edeceklerini de eklemişlerdir.⁸³⁹

Doktorların zaman zaman halkla karşı karşıya gelerek birtakım suçlamalarla uğraşmaları da bir diğer sıkıntılarıydı. Halkın, sağlık konusunda bilgisinin yetersiz olması sebebiyle salgın hastalıklardan ölüm olaylarında doktorları suçladıkları, hastalarına yanlış ilaç vererek onları zehirledikleri gibi olaylar görülmekteydi. Böyle bir olay Belediye

⁸³⁶ **Hekim**, 1 Şubat 1326/14 Şubat 1911, No: 3, Sene:2, s. 234-239.

⁸³⁷ Yunan mektebinden mezun Doktor Dimitraki Parisi Efendi bin kuruş maaşla Maçka kazası belediye tababetine tayin olunmuştur. Kendileri altı yüz lira maaşı, üstelik belediyelerden alırken, bu şekilde maliyeden ve kendilerine göre daha fazla maaşla atanan doktorlara karşı bir tepki oluşmuştur. Bkz. **Hekim**, 15 Kânûn-ı Evvel 1326/28 Aralık 1910, No: 24, Sene: 1.

⁸³⁸ Bu maaş meselesi üzerinde daha önce de durulmuştur. “Havadisat-ı Tıbbiye” başlığı altında verilen haberde, İttihat ve Terakki Fırkası’nın belediye doktorları maaşlarının maliye hazinesinden verilmesi hususunda lüzum görülen doksan bin liranın bütçeye eklenmesi için müzakeratta buldukları ve meclis tarafından kabul edilmesiyle yürürlüğe gireceği bildirilmiştir. Maaş meselesi dolayısıyla birçok kaza ve mahallenin doktorsuz kaldığı ve vatan evlatlarının bu yüzden hastalıkların tesiriyle hayatlarını kaybettikleri önemle vurgulanmıştır. Ancak bu girişim ve habere rağmen ilerleyen süreçte doktorların maaşlarını belediyelerden almaya devam ettikleri görülmektedir. Bkz. **Hekim**, 15 Mayıs 1326/28 Mayıs 1910, No: 10, Sene: 1.

⁸³⁹ **Hekim**, 15 Kânûn-ı Evvel 1326/28 Aralık 1910, No: 24, Sene: 1, s. 214.

Tabib-i Sanisi Leon Efendi'nin başına gelmiştir. Leon Efendi'nin Koleraya yakalanmış bir kadına vermiş olduğu ilaçta zehir olduğu, ilacın bir kediye içirildiğinde hemen öldüğü, bu suretle doktorların hastalığı devam ettirerek şahsi menfaat peşinde koştukları iddiasıyla Boztepe ahalişi hükûmete başvurmuştur. Ardından galeyana gelen ahali, Leon Efendi'nin evinin önüne gelmiş, bunun üzerine Trabzon Valisi Mustafa Bey ile Fırka Kumandanı Ahmed Abuk Paşa olaya müdahale ederek ahaliyi, tahkikat yapılacağı ve eğer bir suç varsa gereken işlemlerin yürürlüğe sokulacağı noktasında ikna ederek dağıtmıştır. Sonraki gün ahali huzurunda ilacın yapımında Leon Efendi'ye yardım eden eczacı Dikran Efendi'nin de yer almasıyla askerî ve mülkî doktorlar tarafından bir inceleme yapılmış ve ilacın herhangi bir zehir ihtiva etmediği anlaşılmıştır. Vali Mustafa Bey'de böyle bir suçlama ile heyecana sebebiyet verenler hakkında kanuni takibatın adliyeye tevdi edildiğini ilan etmiştir.⁸⁴⁰ Yine sıhhiye doktorlarından Şükrü Efendi'ye, kızının koleradan vefatı dolayısıyla annesi tarafından hem sözle hem de fiili bir saldırı olmuştur. Doktor Şükrü kendisini ancak kaçarak kurtarabilmiştir. Bu durum karşısında Hekim dergisi, “nöbet şimdi kadınlara mı geldi?” diyerek bazıları istisna tutulmak üzere belediye rüesasının, kaymakamların ve vatandaşların hücumu yetmiyormuş gibi kadınların da taarruzuna maruz kalan doktorları, katlandıkları bütün zorluklara rağmen, düşünecek bir mercii yok mudur diye feryat etmiştir.⁸⁴¹

4.7.3.2. Eczacı ve Eczaneler

Sağlık alanında Trabzon'da vatandaşlara hizmet veren diğer bir kurum eczanelerdir. Trabzon'da faaliyet gösteren eczaneler hakkında ilk bilgi 1903 yılına aittir. Bu tarihte isimleri verilen eczaneler; Çırakyan Karabet Efendi, Sürmeliyan Karabet Efendi, Sürmeliyan İstapan Efendi, Bogos Zahiko Efendi, Timote Maranko Efendi, Nikola Papadopulo Efendi ve Vinsan Efendi eczaneleridir.⁸⁴² Görüldüğü gibi şehirde yer alan eczanelerin tamamı gayrimüslimlere aittir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonraki

⁸⁴⁰ **Hekim**, 1 Teşrîn-i Evvel 1326/14 Ekim 1910, No: 19, Sene: 1, s. 174-176. Bu olayın olması üzerine Akçaabat Belediye Tabibi Eyüp Efendi Leon Efendi'ye destek verici bir yazı yayınlamıştır. Eyüp Efendi, Leon Efendi'nin fikri temizliğine, insaniyetine, gayretine vurgu yapmış, ona karşı cahil kimselerin gösterdiği bu suçlamaları kınamıştır. “Henüz evlad-ı vatana ve hayat-ı umumiyyeye hizmetlerimizin takdir zamanı gelmemiştir. Binaenaleyh maarifin galebesine, sıhhat-i umumiyenin tekemmülüne, tıbbın takdirine değin vazife-i insaniyemiz uğrunda uğrayacağımız felakatlere, taarruzlara göğüs gerelim. Bir gün olacak ki zaman, fenn-i tıbbın, etibbanın kıymetini bu cahillere gösterecektir” diyerek dönemin algısına da parmak basmıştır. Bkz. **Hekim**, 15 Teşrîn-i Evvel 1326/28 Ekim 1910, No: 20, Sene:1, s. 183. Vazifelerinin yeterince takdir edilmediğinin tespiti bu noktada önemlidir. Aslında burada şu hususu vurgulamak da yerinde olur. Takdir etmeyenler kanımızca sadece cahil halk değil, dönemin bazı yöneticileridir de. Uzun süre devam eden baskılara rağmen maaş ve haklar bazında doktorların eksikliklerinin giderilmemesi bu fikrimizi destekler mahiyettedir.

⁸⁴¹ **Hekim**, 15 Kânûn-ı Evvel 1326/28 Aralık 1910, No: 24, Sene: 1, s. 216.

⁸⁴² **TVS**, Hicri 1321/1903, s. 321.

süreçte, Türkler tarafından ilk eczane 1908 yılında Eczane-i Osmanî adıyla Ortahisar'da açılmıştır.⁸⁴³ Bunu yine aynı yıl Ortahisar'da Ömer Dursun Bey tarafından hizmete sokulan Şifa Eczanesi izlemiştir.⁸⁴⁴ Ömer Dursun Bey'in eczanesinin açılışını müteakip belediye hastanesi ve ihtiyaç sahibi kimselere verilecek ilaçların hazırlanması görevini almış olması önemlidir. Çünkü o dönem, gayrimüslimlerin sahip olduğu eczaneler sayıca fazla ve daha eski olmasına rağmen görev Ömer Dursun Bey'e verilmiştir. Böyle bir vazifenin bir Türk eczanesine verilmesi İttihat ve Terakki'nin zamanla daha da olgunlaşan millî Türk sermaye gurubu oluşturabilme düşüncesinin erken uygulamalarından biri olarak sayılması göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Eczanelerin sağlık alanında asıl önemli rolleri ise özellikle ilaçların yapım ve temininde, ayrıca doktorların hastalarını tedavi edilebilmeleri için işyerlerini birer muayenehane olarak kullandırmaları noktasında ön plana çıkmaktadır. Bunlara örnek vermek gerekirse Şifa Eczanesi'nde belediye doktorlarından Operatör Doktor Adil Bey, saat altıdan ona kadar kadın iç hastalıklarına bakarken, Uzman Doktor Hafız Eyüp Efendi her saat hizmette bulunmuştur.⁸⁴⁵ Yine Kinyazi Efendi'nin Reji dairesinin karşısında olduğu belirtilen eczanesinde Paris'te ihtisaslarını tamamlamış Doktor Eviniyos Bakalopulos Efendi iç ve çocuk, Doktor Galinos kadın hastalıkları üzerine ve ayrıca salı ile çarşamba günleri fakir halka yönelik ücretsiz muayene yapmıştır.⁸⁴⁶ Hatta iç ve cilt hastalıklarına tedavi uygulamadaki şöhreti de ayrıca belirtilen Gümrük Kimyageri Hasan Tahsin Bey de cuma hariç her gün saat dokuzdan sonra Şifa Eczanesi'nde idrar tahlili yapmıştır.⁸⁴⁷

Eczacılar, mesleklerini geliştirmek ve böylece halka daha faydalı olabilmek amacıyla Trabzon Osmanlı Eczacılar Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bunun yanı sıra bir ecza deposu açılması için girişimlerde bulunulması, o dönem Trabzon'da bir şirket oluşturulması bakımından önemlidir. Bu girişim için Feyz gazetesinde bir ilan verilmiş ve ilanda: "Bir ecza-i tıbbiye deposu küşad etmek için yüz hisse itibarıyla beher hissesi on lira olmak üzere şirketimiz teşekkül etmek üzeredir. Şirkete dâhil olmak isteyenler, şimdiden

⁸⁴³ Usta, a.g.m., s. XXXIV.

⁸⁴⁴ Bu eczane'nin açılmış olduğu: "meslek-i mukaddesimdeki sa'y ve gayret ve istikamet ve reçetelerin suret-i imalindeki ucuzluk, bilhassa belde riyasetinin nazar-ı dikkatlerini celp etmiş ve bir hüsn-ü teveccüh ve teşvik olmak üzere belediye hastanesiyle, fakir ve muhtacine verilecek edviye eczane-i aciziye ihale buyrulmuş olduğunu ilan ile kesb-i iftihar eylerim" şeklinde gazeteye vermiş olduğu bir yazıdan anlaşılmaktadır. Bkz. **Feyz**, 23 Eylül 1324/6 Ekim 1908, No: 19, s. 3-4.

⁸⁴⁵ **Feyz**, 23 Eylül 1324/6 Ekim 1908, No: 19, s. 4.

⁸⁴⁶ **Feyz**, 6 Teşrîn-i Evvel 1324/19 Ekim 1908, No: 22, s. 4.

⁸⁴⁷ **Hekim**, 1 Haziran 1327/14 Haziran 1911, No: 11, Sene: 2.

nam-ı aciziye müracaatla isimlerini kaydettirmelidirler. Şirket azası itmam edildiği halde tanzim ve tasdik bulunan şirket muamelenamesi kendilerine takdim edilecek. Müracaat 1 Kânûn-ı Sâni 324 (14 Ocak 1909) tarihine kadar kabul olunur” denilmiştir.⁸⁴⁸ Ancak bu şirketin kurulduğuna dair bir habere gerek ilanın verildiği Feyz gazetesinin gerek Trabzon’da Meşveret gazetesinin sonraki sayılarında ve gerekse de Hekim dergisinde rastlanamamıştır.

Trabzon’daki eczaneler, vatandaşlara daha iyi ve sürekli hizmet verebilme adına “nöbetçi eczane” uygulamasını da hayata geçirmişlerdir. Bu şekilde kendi aralarında nöbetçi kalacakları günleri belirlemişlerdir. Bu önemli hizmetin Yanko Papadopulo, Timote Marenko, İstapan Sürmeliyan, Karabet Çırakyan, Karabet Sürmeliyan, Ksenefon Kiryazi, Bogos Zahiko, Dikran Çırakyan, Minas Nehabetyan, Yanko Kloras ve Ömer Dursun Efendi eczaneleri tarafından yerine getirilmiştir.⁸⁴⁹ Eczanelerin isimlerine baktığımızda 1903 yılındakilere Yanko Papadopulos, Ksenefon Kiryazi, Dikran Çırakyan, Minas Nehabetyan ve Yanko Kloras isimli eczanelerin eklendiğini görmekteyiz. Buna karşılık daha önce isimleri sayılan Vinsan ve Nikola Papadopulo Efendilerin isimleri ise geçmemektedir.

Trabzon’daki sağlık çalışanları 1911 yılında, daha önce Girit Meselesi dolayısıyla bahsetmiş olduğumuz, “Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti” adıyla bir cemiyet de kurmuştur. Devlet ve memleketin geçirmiş olduğu bu buhranlı dönemde, gerek yolculukları esnasında gerekse savaş meydanında gönüllülere yardım etmeyi amaçları olarak belirlemişlerdir. Bu cemiyetin içinde yer alanlara baktığımızda, Türklerin yanında hem Ermeni hem de Rum sağlık çalışanlarını görmekteyiz. Bu durum bizlere Trabzon’da ayrılıkçı faaliyetlerin en azından o yıllarda başarılı olamadığını göstermesi bakımından da vurgulamaya değer bir husustur.

4.7.4. Halk Sağlığı Çalışmaları

Trabzon’da halk sağlığı alanında da önemli çalışmaların yapıldığını belirtmek gerekir. Bunların başında imkânlar ölçüsünde yapılan aşılama faaliyetleri vurgulanabilir. Özellikle çiçek hastalığıyla mücadele için aşılama yapılmıştır. Örneğin 1325 (1910) yılı içerisinde merkez kazada birincide 2835 kişi aşılanmıştır. Bunlardan 1275 kişiye aşı şahadetnamesi verilmiştir.⁸⁵⁰ Bu durumda aşı olanların önemli bir kısmında aşının

⁸⁴⁸ Feyz, 21 Teşrin-i Sâni 1324/4 Aralık 1908, No: 34, s. 4.

⁸⁴⁹ Hekim, 15 Kânûn-ı Evvel 1326/28 Aralık 1910, No: 24, Sene: 1.

⁸⁵⁰ Hekim, 1 Mart 1326/14 Mart 1910, No:5, Sene:1. Bu senede Tonya’da ise birincide 721, ikincide 206 kişiye aşı vurulmuştur. Hekim dergisi bu çiçek aşısının nasıl keşfedildiğini de anlatmış ve her beş senede bir

tutmadığı anlaşılmaktadır. Çiçek hastalığının tekrar etmesini ve bulaşmasını engelleyebilmek için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti ve Dâhiliye Nezareti hazırladıkları tamimle, köy ve mahalle muhtarlarından bölgelerinde meydana gelen doğum haberlerini nüfus memurlarına bir hafta içinde bildirmelerini, nüfus memurlarının da her ayın sonunda sıhhiye memurlarına birer doğum cetveli hazırlayarak vermelerini istemiştir. Bunun maksadı yeni doğan çocukları aşılama ve yapılacak kontrollerle aşılamanın tutup tutmadığını saptayabilmektir. Bu saptamalar, şahadetname verilmesi için de önemlidir. Buna uymayanların cezalandırılması özellikle vurgulanmıştır.⁸⁵¹ Görüldüğü üzere devlet aşılama işine büyük önem vermektedir. O yılların imkânsızlıkları ve salgın hastalıkların yıkıcılıkları göz önünde bulundurulduğunda devletin genel sağlık adına böyle çalışmalara özen göstermesi oldukça önemlidir. Meşrutiyetin getirdiği ilkeler arasında devletin vatandaşa karşı olan sorumluluğu unutulmamalıdır. Halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğu olgusu bu dönemde daha da ön plana çıkmaya başlamıştır.⁸⁵² Vatandaşların birey olma ve bundan doğan haklarını kullanması/kullanabilmesi yine Meşrutiyetin ön gördüğü anlayışla uyum içerisindedir.

Bir diğer halk sağlığı çalışmasını ise dönemin “medyası” olarak nitelendirebileceğimiz gazete ve dergiler yapmıştır. Trabzon’da bunların içerisinde bir tıp dergisi olmasından dolayı Hekim önemli bir yer tutmuştur. Özellikle “Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri” adı altında yayınladığı sağlık dizisiyle mikroplar, bunlarla mücadele yöntemleri, sağlığı muhafaza etmek ve hasta olmamak için su, yiyecek, nefes alınan hava, oturulan meskenler, giyeceklerin temizliği üzerine önemli açıklamalar, bilgiler vermiştir. Hatta hastalıkların bulaşmasında başlıca rol üstlenen sinekler ve bunlardan korunma yolları üzerine Doktor Kilisli Refet Bey’in İsviçreli Doktor Gallo Valerio’dan çevirdiği bir makalesi de dergide yer almıştır. Sadece bununla da yetinilmemiş, çeşitli hastalıklara karşı evlerde basitçe yapılabilecek ilaç tarifleri verilmiştir.⁸⁵³ Dönemin gazeteleri ise özellikle

aşının tekrar vurulması gerektiğini, hastalığın tekrar edebileceği açıklamasıyla, ifade etmiştir. Bkz. **Hekim**, 15 Mart 1326/28 Mart 1910. No: 6, Sene: 1, s. 45.

⁸⁵¹ **Hekim**, 1 Mart 1326/14 Mart 1910, No: 5, Sene: 1.

⁸⁵² Örneğin aşı mevsimine halkın büyük rağbet gösterdiği ve aşı vurulmak istediği ancak aşı yokluğu sebebiyle vatandaşların üzgün olarak dönmek zorunda kaldıkları, bunun Meşrutiyet idaresi ile bağdaştırılamayacağı vurgulanmıştır. Bunun üzerine hükûmetten süratle 500 aşı gönderilmesi istenmiştir. Bkz. **Hekim**, 31 Kânûn-ı Sâni 1325/13 Şubat 1910, No: 3, Sene: 1, s. 24.

⁸⁵³ Örneğin, uykuya mani olan kuru ve şiddetli öksürüğe karşı Dovur Tozu önerilmiştir. Bu tozun beş dirhemden elli pakete bölünüp yaşa göre verilmesi belirtilmiştir. Yine boğaz ağrısına karşı bir tarife verilmiş, 2 dirhem soda, 100 dirhem hatmi çiçeği suyu ve 10 dirhem dut şurubunun her saat azar azar ısıtılıp gargara yapılması salık verilmiştir. Ayrıca dışarıdan keten tohumu, buğday veya mısır unuyla lapa yapıp boğaza

daha dehşetli, yıkıcı görülen Kolera, Frengi, Tifo gibi hastalıklara yönelik bilgiler vermiş, bunlara karşı yapılması gerekenleri veya hükûmetçe alınması istenen tedbirleri yayınlarak katkıda bulunmuştur. Bu katkıyı en güzel biçimde göstermesi açısından Envar-ı Vicdan dergisinde çıkan “Uyanalım! Uyanalım!” adlı bir yazıda şunlar ileri sürülmüştür:

İrkımız, milletimiz verem, frengi, sıtma, bel soğukluğu gibi birtakım hastalıkların pençesinde kırılıyor. Genç insanlar daha hayatlarının baharında kara topraklara gömülüyor. Biz ise hala bu durumlara bir çare bulmak adına gereken şeyleri yeterince yapmıyoruz. İnsanlar cehalet içerisinde. İnsan olana insan hayatına, sıhhatine bu kadar lakayt kalmak yakışmaz. Hayatın kıymetini takdir edemeyenler, muhafazasını bilmeyenler 20. Asırda yaşayamazlar!.. Akıbetleri izmihlal, hem de ebedi bir izmihlaldir. Halkımızın, ırkımızın içerisinde kaldığı bu durumları her türlü hücumlara rağmen anlatacağız.

Hürriyet-i vicdan namına diyeceğiz ki, artık insanlar mezbuhâne, zelilâne tevekküllerle emrad-ı hayat ettiği devirlerden pek çok uzaklaşmıştır. 20. asır tevekkül değil irfan, irfan istiyor. Bilmem ki şimdiye kadar tevekkül ile saadet mi kazandık, ne kazandık? Bilakis her gün bir başka mahrumiyetin, bir başka sefalet-i tazyikat ıztırab bahşası altında ikiledik, ikiliyoruz.

Hakkımıza, hürriyetimize alenen tecavüz edildiği, izzet-i nefis-i millimiz yaralandığı halde yaşamak emeliyle mütehassis olan milletler gibi iktidarımız, irfanımız olmadığı için müdafaa edemiyoruz. Bir zamanlar karşımızda tir tir titreyen Avrupalılar bakın şimdi nasıl bir halde bulunuyor. Çünkü onlar bizim gibi yalnız taassuplarını çoğaltmadılar. Büyük bir gayretle çalıştılar, irfan öğrendiler. Şimdi ise hayat, saadet servet hepsi onlarda.

Bu duruma karşı alınması gereken en önemli tedbir ciheti ise hayata, sıhhat taalluk edenidir. Her fert hayat-ı sıhhiyesini, bütün bir kitle-i hayat-ı umumiyesini muhafaza etmek, onu her türlü felaketten korumalıdır. İşte az önce ismini saydığımız hastalıklar daire-i sirayet ve vahametini günden güne tevsii ediyor. Pek çok aileler temsil (zehirlenme) ediyor. Sıhhat-i umumiye haleldar oluyor. Hayat-ı millet sönüyor.

Binaenaleyh bu duruma karşı sükût etmek cinayettir, vatana, millete ihanettir. Artık üzerimizi örten tevekkülü silkecek dakikadır. Yoksa bu bigânelik, lakaytlıkla hem kendimizin hem de gelecek nesillerimizin katil-i ikbali oluyoruz.

Bunun için, hayatı iyi yaşamak hissiyle mütehassis olan gençleri şimdi bize pek büyük, pek mühim bir vazife-i vicdaniye ve vataniye tevcih ediyor. Bu da acı feryatlar figanlarla hayat-ı millîye ve siyasiyemizin guruba yüz tuttuğunu anlatmak.⁸⁵⁴

Bu yazı da aynı zamanda hayata bakış değerlerinin değiştirilmesi, tevekkül yerine ilmin ışığıyla yürünmesi gerektiği vurgulanmıştır. Avrupa'nın ilerlemesinde çalışmanın ve ilmin önemi ifade edilmiştir. Taassup içerisinde vurdumduymazlık yerilmiştir. Bu söylemlerin Meşrutiyetin öne çıkardığı değerlere uygunluğu açıktır. Ancak bu dönemin en büyük sıkıntılarının başında genel bir sağlık politikasının olmayışı ve sağlık alanının organizasyon eksikliğinin bulunmasıdır. Bundan dolayı gerek hasta-doktor, gerekse doktor-doktor arasında zaman zaman sıkıntılar doğmuştur. Doktorların idarî anlamda durumlarını iyileştirecek, haklarını düzenleyecek bir bakanlığa bağlı olmayışları,

konulması istenmiştir. Bkz. **Hekim**, 15 Şubat 1325/28 Ocak 1910, No: 4, Sene: 1, s. 27; Koleraya karşı mideyi ve bağırsakları korumak için ise eczanelerden alınacak asit laktikin içilecek sulara karıştırılması istenmiştir. Bu ekşi asitin mikropları yok edeceği belirtilmiştir. Limonata kullanımı da olumlu bir tesir göstereceği düşüncesiyle teşvik edilmiştir. Bkz. **Hekim**, 1 Eylül 1326/14 Eylül 1910, No: 17, Sene: 1.

⁸⁵⁴ **Envar-ı Vicdan**, 9 Eylül 1327/22 Eylül 1911, No: 87-104, Sene: 3, s. 6-7.

maaşlarının düzenlenmesi, muayenehanelerinin bulunmayışı, halkla her anlamda yüz yüze gelişleri gibi eksikliklerin kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca maaşlarının belediyeler tarafından verilmesi dolayısıyla belediye başkanlarıyla ilişkileri de doktorların lehine bir durum oluşturmamıştır. Yine sağlık çalışanları bir nizamnameye bağlı bulunmadıklarından idarî muameleleri kaymakam, adliye memuru, belediye reisi gibi görevlilerin eline ve kararlarına kalmıştır. Bütün bunların birikimi ile Cumhuriyet Dönemi'ne geçilirken eksiklikler saptanmış ve ona göre tedbirler alınmak suretiyle sağlık politikaları belirlenmiştir. İlk Bakanlar Kurulunda Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliğine yer verilmesi şüphesiz, II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan tecrübelerin sonucu olmuştur.

4.7.5. Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Sağlık

Trabzon halkı, sağlık açısından en zor yıllarını Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadı. Savaşın ortaya çıkardığı göç, sefalet, yıkıcılık gibi unsurlar birleştiğinde kitlesel olarak hastalıklara, salgınlara yakalanma kaçınılmaz oldu. Gerekli tedbirlerin istenildiği gibi alınmadığı zamanlarda gıdasızlık ve izdihamla birlikte salgın hastalıklar, halk arasında büyük tahribata sebebiyet verdi. Sıtma bu tahribatı meydana getiren hastalıkların en önde geleniydi. Savaş yıllarında Bafra'dan Of'a kadar halkın % 20-30'u sıtmaya yakalanmıştı.⁸⁵⁵

Muhacirlerin hicret günlerinde en çok mağdur oldukları hastalıklardan biri de kolera idi. Trabzon vilayetinden merkeze gönderilen bir telgrafta Giresun'da kolera yakalananların olduğu bildirilmekteydi.⁸⁵⁶ Zira İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti de Trabzon vilayetine göndermiş olduğu bir telgrafta kolera hastalığı münasebetiyle muhacir ve mültecilerin mahallerinde tecridleriyle başka bir mahalle sevk edilmemelerini özellikle belirtmekteydi.⁸⁵⁷ Bu nedenlerden de olmak üzere Muhacirin İdaresi, göçmen ve muhacirlerin çeşitli sorunlarının yanı sıra sağlık sorunlarını da çözüme kavuşturmaya çalışmıştı. Yol güzergâhında ve iskân mahallerinde muayenehaneler, menzil hastaneleri, sıhhiye istasyonları, muhacirin tecridhanesi ile göçmen veyahut mülteci hastaneleri ismi altında sağlık müesseseleri hizmete girdi. Öte yandan hasta muhacirlerin tedavisinde sivil hastanelerden ve hatta savaş dolayısıyla çok sıkışık durumlarda bulunan askerî hastanelerden de faydalanılmıştır.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ Özel, a.g.e., s. 22.

⁸⁵⁶ BOA, DH. İ.U.M. Dosya no:35, Gömlek no: 32, 26 Haziran 1333/26 Haziran 1917.

⁸⁵⁷ BOA, DH. ŞFR, Dosya no:58, Gömlek no:238, 24 Teşrin-i Sâni 1331/7 Aralık 1915.

⁸⁵⁸ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990, s. 125.

Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edebilmek gayesiyle hususi enstitüler kurulmuş ve bu enstitüler vasıtasıyla hastalıklara karşı mücadele başlatılmıştır. Meselâ sıtma ile mücadele amacıyla merkezi Samsun'da bulunan bir enstitü ile Bafra, Çarşamba, Terme, Fatsa, Ünye, Ordu, Giresun, Tirebolu, Vakfıkebir, Trabzon, Of'ta enstitüye bağlı birer doktor ve sıhhiye mensuplarının hizmet verdiği laboratuvarlar kurulmuştur. Bu faaliyetler Mondros Mütarekesi'nin başlangıcında nihayete erdirildi. Oysa muhacirin dönüşü sebebiyle özellikle Trabzon'da sıtma hastalığı şiddetini arttırmıştı. Yörede ayrıca frengi ve İspanyol nezlesi diye adlandırılan bir tür grip yaygındı. Netice itibarıyla evlerine dönen muhacirlerin üçte biri bu hastalıklara yakalanmış olduklarından ölümden kurtulamamışlardır.⁸⁵⁹ Bu arada Muhacirin İdaresi, seyyar hastaneler tesis etti. Muhacirlere buldukları mevkilerde ve sevkیاتları esnasında yiyecek içecek verildi. Bilhassa aşılara dikkat edildi.⁸⁶⁰

Bu dönemi değerlendiren Tarakçıoğlu, kolera, tifüs ve uyuz gibi hastalıklara yakalanmamayı büyük bir şans olarak gördüğünü belirtmiştir.⁸⁶¹ Gerçekten savaşın meydana getirdiği tahribattan kaçabilmek zordu. Trabzon halkının çoğu hastalıktan muzdaripti. Devletin ise içinde bulunduğu ortamda sadece Trabzon ve civarında değil, Anadolu'nun pek çok yerinde meydana gelen felaketlerle baş etmesi gerekiyordu. Ancak savaşın yol açtığı malî tablo gerekli yardımların yapılabilmesine engeldi. Üstelik devlet bunları yapabilecek vasıtalarından da yoksundu. Anadolu'nun birçok yerinde ulaşım hala ilkel usullerle yapılmaktaydı ve çoğunun ise doğru düzgün bir yolu bile yoktu. Elbette imkânsızlıkların suçlusu tek başına ne İttihat ve Terakki Fırkası ne zamanın hükûmetleri ne de Meşrutiyet idaresiydi. Bu uzun yılların plansızlığı, belki de Anadolu'nun unutulmuşluğu, geri planda kalışının bir sonucuydu.

Rusya'da Bolşevik İhtilâli'nin çıkması sonrası Trabzon merkez olmak üzere Doğu Karadeniz'de ve Doğu Anadolu'da işgal gevşemiş ve Yakup Şevki Paşa idaresinde Türk birlikleri 24 Şubat 1918'de şehre girmiştir. Kurtuluşun sağlanmasına rağmen, salgın hastalıkların pençesinden kurtulmak kolay olmadı. Çeşitli yerlerde meydana getirilen tecrithane, tedbirhane ve emraz-ı sâriye hastanesi gibi sıhhi kurumlarla⁸⁶² hastalıklarla mücadele sürdürüldü. Muzaffer Lermioğlu hatıralarında Trabzon'a döndüklerinde veba

⁸⁵⁹ Özel, a.g.e., s. 23.

⁸⁶⁰ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", **19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu**, Samsun, 1994, s. 93; Bu aşılara dikkat edilmeye çalışıldığı hususunda ayrıca bkz. **BCA, Toprak İşkân**, Dosya no: 9995 nr. 272 11/9 18 19.

⁸⁶¹ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 15-16.

⁸⁶² **BOA, DH. İ.U.M.**, Dosya no:42, Gömlek no:2-6.

hastalığına karşı ellerinde değneklerle fareleri kovalayanlara rastladığı gibi Tekfurçayır'da Rusların atlarını çektiği bir evin ahırındaki gübreler içerisinde sayısız denecek kadar çok fareye tesadüf ettiğini de belirtmiştir.⁸⁶³ İşte Trabzon'un işgal sonrası durumu bu şekildedir. Muhacirlerin döndüklerinde yakmaya, yemeye, yaşamaya ve bütün bunların sonucunda sağlıklarına kavuşmaya yönelik imkânları son derece sınırlı kalmıştır. Bu sınırlılık yurdun mütareke ve işgaller dönemine girmesiyle bir müddet daha devam edecektir.

⁸⁶³ Lermioğlu, a.g.e., s. 324-326.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TRABZON VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI, EKONOMİSİ VE İMAR FAALİYETLERİ

5.1 Trabzon Vilayeti'nin İdari Yapısı

5.1.1. Vilayet İdaresi

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ne gelinceye kadar en temel idare birimi olarak karşımıza kaza ve onun yöneticisi kadı çıkmaktadır. Kadı sadece din işlerinin değil belirli bir süre için tayin edildiği bölgede yargının, asayişin, malî görevlerin ve şehir yönetiminin de sorumlusuydu.⁸⁶⁴ Daha geniş bir idarî birim olarak ise sancaklar ve sancakların bir araya gelmesiyle oluşan eyaletler idarî yapının diğer önemli kurumlardı. Tanzimat'tan sonra idarede başlayan değişikliklerle beraber, bürokratik alanda uzmanlaşma arttığı gibi özellikle eyaletlerde iş bölümü alanları da fazlaşmış, böylece ortaya daha modern idarî birimler çıkmıştır. Örneğin 1864 yılı Vilayet Nizamnamesi ile sancakların (liva) temel birim olduğu vilayet teşkilatı kurulmuştur. Bu düzenleme ile sancakların yönetimi mutasarrıf denilen idarecilere bırakılırken, “eyalet” adı “vilayet” olarak değiştirilmiştir. “Sancak Meclisleri”nin yerine “Sancak İdare Meclisi”, “Eyalet Meclisi”nin yerine ise “Vilayet İdare Meclisi” oluşturulmuştur. Bunun yanında “Vilayet Umumi Meclisi” denilen ve yılın belli zamanlarında toplanarak vilayetin genel sorunlarını görüşen, sancak temsilcilerinin oluşturduğu bir geniş kurul da teşkil edilmiştir.⁸⁶⁵

⁸⁶⁴ İlber Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 232. Kadıların Osmanlı Devleti'ndeki önemi ve yeri hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, **Amme İdaresi Dergisi**, C. 9, S. 1, (1976), s. 95-107.

⁸⁶⁵ Musa Çadırcı, “19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, **İTBKK Bildirileri** (1-3 Haziran 1988), (Haz. Mehmet Sağlam vd.), Samsun, 1990, s. 15. Bu düzenlemelerle müfettiş, defterdar, mektupçu, hariciye müdürü, müftü ve cemaatleri dinî reisleri Vilayet İdare Meclislerinin doğal üyeleri olurken Müslümanları temsilen iki, gayrimüslimleri temsilen de iki kişinin seçilerek mecliste yer alması kararlaştırılmıştır. Vilayet Umumi Meclisleri ise sancakların her birinden seçilecek dörder üyeden oluşarak Valinin başkanlığında yılda bir kere kırk gün olmak üzere toplanacaktı. Genel ve özel yolların onarım ve yapım işleri, ticaret ve ziraatla ilgili konular, halkın dilek ve istekleri ile vilayetin diğer önemli sorunları bu meclislerin gündemini oluşturacaktır. Bkz. Musa Çadırcı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, , İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 216. Ancak bu meclislerde merkezi hükümetin mutlak etkiye sahip olduğunu, bu sebeple yerel temsilcilerin danışma görevini yerine getirdiğini belirtmek gerekir. Bununla birlikte bu meclislerde yerel temsilcilerin danışman rolüyle de olsa yer almasının, ileride Osmanlı Devleti'nin parlamenter hayata geçişine önemli katkılar sağladığı söylenebilir. Bkz. Ortaylı, a.g.m., s. 235-237.

1871 yılındaki düzenlemelerle ise vilayet, sancak, kaza ve köy yönetimi ve yöneticilerin görev ile sorumlulukları ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.⁸⁶⁶

Bu şekilde idarede meydana gelen gelişmelerden Trabzon Vilayeti de gerekli düzenlemelere tabi tutulmuştur. Trabzon Vilayeti, Canik'ten Batum'a kadar uzanan geniş bir alanı kapsamayı ve bulunduğu coğrafi konumu sebebiyle Tanzimat Dönemi idarî uygulamalarında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu reformların Trabzon'da uygulanmasına erken sayılabilecek bir dönemde, 1841 yılında İsmail Rahmi Paşa'nın Vilayete vali olarak atanmasıyla başlanmıştır. 1849 yılında ise bir Vilayet Meclisi oluşturulmuştur.⁸⁶⁷ Bu tarihten sonra Trabzon, vilayet idarî taksimatında zaman zaman meydana gelen çeşitli değişikliklerle⁸⁶⁸ II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar Vilayet İdare Meclisi, Sancak ve Kaza İdare Meclislerini koruyarak gelmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Canik bağımsız bir mutasarrıflık haline gelirken Trabzon Vilayeti; Merkez, Gümüşhane ve Lazistan Sancakları olmak üzere üç sancaktan oluşmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte 15 Mayıs 1913 tarihinde ülke yönetiminde geçici yasa şeklinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklere göre; vilayet merkezlerindeki görevlilerin yapacakları işlerle malî ve hukuki işler ayrıntılarıyla yasada yer almış, idarî bölünmede herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Vilayet merkezinde vali, vali muavini, mektupçu, defterdar, jandarma alay komutanı, maarif müdürü, nafia müdürü, ziraat müdürü, defter-i hakani müdürü, polis müdürü, evkaf müdürü, nüfus müdürü, sıhhiye müdürü ve umur-ı ecnebiye müdürü kendi alanlarında hizmet vereceklerdi. Sancaklar ise mutasarrıfların idaresinde devam ederken vilayetlerdeki müdürlükler buralarda memurluk olarak oluşturulmuştur. Defterdarın yerini muhasebeci alırken, vilayetteki nafia müdürü, sancakta nafia mühendisi olmuş; kazalar ise kaymakamların yönetiminde sancaklardaki memuriyetlere sahip olarak idaredeki yerini almıştır.⁸⁶⁹ Ancak Meşrutiyetin getirdiği özgürlükçü ve katılımı ön gören istek ve uygulamalarının, önceki dönemlerinde

⁸⁶⁶ Bu düzenlemelerle valinin yanına bir muavin verilmiş, Vilayet İdare Meclisinin kuruluş, görev ve çalışma biçimi ile Umumi Meclisin niteliği ve çalışma şekli belirlenmiştir. Aynı şekilde Sancak(Liva) İdare Meclislerinin niteliği ve görevlileri ile Kaza İdare Meclislerinin nitelik ve görevlileri de ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Bkz. Çadırcı, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", s. 16; Mutullah Sungur, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 754-758.

⁸⁶⁷ E. Esin Eşmen, "Tanzimat'ın İdari Reformlarının Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 403-404.

⁸⁶⁸ Trabzon'da yapılan ve sürekli değişimler gösteren idari yapının tarihi seyri için bkz. Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nde İdarî Taksimat Alanındaki Düzenlemelerin Taşradaki Yansımaları: Vakfikebir, Şarlı ve Tonya Örneği (1840-1918)", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 7 (26), (2010), s. 35-77.

⁸⁶⁹ Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", s. 226.

müzakereci birikimiyle birlikte, vilayet halkı ve meclislerince daha etkili kullanıldığı söylenebilir.⁸⁷⁰ Halkın özellikle eğitim, imar, sağlık gibi alanlarda, daha iyi imkânlarla sahip olmak için isteklerinde ısrarcı olmaları, vilayet yöneticilerini sıkıştırmaları, merkezî hükûmet organlarıyla yazışarak isteklerini duyurmaları bunun önemli kanıtlarıdır.

II. Meşrutiyet Dönemiyle ilgili kaynaklar arasında Trabzon Vilayeti ile ilgili idarî istek ve düzenlemeler hakkında elimizde yeterince belge bulunmamaktadır. Bunun en önemli sebepleri Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Rus işgali sebebiyle yaşanan olumsuzluklardır. Vilayet daha ağırlıklı olarak bu işlerle uğraşmak zorunda kalmış, birçok kayıt ise işgal zamanında Vali Cemal Azmi Bey'in gayretine rağmen yok olmuştur. Ancak yine de elimizde olan bazı belgelerden Vilayette çeşitli idarî düzenlemeler isteği olduğunu görmekteyiz. Örneğin bu isteklerden birisi Vilayet sınırları içinde bulunan Maçka, Şarlı, Akköy, Keşap, Perşembe, Kavak, Alaçam, Mapavri (Çayeli), Arhavi, Viçe (Fındıklı) ve Kürtün Nahiyelerinin birçok dükkân, mağaza ve meskene sahip oldukları halde belediye dairelerinin olmamasının, adı geçen nahiyelerin imar ve ilerlemesine mani olduğunun Trabzon Vilayeti Umumi Meclisi'nce dile getirilmesidir. Dolayısıyla buralarda “terakkiyat-ı medeniye”ye uygun olmak üzere birer belediye meclisi kurulmasına izin verilmesi hükûmetten istenmiştir.⁸⁷¹

Bir diğer idarî düzenleme ise Tonya ve Şarlı Nahiyelerinin Vakfikebir Kazası'na bağlanması meselesidir. Adı geçen bu iki nahiyeye, merkez kazaya bağlı oldukları halde gidiş geliş mesafesinin uzaklığı ve resmî muamelelerin yapılmasında görülen aksaklıklar nedeniyle Vakfikebir merkezine bağlanmak istenmiştir.⁸⁷² Sonuçta Tonya Nahiyesi 7 Ağustos 1913 tarihinde Vakfikebir'e bağlanırken,⁸⁷³ Şarlı Nahiyesi Vakfikebir Kazası'na bağlanmamak adına uzun süre itirazlarda bulunmuştur. Şarlı, Vakfikebir'e bağlanmak yerine ya bir kazaya yükseltmek ya da illaki bir kazaya bağlanacaksa kültürel anlamda kendini daha yakın hissettiği Görele Kazası olması talebinde bulunmuştur. Bu şekilde Şarlı ahalisinin karşı çıkışlarına rağmen vilayet merkezi Şarlı'nın Vakfikebir Kazası'na

⁸⁷⁰ Osmanlı Devleti uzun bir süredir mahallî meclis ve temsil geleneğine vilayet idaresinin bünyesinde sahipti. Mahallî halkın temsilcilerinin danışmanlık gibi gözüken vazifeleriyle biçimsel olarak vilayet yönetimine katılmış olması tartışma, karar alma ve eleştiri geleneğinin oluşmasına ve bunun idarenin genel yapısı içine girmesine imkân tanımıştır. Bu sebeple bu önemli gelişmeyi daha sonraki yıllara katkı sağlayan bir tecrübe, bir birikim olarak görmek gerekir. Bkz. İlber Ortaylı, “İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1**, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2000, s. 235.

⁸⁷¹ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2798, Gömlek no: 76, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909.

⁸⁷² **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 28-2, Gömlek no: 14, 10 Kânûn-ı Sâni 1325/23 Ocak 1910.

⁸⁷³ **BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberât ve Tensikât (DH. EUM. MTK)**, Dosya no: 4, Gömlek no: 27, 25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913.

bağlanması konusunda ısrarcı olmuştur. 1911 yılında nahiyenin fiziki durumunu gösteren bir harita hazırlanmış, Şarlı'nın Vakfikebir'e olan yakınlığı delil olarak gösterilmiş ve buraya bağlanması tekrar istenmiştir. Fakat Şarlı ahalisinin şiddetli itirazları ile iş bir müddet daha sürüncemede kalmış,⁸⁷⁴ en sonunda Cemal Azmi Bey'in Trabzon valiliği sırasında dönemin Şarlı Belediye Başkanı Ahmed Rıfat ve eşraftan bazı kimselerin itirazlarına rağmen Şarlı Nahiyesi Vakfikebir'e bağlanmıştır.⁸⁷⁵

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon Vilayeti'nin dikkat çeken önemli isteği, vilayetin “Birinci Sınıf Vilayet” statüsüne kavuşturulması amacıyla Vali Süleyman Nazif önderliğinde Vilayet Umumi Meclisi'nde yer alan Müftü, Rum Metropolit, Defterdar, Tahrirat Müdürü, Naib ve azaların imzalarıyla Sadarete gönderdikleri yazıdır. Bu yazıda, Trabzon'un merkezle birlikte üç sancağa sahip olmasına rağmen bir milyondan fazla bir nüfusa sahip olduğu, mevkiinin öneminin Akdeniz sahilindeki Aydın ve Selanik vilayetlerine eşit olduğu, Karadeniz'in en mühim ve işlek iskelesi ve Anadolu vilayetlerinden bazılarıyla İran'ın önemli bir geçidi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Trabzon'da birçok devletin konsoloslarıyla hayli tebaaları bulunması dolayısıyla siyasî ve ticarî önemi vurgulanmış ve resmî işlemlerin oldukça yoğun yapıldığı bir yer olduğu ifade edilmiştir. Devamında fetihten bu tarafa eyalet ve vilayet hâlinde bulunan Trabzon'un Rusya ile hudut olmasının da önemini bir kat daha arttırdığı, bu sebeple “birinciliğe lâyık olduğu halde her nasılsa tensikatta ikinci sınıf ad ve itibar ve binaenaleyh hattı zatındaki ehemmiyet ve nebahetten (onur, itibar) ıskat edildiği” belirtilmiştir. Açıklamalar son bulmamış sınıfının aşağı bırakılmasından dolayı memurun mevcut maaşlarının Trabzon'un “tarz-ı maişet” ve fiyatların yüksekliğiyle uyumlu olmadığı, buna karşılık işlerin de yoğun olmasından dolayı memurlardan birçoğunun şehri terke mecbur olduğu, bu hâlinde vilayeti medeni gelişmeden mahrum ettiği ifade edilmiştir. Durumu daha belirgin hale getirmek adına ise bir karşılaştırma yapılmış, Konsolos, Reji, Osmanlı Bankası ve Duyun-ı Umumiye memurlarının vilayetin günlük işleri nispetinde dairelerinden tahsisat olarak büyük evlerde oturup vakit geçirdiği halde, Osmanlı Devleti memurlarının kötü koşullarda yaşamlarını sürdürdükleri belirtilmiştir. Bu durumun Meşrutiyetin icaplarına da ters

⁸⁷⁴ Şubat 1916 yılına gelindiğinde Şarlı'nın halâ Vakfikebir kazasına bağlanmadığı görülmektedir. Bu durum da bizlere Şarlı'nın yaptığı itirazların Vilayet Meclisi'nde ve merkezi hükümette bir müddet tartışıldığını göstermektedir. Bkz. **BOA, DH. İ.UM**, Dosya no: 45-2, Gömlek no: 47, 2 Şubat 1331/15 Şubat 1916.

⁸⁷⁵ Feridun Emecen, **Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şal pazarı-Beşikdüzü**, Trabzon: Serander Yayınları, 2010, s. 136-137.

düştüğü vurgulanmıştır. Bunun için vilayetin siyasî, ticarî ve jeopolitik öneminin dikkate alınarak birinci sınıf vilayete yükseltilmesi istenmiştir.⁸⁷⁶

Bu önemli isteğin yanı sıra vilayet idaresi, Trabzon'un hemen her meselesiyle yakından ilgilenmiştir. Gerek yol yapım çalışmalarında, gerek şehrin su, elektrik, telgraf-telefon, dere ıslahı gibi imarla ilgili meselelerinde etkin bir konumda bulunmuştur. Ayrıca eldeki imkânlar ölçüsünde eğitime destek olmaya çalışmıştır. Örneğin 1914 yılında Trabzon Vilayeti'nin Özel İdare Bütçesi geliri 16.576.362 kuruş olurken gelirin %33'lük kısmı eğitim-öğretimin geliştirilmesine, %29-30'luk kısmı bayındırlık hizmetine tahsis edilmiştir. Kalan kısmı ise ziraat, sağlık, hayvancılık, çalışanların maaşı gibi çeşitli alanlarda kullanılmıştır.⁸⁷⁷ Diğer taraftan Trabzon Vilayeti, Vilayet İdare Meclisi'ni Vilayet Nizamnamesi doğrultusunda elden geldiğince işletmeye çalışmıştır. Bu meclisin bünyesinde azaların seçimle işbaşına gelmesine dikkat ederek⁸⁷⁸ Meşrutiyetin birlik ilkesine de uygun hareket etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından 1918 yılına kadar ise Trabzon'da Hacı Arifi Paşa (1908-1909),⁸⁷⁹ Mustafa Bey (1909-1910),⁸⁸⁰ Bekir Sami Bey (Birinci kere, 1910-1911, ikinci kere, 1912 yılı içinde), Süleyman Nazif Bey(1911-1912), Mehmed Ali Ayni Bey (1912-1913), Samih Rıfat Bey (1913-1914) ve Cemal Azmi Bey (1914-1918) olmak üzere yedi vali görev yapmıştır. Görev merkezleri olan hükûmet konağının durumu Ahmet Şerif'in deyiimiyle “en âdi bir adamın oturmasına bile lâyük olmayacak” surette kötüdür.⁸⁸¹ 1912 yılı Ekim ayı içerisinde Trabzon'da bulunan Abdullah Cevdet'e göre ise IV. Murad'ın Bağdat seferinden beri terk edilmiş gibidir.⁸⁸² Ancak bundan daha önemlisi, on yıllık bir

⁸⁷⁶ **BOA, DH. İD**, Dosya no: 92-1, Gömlek no: 34, 23 Kânûn-ı Sâni 1326/5 Şubat 1911.

⁸⁷⁷ Eyüp Şahin, “Trabzon Vilayetinin Sosyo-Ekonomik Yapılanmasının 1914 Yılı Özel İdare Bütçesindeki Yansımaları”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 10, (2006), s. 69-73.

⁸⁷⁸ Örneğin 1909 yılı içinde yapılan bir Vilayet İdare Meclisi aza seçiminde, en çok oyu alanlardan Hacı Tevfik Efendi ile Ermeni cemaatinden Maranyan Agop Efendi bu meclise yeniden tayin edilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2844, Gömlek no: 32, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909.

⁸⁷⁹ Hacı Arifi Paşa'nın Trabzon Valiliği seneleri, hem Cumhuriyet Odabaşoğlu'nun adı geçen eserinde, hem de Hüseyin Albayrak'ın Tarih İçinde Trabzon Valileri isimli eserinde 1906-1910 olarak verilmektedir. Bkz. Odabaşoğlu, a.g.e., s. 169; Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 241. Ancak 1906 yılında Trabzon Valisi Reşad Bey'in görevden alınmasının ardından, 1908 Ağustosunda Hacı Arifi Paşa'nın tayinine kadar sırasıyla Ziver Bey, Tahir Paşa ve Ferid Paşa Trabzon Valiliği görevlerinde bulunmuşlardır. Bkz. **BOA, BEO**, Dosya no: 2990, Gömlek no: 224199; **BOA, İ.DH**, Dosya no: 1455, Gömlek no: 1325/R-41; **BOA, BEO**, Dosya no: 3112, Gömlek no: 233394.

⁸⁸⁰ Yine bir önceki dipnotta adı geçen eserlerde Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası Mustafa Bey'in valiliğine değinilmemiştir. Bu kişinin valiliği için bkz. **BOA, İ.DH**, Dosya no: 1478, Gömlek no: 1327/L-35; **Envar-ı Vicdan**, 23 Teşrin-i Evvel 1325/5 Kasım 1909, No: 2-19, s. 3.

⁸⁸¹ Şerif, a.g.e., s. 303.

⁸⁸² Ahmet Köksal, “Dr. Abdullah Cevdet'in Karadeniz Seyahati İzlenimleri”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (13), (2012), s. 116.

zaman diliminde bu kadar çok sayıda valinin değişmesinin yönetimde istikrarın yakalanması ve vilayetle ilgili işlerin daha iyi yönetilebilmesi anlamında bir eksiklik ortaya çıkardığıdır. Örneğin Trabzon'da medreselerin ıslahı için önemli bir gayret sarf eden, Balkan Savaşı esnasında bir gönüllü taburu oluşturulmasına büyük katkı veren, yolların yapımına elinden geldiğince eğilen Mehmed Ali Ayni Bey, valilik görevinden alındığı zaman başlattığı bu işlerin yanı sıra Maçka'da tahsisatları Evkaf'tan alınan otuz iki köye mektep ve mescit inşaatı işinin tamamlanmasını, bir vilayet matbaası tesis edilerek Türkçe faydalı bazı eserlerle din kitaplarının çocuklara parasız dağıtılmasını, Giresun'daki medreselerin tamir edilmesi ve buraya bir kız mektebi açılması gibi eğitim işlerinin yanında nafiaya, ziraata, emniyete, mülkiye ve adliyeye de dair birçok işleri içeren bir muhtırayı kendinden sonra vali atanacak olan Samih Rıfat Bey'e bırakmak zorunda kalmıştır.⁸⁸³

5.1.2. Belediye İdaresi

Yerel yönetim dendiğinde akla ilk gelen belediye ve belediyecilik, Türkiye tarihinde geç gelişen bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. XIX. yüzyılda Osmanlı şehirlerinin Batılı Devletlerle gelişen ilişkileri, şehirlerde ve özellikle liman kentlerinde yeni kurumların doğmasına yol açmıştır. Bunun sonucu Tüccar gemileri için karantina ve konaklama tesisleri, düzenli bir kent ulaşımı, uygun sağlık koşulları gibi hizmet ve kurumların daha modern bir yönetimle idare edilmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Ayrıca XIX. yüzyılda Avrupa'da öne çıkan eşitlikçi ve katılımcı yönetim anlayışı, vilayetlerin idarî yönetimlerine sınırlı da olsa halkın katılması ihtiyacını doğurdu. Bu amaçlarla önce İstanbul'da 1854 yılında bir İstanbul Şehremaneti kurulmuş, ardından gayrimüslimlerin daha yoğun yaşadığı ve yabancı tüccarların da uğrak yeri olması dolayısıyla göz önünde olan Galata ve Beyoğlu'nda Altıncı Daire-i Belediye oluşturulmuştur. İstanbul'dan başlayarak kurulan bu belediyelerin taşralara yayılması ise 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi sonrası gerçekleşmiş,⁸⁸⁴ bu nizamname ile liva ve kaza merkezlerinde

⁸⁸³ Mehmet Ali Ayni Bey'in Trabzon'da vali iken medreselerin ıslahı için Meşihata gönderdiği layiha için bkz. a.g.e., s. 291-297.

⁸⁸⁴ Birgül Ayman Güler 1864 ve daha sonra onun tamamlayıcısı olarak gelen 1871 tarihli Vilayet Nizamnamelerinin yerel yönetimlerin başlangıcı olarak kabul edilmesi hâlinde, Osmanlı Devleti'ndeki yerel yönetim gelişmesinin taklitçilik, köksüzlük, özentilik gibi yaygın tanımlara muhatap kaldığını belirtmektedir. Oysa ona göre bu şekilde yorumların yapılmasına sebep olan 1840-1864 yılları arasındaki gelişmelerin atlanmasıdır. Yine yarı sömürgeleşme sürecini yaşayan bir ülkeyi değil de, tam sömürge haline gelmiş bir ülkeyi incelemişçesine iç dinamiklerin ihmal edilmesini anlamlı bulmamaktadır. Bkz. Birgül Ayman Güler, **Yerel Yönetimler Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım**, 3. Baskı, Ankara: İmge Yayınları, 2006, s. 112-113. Güler'in önemli saydığı 1840-1864 yılları arası gelişmeler için bkz. Güler, a.g.e., s. 111-133.

seçimlerin yapılmasıyla gelen üyelerden oluşan “meclis-i belediler” bulunması kararlaştırılmıştır.⁸⁸⁵

Şehirleşme ve bayındırlık alanında hizmet sunmak amacıyla ortaya çıkan ve görevleri arasında, kent yapısı ve imar denetimi, alt yapının oluşumu, belediyenin kolluk güçleriyle gerçekleştirdiği denetim görevleri, sağlık, eğitim, şehir plan ve düzeni, ulaşım, temizlik gibi faaliyetlerin bulunduğu⁸⁸⁶ belediyeler adına asıl önemli düzenlemeler ise 1877 tarihli “Vilayet ve Belediye Kanunu” ile gerçekleşmiştir. Bu kanuna göre, şehirlerin nüfusları dikkate alınmak üzere, dört yıl için 6-12 kişilik bir “Belediye Meclisi” seçilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Belediye Meclisi üyeliği için Osmanlı tebaasından olmak, yılda en az 100 kuruş vergi vermek şartı getirilmiştir. Seçmen olmak için bu şart 50 kuruş olarak belirlenmiştir. Belediye başkanının ise bu seçilmiş üyeler arasından hükûmetçe atanacağı belirtilmiştir.⁸⁸⁷ Burada böyle bir düzenlemeye gidilmesini, merkezî otoriteyi yönetimin her alanında etkin kılma yönündeki faaliyetlerden biri olarak görmek gerekir.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde de idarede merkezîyetçi eğilimlerin devam ettiği söylenebilir. 1913 yılında çıkarılan “Geçici Vilayet Kanunu”, yerel demokrasi ve yönetime daha özerk bir yapı getirme yolunu kapattı. Bunun aksini savunan Prens Sabahaddin, “adem-i merkezîyetçi” fikirleri doğrultusunda vilayetlerde valilere daha fazla yetki verilmesini istiyordu. Ayrıca malî kontrol ve yönetim kontrolünün de halka verilmesi taraftarı idi. Ancak bu fikirlerin Osmanlı yönetici zümresiyle olduğu kadar, ülkenin gerçekleriyle de uyuşmadığı bir gerçektir. Bunlara ilave olarak belediye yönetimini zayıflatan bir diğer husus da nafia, liman, vakıf gibi teşkilatların ya özerk ya da merkezî hükûmete bağlı olmalarıydı. Yani modern şehrin gerekliliği olan bütünlük oluşmamıştı.⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, s. 240-242; İlhan Tekeli ve İlber Ortaylı, **Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi**, (Ed: Ergun Türkcan), Ankara, 1978, s. 19; Bilal Eryılmaz, “Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği”, **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 732-734; M. Emin Yolalıcı, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 739-740.

⁸⁸⁶ Çiçek, a.g.e., s. 18-21; Yolalıcı, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, s. 740-746.

⁸⁸⁷ Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları 1985, s. 894; Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, s. 243; Tekeli ve Ortaylı, a.g.e., s. 21; Çiçek, a.g.e., s. 17-18. Eryılmaz, yerel temsil sistemine dayanmadığı ve atama yoluyla merkezî idare tarafından yöneticileri seçildiği için belediyelerin güçlendirilmesi yönünde istenilen seviyede mahallî talep ve baskının gelişmediğini öne sürmektedir. Bunun sonucu merkeze bağımlı ve onun desteği ölçüsünde görev yapabilen kurumlar olmaktan kendilerini kurtaramadıkları eleştirisini yapmaktadır ki, bu tespit bugün için dahi güncelliğini kaybetmemiş görünmektedir. Bkz. Eryılmaz, a.g.m., s. 734.

⁸⁸⁸ Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, s. 244; Tekeli-Ortaylı, a.g.e., s. 23.

Eksikliklerine rağmen bütün bu gelişmeler, taşralarda belediyeler eliyle gittikçe daha da modernleşen bir hizmet anlayışı birikimi oluşturdu. Belediyeler de zaman içerisinde hizmet anlamında eksikliğini hissettikleri alanlarda idarî yapılanmalarını geliştirdiler. Bu anlamda Trabzon şehri içinde belediye teşkilatının kurulması ve hizmete başlaması önemli bir gelişme oldu.⁸⁸⁹ Yukarıda bahsedildiği üzere II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılında Trabzon'da belediye başkanlığı görevinde Nemlizade Cemal Bey bulunmaktadır. Onun belediye başkanlığının ardından Trabzon Belediye Başkanlığı görevine Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi getirilmiştir. Rasim Şimşek, Trabzon Belediye Tarihi 1 isimli eserinde, Hacı Ahmed Efendi'nin ne zaman bu göreve getirildiğini kesin olarak belirleyemediklerini, ancak Vali Mehmed Ali Aynî Bey'le birlikte Nemlizadelerden yaşlı bir hanımın verdikleri bilgilere dayanarak yaklaşık bir belirleme ile Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi'nin 1912-1913 yıllarında Belediye Başkanlığına getirilmiş olabileceğini ifade etmiştir.⁸⁹⁰ Biz bu noktada İstanbul Basın Müzesi'nde bulunan Trabzon'da Meşveret gazetesini inceleme ve değerlendirmemiz esnasında Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi'nin Belediye Başkanı olarak seçilmiş olduğu tarihi 14 Şubat 1326 (27 Şubat 1911) olarak tespit ettik.⁸⁹¹ Bu durum Trabzon idare tarihi açısından önemli olduğundan seçimle ilgili gazete haberini aynen aşağıya alıyoruz:

⁸⁸⁹ Trabzon'da belediyenin tam olarak hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Fakat 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrası kurulmuş olması muhtemeldir. Çünkü ilk olarak vilayette 1869 tarihinde çıkan vilayet salnamesinde belediye teşkilatına dair bilgiler mevcuttur. Burada belediye başkanının Arazi Memuru Feyzi Efendi olduğu görülmektedir. Devlet tarafından atanan bu memurun yanı sıra seçimle iş başına gelen yedi üye ile birlikte belediyenin doğal üyeleri olarak kabul edilen Memleket Hastanesi Tabibi, Kâtip ve Sandık Emininden (veznedar) oluşan üç kişinin belediye meclisini meydana getirdikleri görülmektedir. **TVS**, C. 1, Sene: 1287 (1869), s. 37; Rasim Şimşek, **Trabzon Belediye Tarihi 1**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1993, s. 64-69; Çiçek, a.g.e., s. 25. Bu tarihten 1904 yılında çıkan son Trabzon Vilayet Salnamesi'ne kadar belediye başkan, görevli ve azaları takip edebilme imkânı vardır. Ancak bu tarihten sonra herhangi bir salname ya da tutulmuş başka bir resmi kayıt olmadığından görevli ve azaları takip edebilme imkânımız mevcut değildir. Bu durum II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası için de böyledir. Sadece dönemin gazete ve dergilerinde bu konulara yönelik haberler varsa birtakım isimler tespit edilebilir.

⁸⁹⁰ Şimşek, a.g.e., s. 103-104.

⁸⁹¹ Seçimlerin bu tarihte yapılacağını daha önceden haber veren bir bilgi ise, Feyz gazetesinin 45 numaralı 12 Şubat 1909 tarihli nüshasıdır. Burada kanunun bahsettiği yetki dairesinde, gelecek sene için belediyeye gerekli azaların seçiminin vatandaşa düşen kıymetli ve nazik bir vazife olduğu ifade edilmiştir. Bu bahse konu olan seçim Şubat 1911 yılında yapılan yukarıda bilgisini verdiğimiz seçimdir. Bu yazı ayrıca belediyenin varlığının önemini ortaya koymasından da dikkat çekicidir. Yazının devamında, belediyenin bir memleketin her türlü selamet ve saadetini, ümrân ve asayişini, medeni gelişimi ve sağlık vasıtalarını tatbika gayret eden, bu vazifeyi üzerine alan önemli bir kurum olduğu, belediyenin olmadığı yerde zaruri ihtiyaçların temin edilemeyeceği ve "idare-i emr-i taayyüşlerin" düzene konulamayacağı belirtilmiştir. Azaların ise ahvale ait işlerde başkan kadar bilgiye sahip olarak birbirlerini aydınlatmaları ve memleketin güzelleşmesine vesile olacağı anlaşılan tedbirlere başvurma sebepleri hakkında beyanlar vererek birbirlerini ikna edecek şekilde bilgiye sahip olmaları gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak seçmenlere seslenilerek şöyle denmiştir: "azaları ise şahsi menfaatler ve hırslar gütmekten vicdanımızı rehber edinerek kim olursa olsun vatana hizmet edecek olduğuna inandıklarımızdan seçmeliyiz. Eğer hatıra riayetle, şunun bunun aldatmasıyla

Belediye intihabatı geçtiğimiz pazartesi günü (14 Şubat 1326/27 Şubat 1911) hitam bulmuş ve vekâlette bulunan Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi, 155 rey ile ekseriyeti ihraz ettiğinden (aldığından) makam-ı vilayetçe mumaileyh asaleten Beledî Reisi tayin buyrulmuştur. Belediye reisi sabıki Nemlizade Cemal Efendi'nin istifasına mebni bir seneyi müteceviz bir zamandan beri riyaseti vekâleten idare eden mumaileyh Hacı Ahmed Efendi belediye varidatının kifayetsizliğine rağmen çalışmaktan geri durmamış ve şüphesiz memleketin ümran ve terakkisine ait bazı esaslar vaz etmiştir. Artık reis-i cedidimiz bütün düşündüklerini bu şehrin mamurâtı için, bütün tasavvuratını meydana getirecek dört senelik bir hayat-ı sa'yiye (çalışma hayatına) maliktir. Şüphe etmeyiz ki, memleketin terakki ve tealisini, ümran ve medeniyetini arzu eden teceddüperveran memlekette belediye reisine muavenet ve muzaharette (yardım, destek) bulunmasınlar. Ahali bu babda vazife-i hamiyetini ifada imsak etmez ise (kendini tutmazsa) eminiz ki belediye az zamanda pek çok asar-ı ümran ve medeniyet vücuda getirebilir. Binaenaleyh reis-i cedidimizi bütün samimiyet-i kalbimizle tebrik eder ve muvaffakiyetlerini Cenab-ı Hak'tan niyaz ederiz.⁸⁹²

Elimizdeki bazı resmî belgelerde Barutçuzade Hacı Ahmed Bey'in daha önceki yıllarda Belediye Başkanı olduğu görülmektedir. Örneğin, Erzurum-Trabzon demiryolunun yapımı için girişimlerde bulunulduğu 17 Kanun-i sani 1325 (30 Ocak 1910) tarihli bir belgede Ahmed Efendi Belediye Başkanı olarak görülmektedir.⁸⁹³ Yine Meşveret gazetesinin 181 numaralı 26 Mayıs 1326 (8 Haziran 1910) tarihli bir haberinde Belediye Başkanı olarak Hacı Ahmed Efendi'nin ismi verilmektedir. Bu durum da Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi'nin Belediye Başkanlığı görevini yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında vekâleten yürütmesinden kaynaklanmaktadır. Zira II. Meşrutiyet'in ilanından üç ay sonrasında Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi, Trabzon'da Belediye Başkan Vekili olarak da belediyede görev başında bulunmaktadır.⁸⁹⁴ Asaleten atanması yapılmadan önce bu durum, onun belediye işlerinin içinde bulunduğunu ve bu anlamda tecrübe sahibi bir kişi olduğunu da ortaya çıkarmaktadır. İster vekâleten olsun ister asaleten, Hacı Ahmed Efendi, başkanlığı sırasında şehrin sorunlarına dönemin ağır savaş koşullarına rağmen elinden geldiğince eğilmiş, özellikle şehri sağlıklı bir içme suyuna kavuşturmak yanında Trabzon-Erzurum ticarî yolunun yapımı için büyük gayret göstermiştir.

Gerek Nemlizade Cemal Bey ve gerekse Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi'nin iyi niyetli gayretlerine rağmen, Osmanlı Devletinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başlayan belediye ve belediyecilik faaliyetlerinin en büyük sıkıntısı yeterince bütçeye sahip olamayışlarıdır. Gelir kaynaklarının sınırlı kalması nedeniyle şehir altyapı hizmetleri genellikle imtiyaz sahibi yabancı şirketler tarafından yapılmış, şehirlerin elektriği, suyu, limanları, yeni açılan yolları bu şirketlerce hayata geçirilmiştir. Bu durum

(gaflete düşürmesiyle) böyle mühim ve âli vazifeyi ehline, erbabına tevdi etmeyecek olursak, bile bile kaderimizi tenzil etmiş oluruz." Bkz. **Feyz**, 30 Kânûn-ı Sâni 1324/12 Şubat 1909, No:54, s. 3.

⁸⁹² **Trabzon'da Meşveret**, 16 Şubat 1326/1 Mart 1911, No: 254, s. 2.

⁸⁹³ **BOA, DH. MUI**, Dosya no:58, Gömlek no:53.

⁸⁹⁴ **Trabzon'da Meşveret**, 11 Teşrin-i Evvel 1324/24 Ekim 1908, No: 16, s. 2.

yabancı şirketler için kâr getiren bir alan da olmuştur.⁸⁹⁵ Bu sıkıntıyı belediyeler, Cumhuriyet Dönemi'ne de sarkan bir tarihi yolculukta uzun zaman yaşamaya devam ettiler. Bu anlamda kamuoyunun, Trabzon'da yapılan ve yapılmak istenilen faaliyetlere yönelik, belediyenin malî imkânsızlıkları ve bu faaliyetlere yeterince destek çıkamadığı hususu üzerinde durduğunu görmekteyiz.⁸⁹⁶

Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi noktasında 1908 yılına ait belediye gelir ve masraflarının neler olduğunun ortaya konulması malî sıkıntıların daha iyi anlaşılmasına ışık tutacaktır. Ancak bu gelir ve gider kalemlerini vermeden önce, o dönem belediyelerinden beklentilerin neler olduğunu ve belediyelerin neden istenildiği gibi “terakkiyat-ı medeniyeye uygun eserler” meydana getiremediği noktasında duygu ve düşünceleri ifade eden bir incelemeyi aktarmak istiyoruz. Buna göre belediyeden belli başlı en önemli ve acil beklentiler umumî sağlık adına memleketin temiz saklanması, geceleri yollarda gidiş-gelişi temin etmek adına uygun yerlerin fenerlerle aydınlatılması, çaresiz ve mahrumiyet içinde bulunan kimselerin tedavileri için hastaneler yapılması, su ihtiyacının giderilmesi, çarşı pazarın tamiri ve memleketin mümkün olduğu kadar tezyinine çalışılmasıdır. Bu noktada Selanik ve İzmir şehrinin belediyelerinin başarılı işlerle adından söz ettirmesi örnek olarak gösterilmiştir. Buna karşılık, Trabzon Belediyesi'nin herhangi bir eser meydana getiremediği vurgulanmıştır. Memleket ahalisi yaradılıştaki her türlü kabiliyet, istidat ve zekâya sahip olduğuna göre neden böyle olmaktadır sorusu sorularak bunun iki sebepten olabileceği ileri sürülmüştür. Ya azalar liyakatsizdir, ya belediye gelirleri yetersizdir. İşte burada azaların tam aksine vicdanları, iktidarları güçlü insanlar oldukları, asıl meselenin belediye gelirlerinin yetersizliği olduğu ifade edilmiştir.⁸⁹⁷

Trabzon şehrindeki bu genel havayı yansıttıktan sonra gelir ve giderlerin neler olduğu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁸⁹⁵ İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 884.

⁸⁹⁶ Belediye gelirlerin yetersiz olduğunu ifade eden örnekler için bkz. **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2734, Gömlek no: 61, 11 Kânûn-ı Evvel 1324/24 Aralık 1908; **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 26-3, Gömlek no: 8, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910; **Trabzon’da Meşveret**, 27 Mayıs 1327/9 Haziran 1911, No: 277, s. 1.

⁸⁹⁷ **Trabzon’da Meşveret**, 20 Eylül 1324/3 Ekim 1908, No:10, s. 1.

Tablo 18: Trabzon Belediyesi 1324 (1908) Yılı Gelir ve Gider Tablosu

Gelir Kalemleri	Varidat (Kuruş)
Çarşı-Pazar ve mahallelerden alınan temizlik vergisi	70.000
Memlekete girip çıkan hayvanlardan	55.000
Rüsumata devredilen iskele inşa masrafı olup henüz tahsili müyesser olmayan	110.000
Gazhane vergisi ba-del tahsil Maliye sandığına	90.000
Kantar vergisinden belediyenin hissesi	40.000
Kesilen hayvan vergisinden belediyenin hissesi	19.000
Hayvan alışverişinden	1.750
Dellaliyeden	1.500
İcardan, sekiz bin kuruşu askeriyeden	60.442
Hilaf-ı nizam hareket edecek esnaftan	20.000
Kontrato-i inşaat ve sair varidat-ı mütenevviadan	102.200
Toplam	569.692
Giderler	Kuruş
Ez-gayri reis-i memurin ve kâtip maaşları	47.700
Beş nefer memurin-i sıhhiye maaşı	56.409
Mühendis maaşı	6.000
Gazhane memurlarına	8.700
Muhtacin maaşları	25.000
Tahsildar, tulumbacı, odacı ve Değirmendere'deki hayvanat memurlarının maaşları	21.120
Emlâk vergisi	3.800
Bi-kudret kimselerin yolluk masrafı, fukaranın techiz ve tekfin masrafı	9.000
Gazhane hâsılat-ı safiyesi olup mal sandığına	79.200
Mahrukat (yakacak)	20.000
Gureba Hastanesi	19.000
Mihmanların ücret-i maktuası ve kırtasiye	1.440
Tarik ve şoselerin tamirine	40.000
Daire-i belediyenin icrası	4.000
Tenvirat masrafı	65.000
Satın alınan tulumba alet-edevatı	8.911
Aşı şehadetnamesi masraf-ı tıbbiyesi Dahilye Nezareti'ne	1.000
Temizlik masrafı	106.000
Sanayi Mektebi'ne belediyenin borcuna mahsuben	40.000
324 senesi bazı inşaat karşılığı	10.000
Rüsumat Dairesi ve mülhakatından yüzde üçü meclis kararıyla Sanayi Mektebi'ne	10.521
Toplam	582.801

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 20 Eylül 1324/3 Ekim 1908, No:10, s. 1-2.

Gelir-gider tablosundan da anlaşılacağı üzere Trabzon Belediyesi'nin gelirleri bırakın yatırım yapmayı, acil ihtiyaçların karşılanması durumunda bile açık vermektedir. Osmanlı idaresi, birtakım aydınlatma, su ve ulaşım⁸⁹⁸ gibi büyük sermaye gerektiren

⁸⁹⁸ Ulaşımın bir diğer ayağı ise şehir içi ulaşım konusudur. Ancak belediyeler bu konuyu yürütmekle vazifeli değillerdir. Bununla birlikte belediyeler, şehir içi ulaşımın denetimi ve düzenlenmesi konusunda yetki

ihaleleri belediyelerin yapacak malî imkânları yoktur derken dayanağını bu gelir-gider tabloları oluşturmuştur.

Kısıtlı bütçesi ve bugünkü belediyeçilik faaliyet alanları düşünüldüğünde, uhdesine topladığı daha sınırlı vazife alanı ile Trabzon'a hizmet etmeye çalışan Trabzon Belediye Başkanlığı görevini Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi, Trabzon'un Rus İşgaline uğramasına kadar devam ettirmiş, işgal üzerine Samsun'a gitmek durumunda kalmıştır.⁸⁹⁹ Bu işgal esnasında şehrin büyük bir nüfusu ise göç etmiştir. Vilayet yönetimi ile ilgili ise Tarakçıoğlu, valinin Ordu ilçesine çekildiğini, bunun üzerine Rumlar tarafından geçici bir hükûmet kurulduğunu, bu hükûmetin Değirmendere Köprüsü'nün başında şehre girmeye hazırlanan Rus kumandan ve askerlerini karşıladıklarını belirtmiştir.⁹⁰⁰ İşgal ve muhacirlik günlerini yaşamış Muzaffer Lermioğlu ise Vali Cemal Azmi Bey'in son dakikaya kadar vazifesi başında kaldığını, askerî hastanede nakledilme imkânı olmayan ağır yaralı ve hasta askerlerin muhafazasının Vali tarafından Rum Metropoliti'ne emanet edildiğini, ardından Cemal Azmi Bey'in emriyle şehirdeki inzibat kuvvetleri ve emniyet memurlarının, Vali de yanlarında, akşam ezanına bir saat kala şehri terk ederek Akçaabat'a geldiklerini ifade etmiştir.⁹⁰¹ Mahmut Goloğlu'nun Trabzon Tarihi isimli eserinde ise Vilayet yönetiminin Ruslar tarafından Vali Cemal Azmi Bey'den devralındığı, ardından Rum Metropoliti Hrisantos'un Rus komutanının izniyle, şehirde çoğunluğu Rum olan yeni bir Belediye Meclisi kurduğu bilgisi verilmektedir.⁹⁰² Ancak bu yönetimin, Vali Cemal Azmi Bey'den devralındığı bilgisi, Hrisantos tarafından bölgede bir Pontus devleti kurmaya yönelik propaganda amaçlı, Birinci Dünya Savaşı sonrası Paris Barış Konferansına sunulmuş bir muhtıradır.⁹⁰³ Bu sebeple yönetimin Cemal Azmi Bey'den devralındığı yönündeki bilgiler bu muhtıradaki söylenenlere dayandırılmış ve meselenin esası tetkik edilmeden söylene gelmiştir.⁹⁰⁴

sahibiydiler. Bkz. Çiçek, a.g.e., s. 129. Trabzon Belediyesi bu anlamda taşıma ücretlerini, ilçelerle olan taşımacılık da dâhil, belirlemiştir. 1910 yılının ortalarına ait olan bu tarife bizlere o yıllarda faytonlarla yapılan taşımacılık hatlarının nereler olduğunu ve taşımacılık ücretlerini göstermesi bakımından önemlidir.

Bu tablo için bkz. Ek 6. s. 382.

⁸⁹⁹ Şimşek, a.g.e., s. 104.

⁹⁰⁰ Tarakçıoğlu, a.g.e., s. 10.

⁹⁰¹ Lermioğlu, a.g.e., s. 237;

⁹⁰² Goloğlu, a.g.e., s. 175.

⁹⁰³ Çiçek, a.g.e., s. 46.

⁹⁰⁴ Vilayet idaresinin işgal zamanı Rumlara terk edildiğiyle birlikte nüfus ve asayişle ilgili birçok iddianın ileri sürüldüğü Metropolit Hrisantos'un Paris Barış Konferansı'na sunduğu adı geçen muhtıra ile ilgili Veysel Usta bir makale hazırlamıştır. Bu makalede iddialar on bir başlık altında incelenmiş ve Vali Cemal Azmi Bey'in söz konusu mektubu da aslından çevrilerek ekler bölümünde sunulmuştur. Bkz. Veysel Usta, "Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", **Turkish Studies**,

Metropolit Hrisantos bu muhtıradan Rusların şehre girmeden iki gün önce Cemal Azmi Bey'in kendisine bir mektup gönderdiğini, bu mektupta memleketin yönetimini kendisinin de içerisinde bulunduğu üç Rumdan oluşan bir heyete teslim ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Vali Cemal Azmi Bey'in yönetimi bırakırken kendisine: "Bu memleketi Rumlardan almıştık ve şimdi de onlara teslim ediyoruz. Camiye dönüştürdüğümüz kiliseleri de size terk ediyoruz. Uygun görürseniz onları yeniden kilise haline getiriniz. İhtiraslarınıza mağlup olmayarak onlara dokunmamanız zannedersenem daha iyidir" dediğini ifade etmektedir Böylece dünya kamuoyuna bölgenin kendilerine ait olduğu izlenimini vermek istemiş, bunu desteklemek için de Rum nüfusuyla ilgili abartılı istatistiklere yer vermiştir. Oysa gerçekler böyle değildir. Çünkü Vali Cemal Azmi Bey'in Metropolit'e gönderdiği ve Hrisantos'un kendisinin Paris Kongresine sunduğu muhtıranın ekinde yer alan mektubunda yukarıda ifade edildiği yönde sözleri yoktur. Valinin sözleri, Vilayet yönetiminin Trabzon'dan ayrıldıktan sonra jandarma komutanı, polis müdürü, Metropolit, George Fostiropoulos ve Paraskevas Grammaticopoulos'dan oluşan geçici hükümet kurulacağı, bunların Rus askerlerinin şehre girip idareyi ele almasına kadar geçen sürede kentteki sivil halkın can ve mal güvenliğini sağlamakla yükümlü olduğu, halk ve resmî daireler ile ilgili her şeyi iyi durumda bıraktığı, bunların korunmalarına azami özen gösterilmesi gerektiği, bu hükümlerin düşmanın şehre girip kamu düzenini sağlayacak duruma gelmesine kadar geçerli olduğu şeklindedir.⁹⁰⁵

Gelişmeler Trabzon için bu yönde bir seyir izlerken Ruslar, işgalin hemen başında geçici bir askerî idare tesis etmişler, bununla birlikte Rumların meydana getirdiği adı geçen belediye idaresine dokunmamışlardır. Ancak ilerleyen süreçte Trabzon'u bir Rus ili/bölgesi durumuna getirmek ve Rus yönetimine dönüştürmek amacıyla Kasım 1916 tarihinde General Schwarz, belediye başkanlığına bir Rus vatandaşı olan Doktor Yakov Kefeli'yi atamıştır.⁹⁰⁶ Kefeli'nin başkanlığa seçilmesi Rumları hiç memnun etmemiş, Metropolit Hrisantos onun başkanlığa seçilmesi durumunda belediyedeki görevlerine gitmeyeceklerini

International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic, 6/2 (2011), p. 973-984.

⁹⁰⁵ Usta, "Trabzon Metropolit Hrisantos'un...", s. 979.

⁹⁰⁶ Kefeli, a.g.e., s. 79-81; Akarca, a.g.m., s. 143-147, Mintslov, a.g.e., s. 128. İşgalden sonraki süreçte, Müslümanların büyük bir çoğunluğunun bölgeyi terk ederek muhacirliğe çıkması, dolayısıyla kent nüfusunun büyük bir bölümünün Rumlardan oluşmasını kendileri için bir fırsata dönüştürmek isteyen Hrisantos, işgal kuvvetlerinin bölge üzerinde egemenlik kurma çabalarını olumsuz etkilemektedir. Bu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla Rus işgal kuvvetleri komutanlığı, Hrisantos'un Rum cemaati üzerindeki etkinliğini kırmak ve Trabzon'u Rus imparatorluğunun bir parçası haline getirmek üzere, Hrisantos'un Trabzon belediye yönetiminin başından uzaklaştırılması yönünde bir tedbir düşünmüş ve uygulamıştır. Kefeli'nin belediye başkanlığına getirilmesinde bu gelişmeler etkili olmuştur. Bkz. Usta, "Trabzon Metropolit Hrisantos'un...", s. 978.

ifade etmiştir. Şehrin idarecisi olduğu Mintslov tarafından belirtilen Fostropulo ve yardımcısı Triftanid ile idarenin tüm üyeleri de Hrisantos'u desteklercesine istifâ etmiştir.⁹⁰⁷ Bunun üzerine öncesinde idareye tüccar Zühti Efendi, eski posta memuru Hafız Şevket ile iki Müslüman üye, ayrıca iki Rus ekleyen General Schwarz, bir Rum üye daha atayarak Rum üyelerin yetki sahasını genişletmiş ve hatta Kefeli görevine başlamadan Metropolit Hrisantos'un yaptığı dinî ayinde elini öpmek suretiyle saygısını göstermiştir.⁹⁰⁸ Böylece işgal döneminde belediye başkanlığı görevi Rusların yönetiminde, Rumların ağırlıklı söz ve karar sahibi olduğu karma bir meclisle idare edilmiştir.

Trabzon'un işgalden kurtarılmasını müteakip idarî yapı yeniden Türklerin eline geçmiş, Rus işgali dolayısıyla Ordu'ya taşınmak zorunda kalan vilayet idaresi tekrar Trabzon'a dönmüştür. Barutçuzade Hacı Ahmed Efendi ise başkanlık görevini bir müddet daha devam ettirmiştir. Muhacirlerin de dönmesiyle birlikte sağlık, iâşe ve eğitimin yeniden oluşturulmasında oldukça ağır koşullardan geçen Trabzon, bu kurtuluşunun sevincini yeterince yaşayamadan tüm ülkede olduğu gibi kendisini, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'ne dayattığı olumsuz gelişme ve sonuçların ortasında bulmuştur. Bu süreçte, Trabzon'un kendisini toparlayarak yeniden hayata tutunması 1930'lu yılları bulmuştur.

5.2. Vilayet Ekonomisi

5.2.1. Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Önemi

Trabzon ve limanı, sahip olduğu coğrafi konumu sayesinde tarih boyunca Karadeniz'de kara ve deniz ticaretinin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bu özellikleri sayesinde Doğu Karadeniz'in ve hatta Karadeniz'e kıyısı bulunan şehirlerin içerisinde ön plana çıkmış ve zaman zaman inişli-çıkışlı bir grafik çizse de bu özelliğini muhafaza etmiştir.⁹⁰⁹ Kuzeyde Kafkasya-Rusya ile denizden ticareti sağlayan Trabzon, Sivas-Konya yolu ile Suriyeli tüccarlar, Erzurum-Tebriz yolu⁹¹⁰ ile de İran'dan gelen

⁹⁰⁷ Mintslov, a.g.e., s. 126-127; 135; Kefeli de anılarında bu istifâ olayından söz etmektedir. Ancak onun Rumlardan öğrendiğini ifade ettiği istifânın asıl sebebi, idareye General Schwarz tarafından atanan tüccar Zühti Efendi'nin getirilmesidir. Bu kişi Rumlar tarafından sevilmeyen ve Rum düşmanı olarak görülen bir kişidir. Bkz. Kefeli, a.g.e., s. 80; 109.

⁹⁰⁸ Akarca, a.g.m., s. 146, Mintslov, a.g.e., s. 185.

⁹⁰⁹ İdris Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 303; Cevdet Kırpık, "1830 Numaralı Şeriye Siciline Göre Trabzon'da Ekonomik Hayat (H. 1053-1054/M. 1643-1644)", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), C. 1, Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 237.

⁹¹⁰ Erzurum ve Tebriz ile birlikte Trabzon'un meydana getirdiği ticari güzergâh, İpek Yolu'nu Karadeniz'deki Trabzon limanına ulaştıran ana yollardan biriydi ve önemi Osmanlı öncesine kadar uzanıyordu. Ayrıca bu hat, İran ve Kafkaslara yapılan seferlerde lojistik ikmal merkezi olması dolayısıyla da

ticaret kervanları için malların çeşitli pazarlara ulaştırıldığı transit ticaret merkezi olmuştur.⁹¹¹

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlarda bir güç olarak ortaya çıkması, ardından gerçekleştirdiği fetihlerle Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmesi sonucu Karadeniz, XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar yabancı gemilerin giriş çıkışına yasaklandı ve bölgedeki ticaret millî bir hal aldı. Trabzon mahallî ihtiyaçların karşılandığı, üretim ve tüketim maddelerinin el değiştirdiği bir liman ve ticaret merkezi haline geldi.⁹¹² İstanbul bu anlamda mahallî ticaretin yapıldığı en önemli şehirdi.⁹¹³ Ancak Rus Çarı Büyük Petro'nun gayretleri ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması bu durumu Ruslar lehine değiştirdi. Antlaşmayla Karadeniz'de ticaret serbestisi elde eden Ruslar, Karadeniz'in kapalılığı ilkesini ilk bozan devlet oldu. Ardından Avusturya 1784, İngiltere ve Fransa 1802 yılında benzer hakları elde ettiler. Bunları Sardunya, Danimarka, İspanya gibi Avrupa devletleri takip etti.⁹¹⁴ Böylece Karadeniz'in uluslararası ticarete açılma süreci başlamış oldu.⁹¹⁵

mühimdi. Özellikle Osmanlı Devleti zamanında savaş malzemeleri denizyoluyla Trabzon'a, oradan Bayburt-Erzurum yoluyla Kafkaslara ulaştırılmaktaydı. Bkz. Rahmi Çiçek, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon-Tebriş Yolu", **CIEPO, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyumu**, (14-16 Nisan 2011 Uşak), C. 1, İzmir: Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayınları, 2011, s. 431-432.

⁹¹¹ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'un Genel Durumu", **BTBKK Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Samsun, 1988, s. 136. Memlûk Devletinin Mısır'da ortaya çıkması ve Haçlıların özellikle Doğu Akdeniz ticaretinden uzaklaştırılması neticesi Papalığın bu devlete uyguladığı ambargo da ticaretin Karadeniz'e kaymasına ve dolayısıyla Trabzon'un bu anlamda öneminin artmasına katkı sağlamıştır. Ticaretin bu şekilde Karadeniz'e kaymasından XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da daha etkin görülmeye başlayan Türkler ve özellikle Türkiye Selçuklu Devleti de faydalandı. Ayrıca Altın Orda Devleti'nin XIII ve XIV. yüzyılda ticareti teşvik ederek Tebriz ve Saray şehirleriyle, Karadeniz'de Trabzon, Kefe ve Tana (Azak) şehirlerinin köle, at ve kürk ticaretinde önem kazandıklarını ve gelişme gösterdiklerini belirtmek gerekir. Yine Anadolu'da çıkarılan şap, gümüş, bakır gibi madenlerin Karadeniz limanlarından Avrupa ve diğer ülkelere ihraç edilmesi başta Trabzon olmak üzere Karadeniz limanlarının ticari önemini arttıran diğer hususlardı. Münir Atalar, "XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 132-134.

⁹¹² Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", **Trabzon Araştırmaları I**, Trabzon: Trabzon Liselerinden Yetişenler Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları, 1994, s. 100; Bostan, a.g.m., s. 303; Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", **BTBKK Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Samsun, 1988, s. 97; Necmettin Aygün, "Trabzon Gümrüğü", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 312-313.

⁹¹³ Karadeniz ticaretinin İstanbul merkezli bir durum olarak uluslararası özelliğini kaybetmesinde, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve çevresini İstanbul'un besin ambarı olarak görmesi sonucu yabancıların bu denizde ticaret yapmalarına engel olması da bir etkidir. Bkz. Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney kesiminde İktisadî Faaliyetler", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 6 (23), (2009), s. 42.

⁹¹⁴ Kütükoğlu, a.g.m., s. 98.

⁹¹⁵ Trabzon'un XIX. Yüzyıldaki ticari önemi, Tanzimat dönemi hukuki uygulamalarıyla değişen ticari hayatı ve etrafındaki diğer ticari sahalarla etkileşimi hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Nazım Kuruca, **19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2003.

Bu tarihlere kadar Rusya kıyısındaki şehirler üzerinden yapılan Karadeniz ticareti, özellikle İngiltere ve Fransa eliyle başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop gibi Osmanlı şehirlerine kaymaya başladı. Özellikle İngilizler, eski İran ticaretini canlandırmak amacıyla bu işe daha fazla önem verdi. XVIII. Yüzyılın başlarına kadar eşya ve emtialarını Buşir (Bender) limanı üzerinden nakleden İngilizler, 1812 yılında Sir Gore Quesley'in teklifi üzerine⁹¹⁶ bu yolu yavaş yavaş tercih etmeye başladılar. Öncelikle hemen harekete geçen İngiltere oldu ve 1830 yılında Trabzon'da bir konsolosluk açtı.⁹¹⁷ İlk konsolos James Brant amaçlarının Trabzon'u Tebriz ticaretinin antreposu haline getirmek olduklarını belirtti.⁹¹⁸ Bu şekilde canlanan Karadeniz ve özelinde Trabzon ticareti, 1836 yılından itibaren buharlı gemilerin İstanbul-Trabzon arasında ulaşımı sağlamasıyla daha kolay hale geldi.⁹¹⁹ XIX. yüzyılda Trabzon'daki ticareti etkileyen hususlardan birisi de 1853-1856 yılları arasında yaşanan Kırım Savaşı oldu. Bu savaş boyunca Trabzon, müttefik cepheye önemli miktarda malzeme ve mühimmatın taşındığı bir merkez durumuna yükseldi ve oluşan olağanüstü koşullar nedeniyle ticaret hacmi daha da genişledi.⁹²⁰ Karadeniz'de artan ticaret ve

⁹¹⁶ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", **International Journal of Middle East Studies**, 1, (1), (1970), s. 18-19; Cumhuriyet Odabaşoğlu, "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", **Çağın Yakalayan Osmanlı**, (Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995, s. 463; Kütükoğlu, a.g.m., s. 98; Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), C. 1, Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 383.

⁹¹⁷ Kuruca, a.g.e., s. 21; İsmail H. Demircioğlu, "Alfred Billiotti'nin Raporuna Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'daki Konsoloslukların Yıllık Gelirleri", **Atatürk Dergisi**, IV (1), (2004), s. 96. Trabzon'da İngiltere'nin XIX. Yüzyılın ilk yarısında açtığı bu konsolosluga ilave olarak Rusya, Belçika, İran, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya ve Hollanda'nın da konsoloslukları mevcuttu. Bu konsoloslukların Avrupa devletleri tarafından açılmasında İngiltere'nin öncü rolü oynadığı bir gerçektir. Bkz. Musa Çadırcı, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", s. 18.

⁹¹⁸ Denis Wright, "Elli Yıl Önce Trabzon", **Trabzon**, 6, (1992), s. 79.

⁹¹⁹ 1836'da bir İngiliz şirketine ait ilk buharlı gemi İstanbul-Trabzon hattında çalışmaya başladı. Bunu 1837'de aynı hatta kurulan bir Osmanlı buharlı gemi hattı ve sonrasında Avusturyalı, Fransız ve Rus şirketleri takip etti. Bkz. Issawi, a.g.m., s. 19-20; A. Üner Turgay, "Trabzon", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, Ed: Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 55. Buharlı vapur ve gemilerin sefere konulması, deniz seferlerinin ve bunun sonucu ticari eşya ve emtiaların artmasına, böylece Trabzon limanının hacminin genişlemesine vesile oldu. Zira hız, güven ve uzak mesafelere gidilmesi açısından sahip oldukları güçle, yerel ticari unsurları da Batı ekonomisinin bir uzantısı haline getirdiler. Artık Osmanlı Devleti'nin en uzak bölgeleri bile Batı ekonomisine açıldı. Bkz. İkinci, a.g.m., s. 39-40. Buharlı gemilerin egemenliği ve ekonomik ve sosyal etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. İlhan İkinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXI (2), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 53-72.

⁹²⁰ Demircioğlu, a.g.m., s. 97-98; Tozlu, a.g.m., s. 386. 1904 senesine gelindiğinde Trabzon'da 12 tane vapur acentesinin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan yalnızca resmi devlet acentesi olan İdare-i Mahsusa'nın başında bir Türk yer almıştır. Bu duruma yabancı vapur şirketlerinin, kendilerine daha yakın gördükleri gayrimüslimleri tercih etmeleri sebep olmuştur. Ancak gayrimüslimlerin, Türk nüfusa göre daha eğitimli oldukları ve en az bir yabancı dil bildikleri unutulmamalıdır. Bu şirketler ve temsilcileri şunlardır: İdare-i Mahsusa-Hacı Mahmut Efendi, Hacı David Kumpanyası-Evanidi Efendi, Trabzon Kumpanyası-Yanko Hiyotidis, Gürcü Osmanlı Kumpanyası-Fostropulo Yorgi Efendi, Loyd Nemçe Kumpanyası-Mösyö Atilyo Sasi, Rus Kumpanyası-Mösyö Etyen Omid, Fransız Mesajeri Kumpanyası-Boyacıdi Kosta Efendi, Fransız Pake Kumpanyası-Mısıryan Mıgırdıç Efendi, Yunan Kumpanyası-Yovanidi Yusif Efendi, İtalya

sonrasında yaşanan Kırım Savaşı, hiç şüphesiz İran, Asya ve Uzak Doğu ticaretini tekeline almak isteyen İngiltere ile gittikçe güçlenen ve bu geniş ticarî sahayı İngiltere'nin egemenliğine bırakmak istemeyen Rusya arasındaki rekabetin bir sonucuydu. Dolayısıyla bu anlamda Trabzon'un ticareti biraz da bu rekabetin sürmesine bağlı durumdaydı.

Ancak 1868 yılından itibaren Rusların Kafkaslarda giriştikleri demiryolu yapımı ve ardından 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, bu rekabette dengeleri farklı yönlerde değiştirdi. İngiltere ve başta Fransa olmak üzere diğer Avrupalı ülkeler Süveyş Kanalı üzerinden Doğu ile ticaretlerini yapmaya yöneldi. İran ticareti de hem daha az maliyetli Tiflis-Bakü-Poti demiryolları üzerinden Rusya'ya kaydı hem de Süveyş'i kullanmaya başladı. Bunların sonucu Trabzon üzerinden yapılan transit ticaret hacmi yavaş yavaş güç kaybetti.⁹²¹ Gelişmelerin bu yönde seyir izlemesi neticesi Osmanlı Devleti, 1875'lerde Trabzon-Erzurum karayolunu daha iyi şartlara kavuşturmak için çaba harcadı.⁹²² Fakat 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının çıkması neticesinde imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Batum'u ele geçiren Ruslar daha da önemli bir konum elde etti ve Trabzon'un ticaret hacmi gerilemeye devam etti.⁹²³ İngiliz Konsolosu Longworth, 1897 tarihli raporlarında bu durumu doğrularcasına Trabzon'da ekonominin tatmin edici olmadığını belirtmiş ve "yoksulluğa düşmüş bir nüfus ve borç yükü altında bir yönetim" şeklinde ifade etmiştir.⁹²⁴

XX. yüzyılın başına gelindiğinde başta Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz'deki limanlar, Avrupa ile olan ticarî bağları sebebiyle bir büyüme, genişleme göstermiş, bunun paralelinde şehir nüfusu ticarî canlılıkta artma gösterirken canlılık azaldığında ise gerilemiştir. Elbette ki bunda ekonomik gelişmenin istikrarsızlığı etkili olmuştur. Ayrıca

Kumpanyası-Mahohyan Onnik Efendi, Almanya Doşt Levand Kumpanyası-Mösyö Huştraser, Rus Prens Kakarin Kumpanyası-Fostropulo Yorgi Efendi. Bkz. **TVS**, C. 22, Sene:1322 (1904), s. 289-290.

⁹²¹ Nedin İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (1), (2006), s. 112; Issawi, a.g.m., s. 22; Turgay, a.g.m., s. 61; Kuruca, a.g.e., s. 38. Trabzon'daki ticari faaliyetlerin azalması üzerine, burada konsoloslukları bulunan Avrupalı devletler konsolosluklarını vekillik indirerek, Poti ve Tiflis'e konsolosluklar açmışlardır. Bkz. Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, s. 357. Trabzon ticaretinin 1850'lerin sonunda gerilemeye başlamasından sonra nüfusu da azaldı. 1860'ta kent nüfusu 55.700 idi. Bunun 40.000'ini Türk ve diğer etnik gruplara mensup Müslümanlar, 10.000'ini Rumlar, 3.600'ünü Ermeniler, 1.500'ünü Avrupalılar, 600'ünü de İranlılar oluşturuyordu. Ancak, on yıl bile geçmeden, ticaretin azalmasından sonra kentteki nüfus 34.000'i biraz aşabilecek seviyeye geriledi. Nüfusun büyüklüğünde görülen bu değişimler, limanın ticaret hacmiyle doğrudan bağlantılıydı. Ticaretin yoğun olduğu yıllarda civar kasaba ve köylerin nüfusu merkeze çekilirken, yoğunluk azalınca gelenler geldikleri yerlere döndükleri gibi şehir, başta İstanbul olmak üzere dışarıya göç verdi. Bkz. A. Üner Turgay, a.g.m., s. 66-67.

⁹²² Aygün, a.g.m., s. 43.

⁹²³ **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi**, s. 68. Bu düşüşlerin diğer sebeplerini ise iklim şartları, bulaşıcı hastalıklar, savaş dönemleri, zaman zaman ithal ve ihracın fazla olmasıyla piyasaların doyarık stokların tüketilememesi gibi durumlar etkiledi. Bkz. Kütükoğlu, a.g.m., s. 102.

⁹²⁴ Ahmet Halaçoğlu, a.g.m., s. 11.

Batıdaki liman kentleri, çevrelerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sanayileşirken Trabzon'un bunu gerçekleştirememesi de bir diğer olumsuzluktu. Bu yüzden Trabzon, diğer bölgelerde üretilen ürün ve mamul maddelerin ithal ve ihraç noktası olarak kalmıştır.⁹²⁵ Özellikle ihraç ürünlerine yönelik bir sanayileşme ve ticarî değeri arttırabilme yönünde bir gelişme Trabzon'da ortaya çıkmamıştır.

5.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi İktisadî Politikalar

Ağır dış borç altında bulunan ve yapacağı yatırımlarda yabancı onayına muhtaç bir ülkenin iktidar partisi, ekonomik alanda ne kadar serbest ve bağımsız olabilirse İttihat ve Terakki'de ancak o kadar serbestti. Üstelik devlet idaresinde meydana gelen değişim, iktisadî bir altyapının baskılarıyla değil, siyasî bir oluşumun neticesinde gerçekleşmişti. Buna rağmen ekonomide ilerlemenin gerekliliğini kaçınılmaz gören Cemiyet, ekonomik alanda değişimler yapmak istemiştir.⁹²⁶ Bu doğrultuda II. Meşrutiyet Dönemi'nde özellikle iki düşüncenin ön plana çıktığı görülür. 1- Liberal bir ekonomi modeli uygulamak 2- Kayıtsız şartsız serbestiyeti reddeden ılımlı koruyucu bir ekonomik model uygulamak. Bu görüşlerin ilkinin temsilcisi ve dönemin en önemli iktisatçılarından biri olan Cavid Bey: "Usul-i himaye, amelenin en büyük düşmanıdır. Zira koruyuculuk adına ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanır, iki üç sermaye sahibi zengin edilir, ancak binlerce vatandaş da yoksullaştırılır. Sermaye sahipleri koruyucu gümrük duvarları arkasında zenginleşirken, bu duvarın arkasında ancak zayıf ve rekabet gücünden yoksun bir iktisat siyaseti ortaya çıkar. Oysa bilimsel yöntemlere ağırlık verilerek, dış ticaret değeri olan tarım ürünlerine yönelmek, hem ülke servet ve refahını arttırır, hem de sanayileşme bunun doğal sonucu olarak ortaya çıkar" demiştir.⁹²⁷

Diğer görüşün savunucularından İsmail Safa ve İstanbul Milletvekili Zohrap Efendi ise seçici bir gümrük politikası izlenilmesinden yanadır. İlimli bir koruyuculuk takip edilerek tarımın yanı sıra tarıma dayalı sanayinin de gelişeceğini ifade etmiştir. Sanayi-i ziraîyenin ülkede kurulması için korumacılığın gerektiğini, yoksa Avrupa'ya hammadde satılarak sonrasında daha fazla fiyatlara mamul madde olarak satın alınmanın gerçekçi bir çözüm olmadığını vurgulamıştır. Yabancıların iktisadî saldırılarına karşı gerekli önlemler alınmaz, ülkenin iktisadî savunma hatları yıkılırsa Osmanlı topraklarının tamamen

⁹²⁵ İpek, a.g.m., s. 115.

⁹²⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 401.

⁹²⁷ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1348.

yabancıların eline geçeceği önemle belirtmiştir.⁹²⁸ Bu yönde fikir beyanlarına ilaveten önceliği tarıma mı verelim yoksa önce sanayileşmek mi gerekir tartışmaları da sürüp gitmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ise zaman içerisinde tarım ve sanayi seçeneğinden, her ikisine de imkânlar ölçüsünde önem veren uzlaştırıcı bir tavır almıştır. Sanayileşmede özendirici tedbirler almanın yanında, ülkenin geleceğini tarımda, tarımsal üretimin artırılmasında görmüştür. İttihatçılara göre, Osmanlı tarım ülkesi olmakla birlikte sanayide geliştirebileceği kolları ihmal edemez. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, sanayi iyi iş gücü ve sermaye isteyen bir alandır. Bilinçsizce girişilecek bir sanayileşmenin, kentlere göçü hızlandıracağı, tarımdaki işgücünün azalmasına ve şehirlerin beslenme sıkıntısı çekmesine sebep olacağı düşünceleri de hâkimdir. Bu yüzden iki sektör arasında bir çıkar çatışması olduğunda tarımın tercih edilmesi gereklidir.⁹²⁹ Ortaya konulan fikirlerden anlaşılacağı üzere, tarım mı? Sanayi mi? Tartışması fikri temelde sürmekle birlikte İttihatçılar, her iki alanı da geliştirmek ve dışa bağımlılığı azaltmak istemişlerdir. Ancak zorunluluk hâlinde tarım biraz daha tercih edilir bir noktada durmuştur. Bu da geçmişten alınan mirasla ilgilidir. Ayrıca II. Meşrutiyet Dönemi, ekonomik kalkınmayı daha ilmi bir altyapıya kavuşturmak istemiş ve bu alanlara yönelik okulların açılarak eğitim-öğretime başlamasına öncelik ve önem vermiştir.

5.2.3. Sanayi

Devletin, ekonomik sahada önemli bir gelişme göstermesi ve bu sayede ülke kalkınmasında önemli bir itici güce sahip olmasını istediği vilayetlerden biri de Trabzon'dur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilk olarak Trabzon'da sanayi alanında yapılan faaliyetlere ve girişimlere bakıldığında yatırımın, sanayi kalkınmanın eğitim ayağına yapıldığı görülür. 1907 yılında açılması öngörülen Sanayi Mektebi 1908 yılında eğitim-öğretime başlamış; 1911 yılında ise Sütçülük Mektebi,⁹³⁰ bölgenin üretiminde yer tutan hayvancılığı da geliştirmek üzere tesis edilmiştir.

Eğitim alanında bu kurumlar bir başlangıç teşkil ederken 1909 yılında hazırlanan "Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Layihası" ile kurulması arzu edilen, aynı zamanda Avrupa malları ile rekabeti istenilen Osmanlı sanayisine birtakım ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu kanun daha sonra Ticaret ve Nafia Nezareti'nden değişikliklerle geçerek 1911 yılında

⁹²⁸ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 636-637.

⁹²⁹ Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", s. 639-640.

⁹³⁰ **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi**, s. 78. Bu mekteplerin açılış ve faaliyetlerinden eğitim konusunda daha etraflıca bahsedilmiştir. Bkz. s. 216-219.

mecliste görüşülmüştür. Böylece yeni kurulacak ve genişletilecek fabrikaların makine ve hammaddeleri için gümrük vergisi alınmaması kararlaştırılmıştır.⁹³¹ Burada şunu vurgulamak gerekir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti, kanunun çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Trabzon’da olduğu gibi ülkenin birçok yerinde şubeler tesis eden İttihatçılar bu şubeleri, iktisadî kalkınmanın ve bir bilinç oluşturmanın merkezleri olarak da kullanmışlardır. Diğer taraftan II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti, sanayinin de tarımın yanında gelişmesini istediğinden, Avrupa ile rekabet edebilecek ve Avrupa’ya bağımlılığı azaltacağını düşündüğü girişimleri yasal düzenlemeler olmasa dahi başlatmıştır. Girişimlerin Trabzon için uygulama alanına giren örneği, iktisadî teşviklerden yararlanmak isteyen tüccardan Cemal Bey ve arkadaşlarıdır. Bu kişiler Trabzon’da tuğla, kiremit ve çimento imal edip satmak üzere on beş bin Osmanlı altını sermaye ve elli bir sene müddetle “Trabzon Tuğla ve Kiremit Anonim Şirketi” kurmak istediklerini belirtmiş ve kendilerine 22 Teşrin-i Evvel 1325 (4 Kasım 1909) tarihinde ruhsat verilmiştir.⁹³² Ancak fabrikanın daha sonraki faaliyetlerine dair herhangi bir bilgi edinilememiştir.

Diğer bir girişim ise gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olan Kigork Arabyan Efendi’den gelmiştir. Arabyan Efendi Trabzon’da Amerikan hassa, keten, fason ve enva-i dokuma, şayak ve çuha, gerek elbiselik gerek mefruşat için her çeşit beyaz ve renkli kumaşlar imal etmek üzere fabrika kurma isteğini Ticaret ve Nafia Nezareti’ne iletmiştir. Başvurunun nezaretçe uygun görülmesi üzerine Meclis-i Vükela’ya yani Bakanlar Kurulu’na iletilmiş, orada da uygun görülerek fabrikaya ruhsat verilmiştir.⁹³³ Burada üstünde önemle durulması gereken bir husus da Bakanlar Kurulu’nun aldığı kararlardır. Kurul, böyle müesseselerin kurulmasının memleket için güzel ve faydalı olacağını belirttikten sonra fabrikanın kurulacağı tarihten itibaren yirmi beş yıl emlak, arazi, temettü

⁹³¹ Orhan Avcı, “İttihat ve Terakki Partisi Devrinde İzlenen İktisadi Politikalar (1908-1918)”, **Askeri Tarih Bülteni**, 21 (40), (1996), s. 177; Toprak, “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii”, s. 1349-1350.

⁹³² **BOA, İradeler Ticaret ve Nafia (İ. TNF)**, Dosya no: 20, Gömlek no: 1327/L-04, 22 Teşrin-i Evvel 1325/4 Kasım 1909; Rahmi Çiçek, “Trabzon’da Millî İktisat Uygulamaları ve İktisadi Faaliyetlerin Gelişimi”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1 (1), (2011), s. 161.

⁹³³ **BOA, İ.TNF**, Dosya no:20, Gömlek no:1327/B-01, 13 Temmuz 1325/26 Temmuz 1909; Rahmi Çiçek, “Trabzon’da Millî İktisat Uygulamaları...”, s. 161. Trabzon’da daha önce 1898 yılında Değirmendere mevkiinde de bir kiremit ve tuğla imal etmek üzere fabrika kurmak için izin istenmiştir. Çulhazade Kadri ve Şükrü Efendilerin bu fabrika kurma istekleri sanayi için gerekli ve olumlu karşılanmıştır. Fabrikanın kurulabilmesi için de inşaat vergisinden, kuruluşu tamamlandıktan sonra beş yıl genel vergilerden, Avrupa’dan getirilecek aletlerden ve gerek dışarıya gerekse iç pazara sunacakları ürünlerinin gümrük vergisinden muaf tutulmaları uygun görülmüştür. Bu da bizlere II. Meşrutiyet döneminde sağlanan muafiyetlerin daha öncesinde de uygulama alanı bulduğunu göstermektedir. Yalnız burada farklı olan muafiyet sürelerinin II. Meşrutiyet döneminde beş katına kadar çıkmış olmasıdır. Bkz. **BOA, İ. TNF**, Dosya no: 7, Gömlek no: 1316/S-01, 27 Haziran 1314/10 Temmuz 1898.

ve faaliyete geçtiğinde patent vergisinden muaf tutulacağını ifade etmiştir. Fabrikanın genişletilmesi ve faaliyetlerinin artırılması söz konusu olduğunda ise Avrupa'dan ya da dâhilden getirilecek makine ve aletlerden gümrük ve dâhili vergilerin de alınmayacağı önemle vurgulanmıştır. Sadece boya, yün, pamuk, iplik ve keten gibi maddelerin gümrük resmine tabi tutulacağı belirtilmiştir.⁹³⁴ Bakanlar Kurulu'nun bu kararları görüldüğü üzere henüz bu konularda tam bir yasal düzenleme yapılmadığı yıllarda alınmıştır. Alınan bu kararların daha sonraki yasal düzenlemelere ve sanayiye teşvik için çıkarılacak kanunlara kaynaklık ettiği şüphesizdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti kendi yatırımcısını koruyarak devleti dışarıya bağımlılıktan elden geldiğince kurtarmayı hedeflemiştir. Trabzon'da Meşveret gazetesinde ise Değirmendere mevkiinde kurulacak bu fabrikaya mahsus olan alet ve edevatın 15-20 güne kadar İngiltere'den geleceği, fabrikada kadın-erkek 300'e yakın işçinin çalışacağı, inşaat planının vilayet başmühendisi tarafından yapıldığı duyurulmuştur. Ayrıca, Kigork Arabyan Efendiye bu teşebbüsünden dolayı teşekkür edilerek, yakın zamanda fabrikadan balya balya çıkacak olan ürünlerin vapurlara yüklenerek tüm dünyaya gönderildiğini görme temennisinde bulunulmuştur.⁹³⁵

1912 yılı Ekim ayı içerisinde İnebolu'dan başlayarak Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon'a kadar olan hatta bir seyahate çıkan Abdullah Cevdet Bey, görüş ve incelemelerini anlattığı İctihad Dergisi'nde Trabzon'da iki önemli fabrika gezdiğinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki, sahibinin Hasan Usta olduğunu belirttiği demir fabrikasıdır. Burada limana gelen vapurların kırılan bazı demir aksamları, demir kapılar, balkon parmaklıkları ve merdiven korkuluk demirlerinin yapıldığını belirtir. Abdullah Cevdet'in İkinci olarak bahsettiği ise 16 beygir kuvvetinde buharlı bir motorla çalışan ve tahin helvası, peynir şekeri, susam yağı üreten şeker fabrikasıdır. Sermaye sahibinin ismi Ali Hafız Efendizade Mustafa Efendi olan işletmenin idaresi Laçinzade Hüseyin Efendi tarafından yapılmaktadır. Abdullah Cevdet Bey'in 35-40 kişinin çalıştığını belirttiği fabrika, Anadolu içlerine ve özellikle Van'a kadar ürünlerini ihraç etmektedir. Bu iki önemli tesisin ne zaman kuruldukları hakkında Abdullah Cevdet Bey herhangi bir bilgi vermemiştir.⁹³⁶ Dolayısıyla fabrikaların II. Meşrutiyet Dönemi'nde mi yoksa daha önce mi

⁹³⁴ BOA, MV, Dosya no: 128, Gömlek no: 78, 3 Haziran 1325/16 Haziran 1909.

⁹³⁵ Trabzon'da Meşveret, 1 Nisan 1325/14 Nisan 1909, No: 63, s. 1-2. İnan dergisi yazarlarından Nesib Yağmurdereli de "Eski Yıllarda Trabzon'da İctimaî ve İktisadî Hayat" başlığıyla kaleme aldığı yazısında Arabyan Efendi'nin Değirmendere'de büyük bir bez fabrikasının olduğundan bahsetmekte, ancak bu fabrikanın Ermeni hadisesi yüzünden faaliyete geçmeden kapanmış olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nesib Yağmurdereli, "Eski Yıllarda Trabzon'da İctimaî ve İktisadî Hayat" İnan, 3. (22), (1946), s. 10.

⁹³⁶ Köksal, a.g.m., s. 113-115.

kurulduğu konusu açık değildir. Bununla birlikte Trabzon’da girişilen ve bahsettiğimiz sanayi yatırımları istenilen seviyede olmasa da yapılan haberlerden de anlaşılacağı üzere anlamı büyüktür. Elbette beklentiler de yüksektir. Ancak daha sonraki yıllara yönelik bu faaliyetlerle ilgili haberlerin azlığı veya yokluğu beklentilerin şimdilik istenildiği gibi gerçekleşmediğine yorulabilir. 1913 yılında Trabzon’da Mirkoviç Matbaası’nda basılan eserinde Abdülvahap Hayri, “Vilayetimizde büyük sanayi namına münasip gösterebileceğimiz fabrikalar mevcut değilse de ufak mikyasta birçok sanayi-i adiyeye vardır. Gerçi birkaç seneden beri bazı ufak fabrikalar teessüs etmiş ise de üretilenler mahallî ihtiyacı idame edememektedir” diyerek bizi doğrulamaktadır. Birkaç küçük fabrika diye bahsettikleri de yukarıda verdiğimiz girişimler olmalıdır.⁹³⁷

II. Meşrutiyet Dönemi’nde sanayiye destekleyebilmek için yeni kanunlar yapılmaya devam edilmiştir. Bu amaçla, 1913 yılında “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı” yürürlüğe girmiş, bu kanunu 1914 başlarında “Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi” izlemiştir. 1 Ocak 1917 tarihinde ise “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname” çıkarılmıştır.⁹³⁸ Bu kanunların birbirini takip edencesine 1914-1918 yılları arasında yoğunluk kazanması tesadüf değildir. Çünkü Birinci Dünya Savaşı’na giren Osmanlı Devleti ve onun idarecileri, savaş ortamından da faydalanarak kapitülasyonları kaldırdıklarını ilan etmişlerdir. Bu savaştan önce yaşanan Balkan Savaşları ise millî bir ekonomi kurma faaliyetlerine hız verilmesine sebep olmuştur. 1913 yılında çıkarılan teşvik kanunundan yabancıların da faydalanabileceği hükmü varken, bu durum Birinci Dünya Savaşı’yla kaldırılmış ve teşviklerden yalnızca Osmanlı tebaasının yararlanabileceği kararlaştırılmıştır. Teşviklerden büyük oranda Müslüman Türk girişimcisi faydalandırılmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın ünlü İaşe Nazırı Kara Kemal’in önderliğinde başlayan hareket de bunu desteklemek amaçlıdır. Çünkü devlet “İğneden ipliğe her şeyi dışarıdan ithal etmeye” mahkûmdur. “Memleketin iktisadîyatı, unsur-ı aslinin” (Türklerin) elinde değildi. Bu amaçla esnaf cemiyetleri oluşturuldu. Bu kuruluşlara Hristiyan unsurlar alınmadı. Anadolu tüccarı örgütlenmeye, ticarî kazançlara katılmaya çalışıldı. Böylece rekabet güçlendirilerek halkın malının düşük fiyata alınmasının önüne de geçilmek istendi.⁹³⁹ Yine 24 Mart 1916 tarihinde yürürlüğe giren bir kanunla aynı yılın 10

⁹³⁷ Hayri, a.g.e., s. 64-65.

⁹³⁸ Toprak, “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii”, s. 1349; Avcı, a.g.m., 177.

⁹³⁹ Tunaya, a.g.e., s. 409-410.

Temmuzundan itibaren, bütün şirket yazışmalarının Türkçe yapılması zorunluluğu getirildi. Amaç, şirketlere daha çok Türkün istihdamını temin etmektir.⁹⁴⁰

Bu ve buna benzer kanunlar ve sağlanan imtiyazlar sayesinde, teşvikten de faydalanmak için, geleneksel üretimin yerine makineleşmeyi gerçekleştirip seri üretime geçebilmek adına Trabzon'da 1914 yılında "Trabzon Millî Mensucat Fabrikası Türk Anonim Şirketi" kuruldu. Ancak her şeye rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı malî problemler bu şirketi de etkiledi. Şirket asıl yapılanmasını Millî Mücadele sonrasında gerçekleştirebildi.⁹⁴¹ Burada savaşın Trabzon için en önemli etkisi, Rus işgali sonucu yaşanan göçler ve onun doğurduğu şehirdeki yıkımdır. Bu ortamın, fabrikalaşma ve şirketleşmenin yeni başladığı Trabzon'a kendisini geliştirme imkânı vermediği muhakkaktır.

5.2.4. II. Meşrutiyet Dönemi Liman Ticareti

Trabzon şehrinin coğrafi konumu dolayısıyla Kafkaslar ve İran'la olan transit ticarete önemli bir yeri olduğu, zaman zaman inişli çıkışlı bir grafik çizse de ticaretin devam ettiğini belirtmiştik. Bunun yanında Trabzon aynı zamanda İstanbul'dan gelen malların Doğu Anadolu'ya ulaştırıldığı bir noktaydı. Yapılan transit ticarete eksikliklerine rağmen Trabzon limanı, ya da o günlerin deyimiyile rıhtımı, önemli bir yer tutuyordu. Liman, özellikle İngilizlerin 1830 sonrası İran ticaretine ehemmiyet vermesiyle belli dönemler tamirden de geçmiş, çeşitli depolar yapılarak genişletilmişti. XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başlarında İngiliz-Alman rekabeti sayesinde bütün toprak ve nüfus kayıplarına rağmen Osmanlı ekonomisi büyüme kaydetmiştir. Bu gelişmede demiryollarının yapılmasıyla birlikte Osmanlı hammaddelerine olan ihtiyacın artması önemli bir etkiye sahiptir. Ancak kurulan yeni denizcilik şirketlerine ve Osmanlı bandıralı gemilerin artmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin dış ticaretteki payı küçülmüştür.⁹⁴² Bu oluşan ortamdan Trabzon limanı da etkilenmiş, yaşanan gelişmelere rağmen şehir halkı ve

⁹⁴⁰ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 632.

⁹⁴¹ **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi**, s. 80; Kavak Meydanı Ayasofya caddesi üzerinde binası yapılan bu fabrika Ticaret Vekâleti'nin 10 Mart 1339/23 Mart 1923 tarih ve 12 numaralı ruhsatı ile Alaybeyzade Faik, Hacı Mollazade Hacı Ali, Kitapçızade Affan, Hatipzade Mustafa, Bukrizade Hacı Musa, Temurcuzade'lerden Murat ve Kazım, Kara Ahmedzade Hasan, İmamzade Sami ve Oflu Hacı Tursunzade Ahmed ve biraderlerinin iştirakiyle tekrar faaliyete geçmiştir. Tekrar açılan fabrikanın sermayesi 150.000 liradır. Fabrika bilhassa ipek üzerine üretim yapacağını bildirmiştir. Fabrikanın makine ve diğer gerekli olan levazımları ise Fransa'dan sipariş edilmiştir. Ayrıca ustabaşının Türk olduğu ve yirmi ila 25 kişinin işçi olarak çalıştırılacağı vurgulanmıştır. Şirket "Trabzon Mensucat Fabrikası Anonim Şirketi" ismini almış, ancak 1928 yılında kendini tasfiye etmiştir. Bkz. Cumhuriyet Odabaşıoğlu, **Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı**, İlk-San Matbaası, Ankara, s. 112-113.

⁹⁴² Ekinci, a.g.m., s. 43.

ileri gelenleri limanı daha iyi imkânlarla kavuşturabilmek adına II. Meşrutiyet Dönemi'nde bütün unsurlarıyla arayış içerisinde olmuştur. Bu anlamda Trabzon sadece şehir düzeyinde değil vilayet genelinde ticareti daha canlı tutabilmek için liman ve rıhtım yapımına elinden geldiğince eğilmiştir.

Örneğin Rum cemaatinden Yanko Yovanidi Efendi, Trabzon liman ve rıhtım inşasının fevkalade önemli olduğunu belirtmiş ve bu inşayı, şehrin tüccarlarının ya doğrudan ya da belediyeye havale ederek dolaylı yoldan kontrolleri altında yapabileceklerini ifade etmiştir. Yovanidi Efendi'nin teklifi, Değirmendere yolunda başlamış olan settin uzatılması ve Çömlekçi'deki taş burunun buraya doğru uzatılması ile korunaklı bir liman oluşturulmasıdır.⁹⁴³ Yovanidi Efendi settin masraflarının nasıl karşılanacağını ise:

Liman ve rıhtımın inşası için 110 ila 120 bin lira kadar bir akçenin sarfi gerekir ki, bu meblağ Trabzon iskelesine beher denk, çuval ve sandığından münasip bir miktar rüsum almak ve Değirmendere, İskele ve Mumhane önünden yüklenen malların her bir çuval, denk ve parçasından bir rüsum almak ile temin olunabilir. Tahminen senevi yirmi bin lira eder.

Trabzon tüccarlarının tamamı davet olunarak on beş veya yirmi tüccardan ibaret bir komisyon seçilerek ve her bir emtia üzerine ne miktarda ücret alınması icap edeceğini beyan eden tarifeye tanzim edilip, tüccarın cümlesine imza ettirmeli ve şimdiden resmin alınmasına başlanarak gelecek yaza kadar inşaatın şartname ve nizamnamesi düzenlenip, belediye veyahut şehir namına ruhsatname ve imtiyazı alındıktan sonra önümüzdeki sene işe başlanmalıdır. Tabii tahsilâta devam olunarak bir senede sarf olunacak meblağ hazır olduktan sonra diğer sene için hâsılat kifayet edebilir ve şayet kifayet etmeyip inşaatın devam edeceği üç beş sene zarfında borç olarak yirmi otuz bin lira alınır, o da temin olarak tahsilâta devam edilir. Borç tamamen verildikten sonra tahsilât durur ve resm-i mezkûr kaldırılır. Ancak belediyeye bir irad olmak üzere yahut daima lazım gelecek tamirata karşılık olmak üzere limana girecek gemiler için daha başka şeylerde düşünülebilir. İnşaat-ı mezkurenin ehemmiyet ve lüzumuna dair müzakere ve mütalaada bulunmak üzere Osmanlı Kulübü'nde tüccarımızın fikir alışverişinde bulunması da pek faydalı olur

sözleriyle ifade ederken paranın nasıl karşılanacağını da göstermiştir.⁹⁴⁴ Yovanidi Efendi'nin bir komisyon vasıtasıyla, inşaat şartnamesiyle, resmî bir biçimde hiçbir şüpheye yer bırakmadan çözüm arayışı ortaya koyması, II. Meşrutiyetin yeni ilan edildiği bir dönemde ve ortak çıkarların elde edileceği bir alanda birlikte hareket etme fikrinin öne çıkarılması bakımından önemlidir.

⁹⁴³ Trabzon Limanı'nın yakınından denize dökülen Değirmendere'nin sürüp getirmekte olduğu çakıl ve kumların limanı doldurmasından ötürü meydana gelen sığlaşma, limanın en büyük problemleri arasındaydı. Yovanidi Efendi'nin bahsettiği Değirmendere mevkiinde başlamış set, bu gelen çakıl ve kumu engellemek için yapılmıştır. Transit ticareti yanında askeri yönden de önem taşıyan Trabzon Limanı'nın bu durumuna engel olunmadığı takdirde kullanılamaz hale geleceği düşünüldüğünden, böyle bir tedbire başvurulması zorunlu görülmüş, bunun neticesi Padişah emri ile settin yapım izni çıkarılmıştır. Şimdi istenen ise Çömlekçi'de yapılan taş duvarın buraya uzatılmasıdır. Bkz. **BOA, İ. TNF**, Dosya no: 10, Gömlek no: 1319/C-02, 16 Eylül 1317/29 Eylül 1901.

⁹⁴⁴ **Trabzon'da Meşveret**, 8 Teşrîn-i Sâni 1324/ 21 Kasım 1908, No: 24, s. 2-3.

Liman gelirlerinden vergi alınması hemen her liman veya yol yapımlarında akla gelen fikirlerin başındadır. Vilayet sınırları içerisinde bulunan Rize'ye demirden bir iskele inşası yapılması için de ithal ve ihraç edilen mallardan vergi alınması gündeme gelmiş ve uygun görülerek buna müsaade edilmiştir. Rize'de iskele bulunmadığından ihracat ve ithalatta zorluklar ve zararlar da meydana geldiği, bu sebeple demirden bir iskelenin yapılmasının şart olduğu vurgulanmıştır.⁹⁴⁵ Yine aynı şekilde Akçaabat'a ticarî önemi dolayısıyla, 102 metre uzunluğunda ve 6 metre genişliğinde demirden bir iskele inşası devletin gündemine taşınmıştır. Keşif ve yapım masrafı olarak 172.000 kuruşun lazım geleceği belirtilen limanın masraflarının karşılanması için, yine bu iskeleye gelecek mallardan belli bir miktar vergi alınması söz konusu olmuştur. Hatta buna dair bir vergi cetveli hazırlanmış ve ek olarak gönderilmiştir. Ancak Şuray-ı Devlet kararı, bu sefer böyle bir vergi alımının kanuna dayanmadığı, tüccarın mallarının bu iskeleden geçirilmeye mecbur edilemeyeceği, ancak bir iskele inşasının da zaruri olması dolayısıyla yalnız inşa masraflarına yönelik olarak muayyen bir miktar talep edilip toplanabileceği yönünde olmuştur. Bunu da bir Nafia mühendisinin inceleme ve onay vermesi şartına bağlamış, inceleme sonunda Şura-yı Devlet kararı⁹⁴⁶ ve İrade-i Seniye ile iskele yapımına izin verilmiştir.⁹⁴⁷ Akçaabat'taki demirden iskele inşası için hazırlanan vergi cetveli, ithal ve ihraç malları üzerinden uygun görülen şu kalemlerden oluşmuştur:

Tablo 19: Akçaabat'taki Demirden İskele İnşası İçin Hazırlanan Vergi Cetveli

Eşyanın Cinsi	Bir Senelik Adedi	Kuruş (Değeri)	Miktar- Resm, Para
Tütün denkinin beherinden	20.000	30.000	40
Fasulye çuvalının “	4000	4000	40
Dakik(un) çuvalının “	12.000	6000	20
Gazyacağı tenekesinin “	12.000	3000	10
Kireç çuvallarının “	4000	1000	10
Mısır, Çavdar, Arpa, Buğday ve zahire gibi şeylerin her yüz kıyyesinden	6.139.000	15.347	10

Kaynak: BOA, İ.DH, Dosya no:1498, Gömlek no:1331/Ra-34.

⁹⁴⁵ BOA, İ.DH, Dosya no: 1468, Gömlek no: 1326/B-50. Bu vergilerin Rize örneğinde hangi mallardan ne kadar alındığı hem açık bir örnek oluşturmasından dolayı vergilendirmenin nasıl yapıldığını hem de limana gelen ticari metanın neler olduğunu anlamamız açısından bir örnek oluşturmaktadır. Rize iskelesinin yapımında vergi alınacak mallar ve vergi miktarları için adı geçen arşiv belgesine bakılabilir. Bu iskelenin yapımı Meşrutiyet öncesi 1900 yılının başlarında istenmişse de yapımına izin verildiği tarih 1908 yılıdır. Bkz. Feyz, No: 24, s. 3-4.

⁹⁴⁶ BOA, DH. İD, Dosya no: 151, Gömlek no: 6, 5 Şubat 1328/18 Şubat 1913.

⁹⁴⁷ BOA, İ.DH, Dosya no: 1498, Gömlek no: 1331/Ra-34, 5 Şubat 1328/18 Şubat 1913.

Trabzon'un o yıllarda liman ticaretinde tek sıkıntısı iskele yetersizlikleri değildir. Eşyaların karaya çıkarıldığında bekletilebilecekleri depoların azlığı da önemli bir eksikliklerdir. Gümrükte muamelesi olan kişiler, vapurların getirdiği ticaret emtia ve eşyasını koyabilecekleri ambar ve antrepoların azlığını ya da eşyaların burada dağ gibi yığıldığını görmekteydiler. Bu olaylar o dönem ticaretinin artışına bir delil olsa da:

bir tüccarın, esnafın vapurdan çıkan malı gümrükte ayaklar altında bırakılmayıp sahibine teslim edilinceye kadar güzelce hıfz edilmek icap eder. Bunun için de yerin vesaiti lazımdır. Halbuki ambarların adem-i kifayetinden ve eşyanın birbiri üzerine konulmasından dolayı muamele-i lazımenin ifasında dahi gerek mal sahipleri ve gerek muayene memurları ve hatta hamallar pek ziyade müşkülata duçar oluyorlar. Müşkülattan sarf-ı nazar malları öteye beriye nakil etmek mecburiyetiyle vakit zayi oluyor⁹⁴⁸

görüşü yaygındı. Ancak bu vakit kaybı liman memurları ve hamalların suçu değildi. Ne kadar çaba gösterilse, kolaylık sağlanmaya çalışılsa da vaktinde işler bitirilemiyordu. Gümrüğe çıkan eşyanın tamamı hamalların sırtında naklediliyordu. Dolayısıyla on bin parçaya kadar eşyanın çıkabildiği bir vapurdan, bu eşyanın bir günde nakli ve istif edilmesi mümkün olmuyordu. Yetiştirilmeye çalışıldığında ise mallar gelişigüzel, hatta zaman zaman çamur içinde bir yere bırakılıyordu. Elbette bu, tüccarın malını zarara uğrattığından, artık Trabzon limanını tercih etmemesine sebep olabilirdi.

Bu durumda zaman kaybetmeden yapılması gerekenler, askeriye'nin kiraladığı olduğu ambardaki eşyanın şehirde uygun bir yer bulunarak oraya nakledilmesi, buranın gelen tüccar eşyası için kullanılması ve adı geçen ambarla iskele arasında taşımada kolaylık sağlaması için ray döşenmesiydi. Böylece hem vapurlar günü gününe boşaltılabilir hem de ticarî eşya öteye beriye atılmaktan, telef olmaktan kurtulur, muhafaza edilebilirdi. Aksi takdirde gümrük binasının ve mevcut depoların tüccara eşyasının emniyette bulunduğu dair bir kanaat oluşturmayacağı açıktı.⁹⁴⁹

Diğer bir sorun da Trabzon limanının buharlı gemilerin yanaşmalarına uygun olmamasıydı. Bu yüzden limanın açığında bekleyen buharlı gemilerin malları veya yolcular kayıklarla karaya taşınıyordu.⁹⁵⁰ Bu Trabzonlu kayıkçılar için bir geçim kaynağıydı. Liman ticaretinin önemli figürlerinden olan hamallar ise kıyıya çıkarılan eşyayı gümrük binaları ve antrepolarına götürüyor ve bu şekilde geçimlerini temin ediyorlardı. Yukarıda söz konusu edilen tedbirler arasında, rıhtımla gümrük binası ya da ambarları arasında döşenmesi istenilen raylar hamalların geçim kapısının kapanmasına sebep olabilirdi. Aynı şekilde limanların artan ticaret hacmi ve baskısıyla birlikte

⁹⁴⁸ Trabzon'da Meşveret, 9 Mart 1327/22 Mart 1911, No: 260, s. 3.

⁹⁴⁹ Trabzon'da Meşveret, 9 Mart 1327/22 Mart 1911, No: 260, s. 3.

⁹⁵⁰ Cumhur Odabaşıoğlu, "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", s. 447.

kendilerini büyütme ve gemilerin yanaşabilecekleri bir duruma kavuşması zorunlu hale geliyordu. Bu da kayıkçıların ellerindeki taşıma tekeline son verebilirdi. Trabzon limanında istenilen düzenlemelerin gecikmesine malî sıkıntıların yanında bu gibi daha teşkilatlı ve hayatın içinden olan unsurların etkileri de sebep olmuştur.

Bütün bu eksiklere rağmen Trabzon limanındaki ticaret hacmi yıldan yıla artış göstermiştir. Örneğin, 1904 tarihli Vilayet Salnamesinde Trabzon limanına 382 vapur, 412 yelkenli toplamda 456.228 ton yük nakli gerçekleştirirken,⁹⁵¹ 1911 yılında gemi taşımacılığı aşağıdaki tablodaki gibi bir gelişme göstermiştir:

Tablo 20: 1327 (1911) Yılı Trabzon Limanına Giriş-Çıkış Yapan Gemilerin Menşei ve Tonajları

Bandıra	Vapur	Tonaj	Yelkenli	Tonaj
Osmanlı	362	440.698	6.386	29.508
Almanya	36	60011	—	—
İngiltere	4	6950	—	—
Avusturya	106	195.317	—	—
Fransa	106	248.317	—	—
Yunanistan	1	419	—	—
İtalya	27	38.402	—	—
Norveç	1	1803	—	—
Romanya	51	39.068	—	—
Rusya	379	152.578	3	63
Yekûn	973	1.183.563	6.389	29.571

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 28 Mart 1327 Çarşamba/ 10 Nisan 1911, No: 368, s. 3.

1904 yılı ile kıyaslama yapıldığında vapurla taşımacılık yapan gemi sayısının yaklaşık üç kat, yelkenli sayısının ise on kattan fazla artmış olduğu görülmektedir. Yelkenli sayısındaki bu büyük artışa rağmen, yelkenlilerle yapılan ticaretin taşımacılık yönünden çok verimli olduğu söylenemez. Dikkate değer bir husus ise İngiltere menşeli gemilerin sayıca diğer önde gelen Avrupa devletlerinin gerisinde kalmış olduğudur. Rusya açısından vapur sayısının Osmanlı Devleti'nden bile fazla olmasına rağmen, taşıdığı yük miktarının az olması, bu gemilerin daha küçük çaplarda olduğunu düşündürmektedir. Fransa ise Osmanlı Devleti'nden sonra en fazla yükü Trabzon limanına sokan devlet

⁹⁵¹ TVS, C. 22, Sene: 1322 (1904), s. 449.

olmuştur ve ticarî yükler hemen tamamen Avrupalı devletlerce taşınmıştır. Bu durum ise bugün olduğu gibi o yıllarda da ticaretin büyük oranda Batılı devletlerle yapıldığını göstermektedir.

5.2.5. Tarım

Trabzon ekonomisi için önemli alanlardan biri de tarımdı. Ancak Trabzon, engebeli arazisi, arazisinin yarısına yakınının tarıma elverişsizliği, tarımsal faaliyetlerin yapılış şeklinin ilkelliği, toprağın özelliklerine göre ürün seçilmeyişi, miras yoluyla sürekli parçalanmış toprağı ve teknik anlamda uygulama eksikliği sebebiyle tarımda istediği seviyeyi yakalayamamıştır.⁹⁵² Tarımın ticarî bir gelir sağlaması bir yana, tüketim amaçlı hububat ithali yapmak zorunda kalan bir vilayeti.⁹⁵³ İklimi mısır, fasulye, fındık, tütün ve kenevir gibi ticarî değeri olan ürünleri yetiştirmeye müsaitse de insan emeğine büyük gereksinim duyması dolayısıyla her yıl toprağın işlenmesini gerekli kılıyordu. Bu ikilem içerisinde Trabzon'da tarımın geçimlik bir mahiyet dahi arz etmediğini,⁹⁵⁴ aile ihtiyacını gidermeye dönük bir uğraşı olduğunu söylemek daha doğrudur. Zira kişi başına düşen arazi ortalamasının iki dönüm civarı olduğu o yıllarda, bu kadar bir arazi özellikle hububat tarımı açısından çok fazla bir değer taşııyordu.⁹⁵⁵

5.2.5.1. Hububat Tarımı

II. Meşrutiyet Dönemi'ne yönelik Trabzon'un iktisadî yapısı hakkında bilgi veren Abdülvahap Hayri, dönüm itibarıyla Trabzon'da ekilen hububatlarla ilgili şu bilgileri vermektedir:

⁹⁵² Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Tarım", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5 (9), (2010), s. 48-49.

⁹⁵³ Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Tarımı ve Islah Çalışmaları" **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), C. 2, (Haz. Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Veysel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 776.

⁹⁵⁴ Nitekim Lozan Antlaşması sonrası Yunanistan ile Türkiye arasında yaşanan mübadelede, Trabzon'a göç ettirilmek istenen ailelerin geçimlerine yönelik Trabzon'da fazla bir imkânlarının olmadığı, arazinin dar ve toprağın yılın her mevsiminde ekilemediği, oysa Balkanlardan gelecek bu ahalinin çoğunluğunun çiftçi olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla gelen bu nüfusun tarımdan geçimlerini temin etmelerinin mümkün olmadığı o yıllarda da ısrarla vurgulanmıştır. Bkz. Mesut Çapa, "İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskân", **Atatürk Yolu Dergisi**, 2 (8), (1991), s. 631-634

⁹⁵⁵ Karaçavuş, a.g.m., s. 55-57.

Tablo 21: Dönüm İtibariyle Trabzon'da Ekilen Arazi

	Buğday	Arpa	Çavdar	Mısır
Trabzon	34.000	4.000	1.750	142.000
Akçaabat	12.000	3.000	500	90.000
Sürmene		600		77.000
Vakfikebir	3.642	2.050	500	50.682
Of		13.692		200.000

Kaynak: Hayri, a.g.e., s. 72-73.

1329 yılına ait Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin Osmanlı Devleti ziraî istatistiğinde ise rakamlar aşağıdaki şekilde verilmiştir:

Tablo 22: 1329 (1913) Yılı Trabzon Hububat İstatistiği

	Buğday			Arpa		
	Ekilen Arazinin Miktarı (Dönüm)	Ekilen Tohum Miktarı (Kile)	Alınan Mahsulün Miktarı (Kile)	Ekilen Arazinin Miktarı (Dönüm)	Ekilen Tohum Miktarı (Kile)	Alınan Mahsulün Miktarı (Kile)
Trabzon	34.500	18.000	90.000	5.000	2.500	22.000
Akçaabat	800	230	2.285	400	115	1.143
Of	—	—	—	—	—	—
Sürmene	—	—	—	—	—	—
Maçka	10.000	10.000	125.000	30.000	30.000	300.000
Vakfikebir	1.200	700	4.900	500	500	4.000
	Mısır			Çavdar		
Trabzon	150.000	45.000	1.125.000	—	—	—
Akçaabat	1.800	260	8.000	—	—	—
Of	26.000	9.000	120.000	—	—	—
Sürmene	88.000	13.200	140.800	—	—	—
Maçka	50.000	15.000	150.000	—	—	—
Vakfikebir	20.000	20.000	240.000	—	—	—

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, Dersaadet: Osmanî Matbaası, 1332, s. 68-75.

Verilen bilgiler kıyaslandığında Trabzon merkez için verilen istatistiklerde bir uyuşma varsa da diğer kazalar için bunu söylemek zordur. Bununla birlikte Gerek Nezaretin gerekse Abdülvahap Hayri'nin verdiği bilgilere bakıldığında Mısır tarımının Trabzon ve bugünkü kazalarında diğerlerine göre oldukça yaygın yapıldığı görülebilir. Ancak yine de mısırdaki üretim miktarının ihtiyacı karşılamadığı söylenebilir. Örneğin Of'ta 200.000 dönümlük mısır ekili araziden elde edilen mısır yetmemiş, Rusya'dan 60.000 kile mısır ithal edilmiştir.⁹⁵⁶ Diğer hububatlar ise şehrin ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktı. Üstelik XX. yüzyıla üreticiler tarım ürünlerindeki durgunlukla girmişlerdi. Üretimin azalmasına paralel ithalat artmış, bu da zahireye olan ihtiyacı yükseltmişti. Örneğin 1910 yılında Trabzon'da üretilen mısır ancak sekiz aylık ihtiyacı karşılayabiliyordu.⁹⁵⁷ Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Rusya, Romanya ve Marsilya'dan yapılan buğday, arpa, mısır ve un ithalatındaki gümrükleri kaldırdı. Bu gelişmeler üzerine Trabzon Vilayeti sakinlerinin ihtiyaçlarını hafifletmek üzere buğday, mısır, arpa, çavdar ve un gibi zahireden dört ay müddetle gümrük vergisi alınmaması Meclis-i Mebusan tarafından kararlaştırılmıştır. Ayrıca Meclis, vilayetteki ziraî ihtiyacı karşılamak üzere hazineden yüz bin lira para yardımı yapılmasına, bu tahsisatın iki bin lirasının ise Gümüşhane'ye gönderilerek oradaki ziraî ihtiyaca harcanmasına karar vermiştir. Ayrıca Samsun'da bazı tüccarın buğday, mısır gibi zahireyi vilayet haricine çıkarmak için Rüşumat Müdüriyeti'ne yaptıkları müracaatın, dâhil vilayette meydana gelen ihtiyaç dolayısıyla durdurulması istenmiştir.⁹⁵⁸

Özellikle hububat ürünlerine ihtiyaç duyulmakla beraber Trabzon'da ticarî değeri olan ürünlerin yetiştirildiğini belirtmek gerekir. Trabzon Merkez, Akçaabat ve Vakfikebir'de yetiştirilen özellikle beyaz fasulye, Avrupa ve Amerika piyasalarında oldukça rağbet görüyordu. 1910 mahsulâtı 4.325.200 kilogram civarında olan fasulyenin, 2.748.200 kilosu Fransa'ya, 401.200 kilosu Amerika'ya, 340.000 kilosu İspanya'ya, 50.000 kilosu İtalya'ya, 55.000 kilosu Yunanistan'a, 14.000 kilosu Hollanda'ya ve kalanı İstanbul'a ihraç edilmişti. 1911 senesinde ise bir önceki seneye göre daha fazla yetişen ürünün yaklaşık % 70'i Amerika'ya, % 20'si Fransa'ya ihraç edilirken % 10'u devlet sınırları içindeki ihtiyaç bölgelerine gönderilmişti.⁹⁵⁹ 1913 yılına ait ziraî istatistiğine göre ise ürün Trabzon Merkez, Akçaabat, Of, Sürmene, Maçka ve Vakfikebir dâhil olmak üzere

⁹⁵⁶ Hayri, a.g.e., s. 73.

⁹⁵⁷ Kuzucu, a.g.m., s. 781.

⁹⁵⁸ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2836, Gömlek no: 38, 19 Mayıs 1325/1 Haziran 1909.

⁹⁵⁹ Hayri, a.g.e., s. 74.

10.526.912 kilo civarında üretilmiş ve önceki yılların oldukça üzerine çıkmıştır.⁹⁶⁰ Görüldüğü üzere fasulye ticarî değeri olan bir üründü. Önemini ve üretimini yıldan yıla arttırmaktaydı.

5.2.5.2. Fındık Tarımı

Trabzon Vilayeti'nin ticarî değer taşıyan en önemli ürünlerinden biri de fındıktı. İkliminin uygunluğu sebebiyle⁹⁶¹ özellikle Doğu Karadeniz'de iyi yetişen ve ticarî değeri yüksek olan bu ürün, halkın da en önemli geçim kaynakları arasındaydı. Fındık, 1881 yılında kurulan Duyun-ı Umumiye⁹⁶² idaresince de doğrudan el konulmuş bir ürün değildi. Tarla tarımında olduğu gibi toprağın her yıl işlenmesine gereksinim duymuyordu.⁹⁶³ Bölgede yetişen fındığın en çok ihraç edildiği ülkeler Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Romanya, Amerika, Rusya ve Mısır gibi ülkelerdi. Örneğin 1910 yılı ihracatı 4.585.950 kilogramı bulmuştu. 1911 yılında ise bir miktar düşüşle ihracatı 4.075.600 kilogramdı. Bu şekilde bir önceki yıla göre düşüş yaşanmasının en önemli sebebi yaşanan kuraklıktı. Abdülvahap Hayri'nin verdiği bir bilgiye göre Trabzon Merkez, Vakfikebir, Akçaabat, Sürmene ve Of kazalarında fındık hâsılatı asgari 100.000 ve azami 200.000 kantardır.⁹⁶⁴ Biz bunun ortalamasını aldığımızda 150.000 kantar yapar ki, bu da yaklaşık 8.475.000 kilo etmektedir.⁹⁶⁵ Buna göre elde edilen fındığın yarısından fazlası dış pazarlara giderken kalanı iç pazarlara sunulmaktadır.⁹⁶⁶

Trabzon için bu ölçülerde ticarî değeri olduğunu belirttiğimiz fındık mahsulâtının zaman zaman tam olgunlaşmadan toplanarak satılmaya çalışıldığı da oluyordu. Ticarî değerini düşürmesi sebebiyle dönemin Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta, fındığın olgunlaşmadan toplandığını, harmana serilip güneşte kurutulmadan pazarlara yaş olarak nakledilip satıldığını, tüccarın dahi bunların yaş oluşuna bakmayıp kükürt dumanıyla kabuklarını boyayıp çuvallara doldurduktan sonra Avrupa'ya ihraç ettiklerini belirtmiştir. Yaş olması sebebiyle vapur ve gümrük

⁹⁶⁰ Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi 1329, s. 155.

⁹⁶¹ Fındık, çok soğuk ve sıcak iklimlere göre bir ürün olmadığı gibi kurak ve rutubeti fazla arazi de yapısına uygun değildi. Daha çok ılıman ve havası nemli ortamlarda yetişen fındık, bu özelliği dolayısıyla Doğu Karadeniz kıyılarında kendisi için en elverişli, uygun ortama sahipti. Bkz. Hayri, a.g.e., s. 76-77.

⁹⁶² Duyun-ı Umumiye idaresinin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 691-716.

⁹⁶³ Karaçavuş, a.g.m., s. 67.

⁹⁶⁴ 1 Kantar = 54.449 kilo.

⁹⁶⁵ Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 1329/1913 istatistiğinde fındık mahsulü, Akçaabat ve Of rakamları verilmemiş olduğundan, Trabzon Merkez, Sürmene, Maçka ve Vakfikebir için toplam 3.814.000 kıyyedir. Bu da yaklaşık 4.889.548 kilo yapmaktadır. Bkz. **Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi**, s. 432;438.

⁹⁶⁶ Hayri, a.g.e., s. 77-78.

ambarlarında ve gittikleri yerlerde istif arasında kızarak yenilmeyecek bir hale geldiklerini, bu sebeple İngiltere'nin eskisi gibi fındık satın almaya yanaşmadığı, bu halin Rusya'da dahi anlaşılmaya başlandığını, bunun doğuracağı zararlı sonuçlardan vilayet halkı ile ürünün itibarını korumak için bazı tedbirlerin alınması gerektiğini ifade etmiştir. Buna yönelik alınması gereken tedbirlerin de neler olduğunu Trabzon Vilayet Meclisi'nin aldığı kararlar doğrultusunda sıralayan Vali, fındığın iyice olgunlaşmış kurutulmuş serander veya ambarlarda saklanması, içindeki delik ve ince fındıkların seçilmesini, yaş veya boyalı satışların olmamasını, aksi halde hükûmetin emir ve uyarılarına itaat etmemiş olacaklarından bu gibi kişi ve esnaflara para cezasının verilmesini istemiştir.⁹⁶⁷

Fındıkla ilgili yetkililerin bir diğer endişesi ise özellikle Rusya'ya satılan fındık fidanlarıdır. Zira Rusya'ya satışı yapılan bu fidanlar sayesinde Rusya'nın kısa sürede fındık üreten bir ülke konumuna geleceği, artık Osmanlı Devleti'nden fındık ithal etmeye gerek duymayacağı gibi Trabzon'un, Rusya fındığıyla rekabet etmek durumunda kalacağıdır. Ayrıca Avrupa'ya sevk edilen fındıkların elde kalmasının Trabzon ihracatını zarara uğratacağı endişeleri de kuvvetlenmiştir. Bu düşüncelerin sonucu Osmanlı Devleti tarafından Rusya'ya ve diğer yabancı memleketlere, ilki, II. Meşrutiyet'in ilanından bir yıl önce,⁹⁶⁸ ikincisi, ilandan bir yıl sonra alınan kararlar doğrultusunda fındık fidanı satışı yasaklanmıştır.⁹⁶⁹ Feyz gazetesinde de bu konuya yönelik bir yazı çıkmıştır. Yazıda, fındığın bölgenin mahallî bir serveti olduğu, Rusya'ya yapılan fındık fidanı nakil ve ihracının yasaklandığı halde orada, az bir zamanda Trabzon ve havalisinin satışlarını etkileyecek fındık bahçelerinin oluşturulduğu belirtilmiştir. Ardından yukarıda ifade ettiğimiz II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Rusya'ya fındık fidanı ihracını yasaklayan karar, Trabzon kamuoyuna duyurulmuştur.⁹⁷⁰ Bu durum fındık fidanı satışının iki yıl arayla yasaklanmış olmasına rağmen devam ettiğini göstermektedir. Bu noktada vilayet ahalisinin fındığın ne kadar önemli ve cimrice korunması gereken bir ürün olduğunu anlayamadığı, devletin de bunu yeterince anlatamadığı söylenebilir. II. Meşrutiyet'in maliye nazırlarından Cavid Bey'in tarım ve tarım sanayisi ürünlerine destek vererek ülkeyi kalkındırma fikrine

⁹⁶⁷ BOA, Şûra-yı Devlet (ŞD. MLK), Dosya no: 1864, Gömlek no: 14, 29 Mart 1325/11 Nisan 1909.

⁹⁶⁸ Trabzon Vilayeti'nin başlıca mahsulât-ı mühimmesinden olan fındık fidanlarının Rusya'ya nakil ve ihracına karşı bir tedbir-i mani ittihaz edilmediği halde bu suretle Rusya'da az müddet zarfında derece-i kâfiyede fındık bahçeleri yetiştirilerek Trabzon'dan Rusya'ya vuku bulan fındık mahsulü ihracatı sektedar ve bu yüzden memleket düçâr-ı zarar olacağından bahisle servet-i mahalliyenin muhafazasını temine kâfi olacak bir tedbir-i iktisadi olmak üzere badema o havaliden Rusya'ya fındık fidanlarının men-i sevk ve ihracı lüzumu gösterilmiş ve bu suret-i menâfi-i devlet ve memlekete ve icab-ı maslahata muvafık görülmüş olmağla...Bkz. BOA, MV, Dosya no: 115, Gömlek no: 58, 21 Mart 1323/3 Nisan 1907.

⁹⁶⁹ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2837, Gömlek no: 61, 27 Mayıs 1325/9 Haziran 1909.

⁹⁷⁰ Feyz, 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909, No: 74, s. 3.

rağmen devletin dünyada en bol ve üretimi en yüksek bulunduğu dahi koruyacak yaptırımları hayata geçirememesi II. Meşrutiyet Dönemi adına bir eksikliklerdir.

Ziraat Müfettişliği 1 Şubat 1326 (14 Şubat 1910) tarihli bir yazısında, Trabzon Vilayeti'nin en önemli ziraat gelirini oluşturan ürünün fındık olduğunu belirtmiştir. Devamında, vilayetin ihraç ettiği başlıca mahsulün tütün, fasulye, elma, portakal, ceviz, yumurta ve hayvan olduğu, ancak bunlardan elde edilen gelirin fındığın yıllık temin ettiği yedi-sekiz yüz bin liraya yaklaşmadığının inkâr edilemeyeceğini ifade etmiştir. İşte bu yüzden müfettişlik, fındığın toplanması, çeşitlerinin iyi belirlenmesi ve içinin çıkarılması hususunda bilginin artırılmasını, halkın bu bilgileri elde etmesinin önemini ve elde edilen gelirin halkın zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya yeteceğinden, fındığın değerinin ne kadar ehemmiyetli olduğunun görülmesi gerektiğini ortaya koymuştur.⁹⁷¹ Bu şekilde bir tebliğin yayınlanması yukarıda belirttiğimiz eksikliğin giderilmesi yönünde bir çalışma olarak düşünülebilir. Böylece ürünün değerinin anlaşılması, bölge ve ülke adına önemi ve fidan satışlarının vereceği zararın halk tarafından görülmesi istenmiştir. Ancak bu iyi niyetli çabaya rağmen gerekli olan tebliğler değil, bizzat sahaya inerek, uygulamalar ve bir dizi eğitimle bunun önemini, değerini ortaya koyabilmektir. Eldeki bilgiler ışığında bu noktada bir çalışma yapıldığını söylemek zordur.

5.2.5.3. Tütün Tarımı

Trabzon'da iktisadî hayatta gelir getiren önemli bir diğer ürün de tütündü. Özellikle Akçaabat ve Trabzon merkezde yetiştirilen tütünler, hem iç piyasaya hem de ülke dışına satılıyordu. Ancak tütün ekimiyle ilgili en büyük sıkıntı, 1883 yılında tütün gelirlerinin Osmanlı dış borçlarına karşılık olmak üzere Duyun-ı Umumiye ile yapılan anlaşma gereği Reji İdaresi'ne bırakılmasıydı.⁹⁷² Daha önceki yıllarda ekiminde herhangi bir kısıtlama olmayan tütün için bu yıldan sonra önemli sıkıntılar baş gösterdi. Teşkilatını kısa zamanda Osmanlı sınırları içerisinde kurup geliştiren Reji,⁹⁷³ tütün üretim ve ticaretini kontrolü

⁹⁷¹ **Trabzon'da Meşveret**, 9 Mart 1327/22 Mart 1911, No: 260, s. 3.

⁹⁷² 14 Mayıs 1883 tarihli bir ferman ile Osmanlı tütün tekelinin yönetimi Viyana'daki Credit Anstalt ve Gurubu, Osmanlı Bankası ve Gurubu, Berlin Banker Bleichroder ve Gurubunun oluşturduğu bir şirkete (Societe del a Regie Cointeressee des Tabacs de l'Empire Ottoman), bilinen adıyla Reji'ye 30 yıl süreli imtiyazla verilmiştir. Bkz. Filiz Dıgıroğlu, **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü'l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914**, 1. Baskı, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007, s. 31-32. 1913 yılında ise bu imtiyaz süresi 15 yıl daha uzatılmıştır. Bkz. Haydar Kazgan, a.g.m., s. 710.

⁹⁷³ Trabzon Sancağında Reji İdaresi teşkilatını kurarken, Trabzon, Akçaabat, Tirebolu, Giresun ve Ordu'da müdürlükler, Maçka, Şarlı, Keşap, Akköy, Piraziz, Kurik, Perşembe, Bolaman, Hapsemana, Ulubey, Of, Sürmene, Görele ve Vakfikebir'de memurluklar oluşturmuştur. Bu müdüriyet ve memurluklar için bkz. **TVS**, C. 22, Sene: 1322 (1904), s. 267-331.

altına almaya başladı.⁹⁷⁴ Bu amaçla tütün ekimi ruhsata bağlandığı gibi üretim yapabilmek için öncelikle Reji İdaresi'ne müracaat edilmesi, olumlu bir cevap alınması durumunda ise tütün ekilecek tarlanın kaç dönüm olduğunun tespiti, ayrıca bu işlemlerin belli bir ücret karşılığı Reji memurları tarafından yapılması kararlaştırıldı. Tütün ekim izni alınması için her yıl idareye başvurulması da zorunlu tutuldu.⁹⁷⁵ Diğer taraftan ürün toplandıktan sonra giderleri üreticiye ait olmak üzere Reji depolarına taşınmasına ve Reji gözetiminde bu depolarda saklanmasına karar verildi. İlk altı ay depo giderlerine ücret ödemeyen üretici, daha sonraki ayların ücreti kendine ait olmak üzere iki yıl ürününü depolarda tutabilirdi. İthal edilen tütünler hariç, devlet sınırları içerisinde yetiştirilenlerin fiyatının reji ile üreticiler tarafından ortaklaşa saptanması da uygun görüldü.⁹⁷⁶ Ancak şunu belirtmek gerekirse bu ortaklaşa hesaplamada kendi çıkarını her şeyin üzerinde tutan Reji İdaresi, ürün fiyatını gerçek değerinin altında belirlemeye ve üreticiyi de bu fiyattan tütününü satmaya mecbur etmeye çalışırdı.

Yarım dönümden düşük arazilerde tütün ekimine izin vermeyen Reji İdaresi, her türlü denetimi kendi elinin altında tutmak ve tütünün değerini kendi belirlemek isteyince halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Yine Reji İdaresi'nin üreticiye gerekli avansları vermemesi, ödemeleri geç yapması, üreticiyle aralarındaki kontratları çoğu zaman halkın bilmediği Fransızca ile yazdırıp suiistimallere gitmesi,⁹⁷⁷ tartı işlemlerinde üreticiyi tatmin edememesi Reji'ye olan tepkiyi arttırdı ve tütün kaçakçılığını doğurdu.⁹⁷⁸ Tütün ekimi ile uğraşan halk, tütününü daha iyi fiyatlara satabilmek için kaçakçılık yapmaya başladı. Bunu

⁹⁷⁴ Mehmet Akpınar, "Reji İdaresinin Trabzon Tütün Üreticisine Getirdiği Kısıtlamalar", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), C. 2, (Haz. Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Veysel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 785.

⁹⁷⁵ Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 543.

⁹⁷⁶ Quataert, a.g.e., s. 23-24; Dıġıroġlu, a.g.e., s. 36-37.

⁹⁷⁷ Sekenesi bir buçuk milyonu müteceviz olan Trabzon Vilayeti umum ahali si Türkçe anlar ve Türkçe tekellüm ederler... Zürra ile her gün temasta bulunan Reji İdaresi, zürraa karşı Türkçeden başka bir lisan istimal edemeyecek ve zürraa müteallik muamelatı da nizamı ve numuneleri vecihle Türkçe tanzim ve teati olunacak iken maalesef Reji İdaresi'nde müstahdim bazı mutaassıp su Frenkleri lisan-ı resmi ve millimize riayetkâr olmadıklarından... bu sebeple Türkçe numunelerin hepsi değil de en lüzumluları Fransızca imlâ edilmek âdeti... Bkz. **Feyz**, 9 Ekim 1324/22 Ekim 1908, No: 23, s. 2.

⁹⁷⁸ Reji idaresinin bu suiistimalleri sonucu ortaya çıkan kaçakçılık olayları, özellikle "Barhane" diye tabir edilen kaçakçı kafileleriyle karşılıklı restleşmeler ve mücadeleler şeklinde, 1892-1902 yılları arasında Trabzon Valiliği görevinde bulunmuş Kâzım Kadri Bey zamanında yaşanmıştır. Kadri Bey bu amaçla kaçakçılara karşı bir teşkilat oluşturmuş, bu teşkilatla takibatlarda bulunmuş, kaçakçılık için önemli geçişleri tutturmuş, diğer taraftan da bazı kaçakçıları Reji İdaresi'ne ve Duyun-ı Umumiye'ye yerleştirerek bu işe artık ihtiyaç duymamalarını sağlamaya çalışmıştır. Kadri Bey'in bu faaliyetleri ve dönemin ünlü kaçakçılarından İmamkızıoğlu ile aralarında yaşanan olay için bkz. Kadri, a.g.e., s. 60-63. Vali Kadri Bey'in kaçakçılıkla mücadele için yaptığı faaliyetler sert tutumundan dolayı rahatsızlık yaratmış, hatta Trabzon Vilayeti'nden mabeyn-i hümayun başkıtabetine toplu şikâyette bile bulunulmuştur. Bunun üzerine gerekli incelemeleri yapmak üzere bir komisyon kurulmuş ve irade ile Trabzon'a gönderilmiştir. Olaylar bu yönde gelişirken Reji İdaresi, validen ve uygulamalarından memnuniyetini ortaya koymuştur. Bkz. Dıġıroġlu, a.g.e., s. 88-92.

önlemek isteyen Reji İdaresi'nin de kendi özel kuvvetleri olan "kolcu" teşkilatını kurması Reji ile kaçakçı ve köylü arasındaki çatışmayı büyüttü.⁹⁷⁹ Artık Reji, halk nazarında, kendi ektiği tütünün içimine bile müdahale etmek isteyen "kanlı bir dolandırıcı" olarak görülmeye başlandı.⁹⁸⁰ Zira üretici halk ve Osmanlı hükûmeti Reji'ye etkin bir biçimde direnmek ve mümkünse ortadan kaldırmak gerektiğine inanıyordu.⁹⁸¹ Buna örnek verebileceğimiz bir hadise 20 Mart 1326 (2 Nisan 1910) tarihinde meydana gelmiştir. Trabzon Vilayeti'ne yazılan bir yazıda, tütün kaçakçılığının engellenmesi hususunda vilayetçe gösterilen gevşeklik yüzünden Reji hâsılatının yedi senede iki buçuk kat azaldığı, Vilayet Polis Müdürü'nün şehirde alenen kaçakçılığa cüret eden şahıslar hakkında kanunları uygulayacağı yerde bunların firarını kolaylaştırmaya çalıştığı ve bunun Reji Müdüriyeti tarafından şikâyet konusu edildiği bildirilmiştir. Ardından, Reji gelirlerinde meydana gelen bu azalmanın hazine gelirlerine de tesir etmesinden dolayı kaçakçılıkla uğraşanların yakalanmaları için elli kişilik bir müfrezenin sevk edilmesi ve Polis Müdürü hakkındaki şikâyetten dolayı tahkikat yapılması istenmiştir.⁹⁸² Bu belgeden anlaşılacağı üzere başta Polis Müdürü olmak üzere halkın çoğu, bunaldıkları ve kendilerini haksızlığa uğrattığına inandıkları Reji İdaresi'nin aleyhindedir. Aksi takdirde Polis Müdürü'nün kaçakçılık gibi kanun dışı bir olaya müdahale etmemesi düşünülemez.

Trabzon halkı Reji İdaresi'ne zaman içerisinde büyük bir tepkiyle yaklaştı. Bunu gayri resmî yollardan yukarıda belirttiğimiz üzere kaçakçılık faaliyeti ile ortaya koydu. Yapılanlar sadece bununla da sınırlı değildi. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan'da Reji tartışılmaya başlanınca⁹⁸³ Trabzon halkı, bu idareye karşı tepkilerini daha yüksek sesle ifade etmeye başladı. Trabzon milletvekilleri Ali Naki, İmadeddin, İzzet ve Osman Beyler bölgedeki tütün üreticilerinin sıkıntılarını dile getirdikleri gibi Reji İdaresi'nde halkın yararına düzenlemeler yapılmasını istedi.⁹⁸⁴ Bu amaçla İmadeddin, İzzet ve Osman Efendiler, Mısır'a ihraç edilen tütünden alınan müruriye vergisinin kaldırılmasını, içlerinde Ali Naki Efendi'nin bulunduğu bir grup

⁹⁷⁹ Osmanlı coğrafyasında yapılan tütün kaçakçılığı ve örnekleri için bkz. Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", **Türkler**, C. 14, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 305-312; Dıñoırođlu, a.g.e., s. 103-129; Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007**, 228-230; Quataert, a.g.e., s. 27-32.

⁹⁸⁰ Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'te Tütün Rejisi'yle Mücadele", **Trabzon**, 7, (1993), s. 34.

⁹⁸¹ Quataert, a.g.e., s. 27.

⁹⁸² **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 80-2, Gömlük no: 11, 20 Mart 1326/2 Nisan 1910.

⁹⁸³ Tartışmalar hakkında bkz. Mehmet Akpınar, "II. Meşrutiyet Meclisince Reji'nin Sorgulanması", **Osmanlı**, C. 3, (Ed. Güler Eren-Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Ankara: Türkiye Yayınları, 1999, s. 608-614.

⁹⁸⁴ Akpınar, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", s. 549.

mebus ise Reji'nin nizamnamelere uymaması dolayısıyla teftişini talep etti. Teftiş heyeti seçilmişse de Reji bunu kabul etmedi ve Meclis daha sonra meselenin yürütmeye ait olduğuna karar vererek konuyu sonlandırdı.⁹⁸⁵ Daha sonra ise Vilayet Umumî Meclisi kararıyla iki defa Dâhiliye Nezareti'nden, Mısır'a gönderilmekte olan tütünlerden alınan 60 paralık müruriye vergisinin kaldırılması talep edildi.⁹⁸⁶ Ancak buna dair bir düzenlemeye rastlanmamıştır. Bu arada Trabzon kamuoyu da çeşitli sıkıntıları dile getirme fırsatını II. Meşrutiyet Dönemi'nde daha iyi yakalamıştır. Örneğin kadın kaçakçılarının olmasından dolayı kadın kolcuları atayan Reji İdaresi'nin, üzerlerine kaçak tütün sakladıkları gerekçesiyle kadınları, yerli yersiz arayıp başlarını da açmak suretiyle usulsüzlük yapması büyük tepkiyle karşılanmıştır. Hâlbuki Reji memurlarının kişiyi ancak kaçak tütün satarken yakalamaları durumunda arayabilecekleri ifade edilmiştir.⁹⁸⁷ Reji İdaresi'nin icrasına zorunlu bulunduğu talimatlara uymadığı, sadece kendi hukukunun muhafazası düşüncesiyle hareket ettiği, Reji şartnamesinde üreticinin lehinde olan maddeleri uygulamadığı vurgulanmıştır.⁹⁸⁸ Adı geçen idarenin ihtiyaç duyulan depoları inşa etmediği, üreticinin tütününü ambarlarda çürüterek satın almadığı, ambarlara indirilen tütünün bir bölümüne ise kaçak muamelesi yaptığı belirtilmiştir.⁹⁸⁹ Ayrıca koruyucuları sayesinde (büyük devletler kastediliyor) bu çıkarlarını devlet ve millete karşı kullanmada Trabzon Reji Nazırı Kosta Efendi'nin üreticinin mahsullerini mahvedip harmanlarını yıktığı ve birçok üreticiyi kaçakçılık suçlamasıyla mahkeme kapılarında perişan ettiği acı bir dille ortaya konulmuştur.⁹⁹⁰

Bu yolsuzluklarına rağmen Reji İdaresi'ne karşı ne hükûmetçe ne de vilayetçe bekledikleri kararların çıkmaması üzerine Feyz gazetesi: “bu zavallıların müracaatları değil kabul edilmek, her nasılsa meşrutî hükûmetimizin nazar-ı dikkatlerini bile celp edemediğinden galeyana gelen zürra, kendi teşebbüsleriyle kesin bir netice almak üzere Akçaabat'ta ayaklanmaya hazırlanmıştır” diyerek üreticinin içerisinde bulunduğu bunalmışlığı ve bu arada hükûmetin karar alamayışını gözler önüne sermiştir.⁹⁹¹ Üreticilerin tütünlerine Reji İdaresi tarafından bir kez daha düşük fiyat verilmesinden

⁹⁸⁵ Emiroğlu, a.g.m., s. 42.

⁹⁸⁶ **BOA, DH. İD**, Dosya no: 95-1, Gömlek no: 40, 21 Kânûn-ı Sâni 1327/3 Şubat 1912.

⁹⁸⁷ **Feyz**, 29 Ağustos 1324/11 Eylül 1908, No: 8, s. 3.

⁹⁸⁸ **Feyz**, 10 Mart 1325/23 Mart 1909, No: 63, s. 3. Aynı tarihli yazıda ziraatçilerin sıkıntılarında dolayı Sadarete müracaat edecekleri, oradan olumlu bir cevap alamazlarsa Reji'ye karşı grev yapacakları da belirtilmiştir.

⁹⁸⁹ Akpınar, “II. Meşrutiyet Meclisince Reji'nin Sorgulanması”, s. 614.

⁹⁹⁰ **Feyz**, 16 Eylül 1324/29 Eylül 1908, No: 16, s. 3-4.

⁹⁹¹ **Feyz**, 23 Eylül 1324/6 Ekim 1908, No: 19, s. 2.

dolayı Akçaabat'ta Şubat'ın 25'i ve Mart'ın 1. günü olmak üzere 1911 yılında beş bin kadar çiftçinin katıldığı iki miting daha düzenlenmiştir.⁹⁹² Ancak bütün bu olaylara rağmen tütün üreticileri bekledikleri kolaylıkları ve fiyat iyileştirmesini sağlayamamışlardır. Nitekim Trabzonlu tütün üreticisi Hacı Gafurzade Ahmed ve arkadaşları Maliye Nezareti'ne 1911 yılında yazdıkları şikâyetinde, Reji'nin tütünlerine düşük fiyat verdiğini ya da isterlerse tüccara satabileceklerini belirttiğini, ancak bu tüccarların da birkaç kuruş fazla vererek Reji hesabına tütünlerini aldıklarını, bu sebeple üreticilerin zor durumda bırakıldığını belirtmişlerdir.⁹⁹³ Bu türden şikâyetler tütün üreticileri vasıtasıyla sık sık ilgili makamlara yazılmıştır. Meclis-i Mebusan'da, zaman zaman Trabzon Reji İdaresi'nce tütüne çok düşük fiyat verildiği ve çiftçilere haksızlık edildiğini belirtmiş ve Maliye Nezareti'nden Reji İdaresi'ne tebligat yapılmasını istemiştir.⁹⁹⁴

Trabzonlu tütün üreticilerinin karşılaştıkları sıkıntılar kamuoyunda yerini korumaya devam etmiştir. Bu çerçevede Trabzon'da Meşveret gazetesinde ele alınan bir yazıda Reji İdaresi'nin toplumda oynamış olduğu rol ve tutum güzel bir şekilde ortaya konmuştur. Yazı, şimdiye kadar Reji ile ilgili ortaya koyduklarımızı doğrular niteliktedir. Pek çok farklı kişi ve kurumlarca bu şekilde şikâyet ve yazıların ortaya konulmuş olması, Reji İdaresi'nin halk üzerinde uyandırdığı menfi etkiyi de gerçekçi kılarak gözler önüne sermektedir. Yazıda öncelikle II. Abdülhamid'in Reji İdaresi'ni memleketin başına musallat ettiği vurgulanmıştır. Reji'nin ambarlardaki ürünü almadığı, tütüne değerinde fiyat vermediği ve üreticiyi tüccarın insafına bıraktığı ifade edilmiştir. Ardından Reji'nin kanuna göre tütün almamakta diretemeyeceği, ekim için izin ruhsatı verdiğinden ürünü de satın almak zorunda olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan Reji'nin bu keyfi uygulamalarından üreticinin oldukça mağdur olduğu anlatılmıştır. Adı geçen kurumun çok düşük fiyatla aldığı tütünü, paketler halinde yüksek rakamlarla sattığı, dolayısıyla bu kadar kâr elde eden Reji'nin en azından çiftçinin ürününü değer fiyatla alması gerektiği vurgulanmış ve son olarak hükûmet göreve çağırılmıştır. Çünkü haklı olan çiftçinin

⁹⁹² Emiroğlu, a.g.m., s. 45.

⁹⁹³ Akpınar, "Reji İdaresinin Trabzon Tütün Üreticisine Getirdiği Kısıtlamalar", s. 794.

⁹⁹⁴ **BOA, DH. İD**, Dosya no:95-1, Gömlek no:41, 13 Şubat 1327/26 Şubat 1912; Reji İdaresi tütüne değerinin altında fiyat belirlemesi yapmasının yanı sıra zamanında tütün alımı gerçekleştirmeyerek üreticileri bir de bu yoldan mali açıdan zarara sokuyordu. Vaktinde parasını alamayan çiftçi, üretimi esnasında borç olarak harcamış olduğu parayı yerine koyamıyor, bu da üreticiyi alacaklılarıyla karşı karşıya getiriyordu. Zamanında tütün alımı gerçekleştirilmemesi hakkında bkz. **BOA, DH. İD**, Dosya no: 95-1, Gömlek no: 68, 30 Ocak 1328/12 Şubat 1913.

Reji'nin zulmü altında ezildikçe hükûmetin de gelecekte zor bir durumda kalacağı bir uyarı olarak ifade edilmiştir.⁹⁹⁵

Yazıda anlatılanlar tütün üretimi üzerinde dönen her şeyi ortaya koymaktadır. Burada Meşrutiyet hükûmetlerinden beklentiler olmakla beraber, devletin içinde bulunduğu kötü koşullar hükûmetleri de etkilemiş ve onlara Reji karşısında istediği adımları atmak konusunda gereken kolaylığı sağlamamıştır. Zaman zaman Reji'ye karşı uyarı şeklinde kararlar alınmışsa da Balkan ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde ülkenin içinde bulunduğu malî çıkmaz, devleti Reji'den borç para almaya itmiştir. Bunun üzerine Reji İdaresi'nden % 6 faizle on milyon lira borç alınmıştır. Elbette bu fırsatı kaçırmayan Reji İdaresi de verdiği borç para karşılığı imtiyaz süresini uzatmayı başarmıştır.⁹⁹⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde, 1916-1918 yılları arasında Rus işgaline uğrayan Trabzon'da tütün üreticisinin durumu daha da kötüleşmiştir. Her şeyden önce seferberlik ve zorunlu göçün doğurduğu muhacirlik sebebiyle tarımda çalışabilecek nüfus azalmıştır. Buna rağmen geride kalarak tütününü toplayan ahali, Reji İdaresi'ne yapmış olduğu satışının karşılığını alamamış ve Reji ile mahkemelik olmuştur. Öyle ki, mesele uzamış, yıllarca çözülememiş ve yeni Türk Devleti'ne miras kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 1924 yılında Trabzon'a yaptığı gezi esnasında bir milyon kiloyu aşkın miktarda satmış oldukları tütünün bedelini alamadıklarını belirten Akçaabatlı üreticiler ondan yardım istemişler, Mustafa Kemal'de gerekli direktifleri Başbakan İsmet Paşa'ya vererek üreticilerin mağduriyetlerinin giderilmesini istemiştir.⁹⁹⁷ Buradan anlaşılacağı gibi Reji İdaresi savaşın doğurduğu zor koşullarda, yaşamlarını sürdürmeye çalışan ve yıllarca ürettikleri tütünden büyük kârlar elde ettiği insanlara, hem de geçimliğe en çok ihtiyaç duydukları bu zamanda sırtını çevirmiş ve hakları olan ücretleri ödememiştir.

Tütünün üretimi, Reji ve halk arasında meydana gelen bu olaylardan bahsettikten sonra, ürünün ne kadar üretildiği konusuna da eldeki bilgiler ışığında bir açıklık getirmek gerekir. Bu konuya ilişkin olarak Abdülvahap Hayri, tütünün Trabzon'un "servet-i ziraîyesi" meyanında birinci geldiğini belirttiikten sonra 1911 yılında tütün mahsulâtının toplam 2.402.200 kilogram olduğunu, bunun 1.900.000 kilosunun Akçaabat'ta, 345.000 kilosunun Trabzon'da ve kalanının da Ordu, Tirebolu ve Hopa'da üretildiğini belirtir. Devamında Trabzon-Akçaabat tütün ihracının bir önceki yıldan 529.800 kilo artarak 1911

⁹⁹⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 23 Mayıs 1328/5 Haziran 1912, No: 384, s. 1.

⁹⁹⁶ Akpınar, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", s. 551.

⁹⁹⁷ Veysel Usta, **Atatürk ve Trabzon Fotoğraflar-Belgeler-Demeçler**, Trabzon: Serander Yayınları, 2011, s. 79-81.

yılında 2.169.700 kilo olarak gerçekleştiğini ifade eder. Bu ihraç edilen tütünün 1.246.500 kilosu Mısır'a, 153.100 kilosu Avusturya-Macaristan'a, 133.700 kilosu Hollanda'ya, bir miktarı da Almanya ve Yunanistan'a ihraç olmuştur.⁹⁹⁸ Bu satışlardan en büyük alıcının Mısır olduğu görülmektedir. Bu sebeple Mısır'a gönderilen tütünden alınan müruriye vergisinin kaldırılmasını isteyen Trabzon Vilayet Meclisi'nin neden böyle bir uygulama istediği daha iyi anlaşılmaktadır. Bir başka kaynak da ise Trabzon Sancağı'nda yıllık 4.000.000 kiloya yakın tütün üretildiği bilgisi verilmektedir.⁹⁹⁹ Ahmet Şerif de tütün mağazalarının yer aldığı Akçaabat için yüz binlerce okka tütün yetiştirilmekte olduğunu ve halkın en fazla tütünden faydalandığını belirtmektedir.¹⁰⁰⁰

5.2.5.4. Meyve Tarımı

Trabzon'da çeşitli meyve ve sebze üretimi de yapılmakla beraber ticarî değeri olan ve dışarıya satılan en önemli ürün elmadır. Bunun yanı sıra kestane, ceviz, erik, armut, portakal, limon, kiraz, vişne, şeftali, nar, incir, zeytin, üzüm, dut yetiştiriliyordu. Ancak bunlar dış ticaret yönünden ticarî değeri düşük olan ürünlerdi. Elmanın ise 1911 yılında üretimi 1.678.220 kilo olarak gerçekleşmiş, 12.500 kilosu Fransa'ya, 233.400 kilosu Yunanistan'a ihraç edilirken geri kalanı Osmanlı iç pazarına sunulmuştur.¹⁰⁰¹ Burada şunu da vurgulamak gerekirse, yöre halkı gerek ağaçsı bitkilerin gerekse tarla bitkilerinin üretimine yönelik budama, belleme, yabancı otları temizleme, tarlaları en azından o dönem için modern sayılabilecek pulluklarla sürme gibi zahmetli uğraşılara karşı yapısal bir uzak duruşu vardı.¹⁰⁰² II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında birtakım yol yapım işlerine girişilmesine rağmen iç bölgeleri sahile bağlayacak yolların yokluğu, hatta sahildeki kaza ve nahiyeleri bağlayan yolların bozukluğu ve yetersizliği de bu alandaki gelişimi engelliyordu.

5.2.5.5. Ziraî Sergiler

II. Meşrutiyet Dönemi'nde tarım sanayisine yönelik bilgi ve ilgiyi arttırmak amacıyla sergi ve gezi faaliyetleri de yapılmıştır.¹⁰⁰³ Bu dönem açısından verilebilecek bir güzel girişim örneği, Selanik'te çıkan Ziraat Gazetesi Heyet-i Fenniyesi ile Mithat Paşa

⁹⁹⁸ Hayri, a.g.e., s. 74.

⁹⁹⁹ BOA, DH. MUİ, Dosya no:85, Gömlek no:45, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910.

¹⁰⁰⁰ Şerif, a.g.e., s. 307.

¹⁰⁰¹ Hayri, a.g.e., s. 75-76. Bu rakamlar vilayet geneli içindir. Bununla birlikte bugünkü sınırları ile Trabzon'u düşündüğümüzde 1329/1913 Ticaret ve Ziraat Nezareti istatistiğinde Trabzon'un üretimi toplam 401.000 kıyyedir ki, bu da 514.082 kilo yapmaktadır. Bkz. Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumisi, s. 428-434.

¹⁰⁰² Karaçavuş, a.g.m., s. 68-69.

¹⁰⁰³ Trabzon sanayi sergileriyle II. Meşrutiyet döneminden önce tanışmış ve bu anlamda yerli sanayinin geliştirilmesi amacıyla 25 Teşrin-i Evvel 1325/7 Kasım 1903 tarihinden itibaren iki ay açık kalan bir sanayi sergisi düzenlemiştir. Geniş bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, "1904 Salnamesi'nde Trabzon Sanayi Sergisi", **Trabzon**, 2, (1988), s. 92-94.

Sanayi Mektebi Heyet-i Fenniyesi'nin birlikte gerçekleştirdikleri ziraat seyahati kapsamında Temmuz 1912 yılında Trabzon'a da gelmiş olmalarıdır. Bu gezinin amacı, ziraat alana yeni aletleri kazandırmak ve bunları halka tanıtmak ve sağladığı kolaylıkları göstermektir. Çünkü "Avrupa'da çiftçilik alanında pek çok gelişmeler meydana gelirken biz de hâlâ eski usullerle ve toprağın o günkü kuvvetine güvenilerek ve terk edilerek ziraat yapılmaktadır. Bu nedenle gelişme şöyle dursun, vatanımızı maişet-i maddiye ve maneviye itibarıyla daima aşağıya doğru yürümektedir" denilerek gezinin varmak istediği hedef daha açık hale getirilmiştir. Ayrıca sinematograf makinesiyle yaklaşık dokuz bin metreye varan kurdeleler gösterileceği duyurulmuştur.

Bu çerçevede on iki kişiden oluşan heyet, beraberlerinde beş ton naklinde yüz elli parçaya yakın yeni ziraat aletleri, biri on iki beygir kuvvetinde benzinle, diğeri iki beygir gücünde gazla çalışan iki motor götürerek çeşitli ülkelerde yeni usullerle yapılan ziraatı, sanayiye ve çalışma şartlarını göstermişlerdir.

İşler halde gösterilen makineler şunlardır: Tohum temizlemek için kalbur makinesi, çiğ sütün yağını ayıran makine, günde yüz yetmiş kile mısır taneler makine, tereyağının ayranını ayırır makine, tereyağı kalıplar ve yeni yol yayık, rüzgârsız yerlerde harman savurmak için makine, tohum eker makine, bağlara ve ağaçlara ilaç, kükürt serpmek için tulumba, türlü türlü artezyen burguları, akarsuları kendi kendine yükseklerle çıkarır su terazisi modeli, kemik kıran makine, pancar ve yeşillik doğrar makine, sağlam toprak ve maden aramak için burgular ve köylülerimizin kullanabileceği çorap makinesi. Bu yeni teknolojik makinelerin yanı sıra sinematograf olarak gösterilen kurdelelerde¹⁰⁰⁴ dericilikten, mikroplara, Londra'daki hayvanat bahçesinden, Hamburg'da ev işlerine, Macaristan'da ziraatten, Japonya'da pirinç üretimine, Padişah V. Mehmed'in Rumeli gezisinden, Osmanlı askerlerinin manevralarına, sağlıkta çeşitli mikropların tanıtımından sanayide, tarımda, denizcilikte değişim ve gelişimlere varıncaya kadar çok çeşitli alanlarda gösterim yapılmıştır.¹⁰⁰⁵ Böyle bir serginin o dönem için Trabzon'a da uğraması ve yeni gelişmelerden halkı haberdar etmesi, sosyal ve kültürel hayatı canlandırması ve bir dinamizm getirmesi bakımından da son derece faydalı olmuştur. Üstelik II. Meşrutiyet'in millî bir burjuva ve sanayi oluşturma çabalarını da destekler mahiyettedir. Bu etkinliği de

¹⁰⁰⁴ Kurdelelerin konuları için bkz. Ek 2, s. 368.

¹⁰⁰⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 16 Haziran 1328/29 Haziran 1912, No: 391, s. 3; çiftçilere yeni aletlerin tanıtıldığı, modern teknikleri kullanmaya teşvik edildikleri yöresel panayırlar ve ardından savaş sırasında modern makineleri kullanmayı öğrenmek üzere işçileri Almanya'ya gönderilmesi dolayısıyla Türkiye'nin sosyal ve ekonomik bir Rönesans sürecini yaşadığı söylenebilir. Bkz. Feroz Ahmad, "Jön Türkler Döneminde Savaş ve Toplum", **Tarih ve Toplum**, 2 (64), (1989), s. 53.

Trabzon'da tarım ve sanayinin geliştirilmesi noktasında önemli bir gelişim ve farklılık olarak eklemek gerekir.

Trabzon'da yetişen tarım ürünlerinin sürümünü, kıymetini sağlamak ve ürün kalitesini arttırmak amacıyla, 1330 (1914) yılı Eylül başından Kasım ayının sonuna kadar devam edecek bir ziraat sergisi daha yapılmıştır. Trabzon bu anlamda yapılan sergilere artık yabancı değildir.¹⁰⁰⁶ Üstelik bu sefer sadece Trabzon Vilayeti genelinde yetişen ürünlerin değil, İstanbul ve civar vilayetlerden gönderilen ürünlerin de sergileneceği, buna dair talimatnamenin¹⁰⁰⁷ bir nüshasının İstanbul ve diğer vilayetlere duyurulması için Dâhiliye Nezareti'ne gönderildiği bildirilmiştir. Ayrıca bu şekilde katılmak isteyenlerin hükûmetçe teşvik edilmesi de istenmiştir. Serginin yerine getirilmesinden ise valiliğin başkanlığında seçilecek sergi komisyonunun sorumlu olacağı belirtilmiştir.¹⁰⁰⁸ II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte memleket genelinde bu türden sergi ve gezilere ülke kalkınması adına daha fazla önem verilmeye başlandığı söylenebilir. Modern okullarda yetişen Meşrutiyet kadroları, Batı'da gördükleri benzer faaliyetleri kendi ülkelerine de taşımıştır. Zaten İttihat ve Terakki ile onun, yurdun çeşitli yerlerinde açılan kulüplerinin nizamnameleri maarif, ticaret, sanayi ve tarıma her şeyden çok öncelik verilmesini öngörüyordu. Bu sergiler de ona yönelik girişimlerdi.

5.2.5.6. Tarımda Kurumsallaşma Çabaları

Trabzon'da tarım sektörünü geliştirmek ve denetimi sağlamak adına 16 Haziran 1909 tarihinde bir zahire borsası kurulması isteği Trabzon Ticaret Odası tarafından Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yazılmıştır. Bu borsanın kurulması izni çıkması durumunda ise İzmir'de kurulmuş olan borsanın nizamnamesinin örnek alınması istenmiştir.¹⁰⁰⁹ Yine Trabzon'da her sene yaklaşık altı yüz bin kantar fındık üretildiği ve günden güne revaç bulduğu, Rusya'ya ve diğer bölgelere ihraç olunan elma ve portakalın yanında dört milyon kiloya yakın tütün ve iki yüz bin kıyye kadar tereyağı üretildiği halde hala ilkel ziraî yöntemlerin kullanıldığı, fındık bahçelerine iyi bakılmadığı, tarım sanayinde önemli bir

¹⁰⁰⁶ Buna benzer bir sergi daha önce 1913 yılında Trabzon'da gerçekleştirilmiştir. Bu sergi de ziraat ve sanayiye ait her çeşit mahsulât, mamulât ve mensucatı içeren bir sergi olarak tasarlanmış ve Ekim ayı başından Kasım sonuna kadar iki ay süreyle hayata geçirilmişti. Örnek vermek gerekirse bu sergide: altın, gümüş, bakır, demir, tunç ve ağaçtan yapılan kapacak ve aletler, ipek, yün, tiftik ve pamuktan imal edilmiş peşkir ve havlular, her çeşit halı, seccade, perde, yastık ve sandalye yüzü, karyola ve oda takımları, süslemeler ve deriden yapılmış eşyalar gibi ürünler sergilenebilecekti. Bkz. **BOA, Y.A. HUS**, Dosya no:450, Gömlek no:62, 17 Mayıs 1319/30 Mayıs 1903.

¹⁰⁰⁷ Talimatnamenin tam metni için bkz. **BOA, DH. İD**, Dosya no: 108-2, Gömlek no: 39, 9 Temmuz 1330/22 Temmuz 1914.

¹⁰⁰⁸ **BOA, DH. İD**, Dosya no:108-2, Gömlek no:39, 9 Temmuz 1330/22 Temmuz 1914.

¹⁰⁰⁹ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2847, Gömlek no: 5, 3 Haziran 1325/16 Haziran 1909.

yeri bulunan yağcılık ve peynirciliğe gereken önemin verilmediği belirtilmiştir. İşte bu sebeple Trabzon Ticaret Odası, Trabzon'da bir ziraat mektebi kurularak ziraatın bilimsel metotlarla öğretilmesi ve böylece gelişmeye vesile olmasını istemiştir. Ziraat mektebinin yanında bir sütçülük mektebi kurulması da gündeme getirilmiştir. Sonuç olarak sütçülük mektebi için kaynak ayrılmışsa da ziraat mektebi için gelecek yılın bütçesinde tahsisat ayrılabilceği Dâhiliye Nezareti'nden bildirilmiştir.¹⁰¹⁰ Ancak bu tahsisatın daha sonra ayrıldığına dair bir belgeye rastlanmamıştır. Trabzon ileri gelenlerinin okullar vasıtasıyla halkı eğiterek bölge ekonomisinde söz sahibi olma çabaları olarak görülebilecek bu faaliyetler, II. Meşrutiyetle beraber artan değişim sürecinin önemli yansımalarıdır.

5.2.6. Hayvancılık

Trabzon'da hayvancılık, coğrafyasının darlığı, engebeli oluşu ve aynı zamanda dağınık yerleşimi dolayısıyla ticarî anlamda, özellikle İstanbul'a satılan tereyağı hariç, önemli gelirler getiren bir seviyede değildir. Diğer taraftan hayvan yetiştiriciliği, Avrupa'ya kıyasla bilimsel usullerden ziyade çok daha basit usullerde yapıldığından eldeki hayvanlar cılız kalmış ve yeterince verim alınamamıştır.¹⁰¹¹ Ancak bütün bu eksiklere rağmen II. Meşrutiyet'in ilanından sonra başlatılan millî iktisat siyasetinin gereği olarak da değerlendirilebilecek bir uygulama yapılmış ve eğitim konusunda üzerinde durduğumuz bir Sütçülük Mektebi 1911 yılında açılmıştır. Böylece bölgedeki mevcut hayvan üretimi desteklenmeye, üretim daha modern usullerle arttırılmaya, bölge insanı eğitime, köylerde yapılan hayvancılığın yalnızca kendine yeterlilik olarak düşünülmemiş, üretim ve istihdamın teşvik edilmesine çalışılmıştır.¹⁰¹² Bu bilgiler ışığında Trabzon Merkez, Akçaabat, Sürmene, Of, Vakfıkebir ve Maçka'da kayda değer sayıda küçük ve büyükbaş hayvan sayıları 1329 (1913) yılı itibarıyla aşağıdaki tablolarda verilmiştir:

¹⁰¹⁰ BOA, DH. MUİ, Dosya no: 85, Gömlek no: 45, 24 Nisan 1326/7 Mayıs 1910.

¹⁰¹¹ Hayri, a.g.e., s. 65-66.

¹⁰¹² Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi, s. 115-116.

Tablo 23: 1329 (1913) Yılı Trabzon'da Büyükbaş Hayvan Sayıları

	İnek	Dana	Öküz	Boğa
Trabzon	1.500	7000	2000	400
Akçaabat	4.000	500	14.000	—
Of	15.000	750	20	130
Sürmene	16.000	820	640	270
Maçka	—	—	—	—
Vakfikebir	12.000	8.000	200	—
Toplam	48.500	17.070	16.860	800

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, s. 642-651.

Tablo 24: 1329 (1913) Yılı Trabzon'da Küçükbaş Hayvan Sayıları

	Koç	Koyun	Kuzu	Teke	Dişi Keçi	Oğlak
Trabzon	500	20.000	10.000	300	15.000	8000
Akçaabat	100	6.000	1.000	1.000	2.000	500
Of	—	12.416	—	—	3.000	2.038
Sürmene	898	11.825	7.300	518	6.985	3.200
Maçka	4873	15.000	—	—	—	—
Vakfikebir	471	3.500	1.000	150	3.500	500
Toplam	6842	68.471	19.300	1968	30.485	14.238

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, s. 642-651.

Sayıardan anlaşıldığı üzere Trabzon'da küçükbaş hayvancılık daha yaygındır. Arazi yapısından dolayı keçi yetiştiriciliğinin daha fazla olması beklenebilecekken koyun yetiştiriciliğine daha fazla rağbet edildiği de görülmektedir.¹⁰¹³ Sütçülük Mektebi'nin hayvan yetiştiriciliğine sayı ve üretim anlamında katkı sağlayıp sağlayamadığı ise önceki yıllara ait verilerin bilinmesiyle mümkündür. Biz bu noktada ancak şu şekilde bir karşılaştırma yapabiliriz ki, o da Abdülvahap Hayri'nin verdiği rakamlarla, 1329 (1913) verilerini karşılaştırmaktır. Zira Abdülvahap Hayri eserini 1913 yılında bastırmıştır. Dolayısıyla eserinde kullandığı veriler önceki yıllara ait olmalıdır:

¹⁰¹³ Bu şekilde koyun sayısının keçiden fazla olması konusu, Abdülvahap Hayri'nin bahsettiği bilgiyi de doğrulamaktadır. Bkz. Hayri, a.g.e., s. 65-66.

Tablo 25: Abdülvahap Hayri-Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistiklerine Göre Hayvan Sayılarının Karşılaştırılması

	Koç, Koyun, Kuzu	Teke-Keçi- Oğlak	İnek	kz	Boğa	Toplam
A. Hayri	378.710	174.054	184.860	41.217	5728	784.569
1329/1913 İstatistiği	465.019	178.199	195.975	35.866	4010	879069

Kaynak: Hayri, a.g.e., s. 66; Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, s. 648-651.

Tablo'dan da anlaşılacağı üzere, vilayet genelinde özellikle daha yaygın beslenen İnek ile küçükbaş hayvanların sayısında bir artış söz konusu olmuştur. Artışın ne kadarının Merkez Sancağa ait olduğu konusuna gelince, Ticaret ve Ziraat Nezareti istatistiğinde bunu gözlemek mümkün olurken, Abdülvahap Hayri'nin eserinde bu sayılar vilayet geneline aittir. Ancak şüphesiz bu artıştan Merkez sancak da payına düşeni almıştır. Verilerden yola çıkarak besicilik anlamında Stclk Mektebi'nin açılışının artışta payı olduğu muhakkaktır. Ancak ne yazık ki, bu gelişmeleri devam ettirmek mümkün olmamış, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle faaliyeti duran mektep, bir daha eski günlerine dönememiş ve savaştan sonra da aılamamıştır. Genel savaşın etkileri sadece mekteple sınırlı kalmamış, işgali ve gücü yaaşayan Trabzon'un elindeki hayvanların birçoğu ya savaş için askeriyece alınmış ya da yola çıkan muhacirlerin önlerine katılarak götürülmüş böylece hayvancılık da önemli bir darbe yemiştir.

Kaybın en çarpıcı sonuçlarını, İşgal zamanı Trabzon'da bulunan Rus komutanlardan, Sergei Rudolfoviç Mintslov'un Trabzon yöresinde gerçekleştirdiği istatistik çalışmada görmekteyiz. Mintslov Değirmendere'yi merkez noktası olarak Doğu ve Batı diye ayırdığı Trabzon'un yöre hayvancılığına ait istatistiğinde şu sayıları vermektedir:

Tablo 26: Sergei Rudolfoviç Mintslov'un İşgal Yıllarına Ait Hayvan İstatistiği

	Nüfus	Köy Sayısı	İnek	At	Koyun	Eşek
Trabzon Bölümü	37.009	124	9274	110	2274	140
Platana Bölümü	25.690	83	5.846	46	1.606	99
Toplam	62.699	207	15.120	156	3.880	239

Kaynak: Sergey Rudolfoviç Mintslov, **Trabzon Yöresinde İstatistik Çalışma**, Trabzon, 1916, Veysel Usta Özel Arşivi.

Bu sayılar içerisinde özellikle daha önemli bir yeri olan inek ve koyun sayıları yukarıda verilen 1329 (1913) istatistiğindeki toplan sayılarla karşılaştırıldığında işgalin bölgede meydana getirdiği yıkım daha iyi anlaşılmaktadır. İşgalin sona ermesinin ardından ise tekrar Trabzon'a dönmeye başlayan insanları, ziraat alanında olduğu gibi hayvancılık alanında da büyük zorluklar beklemektedir. Zira ekilemeyen topraklar, iyi beslenemeyen, ıslah edilemeyen hayvanlar ve yok olan yüz binlerce nüfusun olumsuz sonuçları yetmezmiş gibi önce Rus işgalinin ve ardından Millî Mücadele'nin yıkım ve sıkıntıları tüm ülkenin, dolayısıyla Trabzon'un bir müddet daha yakasını bırakmamıştır.

5.2.7. Madencilik

Ekonomi sahasında devlete gelir getirebilecek bir diğer önemli alan ise madenlerdir. Madenler ve madencilik Osmanlı Devletinin kuruluşundan beri önem verilen bir konu olmuş, hatta Osmanlılar fetihlerini çoğu zaman bu maden bölgeleri üzerinden yürütmüşlerdir. Bu sebeple madenler üzerindeki mülkiyet hakkı XIX. yüzyıla kadar devletin kendisinde kalmıştır. Eğer bir kimsenin tasarrufu üzerinde bulunan arazide maden çıkarsa beşte birini devlete vermek üzere işletebilirdi. Eğer işletebilecek durumda değilse, ya devletin bizzat kendisi işletir ya da işletebilecek liyakatte birine devrederdi. Burada amaç, madenin atıl bırakılmamasıdır. Düzenlemelere ilaveten maden bulunan ve çıkarılan sahadaki yerleşim birimlerinde yaşayan halk, bu madenlerde vergiden muaf tutulmak ve bazı imtiyazlara sahip olmak üzere görevlendirilirdi.¹⁰¹⁴ Ancak XVIII. yüzyıldan

¹⁰¹⁴ Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), C. 1, Trabzon: TVİKM Yayınları, 2002, s. 289-290; Maden ocağına yakın yerler halkı, maden çalışanlarının (taife-i madenciyan) çeşitli ihtiyaçlarını da karşıladı. Çalışanların madenlerde çalışmayı bırakması, göç etmesi yasaktı. Bütün bunların sonucu o yöre halkından çalışanların mesleği olarak kabul edilen madencilik, babadan oğla geçen bir meslek oldu. Bkz. Abdullah

başlayarak XIX. yüzyılda devam eden çeşitli sebeplerle madencilik alanında bir düşüş yaşandı. Düşüş, madenlerin etrafındaki ormanların düzensizce yok edilmesi, madenlerin uzak bölgelere taşınmasındaki ulaşım imkânlarının yetersizliği, maden kaynakları üzerinde herhangi bir bilimsel çalışma yapılmaması, yatırım gerektiren bu alanda sermaye yetersizliği, yabancı sermayeye karşı duyulan isteksizlik, hükûmetlerin imtiyaz vermede ağır davranması, işçi kıtlığı,¹⁰¹⁵ teknik donanım yetersizliği ve madenlerin verimli çıkarılamaması şeklinde kendini gösterdi.

Madenlerden beklenen verimin alınamaması üzerine Tanzimat Fermanı sonrası ve II. Abdülhamid döneminde madencilğe yönelik birtakım yasal düzenlemelere gidildi.¹⁰¹⁶ Başta yabancı devletler olmak üzere gayrimüslim Osmanlı vatandaşları, Anadolu'da uzun süreli maden işletme imtiyazı elde etme girişimlerini yoğunlaştırdılar. Bu gelişme Türk girişimcileri de harekete geçirmiş, madencilik alanında faaliyet göstermek üzere şirket kurma çalışmaları başlamıştır. Bu doğrultuda Trabzon'da bir anonim şirket kurma girişimi yapılmıştır. Ancak hükûmet, valilik aracılığıyla başvuru sahiplerine, maden yatak ve rezervlerinin kesin olarak tespit edilmesi sonrası izin verilebileceğini söylemiştir.¹⁰¹⁷ Bu gelişmelere paralel 1870 yılından sonra Türk girişimciler arasında maden imtiyazı alma faaliyeti artmış, özellikle 1902-1911 yılları arasında önemli bir yükseliş göstermiştir. Ancak görece Türk girişimcilerin imtiyaz elde edişleri artmış olmasına karşılık, madenleri daha verimli üreten ve üretim payları daha yüksek olan yine yabancılar olmuştur.¹⁰¹⁸

Saydam, "Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6, (1991), s. 256-257.

¹⁰¹⁵ Quataert, a.g.e., s. 45.

¹⁰¹⁶ Tanzimat döneminde 1842 yılında Maadin-i Hümayun Meclisi kuruldu. Madenlerin mülkiyeti ile ilgili ilk yasal düzenleme 1858 Arazi Kanunnamesi ve ardından 1861 tarihli Maadin Nizamnamesi ile hazırlandı. Bu düzenlemelerle, toprak sahipleri bir izne tabi olmaksızın maden arayabilecekti. Miri topraklarda bulunan madenler ise devlet hazinesine aitti. Maden işletme imtiyazı fertlere olduğu gibi şirketlere de verilebilecekti. Gerekli teminatları gösteren fert veya şirket birden fazla maden işletme imtiyazı alabilecekti. II. Abdülhamid'in tahtta bulunduğu yıllar içerisinde ise madenlerle ilgili yeni yasal düzenlemeler yapılmasına devam edildi. Başta maden işleri olmak üzere diğer orman ve ziraat işlerini de yürütmek üzere Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti kuruldu. Yabancılar da maden arama ve işletme izni verildi. Öyle ki, 1887 yılında yapılan düzenlemeyle Avrupalı girişimcilere 99 yıla kadar varan imtiyazlar verildi. Osmanlı Devleti bir taraftan Avrupa sanayi mamul maddelerine Pazar olurken, diğer yandan Avrupa devletlerine hammadde sağlayan, onların sanayisini tamamlayan bir unsur haline geldi. Bkz. Saydam, "Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları", s. 257-260.

¹⁰¹⁷ **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi**, s. 62.

¹⁰¹⁸ Orhan Türkdöğän, **Sanayi Sosyolojisi-Türkiye'nin Sanayileşmesi: Dün-Bugün-Yarın**, 1. Baskı, Ankara: Töre Devlet Yayınları, 1981, s. 389.

Trabzon Vilayeti sınırları içerisinde ise gümüş, demir, bakır, simli kurşun, krom, manganez, kükürt, çinko gibi çeşitli maden cevherleri mevcuttu.¹⁰¹⁹ Fakat II. Meşrutiyet Dönemi'ne adım atılması ve beklentilerin yükselmesine rağmen bu madenlerden ciddi bir faydalanma gerçekleşmedi. Bunun sebeplerini Abdülvahap Hayri o döneme yönelik sahilden içeride yer alanlar için yol yokluğu ve yetersizliğine bağlarken, sahile yakın mevkide bulunanları ise ocağı işletmek için gerekli olan yakacağa uzak oluşları ve bu yakacakların uzaklıktan dolayı fiyatlarının yükselmesine bağlıyordu. Sebepler sadece bunlar değildi. Ayrıca fiyatların artmasına paralel üretimin az olması, filika işçileri ve madencilere verilen ücretlerin önemli bir miktar tutması gibi sebepleri de sıralamıştır. Kısacası bu madenlerin işletmeleri verimli değildir. Ancak dikkate değer bir üretimin olduğu bölgeler şunlardır: Trabzon'un Ogene (Köknar) mevkisindeki madenden 43 tonilato miktarında 54.022 kuruş değerinde simli kurşun, Latum (Madenli) mevkisinden 980 tonilato miktarında 439.000 kuruş değerinde çinko, Karaerik mevkisinden 22 tonilato miktarında 9.115 kuruş değerinde bakır, Zimla (Özlü) mevkisinden 2 tonilato miktarında 2539 kuruş değerinde bakırla karışık çinko. Bu üretimden çinko Belçika'ya, bakır İngiltere'ye, bakırla karışık çinko Fransa'ya ve simli kurşun çeşitli yabancı devletlere sevk edilmiştir.¹⁰²⁰

Görüldüğü gibi o dönem için vilayet sınırları içerisinde üretimin en önemli merkezleri buralardır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde maden işletme imtiyazlarında artış olduğu da bir gerçektir.¹⁰²¹ Ancak bu maden imtiyazları özellikle işletme değil, daha sonra kâr amaçlı bir başkasına veya yabancı devlet ve onun temsilcisine satılmak üzere

¹⁰¹⁹ Saydam, "Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları", s. 262-263; Kemal Saylan, "Ordu ve Giresun Yöresinde Madenler ve Maden İşletmeciliği (1860-1914), **OTAM**, 25 (2009), s. 171-173; Hayri, a.g.e., s. 54-57; **TVS**, C. 22, Sene: 1322(1904), s. 444.

¹⁰²⁰ Hayri, a.g.e., s. 58.

¹⁰²¹ Maden işletme imtiyazı alımlarına örnek olarak şunları verebiliriz. Trabzon merkez sancağı sınırları içerisinde yer alan Tirebolu'nun Hark köyündeki bakır madeni gerekli olan vergileri ödenmek koşuluyla Osmanlı tebaasından Kırzade Şevki Efendi'ye doksan dokuz seneliğine ihale edilmiştir. **BOA, MV**, Dosya no:231, Gömlek no:14, 9 Mart 1329/22 Mart 1913; Yine Tirebolu İsrail köyündeki bakır madeni bu sefer İngiltere tebaasından Henri Odin Peyri'ye, **BOA, MV**, Dosya no: 231, Gömlek no: 39, 20 Mart 1329/2 Nisan 1913; Mürsel köyündeki çinkolu bakır madeni gayrimüslim Osmanlı tebaasından Pandali Efendi'ye, **BOA, MV**, Dosya no: 229, Gömlek no: 66, 31 Kânûn-ı Sâni 1328/13 Şubat 1913; Yomra'nın Sifla (Gölcük) köyündeki manganez madeni ise gayrimüslim Osmanlı tebaasından Katasumoğlu Filipos Efendi'ye doksan dokuz seneliğine ihale edilmiştir. **BOA, MV**, Dosya no: 231, Gömlek no: 188, 28 Haziran 1329/11 Temmuz 1913. Birkaç örnek daha vermek gerekirse Trabzon Vilayeti Görele Cemide köyündeki Bakır Madeni Todoraya ve Mavridi Efendilerin uhdesine, **BOA, MV**, Dosya no: 233, Gömlek no: 233, 8 Kânûn-ı Sâni 1329/21 Ocak 1914; Görele Gırlak mevkisindeki Bakır Madeni'nin İngiliz Mösyö Frederik Hani Han uhdesine, **BOA, MV**, Dosya no: 237, Gömlek no: 44, 5 Teşrin-i Evvel 1330/18 Ekim 1914 ve Of Ulya köyündeki bakırla karışık çinko ve simli kurşun madeni Mustafa Sabri ve Ahmed Hilmi Efendiler uhdesine ihaleleri uygun görülmüştür. **BOA, İradeler Meclis-i Mahsus (İ. MMS)**, Dosya no: 153, Gömlek no: 1330/Ş-14, 7 Temmuz 1328/20 Temmuz 1912.

almıyordu. Bu ihaleler içerisinde İngiltere vatandaşı olanların özellikle bakır madeni işletmelerini aldıkları görülmektedir. Bu durum Abdülvahap Hayri'nin verdiği İngiltere'ye bakır ihraç edildiği bilgisini doğrulamaktadır. Dikkati çeken bir diğer husus da ihalelerin aynen II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi çok uzun vadeli ihale edilmiş olmalarıdır. Bu anlamda iki dönemi kıyasladığımızda bir farklılık olmadığı görülmektedir. Ayrıca madenci yetiştirilmesi konusunda yetersizlik, teşvik ve kontrollerin yetersizliği ve en önemlisi devletin sektöre ilgisizliği madenlerin verimli kullanılmasını engelleyen diğer hususlardır.¹⁰²²

Trabzon merkez ve vilayetinde ekonomi alanında meydana gelen gelişmeler yukarıda belirtildiği şekilde bir seyir göstermiştir. Bir değerlendirme yapmak gerekirse Batı da iktisadî hayat üzerinde, özellikle Sanayi Devrimi sonrası büyük gelişmeler meydana gelmiş, Batı, millî bir sermaye, millî bir girişimci sınıf yaratmaya yönelirken, Osmanlı Devleti böyle bir sınıf yaratma vasıtalarından yoksun kalmıştır. Bunda elbette Türklerin özellikle XVIII. yüzyıl sonu ve XIX yüzyılın ilk yarısına kadar, Batıdaki büyük gelişmelere paralel, ticaret ve sanayi alanlarına ilgisinin azalması da etkili oldu. Sahip olduğu çok uluslu yapı da Osmanlı Devleti'ni yaslanacağı bir gruptan yoksun bıraktı. Türkler daha çok devlet kademelerinde yer almayı ya da askerliği tercih etme yolunu seçtiler. Geri kalanlar ise basit çiftçilikle uğraşmak durumunda kaldı. Bu durumun tersine döndürülebilmesi adına Osmanlı Devleti'nde uyanış ancak XIX yüzyılın ikinci yarısından sonra başladı. Bunda gizli bir cemiyet olarak kurulan ve daha sonra II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlayacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin payı büyüktü. Onlar Osmanlı vatandaşı olan azınlıkların zenginleşerek bağımsızlık hareketlerine girişmelerinden etkilendiler ve bir anlamda devletin devamını millî bir sermaye ve burjuvazi oluşturmada gördüler. Elbette bu düşünce, bütün İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları için iddia edilemez. Şurası bir gerçektir ki, iktidarlarının ilk yılları daha liberal bir seyir gösterir. Ancak zaman ve olaylar onları gittikçe “millî” düşünce etrafında daha çok birleştirmiş ve özellikle Birinci Dünya Harbi içerisinde yakaladıkları “özgür ekonomik adımlar atabilme” ortamı sayesinde uygulamalarla yavaş yavaş bu anlayışa yönelmiştir.

5.3. İmar Faaliyetleri

5.3.1. Yol Yapım Çalışmaları

Trabzon genelinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte birtakım imar faaliyetleri, gerek önceki dönemden devralınarak gerekse de bir dizi yeni çalışmalarla sürdürülmüştür.

¹⁰²² Saydam, “Osmanlı Madenciligi ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları”, s. 261.

Bu bağlamda Trabzon Merkez ve Vilayeti açısından en hayati mesele Trabzon-Erzurum yolunun yapımı olmuştur. Özellikle yörede fındık, tütün gibi ticarî değeri olan yöresel ürünlerle İran mallarının Avrupa'ya ve Avrupa mallarının Doğu Anadolu ve İran'a ulaşması noktasında bu yol önemli bir yere sahiptir. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren bölgede yükselen bir güç olarak Rusya, bu ticaret hattını kendi ülkesine çekebilme adına bir dizi çalışma içerisine girmiştir. Buna rağmen İngiltere'nin Rusya ile olan siyasî ve iktisadî çekişmesinde, İngiltere'nin İran'la olan ticarete daha öncede bahsedildiği üzere bu yolu tercih etmesi, Trabzon-Erzurum-Tebriz ticaret hattını ayakta tuttu. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu ticareti devam ettirebilecek imkânları kendisinin oluşturması zaruridi. Yoksa olası bir İngiliz siyaseti değişikliği bu yolun sonunu getirebilirdi. Bu amaçla Osmanlı Devleti 1850 yılından itibaren Trabzon-Erzurum arası yol yapımına önem vererek, yolu daha kullanışlı hale getirmeye gayret etti. İngiliz Seyyah Frederick Walpole, “Türklerin sonunda, eğer daha kısa sürede, daha iyi bir yol yapmazlarsa İran transit ticaretinin Rusya'ya kaybedileceğinin farkına vardıklarını” belirtmiştir.¹⁰²³ Ancak buna rağmen yolun yapımı 1872'de tamamlanabildi.¹⁰²⁴ Yolun Gümüşhane'ye kadar olan 105 kilometrelik kısmı Trabzon Valiliğince yaptırıldı. Ayrıca Erzurum yönünden başlattığı inşaa faaliyetleriyle Vali Fosfor Mustafa Paşa da yolun bitirilmesine önemli katkılar sağladı.¹⁰²⁵

Yolun yapımından sonra uzun süre, daha iyi hale getirilmesine yönelik çalışmaya ya da tamirine dair herhangi bir emre rastlamıyoruz. Bu yolda bir girişim ancak 1880 yılında gündeme gelmiş, Trabzon'dan Erzurum'a kadar olan şose yolun düzeltilerek Bayezid'e kadar uzatılması düşünülmüştür. Buna göre, yolun üzerinden nakliye vasıtaları geçecek şekilde düzenlenmesi ve yolun tamiri istenmiştir. Ardından söz konusu yolun hükümet ve ahaliye yük getirmeyecek ise devlet tarafından yapılması, eğer bu olmazsa bir şirkete ihale edilmesi, eğer yabancı bir şirket olursa şartnamesine “Devlet-i Aliyye'ce arzu olunur ise masrafi verilmek şartıyla yolun işletme hakkını geri alabilir” maddesinin

¹⁰²³ Özgür Yılmaz, “İngiliz Seyyah Frederick Walpole'un Trabzon İzlenimleri”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), C. 1, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 445-446.

¹⁰²⁴ 1869 yılında Doğu vilayetlerini tetkik amaçlı Osmanlı Devleti'ne gönderilen Theophile Deyrolle, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve Beyazıt'tan geçerek İran sınırına ulaşacak bir yolun yapımına başlanmış olduğunu bildirmektedir ki, bu yukarıdaki metinde geçen yoldur. Bkz. Theophile Deyrolle, **1869'da Trabzondan Erzuruma**, (Çev. Reşad Ekrem Koçu), İstanbul: Çığır Kitabevi, s. 7.

¹⁰²⁵ Murat Küçükkuşurlu, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon-İran Transit Yolunda İnşaa Faaliyetleri (1900-1950)”, **CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri** (18-23 Eylül 2006), (Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s. 846.

konularak bu yolda mukavele yapılması ve ihaleye açılması kararlaştırılmıştır.¹⁰²⁶ 1881 yılında ise Trabzon-Erzurum yolunun tamiri için 481.000 kuruş bütçeye dâhil edilerek ödenmesine karar verilmiştir.¹⁰²⁷ II. Meşrutiyet'in ilanına kadar da zaman zaman tamiratlar, köprü ve menfezler yapılmıştır.¹⁰²⁸

Uzun yıllardan beri birkaç defa iyileştirme yapılmasına rağmen çözülemeyen ve Trabzon'un en önemli sorunlarından olan bu yolun yapımı 1909 yılından itibaren yeniden ele alındı.¹⁰²⁹ Masraflarının 20.000 liraya mal olacağı hesaplandı. Ardından 1911 yılında yolun yapımı Fransız şirketi La Societe-des Entreprises'e ihale edildi. Balkan Savaşlarının çıkmasıyla birlikte işçi bulma sıkıntısı yüzünden yavaşlayan yol yapımının 1913 yılında Maçka'ya kadar olan kısmı tamamlandı. Kop geçidi, geçici olarak tamir edildi. Vilayet ise merkezden Değirmendere'ye kadar olan bölümün yapımını temin etti.¹⁰³⁰ 10 Eylül 1912-11 Haziran 1913 tarihleri arasında Trabzon Valiliği yapan Mehmed Ali Aynî Bey de yol yapım meselesiyle yakından ilgilenmiştir. Mehmed Ali Bey, Trabzon-Erzurum yolunun bir veya iki vilayetin hususi bütçeleriyle yapılması bir yana, tamir bile ettirilemeyeceğini belirtmiş, devlet tarafından istenilen seviyede bir katkı gelmediği için de İkdam gazetesinde bu yolun önemine ve devletin buraya yardım yapması gerektiğine dair yazılar yayınlamıştır. Bunun üzerine Nafia Nezareti Mösyo Korne isminde bir müfettişi Trabzon'a yollamıştır. Mehmed Ali Aynî Bey, Nafia Nezareti'ne yazdığı bir mektupta; bu yolun kötü olmasından dolayı ar ve hicaptan kimsenin yüzüne bakamadıklarını, yoldan gelip geçen asker, tüccar ve yolcuların beddualarda bulduklarını, projelerin bir an önce yapılarak hayata geçirilmesinin ilgili şirkete tebliğ etmenin gereğini ve ne gerekiyorsa onun yapılmasını ifade etmiştir.¹⁰³¹ Valilik, yukarıda belirttiğimiz katkıyı Değirmendere'ye kadar olan yolu yaparak sağlamıştır. Ancak şose istenilen düzeye bir türlü getirilememiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasıyla birlikte bu dönem içerisinde şose yolla ilgili bir çalışma yapılamamıştır.¹⁰³²

¹⁰²⁶ BOA, İ. MMS, Dosya no: 67, Gömlek no: 3134, 25 Haziran 1296/7 Temmuz 1880.

¹⁰²⁷ BOA, İ. MMS, Dosya no: 68, Gömlek no: 3206, 8 Mart 1297/21 mart 1881.

¹⁰²⁸ Bu yapılan çalışmalara örnek olarak bkz. TVS, C. 22, Sene: 1322 (1904), s. 234; Küçükuğurlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon-İran...", s. 847-848.

¹⁰²⁹ Veysel Usta, "Balkan Harbi'nde Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar", **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu** (16-18 Mayıs 2006), (Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veysel Usta), Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 291.

¹⁰³⁰ Kudret Emiroğlu, "Trabzon-İran Yolunun Öyküsü", **Trabzon**, 6, (1992), s. 17.

¹⁰³¹ Aksüt, a.g.e., s. 300-301.

¹⁰³² Trabzon ile Erzurum arasında yaz-kış işleyebilecek bir yolun inşaatı ancak 1937 yılında başlatılabilmıştır. Ayrıca bu yolda hizmet vermek üzere yine 1937 yılının Haziran ortalarından itibaren devlet tarafından otobüs servisleri de hizmete sokulmuştur. Bkz. Ş. Altan, "Trabzon Transit Yolu ve Rakip Yollar", **İnan**, 1 (3), (1937), s. 22; Şinasi, "Şehir ve Yol", **İnan**, 1 (4), (1937), s. 30.

Trabzon-Erzurum şosesine ilaveten 1890 yılının ortasından itibaren aynı iki vilayet arasında bir demiryolu yapımı da gündeme gelmiştir. Zira ülkenin herhangi bir yerine demiryolunun ulaşması durumunda, o bölgenin ziraî ve varsa sanayi üretimi dış pazarlara yönelik bir genişlemeye doğru giderken, yabancı mamullerin pazarlanması imkânları da artıyordu.¹⁰³³ Trabzon Vilayeti yöneticileri de demiryollarının bu önemli katkısının bilincindeydiler. Bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik II. Meşrutiyet Dönemi'nde Dâhiliye Nezaretinden Sadarete yazılan yazıda, Trabzon-Erzurum arasında bir demiryolu inşaatına karar verildiği, bu hattın keşfi için gerekli tahsisatın gelecek sene bütçesine ilave edildiği bildirilmiştir. Devamında bu kararın Erzurum ve bölge halkınca memnuniyetle karşılandığı, o havali için büyük faydalar temin edeceği ve hat yapım çalışmasının başlamasının ahali tarafından sabırsızlıkla beklendiği bilgisi verilmiştir.¹⁰³⁴ Örneğin Trabzon Ziraat Odası Başkanı Medaksa Hırsto, Ticaret Odası Başkanı Hami, Belediye Başkanı Barutçuzade Ahmed, ahali adına Şatırzade Mehmed telgrafhanede ve halk dışarıda “hayırlı” haberleri almak için toplanmıştır. Ancak Dâhiliye Nezareti, Trabzon ile Erzurum arasında yapılması arzu edilen şimendifer hattı inşasının hükümetçe gerekli bulunmasına rağmen malî durumun bu hattın yapımına engel olduğundan ve bu hususta teşebbüste bulunacak yerli bir şirketin de ortaya çıkmamasından dolayı hattın yapımının tehir edildiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte Nezaret, hattın inşası tasavvurundan vazgeçilmediğini, bu suretle Trabzon telgrafhanesinde toplanan ahalden ileri gelenlere durumun aktarılması için vilayete şifre gönderildiğini ifade etmiştir. Şimendifer hattı için gerekli paranın ne şekilde temin edilebileceğini Ticaret ve Nafia Nezareti'nden sormuştur. Ayrıca yazısına, mevcut kara yollarının çokluğu ve yeniden inşası gerekli olan umumî yolların yapımı için ayrılan vilayet nafia tahsisatın yetersiz olduğu, bunun için tahsisatın arttırılmasını vilayetin istediğini de eklemiştir.¹⁰³⁵ Bu yazışmalardan anlaşılacağı üzere hattın yapımı şimdilik rafa kaldırılmıştır. Zira daha şoselerin masraflarını karşılayabilecek tahsisat bile yetersizdir.

Bu konuyla ilgili önemli bir girişim de Meclis-i Mebusan'dan gelmiştir. Başını Bayazıt Mebusu Süleyman Sudi Efendi ile Gümüşhane Mebusları Hayri ve İbrahim Lütü Efendilerin çektiği 71 kişilik bir grup, Trabzon-Erzurum demiryolunun bir an evvel inşasına dair takriri Meclise sunmuştur. Bu takrirden Ticaret ve Nafia Nezareti'nce Osmanlı

¹⁰³³ Hüseyin Kaleli, “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları”, **Karadeniz**, 3 (9), (2011), s. 154.

¹⁰³⁴ **BOA, DH. MUI**, Dosya no: 69/-1, Gömlek no: 24, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1909.

¹⁰³⁵ **BOA, DH. MUI**, Dosya no: 58, Gömlek no: 53, 24 Kânûn-ı Sâni 1325/6 Şubat 1910.

Devleti'ndeki şimendiferler için 12 milyon lira bir borç alınacağına haber alındığı, bu sebeple bu paradan uygun bir miktarın bu hattın yapımına tahsis edilmesini istemişlerdir. Ayrıca bu hattın gerekliliği üzerine bir talepten Trabzon Vilayeti, Trabzon Müftüsü, dinî liderler, Belediye ve Ticaret ve Ziraat Odaları Başkanlarıca 6 Kânûn-ı Evvel 1325 (19 Aralık 1909) tarihinde Nezarete sunulduğunu da eklemişlerdir. Takrir, bu hattın önemini belirten şu sözlerle son bulmuştur:

Trabzon şehri Karadeniz'in en mühim bir iskelesi ve Anadolu'da kâin Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûretülaziz vilâyetlerinin ve bahusus Dördüncü Ordu-yı Osmanî'yle İran'ın methal ve mahreci münferidi ve bu cihetteki umum postaların güzergâhı olduğu gibi vilayet-i mezkûrenin de ehemmiyeti mahsusa ve siyasiyeyi haiz bir mevki-i mutenada bulunduğu ve İran'a müteallik transit muamelatının, yolsuzluk yüzünden memalik-i saireye nakli hâlinde Trabzon ve Erzurum'un ne derece harap ve mutazarrır olacağı vâreste-i arz ve izahtır. Binaenaleyh ticaret ve siyaset cihetiyle ehemmiyeti haiz olan altı vilayetin muamelât-ı umumiyesini teshil ve bu nisbette menâfii hazineyi temin edecek olan Trabzon-Erzurum hattının bir an evvel lüzum ve vücûbu inşası, bu hususta vilayet-i mezkûre ahalisinin niyaz ve istirahatdaki ittifakı müstağnî tekrar olup ve istid'âyı vakiin Heyeti Kiramı Umum iyece nazarı mütalâaya alınacağı kavi yen memul bulunmuş olduğundan, bu bapta Heyeti Umumiyece verilecek kararın Nafia Nezaretine tebliğine müsaade buyulmasını temenni eyleriz.

Takririn okunmasından sonra Gümüşhane Mebusu İbrahim Lütü Efendi söz alarak Gümüşhane'de üç seneden beri pahalılığın olduğunu, ekmeğin kıyyesinin 30 paradan 3 kuruşa kadar çıktığını, bunun nakliyatın bulunmamasından kaynaklandığını vurgulamış, ayrıca Trabzon'un Gümüşhane yoluyla Erzurum'a en kısa yol olduğunun herkesçe bilindiğini Meclisin dikkatine sunmuştur. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi de bu sözleri desteklemiş, yolun askerî ehemmiyetine değinmiştir. Ardından takrir Nafia Nezareti'ne gönderilmiştir.¹⁰³⁶

Bu tür gelişmeler sonuç vermiş olacak ki, keşif için gelecek sene bütçesine tahsisat ilave edileceğini ifade eden Dâhiliye Nezareti yazısı gereği, 12 Nisan 1910 tarihinde "tetkikat-ı fenniye" de bulunmak üzere Nafia Nezareti'nden üç mühendis Nemse vapuruyla Trabzon'a gelmiştir.¹⁰³⁷ Şehrin ileri gelenleri ve kalabalık bir grup tarafından vapura kadar gidilerek karşılanan mühendislerle, karşılama için getirilen mızıkacılar da eşlik etmiştir.¹⁰³⁸ Bu gelen heyetin yaptığı keşif sonrası bir yıl geçmesine rağmen bir gelişme olmaması Trabzon ve elbette Erzurum ahalisi nezdinde üzüntüyle karşılanmıştır.¹⁰³⁹ Yaşanan

¹⁰³⁶ **MMZC**, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, C. 2, 26 Kânûn-ı Sâni 1325/8 Şubat 1910, s. 190-193.

¹⁰³⁷ Bu mühendisler 10 kişiden ve 3 şubeden oluşmak üzere Mart ayında oluşturulmuş ve Trabzon-Erzurum ve Samsun-Sivas güzergâhları için keşif yapıp haritalar hazırlamak üzere dönemin Nafia Nazırı Hallacyan tarafından görevlendirilmişlerdir. Trabzon'a gelenler işte bu görevlendirilen mühendislerdendir. Bkz. **MMZC**, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, C. 6, 3 Haziran 1326/16 Haziran 1910, s. 323.

¹⁰³⁸ **Trabzon'da Meşveret**, 31 Mart 1326/13 Nisan 1910, No: 164, s. 2.

¹⁰³⁹ Erzurum halkı, dönemin Belediye Başkanı Şerif Efendi önderliğinde Hükûmet Konağı önünde büyük bir miting düzenleyerek hattın yapımının geciktirilmesini ve halkın bu konuda oylanmasını tenkit etmiştir.

olumsuzluklar üzerine Trabzon halkı ve yöneticileri Belediye Başkanı Barutçuzade Ahmed önderliğinde Meclis-i Mebusan'a bir telgraf çekmişlerdir. Bu telgrafta, mühendislerce keşfi yapılmışken yalnız Samsun-Sivas hattının inşasının kararlaştırılmış olmasından halkın büyük üzüntüde olduğu ifade edilmiştir. Ardından Trabzon-Erzurum hattı için henüz bir muamele olmadığından halkın belediyede toplanarak “ber mukteza-i meşrutiyet” gereği, memleketin servetini canlandıracak bu mühim hattın inşası için devletten olumlu bir cevap alınca kadar teşebbüste bulunarak dağılmamayı kararlaştırmış oldukları ilgili telgrafta belirtilmiştir. Çünkü dâhili birçok vilayet, şehir, kasaba ve dört kolordu merkezinin yegâne geçiş ve mahreci bu hattır.¹⁰⁴⁰ Tabii devlet burada Trabzon-Erzurum demiryolu yapımının pahalı olmasından dolayı yakın bir gelecekte yapılmasının imkânsız olduğunu düşünerek¹⁰⁴¹ Samsun-Sivas hattının üzerinde daha çok durmaktadır.¹⁰⁴² Bu hattın aşılması zor geçitlere sahip olması da inşaata tereddüt edilmesinde önemlidir.¹⁰⁴³ Ayrıca Trabzon-Erzurum-Bayezit-Tebriz güzergâhında yapılacak demiryolunu, siyasî ve ekonomik çıkarlarına yönelik önemli bir tehdit olarak gören Rusya'nın yoğun faaliyetleri de demiryolunun yapımını zora sokan bir diğer meseledir. Çünkü Rusya, kendi etki alanı olarak gördüğü Anadolu'nun doğusuna hiçbir devletin yanaşmasını istemiyordu. Bu sebeple 1900 yılında Osmanlı Devleti ile bir antlaşmaya vardı ve bölgeye yapılması düşünülen demiryollarının ya Osmanlı Devleti tarafından ya da kendisi tarafından inşa edilmesi gerektiğini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Antlaşmanın içinde, yabancı devletlere bu konuda herhangi bir imtiyaz verilmemesi de söz konusuydu. Rusya elde ettiği

Hattın yapımının gecikmesinin bölge insanının istikbalini aramak için başka beldelere göç etmesi sonucunu doğuracağı endişeleri dile getirilmiştir. Bkz. Murat Küçüküçürlü, “Meşrutiyet Devrinde Trabzon-Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, XXXII, (2008), s. 302-303.

¹⁰⁴⁰ **BOA, DH. İD**, Dosya no: 4-1, Gömlek no: 19, 18 Mart 1327/31 Mart 1911; **Trabzon'da Meşveret**, 19 Mart 1327/1 Nisan 1911, No: 263, s. 2.

¹⁰⁴¹ Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne, oradan da Trabzon Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta Trabzon-Erzurum şimendifer hattı isteği doğrultusunda Trabzon Belediye Başkanı tarafından sadarete çekilen telgrafname üzerine, Ticaret ve Nafia Nezareti'nden takdim olunan tezkirede, keşif heyetinin münasip bir güzergâh belirlemişse de Trabzon'la Bayburt havzalarını ayıran dağ silsilesinin hattın geçişine gösterdiği zorluk nedeniyle bunun imkânsız olduğu, Tirebolu'dan Erzurum'a kadar Harşit vadisini takiben bir hattın, yine zorlukları bulunmasına rağmen daha kolay ve bu sahil ile Erzurum arasındaki kasaba ve mülhakatına da daha iyi hizmet edeceği ifade edilmiştir. Bkz. **BOA, DH. İD**, Dosya no: 4-1, Gömlek no: 19, 31 Mart 1327/13 Nisan 1911.

¹⁰⁴² Emiroğlu, a.g.m., s. 17.

¹⁰⁴³ 1904 yılı vilayet salnamesinde bu konuyla ilgili olarak, “vilayetin sarp, dik dağ ve tepelerden teşekkül etmiş arazi üzerinde vaki olduğu düşünülürse bu umumi ve hususi yolların pek büyük müşkülât ile yapılacağı teslim olunur. Çünkü düz ovalarda en mükemmel şoseler toprağı düzleme ve taş döşeme gibi daha kolay ameliyat ve az masrafla vücuda geldiği halde Trabzon Vilayeti gibi dağlık ve taşlık bir yerde yapılacak yolların pek çok müşkülât ve masrafla husule gelebileceği malumdur” denilmiştir. Bkz. **TVS**, C. 22, Sene: 1322 (1904), s. 222.

bu çıkarları II. Meşrutiyet'in sonuna kadar kullanmaya gayret etti.¹⁰⁴⁴ Demiryolu hattının yapılamaması ve bölge halkının beklentilerinin karşılanamamasının en önde gelen sebepleri bunlardı.

Gelişmelerin olumsuz yönde bir seyir izlemesine rağmen Trabzon Vilayeti halkının bu hattın yapımından vazgeçmeye niyeti yoktur. 31 Mayıs 1914 tarihine gelindiğinde Katolik ve Ermeni Murahhası, Rum Metropoliti Hrisantos, Trabzon Müftüsü Mahir, Ticaret Odası Reisi Hami, Hayet-i Faaliye Reisi Cemal, Belediye Başkanı namına Mehmed Avni, Azadan Yorgi, Kemal Hikmet, Sokrati, Osman, Sadi ve Mithat Efendilerin içerisinde yer aldığı bir heyet Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekmiştir. Bu heyet telgraflarında şunları söylemiştir: “8 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914) tarihli umumi telgrafımızda arz olunduğu üzere Trabzon Vilayeti ile hem civar vilayetlerin şiddetle muhtaç olduğu şimendifer hakkında inkılâp idaremizden beri halk ıstırap ve endişeden kurtulmamış ve bu hattın inşasını temin için müracaat edilmedik vasıta ve makam kalmamıştır. Trabzon ve Erzurum Vilayetleri bu hatta şediden muhtaçtır. Trabzon-Erzurum hattı vilayetimiz için haiz olduğu iktisadî ve siyasî önemin gittikçe duçar-ı zeval olmaması ve elviye ve kasabalarıyla bir buçuk milyon fedakâr ahaliye sahip olan bu tarihi vilayetin medeniyet sahasında devamı arzu buyrulursa Trabzon-Erzurum hattının inşası Bâb-ı Âlî'mizin uhde-i hamiyet ve siyasetine mürettip en mukaddes ve mübeccel bir vazife olmuş olur. Samsun-Sivas hattının değil inşasından sonra mezkûr hattın imtiyazının itası ve Trabzon'umuzun hattan mahrumiyeti, umum üzerinde derin bir beis ve tesir meydana getirmiştir. Bu haberden sonra ticaret ve sanat erbabı üzerinde meydana gelen geçim ve gelecek endişesi,¹⁰⁴⁵ vilayetimizin böyle bir hattan mahrumiyetinden sonra bu ticaret ve sanatiyle

¹⁰⁴⁴ Küçüküçürlü, “Meşrutiyet Devrinde Trabzon-Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri” s. 289-292; E. E. Adamof, “Birinci Dünya Harbi'nden Önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi Durumu”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, (Çev. Hüseyin Rahmi), 37, (2000), s. 21.

¹⁰⁴⁵ Ağustos 1911 yılında Erzurum'a vali olarak atanan Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, Dâhiliye Nezareti'ne Mart 1912 yılında yollamış olduğu raporunda, bir tarım bölgesi olan Erzurum'da yetişen ürünlerin yol yokluğu nedeniyle dışarıya satılamadığını, satılamayan ürünlerin çürümeye yüz tuttuğunu, bu yüzden Erzurum'un ithalat ve ihracat zorluğu sebebiyle potansiyelini kullanamamaya dar boğaza girdiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde arazisi gayet dar ve tarıma çok elverişli olmayan Trabzon'un da Erzurum'dan gelecek zahireye ihtiyaç duyduğunu, şimdiki halde Trabzon'un ithal gıdaya yöneldiğini, bu yol sorununun üretim ve pazarlama maliyetlerini de arttırdığını vurgulamıştır. Devamında Rusya'nın üzerine doğru kayan transit yolun Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinin ekonomisini alt üst edecek derecede tehlikeli olduğunu belirtmiştir. Bölgede geçim ve gelecek kaygısı duyulmasının önde gelen sebepleri budur. Bkz. Ali Servet Öncü, “Erzurum Valisi Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in Erzurum-Trabzon Yollarıyla İlgili Bir Raporu (1912)”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 2 (4), (2008), s. 62-65. Abdülvahap Hayri ise Trabzon Vilayet yollarının memalik-i Osmaniye'nin ihmal edilmiş bir yeri olduğunu, Rusya'nın Kafkas şimendiferleri inşası tarihinden itibaren vilayetin kıymet-i iktisadiyesinin gün be gün azaldığını, Erzurum ve Van vilayetlerine Rusya yoluyla gidildiğinden Trabzon ve adı geçen vilayetler için kötü sonuçlar verdiğini ifade etmiştir. Bu gelişmeler Mehmet Emin Bey'in raporunu doğrular niteliktedir. Üstelik Abdülvahap Hayri,

mağrur ahalimizin göç etmesiyle sonuçlanacaktır. İşte bu umumi gelecek endişesi dolayısıyla ki, vilayetimiz halkı bu maksadın istihali ve memleketimizin idame-i hayatı hususunda heyetimize vekâlet ve mutlak salahiyet bahş eylemiştir. Heyetimiz bu iktisadî izmihlal tehlikesince bu hattın birinci derecede inşa edilecek hutut meyanında bulunup bulunmadığının izahı yolunda irade-i samiyelerine kemal-i ihtiram ile intizar eyler.”¹⁰⁴⁶

Aynı heyet, Dâhiliye Nezareti’ne yazdığı yazının kaygılarını taşıyan bir diğer yazısını da Valiliğe göndermiştir. “Ümranperver” olarak adlandırdıkları dönemin valisi Samih Rıfat Bey’den bu konuda elinden gelen yardımı yapmasını beklediklerini belirtmişler ve buna ilave olarak önemli bir taahhütte bulunmuşlardır. Bu taahhüt, memleketin iktisadî hayat ve bayındırlığını temin için hattın inşasını üzerine alacak şirketin, harcamalarının yetmeyip açık verdiği yerde, açığın kapatılması için her yıl nakden yardım yapacaklarıdır.¹⁰⁴⁷ Bu vaat, Trabzon halkının gelecekleri adına her türlü fedakârlığa katlanacaklarını gösteren önemli bir gelişmedir. Demiryolu yapımının büyük bir kısmına katkı sağlayacak bu gelişmenin maliyenin yükünü de hafifleteceği açıktır. Üstelik taahhütlerini başta vilayete bağlı köy, kasaba ve liva ve mahalle ihtiyar heyetlerinden başlamak üzere belediye, ticaret odaları, meclis-i umum-i vilayet heyetinin imzaları altında gerçekleştireceklerini de belirtmişlerdir. Meydana gelen bu gelişmeleri Dâhiliye Nezareti’ne haber veren Vali Samih Rıfat, bütün tabii nimet ve servetlerin demiryolunun yokluğundan toprak altında kaldığını, vilayet dâhilinde bulunan mamur şehirlerin birer harabeye döndüğünü, ahalinin fakirliğe düştüğünü söylemiştir. Bundan dolayı vilayet ahalisinden Rusya’ya göç edenlerin birkaç yüz bini bulduğunu, Trabzon ve çevre vilayetlerin siyaset, ticaret, iktisat ve sosyal yönden gelişip medenileşmesinin yalnızca şimendifer hattının inşasına bağlı olduğunu, bu hususun aciliyet ve önemi göz önünde bulundurularak halkın sefaletten kurtarılmasını, hükûmetçe ne gerekiyorsa yapılmasını da sözlerine eklemiştir.¹⁰⁴⁸ Ancak yolun inşa edileceğine dair olumlu bir cevap alınamaması üzerine, halk adına seçilmiş heyet bir kez daha üzüntülerini dile getirmiştir. Fransa ile

Trabzon-Erzurum arasında ticaretin her kilometresi için kıyye başına 30 para ödendiğini, hâlbuki Marsilya, Hamburg ve Newyork’tan Trabzon limanına gelen eşyanın nakliyesinin hemen hiç derecesinde olduğunu, bunun ancak inşa edilecek şimendifer ile ortadan kaldırılabileceğini ve vilayetlere taze bir hayat ve servet vereceğini belirtmiştir. Bkz. Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁴⁶ BOA, DH. İD, Dosya no: 209, Gömlek no: 8, 18 Mayıs 1330/31 Mayıs 1914.

¹⁰⁴⁷ BOA, DH. İD, Dosya no: 209, Gömlek no: 8, 19 Mayıs 1330/1 Haziran 1914.

¹⁰⁴⁸ BOA, DH. İD, Dosya no: 209, Gömlek no: 8, 22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914; 26 Mayıs 1330/8 Haziran 1914.

Trabzon-Erzurum hattı hakkında bir istikraz anlaşması¹⁰⁴⁹ imza edildiği yönünde haber aldıklarını belirten heyet, eğer böyle bir durum varsa malî yönden sıkıntı çeken hükûmete, inşaata başlanması için gerekli teminat akçesi verilmesi ve inşaat esnasında ortaya çıkabilecek açıkların karşılanması yönünde söz vermiş olduklarını hatırlatmışlardır.¹⁰⁵⁰ Burada bütün bu yazışmalara, Trabzon ve bölge halkının isteklerini dile getiren telgraflarına rağmen başa dönülmüştür. Yani Hükûmet Trabzon-Erzurum arasında bir hattın mümkün olup olamayacağını tetkik için bir “heyet-i fenniye” göndereceğini vilayete bildirmiştir.¹⁰⁵¹

Trabzon-Erzurum arası demiryolu yapımı konusunda bir ilerleme kaydedilemezken vilayet içindeki diğer yolların yapımı hakkında elimizde mevcut olan bilgiler ışığında, önemli bir girişim 1908 yılının Aralık ayında gerçekleşmiştir. Trabzon Valisi Arifi Paşa'nın öncülüğünde Belediye Başkanı, Başkan Muavini, Rum Metropolit, Ermeni Murahhası ve Belediye Meclis Azalarından bazılarının katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantı sonrası öncelikle Vilayet Belediye Kanunu gereğince şehir ve kasaba içlerinde bulunan yolların genişletilmesi, düzenlenmesi ile kaldırım ve lağımların bakım ve onarımının yapılmasının belediyelere ait olduğunun bilindiği; ancak Trabzon Belediyesi'nin gelirinin masrafları karşılayamayacak kadar az olduğu belirtilmiştir. Bu bakımdan vilayet içinde bulunan yol ve kaldırımların tamamen harap olduğu, lağımların açılmasıyla ekser mahallerde çukur ve benzeri arızalarla birlikte çirkin görüntülerin ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Karadeniz sahilindeki şehirlerin en önemlisi olmakla beraber bir tarihi kıymeti de bulunan Trabzon'un bu halde bulunmasının üzüntü yarattığı, yanı başında bulunan Batum'un ise mamuriyetini görenlerin üzüntüsünün bir kat daha arttığını vurgulamışlardır. Ayrıca, Akçaabat'ı Erzurum'a bağlayan yolun da memleket içinden geçmesinin harabiyeti artırdığını ilave etmişlerdir. Bu durum ve belediye gelirlerinin azlığı sebebiyle yollar için ayrılan “Yol Bedelât Nakdiyesi”nden kalan 1.100.252 kuruştan 300.000 kuruşunun yine memurin-i fenniye ve Nafia'nın gözetiminde yapılmak üzere, yol

¹⁰⁴⁹ Doğu Anadolu demiryolu ağının inşası için planlar 1913 sonbaharıyla 1914 yılı başında hazırlanabilmiştir. Fransızlarla Osmanlı Hükûmeti arasında Samsun-Sivas-Erzincan-Aşkale hattı ve bu hatta bağlı yan hatlara ait protokoller 14 Eylül 1913 tarihinde imzalanmıştır. Buna göre Trabzon-Erzurum hattının inşası Fransız sermayesinden müteşekkil bir heyete verilecektir. Bkz. Erdem Karaca, “Osmanlı Devleti'nde Birinci Dünya Savaşı Öncesi Şimendiferler (Demiryolları) Meselesi (1913-1914)”, **OTAM**, 27, (2011), s. 105-106; Adamof, a.g.m., s. 29-30.

¹⁰⁵⁰ **BOA, DH. İD**, Dosya no: 209, Gömlek no: 8, 17 Haziran 1330/30 Haziran 1914; Kaleli, a.g.m., s. 159-160.

¹⁰⁵¹ **BOA, DH. İD**, Dosya no: 209, Gömlek no: 8, 28 Haziran 1330/11 Temmuz 1914.

ve kaldırımların tamir ve inşası için belediyeye verilmesini istemişlerdir. Vilayetin imar ve tanzimi için bundan başka tedbir ve çare bulunmadığını da eklemişlerdir.¹⁰⁵²

Haziran 1909 yılında yine Vali Arifi Paşa birtakım isteklerde bulunmuştur. Bunlardan ilki Sürmene ile Yomra arasında sahili takiben bir yol inşası, ikincisi ise Yomra ile Trabzon arasında Şana deresi üzerinde daha önce inşa edilmiş köprüünün tamiri ile bu köprüye dört göz daha ilave edilmesidir. Vali, Sürmene-Yomra yolu için 577.981 kuruş, köprüünün ihtiyaçları içinse 99.328 kuruşun gerekli olduğunu ve bunun için gereken mezuniyet emrinin, evrak-ı keşfiye lefiyle Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderildiğini, henüz inşaat için bir emir çıkmadığından bu defa Dâhiliye'ye yazılmış olduğunu, bu konuda gerekli cevabı beklediklerini belirtmiştir.¹⁰⁵³ Valinin Dâhiliye Nezareti'ne çektiği yazıdan daha önce de bu isteklerini dile getirdiği anlaşılıyor. Ancak Valinin girişimlerine rağmen 1909 yılı içerisinde bu isteklerine bir karşılık bulamadığı anlaşılıyor.¹⁰⁵⁴ Sürmene-Yomra arasında bir yol çalışması ihalesine, bu sefer bu hattı da aşarak, Trabzon-Sürmene arasında bir yol ihalesi şeklinde daha sonraki senelerde rastlanması bunu kanıtlıyor.

Bu ihale adımının, Akçaabat-Vakfikebir ve Trabzon-Sürmene yollarının yapımı için atıldığını görmekteyiz. Buna göre, Meclis-i Mebusan 1326 (1910) yılına mahsus olmak üzere bir “Yol Bedel Nakdisi”ni mahallelerin hususi yollarına sarf edilmek üzere kabul etmiştir. Ayrılan paranın Şubat sonuna kadar harcanabileceğini belirten Maliye Nazırı, harcanamayıp kasada kalan kısmının da gelecek sene bütçesine, “varidat-ı saire bakayası meyanında” gelir kaydedileceğini vurgulamıştır. Bunun üzerine bir yazı yazan Envar-ı Vicdan dergisi, bu tür yolların yapımının köy ve kasabaları birbirine bağladığı gibi ticareti ve iktisadı ihya edeceğini, temel maddeler ve ham eşyayı kolaylık ve ucuzlukla şehirlere, kasabalara, sahillere ulaştıracağını belirtmiştir. Söze devamla Meclisin aldığı bu kararı alkışladıklarını vurgulayarak bu fırsattan hakkıyla faydalanmak adına vilayet memurlarının fevkalade sürat ve ciddiyetle çalışması gerektiğini ifade etmiştir. Yukarıda adı geçen yolların ihaleye konulmasından da duydukları memnuniyeti dile getiren dergi, bu iki teşebbüsün tam da inşaat mevsimi olan şu sırada bu iki yola münhasır kalmamasını, faaliyetlerin bütün vilayet dâhilinde yapılmasını özellikle belirtmiştir. Gerekçesini ise:

¹⁰⁵² BOA, DH. MKT, Dosya no: 2734, Gömlek no: 61, 11 Kânûn-ı Evvel 1324/24 Aralık 1908.

¹⁰⁵³ BOA, DH. MKT, Dosya no: 2859, Gömlek no: 59, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909.

¹⁰⁵⁴ Sadece 1910 yılında, bu hattın bir bölümünü oluşturan Sürmene'nin o zaman için nahiyeleri bulunan Araklı ve Humurgan iskeleleri üzerinde bulunan Karadere üzerine, Sürmene eşrafından İsmail Çebizade Hacı Osman Efendi tarafından 100.000 lira sarf edilerek bir köprü inşa edildiğini görmekteyiz. Köprü yapılmadan önce ücret ödenerek “keleklerle” buradan geçiliyordu. Parası olmayan fakir insanlar ise dereden geçmek zorunda kalıyordu. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 27 Mart 1326/9 Nisan 1910, No: 164, s. 2.

“Kurra, kasabat nevahiye, nevahi kaza merakizine, kaza merakizi dahi elviye ve vilayet merkezlerine -hiç olmazsa şimdilik, yani örümcek ağı gibi şimendiferlerle örülünceye kadar- şoseler, muntazam şoseler ile rabt ve münakalat ve yollar temin ve muhafaza edilmelidir ki, memleketimiz servet ve ümran cihetinden saha-i terakkiye ulaşsın. Mevcudiyet-i maliye ve iktisadîyemiz hissedilecek bir dereceye gelsin” sözleriyle açıklamıştır.¹⁰⁵⁵ Nitekim Temmuz 1911 yılında Cavid ve Naci Beylerin Trabzon gezisinde yanlarında buluna Tanin Yazarı Ahmet Şerif Bey, Akçaabat’a yaptıkları bir ziyarette yol için tam anlamıyla bir şose değilse de, yine üzerinde arabaların geçmesine izin verecek kadar düzenlidir değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁰⁵⁶ Düzenlemelerin yukarıda belirttiğimiz hususi yollar için ayrılan bütçe ile yapıldığı muhakkaktır.

Trabzon Belediyesi 1328 (1912) yılında Büyük Cadde (Cadde-i Kebir, bugünkü Uzun Sokak) ve Meydan cihetinin alt kolunda yer alan caddenin kaldırımlarını yeniden döşemiştir. Belediyenin, bu faaliyeti varidat yetersizliğine rağmen yapması takdir edilmekle birlikte, asıl çirkin görüntüden kurtarılması istenen “şehrin yegâne bir caddesi olan ve Trabzon Kasabasını bir baştan diğer başa kat eden şosenin” tamiridir. 1328 (1912) yılında tanzim edilen belediye bütçesinin, Vilayet İdare Meclisi’nde tetkik ve tasdik edilmesi görüşmelerinde, bu yola bir tahsisat ayrılması kamuoyunun beklentileri arasındadır.¹⁰⁵⁷ Bu beklentiler artmış olmalı ki, Cadde-i Kebir’e belediye tarafından paket taş döşeneceği haberleri alınmıştır. Ancak on yıl önce Tabakhaneye döşenen paket taşların çok mukavemetsiz olduğu ve fayda vermediği Trabzon’da Meşveret gazetesi tarafından belirtilmiştir. Bunun yerine İstanbul sokaklarına döşenen taşların imal edildikleri yerlerden taş getirilirse bunların uzun süre dayanabileceği vurgulanmıştır. Bölgedeki ocakların talebi karşılayacak taş çıkaramadıkları, bu sebeple yolun daha kötü bir hal alacağı, eğer kırma taş döşenir, Fransız Kumpanyasının getirmiş olduğu buharlı silindir bunların üzerinden geçirilebilirse yekpare, dayanıklı bir yola kavuşulabileceği, Fransız mühendislerin Erzurum Caddesinde yapmış oldukları yolun iyi birer örnek oluşturduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁵⁸ Şehir içinde yapılan yollar açısından dikkate değer bir gelişme ise Rus işgali döneminde yaşanmıştır. Bu günde kullanılmakta olan ve Maraş Caddesi olarak ifade edilen yol, 1916

¹⁰⁵⁵ **Envar-ı Vicdan**, 13 Ağustos 1326/26 Ağustos 1910, No: 40-57, s. 1-2.

¹⁰⁵⁶ Şerif, a.g.e., s. 306.

¹⁰⁵⁷ **Trabzon’da Meşveret**, 21 Nisan 1328/4 Mayıs 1912, No: 375, s. 2.

¹⁰⁵⁸ **Trabzon’da Meşveret**, 9 Mayıs 1328/22 Mayıs 1912, No: 380, s. 3.

yılı Ekim-Kasım ayları içerisinde 6.5 km uzunluğunda ve 8.5 metre genişliğinde planlanmış, 1917 Martında yapımına başlanarak aynı yılın Eylül sonunda bitirilmiştir.¹⁰⁵⁹

II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki ısrarlı girişimlere rağmen Trabzon'da yolların durumu istenilen seviyeye uzun bir müddet daha gelemeyecektir.¹⁰⁶⁰ Öyle ki, 1931 ve 1937 yıllarında Trabzon-Erzurum yolu iki defa inşaata tabi tutulmuş;¹⁰⁶¹ ancak daha kullanışlı hale gelmesi 1980'li yılları bulmuştur. Bu uzun dönem içerisinde Trabzon ile Erzurum arasında iyi bir yolun yapılamamasının bölgeye iktisadî açıdan verdiği zarar açıktır. Şehir içindeki yollar açısından ise Rusların işgal döneminde açtığı bugünkü Maraş Caddesi farklı bir güzergâh olarak karşımıza çıkmıştır. Burada oldukça fazla sayıda Türk evinin yıkılmasıyla oluşturulan cadde, sonraki yıllarda şehir ulaşımı açısından bir rahatlık getirmişse de bir dönemi yansıtan kültür öğelerinin yok edilmesi açısından olumsuz bir etki bırakmıştır. Kayda değer bir yol çalışması ise yine uzun bir hikâyeye sahip olan Yavuz Selim Caddesi'nin Cumhuriyet Dönemi'nde açılmasıdır.¹⁰⁶² Tarihi ve Jeolojik yapıyı yok ettiği gerekçesiyle halen tartışma konusu olan sahil yolu da Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen diğer bir girişimdir.

5.3.2. Su Meselesi

Trabzon'da su ile ilgili sıkıntıların meydana çıkması XIX. yüzyılın başlarında kendisini gösterdi. Özellikle Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte İran, Avrupa ve Kafkaslarla yapılan ticarete meydana gelen yükseliş ve şehrin nüfusunda meydana gelen artış, doğal kaynaklardan sağlanan suyun yetersizliğini ortaya çıkardı.¹⁰⁶³ Şehrin nüfusunun artmasıyla birlikte doğan su sıkıntısını çözebilmek amacıyla, şehre en

¹⁰⁵⁹ Kefeli, a.g.e., s. 130-131.

¹⁰⁶⁰ Millî Mücadele'nin başlangıç yıllarından 1933 yılına kadar Trabzon'da yapılan imar faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Yerel Yönetim Düşüncesi ve Şehirleşme Çalışmaları (1919-1933)", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000, s. 591-608; Ayrıca bkz. Rahmi Çiçek, **İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Belediye ve Belediyecilik (1919-1925)**, 1. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları, 2011, s. 85-135; Atatürk döneminde yapılan imar faaliyetleri açısından ise bkz. Selçuk Ural, "Atatürk Dönemi'nde Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Durumuna İlişkin Gelişmelerden Bazı Kesitler", **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu** (16-18 Mayıs 2006), (Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veyssel Usta), Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 479-491.

¹⁰⁶¹ Emiroğlu, "Trabzon-İran Yolunun Öyküsü", s. 18.

¹⁰⁶² Bugün Tanjant yolu diye anılan Yavuz Selim Caddesi'nin yapılış serüveni hakkında geniş bilgi için bkz. P. Ebru Sinan ve Sanem L. Özen, "Trabzon Tanjant Yolunun 37 Yıllık Serüveni", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), (Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta), C. 2, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 1183-1208.

¹⁰⁶³ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Trabzon'da Değirmendere, Arafılboyu, İskenderpaşa, Zülmera, Polita, Kırzade ve İmaret suları kullanılmaktaydı. Ancak Değirmendere ve İmaret Deresi, su ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere sahipti. Diğer taraftan kaynağı Boztepe sırtlarında bulunan Maşatlık'taki İskenderpaşa ile İçkale, Faroz ve Meryemana suları da iyi içme sularıydı. Bkz. Murat Küçükkuşurlu ve Şemseddin Çelik, "Cumhuriyet'ten Önce Trabzon'un Su Meselesi", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (13), (2012), s. 82-83.

yakın su kaynaklarını bünyesinde barındıran Değirmendere havzasında çalışmalar yapıldı.¹⁰⁶⁴ Açık bent ve arklarla su getirilmeye çalışıldı. Ancak zaman içerisinde bunların yetersizliği ve verimsizliği bu sorunun çözümüne nihayet vermedi.¹⁰⁶⁵

II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde şehrin su sıkıntısı hala devam etmekteydi. İhtiyacı gidermek amacıyla yapılan suyollarından birisi Terazi Başı idi. Meydan Camisi yanında bulunan çeşmeye su taşıyan bu yolun harap olması neticesinde çeşmenin kuruması sıkıntıyı arttırdı. Sorunun giderilmesi amacıyla 1909 yılından başlamak üzere yardım kampanyaları düzenlendi.¹⁰⁶⁶ Yapılan ilk yardımlarla birlikte başlatılan yenileme çalışmaları, ileriki yıllara yayılarak yavaş da olsa devam etti. Bu maksatla Temmuz 1910 ve Mayıs 1911 yılı başta olmak üzere halk tarafından yardım parası toplandı.¹⁰⁶⁷ Toplanan yardım paraları o dönemin iktisadî ve sosyal hayatına yönelik bilgi vermesi bakımından da önemlidir. Çünkü yapılan yardımlarla ilgili verilen bilgilerde, yardım yapanlar meslekleriyle birlikte söylenmiştir. Bağış yapanlara baktığımızda özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının, pek çok yerde olduğu gibi, Trabzon'da da en önemli iş kollarını tuttuklarını görmekteyiz. Bunlar arasında kunduracı, hasırcı, tuhafiyeci, manifaturacı, fotoğrafçı, doğramacı, sarraf, lokantacı, berber, doktor gibi mesleklerin önde geldiği söylenebilir. Buna karşılık Müslüman Türkler arasında ise başta kasaplık olmak üzere berber, bakkal gibi mesleklerle pamukçuluk yapan tüccarlara rastlamaktayız. Bu bakımdan şehrin daha varlıklı kesiminin gayrimüslimler olduğu açıktır. Yardımlarla ilgili olarak zaman zaman tertip edilen toplantıların, aynı zamanda dönem içerisinde "ittihad-ı anasır" fikrinin birer numunesi olarak görüldüğünü de belirtmeliyiz.

Toplanan paralardan elde edilen gelire 1912 yılının Nisan ayına gelindiğinde, şehrin en leziz suyu diye adlandırılan Terazi Başı suyolunun ancak Meydan Camisi civarındaki çeşmeye giden yolun Ayafilibo köprüsüne kadar olan kısmı tamir

¹⁰⁶⁴ Trabzon Valisi Abdullah Paşa, şehrin çektiği su yokluğunu ve bundan dolayı ortaya çıkan ızdırapları gidermek için bir fedakârlık da göstermek suretiyle, ölen kardeşi Osman Paşa'nın malının üçte birini Değirmendere'den su getirmek amacıyla harcamıştır. Yeni suyolları, kemerleri yaptıran Vali, lüzumundan ziyade su getirmiş ve çok sayıda çeşme de yaptırmıştır. Vali Abdullah Paşa ayrıca, Bayburt ve Gümüşhane yolunun açılması faaliyetine de girişmiştir. Valinin bu üstün gayretleri sonucu Sadaret makamı onun taltif edilerek rütbesinin müşirliğe çıkarılmasını teklif etmiş, bu teklif padişah tarafından kabul edilerek gerekenin yapılması emredilmiştir. Bkz. **BOA, İDH**, Dosya no: 88, Gömlek no: 4387, 11 Mayıs 1260/23 Mayıs 1844; Haziran 1895 tarihinde ise dönemin Valisi Kadri Bey'in iki seneyi bulan tamirat ve inşa çalışmalarıyla mecrası bozulan Değirmendere suyolu elden geçirilmiştir. Yine valinin teşvikleriyle toplana ianelere ilaveten devlet yardımları, suyolunun elden geçirilmesi ve sürecin bitimine katkı yapmış, şehrin önde gelenlerinin katılımıyla resmi bir açılış yapılarak padişaha bir teşekkür telgrafi da çekilmiştir. Bkz. **BOA, Y.MTV**, Dosya no: 123, Gömlek no: 7, 13 Haziran 1311/26 Haziran 1895.

¹⁰⁶⁵ Çiçek, a.g.m., s. 593.

¹⁰⁶⁶ Veysel Usta, a.g.m., s. 292.

¹⁰⁶⁷ Toplanan yardım paralarının miktarı ve bağışçıların kimler oldukları hakkında bkz. Ek 3, s. 370.

edilebilmiştir. Kalan kısmın tamamlanabilmesi ve bu temiz ve lezzetli sudan şehir ahalisinin mahrum kalmaması içinse yardım amacıyla, 16 Nisan 1328 (29 Nisan 1912) pazartesi günü akşamı bir sinematograf sunumu yapılmıştır.¹⁰⁶⁸ Buna rağmen şehirde su sıkıntısı yaşanmaya devam etmiştir. Terazi Başı suyolunun ilerleyen yıllardaki durumuna yönelik ise bir bilgi elde edilememiştir.

Su meselesini daha iyi çözüme kavuşturmak adına dönemin Valisi Bekir Sami Bey başkanlığında belediyede, eşraf ve tüccarlardan oluşan bir toplantı yapılmıştır. Toplantının öncelikli gündem maddeleri sadece su da değildi. Medeni ve iktisadî kalkınmayı sağlamak adına önemli sayılabilecek eserler meydana getirilememesinin doğurduğu olumsuzluklar ve bu konuda neler yapılabileceği gündemin diğer konularıydı. Bu amaçla, toplantıda memleketin ihtiyaçları ve belediye gelirlerinin yetersizliği konuşulmuş ve memleketin ihtiyaçlarının temin edilebilmesi amacıyla gelir bulmak üzere seçimle bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon, Vali Bey'in başkanlığında ikinci başkan Metropolit Efendi, azalar Nemlizade Cemal Bey, Banik Deyr Kuturi Bey, Banker Kostaki Efendi, Vasil Yovanidi Efendi, Kosturopulo Yorgi Efendi, Arslanyan Haçin Efendi, Hacı Hamdizade Hacı Hami Efendi, Çulhazade Hacı Kadri Efendi, Kırzade Şevki Efendi, Hoştraser Efendi, Mahofyan Onik ve Mısıryan Osib Efendilerden teşekkül etmiştir. Komisyondan kamuoyunun ilk beklentisi, Değirmendere suyundan Trabzon'u kurtarmalarıdır. Çünkü “şehre isale edilmiş olan Değirmendere suyunun içme suyu olarak kullanımı ve lağımaların fen nokta-i nazarınca yapılmaması sıhhat-i umumiye ihlal ve tehdit” etmektedir. Trabzon'da Meşveret gazetesine göre halk, belediye gelirlerinin sınırlı olması nedeniyle ihtiyaçlarının karşılanmasını, onun gayretinden beklemekten ziyade, bu komisyonun çalışmalarına bağlamıştır. Ayrıca halkın da bu teşebbüse gereken yardımları yaparak fedakârlıktan kaçmayacağı, hep birlikte Trabzon'un kısa zamanda imar edilebileceği adı geçen gazete tarafından vurgulanmıştır.¹⁰⁶⁹ Komisyon kısa bir süre sonra tüccar ve esnafın muvafakatini alarak süratle işe başlamıştır.¹⁰⁷⁰

Kurulan komisyonun da çalışmalarıyla birlikte Trabzon'un su ihtiyacını gidermek amacıyla yapılan bir girişim ise Değirmendere'nin bir kolu olan Galyan Deresi suyunun şehre getirilmek istenmesidir.¹⁰⁷¹ Birçok masrafa sebep olacak bu su yolu için yine

¹⁰⁶⁸ **Trabzon'da Meşveret**, 14 Nisan 1325/27 Nisan 1912, No: 373, s. 3.

¹⁰⁶⁹ **Trabzon'da Meşveret**, 27 Mayıs 1327/9 Haziran 1911, No: 277, s. 1.

¹⁰⁷⁰ **Trabzon'da Meşveret**, 18 Haziran 1327/1 Temmuz 1911, No: 289, s. 1.

¹⁰⁷¹ Bu suyun şehre getirilmesi için 1909 yılı içerisinde de bir girişim olmuş, Meclis-i Umumi-i Vilayet'çe suyun masraflarına karşılık olmak üzere ithal olunacak her gaz tenekesinden bir ve un çuvalından iki kuruş vergi alınmasına karar verilmiştir. Bu haberi Trabzon halkına duyuran Haber Anası gazetesi, Meclis-i

vatandaşların yardımlarına başvurulmuş, ayrıca Meclis-i Umumi'nin aldığı bir kararla birlikte suyun ihale ile bir şirkete verilebileceği, buna yönelik talebi olanların müzakerelerde bulunmak üzere belediyeye müracaat etmesi istenmiştir.¹⁰⁷² Diğer taraftan, vilayetin başvurusu üzerine Trabzon'a getirilmek istenen Galyan suyunun güzergâhını tayin için gerekli fenni evrakı düzenlemek üzere Nezaretin başmühendisiyle bir mühendis daha gönderileceği bildirilmiştir.¹⁰⁷³ Ardından Galyan suyunu tedkik etmek üzere Nafia Nezareti Başmühendisi Feyzi Bey Karadeniz Vapuru'yla Trabzon'a gelmiştir. Mühendis ve ekibi su komisyonundan Nemlizade Cemal Bey, Kosturopulo Yorgi, Yovanidi ve Komisyon Kâtibi Hacı Abbas Efendiler beraber otomobille Maçka'ya kadar gitmişler ve Galyan suyu ile Olesa deresini tetkikten geçirmişlerdir. Feyzi Bey, şehre yapılacak su deposu ve mahallelere gelecek boru hattını ise Pazar gününe kadar belirleyecek ve Nemse Vapuruyla İstanbul'a dönerek proje ve haritaları düzenleyecektir. Eğer Galyan ya da Olesa deresindeki sulara sağlık açısından bir fark görülmezse daha az masrafa mal olacak Olesa Deresi suyunun tercih edileceği mühendis Feyzi Bey tarafından açıklanmıştır. Daha sonra Rüşumat kimyageri Hasan Tahsin Bey'in bölgeye giderek tahlil için numune alması Komisyonca kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷⁴

Yapılmak istenen bu su yolu için ayrıca Kalafataltı ve Mumhaneönü gümrüklerinden alınan ianelerle de bir kaynak oluşturulmaya gayret edilmiştir. Buna göre 28 Haziran 1911 ve 13 Temmuz 1912 tarihleri arasında Kalafataltı gümrüğünde, ihracattan 56.806 kuruş 10 para, ithalattan 591.322 kuruş 30 para iane alınırken; Mumhaneönü gümrüğünde, İhracattan 62.555 kuruş 30 para, ithalattan ise 67.495 kuruş 30 para olmak üzere toplamda 778.180 kuruş iane toplanmıştır. Ayrıca Banker Kabayanidi Efendi'den de 23.733 kuruşluk bir faiz geliri alınmıştır. Bu paradan su yolu ile ilgilenen memurlar ve mühendislerin maaşı karşılandığı gibi Eksotha Mahallesinde Reşadiye caddesinin açılması amacıyla belediyeye 21.906 kuruş da borç verilmiştir.¹⁰⁷⁵ Ancak Millî Mücadele yıllarında, Galyan suyunu Trabzon'a getirmek için Mühendis Jozef'in 27 Haziran 1921 tarihinde vilayete bir rapor sunması, bu suyun II. Meşrutiyet Dönemi'nde tamamlanamadığını

Umumi-i Vilayet'in gayretlerini takdir ettiklerini, eğer bu vergilerin malların fiyatlarına eklenmeyecekse her hangi bir sıkıntının olmayacağı, ancak eklenirse bunun ceremesini yalnızca o suyu kullanacak Trabzon merkezi ahalisinin yüklenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu sudan nasiplenemeyecek diğer vilayet ahalisinin, bu vergilendirmeden sorumlu tutulmalarının adaletli bir davranış olmayacağı yorumu yapmıştır. Bkz.

Haber Anası, 28 Mart 1325/10 Nisan 1909, No: 9, s. 2.

¹⁰⁷² **Trabzon'da Meşveret**, 16 Mart 1327/29 Mart 1911, No: 262, s. 2.

¹⁰⁷³ **Trabzon'da Meşveret**, 9 Mayıs 1328/22 Mayıs 1912, No: 380, s. 3.

¹⁰⁷⁴ **Trabzon'da Meşveret**, 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912, No: 383, s. 2-3.

¹⁰⁷⁵ **Trabzon'da Meşveret**, 14 Temmuz 1328/27 Temmuz 1912, No: 399, s. 3.

göstermektedir.¹⁰⁷⁶ Yine 1914 yılı içerisinde Trabzon'a dört saatlik mesafede bulunduğu belirtilen Reşadiye suyunun getirilmesi için kapalı zarf usulüyle valilikte bir ihale yapılmıştır. Masraflarının 50.000 lirayı bulacağı belirtilen bu yolun yapımını "Lepez İsale-i Miyah Şirket-i Umumisi", "inşaat şartnamesi mucibince" almıştır.¹⁰⁷⁷ Ancak imtiyaz süresinin elli yıl olarak belirlenmesine karşı mesafeli yavaşan Dâhiliye Nezareti, bu işin Nafia Nezareti'nce tekrar gözden geçirilmesini istemiştir.¹⁰⁷⁸ Daha sonraki süreçte ise bu ihalenin nasıl sonuçlandığı bilgisini edinebileceğimiz bir kayda rastlamadık. Muhtemeldir ki, Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi Osmanlı Devleti'ni farklı bir mecraya sürüklemiş, ardından bölgenin işgali su meselelerini şimdilik ikinci plana itmiştir. Savaş sonrası, işgalin de son bulmasıyla yurtlarına dönen muhacirlerle birlikte Trabzon halkı su sıkıntısı çekmeye devam etmiştir.¹⁰⁷⁹ Birçok proje hazırlanmasına rağmen su meselesi günümüze kadar uzanmıştır.

5.3.3. Telgraf-Telefon Hatları (İletişim Amaçlı Faaliyetler)

XIX. yüzyılın ilk yarısına doğru iletişim alanında özellikle telgraf makinesinin icadıyla başlayan gelişmeler, Osmanlı Devleti tarafından da benimsenmiş ve başta İstanbul olmak üzere İzmir, Selanik gibi önemli merkezlerde telgraf hatları kurulmaya başlanmıştır. Kırım Savaşı esnasında İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı sınırları içerisinde ilk hatları çekmeleri, Osmanlı devlet adamları arasında telgraf tesisi kurma düşüncesini gerçekleştirmede öncü oldu. Askerî amaçla kurulması düşüncesi ilk başlarda ağırlıklı idiyse de ülke içi ve Avrupa'yla haberleşme, halkın haberleşmesi, merkezî idareyi güçlendirmeye hizmet etmesi gibi hedefler de telgraf hatlarının oluşturulmasında etkili oldu. Bu amaçla ilk hat İstanbul-Edirne arasında 1855 yılında tesis edildi. Kısa sürede telgraf hatları Balkanlar, Avrupa, Mısır ve Orta Doğu'ya ulaştı. 1861 yılından itibaren telgrafçı yetiştirmek amacıyla okullar, 1870 yılından itibaren ise küçük çapta da olsa kendi makinesini üretebilmek, bakım ve onarımlarını yapabilmek amacıyla fabrika kuruldu. 1840 yılında kurulan Posta Nezareti ile 1855 yılında kurulan Telgraf Müdürlüğü, 1871 yılında Posta ve Telgraf Nezareti adı altında birleştirildi.¹⁰⁸⁰ Trabzon'a telgraf hatlarının gelmesi ise 1864-1868 yılları arasında başladı.¹⁰⁸¹ II. Abdülhamid döneminde ise bu faaliyetlere

¹⁰⁷⁶ Çiçek, "Trabzon'da Yerel Yönetim Düşüncesi...", s. 593

¹⁰⁷⁷ Reşadiye su yolu inşaat şartnamesinin tam metni için bkz. Ek 4, s. 373.

¹⁰⁷⁸ BOA, DH. İD, Dosya no: 161/-2, Gömlek no: 7, 10 Mayıs 1330/23 Mayıs 1914.

¹⁰⁷⁹ Millî mücadele ve sonraki süreçte devam eden su meselesi hakkında bkz. Çiçek, "Trabzon'da Yerel Yönetim Düşüncesi...", s. 593-597; Çapa-Çiçek, a.g.e., s. 58-72

¹⁰⁸⁰ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1648-1651.

¹⁰⁸¹ Odabaşıoğlu, "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", s. 462.

daha fazla ağırlık verildi ve eldeki imkânlar doğrultusunda yurdun çeşitli yerlerine bu hatlar çekilmeye devam edildi. Bu hatların yine merkezî devlet yapısını güçlendirme anlamında oynadığı olumlu rol hemen herkes tarafından kabul edilmiştir. Telefonun ise 1876 yılında icat edilmiş olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ne gelişi telgrafa nazaran daha yavaş olmuştur. Telefonun daha verimli kullanımı olarak 1908 yılına kadar zaman geçerken Posta ve Telgraf Nezareti'nin telefon kurulması ve idaresi işine eğilmesi 1911 yılını bulmuştur.¹⁰⁸²

Trabzon'da II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu alanda meydana gelen gelişmelere eldeki veriler ışığında baktığımızda, Vakfikebir'de bir telgrafhane açılması isteği üzerinde durulmuş olduğunu görüyoruz. Trabzon Valisi Arif Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda, Vakfikebir'in kaza merkezine uzak ve bir redif taburu merkezi olması dolayısıyla hem askerî hem mülki muamelatın yapılabilmesinin bu telgraf hattına bağlı olduğunu belirterek yapılmasına müsaade istemiştir.¹⁰⁸³ Aynı yönde bir isteği Feyz gazetesi de gündeme taşımıştır. Buna göre kaza merkezinden zaten geçmekte olan telgraf hattına bağlanmak üzere bir makine yollanarak bir memur tayin edilmesini isteyen kaza halkının, gelirlerin yetmediği yerde maaş ve masrafları karşılamayı taahhüt ettiğini belirtmiştir. Gerek tüccarlar ve kaymakamlık gerekse askerîyeden bu konuda başvurular olmuşsa da Telgraf Nezareti'nin bunu makul karşılamadığını vurgulamıştır. Gazete olaya bir de ticaret yönüyle yaklaşarak kazada külliyetli derecede tereyağı, fındık, fasulye ve yumurta gibi mahsulün bulunduğunu, Şarlı ile Tonya nahiyelerinin ortasında bulunmasıyla da telgraf muhaberesinin dikkati çekecek bir derecede yoğun olacağını belirtmiştir. Ayrıca kazanın, vilayet merkezi ve diğer bölgelere uzaklığı üzerinde duran gazete, acil telgrafların bile günde yedi sekiz saat görev yapan Görele üzerinden ancak üç dört gün sonra gideceği yere ulaştırılabildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁸⁴ Bu şekilde hem vilayetten hem de kamuoyundan Vakfikebir'de bir telgrafhane açılması için isteklerde bulunulunca böyle bir tesise mesafeli duran Telgraf Nezareti siyasetini yumuşatmış ve Trabzon Telgraf Posta Baş Müdüriyeti'ne durumu tetkik için yetki vermiştir. Tetkiklerde bulunan Baş Müdüriyet vilayetle de muhabere ederek bir telgrafhane açılmasını uygun bulmuştur.¹⁰⁸⁵

Trabzon Vilayeti Meclis-i Umumisi, şehrin muhabere ve işlerini kolaylaştırmak adına bir Osmanlı Anonim Şirketi kurmak ve bu şirkete tanınacak imtiyazla telefon hattı

¹⁰⁸² Yazıcı, a.g.m., s. 1651.

¹⁰⁸³ **BOA, DH. MKT**, Dosya no: 2688, Gömlek no: 71, 16 Teşrin-i Sâni 1324/29 Kasım 1908.

¹⁰⁸⁴ **Feyz**, 25 Teşrin-i Sâni 1324/8 Aralık 1908, No: 35, s. 4.

¹⁰⁸⁵ **Feyz**, 28 Teşrin-i Sâni 1324/11 Aralık 1908, No: 36, s. 4

çekmek için devlete başvuruda bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti, bu isteğe verdiği cevapta, yapılan tetkikler neticesinde belediyelerin bu gibi müessese-i nafia vücuda getirmek için gerekli sermayeye sahip oldukları takdirde, böyle bir imtiyaza muhtaç olmayacakları, sadece fenni şartlar hakkında nezaretin mütalaası alındıktan sonra doğrudan doğruya bu girişimi yapabileceklerinin tabii görüldüğünü belirtmiştir. Ancak bu gibi bir malî kapasiteye Osmanlı'da hiçbir belediyenin sahip olamayacağı, böyle bir sermayeyi tedarik edemeyeceği de nezaretçe belirtilmiştir. Dolayısıyla imtiyazın bir şirkete devri ile belediye için bir menfaat temin etmek maksadına dayanması lazım gelse de “devair-i devlet namına imtiyaz itasından hiçbir vakit menfaat temin edilmemiş olduğundan”, bu gibi işlerden sarf-ı nazar edilerek imtiyazların eskisi gibi nezaretçe verilmesine karar vermiştir. İmtiyaz şartlarında belediyelere menfaat cihetini göz önünde bulunduracaklarını vurgulayarak bu konuda beyhude yere vakit kaybedilmemesinin bütün vilayetlere tebliğ edilmesi yönünde karar almıştır. Burada itiraz noktası, belediyelerin bu tür imtiyazları almalarına karşın, bu imtiyazları daha sonra devrederek kendilerine menfaat sağlama istekleridir.¹⁰⁸⁶

Trabzon'da özellikle jandarma karakolları ve diğer resmî daireler arasında işleri hızlandırmak, asayişî daha hızlı temin etmek adına telefon hatlarının kurulması isteniyordu. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz kararın alınması üzerine Trabzon kamuoyu beklentilerine karşılık bulamadı. Bununla birlikte Trabzon kamuoyu işin peşini bırakmak niyetinde değildi. Halk:

Trabzon şehrinin jandarma karakollarına istenilen telefon hatları bir türlü İstanbul'un onayından geçmedi. Hâlbuki masrafın 300 lira kadar bir kısmını belediye taahhüt ettiği halde beklenen izin çıkmamıştır. Ne yazık ki, İstanbul ile taşra beyinde müsavat kaidesi tatbik edilmek istenilmiyor. Binaenaleyh, bu kere de keyfiyetin bila- taraf Harbiye Nezareti'ne iş'ar edildiğini haber aldık. Ümit ediyoruz ki, her tarafta asar-ı terakki ve teceddüt gösteren Nezaret, Trabzon'un ehemmiyet-i mevkisini nazar-ı dikkatinden uzak tutmayarak bu babdaki iş'arı tervic edecektir

diyerek beklentilerini tepkiyle karışık ortaya koymuştur.¹⁰⁸⁷ Bununla da yetinmeyen Trabzon halkı, belediye tarafından öncülüğü yapılan telefon hatlarının çekilebilmesi için inşaat masraflarına katkıda bulunmak adına, Tuzlu Çeşme'de Kostaki Efendi'nin tiyatrosunda yapılan yardım konserine büyük ilgi göstermiştir.¹⁰⁸⁸ Yine telefon tesisi münasebetiyle Mösyö Sui, hâsılatı belediyeye verilmek ve telefon işlerine harcanmak üzere konser vermiştir. Konser esnasında, cinayet olursa onun hemen karakollara

¹⁰⁸⁶ BOA, DH. MUI, Dosya no: 26-3, Gömlek no: 8, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910.

¹⁰⁸⁷ Trabzon'da Meşveret, 24 Mart 1326/6 Nisan 1910, No: 163, s. 1.

¹⁰⁸⁸ Trabzon'da Meşveret, 21 Nisan 1326/4 Mayıs 1910, No: 171, s. 3; Benzer bir istek ve buna yönelik bir girişim Rize'de de olmuş ve Rize halkının yardımları, yöneticilerinin gayretleriyle orada bulunan karakollar ve önemli devlet kurumları telefona kavuşmuştur. Bkz. Trabzon'da Meşveret, 8 Şubat 1327/21 Şubat 1911, No: 354, s. 2.

bildirilmesi ve böylece katilin çabuk yakalanması, bir yangın afeti olursa mahalle halkına çabuk haber verilmesi gibi örneklerle telefon hattının faydaları üzerine bir konuşma da yapılmıştır.¹⁰⁸⁹ Bu ısrarlı istek ve beklentiler üzerine hatların çekilmesine başlanmış, fakat tellerin temininde çıkan bir aksama üzerine bir müddet durmuş, bu sıkıntı giderilince Haziran 1911 yılında hattı devam ettirmek için çalışmalar yeniden başlatılmıştır.¹⁰⁹⁰

Araklı'da ise 1911 yılında bir telgraf ve posta merkezi açılmıştır. Bu merkez gündüzleri sınırlı bir saat içerisinde çalışmış, adî ve taahhütlü mektupların bu sınırlı süre içerisinde gidiş-gelişini temin etmiştir.¹⁰⁹¹ Yine Trabzon merkezde 1911 yılında hükûmetle, karakol ve resmî daireler arasında daha önce başlanan ancak tamamlanamayarak 1912 yılına sarkan telefon hattı çekme işinin devamı için belediyenin isteği üzerine bir telefoncu Nemse vapuruyla gelmiş ve işe başlamıştır.¹⁰⁹² Ancak Meydan Çarşısında binalarının yanına direk dikiliyor diye itiraz edenler olmuş, bunun üzerine direkler kaldırımlara dikilmek zorunda kalmış, bu da dar olan sokakları daha kötü hale getirmiştir. Buna rağmen telefonun önemli bir hizmet olmasından dolayı bu kötü görüntünün bir noktaya kadar dikkate alınmayarak hattın tamamlanması dileği belirtilmiştir. Telefon teli çekilirken bir zorluk olmaması istenerek hattın inzibat ve asayiş yönünden önemi özellikle vurgulanmıştır.¹⁰⁹³

Akçaabat ile Yoroç arasında bir telefon hattı kurulması ise Birinci Dünya Savaşına girildiği sırada gündeme gelmiştir. Trabzon'un hemen batısında bu iki önemli merkez arasında henüz bir telefon hattının kurulmamış olması vilayet adına önemli bir eksiklik. Ancak geçte olsa bu durumu çözmek adına adımlar atılmıştır. Hattın kurulabilmesi için iki yüz elli direğe ihtiyaç olduğu vilayetçe belirlenmiş, bu direklerin tedarik edilmesi yine

¹⁰⁸⁹ **Trabzon'da Meşveret**, 24 Nisan 1326/7 Mayıs 1910, No: 172, s. 1.

¹⁰⁹⁰ Usta, a.g.m., s. 292.

¹⁰⁹¹ **Trabzon'da Meşveret**, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, No: 269, s. 2. Araklı, o dönem yelkenli gemilerle birlikte, Rusya ve diğer yabancı memleketlerden gelen gemilerin uğrak yerlerinden birisidir. Burada bir rüsumat memuriyeti bulunduğu gibi her yıl iki bin lira gibi bir gelir de elde edilmektedir. Bu anlamda ticaretin bulunduğu bu mevkide telefon ve posta merkezinin açılması bölge için önemli bir gelişmedir. Bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 15 Mayıs 1326/28 Mayıs 1910, No: 178, s. 1.

¹⁰⁹² Bu memurun görevlendirilmesinden önce yine Trabzon merkeze yollanan bir telefon memuru dört beş ay kadar Trabzon'da kaldığı halde hiçbir iş göremeyeceğine dair sözlerle dolu bir protestoname bırakarak İstanbul'a dönmüştür. Bu durum Trabzon kamuoyunda büyük hayal kırıklığı yaratmış ve bu türden nafia işlerinin hep yarım kalması büyük talihsizlik olarak ifade edilmiştir. Sadece bu durum da Trabzon'un hayal kırıklığını arttırmamış, Rize ve havalisinde karakollarla resmi daireler arasında hatta ilçelerine varacak şekilde halkın paralar ödeyerek destek vermesiyle telefon hatlarının döşenmiş olması da bir hayıflanma sebebi teşkil etmiştir. Bununla birlikte Rize ve havalisi halkı bu işlere önem verip, her türlü fedakârlığı gösterdikleri için övülmüştür. Telefonun o bölge için de oynayacağı inzibati önem tekrar vurgulanmıştır. bkz. **Trabzon'da Meşveret**, 2 Haziran 1328/15 Haziran 1912, No: 387, s. 1.

¹⁰⁹³ **Trabzon'da Meşveret**, 23 Haziran 1328/6 Temmuz 1912, No: 393, s. 2; **Trabzon'da Meşveret**, 27 Haziran 1328/10 Temmuz 1912, No: 394, s. 2.

vilayetçe sağlanmış, ardından hat için gerekli olan tellerin vilayete gönderilmesi isteği Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ne yazılmıştır. Nezaret de gerekenin yapılmasını istemiştir.¹⁰⁹⁴ Dönem içerisinde haberleşme sahasını genişletmek adına Trabzon idareci ve halkının istekli oldukları yukarıdaki yazışmalardan ortaya çıkmaktadır. Yapılan yatırımların o dönemde “terakki” adına çok büyük adımlar olduğu açıktır. Medeniyetin sembolü olan eserlerin Meşrutiyetin bir numunesi olarak görüldüğü, Meşrutiyet idaresinden beklentilerin de buna göre insanlar üzerinde bir anlayış ve algılama bıraktığı söylenebilir. Diğer taraftan önemle belirtilmesi gereken bir husus da insanların, ayırım yapmaksızın, birlikte komisyonlar kurarak haklarını aramada daha özgür hareket ettikleri gerçeğidir. Vurguların “müsavata”, “uhuvvete” ve “hürriyete” yapıldığı bu dönemde, bu davranış modellerinin sergilenmesi, Meşrutiyetin getirdiklerine verilebilecek örneklerdir.

5.3.4. Diğer İmar Faaliyetleri

5.3.4.1. Aydınlatma

Trabzon'da II. Meşrutiyet Dönemi içerisinde altyapı hizmetlerine yönelik yapılan diğer girişimlerden biri de şehrin gaz lambaları yerine elektrikle aydınlatılabilmesidir. Bu amaçla 1910 yılında Vilayet, Hükûmete başvuruda bulunmuş, Samsun'la birlikte Trabzon'un elektrikle aydınlatılması için bir Osmanlı Anonim Şirketi kurulmasını ve gerekli olan hazırlıkların bu şirket üzerinden ihale ile yapılmasını istemiştir. Ancak Hükûmet bu isteğe, bu tür ihalelerin devlete kazanç sağlamadığı noktasında karşı çıkmıştır. Bu ihale isteği, daha önce belirtmiş olduğumuz telefon hattı kurulması isteğiyle aynı anda yapılmıştır.¹⁰⁹⁵ Yine Vilayet Meclisi'nin aldığı bir kararla Trabzon merkezinin elektrikle aydınlatılması hususlarının bir şirkete ihale edilebileceği ifade edilerek talebi olanların belediyeye müracaat etmeleri istenmiştir.¹⁰⁹⁶ Ancak bundan da bir sonuç çıkmamış ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde şehir gaz lambaları ile aydınlatılmaya devam etmiştir. Kısacası dönem belediyelerinin bu büyüklükte tesisleri kurabilecek maddi gücü yoktu. Bu sebeple elektrik, su, haberleşme, ulaşım gibi hizmetlerin yürütülmesi devletin yabancı şirketlere verdiği imtiyazlarla sürdürüldü.¹⁰⁹⁷ Savaş ve işgal döneminde ise bu faaliyetler durdu. Savaş sonrası belediye ve Vehip Paşa'nın girişimleri ile aydınlatma işine tekrar el

¹⁰⁹⁴ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU), Dosya no: 5, Gömlek no: 12, 15 Teşrin-i Sâni 1330/28 Kasım 1914; BOA, DH. EUM. KLU, Dosya no: 15, Gömlek no: 16, 12 Teşrin-i Sâni 1330/25 Kasım 1914.

¹⁰⁹⁵ Bkz. BOA, DH. MUİ, Dosya no: 26-3, Gömlek no: 8, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910.

¹⁰⁹⁶ Trabzon'da Meşveret, 16 Mart 1327/29 Mart 1911, No: 262, s. 2.

¹⁰⁹⁷ Murat Küçükogurlu, “Cumhuriyet Devrinde Bir Millî Sanayi Örneği: Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketinin Kuruluşu”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2 (3), (2007), s. 92. 1914 yılında Trabzon'u elektrikle kavuşturmak amacıyla gerçekleştirilen ihalenin şartnamesi için bkz. Ek 5. s. 379.

atıldı. Bu amaçla savaş artığı iki büyük motor Vehip Paşa tarafından verildi. Fakat bunlardan da istenilen verim alınmadı.¹⁰⁹⁸

5.3.4.2. Dere Islah Çalışmaları

Trabzon'un sahip olduğu arazi yapısı gereği karşılaştığı birtakım istenmeyen olaylar da meydana gelmiştir. Bunların başında arazinin dar yapısı ve bol yağış alan iklimi dolayısıyla karşılaşılan sel felâketleri gelmektedir. Böyle bir olay 1909 yılının 13 Kasımını 14 Kasıma bağlayan gece başlayıp sabaha kadar süren şiddetli yağmur esnasında yaşanmıştır. Bu yağmur neticesi Debbağhane Deresi taşmış, birçok ölüm ve yaralanma hadisesi meydana gelmiştir. Bu olayın yaşanması üzerine bölgede gerekli incelemeleri yapan Trabzon Valiliği, inceleme sonrası Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı telgrafla birlikte selle ilgili bilgi vermiştir. Öncelikle Debbağhane Deresinin emsali görülmemiş bir şekilde coştugu ve Debbağhane İslam Mahallesi'yle Mumhaneönü Çarşısı'nın sular altında kaldığı belirtilmiştir. Ardından valilik, belediye ve ahaliden bazı kimselerin yardımları sayesinde 58 kişinin kurtarıldığı, ancak 15 kişinin yaşamını yitirdiği bilgisi verilmiştir. Birçok evin zarar görmesi dolayısıyla kurtarılan felaketzedelerin uygun bir mahalle sevk edildiği, bunlara beslenmeleri için çay ve çorba verildiği, ihtiyaçları için vilayetçe yardım toplandığı, sıhhi tedbirlerin alınarak bununla ilgili ayrıca bilgi verileceği ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise felâketzedelerin ihtiyaçlarının Belediye gelirlerinden karşılanmasını, eğer bu da yetmezse nelere ihtiyaç duyulduğu ve ne kadar bir masrafla karşılanabileceği hakkında bir raporun kendilerine yazılmasını istemiştir.¹⁰⁹⁹

Bu kötü olayın meydana gelmesiyle birlikte bir daha böyle bir olayın yaşanmaması adına Debbağhane Deresi ile birlikte hemen batısında yer alan Zağnos Deresini ıslah etmek

¹⁰⁹⁸ 1920 yılında Trabzon Valiliğine atanan Hamit Bey'in bu konuda girişimleri olmuş ancak yine aydınlatma işinde süreklilik sağlanamamıştır. Bunun üzerine Belediye ve Ticaret Odası ortaklaşa bir şirket kurarak şehrin elektrik ihtiyacının yerli sermaye ile karşılanmasına çalışmıştır. Bu amaçla toplanan heyet, Fransız Mühendis Ribeau ile anlaşmış ve Ribeau, 1925 Şubat'ında şehre gelerek çalışmalara başlamıştır. İnşaatına 1926 yılında başlanan elektrik santrali 1929 yılında faaliyete geçmiştir. Böylece elektrik ihtiyacı yerli sermaye tarafından oluşturulan Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi vasıtasıyla giderilmiş, daha sonra bu şirket devletleştirilmiştir. Bkz. **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi**, s. 129-134; Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Yerel Yönetim Düşüncesi...", s. 600-603; Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Millî İktisat Uygulamaları...", s. 175-177. Trabzon'da millî sermaye ile kurulan bu elektrik şirketinin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Küçükugurlu, a.g.m., s. 91-116; Aynı şirketin daha sonraki yıllardaki faaliyetleri için bkz. Murat Küçükugurlu, "Visera (Işıklar) Santrali ve Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5 (10), (2011), s. 101-124.

¹⁰⁹⁹ **BOA, DH. MUİ**, Dosya no: 34-1, Gömlek no: 61, 1 Teşrin-i Sâni 1325/14 Kasım 1909. Valilik aynı yağmurun Sürmene'ye de yağdığı bilgisini Dahiliye Nezareti'ne 17 Kasım'da yazmıştır. Burada toprak kaymasının meydana geldiği, Humurgan Kasabasının yakınında bulunan Duyun-ı Umumiye ambarlarının bu yağmurdan etkilendiği, ancak tuz ve hayvan kaybına yol açmadığı ifade edilmiştir. Yine Keşap Nahiyesi ve 5 kilometrelik bir alanında da aynı yağmurun tesirli olduğu, şiddetli doluyla birlikte bahçe, kuru baltalıklar, tarlalar, iki değirmen ile birkaç küçük köprüünün zarar gördüğü, hasarın 2.000 lira civarında olduğu, her şeye rağmen bir insan kaybının yaşanmamasının sevindirici olduğu bilgisi verilmiştir. Bkz. Aynı belge.

için çalışma başlatılmıştır.¹¹⁰⁰ Su akışlarının düzene koyulması amacıyla Vilayet Nafia Dairesi Başmühendisi İzidor Efendi hazırladığı raporu Vilayet Nafia Müdüriyeti'ne sunmuş ve köprü altından başlanarak denize kadar her iki tarafın duvar inşasıyla kuvvetlendirilmesi istemiştir. Bunun üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti bu ıslah için 1910-1911 yılı bütçesi olarak 270.000 kuruş ödenek ayırmıştır. Islah çalışması için yapılan ihaleyi kazanan Şeyhzade Abdullah Efendi işi vaktinde teslim edemediği gibi sonrasında işi devralan Eytam Müdürü Çizmecizade Rasim Efendi de ıslah çalışmasını vaktinde tamamlayamamıştır. Ortaya çıkan gecikme sebebiyle çalışmaları yerinde incelemek üzere Trabzon Vilayeti Turuk ve Maabir Müfettişi Muavini Musa Kazım Efendi görevlendirilmiştir. Musa Kazım Efendi bu doğrultuda iki detaylı rapor hazırlamış, derenin yapımında bazı teknik hataların olduğunu, derenin denize boşaldığı yerde bazı binaların inşa edilmesinin zararlı bir şekilde set görevi yaptığını, bir an önce istimplâklerin yapılması gerektiğini, bazı binalar yıkılamayacaksa altlarından dere çıkış tünelleri yapılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak bütün bu çalışmalara rağmen dere ıslahı tamamlanamamıştır.¹¹⁰¹

5.3.4.3. Kışla Yapımı

Trabzon'da bu dönem Tekfur Çayır (Erdoğdu) Mahallesi'nde, ortaya çıkan ihtiyacı karşılamak adına İttihatçıların önderliğinde bir askerî kışla yapımı da gerçekleştirildi. Hatta bu askerî kışlanın yapımı için toplanan yardımların, ihtiyacın üzerine çıkmasıyla yanına bir ikinci ek bina yapımı da hayata geçirildi.¹¹⁰² Bu ikinci kışlanın yapımı için başta Vali Bekir Sami Bey olmak üzere, Belediye Başkanı Barutçuzade Ahmed, Kumandan Paşa ve şehrin ileri gelenlerinin katılımıyla bir temel atma töreni yapıldı. Başkan Barutçuzade Ahmed Bey yaptığı konuşmada “şu devr-i mesut ve âlîde asırlarca vücuda gelemeyen tesisat ve inşaat harikulade bir süratle taraf taraf nazargah-ı şükrande arz-ı didar etmeye başladı” sözleriyle hem Meşrutiyeti hem de yapılan işi övdü.¹¹⁰³ Bu kışlanın yapımında halk da elinden gelen yardımı yaptı. Kimi yapım için verdiği parayla destek olurken, kimileri bedenen çalışarak kışlanın yapımına katkı verdi. Örneğin Hos Balavrak (Pelitli), Hos Dimasya (Bostancı) köylerinden kemeçe eşliğinde büyük bir şenlik içerisinde gelen vatandaşlar, içlerinde Ermeni ve Rum Osmanlı vatandaşları da olmak üzere, 15-20 atla birlikte akşama kadar

¹¹⁰⁰ Bu iki derenin ıslahı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Melek Öksüz, “Trabzon'da Dere Islahına İlk Örnek: Debbağhane ve Zağnos Derelerinin Yüz Yıl Önceki Hikâyesi”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 4 (8), (2010), s. 91-110.

¹¹⁰¹ Öksüz, a.g.m., s. 96-104.

¹¹⁰² Usta, a.g.m., s. 291.

¹¹⁰³ **Trabzon'da Meşveret**, 25 Şubat 1327/9 Mart 1912, No: 359, s. 2.

kışla inşaatına kum ve taş taşıdı. Yine inşaat için gerekli ve iskeleye getirilmiş olan 50 kadar büyük ağaç ise gümrük hamalları tarafından inşaata taşındı.¹¹⁰⁴ Bu hummalı çalışma ve destekler neticesi kışla kısa sürede tamamlandı. Bu kışlanın yapımı o dönem şehrin imarına katkı sağlayan ve medeni memleketlerin simgesi olarak görülen eserlere halkın ne kadar istekle destek verdiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Gerek bu kışla yapımına verdikleri destekler ve gerekse yol yapımı ve diğer imar işleri için gerekli sorumluluğu maddi manevi yüklenmeye hazır bulunan halkın her şeyden önce beklediği devletin desteğidir. Devlet ve onun kurumları destek olduğunda, “terakkiye” son derece aç ve muhtaç Trabzon halkı bir an olsun çalışmaktan, özveride bulunmaktan geri durmamıştır.

Trabzon’da Meşveret gazetesinde yapılan bir yorumun da dediği gibi “şimendiferin bu vilayetin hayat-ı iktisadîye ve ziraîyesi üzerinde pek büyük bir tesir hâsıl edeceği inkâr edilemez... bunun yanında, koleradan hastalananların çoğu doktorlarca belirtildiği gibi Değirmendere suyundan hastalanmışlardır. Bunu lağımların fenne uygun inşa edilmemesi teşkil ediyordu... şehrin nezafet ve taharetine itina ve dikkat edilmediği vaveylası hemen her ağızdan işitiliyordu. Biraz daha ileri gidenler, geceleri sokaklarda fenerlerin ölü gözü gibi gayet sönük ziya verdiğini, yolların bozuk olduğunu, dikkatle adım atmayan bir adamın düşüp başını, gözünü kıracağına belirtiyorlardı. Haklıydılar da... ancak her şeyi de hükûmetten beklemek olmaz. Bunların kısıtlı belediye bütçesiyle olamayacağını da takdir etmek gerekir. Demek ki, biz fedakârlık göstermez isek hiçbir şey meydana getiremeyeceğiz.” İşte bu gerçeğin bilincinde olarak hareket etmek, medeniyet yolunda eserler meydana getirmenin en önemli yolu olarak görülmüştür.¹¹⁰⁵

Trabzon’da imar alanında meydana gelen bu gelişmelere rağmen istenilen bir düzeyde kalkınmanın gerçekleştiğini söylemek güçtür. Başta demiryolu olmak üzere, su, şehir içi yollar, haberleşme, aydınlatma gibi meseleler istenildiği gibi çözüme kavuşturulamamıştır. Ancak toplumda ve devlet idaresinde artan bilinçlenme, şehrin Millî Mücadele sonrası imar alanındaki çalışmalarında önemli bir birikim meydana getirmiştir.

¹¹⁰⁴ **Trabzon’da Meşveret**, 11 Şubat 1327/24 Şubat 1911, No: 355, s. 1; 15 Şubat 1327/28 Şubat 1911, No: 356, s. 2.

¹¹⁰⁵ **Trabzon’da Meşveret**, 11 Mayıs 1327/24 Mayıs 1911, No: 278, s. 1.

SONUÇ

1839 yılında Sultan Abdülmecid tarafından ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmesi bakımından önemli bir gelişmedir. Bu önem, her şeyden evvel padişahın bundan sonra yasalara, kanunun üstünlüğü ilkesine fermanında verdiği söze dayanarak uyacak olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'de Meşrutiyet düşüncesinin doğmasında ve gelişmesinde, bu anlamıyla adı geçen ferman büyük değer taşımaktadır. 1840 yılından sonra artmaya başlayan eğitim kurum ve faaliyetlerinin sonucu yetişmiş bilgili, kültürlü bir sınıfın ortaya çıkması da Meşrutiyete doğru giden yolun önemli yapı taşlarından birisini oluşturmuştur. Osmanlı Devlet ve toplum hayatında modernleşme olarak ifade edilebilecek çalışmalar bu dönem sonrasında yaygınlık kazanmaya, basın ve bürokrasideki gelişmelerin paralelinde yavaş da olsa halk tabanı bulmaya başlamıştır. Nitekim Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Hüseyin Avni Paşa, Ebuzziya Tevfik gibi önde gelen ilk kuşak meşrutiyetçiler bu dönemde yetişmiş, kısa sürede olsa yürürlükte kalabilen anayasa ve açılan meclis, onların başlattığı mücadele ile kazanılabilmıştır. Ancak I. Meşrutiyet'in siyasi hayatı kısa sürmüş, 14 Şubat 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasıyla II. Abdülhamid'in mutlak egemenliğine dayanan yeni bir dönem başlamıştır. Bununla birlikte anayasalı ve meclisli bir yapının devlet ve toplum hayatında vazgeçilmezliğine inananlar için mücadele sona ermemiş ve Askeri Tıbbiye'den başlamak üzere II. Abdülhamid'in yönetimine karşı bir muhalefet içten içe devam etmiştir. İlerleyen süreçte artan iç ve dış baskılar, devletin yıkılışa doğru sürüklendiği düşüncesi muhalefeti şiddetlendirmiştir. Bu şiddetlenmenin neticesi muhalefet, kendini bazen açık ama çoğu zaman gizli yayın yoluyla yoğun propaganda çalışmalarına yöneltince, II. Abdülhamid iktidarının bu unsurlara karşı, yakalama/sorgulama/sürgün faaliyetleri artmıştır. Fakat iktidarın bütün baskılarına rağmen gerek yurtiçi gerekse yurtdışında muhalefet devam etmiştir. Özellikle bu muhalefet hareketleri, Makedonya'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ortaya çıkması ve teşkilatçılığıyla hedeflenen sonuca ulaşmış ve Anayasa tekrar yürürlüğe konularak Meşrutiyet 23 Temmuz 1908 tarihinde ikinci defa ilan edilmiştir.

Amacına ulaşan ve Meşrutiyet İnkılâbını gerçekleştiren Jön Türkler, yeni düzende siyasî, iktisadî, sosyal, idarî vb. alanlarda önemli mesafeler kat etme beklentisi içerisindeydiler. Uzun yıllar verdikleri mücadelelerinde en çok vurgu yaptıkları da Meşrutiyetin ilanı ile devlet ve millet hayatında kötüye gidişin son bulacağıydı. Dolayısıyla beklentiler hemen her alanda yüksekti. Bu yeni dönemde ittihad-ı anasırı, terakkiyi, hürriyeti kendi önderlikleriyle gerçekleştirmek istiyorlardı. Belirledikleri hedefe ulaşmak amacıyla taşradaki örgütlenmelere önem veren Jön Türkler, özellikle toplumsal bir taban bulmak, var olanı genişletmek ve meşruiyetlerini daha sağlam bir zemine oturtmak için faaliyetlerde bulundular. İşte bu noktada Trabzon'da, Meşrutiyete giden yolda ve sonrasında nasıl bir gelişim olduğunu, devletin topluma, toplumun devlete karşı olan görevlerinde değişiklik olup olmadığını araştıran bu tez, böylece Meşrutiyet İnkılâbının bir taşra örneği üzerinden nasıl karşılık bulduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Trabzon, II. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde gerçekleşen etkilerin yoğun şekilde yaşandığı bir vilayet merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha Meşrutiyet ilan edilmeden önce Trabzon'da Jön Türklerin teşkilatlandığını, istibdat idaresinin yasaklı saydığı yayınların okunduğunu, Meşrutiyete giden yolda engel çıkartabileceği düşünülen devlet görevlilerine karşı tavır takınıldığını, bunun sonucu vilayette II. Abdülhamid'e bağlı hafiyelerin görev aldığını görmekteyiz. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra İttihatçı dernek şubelerinin kurularak faaliyete geçtiğini, şubelerin kuruluşu esnasında Trabzon'un önde gelen eşrafından kişilerin de "kutsal" sayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun şubeleri içinde, en azından ilk yıllarda, yer aldıkları gözlemlenmiştir. Şubeler aynı zamanda Meclis-i Mebusan açılana kadar halkın dilek ve şikâyetlerini ilettikleri yer haline gelmiştir. Bu noktada taşradaki varlıklarını daha güçlü hale getirmek isteyen İttihatçılar, seçimlerin yaklaşması dolayısıyla Cemiyete üye meselesinde seçici davranmamış, bu durum daha sonra eleştirilere, cemiyet adına istenmeyen tutum ve davranış içerisinde bulunan kişilerin Cemiyet içinde varlığına sebep olmuştur. Mevcut durumlarını bu yeni dönemde de korumak isteyen ya da kendilerine bir mevki elde etmek isteyenler, Cemiyete dâhil olmaya çalışmıştır. Ahmet Faik Günday eşraf ve mütegalibe ve bunların mensubu olan vilayet memurlarının eski durumlarını tamamen koruduklarını, sadece bir farkla hepsinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye kaydolduklarını ifade ederken üzerinde durduğu bu husustu. Gerçekten de Cemiyet bu gibi ailelerin taşradaki ve taşra üzerinden Cemiyetteki mevcudiyetlerini kabul etmek durumunda kalmıştı. Bununla birlikte Cemiyetin Trabzon'da 1908 öncesi mevcut olan faaliyetleri ve Meşrutiyete hizmet

isteğinde olan mensuplarının varlığı da unutulmamalıdır. Trabzon'da önde gelen Nemlizadeler, Eyüpzadeler, Barutçuzadeler gibi ailelerin baştanberi Cemiyetin yanında yer almış olması bunun kanıtıdır. Millî Mücadele Dönemi'nde ise Trabzon'da güçlü bir İttihatçı varlığı bulunmaktaydı.

Trabzon'da kurulan şubelerle birlikte Meşrutiyetin ilanı sonrası meydana gelen değişimlere baktığımızda ise olumlu yönde bir gelişmenin yaşandığını görmekteyiz. Şurası açıkça ifade edilebilir ki, artık Trabzon insanı devletin kendisine karşı olan vazifelerini yerine getirmesini daha yüksek sesle talep edebilmektedir. Hükûmetin millete değil, milletin hükûmete iş gördürme zamanının geldiği vurgusuyla bu istekler; medeni bir yaşamın gerekleri olan ulaşım, iletişim, güzel sanatlar, eğitim gibi alanlarla iktisadî girişim ve beklentilerde çok açık bir şekilde takip edilebilmektedir. Basının da katkısıyla bu beklentiler kamuoyunda seslendirilmiş, hükûmete yazılar yazılmak suretiyle resmî hale sokulmuştur. Gelişmelerde şüphesiz Meşrutiyetin sağladığı özgür ortamın katkısı büyüktür. Zira Anayasanın öngördüğü seçimlerin yapılarak meclisin açılması hürriyetin geri gelişi olarak anlamını bulmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde cehalet, iktisadî gerilik, siyasî ve idarî yetersizlik gibi sorunlardan kurtulmanın ve toplumsal aydınlanmanın yolu eğitimde görüldüğü için bu alana büyük önem verilmiş ve II. Abdülhamid Dönemi'nde yoğunlaşan okullaşma faaliyetleri, II. Meşrutiyet Dönemi'nde nitelik yönünden de bir artışla birlikte kendisini göstermeye başlamıştır. Ayrıca önem verilen sadece başkent olmamış, basın hayatında sıkça yer bulan Anadolu'nun ihmal edildiği meselesinden hareketle okullaşma faaliyetleri taşrada daha çok ele alınır olmuştur. Nitekim bu dönemde Trabzon'daki eğitim kurumlarının sayısında bir artış görüldüğü gibi toplum düzeyinde eğitime duyulan ihtiyaç çok açık dillendirilir hale gelmiştir. İlk defa olarak Trabzon'da Jandarma ve Sütçülük Mektebi açılmış, Sanayi Mektebi'nin durumu iyileştirilmiş, Darulmuallimin-i İbtidaî Mektebi'ne giden öğrencilere burs dahi bağlanarak okulun Trabzon ve çevresinde hizmet üretmek üzere mezun vermesi sağlanmıştır. Gayrimüslimler ise özellikle Islahat Fermanı ile elde ettikleri okul ve kilise açma haklarını II. Meşrutiyet Dönemi'nde de devam ettirmiş, bu konuda sıkıntı ile karşılaşmamış, hatta büyük devletlerin korumasından da faydalanarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı idaresinin denetimi dışında kalabilmişlerdir. Trabzon'da ayrıca eğitimin niteliğine yönelik tartışmalar yapılmış, derslerin uzmanları tarafından verilmesi istenmiş, uygulamalı ve yörenin ihtiyaçlarına yönelik eğitimin önemi takdir edilmiştir. Dönemin ilk yıllarında Trabzon İdadisi'nde bir

müdür ataması ve içerisinde siyasî müdahalelerin de sezildiği derslere yönelik boykot hareketi, ardından basın da bir Millî Eğitim Müdürlüğü tartışması olmuşsa da ortak olan nokta eğitimin kalitesinin artırılması ve bunu sağlayacak bilgi ve beceriye sahip olanların iş başında bulunması olmuştur.

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte doğan özgürce söz söyleyebilme ve tartışabilme sonucu beklentiler, önceki dönemle kıyas kabul etmez derecede Trabzon kamuoyunun öncelikleri arasına girmiştir. Dönemin aydınlarının ortak görüşü haline gelen değişimin sadece siyasî değil, toplumun kültürel dünyasında da olması gerektiği anlayışı, sonuçları itibarıyla Trabzon'a kadar uzanmıştır. Eğitim ve kültür dünyasının zenginleşmesini ve gelişimini sağlayan güzel sanatların bir ögesi olarak tiyatro, eski dönemin yasaklı olan oyunlarını yeniden sahnelemeye başlamıştır. Bu oyunlarda en göze çarpan ise tiyatroların oynandığı yerlerde Namık Kemal ve Mithat Paşa'nın resimlerinin asılmasıdır. Ayrıca vatan temalı oyunlar yeniden sahnelenirken, istibdadı yeren, devlet ve toplumun içerisinde bulunduğu sıkıntılara daha fazla yer veren oyunların sayısı artmıştır. Dönemin bir yeniliği olarak 10 Temmuz II. Meşrutiyet'in ilanı, resmî bayram günü kabul edilmiş ve Trabzon'da özellikle Birinci Dünya Savaşı'na kadar coşkuyla kutlanmıştır. II. Meşrutiyet'e yönelik bu şekilde bir sembolleştirme üzerinden, hem Osmanlı birliği hem toplumlar arası dayanışma hem de tarihi bir değer olarak meşrutiyetin ve onun önderlerinin kabulü temin edilmek istenmiştir. Basın hayatında ise Osmanlı Devleti genelinde kelimenin tam anlamıyla bir patlama yaşanmış, Trabzon da bu artışa 18 adet gazete ve dergi çıkarma imtiyazı alarak katkı sağlamıştır. Trabzon'da her cemaate, diğer vilayetlerde olduğu gibi, ayırım yapılmaksızın istedikleri dilde gazete ve dergi çıkarabilme imkânı tanınmıştır.

Eğitim, kültür ve sosyal hayatta bu gelişmeler yaşanırken İktisadi alanda yaşanan gelişmeler, çıkarılan sanayiye teşvik kanunları, sağlanan vergi muafiyetleri, yapılan yasal düzenlemelere rağmen Trabzon'da istenen ve beklenen seviyeye ulaşamamıştır. Sanayi alanında devletten kurulma izni alan, ancak sonraki durumu hakkında bilgi elde edilemeyen bir tuğla ve kiremit fabrikası açma girişimi, beyaz ve renkli kumaş imali için Değirmendere'de açılan bir fabrika ve Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesi dokuma ve el sanatlarında makineleşmeyi gerçekleştirmek isteyen Trabzon Millî Mensucat Fabrikası Türk Anonim Şirketi ve Abdullah Cevdet'in bahsettiği ancak kuruluş tarihlerini tespit edemediğimiz demir ve şeker fabrikası dışında bir girişime rastlanamamıştır. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sürecinde ise bu ufak çapta girişimler de mevcudiyetlerini yitirmiştir. Tarım alanında ise bölgenin üretime elverişli olduğu tütün, fındık, fasulye,

mısır ürünlerinin dışında tarım, kendine yeter bir geçim kaynağı olmaktan öteye taşınmamıştır. Bununla birlikte adı geçen ürünler, gerekli bilgi ve teknikten yoksun geleneksel yöntemlerle üretiliyor, ticarî bir ürün olan tütün üretim-alım ve satım işleri ise yabancı bir kuruluş olan Reji İdaresi'nin elinde bulunuyordu.

Trabzon, coğrafi konumu itibarıyla Doğu ile Batı arasında yapılan ticaretin önemli bir transit noktasıydı. Konumunun sağladığı avantajla gerek deniz gerekse kara ticaretindeki önemini inişli-çıkışlı bir grafiğe rağmen korumuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise bu ticareti ayakta tutabilmek ve yukarıya doğru bir ivme kazandırabilmek adına limanda ve Trabzon'a ulaşan yollarda yatırımlar yapılmaya çalışıldı. Ancak maddi sıkıntılar içerisinde bulunan devlet, limanda gemilerin yanaşmasına müsait bir iskele, ticarî malların düzenli bir şekilde bekletilmesi için lazım olan depo ve malların nakli için tasarlanan raylı taşımacılığı gerçekleştiremedi. Diğer taraftan Trabzon-Erzurum karayolu, bir iki ufak tamir girişiminin dışında düzeltilemedi. Demiryolu yapımı ise halkın maddi manevi destek sağlayacağını temin etmesi, meselenin meclise takrirlerle gelmesi ve yapılan keşif çalışmalarına rağmen bir hayal olarak kaldı. Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi maddi anlamda Trabzon'da istenilen gelişmeyi temin edemedi. Ticaretin doğal bir seyri olarak Batı ile yapılan ticarete yük ve gemi miktarında artışlar meydana geldiyse de bu durum Trabzon'un belli bir seviyede kendi yerel ekonomisini oluşturamadığı için şehre dönük çok az etkide bulundu. Trabzon'da 1908-1918 yılları arasında 7 valinin göreve getirilmiş olması sonucu, özellikle Vilayet idaresi anlamında bir istikrarın sağlanamaması da vilayetin planlı ve süreklilik içerisinde hizmet vermesini ve iktisadî faaliyetlere destek çıkabilmesini engellemiştir.

II. Meşrutiyet'in devlet ve toplum hayatında meydana getirdiği bir diğer gelişme ve değişim, bütün yurttaki olduğu gibi Trabzon'da da canlı bir siyasî hayatın ortaya çıkmasına zemin hazırlamasıdır. Ancak bu siyasî ortam beraberinde bir çatışma kültürünün yerleşmesine de sebep olmuştur. I. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında meclisin kapatılması nedeniyle otuz yıl gibi uzun bir sürenin siyasî tecrübe yaşanmadan geçirilmesi, seçim, parti, demokratik tartışma kültürü gibi gelişmelerin toplumda yerleşerek normalleşebilmesine zaman ve zemin bırakmamıştır. Bunun sonucu merkezîyetçi-adem-i merkezîyetçi, İttihatçı-Ahrarcı/Hürriyet ve İtilafçı şeklinde ayrışmalar yaşanmış, siyasî yaşam karşılıklı gruplarda yer alanların birbirlerini çeşitli yolsuzluk, yetersizlik, kötü idarecilik, baskıcılık gibi tutum ve davranışlarla suçlamasına, ayrışmanın daha da derinleşmesine sebep olmuştur.

Trabzon'da yukarıda bahsedilen siyasî çatışmanın en somut örneği ise Trabzon'da Meşveret gazetesi ile Tarık gazetesi üzerinden 1912 seçimlerinde yaşanmış, karşılıklı suçlamalarla meclisli bir yapının gereği olan demokratik seçme ve seçilme özgürlüğünün kötü bir örneği verilmiştir. İktidar-muhalefet arası ilişki normal bir siyasî rekabetin dışına çıkmıştır. Hatta Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulup Trabzon'da da faaliyete geçmesiyle buradaki gelişmeleri dikkate alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Cavid Bey'i, içerisinde Trabzon'un da olduğu bir yurt gezisine yollamıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen Trabzon kamuoyunda seçilecek kişilerin eğitilmiş, kültürlü, vatanına samimiyetle bağlı, memleketin ihtiyaçlarını takdir ederek bu ihtiyaçlara vakıf olmuş kişiler olması isteği önemle belirtilmiştir. Ayrıca siyaset, II. Meşrutiyet ve basın sayesinde daha geniş bir kesime yayılmıştır. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'i ilan ettiren ve iktidarda ne olursa olsun kalmak isteyen özellikleriyle seçimleri domine etmiş, Tunaya'nın belirttiği gibi şekil bakımından demokratik görünse de ruh bakımından demokratik olmayan bir süreç yaşanmıştır.

Trabzon'da meydana gelen gelişmeler sadece bunlar değildir. İttihad-ı anasır ilkesi doğrultusunda yaşanan ve sembolik hale gelen Osmanlının bütün unsurlarının kucaklaşması ve birliktelik sergilemesi Trabzon'da bunun ötesine geçmiştir. Özellikle dış politikada Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan Bosna Hersek'in ilhakı, Girit'in Yunanistan'a katılması konularında yaşanan gelişmeler bu birlikteliği öne çıkarmıştır. Trabzon'da Rum olsun Ermeni olsun bütün unsurlar Müslüman Türk halkla birlikte hareket etmiş, gönüllü yardım cemiyetleri oluşturulmuş ve hatta Trablusgarp Savaşı'nda ölen ya da yaralanan askerlerin ailelerine, Donanma ve Teyyare Cemiyeti'ne yardımlar toplanılmış, ittihad-ı anasırın en güzel örnekleri verilmiştir. Ancak incelediğimiz on yıllık sürecin tamamı için bu birlikteliğin devam etmediğini belirtmek gerekir. Özellikle Balkan Savaşları sonrası Rumeli'de yaşananlar, ardından Birinci Dünya Savaşı'nda Rum ve Ermeni çetelerinin Trabzon başta olmak üzere Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da meydana getirdikleri asayişsizlik, katliamlar, bu unsurları tam anlamıyla ayırmış ve araya giren düşmanlıklar varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Meşrutiyet, ortaya koyduğu kardeşlik ilkesine ve ilk yıllarda yaşattığı ittihad-ı anasır örneklerine rağmen, milletleşme sürecine girildiği bu çağda devleti ve halklarını bir arada tutamamıştır.

Yukarıda ifade edilen gelişmelerin sonucu II. Meşrutiyet, seçimleri, meclisleri, basını, boykotları, mitingleri, cemiyet ve derneklerin faaliyetleri, 10 Temmuz bayram kutlamaları, tiyatroları, iktisadî gelişime yönelik beklentileri, zaman zaman sıkıntılı

süreçleri olsa da halka sağladığı söz söyleme, hükûmetten sorumluluklarını yerine getirme düşüncesiyle toplumu ve onun devletini değişimin merkezine yerleştirmiştir. Bu değişimden Trabzon da azami ölçüde faydalanmaya çalışmış, Meşrutiyet bir terakki devri olarak görülmüş, yönetici ve halk her türlü medeni gelişmenin vasıtalarını Trabzon'a kazandırmak için maddi manevi fedakârlıkta bulunmaya çalışmıştır. Zira her alanda çalışmak, ama çok çalışmak bu yeni dönemin insanları için bir diğer önemli prensip olmuştur. Meşrutiyet İnkılâbı inişleri-çıkışlarıyla sadece bir dönemi değil bugünleri de etkilemiş, döneme olan ilgi her zaman canlılığını korumuştur.

Neticede bu tezde, Osmanlı vilayetlerinden Trabzon'un, özellikle merkezinin, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki gelişmeleri ele alınmış, şehrin bu dönemdeki siyasî, sosyal, kültürel, iktisadî ve idarî tarihi, Osmanlı Devleti'nin merkez idaresinde meydana gelen gelişmelerin bir parçası olarak yazılmaya çalışılmıştır. Tezde ortaya konulmaya çalışılan sonuçlar, diğer vilayetlerin II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki tarihleri ele alındıkça genel Meşrutiyet tarihi yazımına daha iyi katkı sağlayabilecektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A. MTZ

BOA, BEO

BOA, DH. EUM. KLU

BOA, DH. EUM. MTK

BOA, DH. EUM. 3.Şb-2.Şb

BOA, DH. HMS

BOA, DH. İD

BOA, DH. İUM

BOA, DH. MKT

BOA, DH. MUI

BOA, DH. SYS

BOA, DH. ŞFR

BOA, HR. SYS

BOA, İ. AZN

BOA, İ. DH

BOA, İ. HUS

BOA, İ. MF

BOA, İ. MMS

BOA, İ. TNF

BOA, MF. MKT

BOA, MV

BOA, ŞD

BOA, Y.A. HUS

BOA, Y. MTV

BOA, Y. PRK. BŞK

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu)

B. Resmî Dökümanlar ve Yayınlar

ATASE (2005), **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. II, Ankara: ATASE Yayınları.

----- (2006), **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. V, Ankara: ATASE Yayınları.

----- (2009), **Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922**, C. I, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.

Başbakanlık Devlet Arşivi (1995), **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

_____ (2007), **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)**, C. II, Yayın Nu:86, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

_____ (2005), **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)**, C. IV, Yayın Nu:76, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

_____ (2002), **Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)**, C. I, Yayın Nu:58, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (2005), **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C. I, ATASE Yayınları, Ankara.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı (1976), **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Türk Deniz Harekâtı**, C. 8, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

Salnâme-i Devlet-i Âlî Osmanî (1327), Sene-i Maliye 1327, Dersaadet: Selanik Matbaası.

Trabzon Belediyesi (2007), **Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri (1850-1923)**, (Haz. Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci-Sezgin Demircioğlu-Recep Karacakaya), C. I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları,

C. Gazete ve Mecmualar

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

Envar-ı Vicdan

Feyz

Giresun

Haber Anası

Hadim-i Millet

Hekim

Kehkeşan

Tanin

Tarık

Temkin

Trabzon'da Meşveret

D. Diğer Kaynaklar

Adamof, E. E. (2000), "Birinci Dünya Harbi'nden Önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi Durumu", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, (Çev. Hüseyin Rahmi), 37, 18-30.

Adıyeke, Ayşe Nükhet (2000), **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, Ankara: TTK Yayınları.

Adıyeke, A. Nükhet (1993), "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1 (3), 335-346.

Adıyeke, A. Nükhet ve Adıyeke, Nuri (2007), **Fethinden Kaybına Girit**, İkinci Baskı, İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılığı Yayınları.

Ağanoğlu, H. Yıldırım (2001), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç**, 1. Basım, İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Ahmad, Feroz ve Rustow, Dankwart A. (1976), "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 4-5, 245-284.

Ahmad, Feroz (1989), "Jön Türkler Döneminde Savaş ve Toplum", **Tarih ve Toplum**, 2 (64), 47-56.

_____ (2010), **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, 8. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Ahmetoğlu, Selim (2011), “31 Mart İsyanı’nın Trabzon’daki Yankıları”, **Türkiyat Mecmuası**, 21 (1), 1-17.
- Akarca, Halit Dünder (2009), “İşgal Döneminde Trabzon’da Rus Politikaları”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 4 (7), 141-152.
- Akbayrak, Hasan (1987), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Millî Bayramlar”, **Tarih ve Toplum**, 43, 31-38.
- Akgün, Seçil Karal ve Uluğtekin, Murat (2000), **Hilal-i Ahmer’den Kızılay’a**, Ankara: Beyda Basımevi.
- Akgündüz, Hasan (1997), **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi**, İstanbul: Ulusal Yayınları.
- Akpınar, Mehmet (1999), “II. Meşrutiyet Meclisince Reji’nin Sorgulanması”, **Osmanlı**, C. 3, (Ed. Güler Eren-Kemal Çiçek-Cem Oğuz), Ankara: Türkiye Yayınları, 608-614.
- _____ (2000), “Reji Uygulamasına Trabzon Örneği”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 541-552.
- _____ (2002), “Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı”, **Türkler**, C. 14, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 305-312.
- _____ (2007), “Reji İdaresinin Trabzon Tütün Üreticisine Getirdiği Kısıtlamalar”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), C. 2, (Haz. Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Veysel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 785-802.
- Aksoy, Volkan (2003), **Birinci Dünya Harbi’nde Doğu Karadeniz’de Muhacirlik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2007), “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Hükümetin Trabzon Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, (25-26 Mayıs 2005), C. 2, (Haz. Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Veysel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 841-850.
- _____ (2012), “Trabzon’da “On Temmuz” Bayramı Kutlamaları”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (13), s. 49-58.
- Aksüt, Ali Kemalî (1944), **Profesör Mehmet Ali Aynî Hayatı ve Eserleri**, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Akşin, Sina (1985), “Jön Türkler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 832-843.

- _____ (1985), “İttihat ve Terakki”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1422-1435.
- _____ (2006), **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.
- Aktar, Yücel (1999), **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, İkinci Baskı, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Aktüre, Sevgi (1985), “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 891-904.
- Akyüz, Yahya (2001), **Türk Eğitim Tarihi**, 8. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Alan, Gülbadi (2011), “Amerikan Board Misyonerlerinin Trabzon ve Çevresinde Yürüttükleri Faaliyetler Çerçevesinde Eğitim Alanındaki Çalışmalar”, **CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri** (18-23 Eylül 2006), (Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 671-691.
- Alap, Cevdet (2011), **Bir Ömür Bir Şehir**, 2. Baskı, (Haz. Hikmet Aksoy), Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Albayrak, Hüseyin (1987), **Tarih İçinde Trabzon Lisesi**, Trabzon: Trabzon Liselerinden Yetişenler Deneği Yayınları.
- _____ (1994), **Trabzon Basın Tarihi**, Ankara.
- _____ (2002), “19. Yüzyılda Azınlık ve Yabancı Okullar”, **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), C. 1, (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 413-440.
- _____ (2008a), **Trabzon Millî Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, C. 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü Yayınları,
- _____ (2008b), **Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Alkan, Ahmet Turan (1999), “Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mar Vakası ve Sonuçları”, **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 420-429.
- Alkan, Mehmet Ö. (2004), “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, (Der. Kemal H. Karpat), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 73-242.
- _____ (2010), “1908 Seçimleri ya da 1324 İntihabı”, **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 93-116.

- Alkan, Necmettin (2011), **Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi**, 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Altan, Ş. (1937), "Trabzon Transit Yolu ve Rakip Yollar", **İnan**, 1 (3), 21-22.
- Altınay, Ahmet Refik (1992), **Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tehassüsler)-Ermeni Mezalimi**, 1. Baskı, İstanbul: Fikir Yayınları.
- And, Metin (1985), "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1608-1622.
- Arif Cemil, **Birinci Dünya Savaşında Teşkilât-ı Mahsusa**, 2. Baskı, (Haz. Metin Martı), İstanbul: Arma Yayınları.
- Armaoğlu, Fahir (1999), **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- _____, **20. YY, Siyasi Tarihi (C. 1-2: 1914-1995)**, Genişletilmiş 12. Baskı, Alkım Yayınevi Yayınları.
- Arslan, Ali (2007), "Ermeniler ve Eçmiyazın Papalığı", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 78-85.
- Aslan, Betül (2002), "Rus İşgali Altındaki Trabzon Türk Halkına Uzanan Bir Kardeş Eli: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 549-557.
- Aslan, Betül (2000), **Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği" ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi**, Ankara,
- Atabey, Figen (2006), **Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Millî Mücadele Dönemi)**, Ankara: ATAM Yayınları.
- Atalar, Münir (2000), "XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 131-135.
- Atnur, İbrahim Ethem (2002), "Trabzon'da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), C.1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 521-526.
- Avcı, Orhan (1996), "İttihat ve Terakki Partisi Devrinde İzlenen İktisadi Politikalar (1908-1918)", **Askeri Tarih Bülteni**, 21 (40), 165-184.

- Aydın, Abdurrahim ve Özgören, Aydın (2007), “Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumlarının Faaliyetleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 5 (10), 233-246.
- Aydoğan, Erdal ve Eyyüpoğlu, İsmail (2004), **Bahaeddin Şakir Bey’in Biraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, Birinci Baskı, Ankara: Alternatif Yayınları.
- Aygün, Necmettin (2000), “Trabzon Gümrüğü”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 312-325.
- _____ (2009), “Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Karadeniz’in Güney kesiminde İktisadî Faaliyetler”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 6 (23), 41-76.
- _____ (2010), “Osmanlı Devleti’nde İdarî Taksimat Alanındaki Düzenlemelerin Taşradaki Yansımaları: Vakfikebir, Şarlı ve Tonya Örneği (1840-1918)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 7 (26), 35-77.
- Ayhan, Bünyamin (2010), “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın”, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, (Ed. Hakan Aydın), Konya: Palet Yayınları, 43-71.
- Aysal, Necdet (2006), “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 37-38, 15-53.
- Ayşe, Osmanoğlu (1984), **Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)**, İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Balcıoğlu, Mustafa (1993), “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki”, **OTAM**, 4, 91-97.
- _____ (1997), “Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman”, **Giresun Tarihi Sempozyumu** (24-25 Mayıs 1996), İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 259-266.
- Baltacı, Cahid (2005), **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Baltacı, Mehmet Emin (1997), “İzmir’de Avusturya Boykotajı”, **Tarih ve Toplum**, 161, 19-26.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1983), **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. 2, 1. Kısım, Ankara: TTK Yayınları.
- Bello, Hasan (2009), **Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk’ta 1911 Malisörler İsyanı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berkes, Niyazi (2002), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, (Haz: Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY Yayınları.

- Beyoğlu, Süleyman (2007), "Giresun'da Pontusçu Faaliyetler ve Osman Ağa", **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 365-385.
- _____ (2011), **İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları**, 1. Basım, İstanbul: Bengi Yayınları.
- Binbaşı Süleyman (Gürcan), **Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır**, (Haz. Ömer Türkoğlu), Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997.
- Birgen, Muhittin (2006), **İttihat ve Terakki'de On Sene**, 1. Basım, C. 1, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Birinci, Ali (1987), "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", **Tarih ve Toplum**, 7 (273), 17-24.
- _____ (1990), **Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, 1. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (1999), "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895)", **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 401-409.
- _____ (2002), "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 193-211.
- _____ (1990), "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı (1865-1928)", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, (1-3 Haziran 1988), Samsun, 3-14.
- Bleda, Mithat Şükrü (2010), **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul: Destek Yayınevi.
- Bostan, İdris (2000), "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 303-309.
- Boura, Katerina (1998), "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)", (Çev. Yorgo Benlisoy), **Toplumsal Tarih**, 56, 22-29.
- Budak, Mustafa (2007), "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kıyımları", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 109-128.
- Burak, Durdu Mehmet (2007), "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Faaliyetlerinden Kısa Bir Kesit", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 3 (12), 25-34.
- Bülent, Atalay (2002), "Trabzon Metropolit Hrisanthos'un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), C. 1, (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 599-609.

- Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, 1. Basım C. 1, (Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, 1. Basım C. 2, (Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Cantay, Gönül (2005), "Türk Tıbbının Eğitim-Öğretim Evreleri", **38. Uluslar arası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, (Ed. Nil Sarı-Ali Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın), C. 2, Ankara: TTK Yayınları, 1203-1209.
- Cemal Paşa, (2012), **Hatırât (1913-1922)**, 2. Baskı, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: DBY Yayınları.
- Cevat, Ali (1991), **İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi**, 3. Baskı, (Haz:Faik Reşit Unat), Ankara: TTK Yayınları.
- Childs, Timothy W. (2008), **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri**, I. Baskı, (Çev. Deniz Berktaş), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çadırcı, Musa (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, , İstanbul: İletişim Yayınları, 210-230.
- _____ (1988), "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (BTBKK) Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), (Haz: Mehmet Sağlam vd.), Samsun, 191-198.
- _____ (1990), "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (1-3 Haziran 1988), (Haz. Mehmet Sağlam vd.), Samsun, 15-23.
- _____ (1991), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara: TTK Yayınları.
- Çakır, Hamza ve Aydın, Hakan (2010), "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü", **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, (Ed. Hakan Aydın), Konya: Palet Yayınları, 237-260.
- Çalık, Ramazan ve Tepekaya, Muzaffer (2006), "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 16, 205-228.
- Çapa Mesut, (1987), "Giresun Mutasarrıfının Pontus Meselesiyle İlgili Bir Raporu", **BTDD**, 29, 55-58.
- _____ (1988), "Pontus Meselesinde Rum Cemiyetlerinin Rolü", **BTDD**, 35, 68-70.

- _____ (1989), “Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü Nizamnamesi”, **Trabzon**, 3, 58-60.
- _____ (1991), “İstikbal Gazetesine Göre Trabzon’da Mübadele ve İskân”, **Atatürk Yolu Dergisi**, 2 (8), 631-642.
- _____ (1993a), “Trabzon Vilâyeti Terakki ve Teali Kulübü”, **Tarih ve Toplum**, 19, (113), 303-305.
- _____ (1993b), **Pontus Meselesi, Trabzon ve Giresun’da Millî Mücadele**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- _____ (1999), “Trabzon’da Rus İşgali ve Sonuçları”, **Türk Kültürü**, 433, 267-274.
- _____ (2000a), “Karadeniz’de Pontusculuğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Sadakatleri, Hristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu”, **19 Mayıs ve Millî Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999**, Samsun, 53-66.
- _____ (2000b), “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Yıldönümü Kutlamaları (1913-1922)”, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan 1999)**, (Haz. Turan Gökçe), İzmir, 559-572.
- _____ (2000c), “Trabzon’da Eğitim”, **Trabzon**, Trabzon Valiliği, 122-160.
- _____ (2001), **Pontus Meselesi**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Çapa, Mesut ve Çiçek, Rahmi (2004), **Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Yaşam**, I. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları.
- Çavdar, Tefvik (1991), **İttihat ve Terakki**, 1. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2007), **İz Bırakan Gazete ve Gazeteciler Babîâli’den Geriye Ne Kaldı?**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çaycı, Abdurrahman (1992), “Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler”, **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)**, Ankara: TTK Yayınları.
- Çelebi, Mevlüt (2002), **Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara: ATAM Yayınları.
- Çetinkaya, Y. Doğan (2004), **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2008), “1908 Devrimi’nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 38, 125-140.
- Çevik, Zeki ve Özkan, Filiz (2009), “Pontus Terörünün I. Meclise Yansımaları (1920-1923)”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 399-412.

- Çiçek, Hikmet (2004), **Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çiçek, Rahmi (1992), "Feyz Gazetesine Göre Trabzon'da 1908 Seçimleri", **Akademik Yorum**, 2, 42-44.
- _____ (1998), **Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'da Yerel Yönetim**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- _____ (2000a), "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesindeki Yeri", **19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu**, (20-22 Mayıs 1999), Samsun, 67-78.
- _____ (2000b), "Trabzon'da Yerel Yönetim Düşüncesi ve Şehirleşme Çalışmaları (1919-1933)", **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 591-608.
- _____ (2000c), "Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)", **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, (8-10 Nisan 1999), İzmir, 535-557.
- _____ (2001), "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 16, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 121-139.
- _____ (2011a), **İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Belediye ve Belediyecilik (1919-1925)**, 1. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları.
- _____ (2011b), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon-Tebriz Yolu", **CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyumu**, (14-16 Nisan 2011 Uşak), C. 1, İzmir: Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayınları, 431-454.
- _____ (2011c), "Trabzon'da Millî İktisat Uygulamaları ve İktisadi Faaliyetlerin Gelişimi", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1 (1), s. 159-188.
- Çolak, Filiz (2006), "II. Meşrutiyet'in Bayram İlan Edilmesi Osmanlı Başkentinde Hürriyet Bayramı Kutlamaları", **Toplumsal Tarih**, 151, 62-69.
- Dağlar, Oya (2008), "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 38, 141-159.
- Danişmend, İsmail Hami (1961), **31 Mart Vak'ası**, İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- Davison, Roderic H. (2005), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, 2. Basım, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Demir, Fevzi (2005), "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitiminin Modernleşmesinin Modernleştirici Siyasal Elitin Rollerinin Oluşumu ve Dönüşümü Üzerine Etkileri", **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, (Ed. Nil Sarı-Ali Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın), C. 2, Ankara: TTK Yayınları, 1229-1243.

- _____ (2007), **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, 1. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.
- Demircioğlu, İsmail H. (2004), “Alfred Billiotti'nin Raporuna Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'daki Konsoloslukların Yıllık Gelirleri”, **Atatürk Dergisi**, IV (1), 95-105.
- Deyrolle, Theophile, **1869'da Trabzondan Erzuruma**, (Çev. Reşad Ekrem Koçu), İstanbul: Çığır Kitabevi.
- Dıġıroġlu, Filiz (2007), **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914**, 1. Baskı, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Dikici, Ali (2010), “Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı”, **Karadeniz Araştırmaları**, 24, 75-108.
- Doġanay, Rahmi (2007), “Millî Mücadele Döneminde İtilaf Devletleri'nin Pontusçu Faaliyetlere Yaklaşımı”, **Uluslararası** 2, (3), 59-74.
- Duman, Önder (2007), “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz'de Osmanlı Kayık Taşımacılığı”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1, (2), Trabzon: Serander Yayınları, 137-148.
- _____ (2010), **Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)**, Ankara: Berikan Yayınları.
- Duru, Nami (1957), **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul: Sucuoġlu Matbaası.
- Dündar, Fuat (2001), **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ekinci, İlhan (2006), “XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Deġişim ve Tepkiler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXI, (2), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 35-76.
- Elmacı, Mehmet Emin (1997), “İzmir'de Avusturya Boykotajı”, **Tarih ve Toplum**, 161, 19-26.
- Emecen, Feridun (2010), **Doġu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Emiroġlu, Kudret (1988), “1904 Salnamesi'nde Trabzon Sanayi Sergisi”, **Trabzon**, 2, 92-94.
- _____ (1989), “Trabzon'da Jön Türkler”, **Trabzon**, 3, 55-57.
- _____ (1990), “1908'de Trabzon Lisesi'nde Boykot”, **Trabzon**, 4, 36-38.
- _____ (1990), “Maliye Nazırı Cavit Bey'in Trabzon Gezisi (1911)”, **Trabzon**, 4, 53-59.
- _____ (1992a), “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912” **Tarih ve Toplum**, 17 (97), 41-46.
- _____ (1992b), “Trabzon-İran Yolunun Öyküsü”, **Trabzon**, 6, 12-19.

- _____ (1993), “Trabzon’da İkinci Meşrutiyet’te Tütün Rejisi’yle Mücadele”, **Trabzon**, 7, 34-46.
- _____ (1994), “Trabzon’da Avusturya Boykotu 1908”, **Toplumsal Tarih**, 8, 17-21.
- _____ (1999), **Anadolu’da Devrim Günleri II. Meşrutiyet’in İlanı**, Ankara: İmge Kitabevi.
- _____ (2000), “Trabzon’da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset”, **Kebikeç**, 10, 187-222.
- _____ (2002), “Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon’da Bürokrasi ve Eşraf”, **Kebikeç**, 14, 155-172.
- Engelhardt, (1999), **Tanzimat ve Türkiye**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Eraslan, Cezmi (1999), “II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 1, 11-22
- Eraslan, Cezmi ve Olgun, Kenan (2006), **Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul: 3F Yayınevi Yayınları.
- Erbaş, Umut (2006), **Millî Mücadele Döneminde Pontus Rum Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Eroğlu, Nazmi (2006), **Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Birinci Baskı, İstanbul: Bir Harf Yayınları.
- Ertürk, Hüsamettin (1996), **İki Devrin Perde Arkası**, 1. Basım, İstanbul: Sebil Yayınları.
- Eryılmaz, Bilal (2002), “Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği”, **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 730-738.
- Eşmen, E. Esin (2000), “Tanzimat’ın İdari Reformlarının Trabzon’da Uygulanması (1839-1856)”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri** (6-8 Kasım 1998), 2. Baskı, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 401-406.
- Fesch, Paul (1999), **Abdülhamid’in Son Günlerinde İstanbul**, Birinci Baskı, (Çev. Erol Üyepazarıcı), İstanbul: Pera Turizm Yayınları.
- Findley, Carter V. (1994), **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**, (Çev. İzzet Akyol-Latif Boyacı), İstanbul: İz Yayınları.
- _____ (1996), **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gazel, Ahmet Ali ve Ortak, Şaban (2006), “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7 (1), 223-256.
- Gedikli, Yusuf (2011), **Tırablusgarp Cephesi Hatıraları**, 1. Basım, İstanbul: Paraf Yayınları.

- Giolitti, Giovanni (2012), **Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?**, 1. Baskı, (Haz. Tahsin Yıldırım), İstanbul: DBY Yayınları.
- Goloğlu, Mahmut (2000), **Trabzon Tarihi**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Gök, Nurşen (2008), “Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 43, 77-93.
- Gökbilgin, Tayyib (1967), “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri”, **Bellekten**, 21 (121), 93-111.
- Gökçen, Salim (2010), **Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Görgülü, Ayten (2008), **Arnavut Bağımsızlığının Osmanlı Gazetelerinden İncelenmesi (Tanin, Tercüman-ı Hakikat, İkdam ve Sabah\1912-1913)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güler, Ali (2007a), “Millî Mücadele'de Rum-Yunan Terör Örgütleri”, **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 335-364.
- _____ (2007b), **Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar**, 2. Baskı, Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR).
- Güler, Ali ve Akgül, Suat (2007), **Sorun Olan Ermeniler**, 2. Baskı, Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR).
- Güler, Birgül Ayman (2006), **Yerel Yönetimler Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım**, 3. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.
- Gülmez, Mesut (1985), “Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 792-802.
- Güneş, Günver (2010), “Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, 6, (11), 5-44.
- Güneş, İhsan (1997), **Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C. I, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Güneş, İhsan (1998), **Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet**, C. II, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Gürün, Kâmuran (2010), **Ermeni Dosyası**, 10. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güzel, Şehmus (1985), “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 803-830

- Hacıfettahoğlu, İsmail (2002), “Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey”, **Türk İdare Dergisi**, 74 (435), 247-268.
- Hanioglu, M. Şükrü (1985), **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1989), “Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı**, IV, 61-78.
- Halaçoğlu, Ahmet (2003), “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)”, **Bellekten**, LXVII, (250), 1-26.
- Halaçoğlu, Yusuf (2011), **Ermeni Tehciri**, 20. Baskı İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılığı.
- Hatemi, Hüseyin (1985), “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 198-204.
- Haydaroglu, İlknur Polat (1990), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Issawi, Charles (1970), “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, **International Journal of Middle East Studies**, 1 (1), 18-27.
- İbar, Gazanfer (2012), “Hürriyet İlanı İlk Millî Bayramımızdı”, **Atlas Tarih**, 13, 66-73.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (2002), “Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu”, **Bellekten**, LXVI (247), 849-903.
- İnalcık, Halil (1996), “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, 2. Baskı, İstanbul: Eren Yayınları, 361-424.
- İnuğur, Nuri (1982), **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- İpek, Nedim (1994), “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, **19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu**, (20 Mayıs 1994), Samsun, 54-111.
- _____ (2002), “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 399-411.
- _____ (2006a), “Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (1), 107-121.
- _____ (2006b), “Samsun Sahil Demiryolu”, **Geçmişten Geleceğe Samsun**, 1. Baskı, (Haz. Cevdet Yılmaz), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, 333-348.

- İrtem, Süleyman Kâni (1999a), **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki ve Gizli Tarihi**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları.
- _____ (1999b), **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları.
- _____ (2003), **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları.
- _____ (2004), **Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)**, İstanbul: Temel Yayınları.
- İskender, Kemal (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Resmi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1308-1318.
- İslamoğlu, Abdullah (2004), **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)**, İstanbul: Gökkube Yayınları.
- Kabacalı, Alpay (1985), “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 607-616.
- _____ (2000), “Memurlar İçeri Alınmayacak”, **Popüler Tarih Dergisi**, 2, 42-45.
- Kadri, Hüseyin Kâzım (2000), **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, 2. Baskı, (Haz. İsmail Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (2011), **Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici**, Üçüncü Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kaleli, Hüseyin (2011), “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları”, **Karadeniz**, 3 (9), 152-166.
- Kansu, Aykut (2006), **1908 Devrimi**, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kantarıcı, Şenol (2011), **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Karabekir, Kazım (2009), **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, İstanbul: YKY Yayınları.
- Karaca, Erdem (2011), “Osmanlı Devleti’nde Birinci Dünya Savaşı Öncesi Şimendiferler (Demiryolları) Meselesi (1913-1914)”, **OTAM**, 27, 89-105.
- Karaer, İbrahim (1992), **Türk Ocakları (1912-1931)**, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Karagöz, Rıza (2003), “Osmanlı Devleti’nde Yunan Mallarına Karşı Uygulanan Ticari Boykot (1910)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 8, 45-74.
- Karal, Enver Ziya (1995a), **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, 5. Baskı, C. VII, Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (1995b), **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, 4. Baskı, C. VIII, Ankara: TTK Yayınları.

- _____ (1999), **Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, 2. Baskı, C. IX, Ankara: TTK Yayınları.
- Karaçavuş, Ahmet (2010), “XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Tarım”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5 (9), 47-70.
- Karahasanoğlu, Subutay (1991), Hikmet “Trabzon’da Mekteb-i İdadî Tesis Edilmesiyle İlgili Sırrı Paşa’nın Bir Tahrirâtı”, **Trabzon**, 5, 28-34.
- Karpat, Kemal H. (2003), **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kaya, Erol (2002), “I. Dünya Savaşı’nda Trabzon Muhacirleri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Trabzon, 3-5 Mayıs 2001), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 531-547.
- Kaya, Önder (2005), **Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar**, 2. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kayalı, Kurtuluş (1985), “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5-6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1436-1444.
- Kazgan, Gülten (1974), “Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 30, 313-331.
- Kazgan, Haydar (1985), “Düyun-ı Umumiye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 691-716.
- Kefeli, Yakov (2013), **Anılar (1916-1919)**, (Çev. Erdoğan Altınkaynak), Ankara: TTK Yayınları.
- Kerimoğlu, Hasan Taner (2009), **İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914**, 1. Baskı, İstanbul: Libra Yayınları.
- Kırpık, Cevdet (2002), “1830 Numaralı Şeriye Siciline Göre Trabzon’da Ekonomik Hayat (H. 1053-1054/M. 1643-1644)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), C. 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 237-248.
- Kızıldoğan, Hüsrev Sami (1937), “Vatan ve Hürriyet İttihat ve Terakki”, **Bellekten**, 1, (3-4), 619-625.
- Kişi, Şule Sevinç (1996), “Avusturya ve Bulgaristan’a Karşı İzmir’de 1908 Boykotu”, **Tarih ve Toplum**, 152, 4-14
- Knight, Edward F. (2010), **1908 İhtilâli’nin Hikâyesi Jön Türkler ve II. Abdülhamit**, Birinci Baskı, İstanbul: Kariyer Yayınları.
- Kocahanoğlu, Osman Selim (2000a), “Derviş Vahdeti-I”, **Tarih ve Toplum**, 34 (201), 8-14.
- _____ (2000b), “Derviş Vahdeti-II”, **Tarih ve Toplum**, 34 (202), 45-57.

- Kocal, Celal Ferdi (1983), **Ömrümün 90 Yılından Bazı Hatıralar**, İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Kocaoğlu, A. Mehmet (1997), “Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devleti’ne Uzanan Süreç”, **Giresun Tarihi Sempozyumu**, (24-25 Mayıs 1996), İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 231-248.
- Koçak, Cemil (1985), “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 485-494.
- Koçer, Hasan Ali (1991), **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, İstanbul: MEB Yayınları.
- Kodaman, Bayram (1991), **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara: TTK Yayınları.
- Koloğlu, Orhan (1985), “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 68-93.
- _____ (1994), **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2000), **Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai’den Tam Teslimiyete**, İstanbul: Boyut Kitapları.
- _____ (2001), “II. Meşrutiyet’in Büyük Hayali Osmanlı’yı Yaşatmak”, **Popüler Tarih**, 14, 36-41.
- Konuk, Osman 2008, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim (Yapı, Süreç, Sorunlar ve Tartışmalar)”, **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, (Ed. Asım Öz), İstanbul: Pınar Yayınları, 361-384.
- Koylu, Zafer ve Doğan, Nihal (2010), “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, 34 (3), 209-215.
- Köksal, Ahmet (2012), “Dr. Abdullah Cevdet’in Karadeniz Seyahati İzlenimleri”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (13), 97-118.
- _____ (2013), **Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köse, Osman (2002), “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), C. 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 289-311.
- _____ (2009), “Balkan Savaşları Sırasında Rusların Trabzon ve Gümüşhane Rumlarını Tahriki”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 235-249.
- Kudret, Cevdet (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Edebiyatı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: İletişim Yayınları, 388-408.

- Kuran, Ahmet Bedevi (2000), **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- _____ (2009), **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____ (2010), **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurat, Akdes N. (1990), **Türkiye ve Rusya**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kuruca, Nazım (2003), **19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Kurt, Yılmaz (1995), **Pontus Meselesi**, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Kuzucu, Kemalettin (2007), “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Tarımı ve Islah Çalışmaları” **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), C. 2, (Haz. Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Veysel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 769-783.
- Küçükuşurlu, Murat (2007), “Cumhuriyet Devrinde Bir Millî Sanayi Örneği: Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketinin Kuruluşu”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 2 (3), 91-116.
- _____ (2008), “Meşrutiyet Devrinde Trabzon-Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, XXXII, 283-322.
- _____ (2011), “Visera (Işıklar) Santrali ve Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi'nin Faaliyetleri”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5 (10), 101-124.
- _____ (2011), “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon-İran Transit Yolunda İnşa Faaliyetleri (1900-1950)”, **CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri** (18-23 Eylül 2006), (Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 843-861.
- Küçükuşurlu, Murat ve Çelik, Şemseddin (2012), “Cumhuriyet'ten Önce Trabzon'un Su Meselesi”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (13), 81-95.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1988), “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, (13-17 Ekim 1986), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, (Haz. Mehmet Sağlam vd.), Samsun, 97-127.

- Lermioğlu, Muzaffer (1949), **Akcaabat-Akcaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, İstanbul: Kardeşler Basımevi.
- Lewis, Bernard (1998), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 7. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- Macar, Oya Dağlar (2010), "Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19. Ve 20. Yüzyıl)", **Educational Sciences: Theory & Practice**, 10 (2), 771-817.
- MacCarty, Justin (1998), **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Macfie, A. L. (2003), **Osmanlının Son Yılları 1908-1923**, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Mardin, Şerif (1985a), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 618-634.
- _____ (1985b), "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1698-1701.
- _____ (2011), **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 17. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmet Rauf, Leskovikli (1991), **İttihat ve Terakki Ne İdi**, İkinci Baskı, İstanbul: Arba Yayınları.
- Mehmed Tal'at Paşa (2007), **Talât Paşa'nın Anıları**, Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mevlânzade Rıfat, (2010), **31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi**, 3. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Midhat, Ali Haydar (2008), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâtıralarım 1872-1946**, 2. Basım, İstanbul: Bengi Yayınları.
- Mizancı Murad (1977), "Tatlı Emeller Acı Hakikatler", **Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hâtıraları**, (Haz. Celile Eren (Ökten) Arğıt), İstanbul: Marifet Yayınları.
- _____ (1994), **Mücadele-i Millîye Gurbet ve Avdet Devirleri**, (Haz. Sabahattin Çağın-Faruk Gezgin), İstanbul: Nehir Yayınları.
- Mutlu, Cengiz (2007), **Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık,
- Odabaşoğlu, Cumhur (1995), "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", **Çağımı Yakalayan Osmanlı**, (Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 443-482.
- _____, **Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı**, İlk-San Matbaası, Ankara.
- Oğuz, Ahmet (2009), "Meşrutiyet'in Ermeni Millîyetçiliğinin Doğmasına Etkisi ve Bu Dönemde Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Basına Yansıması", **Hoşgörüden Yol Ayrımına**

- Ermeniler**, (22-24 Mayıs 2008), Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) C. 1, (Haz. M. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan), Kayseri, 165-177.
- Okur, Mehmet (2007a), “Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, (25-26 Mayıs 2005), C.2, (Haz: Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 899-911.
- _____ (2007b), “Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi’nde Pontusçu Faaliyetler”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 14, 1-28.
- _____ (2008), “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Cemiyetler: İlegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş”, **Doğu Batı**, 11 (46), 117-131.
- _____ (2009), “Pontus’çu Faaliyetlerde Batılı Devletlerin Rolü”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 383-397.
- _____ (2010), “Kafkasya’dan Karadeniz’e “Büyük Ermenistan Projesi” İddialar ve Gerçekler”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, XII (2), 13-34.
- Olgun, Kenan (2008), **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Orbay, Rauf (2005), **Rauf Orbay’ın Hatıraları (1914-1945)**, (Haz: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları.
- Ortaylı İlber, (1976), “Osmanlı Kadı’sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, **Amme İdaresi Dergisi**, 9 (1), 95-107.
- _____ (1985a), “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 231-244.
- _____ (1985b), “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 953-960.
- _____ (1985c), “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1702-1703.
- _____ (2000), “İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1**, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 233-240.
- Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (2000), (Ed. Hasan Celal Güzel), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Öksüz Hikmet ve Aktaş, Hayati (2007), “Pontus Meselesi’nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansımaları”, **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 307-334.
- Öksüz, Hikmet ve Usta, Veysel (2008), **Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon’un Yakın Tarihi**, I. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları.
- Öksüz, Melek (2007), “II. Meşrutiyet Döneminde Dernekçiliğe Taşradan Bir Örnek: Trabzon Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1, (2), 55-66.
- _____ (2010a), “Trabzon’da Dere Islahına İlk Örnek: Debbaghane ve Zağnos Derelerinin Yüz Yıl Önceki Hikâyesi”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 4 (8), 91-110.
- _____ (2010b), “Girit Meselesi’nin Belirsizlik Yılları (1908-1913)”, **Karadeniz Araştırmaları**, 25, 93-114.
- _____ (2013), “Trabzon’da Meşveret Gazetesine Göre Trablusgarp Savaşı’nın Trabzon’daki Yansımaları”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 7 (14), 57-84.
- _____ (2013), “Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyyesi İlane Defteri’ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon’dan Toplanan Yardımlar”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 8 (15), 147-203.
- Öncü, Ali Servet (2008), “Erzurum Valisi Mehmet Emin (Yurdakul) Bey’in Erzurum-Trabzon Yollarıyla İlgili Bir Raporu (1912)”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 2 (4), 61-72.
- Özalp, Kâzım (1998), **Millî Mücadele 1919-1922**, I, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- Özçelik, Ayfer (2002), “31 Mart Hadisesi ve Meclis-i Mebusan”, **Yeni Türkiye**, 8 (44), 216-233.
- Özçelik, Selahattin (Aralık 1999-Ocak 2000), “Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu ve “İstiklâl Günü” Tartışmaları”, **Türk Yurdu**, 700. Yılında Osmanlı, 148-149, 514-517.
- _____ (2000), **Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti**, Ankara: TTK Yayınları.
- Özdemir, Hikmet (2010), **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- Özdemir, Mustafa (2007a), **1. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- _____ (2007b), “I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, VI/14, 27-40.
- Özel, Sabahattin (1991), **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara: TTK Yayınları.

- Özger, Yunus (2007), **1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özgören, Aydın (2007), “Trabzon Rum Metropoliti Hrisanthos Flippides’in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 5 (9), 145-161.
- Özgür, Hüseyin (2000), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. V, Ankara, 116-128.
- Özkaya, Yücel (1988), “XVIII. Yüzyıl’da Trabzon’un Genel Durumu”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Samsun, 133-145.
- Öztürk, Cemil (1996), **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara: TTK Yayınları.
- Palmer, Alan (2003), **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, 2. Basım, (Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pehlivanlı, Hamit (2006), “Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, **Pontus meselesi ve Yunanistan’ın Politikası**, Ankara: ATAM Yayınları, 79-120.
- Perinçek, Mehmet Bora (2007) **Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç (1974), **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, 1. Basım, (Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), Ankara: Bilgi Yayınları.
- Petrosyan, Yuri A. (2002), “1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü”, (Çev. Damla Güney), **Türkler**, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), C. 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 899-908.
- Quataert, Donald (1987), **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, (Çev. Sabri Tekay), Ankara: Yurt Yayınları
- Ramsaur, Ernest E. (2004), **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Rıza, Ahmet (1988), **Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmet Rıza Bey’in Anıları**, İstanbul: Arba Yayınları.
- Saib, Ahmet (1329), **Tarih-i Meşrutîyyet ve Şark Mesele-i Hazırası**, Dersaadet: Gayret Kütüphanesi.
- Sakaoğlu, Necdet (1985), “Eğitim Tartışmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 478-484.

- Sander, Oral (1998), **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, 6. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Sarımay, Yusuf (2004), **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)**, 1. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- _____ (2006), "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", **Pontus meselesi ve Yunanistan'ın Politikası**, Ankara: ATAM Yayınları, 1-77.
- _____ (2007), "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed.Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 129-145.
- _____ (2009), "Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) (22-24 Mayıs 2008), C. 4, (Haz. M. Metin Hülâgü-Şakir Batmaz-Gülbadî Alan), Kayseri, 375-415.
- Sarısaman, Sadık (2002), "Trabzon Mıntıkası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, (4-8 Ekim 1999), C. III, I. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 495-533.
- Sarıyıldız, Gülden (1996), **Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)**, Ankara: TTK Yayınları.
- Saydam, Abdullah (1991), "Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 6, Samsun, 255-270.
- _____ (1994), "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", **Trabzon Araştırmaları I**, Trabzon: Trabzon Liselerinden Yetişenler Kültür ve Dayanışma Vakfı Yayınları, 99-114.
- _____ (2002), "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler**, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), C. 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 782-804.
- _____ (2006), "Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi", **Pontus meselesi ve Yunanistan'ın Politikası**, Ankara: ATAM Yayınları, 121-143.
- Saylan, Kemal (2009), "Ordu ve Giresun Yöresinde Madenler ve Maden İşletmeciliği (1860-1914)", **OTAM**, 25, 167-182.
- Selçuk, Sadi (1955), **Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı**, Konya: Ülkü Basımevi.
- Sezer, Ayten (1999), **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, Ankara: TTK Yayınları.

- Shidara, Kunihiro (2010), “Hürriyet’in İlanı ve Manastır Merkezi”, **XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006**, C. 4, 1. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 1247-1252
- Simavî, Lütfî (2007), **Sultan Mehmed Reşad Hân’ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1919)**, (Haz. Sevdâ Şakar), İstanbul: Şehir Yayınları.
- Sinan, P. Ebru ve Özen, Sanem L. (2007), “Trabzon Tanjant Yolunun 37 Yıllık Serüveni”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), (Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta), C. 2, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 1183-1208.
- Sonyel, Salahi (1995), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- Sungur, Mutullah (2002), “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 750-761.
- Süslü, Azmi (1987), **Ruslar’a Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- _____ (1990a), **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- _____ (1990b), “Van-Zeve’deki Türk Katliamı”, **Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 25-35.
- Şahin, Enis (2006), “Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (1), 123-140.
- _____ (2011), “İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali (1916)”, **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu**, (16-18 Mayıs 2006), Birinci Baskı, C. 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 399-419.
- Şahin, Eyüp (2006), “Trabzon Vilayetinin Sosyo-Ekonomik Yapılanmasının 1914 Yılı Özel İdare Bütçesindeki Yansımaları”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 3 (10), 69-73.
- Şahin, Gürsoy (2008), **Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler Sivashlı Mihitar ve Mihitaristler**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Şahingöz, Mehmet (1999), “Osmanlı’dan Millî Mücadeleye İstiklal-i Osmanî Günü Kutlamaları”, **Yeni Türkiye**, Osmanlı Özel Sayısı, C. 1, Ankara, 194-201.
- Şaşmaz, Musa (1997), “İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti’nin 1885’teki Raporuna Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitimin Durumu”, **Tarih ve Toplum**, 28 (163), 41-53.

- Şeref, Abdurrahman (1996), **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara: TTK Yayınları.
- Şerif, Ahmet (1990), **Anadolu'da Tanın**, (Haz. Mehmed Çetin Börekçi), C. 1, Ankara: TTK Yayınları.
- Şıvgın, Hale (2006), **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, 2. Baskı, Ankara: ATAM Yayınları.
- Şimşek, Rasim (1993), **Trabzon Belediye Tarihi 1**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Şimşir, Bilal (1986), **Osmanlı Ermenileri**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şinasi, (1937), "Şehir ve Yol", **İnan**, 1 (4), 30.
- Şişman, Adnan (2006), **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Ankara: ATAM Yayınları.
- Tahsin Paşa, (1931) **Abdülhamid Yıldız Hatıraları**, İstanbul: Millîyet Matbaası.
- Tanör, Bülent (1985), "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 10-26.
- _____ (2007), **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 6. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları.
- Tarakçıoğlu, Mustafa Reşit (1986), **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi.
- Taş, N.Fahri (1995), **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Ankara: Erzincan İli Merkez İlçe Köyler Birliği Yayınları.
- Tekeli, İlhan ve Ortaylı, İlber (1978), **Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi**, (Ed: Ergun Türkcan), Ankara.
- Tekeli, İlhan (1985a), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 456-475.
- _____ (1985b), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 878-890.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (1999), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: TTK Yayınları.

- _____ (2010), “Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya”, **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, 1. Baskı, (Haz: Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 213-245.
- Temo, İbrahim (1939), **İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vataniye ve İnkılâbı Millîye Dair Hatıratım**, Romanya.
- Tengirşek, Yusuf Kemal (2001), **Vatan Hizmetinde**, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tepekaya Muzaffer ve Çalık, Ramazan (2005), “Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon’da Ermeni Tehcirinin Uygulanması”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 20 (1), 169-195.
- Tetik, Ahmet (2007), “Çeteler, Venizelos ve Patrikhane”, **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 211-223.
- Tokgöz, Ahmed İhsan (1993), **Matbuat Hatıralarım**, (Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Zafer (1985a), “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 205-208.
- _____ (1985b), “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 635-340.
- _____ (1985c), “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1348-1358.
- Topuzlu, Cemil (1994), **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, 3. Baskı, (Haz: Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil), İstanbul: Arma Yayınları.
- Tozlu, Necmettin (1991), **Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tozlu, Selahattin (2002), “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), C. 1, Trabzon, 381-397.
- Töre, Enver (2008), “II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatrosu”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, 11 (45), 215-251.
- Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası (2009), **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950**, 1. Baskı, (Haz. Hikmet Öksüz-Veysel Usta-Kenan İnan), Trabzon.
- Tunaya, Tarık Zafer (1985), “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 27-39.

- _____ (2003), **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- _____ (2009a), **Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, 3. Baskı, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2009b), **Türkiye’de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, 4. Baskı, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tural, Erkan (2007), “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nde Bürokratik Reform”, **OTAM**, 22, 177-206.
- Turgay, A. Üner (1994), “Trabzon”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)**, Ed: Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 45-73.
- Türkdoğan, Berna (2006), **1915’ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)**, 2. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Türkdoğan, Orhan (1981), **Sanayi Sosyolojisi-Türkiye’nin Sanayileşmesi: Dün-Bugün-Yarın**, 1. Baskı, Ankara: Töre Devlet Yayınları.
- Türkgeldi, Ali Fuat (1987), **Görüp İştittiklerim**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- Türközü, Halil Kemal (1983), **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, 2. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ulvi Keser, “Millî Mücadele Döneminde Ayrılcı Faaliyetlerde Kilisenin Rolü ve Hrisostomos-Hrisantos Girişimlerine Kesitsel Bir Bakış”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, (Ed. Osman Köse), Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2009, 339-370.
- Umur, Hasan (1949), **Of ve Of Muharebeleri**, İstanbul.
- Ural, Selçuk (2002), “Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilâyetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükûmetin Aldığı Tedbirler”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (3-5 Mayıs 2001), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 567-577.
- _____ (2011), “Atatürk Dönemi’nde Trabzon’un Sosyo-Ekonomik Durumuna İlişkin Gelişmelerden Bazı Kesitler”, **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu** (16-18 Mayıs 2006), (Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veyssel Usta), Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 479-491.
- Uras, Esat (1987), **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Genişletilmiş 2. Baskı, (Ed. Tülay Duran) İstanbul: Belge Yayınları.
- Uraz, Murat (1957), “Trabzon’da Kültür Hayatı”, **Hamsi Dergisi**, 18, 17-21.

- Usta, Veysel (2004), “Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon’da Yapılan Çalışmalar ve Rusya’ya Götürülen Eserler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 153, 11-24.
- _____ (2007), “Tanzimat’tan Cumhuriyete Trabzon’da Sağlık”, **Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim**, Yeni Harflere Aktaran: Mustafa Çulfaz, Serander/Trabzon Tabip Odası Yayınları, Trabzon, XIX-XXXIV.
- _____ (2009); **Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri**, 1. Baskı, Trabzon: Serander Yayınları.
- _____ (2011a), **Atatürk ve Trabzon Fotoğraflar-Belgeler-Demeçler**, Trabzon: Serander Yayınları.
- _____ (2011b), “Balkan Harbi’nde Trabzon: Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar”, **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006**, (Haz. Mithat Kerimaslan-Hikmet Öksüz-Veysel Usta), C. 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 285-314.
- _____ (Spring 2011c), “Trabzon Metropoliti Hrisantos’un Paris Konferansı’na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi”, **Turkish Studies**, International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic, 6/2, 973-984.
- Uşaklıgil, Halid Ziya (2012), **Saray ve Ötesi**, (Haz. Nur Özmel Akın), 2. Basım, İstanbul: Özgür Yayınları.
- Uzun, Enver (2008), **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov’un Trabzon Günlüğü**, Trabzon.
- Üçüncü, Uğur (2012), **İttihatçıların Trabzon’daki Faaliyetleri**, 1. Basım, Ankara: Altınpost Yayınları.
- Ünalp, F. Rezzan (2009), “Mondros Mütarekesi Döneminde (1918-1919) Trabzon ve Yöresinde Yaşanan Ayrılıkçı Rum Faaliyetleri ve Türk Halkının Karşı Mücadelesi”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 7, (13), 87-117.
- Vahapoğlu, Hidayet (1990), **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetim Açısından)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Wright, Denis (1992), “Elli Yıl Önce Trabzon”, **Trabzon**, 6, 79-84.
- Yağmurdereli, Nesib (1946), “Eski Yıllarda Trabzon’da İçtimaî ve İktisadî Hayat” **İnan**, 3. (22), 9-11.
- Yakut, Kemal (2001), “II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu”, **Tarih ve Toplum**, 36 (211), 21-30.

- _____ (2010), “Girit Adası’nın İlhakı Girişimine Kamuoyunun Tepkisi: Yunan Boykotu”, **XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006**, C. 4, 1. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 1121-1135.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (2000), **Siyasal Anılar**, 2. Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalman, Ahmed Emin (1970), **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C. 1, İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Yamak, Sanem (2008), “Meşrutiyetin Bayramı: 10 Temmuz İd-i Millîsi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 38, 323-342.
- Yavuz, Erdal (1978), “1908 Boykotu”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı, 163-181.
- Yazıcı, Nesimi (1985), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1636-1652.
- Yavuz, Nurcan (1996), “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 17 (28), 207-232.
- Yel, Selma (2002a), **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- _____ (2002b), “1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon’un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları”, **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Trabzon, 3-5 Mayıs 2001), C. 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 559-566.
- Yerasimos, Stefanos (1988-1989), “Pontus Meselesi (1912-1923)”, **Toplum ve Bilim**, 43-44, 33-76.
- _____ (2001), **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan 1. Dünya Savaşına**, 7. Baskı, C. 2, İstanbul: Belge Yayınları.
- Yıldırım, Nuran (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1320-1338.
- Yıldız, Lokman (2013), **Trabzon’un İşgalinde (1916-1918) Karadağ Savunması ve Kadızâde Muhammed Hafız**, 1. Baskı, Trabzon: Kıyı Dergisi Yayınları.
- Yılmaz, Hadiye (2010), **Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi**, Ankara: ATAM Yayınları.
- Yılmaz, Özgür (2007), “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** (25-26 Mayıs 2005), C. 1, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 439-452.

Yolalıcı, M. Emin (1994), “Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, 5, 435-475.

_____ (2002), “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, **Türkler**, C. 13, (Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 739-749.

Yüksel, Ayhan (1999), “Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum”, **Millî Mücadelede Giresun Sempozyumu**, (6-7 Mart 1999), Giresun: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 101-117.

_____ (2007), “Millî Mücadele Yıllarında Giresun’da Rumlar ve Haçika Çetesi”, **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, (Ed. Veysel Usta), Ankara: Serander Yayınları, 387-396.

EKLER

EK 1. Cavid Bey'in 1911 Yılı Trabzon Konuşması (Trabzon'da Meşveret, No: 295)

“Aziz, Muhterem vatandaşlar!

İkram ve iltifatın bir timsal-i müşahhası, uhuvvet ve vatanperverliğin bir numune-i mücessemi olan sizleri kemal-i ihtiramla selamladığım şu dakikalarda derin bir haz, sevinç, nihayetsiz bir bahtiyarlıktır ki, bütün vücudumda seyelan ediyor. Osmanlılığın, bilhassa Anadolu'nun Saffet (temiz) ve mümtazesı olan mihman-nüvazlığın (misafirperver) burada gördüğüm tecelliyat-ı harikanamesi karşısında ifa-i teşekkürden acizim.

Bizler, vatanlarına amîk bir muhabbetle merbutiyetten başka hiçbir meziyet ve imtiyazları olmayan bu kardeşleriniz, bizler, sizler, Rumeli'deki kardeşlerinizin selam ve ihtiramını getiren bu vatandaşlarımız, bizler, kitab-ı vatanı uzaktan, sahife hâlinde değil, her satırında bir hakikat canlanan sahifeleri üstünde okumak isteyen bu arkadaşlarımız, kendi muhitlerini pekiyi takdir ettiklerinden bu fevkalade misafirperverlik asarının kendi şahıslarına ait olmadığını bilirler.

Biz bunları uhuvvetin timsali, ittihadın timsali ve terakkiye merbutiyetin timsali olarak kabul ediyoruz. Bu itibarladır ki, Karadeniz'in selamet ve saadetini sine-i celadetinde (yiğitlik) saklayan Trabzon'un namında, muharebe meydanlarının destan ve zaferlerinde bir mevki-i celadetleri bulunan vakardan, muhib ve satvetdar ahalisine teşekkür ediyorum. (alkışlar)

Bu vazife-i tabiyeyi ifadan sonra vatandaşlar, sizlere hükûmet-i meşrutanın üç senelik hayatındaki teşebbüsât ve icraatını bir az anlatmak, memlekette meşrutiyetin tahkiminden tahassul (husule gelen) edecek semeratı (netice) müsaadenizle izah etmek isteyeceğim.

On Temmuz'da hürriyetin istirdad (geri alındığı) olunduğu günde, vatanın ne halde olduğunu içinizde bilmeyen yoktur. Memleketi inkıraz uçurumunun pek yakınında bulan inkılâpçılar vatanı o hal-i felâketten kurtarmak, Osmanlı tarihi muhteşemine lâyük hükûmet-i asîle tesis etmek için çalışmaya başladılar. Meşrutiyet ilanının taht-ı tesirinde kalınan ilk günlerinde memleketin her tarafında aynı galeyan ve heyecanın asarı müşahede ediliyordu.

Her tarafta zannediliyordu ki, artık mazi kapanmış, onun seyiyatı (kötülükler) hitam bulmuştur. Her tarafta ümit ediliyordu ki, bu vatanın mukaddes sahralarını katlgah-ı daimi haline getiren nifak ve şıkaktan (karşı gelmek) ittihatsızlıklardan artık hiçbir eser, hiçbir nişane kalmamıştır.

Fakat yazık ki hakikat böyle değildi. Böyle düşünenler ve ümit edenler tarih-i insaniyetin avamil (sebepler) ve safahat-ı esasiyesini, her fikr-i terakkinin, her hatve-i (adım) teceddüdün karşısında birçok engellerin dikilmesi pek tabii ve mukadder olduğunu tamamiyle takdir edemeyenlerdi. Tarih hadisatın tekerrüründen ibarettir. Her inkılâbın ferdasında bir devre-i mesti başlar. Bizim galeyanlı günlerimizde nihayet bazı memnuniyetsizliklerin karşılaması zaruri idi.

Meşrutiyetin ilanını müteakip memleketimizin bazı taraflarında adem-i memnuniyet eserleri, isyanlar, iğtişâşlar, ihtilaller görünmesi hep tabiat-ı beşeriyenin şu esasat ve sevaik-i zaruriyesinden başka bir şeye matuf değildir. Mukadderat-ı milleti eline alan hükûmet şeh-rah-ı terakkide (ilerlemenin büyük yolu) yürümek için bütün kuvvetiyle ve varlığıyla çalışmakta iken her adımını attığı yerde önüne bir müşkül, bir kaya, bir sed, bir dağ çıktığını görüyordu. Bugün Havran çöllerinde, yarın şimal-i Arnavutluğun geçilmez dağlarında, bir gün İşkodra şahikalarında, bir başka günde birçok Osmanlı cengâverlerinin medfen (mezar) daimisi olan Yemen çöllerinde hülâsa her tarafta fişkırان, kaynayan isyan ve ihtilal ateşlerini söndürmek, teskin etmek için çalışan o zavallı hükûmet elbette rah-ı azim (azim yolunda) ve metanetinde memleketin saadet ve selametini temin edecek olan teşebbüsat-ı nafiada o kadar kuvvetle, keremi ile devam etmekten aciz kalıyordu. Ancak bunlara rağmen ümitsizlik hissetmeyerek, kalbindeki gayrete hiçbir şaibe-i endişe irat etmeyerek vatan için açılan o güzergah-ı müstakimde yürümeye başladı.

Vatanın her tarafında hakim olmak lazım gelen kuvveti, kuvvet-i kanun-u umuma yükseltmek istedi. Bir taraftan kuvveti kanunu umuma yükseltmeyi (esma') diğer taraftan memlekette zuhur edecek olan her türlü isyanı bastırmayı vazife-yi vicdaniye ittihaz eden ordunun mukaddes sancağı altındaki kitle-i mücahidin bu emr-i vataniyi kemal-i hamiyet metanetle deruhte ettiler.

Burada büyük bir şairin sözünü beyan edeceğim: Dünyada iki mukaddes şey vardır: Biri ordunun timsal-i namusu olan sancak, diğeri milletin timsal-i hakkı olan kanun...

Şer' ve kanunun fevkinde hiçbir kuvvet yoktur. Şer' ve kanuna hürmet ve itaat âlim, cahil, zengin, fakir, kuvvetli ve zayıf bütün efrad-ı milletin en büyük bir vazife-i vicdaniye ahlâkiyesidir. İşte hükûmette bu maksatla hareket ederek devamlı bir cehaletin taht-ı tesirinde her şeyden bihaber kalmış olan bu milletin efradının kalbine hiss-i kanuniyi idhal eylemek, onlara bundan başka bir kuvvet mevcut olmadığını anlatmak istedi.

Maalesef hudutlarda düşmanlara göğüs geren asker kardeşlerimizi memleketimizde ihtilal, iğtişâş ateşleri parlatmak isteyen başka kardeşlerimizin tedip ve teskine göndermeye

mecbur oldu. Bu elim mecburiyetle kalb-i hükûmet yara aldı, kanadı. Fakat merhametin fevkinde bir kanun-u mukaddes vardır ki, o da adalettir. Milletler, devletler bununla yaşar. Onun girdiği yerden zulüm çıkar. Haksızlıklar mahvolur gider. Hükûmet bu vazife-i adaleti kanunun herkes hakkında yayılması suretiyle ifaya başladı. Havran, Şimal-i Arnavutluk isyanlarını teskine muvaffak oldu. Fakat zavallı millet birçok silsile-i hadisat karşısında bulunuyordu.

Zaten tarihimiz de böyle yekdiğeriyle alakadar ve müteselsil birçok hadisatla doludur. Şimal-i Arnavutluk olayını müteakip Malisor isyanı, Havran ihtilalinden sonra Yemen iğtişası tevali etti. Yarın da başkalarının zuhur etmeyeceğine bizi kim temin edebilir?

Fakat vatandaşlar, vahdet-i vataniyeyi, onun hiçbir vakit parçalanmayı (tecezzi) kabul etmeyecek olan külliyeti ihlal etmek isteyenler daima karşılarında hiçbir kuvvetle kırılmaz, ezilmez ordunun kahraman efradını ve bütün âleme karşı her an ref-i sada-yı hak eden kitab-ı kanun ve hakikati göreceklerdir. (süreklı alkışlar)

Hükûmet-i meşrutanın maksadı budur. İsyancı teskin, şekavet-i ferdiye ve siyasiyeyi imha. Bunlar bütün terakkiyat-ı atiyenin mukaddimesi, emniyet ve asayişin ruhudur. Nerede emniyet, asayiş ve adalet müessis ve muhkem olursa bütün terakkiyat semadan iniyor gibi nüzul eder. Nerede onlar muhatarada olursa, her nerede onların ruhu cerihedar edilirse o memleket tedenni (geriler) eder. Arkasında ancak lanetle yad edilecek bir nam bırakarak inkıraz uçurumuna doğru sürüklenir gider.

Bu sükût hiçbir vakit Millet-i Osmanîye için mukadder değildir. Fakat böyle bir tehlikeye uğramamak için hükûmet bütün rahim ve şefkatiyle beraber her nerede bir şaki, bir hukuk-u umumiye mütecaviz ve mütearrızı görürse def ve imhaya bütün kuvvet ve varlığıyla çalışmalıdır. Bu hükûmettir ki, kavi ve metin istikbal-i vatani her şeyin fevkinde görür. Bu hükûmettir ki, meşrutiyet-i idareyi temsil edebilir.

Emniyet ve asayiş tesis ve tahkim terakkiyat-ı atiyenin bir gayesi değil vasıta-i evveliyesidir. Yüzlerce sene bütün hayatlarını bir ceahl ve zulüm içinde geçiren, dünyadaki bütün ilim ve marifetlerden bir nasip kalan, hakikat namına bir şey işitmemiş olan akvam, aşair ve kabail içinde iade edilecek emniyet kifayet etmez. Çünkü cahil olan dün, bugünde tekrar eden bir adamdır. Yalnız mütefekkindir ki, yarını tekrar etmez. Belki dünkünden yarın için bir hisse-i ibret alabilir. O aşair ve akvamın dünden kendilerine bir hisse çıkarmak, onların önünde bir ilim ve marifet kuvveti, bir uhuvvet, bir müsavat, bir kanun yolu açmak ve şimdiye kadar hükûmeti kendilerine bir hasım telakki eden o

adamlara hükûmet kuvvetinin bir dost (fakat ihtilalci oldukları zaman bir düşman) olduğunu anlatmak lazımdır.

Hükûmet bu vazifeyi tesis ettiği yerlerde o emniyeti sürdürmek için bu ikinci vazifeyi de yapmaya başlamıştır. Ordunun silahlarının çıktığı yere ilim silahı olan mektebi, su'î silahı olan yolu ikame etmeye başlamıştır. Fakat memleket o kadar büyüktür ki, İškodra'nın karlı tepelerinden, Bağdat'ın kızgın çöllere, Erzurum'un çıplak şahikalarından Sırbistan'ın (?) güzel mahallerine kadar devam eden bu memlekette üç seneden ibaret bu müddeti kısır içinde nasıl istersiniz ki türlü ziyalar parasın, topraklarından bereketler fişkırsın.

Hükûmetin üç senede bir şey yapmadığını söyleyenler yapılmayan şeyleri göreceklere yapılan şeyleri görmek istesinler. Hakiki vatanperverlik budur. (alkışlar)

Emniyet ve asayiş tahkim ve neticesi olarak memlekette selameti takrir etmek isteyen hükûmet, siyaset-i dâhiliyesinde olduğu gibi siyaset-i hariciyesinde de kendisine en layık olan bir tarz-ı hareketi takip etmiştir.

Bazı gazeteler hükûmeti bugün şu milletin, yarın başka bir milletin taraftarlığıyla, daha öbür gün diğer bir milletin kuyruğuna takılarak muavenetini tezellül (hor görmek) ve istirham etmekle çekiştirirler. Osmanlı Hükûmeti her şeyden evvel Osmanlı Hükûmetidir.

Osmanlı Hükûmeti, ne Neva sahillerinde ne Sen kenarlarında, ne (tayms) veya Tuna havzalarında yaşar. Osmanlı Hükûmeti kendisinin muhterem payitahtı olan İstanbul'un Boğaziçi sahillerinde yaşar.

Yalnız, elbette dünyada yalnızlıktan ibaret bir siyaset olmadığı için hükûmet her gün değişen ahval ve hadiseler içinde kendisine şurada burada bir dost arar. Nerede kalbiyle, ruhuyla i'tilasına (yükselmesine) çalışacak bir muayyen bulursa onun önünde kemal-i ihtiram ile durur. Ne vakit Osmanlılığın bekası yerine onun mahvını, batmasını arzu edenler görürse bittabi ondan kemal-i ihtiraz (sakınma, çekinme) ile kaçır.

Hükûmetin uhdesine düşen vazife, her meselede vatanın menfaat hakikiyesini tayin etmek ve o dairede yürümektir. Biz Meşrutiyeti ilan ettiğimiz günden beri defaatle konferans salonlarından, gazetelerden, kitaplardan ilan ettik ki, bugün Osmanlılar sulh ve selameti için yaşayan bir millettir. Osmanlı milletinin atisi, bekası yalnız sulh ve selamettedir...

Biz isteriz ki; asırlardan beri cihan-ı siyasette daima bir anasır-ı ihtilaf münazaa halini alan ve Avrupa hariciye nezaretlerinin cibal-i evrakı içinde boğulup kalan şu şark meselesinin mahal-i husulü olan Osmanlı Hükûmdarlığı badema o kadar cay-i (mevki

makam) münazaa ve münakaşa olmasın. Kendisiyle artık o kadar uğraşılmasın. Bizim topraklarımız bu otuz milyonun daha birkaç mislini besleyecek kadar büyüktür. Bizim, haricin bir karış toprağına ihtiyacımız yoktur. Onlar, kendi topraklarıyla kalsınlar, fakat bıraksınlar ki biz de mevcudumuzla kalalım.

Bugün Osmanlı vatanının bir taşını, bir zerre hakini (toprağı) almak isteyenler karşılarında kitle-i vahde teşkil etmiş bir kuvvet-i azime bulacaklardır. (sürekli alkışlar) Demir gibi sert ve metin olan o kuvvet-i azime vatana hiçbir vakit bir pay-ı hakaretin atılmasına, vatanın üzerine hasud (kıskanç) ve gayz-ı alud (kin, öfkeli bakış) gözlerini dikenlerin husul-ü maksatlarına müsaade etmeyecektir.

Bugün suret-i daimede muhafaza edilecek şey var ise o da Osmanlı Hükûmetinin hududu içinde en sağlam ve metin rabitalarla birbirimize bağlı olursak vatanın her türlü hakaret ve tecavüzden masun kalacağına emin olabiliriz.

Üç seneden beri her hadisenin zuhurunda gösterdiğimiz asar-ı şecaat ve yiğitlik, itimat ve merbutiyet zannederim ki, en bedbin olanların gözlerinde bile bu hakikati canlandırmıştır. Devletin dâhiliye ve hariciye siyasetinin bir tarz-ı intizam ile devam edebilmesi için şüphesiz ki hariçte bulunanların, Osmanlı Hükûmetini inkılabın ferday-ı vukuunda alkışlamış olanların yine mesleklerinde devam etmeleri ve Osmanlı Hükûmetinin terakkisinin yalnız kendisi için değil bütün cihan-ı medeniyet için lazım bir unsur olduğuna inanmaları iktiza eder.

Osmanlılığın bekası ve bir tarik-i rasinde (sağlam yolda) bekası on yedi, on sekiz, on dokuzuncu asırların yirminci asra bıraktıkları şark meselesinin bitmesi demektir. Yoksa bu devam ederse bunun pençesinde mahvolacak yalnız bir millet değildir. Bunun bütün Avrupa'da nasıl bir tesir yapacağını kestirecek bir diplomat yoktur sanırım.

Osmanlı Milletinin bekasında kendi menfaat-ı hakikiyelerini düşünen, menafi-i medeniye-yi âlemi gözetten bütün devletlerin aynı suretle menfaatleri mevcut olmaları iktiza eder.

Fakat daima müstakim (düz, doğru) esaslarda hareket etmeyen siyaset âlemi bizde ne tuhaf cilveler gösteriyor. Dün alkışlayanlar bugün muaheze (azarlama) ediyorlar. Bizim işlerimize yönelen yabancı parmaklara ilaveten, bunların verdiği cesareten dolayı daha zararlı ve fesat olan dâhili parmaklar olmasa elbette hükûmet takip ettiği gayeye daha evvel vasil olur.

Bugün adem-i muvaffakiyete sebep olan şeyler, hükûmetin aczi, muharebe meydanlarında asar-ı celadetleriyle tarihi parlatan Osmanlı ordusunun zaafı değil, en ziyade bir avuç fesadın efrad-ı millet arasına serptikleri nifaktır.

İşte bu hal içinde bulunan, dünyada hiçbir memleketin maruz olmadığı ahval içinde yaşayan Osmanlı Hükûmetinin dâhilinde parlak, kuvvetli bir siyaset-i nafia, iktisadîye takip edemediği artık zannedirim ki, mucib-i muaheze görülmez. Bununla beraber hükûmet yine şu üç senelik zamanı boş geçirmemiş, fikrini, nazarını daima milletin terakkisine hasr etmiştir.

Her şeyden mahrum kalan bu zavallı memlekette, Abdülhamid'den evvelde asırlarca aynı felaket takip edilerek yürünmüş, önünde ilim namına ne var ise söndürülmüş, onların yerine cehl ikame edilmiş, kavaid-i adalet yerine kavaid-i zulüm konmuştur. Mazide Osmanlılık namına şeref veren medreseler, mektepler hapishanelere, maktullere kalp edilmiş, mazide Osmanlılığın sanayi-i nefisesini bütün âlemde tecelli ettiren sanatkâranın asar-ı mahiresi yanında bir eser vücuda getirmek şöyle dursun bunlar da kırılmış mahvedilmiş. Evet, üstünde de yalnız baykuşların yaşayabileceği harabelerden başka bir şey kalmamış bir memlekette nasıl istersiniz ki her şeyi bir anda vücuda getirmek mümkün olsun...

Bu zorluklar dolayısıyla mucize gösteremeyecek olan insanlar ve başındaki hükûmet bu üç sene içinde yapılması pek kolay olmayan şeyleri bile yapmıştır. Vatanın ötesinde berisinde asar-ı nafia vücuda getirmiş, şimendiferler, limanlar, rıhtımlar yapmaya başlamış, memlekete hayat verecek olan merakizde, her türlü terakkiden mahrum kalan mahallerde, bir nazar-ı ihtimam, bir teselli, bir eser-i uhuvvet göstermeye başlamıştır.

Suriye sahillerinde, Yemen'de dolan az, küçük fakat her halde mühim bir şimendifer, Rumeli'de, Anadolu'da diğer bir demir yolu vücuda getirmiş, daha sonra bunların hepsinin fevkinde mühim olmak üzere on dokuzuncu asrın son senelerinin en müşkil siyasî meselelerinden biri olan Bağdat şimendifer meselesini halletmiştir. Bu meseleler bizim için can, hayat, beka, ruh meselesi demektir...

Sonra sizin şehrinize ve komşunuz müstakil livaya ait teşebbüsü de vardır. Bir buçuk seneden beri Samsun'dan Sivas'a, Trabzon'dan Erzurum'a bir demir yolu inşa etmek vesaitini taharri eylemektedir. Sizin bu babda ne kadar sabırsız olduğunuzu bilirim. Fakat emin olunuz ki sizin şiddet-i intizarınızdan dolayı değil size karşı olan vazifesini ifa etmek maksadıyladır ki, bunları halletmekle uğraşmaktadır. Fakat maalesef bizim memleketimizde mazinin kötü idaresi neticesi olarak küçük bir iktisadî ve mali mesele

yoktur ki, oraya bir siyaset tırnağı karışmış olmasın. Öyle meseleleri halletmek, ayıklamak zannedildiği kadar kolay değildir. Bazen size sebepsiz ve manasız görünen tehirlerin sebebi budur. Hükûmet şimdiye kadar bu topraklardan aldıklarını vermek zamanı geldiğine iman etmiştir.

İstikbalin en büyük defineleri sizin topraklarınızdadır. Anadolu topraklarında güzel madenler, el değmemiş madenler şimdiye kadar alınan mahsulâtın pek çok emsalini verecek arazi, bu toprakların üstünde şimdiye kadar dimağları işletilmemiş insanlar zeki ve kabiliyetli. Bu halkı yükseltmek elbette vesait-i nafiayı yapmakla olur. Pek yakın bir zamanda şehrinizin bir köşesinde demir yolu örüldüğünü göreceksiniz, mühendislerin yeşil deniz kenarında tedkikat-ı fenniye de bulduklarını müşahede edeceksiniz. Hükûmetin vesait-i maliyesi bütün onları bir anda vücuda getiremez. Sizin daima inanmanız lazım gelen şey var ise, o da siz kendinizi ne kadar çok düşünüyorsanız sizin kadar belki sizden ziyade düşünen bir heyet-i hükûmetin mevcudiyetidir.

Her şeyi fena, yıkılmış bulan bu hükûmet en viran olarak da memleketin memba-i maliyesini bulmuştur. Öyle bir memba-i maliye ki: Her tarafını kurtlar kemirmiş, her tarafını çürütecek zehirler akıtılmış. Ne temelleri ne duvarı kalmış. Mazisini gösterecek alametten mahrum. İlerisi için yol gösterecek her şeyden bi nasip. Ne varidatını ve ne de masraflarını havi. İşte hükûmet-i meşruta ona mahrum olduğu hayatı isale eylemek istedi

Hükûmetin ve halkın hükûmete merbutiyetinin neticesi maliye varidatı 24 milyondan 30 milyona çıktı. Altı milyona yakın bir fazla varidat neden neşet edebilir? Şüphe yok ki, meşrutiyetin sizin maddiyat ve maneviyatınıza icra ettiği tesirden neşet ediyor. Evvelce hükûmeti bir düşman, onun memur ve tahsildarlarını gaddar, zalim görmeniz, verilen paraları Osmanlı vatanının selametine masraf olmak için değil, bir sefahat için verildiğini düşünen millet ne vermeye, ne çalışmaya kendisinde bir istek duyamazdı. Meşrutiyet bu tasavvuratu yıktı. Yeni tasavvurat uyandırdı. Efrad-ı millet hazineyi bir düşman değil, milletin kazancının bereketleriyle toplanmış bir yer gibi telakki etmeye başladı.

Ben bu milletin geleceğinde başkaları gibi kışlar, hazanlar değil bahar görüyorum. Bu millet için mukadder bir gelecek ve mesut bir iktisadî müşahede ediyorum. Bence bedbin olmak hakiki vatanperverlik değildir. Hakiki vatanperverlik nesl-i atiyi ona layık olacak bir surette yetiştirmektedir... İstikbalden emin olanlar katiyen mağlup olmayacak ve daima müsterih ilerleyeceklerdir. Biz bunun için sarsılmaz bir azim ve metanet hissediyoruz. Fakat muvaffakiyetin esası ittihatır.”

EK 2. Sinematograf Makinesi ile Gösterilenler Filmler

Gösterilecek Kurdelalar	
Metre	Konusu
125	Sevgili Padişahımız efendimiz hazretlerinin selamlık resm-i âlîsi
650	Sevgili Padişah Hazretlerinin Rumeli seyahatleri
950	Edirne'de kahraman Osmanlı askerlerinin manevraları
150	Afrika'da Tuvarekler nasıl yaşıyorlar
80	Akçaağaçtan şeker nasıl yapılır
180	Londra hayvanat bahçesi
100	Yeni Yol'da dericilik nasıl yapılır
120	Yeni Yol rençperlikte toprakları nasıl düzeltilir
130	Japonya'da pirinç hâsılatı
115	İleri gitmiş memleketlerde amelelere çalışmayı nasıl öğretiyorlar
230	Yeni yol çiftçilikte şeker kamışı hâsılatı
163	Mikrop denilen gözle görülmez hayvanların büyütülmüş kılıkları
135	Normandiya'da yeni yolda çıkarılan yağlar
85	Cezayir memleketinde yeni yolda hayvan yetiştirilen yerler
135	Macarlar ziraat için yeni yolda nasıl çalışıyorlar
155	Amerika ağaçlarından ananas hâsılatı
150	Yeni yol rençperlikte tütün nasıl ekilir
210	Altın madeni ve altıncılık sanatı
150	Yeni yol çiftçilikte süt nasıl hazırlanır
160	Kışın yapılan idmanlar
85	Hamburg'da ev işleri
160	Kalay madeni, kalay nasıl artırılır
85	Sari mikrop dedikleri gözle görünmez hayvanlar
160	Tuna yalıları
170	Dokuzlar Bucağı ve bu bucağın sergileri
125	Gözle görünmez hayvanları büyüterek görmek için kullanılan ve mikroskop denilen alet
115	Tunus'ta yeni yol ziraatın ilerlemesi için nasıl çalışıyorlar
90	Sıçanların mikropları
95	Hollanda memleketi etrafında
110	Havuç tırtılları
190	Kükürt madeni nasıl işletilir
120	Linyit dedikleri kömür madenleri nasıl işletilir
115	Avustralya'da deniz kazasına uğrayanları boğulmadan kurtarmak için yapılacak şeyleri öğretmeye mahsus mektep
100	Yeni yolda ağaçtan kömür nasıl yapılır
140	Otlar, ağaçlar nasıl büyür
190	Elektrik tecrübeleri
180	Maden fabrikaları
150	Nefes aldığımız zaman hava vücudumuzda neler yapıyor
170	Durgun sularda neler var
165	Hikmet dersinin eğlenceli meseleleri
210	Hamamböceği gibi sert kanatlı böcekler

155	Yeni yolda şekerleri, reçelleri nasıl yapıyorlar
100	Karadeniz'in fırtınalı zamanı
95	Atları yeni yolda nasıl yıkarlar
168	Tomurcuklar, yapraklar, çiçekler.
245	Koyun sürülerinin hırsızları.
125	Uşak'ta nasıl halı dokuyorlar.
250	Leblebici Horhor Ağa.
90	Tavuklarda görülen hastalıklar.
120	Askeri Mektebi talebesi. Bütün bunlara ilaveten çiftçi makineleri de gösterilecektir.

Ek 3. Terazi Başı Suyolu İçin Ahali Tarafından Yapılan Yardımlar

İsimleri	Kuruş
Tarık Kütüphanesi tarafından	20
Kostantinoğlu Çanakçı Nikola	10
Kunduracı Apostol	10
Fotoğrafçı Kakolidi Miltiyadisi Efendi	10
Abacı Yorgi Efendi	10
Vasil Efendi	25
Makineci Andon Yovanidi Efendi	20
Doktor Aristidi Efendi	20
Hasırcı Bancu Efendi	10
Tuhafiyeci Yovakim Efendi	10
Doğramacı Simon Usta	10
Dermanukyan Efendi	40
Kostidi Kithridis Efendi	10
Kasap Ali Bey'in Mahdumu Halil Ağa	30
Kasap Şükrü	30
Kasap Damlacıoğlu Musa	20
Mutioğlu Mehmed	5
Kasap Kıkırdaklı Mustafa	10
Kasap Abdülhamid	5
Yunus Ağazade Abdurrahman	20
Çulhazade Ali	15
Aşçı Konstantinoğlu Bancu	10
Şatırzade Apdullah Efendi	20
Kasap İshak Ağa	20
Kasap Kabadayızade Salih Ağa	10
Bakkal Mikailoğlu Akif Ağa	10
Tahmisi Vareksi Ağa	10
Bakkal Çakmakoğlu Mehmed Ağa	5
Kasap Mahmut Ağa	5
Kuş Mehmed Ağa	10

Kasap Kadının Mustafa Ağa	10
Kasap Çolakzade Osman Efendi	10
Hicabzade Hafız Osman Efendi	20
Kasap Mevlüt Ağa	20
Sarraı Artum Efendi	20
Reşitağazade Kasap Halil Ağa	10
Kasap Arif Efendi	10
Meyhaneci Haralambo	10
Nuryan Kirkor	15
Tenekeci Ömer	20
Dizdarzade Rüştü	20
Torlakoğlu Arastaki Efendi	20
Meyhaneci Ardaş	5
Kasap Zühtü	20
Terzi Vasil Çorbacı	10
Emir Alizade Hasan Efendi	20
Manifaturacı Yani (Johannes)	20
Çilingir Temel ve Ali Ustalar	20
Kalıpçı Mehmed	5
Berber Haralambo	5
Berber Vahan	10
Tuhafiyeci İhsan	10
Şeyh Mustafa Ağa	5
Bakkal Besim	5
Bakkal Aleksi	20
Bakkal Rair	10
Berber Hasan	10
Lokantacı Andon	10
Yüzbaşı Sefer Bey	10
Berber Kuskus Usta	5
Eczacı Karaber Sürmeliyan	10
Berber Taşçıoğlu Kosti	10

Meyhaneci Mesrob	10
Lokantacı Stathis (Estatı)	10
Yekûn	435

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 21 Temmuz 1326/3 Ağustos 1910, No:197, s. 4; 24
Temmuz 1326/6 Ağustos 1910, No:198, s. 3.

İsimleri	Kuruş
Hürriyet Meydanı'nda Perukâr Hasan Şevki Efendi	10
Tüccardan Çulhazade Katibi Hacı Hasan Efendi	20
Erzincan Nakliye Taburu Yüzbaşısı İhsan	10
Ustabaşı Mihailaki	107
Kolçakoğlu Şakir Efendi	20
Postabaşı Şıratlı Haralambo	20
Köseoğlu Hacı Abdullah Efendi	20
Tatar Hacı Selim Ağa	10
Molla Zade Biraderler	216
Tüccardan Hacı Rüşdü Hafız Efendi	182
Kavaklı Hacı Süleyman Efendi	10
Tüccardan Pamukçu Hacı Salih Efendi	108
Pamukçu Şeyh Hüseyinzade Biraderler	20
Pamukçu Şeyh Hüseyinzade Mehmed Efendi	20
Tüccardan Gazazzade Hüseyin Efendi	378
Tüccardan Hacı Haşımzade Hacı Abdullah Efendi	95
Tahsildar Hacızade Mehmed Kâzım Efendi	10
Yekûn	1258

Kaynak: Trabzon'da Meşveret, 21 Mayıs 1327/3 Haziran 1911, No:281, s. 2.

Ek 4. BOA, DH.İD, Dosya no: 161-2, Gömlek no: 7

**TRABZON ŐEHİRİNE İSALE EDİLECEK REŐADIYE SUYU'NA AİT
MUKAVELENAME**

Birinci Madde: Belediye su isalesi hakkında tasavvur edilen bircümle ameliyenin icrası müteahhide tevdi, müteahhid dahi ameliyat-ı mezkürenin icrasını kabul eder. Şöyle ki:

A- Şehir mıntıkasında su mecraları taahhüt ve vâzı fıkrası altında münakasaya (ihale) esas ittihaz edilip komisyon tarafından tanzim edilen fiyat-ı müteselsile-i resmide gösterildiği vecihle on 34 e kadar olan mevakıfın (durulacak yerler) iş bu fiyat müteselsile itibariyle yüzde 13 nisbetinde bir zam ile ameliyatın icrası

B- İmalat sınaîye fıkrası altında ve aynı fiyat-ı müteselsile üzerine yani otuz beşten altmış beşe kadar olan mevakıfın iş bu silsile-i fiyatı itibariyle ve yüzde altı nisbetinde bir zam ile zikr edilen ameliyatın icrası

S- (Kereste ve doğramacı mamulâtı) fıkrası altında ve aynı fiyat-ı müteselsile üzerine yani 66 dan 78 e kadar olan mevakıfın yüzde 11 nisbetinde bir tenzil ile zikr edilen ameliyatın icrası

D- Demir edevatı, musluk edevatı ve çeşme edevatı, fıkrası altında ve aynı fiyat-ı müteselsile üzerine yani 79'dan yüz on beşe kadar yüzde yedi nisbetinde bir tenzil ile zikr edilen ameliyatın ifası

H- 29 Eylül 329, 12 Teşrin-i Evvel 1913 tarihli müteahhid teklifinde 9. ilavesini teşkil edip husus-u müteselsil fiyatı vechile ve yüzde beş nisbetinde bir tenzil ile icrası muhtemel olan su çeşmelerine muktezi mevaddın taahhüdü ve bunların ameliyat-ı vazıası ve projede zikr edilmeyen harik muslukları

İkinci Madde: Müteahhidin belediye karşı hukuk ve taahhüdatını tayin eder.

İş bu mukavelename ve atiyen mukavelat-ı saire ile tadil edilmediği takdirde ameliyatın plan ve fenni muhtıranın ve şartnamenin ahkâmı dairesinde icra edilecektir.

Üçüncü Madde: müteahhid iş bu mukavelenamenin tarih-i imzasından itibaren üç mah zarfında takip edilecek güzergâh üzerinde su mecraların ve su deposunun ve tazyik için nazım dairelerin tulani (boyuna) bir haritasını tanzim ve daire-i belediyeye takdimini taahhüt eder. Daire-i belediye iş bu planların tetkik ile tasdik veya lüzum görebileceği tadilatı icra ettikten sonra ittihaz edeceği kararı resmen üç mah zarfında müteahhide tebliğ etmeyi taahhüt eder. Müteahhid iş bu planların tarih-i tasdikinden itibaren üç mah zarfında ameliyat-ı mezkûreye mübaşeret etmek mecburiyetindedir. Müteahhid iş bu mukavelenamenin tarih-i imzasının altı ayı zarfında Şehrin münalâka-i tevziyesi ve su hazinesinin ameliyat-ı planlarını takdim etmeyi taahhüt eder.

Daire-i belediye bu müddeti takip eden üç ay zarfında zikr olunan planları tetkik ile tasdik ve lüzum görebileceği tadilâtı icra ettikten sonra ittihaz edeceği kararı üç ay zarfında müteahhide resmen tebliğ etmeyi taahhüt eder. Müteahhid tarih-i tasdikten üç mah zarfında iş bu planlara şamil olan ameliyatın ibtidarına (süratle başlamaya) mecburdur.

Bâlâda zikr edilen müddet zarfında daire-i belediye iş bu ameliyat planlarını tasdik veya tadil ve keyfiyeti resmen müteahhide tebliğ etmez ise marr-üz zikr (adı geçen) planları alelusul tasdik edilmiş gibi telakki edilecektir. Bilcümle ameliyat hakiki tarih-i mübaşeretinden itibaren iki sene zarfında tamamen ikmal edilecektir.

Komisyunun 16 Kânûn-i Sâni 1914 tarihli içtimasında ittihaz ettiği mukarrerata tevfiikan ve projede zikr edildiği vecihle her biri bin metre mikabeden ve iki daireye taksim olan 2000 metre mikâbında yalnız bir hazine inşa edilecektir.

Şartname ahkâmına rağmen süzgeçlerin inşası projeden hariç tutulup mukavelenamenin icrası müteahhisine masdur (yollanmış) değildir. Müteahhid, 29 Eylül 329, 12 Teşrin-i Sâni 1913 deki teklifi vecihle su mecrası güzergâhının keşf-i katiyesinde yolların bazı aksamında kuvve-i tazyikiye 12 atmosferi veyahut bu dereceyi tecavüz ettiği ve nazım dairelerin arada bulunmasıyla bunun refi kabil olmadığı tahakkuk ederse iş bu yolların aksami fabrikada 25 atmosfer ile taharriye (araştırma) edilmiş borularla takviye edilerek sıklet-i zaireleri (görünen ağırlıkları) nisbetinde fiyatları zam edilecektir. Şartnamenin ahkâmı vecihle borular fabrikada ve Trabzon'da 15 atmosferik bir derece ile taharriye edilecektir. Bilcümle ameliyatın kabul muvakkat muamelesi işbu ameliyatın hitamında ve müteahhidin ilk talebi tarihinden nihayet on beş gün zarfında kabule memur komisyona ictimaa edecektir. İşbu tarihten nihayet Üç mah zarfında bilcümle ameliyatın kabul-ü muvakkat muamelesi icra edilecektir. Bu müddeti tecavüz ettiği takdirde kabul-ü muvakkat muamelesi müddet-i ... alelusul icra edilmiş gibi telakki edilecektir. Tatil-i işgal, boykotaj, harp, emraz-ı sariye gibi esbab-ı mecbureden dolayı marr-üz zikr müddetletin riayetine mani olduğu alelusul tahakkuk ettiği takdirde müddet o nisbette temdid (uzatma) edilecektir. Ameliyatın kati muamelesi kabul-u muvakkat muamelesine bir sene sonra icra edilecektir.

Dördüncü Madde: Müteahhid 1000 de 1 Mikyasında Trabzon şehrinin bir planını meccanen tanzim etmeyi taahhüt eder. İşbu planda şehrin sokakları ve caddeleri ve sath-ı bahirden derece-i irtifaiyelerini ve tevziat-ı hazinesini ve şehirdeki su mecralarıyla su bentleri ve su çeşmeleri ve sair tevziat-ı edevatını tayin edecektir. Müteahhid iş bu planı üç nüsha olarak nihayet kabul muvakkat muamelesinin icra edildiği esnada daire-i belediyeye takdimini taahhüt eder.

Beşinci Madde: borular ve su tevziatına mahsus alet ve edevatı için vukuu muhtemel olan gümrük masarifiyle karaya çıkarılması ve depoya nakil ve “su parası” masarifi belediyenin uhdesindedir. Belediye iş bu boruları ve alet ve edevat hususiyeyi kendi masarifi ile limandaki vapurların bil-ihrac sahil boyunda Değirmendere ile Elegosa? mahalleri arasında belediyece intihab edilip meccanen müteahhidin emrine hazır bulundurulacak depoya kadar nakliyye müteallik hizmet ve icabını icra edeceğini taahhüt ediyor. İş bu deponun üstü kapalı olması lazım gelir. Diğer mevadd-ı inşaiyenin gümrük tahliyyeyi nakliye ve rüsum-u saire masarifi müteahhide aittir.

Altıncı Madde: şartnamenin ahkâmı vecihle her ay ibtidasında daire-i belediyece ve müteahhidin husul-u muvafakati ile muvakkat bir hesap cetveli tanzim olunacak ve bunda teşebbüsün bidayetinden itibaren icra edilen bilcümle ameliyatın depoya veyahut ameliyat mahalline teslim edilen levazımatın 4/5 yani beş hissede dört hisse nisbetindeki miktarı gösterilecektir. Eğer daire-i belediye ayın birine kadar salifülzıkr cetveli tanzim ettirmez ise müteahhid kendi memurları vasıtasıyla bir cetvelin tanzimine salâhiyettar olup mezkûr cetvel tarih-i takdimine nihayet sekiz gün zarfında kabul edilmek lazım gelir. İş bu cetvelde irâe (gösterme) edilecek meblağ her halde ayın ibtidasında hulul edecek tarih-i tediye (ödeme tarihi) hesabına kayıt edilecektir. İş bu cetvelde gösterilen meblağda yüzde on derecesinde olan teminat ve matlubat-ı atıka mikdarının tenzilinden sonra bakiyesi müteahhide on beş gün sonra tediye edilecektir. Teminat suretiyle tevkif edilecek bu yüzde onu ameliyatın kabul-ü muvakkat muamelesinin tarihinden on beş gün sonra müteahhide iade edilecektir. Daire-i belediye bâlâda tayin edilen tevarihte marr-üz zıkr mebalîği tediye etmemeye salâhiyettardır. Ancak tediye edilmeyen meblağın tarih-i inkıza’sından (tamamlanma) itibaren müteahhide yüzde altı faiz-i senevî tediye edecektir. Daire-i belediye akli ve ale-l hesap (hesaba sayarak) olarak atideki mebalîği tesviye etmeyi taahhüt eder.

Depoya teslim edilecek mecmu boruların ve edevat-ı hususiyenin ve su edevat-ı tevziatının da Osmanî 100.000 Franka baliğ olduğu tarihinden sekiz gün sonra ilk taksit olarak 4000 Lira Osmanî. Kezalik depoya teslim edilecek mecmu boruların ve edevat-ı hususiyenin ve su edevat-ı tevziyesinin Osmanî 225.000 Franka baliğ olduğu tarihten sekiz gün sonra ikinci taksit olarak 4.000 Lira Osmanî. Kezalik depoya teslim edilecek mecmu boruların ve edevatı hususiyenin ve su edevat-ı tevziyesinin 350.000 Franka baliğ olduğu tarihten sekiz gün sonra üçüncü taksiti olarak 4.000 Lira Osmanî. Belediye iş bu ale-l hesabattan başka ameliyatın tarih-i mübaşeretinden itibaren hesabat-ı şehriye mecmuunda be bâlâda zıkr edilen yüzde altı faizin tamamen tesviyesine kadar her ay ibtidasında müteahhide 500 lira Osmanî tediye

edecektir. Bircümle tediye nakden ve altın Osmanî lirasıyla icra edilecektir. Daire-i belediye bâlâda zikr edilen ale-l hesabatdan efun (fazla) mebalîği müteahhide tesviye itmek hazır muhafaza ediyor. Müteahhid bu babda hiçbir iddiada bulunmayacaktır. Müteahhide tediye edilecek aylık taksitten keşif masrafı namıyla müteahhidin daire-i belediyeye şartnamedeki ahkâm hilafında olarak yüz lira Osmanî tediye etmesi meşrutidir

Yedinci Madde: şartname ahkâmı mucibince belediye, imza ettiği taahhüdünün icrasını temin için müteahhide ita edeceği bir bankanın kefalet senedi makamına kaim teminat-ı atiyeyi karşılık olarak irae eyler.

Evvela: Trabzon'da mutasarrıf olduğu ve bi hakkın tasarruf etmeye serbest bulunduğu bircümle emval-i gayr-i menkulenin icareleri iş bu icarelerin temin-i istifadeleri için daire-i belediye şimdiden tekml emval-i gayr-i menkulesini müteahhide icar ve bu babda merasim ve muamelâtının zuhur edecek bircümle masarifi deruhte ediyor.

Saniyen: işletilmesi müteahhide ihale olunan ve gümrük de gaz depolarının hâsılatı. Bunu temin etmek üzere daire-i belediye şimdi mezkûr depoları müteahhide icar ve bu babdaki merasim ve muamelâtının zuhur edecek bircümle masarifini deruhte ediyor.

Salisen: müteahhidin inşasına taahhüt ettiği su mecraları tesisatını işletme hakkı bu surette, saatler vasıtasıyla hatt-ı azami altın akçe olarak ikişer kuruştan fazla olmamak üzere istifa edilerek mahsub edilecektir. Müteahhid, daire-i belediyenin ber-minval-i muharrer kendisine teminat suretiyle terk ettiği hukuk ve salahiyeti ancak belediyenin altıncı madde mucibince ifasına mecbur olduğu tediye evkat-ı muayenelerinde ifa etmediği takdirde istimal edebilecektir. Müteahhid iş bu hukuk ve salahiyeti istimal (kullanmak) edeceği takdirde iş bu hukuk-u eşhası devr etmeye dahi mezundur ki, belediye işbu mukavelename ile müteahhide bu babdaki muvaffakiyetini ita ediyor. Teminat-ı muhtelif suretiyle müteahhidin tahsil edeceği mebalîğ üzerine tahsiliye komisyonu olarak yüzde beş tenzil edildikten sonra bakiyesi müteahhidin belediye zimmetinde olup da henüz tesviye edilmeyen matlubatına mahsub edilecektir. Daire-i belediye müteahhidin matlubatını (alacaklarını) tamamen etmedikçe petrol depoları dâhil olduğu halde emval-i gayr-i menkulesini kimseye devir ve ferağ (terk) edemeyecektir.

Sekizinci Madde: daire-i belediyeye müteahhidin talebine vaki iki ay sonra gerek ameliyat-ı sınıyenin icrası için lüzum olan ve gerek ameliyatın müddet-i icrası zarfında boru ve levazimat- saireye mahsus depolar için muvakkaten işgali iktiza edecek miri veya hususi arazi ve arsaları serbest olarak meccanen müteahhide ihzar ve teslim edecektir. Daire-i belediye ile arazi-i hususiye eshabı arasında bu babda itilâf edilmediği takdirde belediye bu müddet

zarfında masarifi kendisine ait olmak üzere menafi-i umumiyenin adil-i istimlâk kanununun ahkâmını tatbik edecektir.

Dokuzuncu Madde: müteahhid ameliyatın inşasını temin ettiği gibi bilumum ameliyatın kabul-u muvakkat muamelesine bir sene müddetle bilcümle tesisatın muhafaza ve idaresini deruhte ve işbu mukavelenamede zikr ve tayin edilen müddetleri tecavüz etmemeyi taahhüt eder. Ameliyatın icrasının tehiri takdirinde müteahhid şartname mucibince tayin edilen teminatın itasını taahhüt eder. Tatil-i işgal, boykotaj, harp ve emraz-ı sariye gibi ale-l usul tahakkuk edecek esbab-ı mecbure zuhurunda müteahhid bu babdaki her türlü teminat-ı taahhüdatından kurtulacaktır.

Onuncu Madde: ameliyatın ve teminatın müddet-i devamı esnasında abonelerin hesabına olarak hududa iltihak-ı hususiyenin ve su saatlerinin tesisi müteahhide aittir. Müteahhid işbu ameliyatın icrasından resmen sarf-ı nazar ettiği takdirde daire-i belediye bu ameliyatı müteahhidin nezaret-i tahlisinde olarak diğer mültezimler vasıtasıyla icrasına salâhiyettardır.

On Birinci Madde: işbu mukavelename ahkâmının icrasını temin için müteahhid teminat akçesi olarak Trabzon Osmanlı Bankası'nda 2500 Lira Osmanî teslim edecektir. Bu halde işbu mukavelenamenin tarih-i imzasına iki ay zarfında müteahhidin 29 Eylül 329, 12 Teşrin-i Evvel 1913 tarihli teklifi hakkında tevdi etmiş olduğu bin lirayı 2500 liraya iblağ ettiğine dair mezkûr bankadan sertifika şahadetnamesi istihsal ve ibraz edecektir.

On İkinci Madde: müteahhid işbu mukavelenameye ait hususat için Trabzon'da ikametgâh ittihaz ediyor. Ameliyat devam ettiği müddetçe kendisine vekâleten bir mühendis bulundurmayı ve vekilin tebdili vukuunda keyfiyeti daire-i belediyeye haberdar etmeyi taahhüt eder.

On Üçüncü Madde: iş bu mukavelenamenin tefsirinden belediye ile müteahhid arasında vukua gelebilecek ihtilafat Trabzon mahkeme-i muhtelitesi (karma) tarafına fasıl edilecektir.

On Dördüncü Madde: işbu mukavelename Trabzon Meclis-i Umumi-i Vilayet ile Encümen-i Vilayetin tasdikinden sonra ve valinin tasdikine iktiran ettiği günden itibaren mer'i-ül icradır.

On Beşinci Madde: üç nüsha üzerine tanzim edilen işbu mukavelenamenin bir nüshası daire-i belediyeye diğer nüshası komisyona ve üçüncü nüshası müteahhide tevdi edilmiştir.

Trabzon Nisan 1914

Madde-i Müzeyyele

Müteahhid ameliyatın devam ettiği müddetçe evkat-ı muhtelifede ahz edeceği su numunelerinin nevini kontrol ve hin-i hacette bunları tahlil etmek ve ameliyatın hitamından evvel süzgeçlerin tesisi hakkında daire-i belediyeye bir proje takdim etmek mecburiyetindedir. Bu süzgeçler ancak inşası ihtiyacı taahhuk ettiği takdirde tesis edilecektir. Bu projenin tertibinden mütevellit bilcümle masarıfat Müteahhide aittir. Her ne kadar süzgeçlerin inşası teşebbüs-i mezkureye dâhil değilse de kabul muvakkat muamelesinin ifası hengâmında belediye süzgeçlerin inşasına karar verdiği takdirde Müteahhid ikmal olunan ameliyatın teminat senesi zarfında 29 Eylül 1329 ve 12 Teşrin-i Evvel 1913 tarihli teklifindeki fiyat-ı mukarrere ile bunları inşa etmeye mecburdur. her halde daire-i belediye inşaat-ı mezkureyi münhasıran Müteahhide tevdi etmek mecburiyetinde olmayıp hin-i hacette bunları bir münakasaya vaz etmek hakkını muhafaza ediyor. Onuncu maddede mevzubahs olan hutut-ı iltisikiye-i hususiyenin inşasına gelince bunların fiyatları daire-i belediye ile Müteahhid beyinde bil itilaf suret-i atiyede tayyün edilmiştir.

Trabzon 19 Nisan 1914

Aslına mütabıktır.

Trabzon Valisi Samih Rifat

EK 5. BOA, DH.İD, Dosya no: 161-2, Gömlek no: 7

TRABZON MERKEZİNE AİT BİR ELEKTRİK ŞARTNAMESİ

Evvela: Teminat akçesi olarak Kostropulo biraderlerden bilahz beledi rıyaseti namına ciro edilmiş beş yüz lirayı havi bir kıta çek beledi dairesinin 15 Mart 330 tarihli ve 222 numrolu makbuz ilmuhaberi mucibince Gürcüzade Osman beyden belediyece tesellüm edilmiştir.

Saniyen: Talip Gürcüzade Osman Bey'in bu işi ifaya iktidar ve kudret-i maliyesi olduğuna dair Trabzon tüccarından Kırzade Şevki ve İmamzade Mustafa ve ..minasyan efendiler tarafından memhur ve mümzi bir kıta tasdikname belediyeye ibraz ve teslim edilmiştir.

Salisen: Talip mumaileyh Osman Bey veya anın yerine kaim olacak şirket bu umurda elektrik fennine aşına ve mekatib-i aliyyeden mezun bir mühendis istihdamını taahhüt etmiştir.

Rabian: Müddet-i imtiyaz elli sene olacağı ve talib-i imtiyaz elektrik kuvvetini motor veya sükût-ı miyah ile istihsal etmek hakkını da haiz bulunacağı cihetle İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu'nun yetmiş sekizinci maddesinin üçüncü fıkrası mucibince merkezden istizanı lazım geleceğinden bu baptaki tehirattan belediye mesuliyet kabul etmez.

Hamisen: Şehirde ikad olunacak elektrik fenerleri kırk bin mum kuvvetinde olacaktır. Bunların her gece sarf edeceği elektrik kuvvetinin kilovat hesabıyla baliğ olacağı miktara mukabil belediye tekasit-i muayyene ile bin adet Osmanlı lirası vermeyi kabul eder. Şu kadar ki sahib-i imtiyaz veya anın yerine kaim olacak şirket efrad-ı ahaliden üç bin abone tedarik ettiğinde belediyenin senevi tediye edeceği bin liradan yüzde on ve dört bin aboneye baliğ olduğunda yüzde on beş ve dört binden sonra her bir abone için başkaca yüzde beş tenzilat icra edecektir. Belediye vereceği bin lirayı Nisan'dan itibaren beher iki ayda olmak üzere beş taksitde tediye edeceği gibi taksitlerin hululünden on beş güne kadar tediye edemediği takdirde mürur edecek eyyam için belediye yüzde altı hesabıyla sahib-i imtiyaza faiz ita eyleyecektir.

Sadisen: merkez ittihaz edilecek veya fabrika tesis olunacak mahallere beledi ve meclis-i idare tarafından kıymet takdiri ile belediye istimlâk kanuna tevfikân beledi müteahhid tarafından tefsiye olunmak üzere muamelat-ı istimlâkiye icra kılınacaktır.

Sabian: belediye kırk bin mum kuvvetinde ziyade miktarda elektrik lambası iktiza ettiği takdirde bu fazla miktar için müteahhid için belediye beyninde ayrıca bir mukavele-i hususiye akt ve tanzim edilecektir.

Saminen: Değirmen Deresindeki gazhaneden bed' ile sahil boyunu takiben İncirlik Boğazı nam mahalle ve oradan Kavak Meydan ve hastane mahallini geçerek Tekfurçayır karakoluna ve oradan dahi İçkale Mahallesi'nden açılacak kale boyu kapısına ve oradan da Yenicuma'nın mezarlık başındaki karakolhaneye ve Boztepe tarikini takiben Ayafilbo Mahallesi'nin üstünden geçen tarikten gazhaneye kadar olan muhit dâhilinde zikr olunan fiyat üzerinde tenvirat-ı elektrikiyye icra edilecektir.

Bu hudut haricinde olanlarla pazarlık etmekte müteahhid muhtardır. Ahaliye verilecek kuvve-i elektrikiyenin beher kilovatı için saatte yüz yirmi para alacaktır. Herkes kendi hanesini tenvir için istediği yerden elektrik, lamba ve edevatını tedarik edebilecek ve yalnız müteahhidin inşaatı kontrol etmeye hakkı olacaktır. Müteahhid sanayi ve ... vesaire için elektrik kuvveti vermek hakkına haizdir. Fen memurlarından maada ashab-ı imtiyazın veya anın yerine kaim olacak şirketin istihdam edeceği memur ve amele behemal teba-i Osmaniyeden olacaktır. Müessesat-ı Hayriye ve diniye ita olunacak elektrik bedeline gelince efrad-ı ahaliye verilecek elektrik fiyatından yüzde yirmi beş ve abonelerin adedi üç bine balığ olduğu halde yüzde elli derecesinde tenzilat yapılacaktır.

Tasian: Müteahhidin tanzim edeceği kroki meclis-i belediyenin tasdikine iktiran etmedikçe kesb-i katiyet edemeyecektir.

Aşiren: Meclis-i beledi tarafından gurub-ı şemsi gösterir bu kere tanzim ve ita edilecek evkat cetvelinde taayyün olunan saat ve dakikalarda her akşam gurub-ı şemsden itibaren şehrin tenvirine mahsus olan bütün elektrik lambaları işal edilmiş bulunacak ve alafranga nısf-ül leyde bunlardan nısfı söndürülecek ve nısf-ı diğeri sabahleyin nura gayr-ı muhtaç bir aydınlık hâsıl oluncaya kadar işal olunacaktır. Müteahhidin belediyeye vereceği kırk bin mum tanzim edeceği krokide gösterilecek mevakie talik edilecektir. Belediyeye ait elektrik lambalarının esmanı birinci defaya mahsus olmak üzere müteahhid tarafından tediye edilecektir.

Hadi aşr: temdid olunacak elektrik telleri için rekz olunacak direklere ashab-ı emlak tarafından mümanaat olur ise belediye rekz mahallini tayin ve iraeeye mecburdur.

Sani Aşer: tranvay imtiyazı istihsali için müracaat vukuunda müteahhid veya anın yerine kaim olacak şirket 3 seneye kadar hakkı rüchaniyetini muhafaza edecektir.

Salis-i öşr: ahaliden bir kimse kendi hanesini hususi elektrik motoruyla tenvir edebilirse de diğeri birine veya diğeri mahalledeki akarını tel temdid etmek sureti ile tenvire hakkı yoktur.

Rabi Aşer: şartname mucibince müteahhid bütün tahhüdatını ifa edip şehri kırk bin mum kuvvetindeki elektrik ziyasıyla kâmilten tenvir ettiği zamanda teminat akcasını istirdat eder.

Hamis Aşer: Trabzon şehrinin tenvirat-ı elektrikiyesi suret-i katiyyede ihale olunduktan sonra şartname mucibince müteahhid taahhüdatını ifa etmeye mecbur olmakla beraber şerait dairesinde olmak üzere şirket teşkil etmeye veya imtiyazı aher bir şirkete veya bir ferde devir ve fûruht etmeye selahiyettar olacaktır.

Sadis Aşer: ihale-i katiyesi içra kılındıktan 6 ay sonraya kadar müteahhid teminat akçesi olan beş yüz liradan maada bin Osmanlı lirası değerinde inşaat ve teşebbüsât vücuda getirdiğini ispata mecburdur.

Sabi Aşer: belediyeye ait tenviratı az bir müddet zarfında yapmayı müteahhid vaad eder. Ve müteahhidin her on bin mum kuvvetinde vücuda getireceği elektrik tenviratı için isabet edecek ücret-i muayyene işal edildiği tarihten itibaren hesap edilecektir. Ve memleketin her tarafını iki buçuk sene zarfında tenvir edecektir. Mevki-i muharebe ve ihtilal ve saika ve fuyuzat ve müstevli hastalıktan dolayı temdid-i müddet edebilecektir.

Samin Aşer: Alat ve edevat-ı elektrikiyenin gümrükden istisnası hakkında belediye teşebbüsâtında bulunacaktır. Fakat kati taahhüt altına giremez. Sahib-i imtiyaz veya anın yerine kaim olacak şirket, her türlü ihtilafatın fasl ve rüyeti için Devlet-i Osmaniye mehakim-i nizamiyesine müracaat etmeği kabul eder.

Tasi Aşer: Sahib-i imtiyaz belediyeye aid fenerları muntazaman, yani tayin edilen evkatdan bir müddet sonra yakdığı veyahud miadından evvel söndürdüğü veya ziyaları tayin olunan mikdardan noksan olduğu halde, yanmayan beher lamba için sahib-i imtiyaz bir kuruş verecektir. Şerait-i esasîyenin on yedinci maddesinde gösterilen ahval-i fevkaladeden maada, her ne sebeble olursa olsun, lambaların yanmaması bir geceyi tecavüz ettiği halde, yanmayan müddet için belediyenin bin lira üzerinden vermesi lazım gelen bedelin bir mislini sahib-i imtiyaz verecektir. Şayet bu sebep kasden vukubulduğu tahakkuk ederse, gerek o gece için yanmayan diğer her gece için beher lamba başına iki kuruş ceza olarak sahib-i imtiyaz tediyyeye mecburdur. Sahib-i imtiyazın tayin olunacak mevakiye talik edeceği lambalar iki nevi olacak ve bu lambalarda Dersaadet ve Paris şehirlerinde beledi idareleri tarafından istimal edilen fenerlerden olacaktır.

İşrin: Müddet-i imtiyazın hitamında kâffe-i inşaat ve emakin ve alat ve edevat-ı elektrikiyye ile fenerleri müteahhid bila bedel belediyeye terk edecektir.

Aslına mutabıktır. **17 Nisan 331/30 Nisan 1914.**

Ek 6. Trabzon Merkezde İşleyen Araba Hatları ve Ücretlerini Gösteren Tarife

Hat	Kuruş	Para
Kalafatalı İskelesinden Hürriyet Meydanında Halil Paşa Hamamına kadar	2	
Hürriyet Meydanından Hükümet Konağına kadar	2	20
Hürriyet Meydanından İmaret Camii şerifine kadar	3	20
Hürriyet Meydanından Kavak Meydanda İdadi Mektebi önüne kadar	5	
Hürriyet Meydanından Ayasofya Camii şerifine kadar	7	
Hürriyet Meydanından Boztepe’de Hacı Hamdizadelerin hanesi ittisalindeki karakola kadar	3	
Hürriyet Meydanından Akridi Efendinin Hastanesine kadar	10	
Hürriyet Meydanından Yenicuma mezarlığına kadar	7	20
Hürriyet Meydanından Tekfurçayır’daki karakola kadar	7	20
Hürriyet Meydanından Mirzade Selim Efendi hanesi ve Eframoglu çamlığına kadar	10	
Hürriyet Meydanından Filisoğlu hanesi yanına ve Hacı Kâşif Efendi yolu sonuna kadar	15	
Hürriyet Meydanından Soğuksu’daki Kavaklı mahalline kadar	17	20
Hürriyet Meydanından Kostaki Efendinin hanesine kadar	20	
Ortahisar’dan Kavak Meydanındaki İdadi Mektebi’ne kadar	2	20
Ortahisar’dan Ayasofya Camii şerifine kadar	4	20
Ortahisar’dan Meydancık’taki karakola kadar	5	
Ortahisar’dan Mirzade Selim Efendi hanesi ve Eframoglu çamlığına kadar	7	20
Ortahisar’dan Müftü İmadeddin Efendi hanesine kadar	10	
Ortahisar’dan Filisoğlu hanesi yanına ve Hacı Kâşif Efendi yolu sonuna kadar	12	20
Ortahisar’dan Kavaklı mahalline kadar	15	
Ortahisar’dan Kostaki Efendinin hanesine kadar	17	20
Ortahisar’dan Boztepe’de Hacı Hamdizadelerin hanesi ittisalindeki karakola kadar	5	20
Hürriyet Meydanından Elagosa Çarşısına kadar	2	20
Hürriyet Meydanından Değirmendere Köprüsü’ne kadar	5	20
Hürriyet Meydanından Kanboz’da Hos Camii şerifine kadar	10	
Hürriyet Meydanından Kavaklı mezarına kadar	12	20
Hürriyet Meydanından Şana Deresi’ne kadar	17	20
Hürriyet Meydanından Yomra hükümetinin merkezi Durana’ya kadar	20	
Hürriyet Meydanından Hacı Beşir’e kadar	12	20
Hürriyet Meydanından Sera Deresi’ne kadar	17	20
Hürriyet Meydanından Kalanima’ya kadar	20	
Hürriyet Meydanından Polathane’ye kadar	25	
Hürriyet Meydanından Deliklitaş’a kadar	7	20
Hürriyet Meydanından Hacı Mehmed’e kadar	12	20
Hürriyet Meydanından Hoşoğluna kadar	15	
Ortahisar’dan Değirmendere Köprüsü’ne kadar	7	20
Ortahisar’dan Kanboz’da Hos Camii şerifine kadar	12	20
Ortahisar’dan Kavaklı mezarına kadar	15	
Ortahisar’dan Şana Deresi’ne kadar	20	
Ortahisar’dan Yomra hükümetinin merkezi Durana’ya kadar	22	20

Ortahisar'dan Hacı Beşir'e kadar	10	
Ortahisar'dan Sera Deresi'ne kadar	15	
Ortahisar'dan Kalanima'ya kadar	17	20
Ortahisar'dan Polathane'ye kadar	22	20
Ortahisar'dan Deliklitaş'a kadar	10	
Ortahisar'dan Hacı Mehmed'e kadar	15	
Ortahisar'dan Hoşoğluna kadar	17	20

Bu gösterilen tarife ücretlerinin dışında araba tutanların ise birinci saat için 7.5 kuruş, sonraki her saat akşama kadar 5 kuruş; akşam ezanından gece yarısına kadar birinci saat için 15 kuruş, sonraki saatler için 10'ar kuruş vermesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁰⁶ Bu hat ve ücret tarifelerini Rahmi Çiçek'in İstikbal gazetesine dayanarak verdiği 1923 yılı tarifesiyle karşılaştırdığımızda

¹¹⁰⁶ **Trabzon'da Meşveret**, 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910, No:193, s. 3. Bu hatlar ve ücret tarifelerini Çiçek'in İstikbal gazetesine dayanarak verdiği 1923 yılı tarifesiyle karşılaştırdığımızda, 13 yıl içerisinde fiyatların bir hayli artmış olduğu görülmektedir. Örneğin Hürriyet Meydanından Ayasofya Camisine kadar olan hattın ücreti 1910 yılında 7 kuruş iken, bu oran 1923 yılında yedi kat artarak 50 kuruş'a kadar çıkmıştır. Yine Ortahisar'dan Trabzon İdadi Mektebine 2 kuruş 20 paraya gidilirken bu oran on kattan fazla artarak 25 kuruşa çıkmıştır. Bu şekilde artışların meydana gelmesinde, yaşanan uzun süreli savaşların ve işgalin sonucu hemen her alanda ortaya çıkan fiyat artışlarının rol oynadığı açıktır. Hatların tamamıyla ilgili fiyat karşılaştırmaları için bkz. Çiçek, a.g.e., s. 129-131.

Ek 7. Trabzon'da Meşveret Gazetesi Örnek Sayıları

Padişah V. Mehmed'in 2. Cülus Yılı Münasebetiyle

(سالی ۱۰ تموز سنه ۱۳۲۸)

۳۹۸ نوسره

بشپن سته

شرائط اشترا

منه لکی

طرز زونده ۳۰ طشره ایچون ۳۳ شروشدر

اعلامات ازارنه نامبر

مسکدره موافق آثاره صحیفه لرین آچیلدر

درج اولغان اوراق اعاده اولماز

نشمه سی | یاره در

طبریز و نوره

میسور

۱۳۲۴

صاحب امتیاز ومدیر مسئول : ناهی

محل اداره سی

اوزون - وفاق جاده سنه (مشورت) مطبعه سیدر

توزیریه چک اوراق صاحب امتیاز نامه کوندرالمیدر

اعضای مکتوب قبول اولماز

نشمه سی | یاره در

چهارشنبه جمعه برسی کونتری نشر اولتور

۱۰ تموز

اؤز بئیر

عقیده ایله یولون بایراقی

پوتون بوشلر اوت: سونکو، قان، نغاک، شجاع

- یازان دولک بزه تاریخ بر مفاخرین -

پوتون بوشلر اوت مطلقا یار بارمی

اونکده آفته پونل شیا مساجد ایچق .

خار، هیچ اعلامک، ای بار بکول کرب!

وسونکو انه بولدیقه مطلقا قاچیق

حلال ایچنده قان ملکه سالدوران آلقن .

خار هیچ اعلامک بالکس کولوب سونک:

باریک اولادین

پولحه ساتک اوقور داستان برقری

شرف رسان جهان، شانی انقلابک

پو کونکی عید جلیک، بوشانی تموزک

کورور پولحه کوزلر شون سرانقر .

د وطن، نغاک و هلال، ایته هین وار بئیرک:

جیاتر بو، ندامت بو، قنر بیه بو!

پونکله اقی عصر درکه قوشنر قارشو

مهاجرتنه هر آن بو دهر متحوسک

معارف و طبعه انلی نینکلا سطلو ایشینکلا

پو کونکی حرب دخی راقلا ب مسوده

اساس حاضریور ایچق، بونکده دن مین

بهار بارین دها بوکسک راقلا ب نون!

امان سلاهی سولک هیچ اوتونیک سوده .

ترک اولغی

ساحب امتياز ومدبر مشورتي : ٲاچي

عمل اداري سي

اوزون سوق چايدسته (مشورتي) مطبعايد

كودره چك اوراق ساحب امتياز نامه كودره ليد

امعاضه مكشوب قبول اولوز

نسخه سي * ۱ پارچه

(فكر خريته خادم عثمانی غرضه سيد)

شرائط اشترا

سالي

طرز نژوده ۳۰ طشره ايجون ۳۳ غرضه

اعلان بازارله تايد

مسكوزه موفقي آثاره حميدلر ايجيد

درج اوليان اوراق امانه اولوز

نسخه سي * ۱ پارچه

شده يك هفته دهه ايكي قده چهارشنبه جمعا رسي كوتلري نشر اولوز

ملت قانون اطاعت استقبور

دور مشروطيت قانونه اطاعت وزياتي اس
 اينديكندن مشروطيتور اولانلرك خلاف قانون
 معاملات وحر كاندن توقي اغزري و قوتوك حرقياً
 تطبيقه ناز ترخي ولساخ كوزماملري لاندوز .
 طري كرك مآورون كرك اهالرك كانه سي
 مشروطيتك يكي اوله يي انا ايلوز . هر چ
 بر كيمسه ن مشروطيتوروكا ديز . لكان قاده
 لركه كي چينديك روجه سي طرا ووزر كالري و قاي
 اينديكي ممالاك قانون اولان هر طريقي تين
 اينديره بكد . مع مافه عاشق مشروطيت اولانلرك اسول
 وقواعد مشروطيته منافي و قوعولاجي غير اختاري
 معاملات و طرز حركت خري مشريتك ايجاليات
 طيبه مندن نقي ايدرك بو كليل سنه كي حسن
 نك حانظنكي ايك نظره مقبول بر فكر كورنيوز
 سده هر حاله مشروطيتك كي بر ازم اولديني
 تصديق ايدن بر مآور بر فرد هر چ وقت قانونك
 زين ايشيكي حدود خارجه ده و ناز و نوا مانه
 پوقه مشروطيتك شر طوا و كانه ياشده مالا نتر
 نقي كوزماملرك اقدار لري انا بقده معذور .
 مآورين حكومت قانوني نليه مآور اوليندن
 اول مرده كند لريك احكام قانونيه فرط طيات
 وسه انا بر اراهي . دلال قلمبه ابراز ايدير لر .
 چونكه قانوني نليه مآور اوليدمقتضاسي اعاده
 تكامل ايدن مآورين هر چيز زمان قانونك قدر
 سيني خلفه مآورين من . بخصر بولندي قري
 عيمله و كه حسن نيه اوطيه ايدرك ضبط
 و ربه موق اولسونلر . سلطوت و مهابت
 حكومي نكل ايدرسونلر . بوموقيت موقدر .
 زرا برخانه ذكاه ملك اولان بر مآوروك
 تاين ايشيكي موقيت شخصيه قاسدور . اوزكا
 سوندي عيمله اولان تورنجده اقول ايدر .
 هني اسانه روج ايلر فقط قانونك حكمي اوله
 دكدر . اوتيدل ائجه هر هانكي ايد بولنورسه
 بولسون عني قوق حازرد . تطبيق ايدرك كيمسه
 لره عني نمري . عني نجهي استحصال ايدلر .
 بنا عليه خلق قانونه اطاعتي تاين ايشك
 مآوريك هر هانكي مسالده اولور ايسه اولسون
 احكام قانونيه خلافده حرك ايجاملرله قابدر .
 كين هتق طرز نژون غزته لند بري و زده ايكي
 بوليسك دوچار حقاوت اولديني شون صفحت
 مؤسسه سيله يازيورد . فكر عاجز ائجه بو .
 مسكوت ايدلرك بر مسئله اولمديندن
 هر حاله مطبوعات نامه بر قاچ سوز سولكلكدر
 ايجاب ايدير .
 بوياده حكومت ايجار لكان تحقيقات نتيجه مند
 مسئله شون عثمانيه انگشافي ائجده . استحصال

ايشيكمز معلومه نظراً بوليسرك افراد روضه دن
 رشوت لهرق روسيه به فراورلي تسريل اينديكاري
 حقه ده زاندارنه ملازمي زمزي ائدي طرز نيدن
 مقام متصرفيه بر مذكره تقدم ايدش . زمزي
 ائديك شوكركي يك مقول وشان تقديرور .
 او . بوليسرك اوتك ايشيكمز ايشيش .
 وظيفه سي حكومتك ريسني ايقاظ ائجدي .
 اولده ايجرا ايشدي و كندوسه متوليت قانونيه
 و و جمانه من قورتاري . متصرف يك بوليس
 قويسر و كليل بونان قويسر مآورلي سالم ائدي به
 تحقيقات لازمه ايجرا ايدرك مرشريك مبداه
 جيفارلسني امرا ايدير . سالم ائدي ايجرا ايشيكي
 تحقده تمه بوليس مآور لريته و قوعولان
 بو استنادك اصل و اساسي اولديني بنا عليه
 بر قوميسون تشكيله تحقيقات جدي انا ايدرك
 حقاوتك نظار ايشيكي بر مذكره ماله متصرف بكدن
 استرحام ايلور . سالم ائديك ايد التحقيقات و قو
 عولان شو مباحثي يك حقه كندوسي بوليس
 سلكنه منسوب اولق ماسا ايجرا ايدرك تحقيقاتدن
 حاصل اوله جقي نتيجه يك صدقه قال اولفده مفرد
 بولنه جقي يك چوق كيمسه لره بولور . ايجال متصرف
 بكدور بوليسك تحقيقاته قانته حاصل ايجكمه ترد
 ايدر . اك طوغراسي مستقيم و قانون شناس
 مآور لردن رقوميسون تشكيل ايدوب بوخصر
 صدكي اشيايك نه درجه قدره قان حقاوت اولديني
 بالكر قانونك كل افراد اهاليك نظره نديه ظاهر
 ايشيرك ايجاب ايددي . بونان ائدي شوندي
 و تشكيل ايشدي . حالو كه متصرف يك
 بوليسك مذكره سي بومشه . بغيريك وظيفه سي انا
 ايدن ملازم زمزي ائدي به حواله بيور قله ايشه
 اهميت بر مديكي كوزش اولدي .
 اصل مسئله يك صفحت مؤسسه سي بولنديكدر
 بايلور . بوليسردن جمدي ائدي بوليسرك رشوت
 اخذ اينديكاري حقه متصرفه اخبار ائده بولناك
 ايلنده زاندارن لقسده بولمش . زمزي ائدي
 بون خبير دار ايدش و نهايت حككو .
 متك او كندوسه زمزي ائدي بولس
 جمدي ائدي بي يقالايدي اوسوزلي كندوسه
 قارشو بولديكي اقرار اينديركه نكدر . طوقانلا
 مفا بلاش . حني طابعه نهر ايدن بكدور بوليسور .
 حكومتك او كنده ايكي اضياط مآورينك ايكسركيه
 قارشو و قوعولان شو حركات غير لاهلرك افراد
 اهالي اوزنده حاصل ايدركي تاير دوشونبايرسه
 بو احواله سيب و برنرك اذ ائير جزا ايله تجزيه
 ايدلري ائضا ايدر .
 اهالي ارباه كيربور . مضاربه و مشافه به نهايت
 و ربايلور . طيبه بولس جمدي ائدي آمرينه
 معلومات و ريك اوزده حكومه كيربور . سالم
 ائدي به ايشي حكايا ايدير . بونلر حكومتده

توك اوكندن كيبوركي زمزي ائدي ايكچي
 بر عومده بولنور ارباه صكسين بر قچ كشي
 مضاربه ملكه و امشعاع اولور . طيبه سالم ائدي
 بوچركين حركتي عرض ائك اوزده متصرف
 ايك مرامت ايلور . نام ايشي غل و حكايا
 ايشيكي صرمه زمزي ائدي قوندي كيربور و سالم
 ائدي به طيشارو چينسي سولبور . قايلا سالم
 اولمديركه متصرف بكدور عيني بئكفده بولبور .
 سالم ائديك متصرفه قارشو بر امانتسرك كنده
 واخوسد سر كسا كنده بولنديني تحقده ندين
 اكلاليله بولور . لكان قوندينيون ك متصرف يك
 قنچ و طابعه سي آللري ايجون خوچون مآور بوروب
 نقيبه باشلاسي ده شايان ائجدر . متصرف يك
 بوردجه حدانلسمي مدعي عومريك اولمسي
 او كنده قدر توب و مذكره ماله فرجه ايدن خول
 اولان مومي ايله سالم ائدي جيرا جيفارقم
 نشينه بولدي نري سرتلره دوچار ايديرور . سكره
 بالقرريب دائره كين ملان و بولس مآورلي
 زاندارنه طرفدن كوزمونه ايريلوب ايدور .
 باور و خصص ايله مر كولايت اعان ايديلور .
 بوليسرك شوسور نه اولان جيفارقمي .
 ومر كركومنه ايلوك بر مآور طرفدن دوچار
 حقاوت اولري هر چ وقت نظر ساعاه ايله كوريله .
 يك احوال دن ككدر . قانون هر سرك حقوق
 و جينيقي بدسياتنه مطبوزور . اك كوچك متقدم بولان
 بر مآوريله حكومي نكل ايشيكي اوتلمه ايدر .
 هر هانكي بر مآور . بر جرمه برقا حسد اركاب
 ايدراسي اوق قانون ائدي ايدر . بقدر بولور
 مقام بولور ايشه بولنور . هر چ بر آرم خود بخود
 ميني كدر مآور بولنور طرفدن ائك صلاحيتي
 حازر دكدر جيفارقم . قانون بر مآوروك تجزيه سي
 ايجون براسول مقول وضع ائجدر .
 بونرا ايا ايلكسرين بر مآوردي وظيفه مند
 جيفارقم قولندن طلوب و اوره بندريك بيلم
 امانه . مشروطيت اداره بو تده مشروطيتور كينلره
 جيبان بركرك . بر ماله دور . ساعاه تحقيقات
 اوزرينه ولائجه ايله جق مامله طيبميدرك شون بو
 چركينلگاري ازاله ايدركه جرك بر عدالتي نكل
 ايشيرور كچكدر .
 اتحاد و ترق جيتندن
 او كرده كي بازار ايرني كوني تميم ايريلان
 مدت انتخاب نكديل اوله جدميني بومذ كور كيمسي
 انتخاب صدوق ايله جندن شدي به قدر انتخابي
 و برامش اولان ايكچي . درنجي . انجني قوبه
 ماسوباخولك قوبه كساري اعلان اولور .
 قونفرانس
 بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده
 تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

بو كيجيه ساعت ريفقه اتحاد و ترق قوبنده

تروت ائدي قرداشم طرفدن بر قونفرانس

قونفرانس

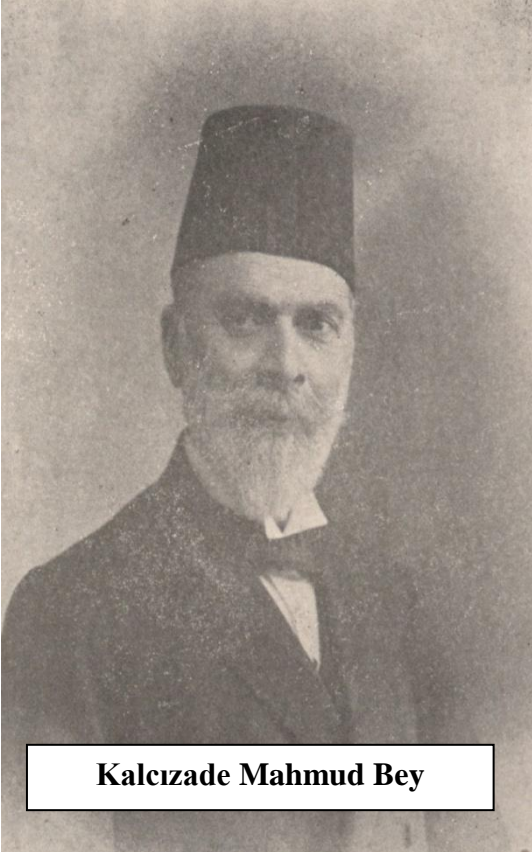
EK 8. Trabzon Mebusları

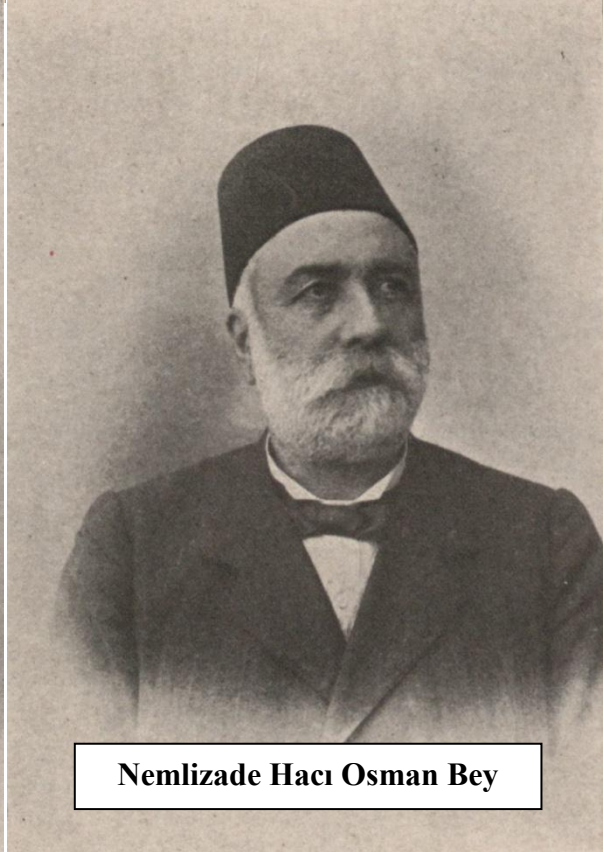
Eyüpzade İzzet Bey

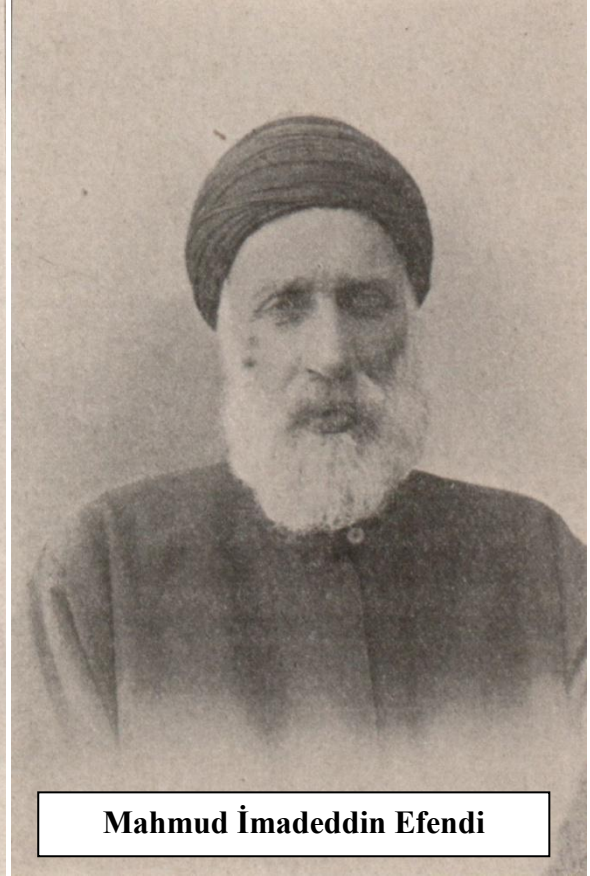
Ali Naki Efendi

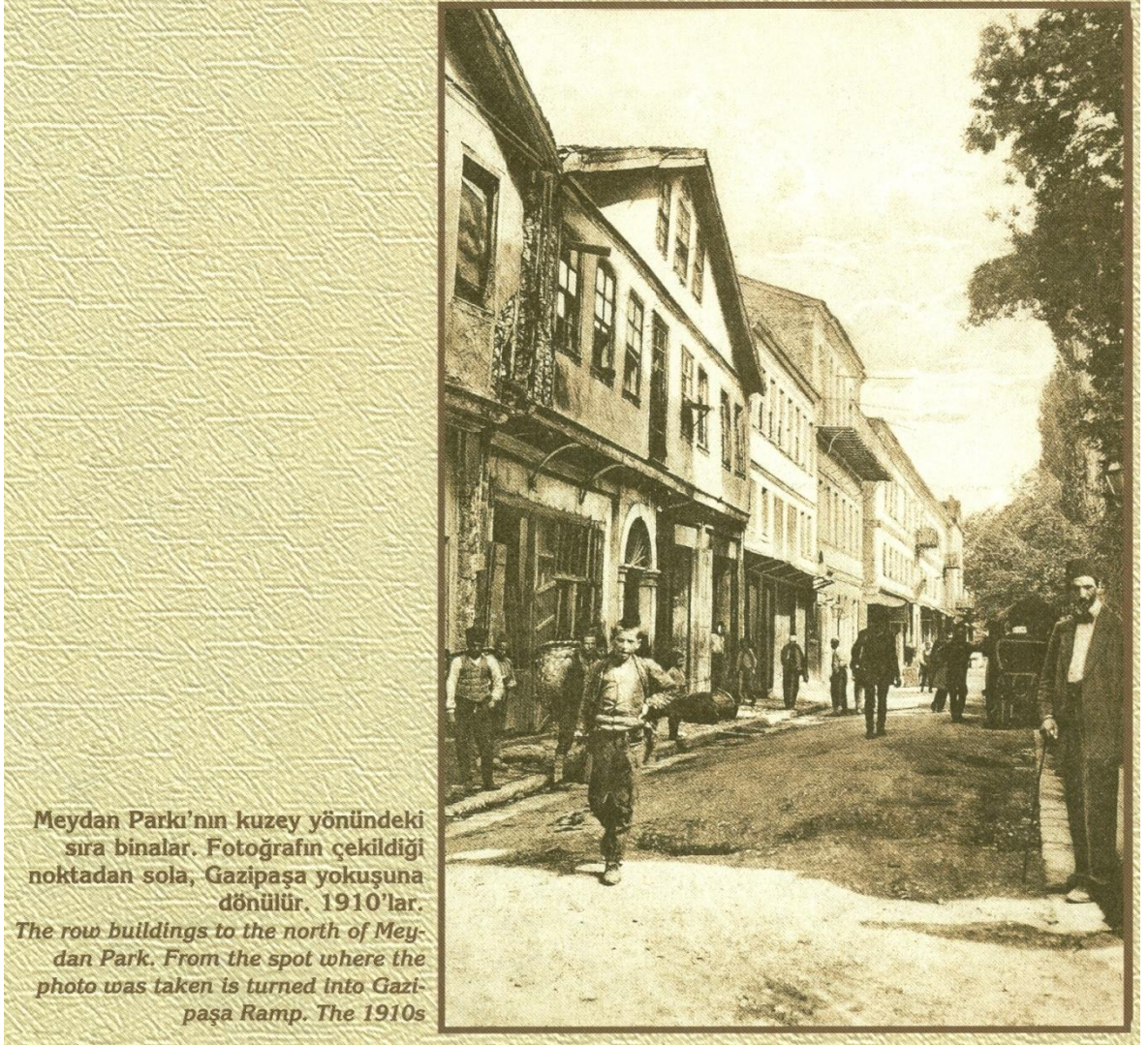
Kalcızade Mahmud Bey

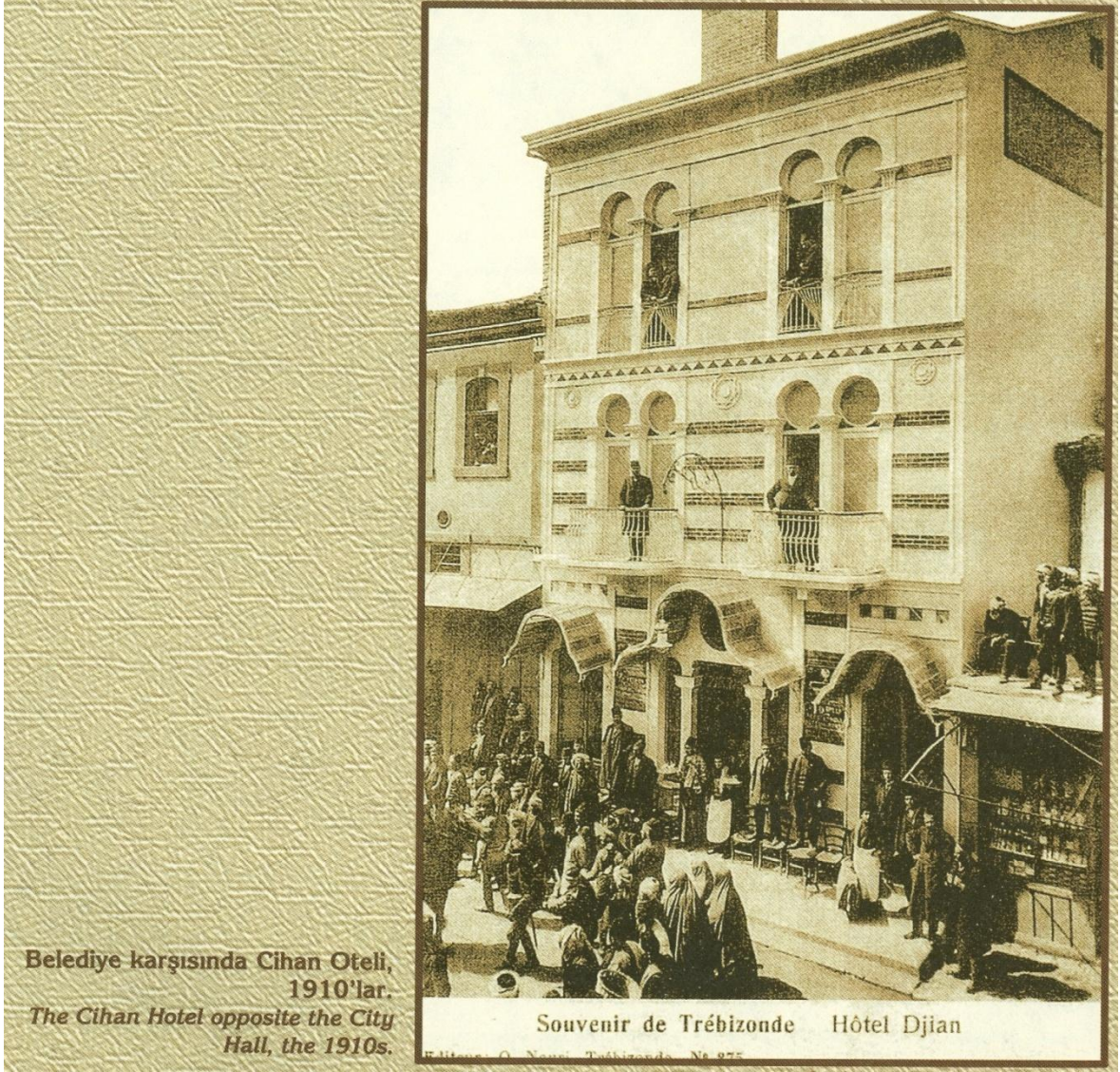

Nemlizade Hacı Osman Bey

Ek 9. II. Meşrutiyet Dönemi Trabzon'undan Fotoğraflar. (Fotoğraflar, Atilla Bölükbaşı'nın, Anılarda Trabzon isimli iki ciltlik eserinden alınmıştır.)

Belediye karşısında Cihan Oteli,
1910'lar.
*The Cihan Hotel opposite the City
Hall, the 1910s.*

Souvenir de Trébizonde Hôtel Djian

Bir okul açılış töreni, 1910'lar
A school opening ceremony, the 1910s

Rus işgal kuvvetleri ve gayrimüslimler Gülbaharhatun Camii önünde, 1916
Russian occupiers and the non-muslims in front of the Gülbahar Hatun Mosque, 1916

ÖZGEÇMİŞ

11.05.1977 yılında Ankara’da doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Trabzon’un Yomra ilçesine bağlı Özdil kasabasında, lise öğrenimini Trabzon Affan Kitapçioğlu lisesinde tamamladı. 1994-1995 eğitim-öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi (KTÜ) Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü kazandı. 1998-1999 yılında aynı bölümden mezun olup, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi alanında Yüksek Lisans öğrenimine başladı. 2002 yılında KTÜ Rize Eğitim Fakültesi’nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2003 yılında “Birinci Dünya Harbi’nde Doğu Karadeniz’de Muhacirlik” başlıklı yüksek lisans tezini tamamlayarak mezun oldu. 2006 yılında KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü’ne okutman olarak geçiş yaptı ve aynı Üniversitenin Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora eğitimine başladı.

Volkan AKSOY, evli ve iki çocuk sahibi olup yabancı dili İngilizcedir